ISSN 2231-673X
UGC Care Listed Journal

तिफण

वर्ष १२ वे अंक १ ला
एप्रिल, मे, जून २०२१

महामानव
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
अभिवादन विशेषांक

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

वर्ष १२ वे, अंक - पहिला एप्रिल ते जून २०२१

UGC Care Listed Journal
ISSN 2231 - 573X

(भाग—०३)

• संपादक •

डॉ. शिवाजी हुसे

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी, हिवरखेडा रोड, कन्नड, जि. औरंगाबाद - ४३११०३, मो. ९४०४०००३९८.

अनुक्रमणिका - 03

अ.क्र.	प्रकरण	
•	शुभेच्छा – प्रा. कार्तिक पाटील	05
•	शोध महानवाचा : संपादकीय – प्रा. प्रफुल एम राजुरवाडे	07
1	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा वैचारिक वारसा – प्रा. प्रकाश उत्तमराव हनवते	13
2	भारतीय वर्ण व्यवस्था आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार डॉ. अतुल म. महाजन	20
3	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कुटुंबनियोजनावरील विचार – प्रा. डॉ. महेंद्र गजधाने	26
4	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे सामाजिक व आर्थिक विचार – प्रा. पितांबर विठोबाजी पिसे	30
5	डॉ. आंबेडकरांची सामाजिक चळवळ – डॉ. प्रा. दिपक महाजन	35
6	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे वृत्तपत्रीय कार्य – प्रा.डॉ.राजेंद्र गुलाबराव काकुस्ते	43
7	स्त्रि स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा – हिंदू कोड बिल प्रा. डॉ. उषा खंडाळे	49
8	महिलांचे मुक्तीदाता . डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – डॉ. कैलास फुलमाळी	54
9	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री विषयक कार्य – प्रा. रामा गोरोबा कांबळे	60
10	स्त्री उत्थानात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या हिंदु कोड बिलाचे योगदान – प्रा.डॉ.नथ्थु सिताराम गिरडे	63
11	बाबासाहेबांचे स्त्रीमुक्तीचे विचार व कार्य प्रा. डॉ. दीपक पां. लोणकर	67
12	महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री कल्याणासंबंधी विचार –प्रा. डॉ. सारीका चौधरी	73
13	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि शिक्षण – डॉ. संदिप बाळकृष्ण सातव, प्रा. हुमेश्वर डी. आनंदे, प्रा. अरुण व्हि. पिसे	78
14	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार- डॉ. राहुल गोपीचंद सनेर	84
15	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची आर्थिक विचारक्रांती – प्रा. राहुल मोरेश्वर लभाने	88
16	डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक ,- डॉ.शशिकांत गोकुळ साबळे,	96
17	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा अर्थशास्त्रीय दृष्टीकोन डॉ. प्रज्ञा एस. जुनघरे	103
18	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक समरसता तत्त्वातून निरोगी अर्थव्यवस्थे वरील परिणाम – एक विवेकशील दृष्टीकोन डॉ. हितेश मा. दडमल	106
19	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व लोकशाही – डॉ. संदिप बाळकृष्ण सातव,	112
20	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या क्रांतिऊर्जेतुन साकारलेले कवी – मनोहरांचे चिंतनकाव्य संशोधक – तुळशीराम शंकर कांबळे	118
21	भारतरत्न डॉ .बाबासाहेब आंबेडकर आणि लोकशाही तत्वज्ञान – प्रा. डॉ. राहुल यशवंतराव निकम .	122
22	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची राज्य समाजवादाची संकल्पना : एक चिकित्सक अवलोकन डॉ. किर्तीकर वाल्मिक भीमराव	130
23	डॉआंबेडकर आणि स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांच्या जीवनकार्यातील साम्यस्थळे. – प्रा. डॉ. विशाखा कांबळे	135
24	डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांची धर्मांतर घोषणा: एक ऐतिहासिक अवलोकन - डॉ. सुर्यकांत महादेवराव कापशीकर,	142
25	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धम्मक्रांतीचे ऐतिहासिक महत्व – प्रा. संतोष गोहकार	151

डॉ. आंबेडकरांची सामाजिक चळवळ

डॉ. प्रा. दिपक महाजन

भारतीय इतिहासात 19वे व 20वे शतक समाजसुधारणा चळवळींनी ओतप्रोत आढळते. एकोणिसाव्या शतकात भारतात अनेक समाजसुधारणा चळवळींनी व समाजसुधारकांनी समाजावर आपला ठसा उमटवला. ब्रिटिश राज्यकर्त्यांच्या प्रगतीचे भारतीय समाजाच्या प्रगतीशी तुलना करताना त्यांची जीवनपद्धती, सिद्धांत, विचार, विचारसरणी या आधारे केले जाऊ लागली. तत्कालीन भारतीय समाजात अनेक अनिष्ट प्रथा, परंपरा अस्तित्वात होत्या. या स्वरूपाच्या बाबी पाश्चात्त्य समाजात नव्हत्या. पाश्चात्य इंग्रज समाजात वेगळ्या बाबी होत्या. या बाबी आदर्श मानला गेल्याने भारतीय समाज घडवण्याचा प्रयत्न समाजसुधारणा चळवळीतून झाला. अशा पद्धतीने भारतीय व पाश्चात्त्य समाज जेव्हा एकमेकांच्या संपर्कात आल्यामुळे संस्कृतीकरण व पाश्चात्तीकरणातून भारतीय समाजाच्या मनात बदलाची जाणीव झाली. भारतीय समाजातील अनिष्ट प्रथा, परंपरांचे निर्मूलन करून समाजसुधारणा करण्यासाठी देशातील समाजसुधारकांनी आपले संपूर्ण आयुष्य समाजसुधारणेला वाहून घेतले. भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील प्रमुख समाजसुधारकांमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाजासाठी दिलेले आपले योगदान, त्याग व समर्पण विचारात न घेता भारतीय समाजसुधारणा चळवळ अधुरी राहील.

डॉ. बाबासाहेबांनी आपल्या बुद्धिमत्तेच्या जोरावर अन्यायी समाजव्यवस्थेविरुध्द बंड पुकारले. त्यांनी सार्वजनिक जीवनात प्रवेश करताना सर्वप्रथम विविध पाक्षिके, वृत्तपत्रांच्याद्वारे तत्कालीन समाजातील समस्यांवर प्रकाश टाकला. त्यांनी अस्पृश्यांच्या व बहुजन समाजाच्या हक्कासाठी चळवळ उभी केली. त्यालाच अस्पृश्यांच्या हक्कासाठीची चळवळ असे म्हणतात. त्याचबरोबर राजकीय, शैक्षणिक चळवळीद्वारे, तसेच भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून स्त्री उत्थान, कामगार, शेतकरी यांच्या न्याय्य हक्कासाठी कार्य केले. बाबासाहेबांनी सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात असामान्य कर्तृत्व गाजवले. म्हणून डॉ. आंबेडकरांबद्दल धनंजय कीर म्हणतात, "या युगातील पहिल्या श्रेणीतील अलौकिक पुरुषांमध्ये

बाबासाहेबांचे स्थान असून आजतागायत. जगात पददलितांचे रक्षणकर्ते व कैवारी होऊन गेलेत, मानवी स्वातंत्र्याचे शिल्पकार होऊन गेलेत त्यात बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्थान सर्वोच्च आहे.

मुख्य शब्द; (Keywords)

समाज परिवर्तन, अनिष्ट प्रथा, परंपरा, सामाजिक समस्या, सामाजिक चळवळ, समाज विकास.

अध्ययनाचे उद्देश्य. (Objective of the Study)

1) डॉ. आंबेडकरांनी उभारलेल्या सामाजिक चळवळीचा आढावा घेणे.

2) डॉ. बाबासाहेबांच्या सामाजिक चळवळीचे समाज विकासातील योगदान अभ्यासणे.

3) डॉ. आंबेडकरांच्या राजकीय कार्याची माहिती घेणे.

गृहीत कृत्य (Hypothesis)-

1) भारतीय समाज व्यवस्थेतील अनिष्ट प्रथा, परंपरा व विषमतेचे निर्मूलन होण्यासाठी बाबासाहेबांनी सामाजिक चळवळी उभारल्या.

2) बाबासाहेबांच्या सामाजिक चळवळींनी समाजातील गरीब, अशिक्षित, अस्पृश्य व पददलित वर्ग, शेतकरी, कामगार व स्त्रियांना न्याय मिळवून देण्याचे कार्य केले.

3) बाबासाहेबांच्या राजकीय कार्यामुळे देशातील दुर्बल, असाह्य, दुर्लक्षित वर्गाला कायदेशीर न्याय प्राप्त झाला.

संशोधन पद्धती.(Research Methodology)

प्रस्तुत संशोधनपर निबंधाचा अभ्यास द्वितीय स्त्रोतावर आधारित आहे. त्यासाठी संशोधकाने भारतीय समाजव्यवस्था, समाज व्यवस्थेतील अनिष्ट रुढी प्रथा परंपरांचा समाजातील घटकांवर झालेला परिणाम, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची सामाजिक चळवळ या मुख्य संकल्पनांना विचारात घेऊन त्यावर आधारित पुस्तके, संदर्भ ग्रंथ, मासिकं आणि दैनिक वृत्तपत्रातील लेख इत्यादी दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना - (Introduction)

समाजशास्त्रज्ञ अथवा तज्ञांच्या मते लोकशाही, जमाव, लोकप्रियता, समानता या संज्ञा ज्याप्रमाणे अनेक अर्थाने वापरल्या जातात त्याच प्रमाणे चळवळ ही सज्ञा पण अनेक अर्थाने वापरली जाते. म्हणून चळवळी सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, वांशिक, सांस्कृतिक स्वरूपाच्या असतात. उदा. भारतात समता प्रस्थापित होण्यासाठी जातिभेदाविरुद्ध जे लढे झाले हे सामाजिक चळवळीचे अंग आहे तर अंधश्रद्धा निर्मूलनासाठी दिलेले लढे हे धार्मिक चळवळीचा एक भाग आहे. तसेच राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा लढा याचा समावेश राजकीय चळवळीत केला जातो.

भारतीय इतिहासात 19वे व 20वे शतक हे अनेक समाजसुधारणा चळवळींनी ओतप्रोत आढळतात. याच कालखंडात अनेक समाजसुधारकांनी तत्कालीन भारतीय समाजातील अनिष्ट, कालबाह्य, समाजाला

घातक अशा व्यवस्था, रुढी परंपरा, प्रथा नष्ट करण्याचा प्रयत्न सामाजिक चळवळीद्वारे केला. इंग्रज राज्यकर्त्यांचा समाज १९व्या शतकात अनेक स्थित्यंतरानंतर जेव्हा स्थिरावला, विकास पाऊ लागला होता. इंग्रजी राज्यकर्ते असल्याने राज्यकर्त्यांच्या समाजाच्या प्रगतीचे मोजमाप भारतीय समाजाच्या प्रगतीशी तसेच जीवन पद्धतीशी, दैनंदिन जीवनाशी, विचारांशी, त्याच प्रमाणे सिद्धांत व विचारसरणी संदर्भात केला जाऊ लागला. याचा विचार करता भारतीय समाजात अस्तित्वात असलेल्या परिस्थितीशी व्यवस्थेची तुलना होऊन त्यातून असमाधान व संतोष निर्माण झाला. भारतीय समाजाला बदलाची गरज भासू लागली. कारण त्याकाळी भारतीय समाजात रुढीवाद व परंपरावाद यावर आधारित समाज जीवन होते. सती प्रथा होती, जाती प्रथा होती, बालविवाह प्रचलित होता, स्त्री शिक्षण, विधवा विवाहास मान्यता नव्हती, बळी देण्याची प्रथा होती, गरीब, शेतकरी, कामगार व अस्पृश्य समाजाचे जीवन अत्यंत दुःखदायी व खडतर होते. ही परिस्थिती व अनिष्ट प्रथा परंपरा इंग्रज राज्यकर्त्यांच्या समाजात नव्हत्या. पाश्चात्त्यांच्या लिखाणाचा, साहित्याचा, सिद्धांतांचा मोठा प्रभाव भारतीय विचारवंत व समाज सुधारकांवर झाल्यामुळे भारतीय समाज घडवण्याचा प्रयत्न सुधारणा चळवळीतून होऊ लागला. संस्कृतीकरण व पाश्चात्तीकरणातून भारतीय समाजात बदल घडू लागले. यातूनच समाज सुधारणा चळवळी घडवणारे सुधारक देशात उदयाला आले.

20 व्या शतकातील विविध प्रभावशाली समाजसुधारकांपैकी एक म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर. त्यांनी तत्कालीन भारतीय समाज व्यवस्थेतील अन्यायी परिस्थिती अनिष्ट प्रथा परंपरांच्या निर्मूलनार्थ अनेक सामाजिक चळवळी उभारल्या त्या पुढीलप्रमाणे.

1) अस्पृश्यांच्या हक्कासाठीची चळवळ.

बाबासाहेबांनी अगदी बालपणापासूनच अस्पृश्यतेचे चटके सहन केले होते त्यामुळे अस्पृश्यतेच्या प्रतीची दाहकता त्यांनी स्वतः अनुभवली होती. त्यादृष्टीने बाबासाहेबांनी अस्पृश्यतेच्या प्रश्नांसंबंधी अत्यंत सखोल अध्ययन केले. अस्पृश्यतेचे संदर्भात आपले संशोधनपर लेखन करण्याआधी त्यांनी अफ्रिका अमेरिकेतील निग्रो समाज असो किंवा रोमन साम्राज्यातील गुलाम समाज किंवा जीव समाज असो प्रत्येक समाजव्यवस्थेचा अत्यंत बारकाईने अभ्यास केला होता. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यतेसंबंधी सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक अशा सर्वच पैलूंचा अभ्यास करून या प्रश्नाविषयी सविस्तर विचार मांडले, अनेक ग्रंथ लिहिले व समाजशास्त्रीय सिद्धांत मांडले. डॉ. बाबासाहेबांनी हिंदू समाजाची "अनेक मजले असणाऱ्या मिनारशी तुलना करत असे म्हटले होते. "या समाजात अस्पृश्याला ब्राह्मण होणे शक्य नाही. खालच्या मजल्यावरून वर जाणे अथवा वरच्या मजल्या वरून खालच्या मजल्यावर येणे शक्य नाही कारण ह्या व्यवस्थेला जीने नाहीत त्यामुळे आपली जात ज्याला सोडायची असेल त्याने या मिनारच्या बाहेर उडी मारून बाहेर पडले पाहिजे. ते म्हणत होते, "तिरस्करणीय गुलामगिरी नी अमानुष अन्यायाच्या गर्तेत पिचत पडलेल्या ज्या समाजात मी जन्माला आलो त्या समाजाची गुलामगिरी नष्ट करण्यात मी अपयशी ठरलो तर स्वतःला गोळी घालीन आणि म्हणून त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य अस्पृश्य समाजाच्या उन्नतीसाठी वाहून घेतले.

- **चवदार तळ्याचा सत्याग्रह**

डॉ. बाबासाहेबांनी. अस्पृश्यांच्या. हक्कासाठी जो लढा उभारला त्याची सुरुवात महाड येथील चवदार तळ्यांच्या सत्याग्रह पासून झाली. 4 अगस्त 1923 ला विधीमंडळातील एका कायद्यानुसार महाडच्या नगरपालिकेने सार्वजनिक पाणवठे, धर्मशाळा, विद्यालये इत्यादी ठिकाणी सर्व जाती धर्मांच्या व्यक्तीना मुक्तसंचार करण्याचा हक्क प्राप्त झाले परंतु भीतीपोटी दलित जनता महाडच्या चवदार तळ्यावर जात नव्हती. दलितांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करून तळ्याचे पाणी चाखण्याच्या आपल्या हक्का प्रती जागृकता निर्माण होण्यासाठी बाबासाहेबांनी आपल्या बहुसंख्य अनुयायांसह चवदार तळ्याचे पाणी पिण्याचा सत्याग्रह केला.

- **मनुस्मृतीचे दहन.–**

25 डिसेंबर 1927 रोजी हजारो अनुयायांच्या समवेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या उपस्थितीत सामाजिक विषमता उच्चनीचता भेदभाव यांचे समर्थन करणाऱ्या ग्रंथाचा प्रतिकात्मक निषेध म्हणून मनुस्मृतीचे जाहीररीत्या दहन करण्यात आले.

- **मंदिर प्रवेश चळवळ –**

हिंदू धर्मातील उच्चवर्णीयांनी अस्पृश्यांना मंदिरप्रवेशाचा हक्क नाकारला होता. आंबेडकरांनी आपले याविषयी मत मांडताना म्हटले होते की हिंदुत्व ही जितकी स्पृश्यांची मालमत्ता आहे तितकीच अस्पृश्यांची ही आहे आणि म्हणून मंदिर प्रवेशाचा हक्क आम्हाला मान्य झाला पाहिजे. हा हक्क सिद्ध करण्यासाठी त्यांनी ऑक्टोबर 1929 मध्ये पुण्यात पर्वती मंदिर प्रवेशासाठी पहिला सत्याग्रह करण्यात आला. 1931 मध्ये नाशिक येथील काळाराम मंदिरात प्रवेश मिळण्यासाठी हजारोंच्या संख्येने सत्त्याग्रह करण्यात आला 1935 पर्यंत निर्णया ठिकाणच्या मंदिरातून हे सत्याग्रह आंदोलन केले गेले.

- **पुणे करार –**

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इसवीसन 1920 ते 1932 या दरम्यान इंग्लंड मध्ये भरलेल्या तिन्ही गोलमेज परिषदांना अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी म्हणून उपस्थित होते या परिषदेत अस्पृश्यांचे पुढारी म्हणून आपली बाजू मांडताना अस्पृश्यांवर होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराचे वास्तव त्यांनी मांडले व ज्याप्रमाणे शिख, मुसलमान यांना सवलती दिल्या जातील त्यानुसार अस्पृश्यांना ही मिळाव्यात अशी शिफारस त्यांनी केली होती. डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यांसाठी स्वतंत्र मतदारसंघाची मागणी केली होती. गांधीजींचा अस्पृश्यांना स्वतंत्र मतदार संघ देण्याला विरोध होता कारण असे केल्याने अस्पृश्य समाज उर्वरित हिंदू समाजापासून दूर जाईल असे त्यांना वाटत होते त्यामुळे राजकीय जीवनातील या तरतुदीला विरोध दर्शवत गांधीजींनी येरवडा तुरुंगात प्रासंगिक उपोषण केले होते. गांधीजींचे प्राण वाचावे म्हणून आंबेडकरांनी तडजोड करत अस्पृश्यांसाठी स्वतंत्र मतादारसंघाऐवजी अस्पृश्यांसाठी राखीव जागा असाव्यात असे उभयपक्षी मान्य करण्यात आले. पुणेकरासंबंधी डॉ. आंबेडकरांनी म्हटले होते, "काही दिवसांपूर्वी मी ज्या पेचप्रसंगात अडकलो होतो तो पेचप्रसंग कोणावरही यायला नको. कारण एका बाजूस एका ज्येष्ठ माणसाचा जीव

वाचवायची जबाबदारी माझ्यावर होती तर दुसरीकडे माझ्या अस्पृश्य बांधवांच्या संरक्षण व कल्याणाचा कटू प्रश्न सोडवायचीही जबाबदारी होती परंतु सुसंगतपणे मी दलित वर्गाच्या कल्याणाचा व हितसंबंधांच्या संरक्षणाचा प्रश्न सोडवू शकलो.

- **दलित चळवळीची वर्तमानपत्रे व ग्रंथसंपदा.**

बाबासाहेबांचे असे मत होते की अस्पृश्यांना त्यांच्या हक्काची जाणीव करून दिली पाहिजे परंतु त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराला प्रखरपणे वाचा फोडण्याची गरज आहे आणि त्यासाठी नुसते थंडपणे न बसता आपल्या पत्रातून जनजागृती करणे हेच सर्व दृष्टीने हिताचे आहे. डॉ. बाबासाहेबांनी 1920 मध्ये मूकनायक, 1927 मध्ये बहिष्कृत भारत, 1930 मध्ये जनता, 1956 मध्ये प्रबुद्ध भारत ही वृत्तपत्रे काढली. वृत्तपत्रांत संबंधी विचार मांडतांना बाबासाहेब म्हणाले होते की नैतिकता हा वृत्तपत्राचा कणा असावा असे मांडून ते थांबले नाही तर आपली सर्व वृत्तपत्रे त्यांनी याच भूमिकेतून संपादित केली. बाबासाहेब हे प्रकांडपंडित होते. त्यांचा विविध विषयांवर अफाट व्यासंग होता त्यातून अनेक अत्यंत महत्त्वाच्या ग्रंथसंपदांची निर्मिती सुद्धा त्यांनी केली. काही निवडक ग्रंथ उदा. भारतातील जाती संस्थेची यंत्रणा, उत्पत्ती आणि विकास, जातीचे निर्मूलन, गांधी आणि अस्पृश्यतेची मुक्ती, शूद्र पूर्वी कोण होते? हिंदू धर्मातील कोडे.

- **शिक्षण विषयक कार्य.**

समाजक्रांतीचे जी तीन सूत्र बाबासाहेबांनी सांगितली त्यातील पहिले सूत्र होते "शिका.... शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही. शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे, जो शिकेल तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही असे बाबासाहेब म्हणत, "सर्व प्रकारच्या सामाजिक दुखण्यावर शिक्षण हाच एक उपाय आहे" अशी त्यांची धारणा होती. शिक्षणातील सर्व प्रकारच्या उणिवा दूर करून देशात प्राथमिक शिक्षणाचे राष्ट्रीय धोरण असले पाहिजे असे बाबासाहेबांना अभिप्रेत होते. त्यांच्या मते, "मागासवर्गीयांना शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत केले तरच समाज शिक्षण घेईल."

अस्पृश्य समाजाला शिक्षण मिळाल्याशिवाय त्यांची उन्नती होऊ शकणार नाही हे बाबासाहेबांनी ओळखले होते. म्हणून त्यांनी शिक्षण प्रसाराच्या कार्यावरही भर दिला होता. बाबासाहेबांनी स्थापन केलेल्या 'बहिष्कृत हितकारणी सभा' या संस्थेमार्फत दलित समाजातील तरुण व प्रौढ व्यक्तींकरिता रात्र शाळा चालवणे, वाचनालये यासारखे उपक्रम हाती घेतले होते. इसवी सन 1947 मध्ये त्यांनी 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी' या संस्थेची स्थापना करून या संस्थेमार्फत 1945 साली मुंबई येथे 'सिद्धार्थ महाविद्यालय' व औरंगाबाद येथे 1949 साली 'मिलिंद महाविद्यालय' इतर शैक्षणिक संस्था सुरू केल्या. याबरोबर दलित विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहे चालवली, याद्वारे दलित विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक समस्या सोडवण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला व अस्पृश्य समाजाला शिक्षणाची सोय उपलब्ध करून दिली.

2) राजकीय चळवळ.

डॉ. बाबासाहेबांचे असे मत होते, की कोणतीही सामाजिक चळवळ राजकीय असल्याशिवाय यशस्वी होऊ शकत नाही. म्हणून समाज विकासाची गुरुकिल्ली राजकीय सत्ता आहे. यासाठी बाबासाहेबांनी दलित समाजाला 'राज्यकर्ती' जमात होण्याचा संदेश दिला.

राजकीय सत्तेत येण्यासाठी आंबेडकरांनी खालील संघटनांची स्थापना केली.

1) स्वतंत्र मजूर पक्ष – 1936

2) शेड्युल कास्ट फेडरेशन. – 1942

3) रिपब्लिकन पक्ष.

शेड्युल कास्ट फेडरेशनचे रुपांतर रिपब्लिकन पक्षात करण्याच्या दृष्टीने बाबासाहेबांचा विचार होता. परंतु दुर्दैवाने तत्पूर्वीच त्यांचे निर्वाण झाले. मात्र तरीही त्यांचे स्वप्न पुढील एका वर्षात त्यांच्या जवळच्या अनुयायांनी 1957 मध्ये पूर्ण केले.

3) **भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार.**

भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर पंडित नेहरूंच्या मंत्रिमंडळात बाबासाहेब कायदा मंत्री झाले. घटनेच्या मसुदा समितीचे अध्यक्षपद त्यांनी भूषविले. आपल्या प्रकृतीची पर्वा न करता रात्रंदिवस मेहनत घेऊन आपली भारतीय संघराज्यासाठी एक संसदीय पद्धतीची राज्यघटना तयार करून आपली जबाबदारी यशस्वीपणे पार पाडली. बाबासाहेबांनी घटनेच्या माध्यमातून देशातील गरीब, दुर्बल, कष्टकरी, कामगार तसेच महिलांच्या उत्थानाच्या दृष्टीने अनेक धोरणं व कायद्यांच्या दृष्टीने तरतुदी केल्या. देशात सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय प्रस्थापित होण्यासाठी ज्या स्वरूपाच्या तरतुदींचा अंतर्भाव राज्यघटनेत असणे आवश्यक होते. त्या तरतुदींचा समावेश राज्यघटनेत करण्यात आला. त्यामुळेच त्यांना घटनेचे शिल्पकार म्हटले जाते.

4) **स्त्री उत्थानात बाबासाहेबांचे योगदान.**

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर तमाम भारतीय समाजातील स्त्री वर्गाच्या उन्नतीचे आणि मुक्तीचे समर्थक होते. स्त्रियांचा दर्जा उंचावण्यासाठी त्यांनी प्रयत्नांची पराकाष्टा केली. भारतीय राज्य घटनेच्या माध्यमातून बाबासाहेबांनी स्त्री मुक्तीचा मार्ग अधोरेखित केला. हिंदू कोड बिलाद्वारे भारतीय हिंदू महिलांच्या विवाह, विवाह विच्छेद, घटस्फोट, दत्तक, संपत्ती अधिकार यासंदर्भात सुधारणा केल्या.

5) **कामगार विषयक कार्य.**

बाबासाहेबांनी सन 1936 मध्ये स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना केली. या पक्षाच्या जाहीरनाम्यात फक्त दलित कामगारांनाच प्राधान्य न देता इतर औद्योगिक कामगार व सर्व दलित, शोषित घटकांच्या हिताचा विचार करण्यात आला होता. बाबासाहेबांना कामगारांच्या प्रश्नांची संपूर्ण माहिती होती व याचे उत्तरंही त्यांना माहिती होते त्यामुळे त्यांनी भारताचे मजूर मंत्री असताना कामगार कल्याणाचे कायदे व नियम संसदेत पास करून कामगारांना दिलासा दिला.

6) शेतकरी सुधारणाविषयक कार्य.

डॉ. बाबासाहेबांचे कृषी विषयक विचार देशाला व शेतकऱ्याला आर्थिक दृष्ट्या सक्षम करणारे होते. आपल्या विविध लेखांमधून व पुस्तकातून त्यांनी शेतकऱ्यांच्या समस्यांवरील उपाय व्यक्त केलेले आहेत. डॉ. आंबेडकरांचा भर शेतकऱ्यांच्या स्वावलंबनावर होता. देशातील शेतकऱ्यांवर लादण्यात आलेल्या अन्यायकारक पद्धतीने नष्ट करण्यासाठी संसदेत विधेयक मांडले. शेतकऱ्यांवर अन्याय करत असलेली खोतीपद्धत नष्ट करण्यासाठी बाबासाहेबांनी 17 सप्टेंबर 1947 रोजी विधेयक मांडले. खोतीअंताचे विधेयक म्हणजे स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात देशात करण्यात आलेल्या जमीन सुधारणा विषयक कायद्याची नांदीच होय. महार समाजाच्या उन्नती करता, "महारवतने" ही मोठी आडकाठी होती म्हणून वतनात सुधारणा करण्यापेक्षा ते खारीज केले आणि त्या स्वरूपाचे विधेयक बाबासाहेबांनी संसदेला सादर केले.

सारांश (Summary)-

20 व्या शतकातील समाजसुधारणेच्या क्षेत्रात असामान्य कार्य करणाऱ्या व्यक्तींमध्ये डॉ. आंबेडकर यांचे स्थान सर्वश्रेष्ठ मानले गेले आहे. भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात त्यांनी प्रत्यक्ष भाग घेतला नाही याचा अर्थ असा होत नाही की त्यांना भारताचे स्वातंत्र्य नको होते. त्यांना नुसतेच स्वातंत्र्य नको होते त्याचबरोबर दलित आणि अस्पृश्य मागासवर्गीय, पीडित, दुर्बल वर्गाच्या सामाजिक आणि आर्थिक उत्थानाचा संबंध स्वातंत्र्याशी जोडणे आवश्यक वाटत होते. त्यांच्या मते, "देश स्वतंत्र झाला पण लोक स्वतंत्र झाले का?" हा प्रश्न ते सदैव विचारत असत त्यांच्या जीवन कार्यावरून हे नक्कीच स्पष्ट होते की त्यांनी स्वराज्याला कधीही विरोध केला नाही याउलट स्वतंत्र भारत हे मजबूत, सबळ आणि प्रगत राष्ट्र झाले पाहिजे असे त्यांचे स्वप्न होते. बाबासाहेबांचे कार्य हे केवळ दलितउध्दारा पुरतेच मर्यादित नव्हते तर त्यांच्या विचारातून देशाच्या सर्वांगीण विकासात पायाभूत गोष्टींवर भर देऊन दीर्घकालीन विकास योजना पूर्ण करून सामाजिक समतोल राखण्यासाठीचे काम त्यांनी केले. म्हणून धनंजय कीर म्हणतात, "नव भारताच्या घटनेचे प्रमुख शिल्पकार लोकशाहीचे त्राते नी मानवी स्वातंत्र्याचे कैवारी बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जीवन चरित्र हे आधुनिक भारताच्या इतिहासाचे महान पर्व आहे. मानव स्वातंत्र्याच्या इतिहासाचे ते सोनेरी पान आहे."

संदर्भ References-

- काचोळे दा. धो. (25 जुलै 1999) प्रथमावृत्ती, 'भारतीय सामाजिक विचारवंत', औरंगाबाद : कैलाश पब्लिकेशन्स.
- कुळकर्णी व्ही. जी., सोमवंशी कांत (जून 2005). पहिली आवृत्ती, 'भारतीय राजकीय विचारवंत', औरंगाबाद : कैलाश पब्लिकेशन्स.
- टाकसाळे प्राजक्ता (मार्च 2000) प्रथमावृत्ती, 'व्यवसायिक समाजकार्य : संकल्पना आणि संधान ती ज्ञान' नागपूर : साईनाथ प्रकाशन.
- देवगावकर एस. जी., देवगावकर शैलेजा, डुंबरे जयमाला (नोव्हे. 2009) प्रथमावृत्ती, 'सामाजिक चळवळी परंपरागत आणि नवीन', नागपूर : साईनाथ प्रकाशन.

- पाटील वा. भ. (2009). प्रथमावृत्ती, 'प्राचीन व आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत', जळगाव : प्रशांत पब्लिकेशन.
- पाटील वा. भ. (1999). प्रथमावृत्ती, 'विकासाचे प्रशासन', नागपूर : विद्या प्रकाशन.
- पाटील वा. भ. (2004). प्रथमावृत्ती, 'विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र मधील समाज सुधारणेचा इतिहास', पुणे : के सागर प्रकाशन.
- मोरे दिनेश (डिसेंबर 2006). प्रथमावृत्ती, 'आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास.1818. 1960',
- औरंगाबाद : कैलास पब्लिकेशन.
- **मासिक –**
- लोकराज्य, माहिती व जनसंपर्क संचालनालय महाराष्ट्र राज्य,वर्ष 58 वे, अंक 8वा ऑक्टोबर 2006
- पृ. क्र. 29,44,99,100,108,125,144,
- लोकराज्य, माहिती व जनसंपर्क संचालनालय महाराष्ट्र राज्य,वर्ष 69वे, अंक 10वा, एप्रिल 2018.
- पृ.क्र. 10,18,19,24,27,28,34,35,39.
- वृत्तपत्र
- दै. दिव्य मराठी 'राष्ट्रनायक' 14 एप्रिल 2016 जळगाव आवृत्ती
- पृ.क्र. 1,2,3,4,7

सहायक प्राध्यापक

धनाजी नाना विद्या प्रबोधिनी संचलित

लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय,

जळगाव

83

January-June: 2023

Vol. 83, No.05

आज़ादी का अमृत महोत्सव

UGC CARE JOURNAL

ISSN: 0974-0066

मध्य भारती

मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

मध्य भारती

(MADHYA BHARTI)

Humanities and Social Science Journal

ISSN No. 0974-0066

UGC CARE (Group I) Journal

(Volume 83, No. 05, January-June: 2023)

Editor in Chief

Prof. (Dr.) Ambikaadas Sharma

Editor

Prof. Bhawatosh Indrguru

Prof. Brijesh Srivastava

Dr. Aashutosh Mishra

Volume Editor

Dr. Chhabil Mehar

Dr. Harising Gaur University

Sagar (MP) – 470003

Email – madhyabharti2016@gmail.com

UGC CARE (Group I) Journ...
ISSN: 0974-0066

RAVALAPANI MASSACRE: HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL IMPLICATIONS IN THE NANDURBAR DISTRICT, MAHARASHTRA 190
Mr. Raju Zavrao Yashod

WOMEN'S EMPLOYMENT PROBLEMS IN INDIA AFTER INDEPENDENCE 195
Prashant Namdeo Ingole

वाचनसाहित्याच्या माध्यमातून स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांचे विविध क्षेत्रातील योगदानाची ओळख 199
प्रा. किशोर पढरीनाथ भोळे

स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांचे राजकीय योगदान 203
प्रा. आरजू शेख हमीद पिंजारी

स्वातंत्र्योत्तर काळातील औद्योगिक महिला श्रमिकांची सद्यस्थिती 208
डॉ. योगेश प्रल्हाद महाजन

स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप 212
प्रा. डॉ. सुनिता प्रमोद चौधरी

WOMEN WHO CONTRIBUTED TO CHANGE PSYCHOLOGY 215
Dr. Sunanda Waghmare

स्वातंत्र्योत्तर काळात क्रिडा क्षेत्रात महिला खेळाडूंचे योगदान 220
प्रा. डॉ. शाम दामू सोनवणे

स्वातंत्र्योत्तर भारतात महिलांची आर्थिक स्थिती 224
प्रा. डॉ. प्रशांत रा. बोबडे

चंद्रपूर जिल्ह्यातील आदिवासी महिला स्वयंसहाय्य बचत गट चालविण्यात स्वयंसहाय्य बचत गटातील महिलांना येणाऱ्या समस्यांचे अध्ययन 227
प्रा. पितांबर विठोबाजी पिसे, डॉ. संजय एस. कुंभारे

स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप

प्रा. डॉ. सुनिता प्रमोद चौधरी, लोकसेवक मधुकरराव चौधरी कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, जळगाव

समाजपरत्वे, देशपरत्वे स्रीयाचे स्थान आणि भूमिका बदललेल्या दिसून येतात या गोष्टीला त्या त्या समाज व देशाच्या रुढी परंपरा मूल्य मापदंड जबाबदार असतात. त्यामुळे संपूर्ण जगाचा विचार करता स्त्री-पुरुषांच्या स्थान व दर्जामध्ये विविधता आढळून येते.

दैनंदिन जीवनात अगदी सहजतेने विविध भूमिका पार पाडत महिला समाजाचा आधारस्तंभ बनल्या आहे कधी प्रेमळ कन्या, तर कधी वात्सल्यपूर्ण माता, कधी सक्षम सहचारिणी अशी विविध नाती अत्यंत कुशलतेने आणि कोमलतेने त्या निभावत आहेत असे असले तरी जगाच्या पाठीवर बऱ्याच ठिकाणी समाजाकडून त्यांच्याकडे दुर्लक्ष होताना दिसते तसेच महिला मोठ्या प्रमाणात सामाजिक असमानता अत्याचार आर्थिक परावलंबित्व आणि अन्य सामाजिक अत्याचारांना बळी पडतात अनादी काळापासून महिलांवरील ही बंधने त्यांच्या वैयक्तिक आणि व्यावसायिक विकासाच्या आड येत आहेत सामाजिक असमानता, कौटुंबिक , अत्याचार आणि आर्थिक परावलंबित्व यातून स्त्रियांची सुटका व्हायची असेल तर गरज आहे महिला सक्षमीकरणाची, सबलीकरणाची, सशक्तिकरण्याची.

प्रथम "आपण सक्षम आहोत" याची खात्री स्त्रियांनी बाळगणे गरजेचे . आपण स्त्री आहोत या आत्मग्लानीमध्ये कधी राहू नका तेव्हा तुम्ही आत्मग्लानींमध्ये येतात जेव्हा ऊर्जा ,उत्साह आणि सामर्थ्य गमावतात.

आपल्या देशातील लोकसंख्येपैकी जवळपास निम्मे महिला आहेत. या कारणास्तव राष्ट्राच्या विकासाच्या महान कार्यात महिलांची भूमिका आणि योगदान पूर्णपणे आणि योग्य दृष्टिकोनातून ठेवूनच राष्ट्र उभारणीचे ध्येय साध्य करता येते. भारतातही अशा स्त्रियांची कमी नाही ज्यांनी समाजातील बदलांची आणि स्त्री सन्मानाची आंतरिक भीती आपल्यावर हावी होऊ दिली नाही. असेच उदाहरण म्हणजे सहारनपूरच्या अतिया साबरी तिहेरी तलाक विरोधात आवाज उठवणारी अतिया साबरी ही पहिली महिला आहे .

ॲसिड पिडीत्यांच्या विरोधात न्यायासाठी लढणाऱ्या वर्षा जवळेकर यांनीही थांबवण्याच्या अयशस्वी प्रयत्न केले मात्र त्यांनी न्यायासाठी लढा सोडला नाही.

आपल्या देशात अशी अनेक उदाहरणे आहेत जी महिला सक्षमीकरणाच्या समानार्थी बनत आहेत आज देशातील महिला जागृत झाल्या आहेत .आजची स्त्री घर आणि संसाराची जबाबदारी अधिक चांगल्या पद्धतीने पेलू शकते हा विचार बदलला आहे .

महिला सबलीकरण म्हणजे "मानवी व्यवहारांच्या सर्वच पातळीवर स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने संधी उपलब्ध करून देणे अपेक्षित आहे"

महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने कौटुंबिक , सामाजिक, आर्थिक, राजकीय स्तरातून समान संधी स्थान व अधिकार देऊन महिला सबलीकरण करणे शक्य आहे

स्त्री पुरुष समानता , शिक्षण , आरोग्य , आर्थिक सुरक्षितता यासारख्या मार्गांचा वापर करून महिला सबलीकरण शक्य आहे .

प्रस्तुत संशोधनासाठी अन्वेषणात्मक पद्धतीचा वापर केलेला आहे त्यासाठी संकेतस्थळ ,मासिके , साप्ताहिक , वर्तमानपत्र, संदर्भ ग्रंथ, इत्यादी या दुय्यम माहिती स्रोताचा आधार घेण्यात आलेला आहे

उद्दिष्टे-

1. महिला सबलीकरणाचा अर्थ समजावून घेणे .
2. महिला सबलीकरणाची गरज जाणून घेणे .

महिला सबलीकरण

महिला सबलीकरण म्हणजे त्यांना स्वावलंबी बनविणे असा ढोबळमानाने अर्थ काढता येईल 'महिला सबलीकरण' या शब्दाची फोड केल्यास महिलांना सबल करणारी म्हणजे दुर्बलता नष्ट करणारी तिच्या शरीर, मन-बुद्धीत, स्वत्वाची व स्वतःबद्दल जागृती निर्माण करून त्या दृष्टीने स्वयं विकासासाठी प्रयत्न करणे होय.

मुळातच महिला ही कधी अबला नव्हतीच, भारत हा नवदुर्गेची पूजा करणाऱ्या संस्कृतीतील स्त्री शक्तीचा देश आहे. प्रत्येक यशस्वी पुरुषाच्या मागे एका स्त्रीचा सहभाग असतो असे आपण म्हणतो. समाजात घडलेले अनेक महापुरुष स्त्री मुळेच

घडले. राजमाता जिजाऊ होत्या म्हणून संस्कार मूर्ती व कीर्तीवंत छत्रपती शिवराय घडले. सावित्रीबाई फुले यांची साथ मिळाली म्हणून ज्योतिबा फुले महात्मा झाले. इतकेच नव्हे तर कौशल्यानंदन श्रीराम व अंजनीपुत्र हनुमान ही आपली देव प्रतीके स्त्रीच्या संस्काराचा अविष्कार आहे .

स्त्रियांमध्ये सहनशीलता, नाविन्यता, सौंदर्याची जाणीव, वक्तवृत्ती, स्मरणशक्ती हे गुण निसर्गतः अधिक आहेत. स्त्री सृजनशील आहे कारण निसर्गाने निर्मितीचा अधिकार स्त्रियांनाच दिला आहे. स्त्रीमुळातच सबला आहे जरी संविधानाने स्त्री पुरुष यांना समान अधिकार दिले असले तरी, भारताच्या पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्री आज समाज व कुटुंबाच्या बंधनात अडकून पडली आहे. अगदी काम करणाऱ्या, व्यवसाय करणाऱ्या, नोकरी करणाऱ्या महिला, देखील स्वतःला सक्षम मानत नाहीत कारण त्यांच्या दृष्टीने महिला सबलीकरण म्हणजे फक्त कार्यक्रम ,व्याख्यान आहे . पण तसे न होता वास्तविकतेत महिलांना वैयक्तिक स्वातंत्र्य व निर्णय घेण्याचा अधिकार मिळणे महत्त्वाचे आहे. कारण महिला या देशाचे भविष्य ठरवणारी शक्ती आहे आणि त्यामुळे ही शक्ती सुदृढ व सक्षम बनविणे समाजाची जबाबदारी आहे .

महिला सक्षमीकरणाची गरज :

भारतात महिला सक्षमीकरणाची अनेक कारणे आहेत. प्राचीन काळाच्या तुलनेत मध्ययुगीन काळात भारतीय महिलांच्या सन्मानाची पातळी लक्षणीय रित्या कमी झाली त्यांना प्राचीन काळी जो आदर दिला जात होता मध्ययुगीन काळात तो आदर कमी होऊ लागला .

1. शिक्षणाच्या बाबतीतही भारतातील महिला पुरुषांपेक्षा खूप मागे आहेत भारतातील पुरुषांचे शिक्षण दर 81.3% आहे तर महिलांचे शिक्षण दर फक्त 60.6% आहे
2. शहरी भागातील महिला ग्रामीण भागातील महिलांपेक्षा अधिक रोजगारक्षम आहेत शहरांमध्ये सुमारे 30% महिला सॉफ्टवेअर उद्योगात काम करतात तर ग्रामीण भागात 90% स्त्रिया प्रामुख्याने रोजंदारी, शेती आणि संबंधित कामांमध्ये गुंतलेल्या आहेत .
3. महिला सक्षमीकरणाच्या गरजेचे आणखी एक कारण म्हणजे वाटपातील असमानता 'समान अनुभव आणि पात्रता असूनही पुरुषांपेक्षा कितीतरी टक्के कमी पगार दिला जातो असे सर्वेक्षणातून लक्षात आले.
4. आपला देश खूप वेगाने आणि उत्साहाने प्रगती करत आहे परंतु आपण तेव्हाच ही प्रगती टिकवून ठेवू शकतो जेव्हा आपण लैंगिक असमानता दूर करू शकतो आणि पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांना समान शिक्षण, प्रगती आणि मोबदला निश्चित करू शकतो.
5. महिला सक्षमीकरणाची गरज निर्माण झाली कारण भारतामध्ये लैंगिक असमानता होती आणि प्राचीन काळापासून हा पुरुषप्रधान समाज होता महिलांना त्यांच्याच कुटुंबाकडून आणि समाजाकडून अनेक कारणांनी दडपण्यात आले. कुटुंबात आणि समाजात त्यांच्यावर अनेक प्रकारचे हिंसाचार आणि भेदभावाला सामोरे जावे लागले .
6. गेल्या काही वर्षात लैंगिक असमानता आणि महिलांवरील वाईट प्रथा दूर करण्यासाठी सरकारने अनेक संविधानातील आणि कायदेशीर अधिकार तयार केले आणि लागू पण केलं आहेत मात्र एवढा मोठा प्रश्न सोडवण्यासाठी महिलांसह सर्वांच्या सततच्या सहकार्याची गरज आहे .
7. आज ज्याप्रमाणे भारत हा जगातील सर्वात वेगाने विकसित होणारा देश बनला आहे त्यादृष्टीने भविष्यात भारतानेही महिला सक्षमीकरण घडवून आणण्यासाठी समाजातील पुरुषसत्ताक आणि पुरुषाभिमुख व्यवस्था असलेल्या महिलांबरील वाईट प्रथांची मुख्य कारणे समजून घेऊन ती दूर केली पाहिजे .
8. महिलां बद्दलची आपली जुनी विचारसरणी बदलून घटनात्मक आणि कायदेशीर तरतुदीमध्ये बदल करणे आवश्यक आहे आणि ते बदल बऱ्यापैकी झालेले देखील आहेत .
9. आधुनिक काळात समाज महिलांच्या हक्काबाबत अधिक जागरुक आहे परिणामी अनेक बचत गट आणि स्वयंसेवी संस्था या दिशेने काम करत आहे .
10. आधुनिक युगात अनेक महिला अनेक महत्त्वाच्या राजकीय आणि प्रशासकीय पदावर तैनात आहे तरीही सामान्य ग्रामीण महिलांना अजूनही त्यांच्या घरातच राहण्यास भाग पाडले जाते आणि त्यांच्याकडे आज रोजी देखील सुदृढ आरोग्य सुविधा आणि शिक्षण या मुलभुत गरजांची पूर्ती होतांना दिसत नाही. हे एक वास्तव आहे.
11. आजच्या समाजात अनेक भारतीय महिला राष्ट्रपती, पंतप्रधान, प्रशासकीय अधिकारी, डॉक्टर, वकील इत्यादी झाल्या आहेत तरी आजही अनेक महिलांना सहकार्य आणि मदतीची गरज भासते आहे. त्यांना अजूनही शिक्षण आणि मुक्तपणे काम करण्यासाठी सुरक्षित प्रवास, सुरक्षित काम आणि सामाजिक स्वातंत्र्यासाठी अधिक समर्थनाची गरज आहे. महिला सक्षमीकरणाचे हे कार्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे. कारण भारताची सामाजिक, आर्थिक प्रगती महिलांच्या सामाजिक आणि आर्थिक प्रगतीवर अवलंबून आहे.

निष्कर्ष :

एकविसावे शतक हे स्त्रियांच्या जीवनातील आनंदी शक्यतांचे शतक आहे महिला प्रत्येक क्षेत्रामध्ये पुढे येत आहे आजची स्त्री आता जागृत आणि सक्रिय झाली आहे. स्त्रीयांच्या वस्तूस्थिती बाबत एक बाब प्रकर्षाने जाणवते की, स्त्रीयांच्या श्रमाची प्रतिष्ठा आपण श्रमाचे मुल्य हे विचारात घेतले जात नाही. सकाळी उठल्यापासुन ते रात्रीच्याविश्रांतीपर्यंत स्त्रीयांनी केलेल्या प्रत्येक कामाचे मूल्य विचारात घेतले तर लक्षात येईल की, स्त्री ही पुरूषांपेक्षा अधिक पटीने कार्यमग्न आहे, अधिक उर्जावान आहे आणि अधिक अर्थ प्राप्ती करणारी आहे. हे वास्तव स्वीकारणे अत्यंत गरजेचे आहे सुदेवाने याबाबतची अनुकूल परिस्थिती आजमितीस तयार होत आहे

कुणीतरी महिलांबाबत समर्पक म्हटले आहे" जेव्हा एखादी स्त्री तिच्यावर लादलेल्या बेड्या आणि बंधन तोडायला लागते तेव्हा जगातील कोणतीही शक्तीला रोखू शकत नाही"

सध्या महिलांची स्टिरिओटाइम मोडण्यास सुरुवात केलेली आहे हे आनंदाचे लक्षण आहे लोकांची विचारसरणी बदलत असली तरी या दिशेने अजून प्रयत्नांची गरज आहे

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. जोशी वीना जे' भारत मे महिला जागृती ',रावत प्रकाशन, नई दिल्ली
2. क-हाडे बी एम,' शास्त्रीय संशोधन पद्धती ', पिंपळापुरे अँड पब्लिशर्स नागपूर.
3. पाटील लीला ,'भारतीय स्त्री जीवन ,' मेहता पब्लिकेशन हाऊस
4. भोळे आर व्ही जर्नल ऑफ रिसर्च अँड डेव्हलपमेंट ,"वुमेन डेव्हलपमेंट," Vol XIII(issue 14 A,B) April 2022
5. महिलांचे अर्धआकाश ,मधुरिमा , दिव्य मराठी 25 फेब्रुवारी 2023
6. www.artofliving.org

आज़ादी का
अमृत महोत्सव

ISSN:0974-0066

डॉ. हरिसिंग गौर विश्वविद्यालय
सागर (म.प्र.)-470003
ई-मेल : madhyabharti2016@gmail.com

Mahatma Gandhi Shikshan Mandal's

ARTS, SCIENCE AND COMMERCE COLLEGE, CHOPDA

Tal. Chopda, Dist. Jalgaon (M.H.)

NAAC Re-accredited 'A' Grade

NAAC Re-accredited 'A+' Grade

National Conference on

ACTIVISM OF INDIAN WOMEN IN THE POST - INDEPENDENCE ERA

31ST MARCH 2023

SPONSORED BY K.B.C. NORTH MAHARASHTRA UNIVERSITY, JALGAON

Certificate

This is to certify that, Dr. / Mr. / Mrs. Yogesh Pralhad Mahajan of L.M.C. College of Social Work, Jalgaon has/was a Resource Person / Session Chair / Participated / Presented a paper entitled स्वातंत्र्योत्तर कालातील औद्योगिक महिला श्रमिकांची सद्यस्थिती at the National Conference *(AIWPIE-2023)* organized by the Department of History on 31st March, 2023.

Sunita.

Asst. Prof. Mrs. S. B. Patil
Organizing Secretary (AIWPIE-2023)
Head, Department of History

Dr. D. A. Suryawanshi
Convener (AIWPIE-2023)
Principal

CamScanner

UGC CARE JOURNAL
ISSN: 0974-0066

83
January-June: 2023
Vol. 83, No.05

आज़ादी का
अमृत महोत्सव

मध्य भारती

मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

CamScanner

मध्य भारती

(MADHYA BHARTI)

Humanities and Social Science Journal

ISSN No. 0974-0066

UGC CARE (Group I) Journal

(Volume 83, No. 05, January-June: 2023)

Editor in Chief

Prof. (Dr.) Ambikaadas Sharma

Editor

Prof. Bhawatosh Indrguru

Prof. Brijesh Srivastava

Dr. Aashutosh Mishra

Volume Editor

Dr. Chhabil Mehar

Dr. Harising Gaur University

Sagar (MP) - 470003

Email - madhyabharti2016@gmail.com

CamScanner

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

RAVALAPANI MASSACRE: HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL IMPLICATIONS IN THE NANDURBAR DISTRICT, MAHARASHTRA 190
Mr. Raju Zavrao Yashod

WOMEN'S EMPLOYMENT PROBLEMS IN INDIA AFTER INDEPENDENCE 195
Prashant Namdeo Ingole

वाचनसाहित्याच्या माध्यमातून स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांचे विविध क्षेत्रातील योगदानाची ओळख 199
प्रा. किशोर पढरीनाथ भोळे

स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांचे राजकीय योगदान 203
प्रा. आरजू शेख हमीद पिंजारी

स्वातंत्र्योत्तर काळातील औद्योगिक महिला श्रमिकांची सद्यस्थिती 208
डॉ. योगेश प्रल्हाद महाजन

स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप 212
प्रा. डॉ. सुनिता प्रमोद चौधरी

WOMEN WHO CONTRIBUTED TO CHANGE PSYCHOLOGY 215
Dr. Sunanda Waghmare

स्वातंत्र्योत्तर काळात क्रिडा क्षेत्रात महिला खेळाडूंचे योगदान 220
प्रा. डॉ. शाम दामू सोनवणे

स्वातंत्र्योत्तर भारतात महिलांची आर्थिक स्थिती 224
प्रा. डॉ. प्रशांत रा. बोबडे

चंद्रपूर जिल्ह्यातील आदिवासी महिला स्वयंसहाय्य बचत गट चालविण्यात स्वयंसहाय्य बचत गटातील महिलांना येणाऱ्या समस्यांचे अध्ययन 227
प्रा. पितांबर विठोबाजी पिसे, डॉ. संजय एस. कुंभारे

CamScanner

मध्य भारती (Madhya Bharti)
मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका
UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

स्वातंत्र्योत्तर काळातील औद्योगिक महिला श्रमिकांची सद्यस्थिती

डॉ. योगेश प्रल्हाद महाजन, लोकसेवक मधुकरराव चौधरी कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, जळगाव

सारांश

प्रस्तुत शोध निबंधात स्वातंत्र्योत्तर काळातील औद्योगिक महिला श्रमिकांच्या सद्यस्थितीचा अभ्यास करण्यात आला आहे. महिला ह्या सक्षम झाल्या तर राष्ट्र विकास शक्य आहे असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मानत असत. महिला सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतीक, शैक्षणिकदृष्ट्या सक्षम झाल्यास समाजातील अनिष्ट रुढी संपुष्टात येऊ शकतात. 18 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांती झाली व त्याचा अमुलाग्र बदल भारतातही घडून आला. जागतिक स्तरावर उत्पादनाचे स्वरुप बदलल्याने अनेक महिलासुद्धा कारखान्यात उत्पादनाचा एक महत्त्वाचा भाग बनल्या. मात्र भारता पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे महिलांना नोकरीची संधी फारच अल्प उपलब्ध झाली. "आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनेच्या" आकडेवारीवरुन भारतातील एकुण स्त्रीयांपैकी केवळ 11.30 % महिला या श्रमिक वर्गात समाविष्ट होतात. भारतासारख्या विकसनशिल देशाच्या तुलनेत सोव्हीएत रशियामध्ये 44 %, रुमानियात 48%, इंग्लंडमध्ये 32%आहे. एकीकडे देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा सर्वांगीण विकास होत आहे. त्यामुळे महिला श्रमिकांना देखील विविध क्षेत्रात रोजगार उपलब्ध होत आहे. महिला शिक्षण आणि सामाजिक जागरुकता यात प्रचंड वाढ होत आहे. महिला या पुरुष श्रमिकांशी सर्वच क्षेत्रात स्पर्धा करीत आहेत. तर दुसरीकडे देशातील अनेक क्षेत्रात स्त्रियांना रोजगारासाठी अनुकूल परिस्थिती असतांना देखील पुरुष श्रमिकांच्या तुलनेत महिला श्रमिकांची पिळेहाट होत आहे.

उद्देश (Objective) :

1) स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिला श्रमिक कामगारांची सद्यस्थिती अभ्यासणे.

2) महिला श्रमिकांच्या समस्या अभ्यासून त्यावर उपाययोजना सुचविणे.

गृहीतकृत्य (Hypothesis) :

पुरुष प्रधान संस्कृतीमुळे औद्योगिक क्षेत्रात महिलांना दुय्यम दर्जा व अल्प संधी उपलब्ध होते.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधप्रबंधाचे स्वरुप वर्णनात्मक असल्याने अध्ययनासाठी आवश्यक असलेले लिखीत साहित्य हे द्वितीय स्त्रोतातून प्राप्त करण्यात आले आहे.

तथ्य संकलनासाठी अध्ययनकर्त्याने विविध संदर्भ ग्रंथ, मासिके, संशोधन, नियतकालीके, जर्नल्स, विविध लेख, वर्तमानपत्रे, इत्यादींचा उपयोग केला आहे व त्याआधारे निष्कर्षांची मांडणी करण्यात आली आहे.

प्रस्तावना (Introduction) :

भारताच्या प्राचीन ऋषीमुनींनी वेद आणि पुराण यामध्ये स्त्रियांचे महत्त्व, भूमिका आणि त्यांचे योगदान याबाबत खुलासेवार वर्णन केले आहे. त्या काळात समाजातील विविध क्षेत्रात स्त्रियांच्या कार्याची एक अमीट छाप होती. त्यांना मान-सन्मानाने वागविले जात असे. परंतु हळू हळू परिस्थिती बदलत गेली. सद्यस्थितीत भारतीय समाज व्यवस्थेत मात्र स्त्रियांना पुरुषांच्या मानाने दुय्यम स्थान दिले जाते. कारण वर्तमान समाज व्यवस्था ही पुरुष प्रधान आहे. यामध्ये कुटूंबाच्या हिताचे निर्णय घेण्याची आणि आर्थिक व्यवहारांची जबाबदारी सामान्यपणे पुरुषांचीच असते. म्हणून स्त्रियांच्या कल्याणाचे बहुतेक सर्वच निर्णय पुरुषच घेत असतात. त्यामुळे सद्यस्थितीत उद्योग, व्यवसाय, तंत्रज्ञान, प्रशासन, सेवा, कृषी, शारीरिक कष्टांची कामे अशा सर्वच क्षेत्रात स्त्रियांचा सहभाग असला तरी त्यांच्या आपल्या स्वत:च्या मर्यादांमुळे त्यांचे आर्थिक योगदानाचे प्रमाण मार्यादितच असते. म्हणून देशातील विविध क्षेत्रांच्या आर्थिक व्यवहारात स्त्रियांची भूमिका केवळ दुय्यम आणि गौण नसून ती पुरुषावलंबी सुद्धा आहे. वर्तमान समाज व्यवस्थेत प्रत्येक व्यक्तीचे स्थान हे तिच्या अर्थार्जन करण्याच्या क्षमतेवर अवलंबून असते. त्यामुळे स्त्रियांना पुरुषांच्या तुलनेत दुय्यम स्थान मिळते. म्हणूनच भारतीय समाजव्यवस्थेत घर आणि मुले सांभाळण्याची जबाबदारी मुख्यत: स्त्रियांचीच समजली जाते. अशा परिस्थितीत देशातील बहुतेक स्त्रिया आपल्या कौटुंबिक गरजा आणि अर्थिक अडचणी सोडविण्यासाठीच केवळ नाईलाजाने रोजगारासाठी घराच्या बाहेर पडतात. म्हणूनच स्त्रियांना सामान्यपणे रोजगारातील कमी कौशल्याचा, कमी दर्जाचा आणि वारंवार करावा लागणारा कामाचा भाग दिला जातो. म्हणूनच त्यांना कामाचा कमी आर्थिक मोबदला दिला जातो. विविध क्षेत्रात विविध प्रकारची प्रगती आणि सुधारणा झाल्या असल्या तरी उत्पादन कार्यात आजही स्त्रियांना रोजगारातील सहाय्यक स्वरुपाची भूमिका बठवावी लागते. तरी पण

CamScanner

सद्यस्थितीत राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेतील सर्वच क्षेत्रात स्त्री श्रमिक काम करतांना दिसून येतात.

अ) महिला श्रमिकांची पिछेहाट होण्याची प्रमुख कारणे

अनेक अनियंत्रित आणि असंघटीत उद्योगात कार्यरत असणाया स्त्री श्रमिकांना पुरुष श्रमिकांच्या तुलनेत सेवायोजकांकडून कोणत्याही विशेष सवलती दिल्या जात नाहीत. त्यामुळे अशा उद्योगात स्त्री श्रमिकांचे मोठया प्रमाणात आर्थिक शोषण होत असते. एकीकडे देशातील अर्थव्यवस्थेचा सर्वांगीण विकास होत आहे. त्यामुळे स्त्री श्रमिकांना देखील विविध क्षेत्रात रोजगारांच्या संधी उपलब्ध होत आहेत. स्त्रियांचे शिक्षण आणि सामाजिक जागरुकता यामध्ये कमालीची वाढ होत आहे. स्त्रिया या पुरुष श्रमिकांशी सर्वच क्षेत्रात स्पर्धा करीत आहेत तर दुसरीकडे देशातील अनेक क्षेत्रात स्त्रियांना रोजगारासाठी अनुकूल परिस्थिती असतांना देखील पुरुष श्रमिकांच्या तुलनेत स्त्री श्रमिकांची पिछेहाट होत आहे असा विरोधाभास दिसून येतो. यासंबंधीची प्रमुख कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

(1) स्त्री श्रमिकांबाबत गैरसमज : औद्योगिक क्षेत्रात काम करतांना स्त्री श्रमिक बराच वेळ गप्पा मारीत असतात. त्यांची कार्यक्षमतेची पातळी कमी असते, क्षुल्लक कारणांसाठी त्या कामावर गैरहजर राहतात, गुंतागुंतीची आणि जबाबदारीची कार्ये घेण्यास त्या टाळाटाळ करतात, कौशल्यपूर्ण काम करण्याची त्यांची प्रवृत्ती नसते. यासारखे गैरसमज स्त्री श्रमिकांच्या बाबतीत प्रचलित आहेत. परंतु स्त्रियांनी आपल्या कार्यपद्धतीने ते खोटे ठरविले आहेत.

(2) स्वयंचलित यंत्रे हाताळण्याला असमर्थ : बहुतांशी स्त्री श्रमिक स्वयंचलित यंत्रे हाताळण्याला असमर्थ असल्याचा अनेक सेवायोजकांचा गैरसमज झाला आहे. म्हणूनच भारताच्या स्वयंचलित यांत्रिक उद्योगात पुरुष श्रमिकांच्या संख्येच्या तुलनेत स्त्री श्रमिकांची संख्या बरीच कमी असल्याचे दिसून येते. इ.स.1952 ते 1969 या कालावधीत स्वयंचलित उद्योगातील स्त्री श्रमिकांची संख्या ही 95,000 वरुन 51,000 पर्यंत कमी झाली आहे.

(3) कमकुवत शारीरिक क्षमता : भारतातील सर्वच श्रम कायद्यात स्त्री आणि पुरुष श्रमिकांना समान दराने मजूरी दिली जावी अशी तरतूद केली आहे. ""समान कामासाठी समान मोबदला" हे भारतीय राज्यघटनेने मान्य केलेले सूत्र आहे. परंतु वस्तुस्थिती मात्र निराळी आहे. उद्योगातील अवघड आणि कठीण स्वरुपाचे शारीरिक परिश्रम करण्याला स्त्री श्रमिक असमर्थ ठरतात असे बहुसंख्या सेवायोजकांचे मत आहे. म्हणूनच देशातील अनेक सेवायोजक आपल्या उद्योगात श्रमिकांची भरती करतांना पुरुष श्रमिकांना अधिक प्राधान्य देतात. म्हणजेच शारीरिक परिश्रम करण्याला कमकुवत असणा-या स्त्री श्रमिकांना रोजगार देण्याचे टाळतात.

(4) स्त्री श्रमिकांच्या कल्याणार्थ सुविधेत वाढ : औद्योगिक क्षेत्रात काम करणाया स्त्री श्रमिकांच्या संरक्षणासाठी आणि कल्याणासाठी भारतीय श्रम कायद्यात अनेक सुविधा प्रदान केल्या आहेत. म्हणूनच भारतातील पारंपारीक उद्योग करणारे सेवायोजक हे स्त्री श्रमिकांना काम देण्याचे सतत टाळत असतात. त्यामुळे स्त्री श्रमिकांच्या कल्याणार्थ असणाया सुविधांवर गुंतवणूक करण्याची त्यांना आवश्यकताच राहत नाही.

ब) भारतातील महिला श्रमिकांच्या प्रमुख समस्या : भारतातील औद्योगिक क्षेत्रात काम करणाया स्त्री-पुरुष श्रमिकांना संरक्षण देण्यासाठी अनेक श्रम कायदे पास केलेले आहेत. या श्रम कायद्यात असणाया तरतुदींप्रमाणे सर्वच श्रमिकांना सर्व प्रकारच्या सोयी-सवलती उपलब्ध करुन देणे हे सेवायोजकांना आवश्यक आहे. परंतु देशातील असंघटीत आणि लहान उद्योगात कार्यरत असणाया स्त्री श्रमिकांना फारशा सवलती उपलब्ध करुन दिल्या जात नाहीत. त्यामुळे भारतातील बहुतांशी असंघटीत आणि अनियंत्रित उद्योगात काम करणाया स्त्री श्रमिकांचे फार मोठया प्रमाणावर शोषण केले जाते. त्यादृष्टीने भारतातील स्त्री श्रमिकांच्या काही प्रमुख समस्या पुढील प्रमाणे आहेत.

(1) कमी मजूरी : देशातील अनेक उद्योगात जड आणि हलक्या कामांचे विभाजन करुन त्यांचे स्त्री-पुरुष श्रमिकांमध्ये वाटप केले जाते. त्यानुसार पुरुष श्रमिकांना दिली जाणारी मजूरी आणि स्त्री श्रमिकांना दिली जाणारी मजूरी यामध्ये फरक केला जातो. परंतु औद्योगिक पर्यावरणातील अनेक उद्योगात स्त्री-पुरुष श्रमिकांना कमी-जास्त मजूरी दिली जाते. अशा प्रकारे उद्योगातील पुरुष श्रमिकांच्या तुलनेत स्त्री श्रमिकांचे अधिक आर्थिक आणि सामाजिक शोषण केले जाते.

(2) जास्त कामाचे तास : वर्तमान परिस्थितीत औद्योगिक क्षेत्रातील अनेक उद्योगात स्त्री श्रमिकांचे कामाचे तास जास्त असल्याचे आढळून आले. तसेच उद्योग व्यवस्थापन करणारे अनेक सेवायोजन वाटेल त्याप्रमाणे आणि वाटेल तसे काम स्त्री श्रमिकांकडून करवून घेतात. त्यामुळे श्रम कायद्याच्या तरतुदींप्रमाणे स्त्री श्रमिकांना विश्रांती किंवा जेवणासाठी आवश्यक असणारी मधली सुट्टी नसल्यासारखीच असते. अशा प्रकारे देशातील बहुसंख्य सेवायोजक हे श्रम कायद्यातील तरतुदींची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यामध्ये नेहमीच टाळाटाळ करीत असतात.

(3) नैतिक पतन : आधुनिक व्यावसायिक पर्यावरणात अनेक उद्योगात किती तरी स्त्री-पुरुष श्रमिक एकत्र काम करीत असतात. अशा उद्योगात काम करणाया स्त्री श्रमिकांना पुरुष श्रमिकांबरोबर तसेच पुरुष निरीक्षकांच्या नियंत्रणाखाली सतत

CamScanner

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

8 तास काम करावे लागते. त्यामुळे स्त्री श्रमिक आपल्या कौटुंबिक जबाबदाऱ्या, धार्मिक कार्ये आणि नैतिक बंधने काटेकोरपणे पाळू शकत नाहीत. अशा परिस्थितीत स्त्री श्रमिकांचे नैतिक पतन होऊन त्यांच्या सामाजिक प्रतिष्ठेला धक्का बसू शकतो. अनेक औद्योगिक स्त्री श्रमिकांना त्यांच्या शारीरिक आणि बौद्धिक कार्याचा वाजवी आर्थिक मोबदला मिळत नाही. त्यामुळेच कठोर परिश्रम करुन सुद्धा बहुसंख्या स्त्री श्रमिक आपल्या कौटुंबिक गरजा पूर्ण करु शकत नाहीत. कधी कधी काही स्त्री श्रमिक अनैतिक मार्गांचा अवलंब करुन सुद्धा आपले उत्पन्न वाढवित असतात. देशातील बहुतेक "श्रम सर्वेक्षण समितीच्या" सभासदांनी स्त्री श्रमिकांच्या प्रतिनिधींशी केलेल्या चर्चेतून असे निदर्शनास आले आहे की, अनेक सेवायोजक आणि पदाधिकारी यांचा स्त्री श्रमिकांकडे पाहण्याचा एकूणच दृष्टीकोन प्रदूषित असतो. ही बाब स्त्री श्रमिकांचे नैतिक पतन करण्याला अधिक कारणीभूत ठरते असे मत अनेक स्त्री प्रतिनिधींनी व्यक्त केले आहे.

(4) सोयी-सुविधांचा अभाव: भारतातील सर्वच श्रम कायद्यांद्वारे औद्योगिक स्त्री श्रमिकांच्या सुरक्षिततेसाठी आणि कल्याणासाठी अनेक सोयी-सुविधा उपलब्ध करुन देण्याची तरतूद केली आहे. तसेच स्त्री श्रमिकांचे आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि शारीरिक शोषण थांबविण्यासाठी श्रम कायद्यातील तरतुदीनुसार सरकार, सामाजिक संस्था, श्रमिक संघ यांचेकडून प्रामाणिक प्रयत्न केले जातात. तरी पण अनेक उद्योगात सेवायोजक आणि पदाधिकारी यांचेकडून श्रम कायद्यातील स्त्री श्रमिकांच्या सोयी-सुविधेबाबतच्या तरतुदींकडे जाणुनबुजून दुर्लक्ष केले जाते. जसे शिशु गृहे, मातृत्व लाभ इत्यादी.

(5) प्रशिक्षणाचा अभाव : वर्तमान परिस्थितीत सर्वच उद्योगात शारीरिक श्रमाइतकेच बौद्धिक श्रमाला आणि बौद्धि श्रमाएतकेच शारीरिक श्रमाला महत्त्व आहे. शारीरिक श्रम आणि बौद्धिक श्रम या संकल्पना निरपेक्ष नसून सापेक्ष स्वरुपाच्या आहेत. कारण शारीरिक श्रम योग्य प्रकारे होण्यासाठी काही प्रमाणात बौद्धिक श्रमांची आवश्यकता असते. कारण शारीरिक श्रम योग्य प्रकारे होण्यासाठी काही प्रमाणात बौद्धिक श्रमांची आवश्यकता असते तर बौद्धिक श्रम योग्य प्रकारे होण्यासाठी काही प्रमाणात शारीरिक श्रमांची आवश्यकता असते. म्हणजेच शारीरिक आणि बौद्धिक श्रमांचे योग्य प्रमाणात संतुलन असेल तरच ते श्रम फलदायी ठरतात. केवळ समजण्यासाठी सुलभ जावे म्हणून ज्या कार्यात शारीरिक श्रमांचे प्रमाण जास्त असते त्यांना **"शारीरिक श्रम"** तर ज्या कार्यात बौद्धिक श्रमांचे प्रमाण जास्त असते त्यांना **"बौद्धिक श्रम"** असे म्हणतात. म्हणून स्त्री श्रमिकांना सुद्धा शारीरिक आणि बौद्धिक श्रम कमी-अधिक प्रमाणात एकाच वेळी करावे लागतात. आधुनिक उत्पादन पद्धतीत अत्याधुनिक स्वयंचलित यंत्र सामग्रीचा मोठ्ना प्रमाणात उपयोग केला जातो. परंतु त्यासाठी आवश्यक असणारे प्रशिक्षण पाहिजे त्या पद्धतीने स्त्री श्रमिकांना दिले जात नाही. परंपरागत दृष्टीकोनाला प्राधान्य देऊन व्यवसाय करणारे सेवायोजक आपला उत्पादन खर्च वाढण्याच्या भीतीपोटी स्त्री श्रमिकांना प्रशिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध करुन देत नाहीत. त्यामुळे स्त्री श्रमिकांना त्यांच्या कार्यासाठी आवश्यक असणारे प्रशिक्षण नसल्यामुळे कामासंबंधीच्या आणि कार्यक्षमतेबाबत अनेक समस्या निर्माण होतात.

क) महिला श्रमिकांच्या समस्या सोडविण्यासाठी प्रभावी:

भारतातील संघटीत आणि असंघटीत क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्त्री श्रमिकांच्या अनेक समस्या आहेत. त्यामुळे स्त्री श्रमिकांच्या शारीरिक आणि मानसिक विकास होत नाही. म्हणून स्त्री श्रमिकांच्या विविध प्रकारच्या समस्या सोडविण्यासाठी पुढील उपाययोजना प्रभावीपणे करणे आवश्यक आहे.

(1) समान कार्यासाठी समान मजूरी : भारतीय राज्यघटनेने स्त्री-पुरुष या दोघांनाही समान अधिकार प्रदान केले आहेत. त्यामुळे देशातील सर्वच उद्योगात स्त्री-पुरुष श्रमिकांना समानतेची वागणूक तसेच समानतेची संधी देणे आवश्यक आहे. म्हणून विविध उद्योगात काम करणाऱ्या स्त्री आणि पुरुष श्रमिकांना समान कार्यासाठी समान मजूरी दिली पाहिजे. त्यामुळे स्त्री श्रमिकांच्या उत्पन्नात वाढ होऊन त्यांच्या राहणीमानात सुधारणा होते तसेच त्यांच्या सामाजिक प्रतिष्ठेत वाढ होते. कुटूंबातील त्यांच्या स्थानात लक्षणीय बदल होतात. परंतु "समान कामासाठी समान मोबदला" देण्याची कायदेशीर तरतूद असूनही भारतातील अनेक उद्योगात पुरुषांच्या तुलनेत स्त्री श्रमिकांना कमी मजूरी देऊन त्यांचे आर्थिक शोषण केले जाते. स्त्री श्रमिकांच्या सर्व प्रकारच्या शोषणाला आळा घालण्यासाठी सरकारने श्रमिक संघ आणि सेवायोजन यांच्या मदतीने "समान कार्यासाठी समान मजूरी" देण्याच्या नियमाची प्रभावी अंमलबजावणी केली पाहिजे.

(2) श्रम कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी : भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत श्रमिकांच्या पिळवणूकीची प्रक्रिया अभिप्रेत आहे. त्यातही संघटीत उद्योगांपेक्षा असंघटीत उद्योगात स्त्री श्रमिकांच्या शोषणाचे प्रमाण अधिक असते. त्यातही अनियंत्रित उद्योगात काम करणाऱ्या स्त्री श्रमिकांच्या पिळवणूकीला तर बरेचना अंतच नसतो. स्त्री श्रमिक हा औद्योगिक क्षेत्रातील एक अत्यंत दुर्बल घटक आहे. अशा स्त्री श्रमिकांची सेवायोजकांद्वारे केली जाणारी पिळवणूक बंद करुन त्यांना आर्थिक आणि सामाजिक सुरक्षितता मिळवून देण्यासाठी अनेक श्रम कायदे केले आहेत. म्हणून स्त्री श्रमिकांच्या कल्याणासाठी केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार यांनी सेवायोजकांकडून श्रम कायद्यांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करवून घेतली पाहिजे. त्यासाठी

CS CamScanner

सरकारची तत्परता आणि सेवायोजकांचे सहकार्य या दोन्ही बाबी महत्त्वाच्या आहेत. या कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी कार्यक्षम यंत्रणा, कर्तव्यदक्ष आणि प्रामाणिक अधिकारी वर्ग, सेवायोजकांचा सकारात्मक दृष्टीकोन, समाजाची जागरुकता इत्यादी सर्वच घटकांच्या सहकार्याची आवश्यकता आहे.

(3) स्त्री श्रमिकांना शैक्षणिक सोयी : भारतातील असंघटीत उद्योगात काम करणाऱ्या बहुतांश स्त्री श्रमिकांची शैक्षणिक पात्रता निम्न दर्जाची असते. स्त्री श्रमिक या प्रामुख्याने अकुशल, असंघटीत आणि गरजू असतात. त्यामुळे त्यांची करार शक्ती फारच कमी असते. म्हणून त्यांना औद्योगिक क्षेत्रात काम करीत असतांना अनेक श्रम समस्यांना सामोरे जावे लागते. त्यातुन मार्ग काढण्यासाठी स्त्री श्रमिकांना त्यांच्या कामाच्या फावल्या वेळेत शासनाद्वारे तसेच सेवायोजकांद्वारे त्यांच्यासाठी उपयुक्त अशा शैक्षणिक आणि प्रशिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध करुन देणे आवश्यक आहे. कारण सामान्यपणे शिक्षित श्रमिक हे अशिक्षित श्रमिकांपेक्षा प्रत्येकच बाबतीत जबाबदार, योग्य आणि श्रेष्ठ दर्जाचे असतात. तसेच शिक्षित स्त्री श्रमिक हे सुद्धा आपल्या श्रम कार्याबाबत अचूक निर्णय घेऊ शकतात. त्यामुळे त्यांच्या कार्यक्षमतेच्या आणि उत्पादकतेच्या दर्जात वाढ होते. त्याकरीता उद्योगात कार्यरत असणाऱ्या स्त्री श्रमिकांसाठी स्थायी स्वरुपाची शिक्षण आणि प्रशिक्षणाची सुविधा उपलब्ध असली पाहिजे.

(4) योग्य वागणूक : आधुनिकीकरणाच्या काळात उद्योगात काम करणाऱ्या स्त्री श्रमिकांची परिस्थिती फारशी समाधानकारक नसते. स्त्री श्रमिकांना त्यांच्या कार्याच्या ठिकाणी सेवायोजक आणि वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडून मिळणारी वागणूक अयोग्य आणि अपमानजनक असते. या वागणूकीत अनेकदा नैतिकतेच्या मर्यादांचे उल्लंघन केले जाते. स्त्री श्रमिकांना पैशाची गरज असल्यामुळे त्यांना या सर्व बाबींकडे दुर्लक्ष करावे लागते. अशा वातावरणात काम करणाऱ्या स्त्री श्रमिकांना ना कामाचा आनंद मिळतो ना कार्य समाधान मिळते. याउलट त्यांच्या मनात असुरक्षिततेची भावना दृढ होत जाते. त्याचा स्त्री श्रमिकांच्या मानसिकतेवर प्रतिकूल परिणाम होऊन त्यांचा स्वाभिमान दुखावल्या जातो. त्यांची कार्यक्षमता कमी होऊन उद्योगाची एकूण उत्पादन क्षमता कमी कमी होत जाते. हे सर्व टाळण्यासाठी उद्योगातील स्त्री श्रमिकांसाठी विविध श्रम कल्याणाच्या सोयी उपलब्ध करुन देणे आणि सेवायोजकांकडून त्यांना योग्य वागणूक मिळणे आवश्यक आहे. त्यामुळे उद्योगात अनुकूल वातावरण निर्माण होऊन स्त्री श्रमिकांचे मानसिक आरोग्य टिकून राहील. तसेच उद्योगातील एकूण पर्यावरण आणि औद्योगिक संबंध पोषक राहण्याला मदत होईल.

(5) योग्य मजूरी : योग्य मजूरीची शाश्वती ही औद्योगिक श्रमिकांची एक अत्यंत महत्त्वाची मागणी असते. कारण श्रमिकांना मिळणारी मजूरी आणि त्यांची उत्पादकता यामध्ये निश्चित स्वरुपाचा संबंध आहे. तसेच उद्योगाच्या उत्पादन पातळीत वाढ घडवून आणण्यासाठी श्रमिकांच्या कार्यक्षमतेत वाढ होणे आवश्यक आहे. वास्तविक योग्य मजूरी ही न्यूनतम मजूरीपेक्षा थोडी जास्त पण जीवन मजूरीपेक्षा कमी असते. उद्योगातील श्रमिकांना जीवन मजूरी मिळवून देणे हे भारतीय राज्यघटनेतील तरतुदीनुसार सरकारी श्रम धोरणाचे एक मार्गदर्शक तत्व म्हणून मानण्यात आले आहे. त्यानुसार श्रमिकांना देखील सेवायोजकांकडून योग्य मजूरी मिळाल्यास त्यांच्या एकूण उत्पन्नात वाढ होईल. त्यामुळे त्यांच्या राहणीमानाच्या दर्जात सुधारणा होऊन त्यांच्या कार्यक्षमतेतही वाढ होईल. स्त्री श्रमिकांना योग्य मजूरी मिळणे जेवढे महत्त्वाचे आहे तेवढेच ती मजूरी नियमितपणे आणि वेळेवर मिळणे हे देखील महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

1. आगलावे प्रदिप (2002) "सामाजिक संशोधन पद्धती शास्त्रे व तंत्रे", नागपूर, विद्या प्रकाशन.
2. बोधनकर सुधीर, चव्हाण साहेबराव (2008) "श्रम अर्थशास्त्र", नागपूर, साईनाथ प्रकाशन.
3. खडसे भा. कि. (2004) "भारतीय समाज संरचना आणि सामाजिक समस्या", मुंबई, हिमालय पब्लिशिंग हाऊस.
4. भांडारकर पु.ल. (1986). "सामाजिक संशोधन पद्धती", कोल्हापूर, फडके प्रकाशन.

CamScanner

UGC CARE JOURNAL
ISSN: 0974-0066

83
January-June: 2023
Vol. 83, No.05

आज़ादी का
अमृत महोत्सव

मध्य भारती

मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

मध्य भारती

(MADHYA BHARTI)

Humanities and Social Science Journal

ISSN No. 0974-0066

UGC CARE (Group I) Journal

(Volume 83, No. 05, January-June: 2023)

Editor in Chief

Prof. (Dr.) Ambikaadas Sharma

Editor

Prof. Bhawatosh Indrguru

Prof. Brijesh Srivastava

Dr. Aashutosh Mishra

Volume Editor

Dr. Chhabil Mehar

Dr. Harising Gaur University

Sagar (MP) - 470003

Email - madhyabharti2016@gmail.com

मध्य भारती (MADHYA BHARTI)

मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

अंक - 83, क्र. 05, जनवरी-जून:2023

ISSN: 0974-0066 (पूर्व-समीक्षित अर्धवार्षिक शोध-पत्रिका)

डॉ. हरिसिंग गौर विश्वविद्यालय, सागर

UGC CARE - Group I (Multidisciplinary Journal)

(Print Only)

प्रकाशित रचनाओं के अभिमत से प्रकाशक या संपादकों की सहमती अनिवार्य नहीं है तथा यहाँ प्रकाशित आलेखों की प्लेगारिजम (Plagiarism) संबंधी शुचिता की जिम्मेदारी लेखकों की है।

सम्पादकीय पत्र व्यवहार
मध्य भारती
डॉ. हरिसिंग गौर विश्वविद्यालय
सागर (म.प्र.)-470003
ई-मेल: madhyabharti2016@gmail.com

आवरण: डॉ. छबील मेहर

मुद्रण
अमन प्रिंटर्स
सागर - 470002

CONTRIBUTION OF WOMEN AGRICULTURE IN THE POST-INDEPENDENCE ERA 49
Hrishikesh Shirbhate

WOMEN EMPOWERMENT THROUGH SHGS: A CASE STUDY OF CHIPLUN TALUKA RATNAGIRI DISTRICT OF MAHARASHTRA 53
Miss. Ashwini Chandrakant Takale

'मदर ऑफ सीड' राहीबाई पोपेरे यांचे देशी बियाणांचे संरक्षण व संवर्धनातील योगदानाचा अभ्यास 59
डॉ. शशिकांत श्रीधर अन्नदाते

राज्यांच्या राकारणात महिलांचे योगदान : संदर्भ महाराष्ट्र 61
डॉ. गणेश सुकदेव रोडे

भारतीय संसद और महिला आरक्षण 66
डॉ. भुषण प्रदिप अहिरराव

स्वातंत्र्योत्तर काळात राजकीय क्षेत्रात महिलांचे योगदान 70
डॉ. दिपक प्रकाश महाजन

श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या आणीबाणीच्या काळातील प्रमुख घडामोडी व परिणाम 74
प्रा. डॉ. किशोर बी. वासनिक/ सागर होमराज मेश्राम

CONTRIBUTION OF NALINI MALANI IN THE FIELD OF CONTEMPORARY ART IN THE POST-INDEPENDENCE ERA 78
Dr. Sanjay Bhalerao/ Dr. Pallavi Meshram

स्वातंत्र्योत्तर काळानंतर नियतकालिके (मासिके) या लेखनीच्या माध्यमातून महिलांच्या जाणिवांवर टाकलेला प्रकाश 83
कल्याणी मोहन वाघमारे/ डॉ. बाळासाहेब अनुसे

TRIBAL WOMEN AND EDUCATION IN DHULE DISTRICT 88
Lavina Vernekar Karanjkar/ Dr. Anupama R. Patil/ Ramchandra Narayan Chaure

CRAFTING THOUGHTS THROUGH VARIOUS MEANS OF ART (STUDY OF BHARTI KHER'S BENCHMARK WORKS) 93
Mugdha Kale/ Dr. Sanjay Bhalerao

WOMEN'S CONTRIBUTION IN WARLI PAINTING AND ACTUALITIES 98
Prof. Jadhav Bhagyashree Shankar/ Prof. Dr. D. N. Wagh

स्वातंत्र्योत्तर काळात राजकीय क्षेत्रात महिलांचे योगदान

डॉ. दिपक प्रकाश महाजन, सहाय्यक प्राध्यापक, धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचलित लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव

सारांश

समाजात असलेले व्यक्तीचे स्थान त्या व्यक्तीच्या दर्जावर अवलंबून असते. समाजात जीवन जगत असताना व्यक्तींना एक विशिष्ट दर्जा प्राप्त झाला असतो व त्यानुसार प्रत्येक व्यक्ती आपल्या भूमिका पार पाडत असतात. भूमिकांचे संतुलन सुदृढ समाज व्यवस्थेसाठी आवश्यक असते. मुळात स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडामध्ये राजघराण्यातील स्त्रियांनाच राजकारणामध्ये सहभागी व्हायचा अधिकार प्राप्त झालेला होता कारण तत्कालीन समाजव्यवस्था व विविध प्रकारच्या अनिष्ट प्रथा परंपरांमुळे स्त्रियांवर अनेक बंधने होती त्यामुळे त्यांच्या जीवनात एक प्रकारची गुलामी आली. परंतु आधुनिक कालखंडामध्ये ब्रिटिश सत्ता काळात भारतीय महिलांच्या स्थितीमध्ये काही प्रमाणात सुधारणा झाल्याचे दिसते तत्कालीन अनेक महिलांनी स्वातंत्र्यसंग्राम मध्ये आपले योगदान दिलेले आहे परंतु या योगदानामध्येसुद्धा सर्वसामान्य स्त्रियांचे प्रमाण अत्यल्प आहे. महिलांविषयीचा नकारात्मक आणि दुय्यम दृष्टिकोन समाजातील पुरुषी मानसिकता तशीच कायम राहिल्यामुळे स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्त्रियांना विविध क्षेत्रांपासून वंचित ठेवण्यात आलेले होते.१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाले.स्वतंत्र भारताची घटना तयार झाली त्यानुसार भारतातील स्त्री, पुरुष, गरीब, श्रीमंत, शिक्षित, अशिक्षित अशा सर्व लोकांना समान सुरक्षितता प्राप्त झाली. घटनेने स्त्री- पुरुषांना सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय देण्याचे आश्वासन दिले. संविधानात सामाजिक न्याय, समान संधी इत्यादींचे आश्वासन दिले गेले. या आधारे स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात समाजातील स्त्रियांनी आज गृहिणी, नोकरदार, समाजसेविका, उद्योजक, प्राचार्य ,प्राध्यापक ,वकील,डॉक्टर, इंजिनिअर, वैज्ञानिक, शास्त्रज्ञ, न्यायाधीश, राजकीय भूमिका पार पडत असताना मंत्री, प्रधानमंत्री, राष्ट्रपती या पदांबरोबरच महानगरपालिका,नगरपालिका पंचायत समिती, जिल्हा परिषद ग्रामपंचायत अशा स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये पद भूषवलेले आहेत यावरून आजच्या काळात स्त्रियांच्या सामाजिक, आर्थिक दर्जाच्या सुधारणेप्रमाणेच त्यांच्या राजकीय क्षेत्रातील योगदानामध्येसुद्धा वाढ झाल्याचे दिसते असे जरी असले तरी भारतात किंवा संपूर्ण जगभरात स्त्रियांना कमी जास्त प्रमाणात दुय्यम दर्जाची वागणूक संधी व सत्ता मिळते हे सर्वमान्य सत्य आहे यासाठी महिलांना समान संधी देऊन त्यांना सामाजिक आर्थिक व राजकीय समानता प्रदान करणे आवश्यक आहे त्याकरता महिलांना पुरुषांच्या तुलनेत समान स्तरावर आणण्यासाठी राजकीय सहभागाची नवी संरक्षक शक्ती व सामर्थ्य देणे गरजेचे व न्याय आहे.

मुख्य शब्द (Keywords)- स्त्री-पुरुष भेद,दर्जा, विषमता, राजकीय सहभाग, महिलांचे योगदान

उद्देश-(Objective of the Study)-

१) परंपरागत समाजातील स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा अभ्यासणे.

२) स्त्रियांच्या परंपरागत राजकारणातील सहभागाबद्दल माहिती घेणे.

३) स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील महिलांच्या राजकारणातील सहभागाविषयी विश्लेषण करणे.

गृहीतकृत्य-(Hypothesis)-

१) समाजाच्या स्त्रीयांविषयक नकारात्मक व दुय्यम भावनेमुळे राजकीय क्षेत्रात स्त्रियांचा अल्प सहभाग आहे.

२) संविधानिक विविध तरतुदी व कायद्यान्वये स्त्रियांना राजकीय हक्क प्राप्त झाले असले तरी प्रत्यक्षात मात्र स्त्रियांचे राजकीय सबलीकरण झालेले नाही.

संशोधन पद्धती-(Research Methodology)-

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी स्वातंत्र्योत्तर काळात राजकीय क्षेत्रात महिलांचे योगदान ही मुख्य संकल्पना विचारात घेऊन देशातील महिलांच्या राजकीय क्षेत्रातील योगदान, सामाजिक मनोभूमिका,परंपरागत समाज व्यवस्था,स्त्रिविषयक दृष्टिकोन,इतिहास, संविधानिक व कायदेशीर तरतुदी ,सद्यस्थिती, समस्या इत्यादी बाबींवर आधारित दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना-(Introduction)

स्त्री आणि पुरुष हे समाज रुपी रथाची दोन चाके आहेत हे तत्वतः मान्य करण्यात आलेले आहे. समाजस्वास्थ टिकवून समाजाची भरभराट होण्यासाठी चाके समान वेगाने धावणे गरजेचे आहे परंतु हे केव्हा शक्य आहे? जेव्हा समाजात कुटुंबात स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणे अधिकार व दर्जा प्राप्त होईल. मानव शास्त्रज्ञ डॉ.राल्फ लिंटन यांच्या मते 'विशिष्ट समाजरचनेत काही व्यक्ती जे विशिष्ट स्थान भूषवतात त्या स्थानास 'दर्जा'म्हटले आहे.'(लांजेवार साधना पृष्ठ क्रमांक ५) व्यक्तीला दर्जा प्राप्त

होण्याच्या दृष्टीने भूमिका वटवाव्या लागतात. भूमिकेचा संबंध दर्जाशी असल्यामुळे जितके दर्जे तीतक्या भूमिका व यातील असंतुलन किंवा अन्याय समाज स्वास्थ्यासाठी घातक असते. मानसशास्त्रज्ञ मेलिनोस्की यांनी दर्जाबाबत काही आधार सांगितले आहे त्यांच्या मतानुसार कोणत्याही समाजातील स्त्रियांचा दर्जा लक्षात घेता स्त्री- पुरुषांच्या अधिकार आणि कर्तव्यास आधारभूत मानले पाहिजे.भारतीय स्त्रियांचा दर्जा विचारात घेत असताना विविध बाजूंनी विचार केला जातो जसे धार्मिक ग्रंथांचा आधार समाज जीवनाची एक बाजू असून मूल्यानुरूप समाज रचना ही दुसरी बाजू आहे तर प्रत्यक्ष आणि रूढ होणारे वर्तन व्यवहार ही तिसरी बाजू आहे या आधारे भारतीय स्त्रियांची स्थिती विभिन्न काळात कधी उच्च निम्न दिसून येते. धर्म जात आर्थिक स्थिती आणि प्रादेशिक भिन्नता हे देखील स्त्रियांच्या दर्जास कारणीभूत आहेत. परंपरागत समाज व्यवस्थेनने स्त्री- पुरुषांची कर्तव्य भूमिका जबाबदारी यांच्या संदर्भात नियम आढळतात. शरीर शास्त्रानुसार स्त्री-पुरुषांमध्ये भेद असल्याने त्यांच्यात भावनिक व बौद्धिक कुवतीत भेद केला शारीरिक दृष्ट्या पुरुषाच्या तुलने स्त्रिया दुर्बल,मृदू,वत्सल, प्रेमळ व बालपोषणाच्या भूमिकेस योग्य यामुळे पुरुषांना अधिक उच्च स्थान व सामाजिक दर्जा प्राप्त झाला.पुरुष स्त्रियांपेक्षा अधिक श्रेष्ठ आहे ही संकल्पना समाजात दृढ होऊन आजही स्त्रियांप्रती तीच मानसिकता समाजात दिसून येते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात राजकारणातील स्त्रीयांनाच राजकारणामध्ये सहभागी होण्याचा व निर्णय घेण्याचा अधिकार प्राप्त झाला असल्याने ऐतिहासिक कालखंडात राजमाता जिजाऊ, अहिल्याबाई होळकर, झाशीची राणी, ताराराणी, रजिया सुलतान, बेगम हजरतमल या राजघराण्यातील व सरदार घराण्यातील स्त्रियांचा उल्लेख तत्कालीन समाजातील राजकारणी व अन्यायव्यवहारात सहभाग असलेल्या स्त्रियांमध्ये होतो. परंतु समाजातील सर्वसामान्य स्त्री ही विविध अनिष्ट प्रथा परंपरांच्या गर्तेत अडकलेली होती. तत्कालीन समाजात स्त्रिया शोषित होत्या त्यामुळे त्यांची भूमिका व दर्जा संकुचित होता.

आधुनिक कालखंडामध्ये भारतात ब्रिटिश सत्ता काळात विवीध समाजसुधारकांनी भारतीय समाजातील अनिष्ट प्रथा, परंपरांविषयी आपले विचार मांडले समाजजागृती केली. काही कायदे अस्तित्वात आले याचा परिणाम जनमानसात जनजागृती निर्माण झाली.स्त्रियांच्या स्थितीमध्ये काही प्रमाणात सुधारणा होण्यास झाली. या कालखंडामध्ये अनेक महिलांनी स्वातंत्र्यसंग्रामामध्ये आपले योगदान दिलेले आहे उदा. सरोजिनी नायडू, स्वरूपराणी, विजयलक्ष्मी पंडित, सुचिता कृपलानी श्रीमती इंदिरा गांधी इत्यादी या योगदानात सर्वसामान्य स्त्रियांचे प्रमाण अत्यल्प आहे.या कालखंडामध्ये अनेक महिलांनी समाजकारण व राजकारणाच्या माध्यमातून स्वातंत्र्यसंग्रामामध्ये आपले योगदान दिले आहे. उदा. सरोजिनी नायडू, स्वरूप राणी, विजयालक्ष्मी पंडित, सुचिता कृपलानी, श्रीमती इंदिरा गांधी इत्यादी. यात सर्वसामान्य स्त्रियांचे प्रमाण अत्यल्प आहे. १८८५ मध्ये राष्ट्रीय कॉंग्रेसची स्थापना होऊन तेव्हापासून आपल्या देशात आधुनिक काळात १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात प्राथमिक तत्त्वांच्या अवलंबनाने प्रातिनिधिक राजकारणास सुरुवात झाली. सुशिक्षित मध्यमवर्गाने या राजकारणात पुढाकार घेतला होता कॉंग्रेसच्या अधिवेशनाला हजर राहण्यातूनच या सुरुवातीच्या काळात स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व प्रत्येयास येते. १८८२ च्या कॉंग्रेसच्या अधिवेशनात पंडिता रमाबाईनी स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व केले. मुंबईत भरलेल्या या अधिवेशनात त्यांच्या नेतृत्वाखाली दहा स्त्रियांनी हजेरी लावली होती.स्त्रियांच्या आधुनिक काळातील प्रातिनिधिक तत्त्वावर चालणाऱ्या राजकारणातील पदार्पण अशा पद्धतीने तेव्हापासून स्त्रियांचा व राजकारणाचा संबंध येऊ लागला.स्त्रियांच्या संभाव्य राजकारणातील सहभागाची संसदीय राजकारणातील सहभागाची चर्चा भारतात १९१० साली 'मेंटेग्यू- चेम्सफर्ड' सुधारकांच्या काळात सुरु झाली.'मेंटेग्यू- चेम्सफर्ड' सुधारणांद्वारे दहा लाख महिलांना मतदानाचा अधिकार प्राप्त झाला.भारतीय स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणे मतदानाचा हक्क द्यावा अशी मागणी आणि बेझंट सरोजिनी नायडू यांच्या नेतृत्वाखाली करण्यात आली होती.मतदान समितीने ही मागणी मान्य केली नाही आणि प्रांतिक विधिमंडळावर त्यांच्या प्रांतापुरता निर्णय सोपवला. प्रांतिक विधिमंडळ १९२१ ते १९२९ या काळात स्त्रियांना मतदानाचा हक्क दिला. अर्थात हा हक्क मर्यादित स्वरूपाचा होता. परंतु १९२९ सालच्या निवडणुकांनी प्रथमच स्त्रियांच्या मतदानास सुरुवात झाली.यानंतर १९३५ च्या कायद्याने स्त्रियांसाठी विधिमंडळात राखीव जागा असाव्या असेही ठरले व मतदानाच्या हक्काची व्याप्ती वाढली. भारताला १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वातंत्र्य प्राप्त होऊन स्वतंत्र भारताची राज्यघटना निर्माण करण्यात आली त्यानुसार देशात राहणाऱ्या नागरिकांना स्त्री- पुरुषांना समान हक्क प्राप्त झाले. त्यानुसार राज्यघटनेतील कलम १६ (१) मध्ये समानतेच्या अधिकारात संधीची समानता दिली आहे. कलम ३२५ मध्ये धर्म, लिंग, जात, वंश या कोणत्याही आधारावर स्वतंत्र मतदार संघाची तरतूद नाही. कलम ३२६ अन्वये राज्य कायदेमंडळाची निवडणूक ही प्रौढ मताधिकाराच्या आधारावर घेतली जाईल. या सर्व संविधानिक तरतुदींमुळे महिलांच्या राजकीय सहभागात वृद्धी होण्यास मदत झाली. यानंतर स्वतंत्र भारतात राष्ट्रपती, पंतप्रधान, राजदूत, आंतरराष्ट्रीय मंडळात प्रतिनिधी, राज्यपाल मुख्यमंत्री, मंत्री, विधिमंडळ व संसद सदस्य झालेल्या महिला भारतातील इतिहासात दिसून येतात. उदा विजयालक्ष्मी पंडित यांनी संयुक्त राष्ट्र कार्यलयातील प्रथम महिला अधिकारी, तसेच यु. एस.एस. आर. मधील भारतीय राजदूत यु एस व लंडनमधील हायकमिश्नर, उत्तर प्रदेश राज्य मंत्रिमंडळातील प्रथम मंत्री अशी पदे भूषवली तर इंदिरा गांधींना 'भारतीय लोह स्त्री' म्हणून ओळखले जाते. भारताच्या प्रधानमंत्री म्हणून त्यांची कारकीर्द अतिशय गाजली यासोबतच सुचिता कृपलानी, मायावती, नंदिनी सत्पथी शशिकला काकोडकर, शीला दीक्षित, या स्त्रियांनी विविध राज्यांचे मुख्यमंत्री पद भूषविले.राजकुमारी अमृता कौर या केंद्रीय

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

मंत्रिमंडळातील प्रथम महिला सदस्य होत्या व शानोदेवी या राज्य विधिमंडळातील प्रथम महिला स्पीकर होत्या. सध्या ममता बॅनर्जी या पश्चिम बंगालच्या मुख्यमंत्री आहेत. नजमा हेपतुल्ला, या राज्यसभेच्या उपाध्यक्ष होत्या तर केंद्रीय मंत्रिमंडळात देखील उमा भारती,सुषमा स्वराज,मेनका गांधी,वसुंधरा राजे,जयवंती मेहता डॉ. गीता वर्मा, सुमित्रा महाजन यांनी केंद्रीय मंत्रिमंडळात मंत्रीपद भूषवले आहे. भारताच्या प्रथम राष्ट्रपतीपद प्रतिभाताई पाटील यांनी भूषवले आहे. ९ ऑगस्ट १९९५ रोजी बीजिंग मधील जागतिक महिला परिषदेत भारतीय राष्ट्रीय महिला समितीने दिलेल्या विविध मुद्द्यांमध्ये महिलांच्या राजकीय सहभागाच्या दृष्टीने पंतप्रधानांना दिलेल्या निवेदनात राज्य विधिमंडळे, संसद, नोकरशाही इतर घटनात्मक संघटना, सरकारी आयोग आणि समित्यांमध्ये स्त्रियांसाठी ५० टक्के आरक्षण असायला पाहिजे अशी मागणी केली होती. राज्यघटनेच्या ७३ व्या घटना दुरुस्ती नंतर महिलांना आधी ३३ टक्के आरक्षणाची तरतूद होती ती आता ५० टक्के करण्यात आली आहे यामुळे महिलांचा राजकीय सहभाग वाढला आहे. पंचायतराज प्रमाणेच संसदेत आणि राज्य विधिमंडळात देखील महिलांना ५० आरक्षण मिळावे अशी मागणी जोर धरू लागली आहे. महिलांना संसदेत प्रतिनिधीत्व मिळावे, आरक्षण मिळावे यासाठी अनेक वेळेस प्रयत्न झालेले आहेत.परंतु सत्ताधारी व पुरुषी मानसिकतेमुळे ते विधेयक पास होत नाही असा एकूणच अनुभव आहे. आज भारतीय राजकारणामध्ये राजकीय क्षेत्रातील विविध प्रभावशाली महिला प्रतिनिधित्व करताना दिसतात परंतु स्थानिक स्तरावरती राजकीय स्त्रियांच्या भूमिकेबद्दलचा अभ्यास हेच दर्शवतो की घरातल्या पुरुषांच्या सांगण्यानुसारच बहुतांश स्त्री प्रतिनिधी कार्य करतात तसेच त्यांना कुटुंबाकडून व समाजाकडून अनेक प्रकारच्या समस्यांना सामोरे जावे लागते. खऱ्या अर्थाने ज्यावेळेस स्थानिक पातळीवरील स्त्री स्वतः सक्षम होऊन राजकारणात सक्रिय होऊन, निर्णय घेईल त्यावेळेस स्त्रियांचे राजकारणात सबलीकरण होऊन देशातील स्त्रियांना खऱ्या अर्थाने राजकीय हक्क प्राप्त होईल.

निष्कर्ष-(Conclusion)

आज स्वातंत्र्याच्या ७५ वर्षानंतर सुद्धा स्त्रियांच्या एकंदरीत परिस्थितीचा आढावा घेतल्यास असे स्पष्ट दिसते की विकासाच्या क्षेत्रात तिची भूमिका वाखाळण्याजोगे आहे. भूतकाळातील स्त्रियांचा देशाच्या विकासाच्या प्रक्रियेत फारसा किंवा किंबहुना मुळीच सहभाग नव्हता. परंतु औद्योगिकरण,नागरीकरण,नवीन वसाहती,दळणवळणाच्या व संदेशवहन साधनांमधील विकास तसेच विज्ञान व तंत्रज्ञानाचा प्रसार यामुळे स्त्रियांची पारंपारिक भूमिका तसेच भूमिकांशी निगडित असलेली मूल्ये यात बदल घडून आलेला आहे त्याची जागा नवीन भूमिका व त्यांच्याशी संबंधित आधुनिक मूल्य विकसित झालेले आढळतात. परंतु तरीसुद्धा भारतीय घटनेने समानतेचे तत्व जरी स्वीकारले असले तरी प्रत्यक्षात तसे घडते का? आज देशाच्या विविध सत्ता केंद्रात पुरुषांप्रमाणे समान प्रमाणात महिला ग्रामपंचायत, पंचायत समिती,जिल्हा परिषद,विधानसभा,संसद या सर्व संस्थांमध्ये प्रतिनिधित्व करीत आहे. प्रत्यक्षात मात्र ग्रामीण भागात अजूनही पुरेशा स्त्रिया शिक्षित नाहीत काही ठिकाणी राजकीय पदांवर कामे करताना त्यांची परिस्थिती कटपुतली, बाहुली प्रमाणेच असते. कारण राजकीय क्षेत्रात विविध पदांवर काम करताना कसोटीच्या क्षणी त्यांना निर्णय घेता येत नाही ही वस्तुस्थिती आहे. अशावेळी राजकीय क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्त्रिया निर्णय घेण्यासाठी स्वतःच्या पतीवरच अथवा इतर मार्गदर्शक व्यक्तीवर विसंबून राहतात ही वस्तुस्थिती नाकारता येत नाही. असे असले तरी स्त्रियांना लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रतीनधित्व दिले आणि सत्तेचे हस्तांतर केले तर खऱ्या अर्थाने स्त्रियांचे राजकीय सक्षमीकरण होईल.त्यांना देशाच्या विविध सत्ता केंद्रात पुरुषांप्रमाणे समान प्रमाणात सहभागी करून घेणे आवश्यक आहे.

प्रसिद्ध समाजकार्य शास्त्रज्ञ प्रो. सुरेंद्र सिंग व प्रो. एस. पी. श्रीवास्तव यांच्या मते, "राजकीय स्तरावर निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढवल्यास व पुरुषांएवढा झाल्यास राजकारणात बदल होईल, राजकारणाला नवी दृष्टी मिळेल आणि राजकारणात संस्थात्मक बदल देखील घडेल. म्हणून राजकारणाची व समाजाची दिशा बदलण्यासाठी महिलांचा राजकारणातील सहभाग वाढवणे आवश्यक आहे." आज कोणत्याही देशात महिला व पुरुष यांच्यामधील लिंग समानता आढळत नाही. हे कटू सत्य आहे.

संदर्भ ग्रंथ -(References)-

- कवी माधवी (ऑक्टोंबर १९९९) प्रथम आवृत्ती,"महिला कल्याण आणि विकास"नागपूर: विद्या प्रकाशन.
- कोनापल्ले लक्ष्मण (जुलै २०००) प्रथम आवृत्ती,"सामाजिक प्रशासन"नांदेड: कल्पना प्रकाशन.
- कोनापल्ले लक्ष्मण (जून२०१४) द्वितीय आवृत्ती,"भारतातील सामाजिक कल्याण प्रशासन व समाजकार्य"औरंगाबाद विद्या बुक्स पब्लिशर्स.
- देऊळगावकर एस जी, देऊळगावकर शैलजा, हुंमरे जयमाला,(नोव्हेंबर २००९) प्रथम आवृत्ती 'सामाजिक चळवळी परंपरागत आणि नवीन',नागपूर : साईनाथ प्रकाशन.
- महाजन वंदना (२७ फेब्रुवारी २०१३) प्रथम आवृत्ती,"स्त्रीवाद आणि समाज परिवर्तन"जळगाव : अथर्व पब्लिकेशन्स.
- मेहेत्रे स्मिता (जुलै २०११) प्रथम आवृत्ती,'भारतीय स्त्री आणि मानव अधिकार',नागपूर : श्री साईनाथ प्रकाशन.
- पाटील एस.पी. (१०/०१/२०१६) प्रथम आवृत्ती,"मानवी हक्कांच्या माध्यमातून महिला सबलीकरणातील आव्हाने :

[illegible]

- [illegible]
- [illegible]

83
January-June: 2023
Vol. 83, No.06

आज़ादी का अमृत महोत्सव

UGC CARE JOURNAL
ISSN: 0974-0066

मध्य भारती

मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

मध्य भारती

(MADHYA BHARTI)

Humanities and Social Science Journal

ISSN No. 0974-0066

UGC CARE (Group I) Journal

(Volume 83, No. 06, January-June: 2023)

Editor in Chief

Prof. (Dr.) Ambikaadas Sharma

Editor

Prof. Bhawatosh Indrguru

Prof. Brijesh Srivastava

Dr. Aashutosh Mishra

Volume Editor

Dr. Chhabil Mehar

Dr. Harising Gaur University

Sagar (MP) – 470003

Email – madhyabharti2016@gmail.com

मध्य भारती (MADHYA BHARTI)

मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

अंक - 83, क्र. 06, जनवरी-जून:2023
ISSN: 0974-0066 (पूर्व-समीक्षित अर्धवार्षिक शोध-पत्रिका)
डॉ. हरिसिंग गौर विश्वविद्यालय, सागर
UGC CARE - Group I (Multidisciplinary Journal)
(Print Only)

प्रकाशित रचनाओं के अभिमत से प्रकाशक
या संपादकों की सहमती अनिवार्य नहीं है तथा यहाँ प्रकाशित
आलेखों की प्लेगारिजम (Plagiarism) संबंधी शुचिता
की जिम्मेदारी लेखकों की है|

सम्पादकीय पत्र व्यवहार
मध्य भारती
डॉ. हरिसिंग गौर विश्वविद्यालय
सागर (म.प्र.)-470003
ई-मेल: madhyabharti2016@gmail.com

आवरण: डॉ. छबील मेहर

मुद्रण
अमन प्रिंटर्स
सागर - 470002

INDEX

ROLE OF WOMEN'S IN ENVIRONMENTAL CONSERVATION 01
Dr. Girish Jomsu Gavit

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील महान विदूषी: डॉ. दुर्गा भागवत 05
डॉ. चांदोजी सोपान गायकवाड

A REVIEW ON CUSTOMER RETENTION PRACTICES OF TELECOMMUNICATION INDUSTRY 09
Dr. Archana Vikhe/ Sonali Dinkar Pagare

स्वातंत्र्योत्तर काळातील शैक्षणिक क्षेत्रातील महिलांचे योगदान 13
प्रा. डॉ. अनिता मक्कन खेडकर

स्वतंत्र भारतातील महिलांचे सबलीकरण: एक दृष्टीक्षेप 16
प्रा. डॉ. निलेश चौधरी

CONTRIBUTION OF WOMEN IN DEFENCE DEPARTMENT – POST INDEPENDENCE ERA 18
Mr. Satish Madhukar Borse

मेघना पेठे यांच्या 'नातिचरामि' या कादंबरीतील स्त्रीवादी जाणिवा 23
डॉ. आर.डी. पाटील/ श्रीमती पूनम दिलीप गोसावी

'सिंधुताई सपकाळ यांचे सामाजिक कार्य : ऐतिहासिक विश्लेषण' 25
डॉ. निशांत भिमराव शेंडे

WOMEN EMPOWERMENT IN POST INDEPENDENCE PERIOD THROUGH ENTREPRENEURSHIP 28
Dr. M. J. Gaikwad/ Mr. Vishal Hause

STATUS OF WOMEN UNDER HINDU LAW 34
Asha Subhash Patil

स्वातंत्र्योत्तर काळातील इंदिरा गांधीजींचे राजकीय क्षेत्रातील योगदान 39
डॉ. दिलीपकुमार दगडू क्षीरसागर

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात मराठी साहित्यावर प्रभाव पाडणार्या स्त्री लेखिका 43
डॉ. अक्षय किशोर घोरपडे

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिला उद्योजकांची दशा आणि दिशा 47
प्रा. डॉ. बी. एस. भालेराव

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील स्त्रीयांचे शिक्षण क्षेत्रातील वाटचाल 51
प्रा. डॉ. भामरे नानजी दगा

बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेतील तत्त्वज्ञान 55
डॉ. दीपक निवृत्ती बावस्कर

A STUDY OF WOMEN EMPOWERMENT IN NANDURBAR DISTRICT THROUGH WOMEN SELF HELP GROUPS 58
Dr. G. M. Morey

REPRESENTATION OF WOMEN'S STRUGGLE THROUGH VARIOUS ROLES IN POST-INDEPENDENT INDIAN ENGLISH NOVEL 64
Dr. Jitendra B. Patil

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर महिलांचे कृषी क्षेत्रातील योगदान 67
डॉ. कल्पना दिलीप भारंबे

जळगाव जिल्हा परिषद अध्यक्ष म्हणून स्मिता वाघ यांनी केलेले कार्य - एक अभ्यास 72
डॉ. किशोर शिवलाल पाटील

WOMEN IN TRADE AND INDUSTRY IN POST-INDEPENDENCE ERA : HINDRANCES AND THEIR REDRESS 77
Dr. Mahendra U. Ingole

स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रामीण विकासात महिलांची भूमिका एक अध्ययन 80
प्रा. डॉ. नितीन रामदास बडगुजर

GOURADEVI: THE UNSUNG TRIBAL LEADER OF THE CHIPKO MOVEMENT (1925-1991) 84
Dr. Prakash M. Masram

अनाथांची आई : सिंधुताई सपकाळ 88
डॉ. आर. आर.पाटील

CAREER OF WOMEN IN INDIAN POLITICS: AN EFFICACY 91
Dr. Rajendra S. Korde

स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्री चित्रकर्त्या/ शिल्पकर्त्या यांचे कलाक्षेत्रातील योगदान 94
डॉ. राजेश्री कुलकर्णी

स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रीवादी कथा कादंबऱ्यांचे मूल्यमापन 98
डॉ. रत्ना लाला जवरास

DOLLAR VS HUMAN RELATIONSHIP IN SUDHA MURTY'S DOLLAR BAHU 101
Dr. Swati Vihire

VIJAYA LAKSHMI PANDIT: LIFE AND CONTRIBUTION 104
Dr. V. L. Chavhan

महाराष्ट्र विधानसभा निवडणुका व कामकाज : स्वातंत्र्योत्तर महिलांच्या सहभागाचे ऐतिहासिक विश्लेषण - १९६२ ते २०१९ (विशेष संदर्भ - खानदेश) 110
Dr. Vilas Vasantrao Patil

INDIAN ENGLISH WOMEN WRITERS AND THEIR CONTRIBUTIONS TO ENGLISH LITERATURE IN POST-INDEPENDENCE INDIA 115
Anup Dadarao Atram

A STUDY OF EDUCATIONAL AND SOCIAL WORK OF NILIMATAI PAWAR 118
Jaya Bapu Suryawanshi/Dr. Sanjay Patil

KAMALA MARKANDAYA'S LITERARY CONTRIBUTION THROUGH SELECT NOVELS 123
Mr. Dileep Pandit Sapkale

इयत्ता दहावीच्या विद्यार्थ्यांच्या जाहिरात लेखनातील चुकांचे निदान करुन केलेल्या उपचारात्मक अध्यापनाच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास 128
डॉ. भालचंद्र बाळकृष्ण भावे/ डॉ.जयश्री अनिल आयरेकर

IMPACT OF E-COMMERCE ON INDIA's COMMERCIAL SECTOR 134
Dr. Charushila Padmakar Thakur

DEFENSE SYSTEM, ECONOMIC PLANNING AND DEVELOPMENT IN INDIA 139
Dr. Dinesh Dayaram Mali

PIONEERING PROGRESS: A COMPREHENSIVE ANALYSIS OF INDIAN WOMEN'S IMPACT ON THE POST-INDEPENDENCE EDUCATION SYSTEM 142
Dr. Jignesh Patel/Dr. Bhavin Chauhan

PARENT-CHILD RELATIONSHIP: DURING AND AFTER COVID-19 IN INDIA 145
Dr. Krunal Panchal/ Dr. Jignesh B. Patel

दलित आत्मचरित्र, आत्मकथनांमधील स्त्री प्रतिमा 150
डॉ.मंगेश भावराव पाटील

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

NEED TO CHANGE THE DRACONIANLAWS AGAINST MEN IN INDIA 154
Dr. Rajesh Namdeorao Makasare

ONLINE TOOLS FOR MAKING ASSESSMENT MORE FRIENDLY. 159
Mr. Ankitkumar Upadhyaya/ Dr. Jignesh B. Patel

भारत में प्रारम्भिक शिक्षा का विकास: एक अध्ययन 165
श्री हिमांशु आर. परमार/ डॉ. जिग्नेश बी. पटेल

THE INTERRELATION OF SOCIO-ECONOMICAL FACTORS AND AGRICULTURE 170
Dr. A. D. Pawar

THE PLAY OF GEOGRAPHY AND CULTURE 176
Mr. Manohar Dilip Dalvi

VARIOUS MODERN RESEARCH APPROACHES IN PHYSICS EDUCATION 181
Dr. Ansari Safiya

ECO-CRITICAL STUDY OF AMITAV GHOSH'S NOVEL 'THE HUNGRY TIDE' 185
Smt. Vaishali O. Shelar/Dr. A. R. Aney

SCOPE OF DISABILITY UNDER THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITY ACT, 2016 189
Prof. Vidya Vijayrao Patil/ Prof. Dr. S. S. Hasani

BEST PRACTICES IN THE MODERN LIBRARIES 193
Prof. Vijaykumar B. Patil

CONTRIBUTION OF INDIAN WOMEN WRITERS AFTER INDEPENDENCE OF INDIA 197
Dr. Rajendra Dagadu More

CONTRIBUTION OF MAHARASHTRA WOMEN TO BIOGRAPHICAL WRITING IN THE POST-INDEPENDENCE PERIOD 202
Dr. Subhash Shankarrao Pawar

पर्यावरणाच्या शाश्वत विकासासाठी मियावाकी घनवन एक काळाची गरज 205
डॉ. विलास वसंत पाटील/ श्री. अगस्तीऋषी भारत तोरडमल

पंतप्रधान इंदिरा गांधी- राजकीय वाटचल 210
प्रा. डॉ. यशवंत किसन शिरसाठ

IMPACT OF WOMENS IN INDIAN AGRICULTURE FIELD 214
Mr. Ajay D. Patil

CONTRIBUTION OF WOMEN IN THE FIELD OF LITERATURE IN THE POST-INDEPENDENCE PERIOD 217
Mr. Madhavrao Ashok Patil

THE USE OF DRAMATIC TECHNIQUES IN AADIVASI FOLK THEATRE WITH REFERENCE TO SONGADYA ART 220
Mr. Mukesh S. Jaware

स्वातंत्र्योत्तर काळातील राजकीय क्षेत्रात महिलांचे योगदान 223
नवले गायत्री परसराम/ डॉ. काळे संजय अंकुश

NOTES ON FEMINIST LITERATURE 227
Nitin Patil

A CASE STUDY OF THE PERSONALITY OF MRS. VAISHALI PATIL WITH SPECIAL REFERENCE TO MAHARASHTRIAN CULTURE AND SOCIETY 230
Patil Dnyaneshwar Bhimrao/ Dr. Uttam Ambhore

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

ROLE OF WOMEN'S IN ENVIRONMENTAL CONSERVATION

Dr. Girish Jomsu Gavit, Associate Professor, Department of Defense and Strategic Studies, Late Annasaheb P. S. Wadile Arts College, Thalner Tal. Shirpur Dist. Dhule

==

Abstract–

Now a day almost all women whether in rural or in a urban area they have their various socio-economic groups, if encourage them to plant commercial trees in different occasion and make them understand that it will be benefited for them. Government can also increase the women participation into the protection and preservation of environment by providing some aid assistants. Women have a direct connection with her day to day activities to environment with their deep knowledge of it. These kinds of health problems cause women to feel more responsible regarding environmental issues. So they give her contribution in environmental protection. However, women in India are playing a crucial role in protection and conservation of environment. Women had launched numbers of movement in demanding of better protection of natural resources and environment conservation. Like in India, Amrita Devi had sacrificed their life for protection of the trees that was going to fell down by commercial logger in Uttarakhand. Other women like Vandana Shiva have also contributed in environment conservation and protection. They had organized women and people through the Navdanya movement of 1982.

Key Word - Woman's, non-conventional, conservation, environmentalist, Environmental movement

Introduction

Environment is the nature and surrounding in which all plants, animals, humans and other living beings live and operate. It is the interrelationships of land, water and air among themselves and with all living and non-living Our human society and environment or nature has an inseparable bonding. Society emerged as per the prevailing environment therefore the living styles, dressing, food culture, language and festivities occasion of people are distinct different accordingly various environment. Being the better half part of the society Women's role into the protection of environment found deep rooted. Women were playing an essential role in management of natural resources, including soil, water, forest and energy and also have past and present knowledge regarding the natural world or environment around them. In our society women are managing water, firewood for fuel, food and others item from the forest and Agricultural field in every family. In various studies significantly shows that Women were also an important contributors in the field of environment protection and preservation.

Activities of woman's in environment Conservation

Women are affected differently than men by environmental degradation, deforestation, pollution and overpopulation. Women are often the most directly affected by environmental issues, so they become more concerned about environmental problems. Women have a direct connection with her day to day activities to environment with their deep knowledge of it. These kinds of health problems cause women to feel more responsible regarding environmental issues. These are few following activities which are carried out by women to conserve nature.

a) Developing Hobby of Gardening

An increasing number of women are taking over and expanding their involvement in agricultural tasks but this has not changed the gender division of labor with regard to reproductive work. Esther Boserup looked into the farming systems of men and women in Africa and found that "in many African tribes, nearly all the tasks connected with food production continue to be left to women". We all are familiar with the fact that these days' houses are very small and our women are coming forward by developing hobby of gardening. Women can at least keep the environment of their houses. Healthy Plants add to the beauty of the houses, provide freshness to the eyes and are helpful in keeping the nearby environment clean.

Tulsi plant is being worshipped since long time it has a great significance in various festivals and ceremonies. It is a good source of oxygen as well as this plant has medicinal values. Vegetables like Turai "Beans" do not need much space to grow. Besides keeping the surrounding atmosphere healthy, money is also saved due to its use. Saplings of plants can also be shared with neighbors. Again, our women can make use of their management ability by using empty cans, bottles, tins etc. as pots for growing the plants.

b) Use of Garbage Box

Usually, we do have a habit of throwing the rubbish and the waste after cutting the vegetables, graining, wiping and cleaning the floor, on the municipal road or the surroundings, just outside our houses. This creates nuisance which gives birth to mosquitoes, malaria, different insects, and viruses, fungus, bacteria which leads to viral fever. Hence every woman should use the garbage box. The collected garbage should be thrown in the garbage boxes kept by the municipality, If this habit is developed, we will not only be able to keep our houses clean but, the colony, the city and our surrounding environment will also become orderly, tidy and healthy.

c) Use of non-conventional Sources of energy

India has limited resources of conventional energy. Dependency of our mass population for fuel on forests is another additional cause for the vanishing forest wealth and disturbing ecosystems. In developing countries, like India, women are collecting fuel wood from nearby forests, carries it for domestic purposes and also sells it elsewhere to their family help incomes. The fire wood etc. burnt in open country. Soil, water and forest can be conserved if alternative kitchen fuel is provided. Our women can again contribute in this direction and come forward by using solar lights, solar geyser, solar cooker, smokeless Chulhas etc.

d) Development of good habits among children

Mother is the first teacher. She plays an important role in the development of the personality of the child. As a mother nurtured their children, take care of her children in their womb, like wise earth also take care of its people reside in it. She can instill in future generations a respect for nature and the value of biodiversity. She can develop good habits in the child from the very beginning as:

1. Don't spit anywhere;
2. Love and respect the nature;
3. Don't spoil or harm the plants/trees, during their visits to gardens, or public places.
4. Don't throw rubbish here and there;
5. Keep the things in a tidy manner; parks, school garden etc;
6. And for woman, don't allow the children to waste the paper

Children are usually in habit of tearing away papers from their note books, a mother can keep a check on this bad habit of the child. She can make them understand that for paper production, the wood is used. Deforestation can bring unhappiness by disturbing the eco-system.

Women Environmentalists Of India

India is considered itself as mother of earth. However, women in India are playing a crucial role in protection and conservation of environment. Women had launched numbers of movement in demanding of better protection of natural resources and environment conservation. Like in India, Amrita Devi had sacrificed their life for protection of the trees that was going to fell down by commercial logger in Uttarakhand. In 1972, Chamoli district in Uttarakhand, Chipko Movement had started by Sundarlal Bahuguna and Bachni Devi and Gaura Devi, these two women environmentalists played a significant role. Another environmental movement movement was Silent Valley Movement in 1978,on the Silent Valley, Palakkad district of Kerela. Here also Sughatha kumari a women poet had played an important role Other women like Vandana Shiva have also contributed in environment conservation and protection. They had organized women and people through the Navdanya movement of 1982. We can have a brief overview it as follows

1. Vandana Shiva (India): An influential leader in developing nation environmentalism is Vandana Shiva, born on November 5, 1952, in India. Vandana Shiva has a B.S. in Physics, a M.A. in philosophy

from the University of Guelph (Ontario, Canada) and received her Ph.D. from the University of Western Ontario in Quantum Theory Physics. Vandana Shiva is a world-renown environmental scholar and activist and she has made great strides for women in India as well as around the world. As a physicist-environmentalist adhering to Ecofeminism, Vandana Shiva has published numerous papers on the unequal burden placed on women by environmental degradation, stating that women and children "bore the costs but were excluded from the benefits" of development. Vandana Shiva is also an active voice for localized, organic agriculture and she began a movement entitled Navdanya where participating Indian farmers have created 'freedom zones' to keep their crops free of chemicals to revitalize an organic food market in India. She has received many honorary degrees awards. In 1993 she received the Right Livelihood Award. In 2010 Sydney Peace Prize and in 2011 she received the Calgary Peace Prize. In addition, Vandana Shiva was named "one of the 7 most influential women in the world." by Forbes.

2. **Amrita Bai:** The first ever environmental movement is not only in India but also in the world had started in 1731 where women sacrifice their life to save trees. It was in Khejarli, Marwar region of Rajasthan ,Amrita Bai along with other women embraced the Khejri trees from cut down by the king's soldier for a new palace. As Bishnois community had consider this khejri trees as sacred. They proclaimed that a chopped head is cheaper than a felled tree. Hence, Amrita Devi, who lead the movement along with other villagers lost their life to save trees. There were 363 villagers were killed by the soldiers for the check of protection of trees. At last the king cease the operation and designated Bishnoi as protected area which is exist as same till now.

3. **Medha Patkar:** Narmada Bachao Andolan (NBA) is the most significant environmental movement in India launched in1985 against the large Sardar Sarovar Dam project which would be constructed over the Narmada river, which flows through the states of Gujrat, Madhya Pradesh and Maharashtra's project consistof 30 major,135 medium and 3000 small dams whereas the dam would displace 3,20,000 tribal and submerged over 37000 hectares of forest and agricultural land. Seeing the intensity of the project the NBA was organized under the leadership of Medha Patkar. It was basically a Gandhian way of protest of non-violence as organized satyagraha and hunger strike. As the project was funded by World Bank, after several days of protest world bank withdraw the project in 1993.

4. **Amrita Devi :** One of the first environmentalist movements which was inspired by women was the Chipko movement (Women tree-huggers in India). "Its name comes from a Hindi word meaning "to stick". The movement was an act of defiance against the state government's permission given to a corporation for commercial logging. Women of the villages resisted, embracing trees to prevent their felling to safeguard their lifestyles which were dependent on the forests. Deforestation could qualitatively alter the lives of all village residents but it was the women who agitated for saving the forests. Organized by a non-governmental organization that Chandi Prasad Bhatt led, the Chipko movement adopted the slogan "Ecology is permanent Economy." The women embracing the trees did not tag their action as feminist activism; however, as a movement that demonstrated resistance against oppression, it had all the markings of such." It began when Maharajah of Jodhpur wanted to build a new palace in Rajasthan which is India's Himalayan foot hills. While the axe men were cutting the trees, martyr Amrita Devi hugged one of the trees. This is because in Jodhpur each child had a tree that could talk to it. The axmen ignored Devi and after taking her off the tree cut it down. Her daughters' environmentalists like Chandi Prasad Bhatt and Sunderlal Bahuguna.

5. **Sugatha Kumari:** In 1976,in Palakkad district of Kerela, an ecological movement was started for the conservation of Silent Valley biodiversity hotspot. The movement was against the construction of dam for hydroelectric project which would be submerge the entire moist evergreen forest. The movement was led by Malayalam poet and environmentalist Sugatha Kumari. As a result then, Prime Minister Indira Gandhi called off the silent valley hydroelectric project and after that Rajiv Gandhi declared Silent Valley as National Park in 1985.

6. **Rahi bai Popare :** Rahibai Soma Popere, popularly known as SEED Mother for conserving indigenous seeds. She has worked for conserving hundreds of native varieties and encouraging

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

farmers to grow traditional crops. She has also made it a motto of her life to spreading awareness about organic farming, agro-biodiversity, and wild food resources. Popere is a 52-year-old tribal farmer from Mahadeo Koli Tribal community from Komblne village of Akole tribal block in Ahmednagar district of Maharashtra. She could not attend school due to poverty and started supporting her family in agricultural work in agri labor and cow rearing since she was 10 years old. She got married with Soma Popere, who was also uneducated, at the age of 17 years. The whole family was dependent on agriculture. Although she had not attended school, she learnt about agro biodiversity, wild food resources, and traditional culture through practice and experience.

Conclusion

A woman role into the protection of environment is has been noticed very remarkable since Ancient times. Women are always closely connected with the surrounding nature. Their habits are very useful for environment protection. Women have a direct connection with her day to day activities to environment with their deep knowledge of it. Women are closely connected with the environment, if ensured that each women of the society have the opportunity to learn about the environmental important and how to protect and improves their surrounding for future generations. Though the Government of India is working towards an environmentally sound and sustainable quality of life, the problems, challenges and issues are multi-faceted. However, women in India are playing a crucial role in protection and conservation of environment. Women in our country have brought a different perspective to the environment debate, because of their different experience base. Poor women's lives are not compartmentalized and they see the issues in a broad and holistic perspective. They understand clearly that economics and environment are compatible. Women know a very importance of nature as vegetation, other necessities for their day-to-day living and require care and good management. Environmental degradation is related not only to the biosphere alone, but to the social sphere as well.

References

1. Ujjal Das, Role of women in environmental protection, International Journal of Political Science and Governance 2022; 4(2): 125-128
2. Sandip kumar Aditya, Role of woman in environment conservation, International Journal of Political Science and Governance, Vol. 4(4), pp. 140-145, April 2016
3. Agarwal, Anju and D.R.Arora, "Women in Rural Society" Vohra Pub. & Distributors, Allahabad 1989
4. Agarwal, Bina (1998). "Neither Sustenance Nor Sustainability- Agricultural Strategies, Ecological Degradation and Indian Women In Poverty". New Delhi.
5. Mariama, A. and Henshall, J. (1995) "Gender and the Environment:Women‟s Time Use as a Measure of Environment Change". Global environmental Change. Vol 5, pp-337- 346.
6. Upama Saikia Role Of "Women In Environmental Movement In India", Ilkogretim Online - Elementary Education Online, 2021; Vol 20 (Issue 6): pp. 2473-2478
7. Upama Saikia, Role Of Women In Environmental Movement In India, Ilkogretim Online - Elementary Education Online, 2021; Vol 20 (Issue 6): pp. 2473-2478
8. http://www.womenenvironment.org/detail.php?pageId=45
9. http://www.articlesbase.com/environment-articles/role-of-women-inconservation-of-environment-2585979.html#ixzz1YZ9miadL
10. http://www.womenenvironment.org/detail.php?pageId=230
11. https://www.academicresearchjournals.org/IJPSD/Index.html

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील महान विदूषी: डॉ. दुर्गा भागवत

डॉ. चांदोजी सोपान गायकवाड, सहाय्यक प्राध्यापक, कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, ओंदे

==

प्रस्तावना

प्रस्तूत शोधनिबंध हा दुर्गाबाई भागवत यांच्या चतुरस्त्र कार्याचा आढावा घेणारा आहे. दुर्गा भागवत यांचा जन्म इंदूर येथे १० फेब्रुवारी १९१० मध्ये झाला. त्यांना साधारणत: ९२ वर्षाचे आयुष्य लाभले ०७ मे २००२ रोजी त्यांचे निधन झाले. त्यांचे मुळ गांव महाराष्ट्रातील पंढरपूर, पण कौटुंबिक कारणांमुळे त्यांनी पंढरपूर कायमचे सोडले. दुर्गा भागवत हे नाव मराठी माणसाची मान अभिमानाने उंच करणारे आहे. दुर्गा भागवत यांचा लेखन प्रपंच अवाढव्य असा आहे तसाच तो वैविध्यपुर्णही आहे. निष्पक्ष आणि निर्भीड विचार मांडणारी एक प्रखर विचारवंत म्हणून दुर्गा भागवत यांच्याकडे पहावे लागते. स्वातंत्र्य लढ्यात सक्रीय सहभाग नोंदवून देशाच्या स्वातंत्र्य चळवळीच्या त्या साक्षीदार राहिल्या. विविध भाषा ज्ञात असणाऱ्या दुर्गा भागवत साहित्य, विज्ञान, शिक्षण,मानववंशशास्त्र आणि लोकसाहित्य या अभ्यास क्षेत्रात विशेष महत्वपुर्ण कामगिरी करून आपली स्वतंत्र ओळख निर्माण करून गेल्या. प्रस्तूत शोध निबंधात त्यांच्या वैविध्य पुर्ण कार्य कर्तृत्वाची समीक्षात्मक मांडणी केली आहे. दुर्गा भागवत यांनी विविध अंगाने लेखन केलेले आहे. त्यांच्या लेखनाची मूलभूत प्रेरणा मानवी जीवन आणि संस्कृती ही राहिली आहे. त्यांनी बाल साहित्य, बौद्ध साहित्य,कथा, चरित्र, ललित,संशोधनपर, वैचारिक,समीक्षात्मक अशा विविध अंगांनी त्यांनी लेखन केलेले आहे. त्यांची संस्कृत,पाली, इंग्रजी,फ्रेंच जर्मन या भाषांवर पकड होती. त्यांच्या या व्यासंगी पुर्ण व्यक्तिमत्वामुळे त्यांचे लेखन वैविध्य पुर्ण निर्माण झालेले आपणास दिसून येते. स्त्री म्हणजे भारतीय संस्कृतीत दबलेली अथवा दाबल्या गेलेली दुर्गा भागवत यांना स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात जो एक मुक्त जीवन जगण्याचा अधिकार मिळाला त्याला त्यांची कौटुंबिक परिस्थिति कारणीभूत आहे. कारण तत्कालीन उच्चभ्रू आणि संस्थापित कुटुंबात त्यांच्या जन्म झाला. ज्या काळात स्त्रीयांना शिकण्याची मुभा नव्हती अशा कालखंडात त्यांनी पदव्यूत्तर शिक्षण घेतले. स्वत: प्राध्यापक म्हणून कार्य केले.

दुर्गा भागवत असामान्य व्यक्तिमत्व

दुर्गा भागवत या एक असामान्य व्यक्तिमत्व असलेल्या भारतातील महान विचारवंत, चळवळीशी नातं असणारं अशा प्रकारचं व्यक्तिमत्व . आपल्या संबंध आयुष्यात दुर्गा भागवत यांनी कधीही तडजोड केली नाही. साहित्य राजकारण समाजकारण या मध्ये त्या नेहमी अग्रेसर राहिल्या. दुर्गा भागवत यांनी विविध अंगाने लेखन केलेले आहे. १९५० नंतर प्रामुख्याने त्यांनी ललित लेखनाला सुरुवात केली. १९५० मध्ये महाराष्ट्रात वेगवेगळया चळवळींनी वेग घेतला. दुर्गा भागवत या स्वातंत्र्य पूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळाच्या साक्षीदार. १९२० ते १९५० या कालखंडात दुर्गा भागवत यांच्या एकंदरीत जीवन प्रवाहावर गांधीवादाचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. साधना साप्ताहिकासाठी काही तरी लिहा या साने गुरुजी यांच्या आग्रहावरून दुर्गा भागवत यांच्या लेखनाची सुरुवात झाली. 'वाळूची पाऊले' हा पहिला लेख दुर्गा भागवत यांनी गुरुजीकडे पाठविला आणि तो साधना साप्ताहिकातून छापून आला. आपल्या एकंदरीत व्यक्तिमत्वाच्या जडण घडणी संदर्भात आपले मत मांडत असताना त्या म्हणतात की, "साधारण तीन वर्षे वयापासून वडील माणसे जे जे करतील ते आपण करायचे अशी प्रेरणा माझ्या मनात उत्पन्न झाली. चाकू, कात्री, विस्तव ही लहान मुलांची खेळणी नव्हेत असे वडिलांनी म्हटल्यावर तिच हत्यारे माझ्या जिज्ञासेने जपली. या सर्व गोष्टीतले कौशल्य मी सहजपणे टिपू लागले. जे जे मला सहजपणे करता येत नव्हते ते ते करण्याचा मी सपाटा लावला."१त्या म्हणतात की, "साधारण तीन वर्षे वयापासून वडील माणसे जे जे करतील ते आपण करायचे अशी प्रेरणा माझ्या मनात उत्पन्न झाली. चाकू, कात्री, विस्तव ही लहान मुलांची खेळणी नव्हेत असे वडिलांनी म्हटल्यावर तिच हत्यारे माझ्या जिज्ञासेने जपली. या सर्व गोष्टीतले कौशल्य मी सहजपणे टिपू लागले. जे जे मला सहजपणे करता येत नव्हते ते ते करण्याचा मी सपाटा लावला."[१] बाईंच्या वरील अनुभवावरून आपल्या लक्षात येते की त्यांना बालपणापासूनच वेगळया अंगाने जगण्याची सवय झाली. त्यांच्यातील चौकसता आणि जिज्ञासूवृत्ती बालपणीच विकसित होत गेली. १९२७ मध्ये मुंबईत आल्यानंतर दुर्गाबाईंच्या वैचारिक कक्षा रुंदावत गेल्या म. गांधींच्या स्वदेशी चळवळीचा पुरस्कार त्यांनी स्वतः खादी कपडे वापरून केला. १९२९ या सालात त्यांनी स्वतः एक वर्ष स्वातंत्र्याच्या चळवळीत स्वतःला झोकून दिले या काळात स्वदेशी चळवळीच्या अनुषंगाने त्यांनी रान पेटविले. कौटुंबिक परिस्थितीमुळे त्यांना चळवळीपासून स्वतःला अलिप्त ठेवावे लागले. त्यांची वैचारिक परिपक्वता वाढत गेली. १९३२ मध्ये त्या बी. ए. प्रथम वर्गात उत्तीर्ण झाल्या त्यांची साहित्याची अभिरुची व ज्ञान याच काळात विकसित होत गेले. एम. ए. ची पदवी प्राप्त करण्यासाठी त्यांनी बौद्ध धर्म हा त्यांच्या अभ्यासाचा विषय घेतला. बौद्ध साहित्याच्या अभ्यासासाठी भाषांतरीत साहित्यावर समाधान झाले नाही म्हणून मूळ पाली वाङ्मय

 UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

त्यांनी अभ्यासले या साठी पाली भाषेचे ज्ञान संपादन केले. दुर्गा भागवत यांची दृष्टी मूळात एका संशोधकाची होती त्यामुळे साहित्यातील कथा कादंबरी काव्य नाटक या साहित्य प्रकाराकडे त्यांनी रस दाखवला नाही . स्वतःच्या कविता त्यांनी अक्षरशः जाळून टाकली. पैस मधील लेखात आपला हा अनुभव सांगताना त्या म्हणतात की," मी कविता जाळल्या, त्या सुखाने जाळल्या. कारण माझ्या मनात काही तरी प्रेरणा रुजू घालत होती"[२] ही बाईंच्या ठिकाणी असलेली प्रेरणा एका महान तत्व चिंतकाची होती. त्यांच्यातला एक संशोधक त्यांना वेगळी वाट खुणावत होता. जाळल्या, त्या सुखाने जाळल्या. कारण माझ्या मनात काही तरी प्रेरणा रुजू घालत होती"2 ही बाईंच्या ठिकाणी असलेली प्रेरणा एका महान तत्व चिंतकाची होती. त्यांच्यातला एक संशोधक त्यांना वेगळी वाट खुणावत होता.

चळवळीतील दुर्गाबाई

दुर्गाबाईंचे दुर्गा हे नावच त्यांच्यातील निडरतेचे प्रतिक होते. १९३० पर्यंत त्यांचा राष्ट्रीय चळवळीशी निकटचा संबंध होता पण पुढे तो हळू हळू कमी झाला. स्वतःला संशोधनात झोकून दिले पाहिजे असे त्यांना वाटायला लागले आणि आणि यातूनच त्यांनी विद्यावाचस्पती पदवी साठी अभ्यास करण्याचे ठरविले. पठडीबाज संशोधन विषय न घेता त्यांनी विद्यावाचस्पती पदवी साठी ' मध्यप्रदेशातील आदिवासींचा समाजशास्त्रीय अभ्यास' असा आगळा-वेगळा आणि महत्वपूर्ण संशोधन विषय घेतला. या विषयाच्या संशोधनाच्या अनुषंगाने प्रत्यक्ष आदिवासी जीवनाचा सखोल अभ्यास केला.या अभ्यासातून त्यांनी हिंदू आणि आदिवासी यांचा तौलनिक अभ्यास केला. संशोधनाच्या अंतिम टप्यात विषारी सुरण कापले म्हणून त्यांना रोगाने घेरले. त्यांचा प्रबंध विद्यापीठाला सादर करावा असे त्यांच्या वडिलांनी त्यांचे मार्गदर्शक डॉ. घुर्ये यांना त्यांचा प्रबंध मुंबई विद्यापीठास सादर करण्याची विनंती केली पण अपूर्ण भाग असल्याचे कारण देत तो प्रबंध सादर झाला नाही. त्यांचे या संदर्भातील लेखन एशियाटिक सोसायटीच्या जनर्ल्स मधून त्या काळात छापून आली. आपल्या या संदर्भातील परिस्थीविषयी त्यांनी आपल्या 'डूब'[३] मधील लेखात केली आहे. गांधीजींच्या शिकवणूकीचा आपल्यावर प्रचंड परिणाम झाला असल्याचे त्यांनी सरोजिनी वैद्य यांनी घेतलेल्या मुलाखतीत म्हटले आहे. त्या म्हणतात ," गांधीजींच्या शिकवणूकीचा माझ्यावर फार संस्कार झालेला आहे.जगण्याच्या वेगवेगळ्या क्षेत्रात त्यांनी दिलेली हाक मला ऐकू आली आहे"[४] दुर्गा भागवतांचा हा आत्मविश्वास आपणाला त्यांच्यातील प्रखर संशोधक उजागर करतो. आपल्या एकंदरीत लेखन प्रेरणा आणि आपल्या लेखनाचा एकूण व्यासंग प्रकट करीत असतांना मीना वैशंपायन यांनी घेतलेल्या मुलाखतीत त्यांनी म्हटले आहे की, "माझ्यापुरते बोलायचे झाले तर शास्त्रीय, संशोधनात्मक लेखन ही माझ्या ललित लेखनाची प्रेरणा ठरली. संशोधनात्मक लेखन झाले नसते तर बहुधा आज मी ज्या प्रकारचे ललित लेखन केले आहे त्याची निर्मितीही झाली नसती."[५] दुर्गा बाईच्या वरील मतावरुन आपल्या लक्षात येते की दुर्गा बाईंची संशोधनावर किती अतोनात माया होती. नव्हे तर आपल्या समग्र लेखनाचा पाया हा संशोधन आहे हे त्या जेव्हा सांगत आहेत याचा अर्थ असा आहे की ज्या लेखकाची पाळेमुळे खोलवर दडलेली असतात त्या लेखकाची निर्मिती ही अत्यंत कसदार आणि सुक्ष्म जाणिवेतून आलेली असते. दुर्गा भागवत यांची एकूण ७० पुस्तके वरदा बुक्स हाऊसचे अ. ह. भावे यांनी प्रकाशित केली दुर्गा भागवत यांच्या व्यक्तीमत्वा विषयी आपले अनुभव कथन करीत असतांना त्यांनी म्हटले आहे की, "त्यांच्या परखड स्वभावामुळे व निस्पृहपणामुळे त्यांच्याबद्दल अनेक लोक गैरसमज करून घेत. या निस्पृहपणाच्या गुणामुळेच दुर्गाताईंचे पुष्कळ नुकसान झाले असे माझे मत आहे"[६] दुर्गा बाईंच्या एकंदरीत व्यक्तीचरित्रा विषयी त्या कालखंडाच्या अनुषंगाने आपले मत मांडीत असतांना त्यांनी दुर्गा भागवत एक संशोधक आणि विचारवंत म्हणून राष्ट्रीय पातळीवर किती महत्वपूर्ण आहेत या संबंधातील आपले मत त्यांनी स्पष्टपणे मांडले आहे.

दुर्गा बाईंचे व्यक्तीमत्व हे असामान्य व्यक्तीमत्व होते आपल्या जीवनात आपण माणूस म्हणून जगलो पाहिजे स्त्री-पुरुष या भेदाच्या पलीकडे जाऊन आपण माणूस असलो पाहिजेत या संदर्भात आपल्या एका मुलाखतीत त्या म्हणतात,"मनुष्य कसाही असो त्याला त्याच्या पद्धतीनं जगू द्यायचं,ही स्त्रीची भुमिका असते. अपंग, दुःखी, मुर्ख, अपयशी साऱ्या बद्दलची सहानुभूती म्हणजे स्त्री. निसर्ग तिला जीवन सौन्दर्याची वेगळीच जाण देतो तेव्हा वाटतं बाईचा जन्मच चांगला आहे. पण तत्वशुन्यतेने जगणं म्हणजे व्यवहारकौशल्य. आज पुरुषाच्या प्रमाणेच सरसकट सगळ्या बायकांनाही वाटू लागलं, तर मात्र मला हेही म्हणता येणार नाही. तेव्हा मागायचं असेल तर 'मनुष्याचा जन्म' एवढंच मोघमपणाने मागावं हे बरं"[७]दुर्गा भागवत यांचा जीवनाकडे पाहण्याचा एकूण दृष्टिकोन किती यथार्थ आहे याची प्रचिती आपणाला त्यांच्या वरील मनोगतातून येते. त्यांची जीवनदृष्टी हीच त्यांच्या संबंध लेखनातून अवतरलेली आहे. कुठल्याही प्रकारची भीड-भाड न ठेवता अत्यंत स्पष्टपणे आपले परखड मत मांडणारी ही विदूषी जगावेगळी आहे. अत्यंत व्यासंग असूनसुद्धा त्याच्या अहंकाराचा लवलेशही त्यांच्या लेखनात आणि एकंदरीत त्यांच्या वास्तविक आयुष्यात दिसला नाही.

दुर्गा भागवत यांचे एकूण कार्यकर्तृत्व असामान्य अशा स्वरूपाचे असलेले दिसून येते. दुर्गा भागवत यांनी लेखनाबरोबरच सामाजिक कार्यायातही स्वत:ला झोकून दिले. त्यांची ज्ञान लालसा विविधांगी स्वरूपाची असलेली दिसते.

आपल्या लेखनाच्या संदर्भात आपले मत व्यक्त करतांना त्या म्हणतात की, “अभ्यासू लेखन व ललित लेखन असे माझ्या लेखनाचे दोन भाग पडलेले सहज कोणालाही दिसतील. पण अभ्यासू लिखाणातूनच हे नवे लिखाण जन्मले व पुढे त्याने वेगळे रूप व वेगळी गती घेतली.”[८] बाईंच्या वरील मतावरून त्यांची संशोधक आणि वैचारिक दृष्टी किती महत्वपूर्ण होती हे लक्षात येते.

दुर्गा भागवत यांचे संशोधन आणि वाङमयीन कार्य:

दुर्गा भागवत यांनी विविध प्रकारचे लेखन केलेल आहे त्यात त्यांचे ललित लेखन हे अत्यंत अभिरुचि संपन्न अशा स्वरूपाचे असलेले दिसते. त्यांचा 'ऋतुचक्र' हा पहिला ललित लेख संग्रह हा संग्रह १९५२ साली प्रसिद्ध झाला. या संग्रहामुळे त्यांची साहित्याच्या प्रांतात स्वतंत्र अशी ओळख निर्माण झाली. हे लेखन सौंदर्यात्मक असले तरी या लेखनातून दुर्गा भागवत यांची संशोधकवृत्ती, चिंतनशिलता, प्रचंड व्यासंगी व्यक्तिमत्व आणि ज्ञानपिपासूपणा याची प्रचिती येते. एकीकडे या ललित लेखनातून आपणाला सौंदर्यात्मक आनंद मिळतो तर दुसरीकडे बुद्धीला चालना मिळते. त्यांनी केलेले लेखन विविध अंगी आहे. अशा प्रकारचे लेखन भारतीय पातळीवर इतक्या वैविध्यपुर्ण रीतीने केलेले क्वचितच आढळेल एवढे व्यासंगी लेखन करणारी स्त्री भारतीय साहित्यात विरळाच म्हणावी लागेल. शांताबाई शेळके यांनी त्यांच्या ललित लेखनाचे केलेले समीक्षण 'ललित प्रतिभेचे सौन्दर्य' या लेखात प्रसिद्ध आहे त्यात त्या म्हणतात की, “ त्यांची कलात्मक जाणीव अत्यंत उच्च प्रतीची आहे,अभिरुचि चोखंदळ आहे,संवेदना उत्कट व तीव्र आहे”.[९] शांताबाई शेळके यांच्या वरील मतावरून आपणास त्यांच्या एकंदरीत चतुरस्त्र व्यक्तिमत्वाची प्रचिती येते. दुर्गा भागवत यांच्या ललित लेखनाचा आवाका वैविध्यपुर्ण असा आहे त्यांनी एकूण अकरा ललित गद्य ग्रंथाचे लेखन केलेले आहे. या ललित गद्यातील त्यांचे अनुभव विश्व अत्यंत चोखंदळ, समर्पक, व्यासंगी आणि संशोधकदृष्टी असलेले कसे आहे याची प्रचिती आपणास येते. बालपण,निसर्ग वर्णन, व्यक्तिचित्रात्मक, आत्मचिंतनपर, प्रवास अनुभव, संवेदनशीलवृत्ती, व्यवस्थेवर प्रहार, साहित्य संस्कृती यांचा शोध घेणारे लेखन, लोकसाहित्याची धाटणी मांडणारे लेख अशा विविध प्रकारे त्यांच्या ललित लेखनाचे आपणाला वर्गीकरण करता येईल अर्थात हे वर्गीकरण अभ्यासाच्या सोयीसाठी आपण मांडलेले आहे. बाईंचे अनुभवविश्व किती तरी व्यापक अशा स्वरूपाचे आहे. प्रकांड पंडिताची भाषा आणि त्याचे जीवन विषयक आकलन किती गहन असते याची प्रचिती आपणास दुर्गा भागवत यांच्या साहित्याच्या अभ्यासातून येते. दुर्गाबाई भागवत यांच्या ललित लेखनाविषयी आपले मत मांडीत असताना डॉ आनंद यादव म्हणतात, “झपाटून टाकणारी तीव्र भावमग्न अवस्था, घनिष्ट निसर्ग संबंध, परकोटीची चिंतनशीलता, भावावस्थेमुळे व शोधस्वभावामुळे अनुभवास येणारी गतीमानता हे त्यांच्या निबंधाचे वेगळेपण आहे.”[१०] डॉ आनंद यादव यांनी दुर्गा भागवत यांच्या लेखनाच्या संदर्भात मांडलेले मत आपणाला दुर्गा भागवत यांचे व्यक्तिमत्व किती आणि कसे वैविध्यपुर्ण होते याची प्रचिती देते.

दुर्गा भागवत यांनी ललित गद्य लेखनाशिवाय साहित्यातील इतर लेखन प्रकारातही लेखन केलेले आहे. त्यात प्रामुख्याने महानदीच्या तीरावर, पूर्वा, रानझरा आणि तुळशीचे लग्न या साहित्याचा आपणास उल्लेख करता येईल. मुळात ललित गद्य या लेखन प्रकारातच आपली ओळख निर्माण झालेली असताना बाईनी महानदीच्या तीरावर ही लघु कादंबरी लिहिली. या कादंबरीत गोंड जमातीच्या जीवनाची कथा त्यांनी रेखाटलेली आहे ही कादंबरी लोककथेच्या माध्यमातून पुढे येते. 'पूर्वा' हा जो त्यांचा कथांचा संग्रह आहे या कथासंग्रहात त्यांनी पौराणिक कथाबीजे आणि लोकसाहित्यातील कथांचा विस्तार करून एका वेगळया अंगाने यातील कथा साकारलेल्या आहेत. 'तुळशीचे लग्न' या पुस्तकात तुळशीच्या लग्नाची परंपरा कथात्मक अंगाने उलगडून दाखविलेली आहे. 'रानझरा' या कथासंग्रहात बाईनी किशोरवयीन मुलांसाठी लिहिलेल्या एकूण ११ कथा सचित्रात्मक पद्धतीने मांडलेल्या आहेत.

संशोधक आणि चिकित्सक दुर्गा भागवत :

दुर्गा भागवत यांच्या अभ्यासाचा विषय लोकजीवन आणि लोकसंस्कृती आहे. त्यांच्या संबंध लिखाणात लोकजीवन आणि लोकसंस्कृती यांचा समान धागा आहे. लोकसाहित्याचा प्रचंड अभ्यास असल्यामुळे त्यांनी आपल्या लेखनात लोकसाहित्य विषयक संकल्पना आणि लोकविद्या यांना प्रचंड महत्व दिलेले आहे. त्यांनी विविध भाषा मधील लोकसाहित्याचे विशेषत: लोककथाचे केलेले भाषांतर आणि त्यातून त्यांनी लोकसाहित्याची केलेली मांडणी अत्यंत महत्वपुर्ण अशी राहिली आहे.

दुर्गा भागवत या मुळात भारतीय लोकसाहित्याच्या अभ्यासातील एक महत्वपुर्ण नाव आहे. भारतीय लोकसाहित्याच्या अभ्यासात महत्वपुर्ण योगदान देणाऱ्या संशोधक आणि विचारवंत म्हणून आपणास त्यांच्या लोकसाहित्यातील अभूतपूर्व कामगिरीचे मुल्यमापन करावे लागते. लोकसाहित्याची रूपरेखा हा त्यांचा लोकसाहित्याच्या अभ्यासाची मूलभूत मांडणी करणारा ग्रंथ ठरतो. दुर्गा भागवत यांचे एकंदरीत लोकसाहित्यातील योगदान अत्यंत महत्वाचे ठरते. त्यांचा राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीतील सहभाग. आणीबाणी संदर्भात मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून त्यांनी निर्भीड मांडलेली भूमिका. आणीबाणी उठली पाहिजे या संदर्भात वेळोवेळी या संदर्भात मांडलेली प्रखर मते हे सर्व

 UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

त्यांच्या असामान्य व्यक्तिमत्वाची पावती देणारे विचार आहेत. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील स्त्री जगतातील हे एक असामान्य व्यक्तीमत्व २००२ साली अनंतात विलीन झाले.

समारोप

दुर्गा भागवत यांच्या एकंदरीत व्यक्तिमत्वाचा शोध हा व्याप्त अशा प्रकारचा आहे. एका शोधनिबंधांत दुर्गा भागवत यांच्या कार्य कतृत्वाचा आढावा घेणे शक्य होणार नाही एकंदरीत प्रस्तूत शोध निबंधांत आपण दुर्गा भागवत यांच्या चतुरस्त्र व्यक्तिमत्वाचा आढावा घेत असतांना त्यांचे स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील लोकसाहित्य, साहित्य आणि सामाजिक क्षेत्रातील योगदान किती महत्वपूर्ण आहे याची मांडणी केली आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या कालखंडात अनेक स्त्रीया पुढे आल्या पण दुर्गाबाई स्वातंत्र्य आणि स्वातंत्र्योत्तर कालखंड या दोन्हीच्या साक्षीदार आहेत. त्यांचा व्याप्त असा जीवनानूभव भारतीय वैचारिक परंपरेत निश्चितच भर घालणारा आहे. त्यांना विविध भाषांचे असलेले ज्ञान त्याचबरोबर त्यांची विविध विषयांची अभ्यासाची व्याप्ती. त्यांचा बहुविद्याशाखीय दृष्टिकोण. लोकसाहित्याच्या अनुषंगाने केलेली अत्यंत अभ्यासपूर्ण मांडणी. आणीबाणीच्या संदर्भात निर्भीडपणे मांडलेली भूमिका. समाज चिकित्सेचा मूलगामी दृष्टिकोण अशा विविध पैलूंमूळे दुर्गा भागवत या स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील असामान्य स्त्री व्यक्तिमत्व ठरते यात शंका नाही.

संदर्भ

१ भागवत दुर्गा, प्रासंगिका, वरदा बुक्स ,पृ ५४.
२. भागवत दुर्गा, पैस ,मौज प्रकाशन गृह , पृ १३.
३ भागवत दुर्गा, डूब ,पृ १३५.
४ वैद्य सरोजिनी ,मुलाखत ,महाराष्ट्र टाइम्स, २ एप्रिल १९७२.
५. भागवत दुर्गा, पैस ,मौज प्रकाशन गृह, पृ १३.
६ भावे अ. ह. ,,दुर्गा भागवत :एक ओझरते दर्शन, साहित्यसूची २००२.
७ वैद्य सरोजिनी, विमुक्त प्रवासिनी, महाराष्ट्र टाइम्स , ०२ एप्रिल १९७२.
८ भावे अ. ह. ,दुर्गा भागवत :एक ओझरते दर्शन, साहित्यसूची २००२.
९ शेळके शांता, ललित प्रतिभेचे सौन्दर्य, स्त्री दिवाळी अंक १९६३ पृ ९३.
१० आनंद यादव, ललित गद्य वाङमयीन शैली आणि तंत्र, (संपा. म. द. हातकणंगलेकर) पृ १९०.

आधारभूत ग्रंथ :

१ भागवत दुर्गा, ऋतुचक्र, पाप्युलर प्रकाशन मुंबई.
२ डॉ अरुणा ढेरे, दुर्गा भागवत: व्यक्ती विचार आणि कार्ये, पदमगंधा प्रकाशन पुणे.
३ दुर्गा भागवत ,लोकसाहित्याची रूपरेखा, वरदा बुक्स हाउस पुणे.
४ धर्मानंद कोसंबी,पुराणकथा आणि वास्तवता, लोकवाङ्मयगृह मुंबई.
५ कालेलकर ना. गो. भाषा आणि संस्कृती, मौज प्रकाशन मुंबई.
६ अंजली कीर्तने, बहुरूपिणी दुर्गा भागवत, मनोविकास प्रकाशन.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

A REVIEW ON CUSTOMER RETENTION PRACTICES OF TELECOMMUNICATION INDUSTRY

Dr. Archana Vikhe, Assistant Professor, Arts, Science and Commerce College, Kolhar
Sonali Pagare, Ph.D. Scholar, P.V.P. College of Arts, Science and Commerce, Pravaranagar
==

Abstract:

Telecom sector has been the fastest growing Company to serve people. It has witness an unpredicted growth with the advent of globalization. This growth has brought many positive changes in the Industry because of this; it is ranked as the second largest in the world. With a fact of market saturation and commoditization of services and in line with low cost of serving a loyal customer than the cost of attracting and serving new one, Companies has been implying many strategies which will help them in retaining the customers. Effective implementation of customer retention practices it is necessary to know its key drivers such as customer satisfaction, consumer relationship management, switching barriers, attractiveness and innovations with customer retention strategies.

Keywords: customer retention, consumer relationship management, switching barriers, attractiveness, Telecommunication industry.

Introduction:

In the current scenario, the telecom industry is one of the most important economic multipliers and major players in the Digital India campaign. The Indian telecom sector is the world's second-largest telecommunications market, with a subscriber base of 1.16 million.

The evolution of the telecom industry in India started in the 1850s, and then in 1994, the government introduced the national telecommunication policy (NTP) with the vision to expand telecom facilities to villages. As a part of privatization in 2002, the Indian government opened its door to the private sector, allowing entry into the telecom, broadband, internet, and enterprise services markets. As a result, now Reliance Jio, Bharti Airtel, Vodafone Idea, and MTNL are the big players in the Indian telecommunications industry.

The telecommunications industry has been facing high rates of churn due to market saturation and the commoditization of services. Accenture research report reviewed that 77% of consumers are no longer loyal to any particular brand and 23% have negative reactions to companies' loyalty efforts;

Numerous researches revealed that the cost of serving a loyal customer is much lower than the cost of attracting and serving new ones. Even if the company retains its single-digit percentage of total customers, it can gain a double-digit percentage of profit. Additionally, successful customer retention helps companies strengthen their brand identity and business reputation. According to Kotler and Gary Arm, the best major of service quality of a services firm is to focus on customer retention. In this aspect, the telecom industry should work harder than ever before to retain their customers [1]. Hence, it is interesting to throw light on the consumer retention practices from the perspective of telecom service providers.

Key drivers of Consumer Retention:

1. Consumer satisfaction:

In competitive situations, one of the key and most significant predictors of consumer loyalty and behavioral intention to purchase [2] is customer happiness. Consumer happiness has been described in a wide variety of ways by many authors over the years. As per Oliver [3], "The consumer's response toward fulfillment is called satisfaction. According to Tse & Wilton [4], the consumer's reaction to the assessment of the apparent disparity between prior expectations or another norm of performance and the actual performance of the product as viewed after consumption is another classic

definition of pleasure." Even Anderson & Maty made the case that satisfaction might be widely defined as an assessment of the product's quality following a purchase in light of pre-buy expectations. Consumer satisfaction does not always predict loyalty, despite the widespread belief that it is a necessary condition. Consumer loyalty and satisfaction have had only weak relationships in the past; the degree of the association between these two constructs is still highly debatable. Businesses are looking for measures to improve customer retention as market rivalry heats up and consumer loyalty declines [2, 5].

2. Relationship marketing:

The development and maintenance of long-term relationships between various telecom service providers and their consumers is shown by Vishal Garg [6] to be the most important strategy to sustain client loyalty and retention. It has been discovered that having a very tight relationship with customers and providing excellent customer care results in a number of advantages, including customer loyalty and retention. When compared to other criteria, the importance of all the factors affecting service quality—including a good network, the availability of VAS, good customer service skills, good signal and roaming coverage, data speed, the availability of improved data plans, and call drops—is extremely high. Trust between service providers and their consumers is crucial for maintaining a healthy relationship. Prior to their clients feeling trust toward service providers, those customers must first have faith in those service providers. Customer switching barriers can be created through good relationships, which is one type of tactic used to keep clients and develop devoted customers. According to this study, happy clients always spread good word about their service providers. The clients' complete satisfaction is necessary in order to develop a positive image and reputation for the service provider. One of the most crucial elements in the development of customer satisfaction is that the service provider should offer personalized treatment to clients with high usage. Relationship marketing, which is focused on establishing and sustaining fruitful relational exchanges, is a tactic that has attracted a lot of interest from service firms [7]. The establishment and maintenance of close, lasting, and mutually advantageous relationships between customers and service providers can be accomplished through offering a quality relationship. Increased customer retention is brought about by relationship quality, which also gives the company a long-lasting competitive edge that is difficult for rivals to match. According to research, a consumer's past interactions with a company have a substantial impact on their decision to keep doing business with that company, but consumers must also make predictions about future encounters in order to make decisions. For this reason, it's crucial to comprehend how customers view the potential for a future partnership. The impacts of anticipating future use, however, are still unstudied. This is a particularly pertinent issue for services that are continuously offered because long-term usage is a crucial purchasing factor for consumers and a key source of income for service providers. when businesses invest a substantial sum in customer relationship management (CRM) solutions. Important CRM metrics include consumer share and consumer retention rates. The ratio between a consumer's purchases of a certain category of goods or services from one provider and their overall purchases of that category of goods or services from all suppliers is known as the consumer share. Companies use relationship marketing instruments (RMIs), like loyalty programs and direct mail, to increase these metrics. To improve the perceptions of their interactions with customers, businesses often work to forge intimate bonds with their clients (CRPs). [1]

3. Switching barriers:

According to Ranaweera and Prabhu [8], switching barriers is one of the main tactics for increasing customer retention. The goal is to make switching barriers, which prevent consumers from switching, more apparent. Switching barriers consist of various types and components. Perceived "switching costs" are a significant factor. These costs, both financial and non-financial, include investments of time, money, and/or effort and are seen by customers as obstacles to doing business with a different company. Although switching costs in telecommunications are a significant factor in

customer retention, the topic is viewed as difficult in the market due to the higher costs associated with customer acquisition and the ease with which customers can switch service providers. When a customer is dissatisfied with the current level of service, switching providers can be difficult because of social, political, and psychological issues. This is referred to as the "switching barrier." High switching barriers occur when consumers are expected to stay in the current. The switching barrier consists, as per previous studies, of move-in cost, loss cost, the charisma of choices, and inter-personal relationships [9].

4. Attractiveness: Another crucial element in our study is "attractiveness," which refers to consumers' perceptions of the availability of viable competing alternatives in environments of strong rivalry. In these environments, consumers' perceptions of attractiveness are extremely relevant as a function of consumer retention.

5. Innovation: Technological innovation in the telecommunications industry would include management of innovation strategy, research and development, design and new products, service development, operations, and value-added service delivery. Benjamin Diaw examines the effect of innovation on customer satisfaction in the telecommunications service industry. The goal of the study is to ascertain how innovation affects customer satisfaction in the telecom sector. According to the findings, innovation and customer retention have a positive and significant relationship. In other words, the study found innovation to be a key determinant or antecedent for customer retention. There are four types of innovation: product innovation, process innovation, marketing innovation, and organizational innovation [10].

Consumer Retention strategies:

Every business focuses on "consumer retention" with changing strategies and innovative ideas to retain consumers in a highly competitive world. In the Indian telecom sector, the consequences of consumer retention are complex and unexpected. A small change in the telecom sector affects the entire system. As a result, the organization's growth and long-term profitability will both decline. The following list of customer retention strategies for the telecom industry implies that they are inexpensive but give you a competitive edge over other service providers.

1) Lowering Attrition: The service provider should take action to lower the attrition rate by monitoring the rate at which customers stop using their services.

2) Bring back the last customers. Service providers can bring back the last customers by approaching them at the right time with the right offer.

3) Extraordinary Consumer Service: Each and every consumer should always be satisfied with the service you provide after joining you and with your consistent on-time delivery.
4) Courtesy System: In order to have an effective customer relationship with the company, the company staff should maintain a healthy relationship among themselves, and then only they will be able to deliver it to consumers.

5) Service Integrity: The service provider must always be consistent in how they deliver their services. There should not be any deviation between what you say and what you do. The service ability of your product must be of such a standard that customers will be attracted and keep healthy relationships.
6) A complaint is a gift. If a service provider frames a system that will unearth the complaints of the consumer, then this will be the next very opportunity for the service provider to return to the consumer, thus providing them satisfaction and delegation and in return retaining them.[1]

Conclusion:

In perspective of telecommunication industry cost of customer retention is too less than the cost of attracting and serving new one. In this regard this review aimed to focus on customer retention key drivers and strategies. Satisfaction of a consumer is a vital factor in consumer retention. But the relationship between satisfaction and consumer retentions is inconsistent. The Telecommunication

industry can focus on other drivers such as switching barriers, consumer relationship management and alternative attractiveness and innovation. The chosen research context, "A review on Customer Retention practices of Telecommunication Industry", is believed to constitute a unique and challenging setting to achieve a clearer understanding of the strategies being used to retain the consumer in Indian Market. It is also believed that examination of consumer retention strategies in the context of Indian Market is important from both academic and practical perspectives.

References

1. Vinod Sharma, "Consumer retention strategies for telecom service industry in India: a theoretical perspective", Journal of Management Research and Analysis, 110-121. July- September, 2016.
2. Emanuelsson et al, "Virtual Switching Barriers: Switching Barriers Customer Satisfaction as Predictors of Customer Loyalty for Online Retailers. Master, Handelshögskolan Stockholm, Stockholm, 2007.
3. Oliver, "Satisfaction- A behavioural prospective on the consumer". New York: Mc Graw Hill, 1997.
4. Tse et al "Models of Consumer Satisfaction Formation: An Extension", Journal of Marketing Research, 204-12. 1988
5. Balabanis et al, "Bases of E-Store Loyalty: Perceived Switching Barriers and Satisfaction", Journal of Business Research , Vol. 59 (Issue. 2), pp. 214-224, 2006.
6. Vishal Garg, "An Empirical Investigation of the Various Antecedents of the Customer Satisfaction in Case of Mobile Services — A Comprehensive Study of Haryana Province in India", Akgec International Journal Of Technology, Vol. 7, No. 1.
7. Khan, Bet al,"Factors Contributing to Customer Loyalty in Commercial Banking". International Journal of Accounting and Financial Reporting, Vol. 4(2),413-436, 2014.
8. Ranaweera et al, "The Influence of Satisfaction, Trust and Switching Barriers on Customer Retention in A Continuous Purchasing Setting. International Journal of Service Industry Management, Vol. 14 (Issue. 4), 374-395, 2003.
9. Chia-Hua et al, "Adverting Message and Negative Switching Barrier: Effects On Repurchase Intention and Word-Of-Mouth", Press academia, 4(4), 335-342, 2017.
10. Benjamin Diaw, "Effect Of Innovation On Customer Satisfaction And Customer Retention In The Telecommunication Industry In Ghana: Customers' Perspectives", European Journal of Research and Reflection in Management Sciences Vol. 6 No. 4, 2018
11. Kim et al, "Determinants of customer loyalty in the Korean smartphone market: Moderating effects of usage characteristics. Telematics and Informatics, 33(4), 936– 949. https://doi.org/10.1016/j.tele.2016.02.006

स्वातंत्र्योत्तर काळातील शैक्षणिक क्षेत्रातील महिलांचे योगदान

प्रा. डॉ. अनिता मक्कन खेडकर, पं. ज. ने. समाजकार्य महाविद्यालय, अमळनेर

===

प्रस्तावना

भारतीय स्वातंत्र्योत्तर काळात महिलांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान अतिशय उल्लेखनीय आहे. इंग्रजांच्या आगमनामुळे व पाश्चात्य विचार सरणीमुळे मुलींना शिक्षण देणे काळाची गरज वाटु लागली म्हणुन सामाजीक कार्यकत्यांनी स्वातंत्र्योत्तर काळात शैक्षणिक क्षेत्रात महिलांचा सहभाग वाढविण्यासाठी संस्था, संघटना, सभा, चर्चासत्रे यांच्या माध्यमातून शैक्षणिक जागृती निर्माण करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न केले. स्वातंत्र्याचा उपयोग महिलांच्या शैक्षणिक विकास व व्यक्तिमत्व विकास होण्यासाठी करणे आवश्यक होते. त्यासाठी महिलांच्या शैक्षणीक समस्यांवर काम करणे अत्यंत आवश्यक होते. पारंपारिक व अनिष्ठा रूढी, परंपरांचा पगडा तसेच स्त्री- पुरुष असमानता अशा विविध अडचणींमुळे निर्माण झालेली विषमता नष्ट करण्यासाठी स्त्रियांच्या शैक्षणिक विकास साधने व तिला शिक्षणाच्या प्रवाहामध्ये आणणे आवश्यक होते. शिक्षणाशिवाय दुसरा कोणताच पर्याय नव्हता. तसेच विविध समुदायात ग्रामीण, शहरी आदिवासी अशा वेगवेगळ्या समुदायात शैक्षणिक दृष्टिकोनातून मानवतावादी दृष्टिकोन निर्माण करणे आवश्यक होते. या शोधलेखामध्ये स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांचे योगदान या विषयावर लेखन करण्यात आलेले आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात महिलांचे योगदानामुळे अमुलाग्र बदल घडवुन आणले आहेत अनेक सामाजिक कार्यकर्त्यां स्त्रियांचे योगदान महत्त्वपूर्ण ठरते.

बीजसंज्ञा: सामाजिक सुधारणा, स्त्री शिक्षण ,स्त्रियांच्या शैक्षणिक विकास, व्यक्तिमत्व विकास, स्त्री- पुरुष समानता, स्त्री सक्षमीकरण

उद्देश

1. स्वातंत्र्योत्तर काळातील शैक्षणिक क्षेत्रातील महिलांचे योगदान अभ्यासणे.
2. स्वातंत्र्योत्तर काळातील शैक्षणिक क्षेत्रात महिलांनी केलेल्या कार्याची मांडणी करणे .

गृहीत कृत्ये

1. स्वातंत्र्योत्तर काळात शैक्षणिक कार्यात महिलांचे योगदान महत्वपूर्ण आहे.
2. स्वातंत्र्य काळातील शैक्षणिक कार्यामुळे आमुलाग्र बदल झालेले आहेत.

संशोधन पद्धती

सदर शोध निबंधात सेशोधिकेने द्वितीय स्त्रोतांचा वापर केलेला आहे. त्यामध्ये विविध पुस्तके, लेख, रिसर्च पेपर, मासिके व इंटरनेट यांचा वापर केला आहे.

दुर्गाबाई देशमुख (1909- 1981)

भारतातीय स्वातंत्र्य सेनानी व एक सामाजिक थोर समाजसेविका म्हणून दुर्गाबाई देशमुख यांचे नाव अतिशय महत्त्वाचे आहे त्यांनी संगीत व नाट्य अशा विविध विषयातून मुलींना शिक्षण दिले. (1937) मध्ये बालिका वृंदावनम हि संस्था स्थापन केली यासंस्थेचे (1938) मध्ये आंध्र महिला सभा या संस्थेमध्ये रूपांतर करण्यात आले (1952-53) मध्ये नियोजन आयोगमध्ये त्यांनी सदस्य म्हणून काम केले तसेच भारताचे अर्थमंत्री चिंतामणराव देशमुख यांच्याशी त्यांचा विवाह केला.. महिला सभेमार्फत शैल्य चिकित्सक केंद्र वैद्य शाळा आर्ट अँड सायन्स कॉलेज महिलांसाठी महिला महाविद्यालय शिशुविहार साक्षरता केंद्र परिचारिका प्रशिक्षण केंद्रे असे अनेक उपक्रम राबवून भारतामध्ये परिचारिका परिषद रेड क्रॉस सोसायटी च्या सदस्या होत्या. केंद्रीय समाज कल्याणमंडळ आणि महिला शिक्षणा संबंधीच्या समितीच्या अध्यक्ष राष्ट्रीय समितीत अध्यक्ष होत्या. संयुक्त राष्ट्र व आंतरराष्ट्रीय निरक्षरता समिती यांच्या(1953 ते 62) मध्ये सदस्य होत्या तसेच इनसायक्लोपीडिया सोशलवर्क इन इंडिया या शब्दकोशाच्या संकलनाची सर्व जबाबदारी त्यांनी स्वतंत्रपणे सांभाळली होती त्यांच्या या कार्याने त्यांना राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय प्रसिद्धी मिळाली भारत सरकारने त्यांना पद्मविभूषण देऊन सन्मानित केले होते.

अनुताई वाघ (1910 ते 1992)

समाजासाठी केलेल्या कार्यात शैक्षणिक प्रसिद्ध थोर सामाजिक कार्यकर्त्या म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या अनुताई वाघ यांनी महात्मा गांधीजीच्या खेड्याकडे चला संदेशाने प्रभावित होऊन (1945) मध्ये नोकरी सोडली. ताराबाई मोडक यांच्याशी परिचय झाला बोरिवलीत ग्रामसेविकेचे प्रशिक्षणात सहभागी झाल्या तेथून पूर्व प्राथमिक शिक्षिका म्हणून काम पाहिल

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

तेव्हापासून सतत 47 वर्षापर्यंत(1945 ते 1992) ग्रामीण शिक्षणाचे कार्य केले (1947 ते 75) या काळात नूतन बालवाडी प्रशिक्षण केंद्र बोर्डाच्या सरचिटणीस झाल्या राष्ट्रीय शिक्षकांना संधान प्रशिक्षण (1976-1990) या काळात सदस्य झाल्या. अखिल भारतीय पूर्व प्राथमिक शिक्षण संस्थेच्या उपाध्यक्षपदी कार्य केले. बाल शिक्षणासाठी त्यांनी पाळणाघरी बालवाड्या शाळा, बालसेविका प्रशिक्षण, अंगणवाडी वर्ग, अध्यापक प्रशिक्षक वर्ग, रात्र शाळा, तीस प्रौढ शिक्षण संस्था, कार्यानुभव प्रकल्प मूकबधिर संस्था आरोग्य केंद्र इत्यादी संस्थांचे निर्मिती केली यांच्या मृत्यूनंतर संस्थेची सर्व धुरा अनुताईंनी सांभाळली यामध्ये मुलींना जास्तीत जास्त स्वावलंबी बनवण्याचे कार्य केले अनेक पुस्तके लिहिली (1956), बालवाडी कशी चालवावी. कुरणशाळा, विकासाच्या मार्गावर, शिक्षण मित्रमाला, अजब सातभाई (1977), आटपाट नगरात, सकस आहार गीते, टील्लूची करामत, कोसबाच्या टेकडी, वर, गुरुमाऊलींच्या संदेश, सहजशिक्षण(1982) विकास वाडी दर्शन, अशा पुस्तकांचा शिक्षण पत्रिका व महिला जागृती करणारी मासिकांची संपादन केले. अनुताईंनी आदिवासींच्या शिक्षणाच्या पुरस्कार केला. आदर्श शिक्षक पुरस्कार, दलित मित्र पुरस्कार, आदर्शमाता पुरस्कार, सावित्रीबाई पुरस्कार, बाल कल्याण राष्ट्रीय पुरस्कार, जमनालाल बजाज पुरस्कार, आशाभोसले पुरस्कार, रमाबाई ठाकरे पुरस्कार असे पुरस्कार तसेच पद्मश्री पुरस्काराच्या ही समावेश आहे.

पुष्पादेवी मेहता (1905 ते 1988)

सामाजिक कार्यकर्त्या म्हणून गुजरात मधील शैक्षणिक कार्य पुष्पादेवी मेहता यांनी केले. त्या ज्योती संघाच्या सचिव होत्या. महिला उद्धारासाठी निराश्रीत मुले, परितक्त्या या महिला तसेच पुरुषांच्या अत्याचाराला बळी पडलेल्या महिला व मुले यांच्या पुनर्वसनासाठी व शिक्षणासाठी संपूर्ण जीवन अर्पण केले. त्याच काळात विकास गृह- अहमदाबाद विकास विद्यालय- वढवन, कांन्त महिला विकासगृह-राजकोट, प्रगती गृह- हलवाड कस्तुरबा महिला विकास गृह,- जामनगर, तापी बाई विकासगृह-भावनगर, शिशु मंगल-जुनागड, अशा संस्था स्थापन करून त्या माध्यमातून महिला विकासाचे उद्धाराचे कार्य केले तसेच हुंडा मोहीम हाती घेतली स्त्रियांच्या आत्महत्या विषयक अध्ययन करून सरकारला समिती स्थापन करण्यास भाग पाडले मुंबई राज्यात विधानसभेवर निवडून आल्यावर प्रथम महिला सभापती होण्याचा मानही मिळवला (1966 ते 72) या काळात त्यांची राज्यसभेवर नियुक्ती झाल्यावर त्यांच्या शैक्षणिक कार्याबद्दल पद्मभूषण पुरस्काराने त्यांना सन्मानित करण्यात आल्या. विविध सामाजिक संस्था च्या माध्यमातून 2500 निराधार निराश्रीत महिलासाठी अन्न वस्त्र, निवाऱ्याची सोय करून त्यांना शिक्षण दिले चार हजार महिलासाठी तसेच वेगवेगळे असत व्यवसायाचे प्रशिक्षण दिले. त्यासाठी त्यांना जमनालाल बजाज पुरस्कारही(1983) मध्ये देण्यात आला.

चित्रा नाईक (1918 -2010)

चित्रा नाईक यांनी स्त्रियांचे शिक्षण या महत्त्वपूर्ण विषयावर संशोधन प्रबंध सादर करून पदवी संपादन केली. सुप्रसिद्ध शिक्षण तज्ञ व नियोजन आयोगाच्या अध्यक्षा म्हणून पद भूषविले आहे. युनायटेड नेशन्स हॅलो ऑफ सोशल वेल्फेअर तर्फे इंग्लंडमध्ये त्यांनी अभ्यास पूर्ण केला.(1954) मध्ये शिष्यवृत्ती मिळवून अमेरिकेत वास्तव्य करू लागल्या महाराष्ट्रात नियोजन मंडळाच्या पहिल्या महिला सदस्या म्हणून बहुमान त्यांना मिळाला इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ एज्युकेशन संस्थेच्या संचालिका म्हणून राज्य संसाधन केंद्रात(1976) पासून कार्य करीत होत्या. चित्रा नाईक यांनी स्त्रियांसाठी औपचारिक व अनौपचारिक शिक्षणाचा प्रसार पुण्याभोवती 110 खेड्यांमधून विविध कृती कार्यक्रमाच्या माध्यमातून हाती घेतला त्यातून ४३५० मुले मुली यामध्ये सहभागी झाले. दैनंदिन जीवन पद्धतीत सुधारणा व्हावी व महिलांच्या विकास व्हावा यासाठी तळागाळातील विद्यार्थ्यांना व महिलांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रयत्न करू लागल्या त्यांच्या या कार्यासाठी (1986) मध्ये पद्मश्री किताब सरकारने त्यांना बहाल केला तसेच त्यांना (1995) मध्ये युनोस्कोने पारितोषिक देऊन सन्मान केला त्या भारतात नियोजन आयोगाचा व राष्ट्रीय साक्षरता मिशनच्या सभासद म्हणून सुद्धा कार्यरत होत्या.

मंजुळाबाई वारुळे

मुजंळाबाई एक थोर सामाजिक कार्यकर्त्या व अभिनेत्री सुध्दा होत्या. त्या मध्याप्रदेशात 1957 मध्ये आमदार म्हणून निवडुन आल्या होत्या. त्यांनी गरिब स्त्रीयांसाठी शैक्षणिक संस्था सुरू केली त्यांनी महिलांसाठी इंदैारला वुमन्सा सर्व्हीस ही स्वतंत्र संस्था स्थापन केली त्यांनी महिलांसाठी नारी उद्योगशाळाही सुरू केली ऑल इंडिया वुमन्सा कॉन्फारन्साच्या कार्यकारणीवरही त्यांची निवड झाली होती.1991मध्ये त्यांनी जगाचा निरोप घेतला.

सारांश

भारतात इंग्रजांनी दिडशे वर्ष राज्य केले या काळातच शिक्षणाच्या गांर्भियांने विचार केला गेला. **1947** नंतर भारतीय स्वातंत्र्योत्तर काळात महिलांचे शैक्षणिक पावले उचलली. स्वातंत्र्योत्तर काळात ग्रामीण भागात पाहिजे तेवढ शिक्षण पोहोचले नव्हते. मुलांबरोबर मुलींनाही समान दर्जा मिळवणे आवश्यक होते. भारतात स्वातंत्र्योत्तर काळात शैक्षणिक क्षेत्रात महिलानी केलेल्या कार्यामुळे भारतामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण हळुहळु वाढु लागले. या कालावधीत मुले व मुली सोबत शिक्षण घेवुन

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

सहशिक्षणाची सुरवात झाली होती. महिलांच्या शिक्षणामध्ये अनेक अडथळे असले तरी सामाजीक कार्यकर्त्या महिलांच्या योगदानामुळे बारावी पर्यत मोफत शिक्षण दिले जाते.

संदर्भ ग्रंथ सुची

1 माधवी कवी, महिला कल्याण आणि विकास,नागपुर ,विद्या प्रकाशन
2 प्रा.सुनिता बोर्डे-खडसे व प्रा. संतोष केशव खडसे ,ऐतिहासिक परिपेक्षातील स्त्रिया,शुभम पब्लिकेशन पुणे
3 https://mr.m.wikipedia.org>wiki
4 https://jivani.org>Biography
5 https://informarathi07.com

स्वतंत्र भारतातील महिलांचे सबलीकरण: एक दृष्टीक्षेप

निलेश चौधरी, लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव

==

गोषवारा:

स्त्रिया जागतिक लोकसंख्येच्या अर्ध्या आणि एक तृतीयांश कार्यशक्तीचे प्रतिनिधित्व करतात. सामाजीकरणामध्ये स्त्रियांची स्थिती आणि स्थान ही सभ्यता, तिची प्रगती अत्यंत महत्वाचे आहेत आणि त्यावरूनच सामाजिक स्वास्थ्याची जाणीव होते. पुरातन काळा ते आजपर्यंत महिलांनी सशस्त्र सेना, आयटी क्षेत्र, राजकारण, उद्योग आणि इतर महत्त्वपूर्ण क्षेत्रांमध्ये महिला, एक मुलगी, पत्नी आणि आई अश्या अनेक भूमिकांमध्ये समतोल साधला आहे. आधुनिकीकरणाचा हा प्रवास पारंपारिक भारतीय पुरुषप्रधान समाजाशी प्रखर लढा देवून महिलांना मजबूत आणि स्वतंत्र संस्था म्हणून उदयास फलदायी ठरला. या सर्व सकारात्मक घडामोडी असल्या तरीही दिवसेंदिवस महिलांच्या मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाच्या बातम्यांनी आपल्या सद्विवेक बुद्धीला धक्का बसतो. हुंडाबळी, बलात्कार, कामाच्या ठिकाणी मानसिक किंवा लैंगिक छळ अश्या घटना सर्रास घडत आहेत. स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने उभे राहण्यासाठी, महिला अत्याचार आणि संबंधित समस्यांवर आवाज उठवण्यासाठी, पुरुषी वर्चस्व असलेल्या सामाजिक-राजकीय व्यवस्थेमध्ये एक ओळख प्रदान करणे हे सक्षमीकरणाचे खरे सार आहे. या पार्श्वभूमीवर हा पेपर भारतातील उत्क्रांती, महिलांची स्थिती, महिलांचा विकास आणि त्यांचे सक्षमीकरण यावर दृष्टीक्षेप टाकतो.

मुख्यशब्द*:* महिला सक्षमीकरण, भारतीय राज्यघटना, स्त्री शिक्षणाचे महत्व, आव्हाने, समस्या.

परिचय

सशक्तीकरण म्हणजे सत्तीच्या शक्तीहीनतेच्या स्थितीतून एका शक्तीकडे जाणे. हा मार्ग महिलांच्या अंगभूत शक्ती आणि सकारात्मक आत्म-प्रतिमेला प्रोत्साहन देईल. आजही भारतात लैंगिक असमानता आणि भेदभाव आहेत. आजही समाजात अशी विरोधाभासी परिस्थिती आहे कि जिच्यात स्त्रीला कधी देवी म्हणतात तर कधी तिला फक्त दास म्हणतात. सशक्तीकरण ही बहुस्तरीय संकल्पना आहे कि जिच्यात शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय अश्या विविध घटकांची क्रिया आणि परस्परसंवाद आहे. 'महिला सक्षमीकरण' ही संज्ञा महिलांच्या सामाजिक न्याय आणि समानतेसाठीच्या लढ्याशी संबंधित आहे [१]. सशक्तीकरण हे वैयक्तिक स्व- प्रतिपादनापासून सामूहिक प्रतिकार, निषेध आणि एकत्रीकरणापर्यंतच्या अश्या क्रियाकलापांच्या श्रेणीशी संबंधित आहे, जे मूलभूत शक्ती संबंधांना आव्हान देतात [२]. काही विचारवंतांच्या नुसार जर खरे सशक्तीकरण हवे असेल तर त्यासाठी विचारधारेचे नियंत्रण सर्वात महत्त्वाचे असते. विचारधारेचे नियंत्रण म्हणजे, विचार आणि धारणांवर नियंत्रण कि ज्याच्यामुळे वैयक्तिक श्रद्धा, दृष्टीकोन आणि मूल्ये हि व्यक्तीच्या विचार, भावना, आकलन आणि विश्लेषण करण्याच्या पद्धतींना आकार देतात [३]. या पार्श्वभूमीवर हा पेपर भारतातील उत्क्रांती, महिलांची स्थिती, महिलांचा विकास आणि त्यांचे सक्षमीकरण यावर भर देतो.

महिला आरक्षण विधेयक

भारतीय राज्याघटनेने भारतातील महिलांना शिक्षण, राजकारण, क्रीडा, मीडिया, कला-संस्कृती, सेवा आणि विज्ञान अश्या विविध क्षेत्रात पुरुषांसोबत समान अधिकार दिले आहे. जरी घटनेने स्त्रीयांना समान संधीचे प्राधान्य दिले असले तरी जुन्या काळापासून पुरूषप्रदान मानसिकताही खोलवर रुजलेली आहे. भारतीय समाजात आजही स्त्रिया अत्याचार, अपमान, अत्याचार सहन करत आहेत. शोषित, महिला आजही भेदभावाच्या अधीन आहेत. या व्यतिरिक्त हिंसा म्हणजे बलात्कार, स्त्री भ्रूणहत्या, मारहाण, हुंडाबळी, सतीप्रथा, महिलांची तस्करी आणि मुलींची विक्री, नोकरदार महिलांचे लैंगिक शोषण अश्या अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. जर कोणत्याही समाजाचा सर्वांगीण विकास साधायचा असेल तर समाजातील निम्म्या नागरिक असलेल्या महिलांनाही समान अधिकार मिळाले पाहिजेत. आणि यासाठीच आपल्या राज्यघटनेने कायद्यात महिलांच्या हक्कांसाठी काही तरतुदी केल्या आहेत.

1990 पासून भारतातील महिला चळवळी आणि मोहिमांमुळे निवडणुकीच्या राजकारणात महिलांवर नव्याने लक्ष केंद्रित केले गेले आहे. घटनाकारांनी अनेक सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय मुलभूत आदर्शांवर आधारित महिला सक्षमीकरणाबाबत भारतीय संविधानात काही तरतुदी अंतर्भूत केल्यात. भारतीय राज्यघटना स्त्री पुरुष समानतेची हमी देते [अनुच्छेद, १४] [४], तसाच राज्याकडून कोणताही भेदभाव केला जात नाही [अनुच्छेद १५(१)], समानता संधी [अनुच्छेद १६], समान काम [अनुच्छेद ३९(डी)], स्त्रियांना अपमानास्पद वागणूक [अनुच्छेद ५१(a),(c)], याचबरोबर कामाच्या ठिकाणी मातृत्व रजा (आराम) [अनुच्छेद ४२]. तसेच आपल्या भारतीय राज्य घटनेने देशातील राज्यांना स्त्रिया आणि मुलांच्या

बाजूने विशेष तरतूद करण्याची परवानगी दिली आहे [अनुच्छेद १५(३)].

महिला सबलीकरणात शिक्षणाचे महत्व

अलिकडच्या वर्षांत भारत महासत्ता बनण्यास तयार आहे. स्त्रीशिक्षण हे परिवर्तन घडवण्याचे सर्वात शक्तिशाली साधन आहे. देशाच्या विकासात महिला महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात. शिक्षण हे महिलांसाठी महत्वाचा टप्पा आहे. सबलीकरण आव्हानांना प्रतिसाद देण्यास, बदलांना तोंड देण्यास आणि भूमिका मांडण्यास सक्षम करते. शिक्षण हा सक्षमीकरणाचा पाया आहे. त्यामुळे भारतात स्त्री शिक्षण ही काळाची गरज बनले आहे. शिक्षणामुळे स्त्री-पुरुष असमानता पुसली जावू शकते. शिक्षणामुळे सहभागाची संकल्पना विकसित होते, कुटुंबातील महिलांची स्थिती सुधारते. या सर्व कारणांमुळे आपण महिला सक्षमीकरणाच्या संदर्भात शिक्षणाचे महत्त्व दुर्लक्षित करू शकत नाही.

जर तुम्ही एखाद्या पुरुषाला शिक्षित केले तर तुम्ही एखाद्या व्यक्तीला शिक्षित करता,पण जर तुम्ही एक स्त्री शिक्षित झाली तर संपूर्ण कुटुंबाला शिक्षित करते. महिला सशक्त म्हणजे देश सशक्त. देशाच्या सर्वांगीण विकासात मध्ये महिला शिक्षणात भारताची भूमिका खूप महत्त्वाची आहे. हे केवळ विकासास मदत करत नाही तर घरातील आणि बाहेरील जीवनाचा दर्जा सुधारण्यासाठी शिक्षण ही सर्व समस्यांची गुरुकिल्ली आहे, मग ते अयोग्य ठरणार नाही. म. फुले यांच्या मते, "शिक्षण असे आहे जे चांगले काय आणि वाईट काय यातील फरक दाखवते [४].

यावरून आपल्याला लक्षात येईक की आपल्या इतिहासात, ज्या काही क्रांती घडल्या आहेत त्या शिक्षणाच्या पायावर आहे [५]. शिक्षण म्हणजे प्रत्येक पैलूत, वर्तनात, मानसिकतेत, दृष्टीकोणात, वृत्तीत बदल करते. शिकलेली स्त्रि केवळ तिच्या मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देत नाहीत तर त्यांना चांगले मार्गदर्शन देऊ शकते. शिवाय सुशिक्षित स्त्रिया बालमृत्यू दर आणि लोकसंख्येची वाढ. अश्या सामाजिक समस्या देखील कमी करण्यास मदत करू शकतात.

महिला सक्षमीकरणातील समस्या आणि अडथळे

प्राचीन काळापासून स्त्रिया कौटुंबिक आणि सामाजिक समस्यांना तोंड देत आहेत. त्यांचा दडपशाही कायम आणि सार्वत्रिक आहे. स्त्रीमुक्तीसाठी अनेक सुधारक आले आणि गेले, पण महिलांवरील भेदभाव आणि मानवी मूल्यांचे उल्लंघन अजूनही कायम आहे. या सर्वांचा स्त्रियांच्या मानसिकतेवर प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे परिणाम होतो. दुसऱ्या शब्दांत, कोणतीही सामाजिक दुष्कृत्ये किंमत मोजून घडतात. स्त्रियाच्या दर्जाला समाजात बळकटी देणारा आणि संस्थापित करणारा कोणताही कायदा किंवा प्रथा, किंवा मोठ्या संख्येने महिलांना प्रभावित करणारी कोणतीही घटना लिंग समस्या म्हणून ओळखली जाऊ शकते. भारतात अजूनही लिंगभेद कायम आहेत आणि बरेच काही भारतातील स्त्री शिक्षणाच्या क्षेत्रात करण्यासारखे आहे. स्त्री-पुरुष साक्षरतेतील दरी फक्त आहे. अजूनही भारतात पुरुष साक्षरता दर 82.14% पेक्षा जास्त आणि महिला साक्षरता दर फक्त 65.46% आहे. लैंगिक भेदभावाला अनेक गोष्टी कारणीभूत असू शकतात. समाजातील स्त्री शिक्षणाचा अभाव, हुंडाबळी, स्त्री भ्रूणहत्या, आर्थिक विवंचना, बालविवाह, कौटुंबिक जबाबदारी, महिलांवरील अत्याचार अश्या अनेक गोष्टी स्त्रियांशी संबंधित समस्यांसाठी आणि महिला सबलीकरणात मोठे अडसर आहेत.

निष्कर्ष

महिलांची सामाजिक मूल्ये आणि स्थिती सुधारणे ही सध्याच्या काळातील महत्त्वाची गरज आहे. स्त्रीविना समाज दिशाहीन समजला जातो. समाजात स्त्रीला पुरुषाप्रमाणे समान संधी आणि महत्त्व दिले तरच स्त्री सबलीकरण शक्य आहे. यातून कुटुंब, समाज आणि शेवटी राष्ट्राचा विकास शक्य आहे. महिलांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात सामावून घेणे हा सक्षमीकरणाचा उत्तम मार्ग आहे. महिला सशक्तीकरणामुळे स्त्रिया त्यांच्या पायावर उभ्या राहतील आणि समाजात त्यांची ओळख निर्माण करू शकतील.

संदर्भ

[१]. बाटलीवाला, श्रीलता, “दक्षिण आशियातील महिला सक्षमीकरण - संकल्पना आणि पद्धती”, आशियाई दक्षिण पॅसिफिक ब्युरो ऑफ अॅडल्ट एज्युकेशन *(एएसपीबीएई),* नवी दिल्ली, १९९४, पृ. ११.

[2]. शर्मा कुमुद, “ग्रासरूट ऑर्गनायझेशन्स अँड वुमन एम्पॉवरमेंट: सम इश्यूज इन द कंटेम्पररी डिबेट”, साम्य शक्ती, सेंटर फॉर वुमन डेव्हलपमेंट स्टडीज, नवी दिल्ली, खंड. VI, १९९१-९२, पृ. २९.

[3]. नाथ कमला आणि मिलीचॅटर्जी, “महिला का? कसले राजकारण?”, सेंटर फॉर सोशल सायन्स रिसर्च, नवी दिल्ली, 1996, पृ. ४.

[४]. डॉ. बी. श्याम सुंदर राजू, “भारतातील महिला सक्षमीकरण “ एक ऐतिहासिक दृष्टीकोन", संशोधन विश्लेषणासाठी जागतिक जर्नल, खंड-६, आवृत्ती ९, सप्टेंबर २०१७ पृ. १७०.

[५]. सुगुणा एम., “भारतातील शिक्षण आणि महिला सक्षमीकरण”, इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ मल्टीडिसिप्लिनरी संशोधन*:* खंड १. अंक ८. (२०११).

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

CONTRIBUTION OF WOMEN IN DEFENCE DEPARTMENT – POST INDEPENDENCE ERA

Prof. Satish Madhukar Borse, (Dept. of History), Late. Annasaheb Pitambar Shankar Wadile Arts college Thalner, Tal. Shirpur Dist. Dhule.

===

All branches of the Indian Armed Forces have women in combat roles. Women are allowed in combat services and supervisory roles (as officers). The Indian Air Force had 13.09% (2018) and 8.50% (2014) women; the Indian Navy 6% (2018) and 3% (2014); the Indian Army 3.80% (2018) and 3% (2014).[1][2] As of 2020, three officers have the rank of lieutenant-general or equivalent, all in the Medical Services. In May 2021, 83 women were inducted as Jawans for the first time in the Indian Army, in the Corps of Military Police.[3]

History

In 1888, the British Indian Army (BIA) established a military branch known as the Indian Military Nursing Service (IMNS), which recruited female nurses. This was the first time that the BIA recruited female servicemembers into its ranks.[4] Female IMNS nurses served during World War I and World War II, 350 of whom either died, were taken as prisoners of war or were declared missing in action; one of the largest casualties suffered by the IMNS occurred on February 1942, when the SS Kuala, which was transporting several nurses, was sunk by Imperial Japanese Armed Forces bombers.[4] In May 1942, the Women's Auxiliary Corps was established to assist BIA operations; by the end of World War II, it had recruited 11,500 women.[5]

Noor Inayat Khan, who was of Indian descent, served in the Special Operations Executive (SOE) during World War II. She was secretly sent to German-occupied France to assist in SOE operations there. Khan was betrayed and captured before being subsequently executed at the Dachau concentration camp, and was posthumously awarded the George Cross for her service.[6] Kalyani Sen, the first Indian servicewoman who visited the United Kingdom, served in the Royal Indian Navy's Women's Royal Indian Naval Service during World War II.[7] In 2021, the Indian Armed Forces' National Defence Academy entrance exam was opened up to female cadets.[8]

Indian Army

Under the Army Act of 1950, women were ineligible for regular commissions except in "such corps, departments or branches which the central government may specify by way of notifications."[9] On 1 November 1958, the Army Medical Corps became the first unit of the Indian Army to grant regular commissions to women.[10] Since 1992, women were first inducted in to various branches of Indian Army only in short service commission.[9] In 2008, women were first inducted as permanent commissioned officers in Legal and Education corps, in 2020 they were first inducted in 8 more corps as permanent commissioned officers.[11] As of 2020, women are not yet allowed as combatant in the Parachute Regiment of Indian Army or other specialist forces, but they can join paratroopers wings of their respective arms like para EME, para signals, para ASC, etc. Here is the status of women's induction in various branches of army in any role as well as in coveted permanent commissioned officers role.[12][9]

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

Name of corps/regiment	Since	Notes
Army Aviation Corps	2020[12]	Women can't get permanent commission.
Army Corps of Signals	1992[9]	Since 2020 in permanent commission (short service commission).[12]
Army Dental Corps	1888 or earlier[4]	Since 1958 in permanent commission (long service commission).[10]
Army Education Corps	1992[9]	Since 2008 in permanent commission (short service commission).[12]
Army Medical Corps	1888 or earlier[4]	Since 1958 in permanent commission (long service commission).[10]
Army Ordnance Corps	1992[9]	Since 2020 in permanent commission (short service commission).[12]
Army Postal Service Corps	1992[9]	Women can't get permanent commission.
Army Service Corps	2020[12]	Since 2020 in permanent commission (short service commission).
Corps of Army Air Defence	2020[12]	Since 2020 in permanent commission (short service commission).
Corps of Electronics and Mechanical Engineers	1992[9]	Since 2020 in permanent commission (short service commission).[12]
Corps of Engineers	2020[12]	Since 2020 in permanent commission (short service commission).
Corps of Military Police	2020[13]	First inducted since 2020 (short service commission).[13]
Intelligence Corps	2020 (short service commission)[12]	Capt. Ganeve Lalji is first Aide de camp to an army commander (Lieutenant General).[14]
Judge Advocate General's Department	1992[9]	Since 2008 in permanent commission (shot service commission).[11]
Military Nursing Service	1888[4]	Major General Joyce Gladys Roach is present commander.[15]
Territorial Army	2018[17]	

Notable women

A female officer of the Indian Army briefing Russian soldiers during a joint exercise in 2015. As of 2020, women are not allowed to serve in combat units such as Infantry, Mechanised infantry, Armoured corps, and Artillery.[12] On 27 August 1976, Gertrude Alice Ram, the military nursing service Matron-in-Chief, became the first woman officer in the Indian Army to attain the rank of Major General, and the first female officer in the Indian Armed Forces to attain two-star rank. With Ram's promotion, India became only the third nation in the world to promote a woman to flag rank, behind the United States and France.[18] In

1992, the Indian Army began inducting women officers in non-medical roles.[19] On 19 January 2007, the United Nations first all female peacekeeping force made up of 105 Indian policewomen was deployed to Liberia.[20] Ruchi Sharma became the first operational paratrooper in the Indian Army, joining in 1996.[21] Priya Jhingan, commissioned in 1993, is one of the first 25 women to join the Indian Army as an officer. Alka Khurana, also commissioned in 1993, is the first woman from Indian Army to participate in Republic Day Parade and Army Day Parade in 1994.[22][23][24][25][26] Sapper Shanti Tigga was the first female jawan (private rank) in the Indian Army who joined in 2011.[14] Priya Semwal's husband had fallen in a counter-insurgency operation in Arunachal Pradesh in 2012; she went onto join as an officer in the Indian Army Corps of EME, the first wife of a jawan whose husband had fallen in a counter-insurgency operation to do so.[14]
Lieutenant Colonel Mitali Madhumita, commissioned in 2000, is the first woman officer in India to receive a gallantry award, who received the Sena Medal in 2011 for exemplary courage shown during the attack on the Indian embassy in Kabul by terrorists in Kabul, Afghanistan on 26 February 2010,[27] and operations in Jammu-Kashmir[28] and the northeast states.[27][29][30] Anjana Bhaduria, who joined the first-ever batch of female cadets in 1992 at the Officers Training Academy, Chennai, is the first female officer in the Indian Army to win the gold medal. Including Priya Jhingan and her, the first batch of women officers of the Indian Army was commissioned in March 1993.[31][14] Divya Ajith Kumar, commissioned in 2010, is the first female officer to receive the Sword of Honor.[32][33] She led all women contingent of 154 women officers and cadets during the Republic Day parade of 2015.[33] Captain Swati Singh, an engineer and then only female officer in her 63 Brigade of the Indian Army, is the first female officer to be deployed at Nathu La pass as Signals in-charge.[14] In February 2020 Madhuri Kanitkar became the third woman to become a Lieutenant General in the Indian Army. Along with her husband who is also a Lieutenant General they will be the first couple to both reach the rank.[34] On 17 February 2020, the Supreme Court of India said that women officers in Indian Army can get command positions at par with male officers. The court said that the government's arguments against it were discriminatory, disturbing and based on stereotype. The court also said that permanent commission should be available to all women, regardless of years of service, and that this order must be implemented in 3 months.[35] The government had earlier said troops would not accept women as commanding officers.[36] Consequently, 8 more corps or branches started to induct women as commissioned officers.[12] Ganeve Lalji, Corps of Military intelligence, is the first woman to be an Aide de camp to an Army Commander (Lieutenant General).[14]

Indian Air Force

Women Pilots of the Indian Air Forc. Indian Air Force inducts women in all roles, including combat and support roles. As of September 2020, there were 1,875 female officers serving in the IAF, including 10 pilots and 18 navigators.[37]
The first woman officer in the Indian Air Force, Vijayalakshmi Ramanan, was commissioned into the Army Medical Corps and was seconded to the Air Force. She retired as a Wing Commander in the Air Force in 1979.[38] In August 1966, Flight Lieutenant Kanta Handa, an IAF medical officer, became the first female IAF officer to receive a commendation for her service during the 1965 Indo-Pakistan war.[39] In 1994, women joined the air force as pilots in support role; Gunjan Saxena and Sreevidya Rajan[40] were among the first women to fly in a combat zone during Kargil War (May–July 1999).[14] In 2006, Deepika Misra, a Brahman was the first IAF woman pilot to train for the Sarang display team.[14] In 2012, Nivedita Singh (Flight Lieutenant) from Rajasthan, became the first woman from the Indian Air Force to summit the Mount Everest.[14] In 2015, Indian Air Force opened new combat air force roles for women as fighter pilots, adding to their

 UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

role as helicopter pilots in the Indian Air Force.[41] On 22 May 2019, Bhawana Kanth became the first woman fighter pilot to qualify to undertake combat missions.[42] Women are now taking up combat roles in Indian Air Force with Avani Chaturvedi, Mohana Singh Jitarwal, and Bhawana Kanth being the first 3 women fighter pilots[43] Marking International Women's Day on 8 March 8, 2020 all 3 fighter pilots were awarded Nari Shakti Puraskar.[44] Wing Commander Shaliza Dhami became the first woman officer to be given permanent commission with the Indian Air Force.[45] Squadron Leader Minty Agarwal became the first woman to receive a Yudh Seva Medal.[46]

Indian Navy

All-women crew of INSV Tarini on completion of their voyage of circumnavigation of the globe In October 1976, Dr. Barbara Ghosh became the first woman officer in the Indian Navy to attain the rank of commander. Having joined the navy in 1961, she was also the first woman medical officer to receive a permanent naval commission.[47] Dr. Punita Arora, commissioned in 1968, is the first woman in the Indian Army to reach the second highest rank, Lieutenant General,[48] and the first female Vice Admiral.[49] Padmavathy Bandopadhyay is the first woman Air Marshal of the IAF and the second woman in the Indian armed forces to be promoted to a three-star rank after Lt. General Punita Arora.[14] Nonetheless, the Indian Navy still opposes the idea of putting women in warships as sailors or officers, even though women fly on maritime patrol aircraft like P8I and IL 38.[50] On 8 March 2018, International Women's Day the six-member crew of INSV Tarini that participated in Navika Sagar Parikrama namely Lt Cdr Vartika Joshi, Lt Cdr P. Swathi, Lt Cdr Pratibha Jammwal, Lt Payal Gupta, Lt Aishwarya Boddapati, and Lt Shourgrakpam Vijaya Devi were conferred Nari Shakti Puraskar for outstanding contribution towards women empowerment. The award was received by Lieutenant Shourgrakpam Vijaya Devi, who is Northeast India's first female officer on behalf of team.[51] On 2 December 2019, Sub-lieutenant Shubhangi Swaroop became the first woman pilot for the Indian Navy. She will be flying the Dornier 228 surveillance aircraft.[52] On 26 August 2021, Surgeon Vice Admiral Sheila S. Mathai became the fourth woman to be promoted to three-star rank and the first direct navy woman vice-admiral.

Special Forces of India

As of 2020, Women are not yet allowed as combatant in the combat specialist forces, such as Ghatak Force, Garud Commando Force, MARCOS, para commandos, etc.

Dr. Seema Rao, also known as "India's Wonder Woman",[53][54][55] is India's first woman commando trainer,[56] having trained over 15,000 Special Forces of India[57][58] (including the NSG, MARCOS, GARUD)[59] as full-time guest trainer for 20 years without compensation[59][60] as a pioneer in close quarter battle (CQB).[61][62]

Paramilitary forces of India
Indian Coast Guard
Assam Rifles
Special Frontier Force
Border Security Force
Central Reserve Police Force
Central Industrial Security Force
Border Security Force
Sashastra Seema Bal

Indo-Tibetan Border Police
Special Protection Group
Railway Protection Force
National Disaster Response Force
Border Roads Organisation

References

1. ^ "Indian Army's shameful treatment of women recruits". NDTV.
2. ^ Women to comprise 20% of Military Police, The Tribune, 18 Jan 2019.
3. ^ "Army inducts 1st batch of women in military police". hindustantimes.com. 9 May 2021.
4. ^ Jump up to:a b c d e Gonsalves, Colin; Sikdar, Usha (13 December 2017). "Indian Army must stop its discrimination against military nurses". Hindustan Times. Retrieved 21 March 2023.
5. ^ Perry, Frederick William (1990). The Commonwealth Armies: Manpower and Organization in Two World Wars. Manchester University Press. p. 1114. ISBN 978-0-7190-2767-3.
6. ^ Grewal, Herpreet Kaur (23 October 2012). "Noor Inayat Khan: remembering Britain's Muslim war heroine". The Guardian. Retrieved 21 March 2023.
7. ^ Malhotra, Nishi (4 December 2016). "10 Daredevil Heroes of the Indian Navy You Should Know About". The Better India. Retrieved 21 March 2023.
8. ^ "India paves way for more women in armed forces". BBC News. 8 September 2021. Retrieved 21 March 2023.
9. ^ Jump up to:a b c d e f g h i "Army looks at change to accommodate women". Indian Express. 16 February 2020.
10. ^ Jump up to:a b c "Permanent Commissions for Women Doctors in the Army" (PDF). Press Information Bureau of India - Archive. 29 October 1958. Retrieved 31 December 2020.
11. ^ Jump up to:a b WOmen officers in combat and command role, Hindustan Times, Feb 2020.
12. ^ Jump up to:a b c d e f g h i j k l "Women officers in 8 more streams, MoD issues order". The Tribune India. 24 July 2020.
13. ^ Jump up to:a b Army begins process to induct women as military police for the first time, The Print, 25 April 2020.
14. ^ Jump up to:a b c d e f g h i j Sanchari Pal (24 Jan 2017) Brave Indian female soldiers. The Better India.
15. ^ "Major General Joyce Gladys Roach takes over as ADG, MNS – India Strategic". Retrieved 28 September 2019.
16. ^ Jump up to:a b "Five women become Colonels in Army's 'combat-support arms' for the first time". The Times of India. 23 August 2021.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

मेघना पेठे यांच्या 'नातिचरामि' या कादंबरीतील स्त्रीवादी जाणिवा

डॉ. आर.डी. पाटील, संशोधक मार्गदर्शक, वसंतराव नाईक कला, विज्ञान, वाणिज्य महाविद्यालय, शहादा
श्रीमती पूनम दिलीप गोसावी, संशोधक विद्यार्थी, वसंतराव नाईक कला, विज्ञान, वाणिज्य महाविद्यालय, शहादा

==

१९९० मध्ये भारताल खुले आर्थिक धोरण लागू करण्यात आले. जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरण प्रक्रिया गतिमान झाली. मुक्त अर्थव्यवस्थेला उभी करणारी ही प्रक्रिया आरंभ झाल्याने देशात बहुराष्ट्रीय कंपन्याकेंद्रस्थानी आल्या. आर्थिक सुधारणांसोबत मनोरंजनाची नवी माध्यमे, इंटरनेट यामुळे जागतिक संस्कृती झाली. नव्या संस्कृतीच्या आगमनाने येथील सामाजिक,सांस्कृतिक व धार्मिक मूल्यांमध्ये बदल दिसू लागले. या सर्व बदलांचा भारतीय समाजजीवनावर प्रभाव दिसत आहे.

नव्वदोत्तरी स्त्रीवादी कादंबरीत स्त्रीच्या बदललेल्या जीवनाचे चित्रण अधिक प्रमाणात दिसते. स्त्रियांचे अनुभवविश्व अधिक व्यापक झालेले आहे. त्यामुळे परंपरा रुढीतील चौकट मोडण्याची प्रक्रिया स्त्रियांच्या लेखनात दिसुन येवू लागली. मेघना पेठे यांनी 'नातिचरामि' या कादंबरीतून माणूस म्हणून जगू पाहणाऱ्या आधुनिक स्त्रीची अवहेलना चित्रील केली आहे. घटस्फोटामुळे निर्माण झालेले प्रश्न या कादंबरीतून मांडले आहे. मानवी संबधाची गुंतागूत या कादंबरीत चित्रित झाली आहे. मेघना पेठे यांच्या कादंबरीतील स्त्री ही सुशिक्षीत आणि शहरी भागातील आहे. मीरा ही विवाहसंस्था नाकारताना दिसते. महानगरात जीवन जगणाऱ्या स्त्रियांना विवाहसंस्थेविषयी अनेक प्रश्न पडताना दिसतात. ' विवाहाने नेमके काय साधले, खरोखरच विवाहातून आपल्या मनाशी जोडले जाणारे माणूस मिळते का ? मिळते तर ते टिकून राहते का ? त्यासाठी स्त्रीलाच नेहमी अट्टाहास का करावा लागतो, तिला स्वतःचे मन का मारावे लागते, ज्याच्यावर आपला भरवसा नाही,त्याच्यावर किती विसंबून रहावे?' असे अनेक प्रश्न कादंबरीच्या माध्यमातून लेखिका मेघना पेठे यांनी मांडलेले आहेत. स्त्रियांच्या आधुनिकतेबद्दल नैतिक -अनैतिकतेबद्दल विवाहसंस्थेबद्दल वर्णन केले आहे. माणसा माणसातील नातेसंबध, त्याच्या नात्यातील सगळे व्यवहार थेटपणे मांडणाऱ्या मेघना पेठे यांनी कादंबरीत अश्लीलतेचे , बोल्ड असण्याचे आरोपही करण्यात आले. त्यांनी समाजात चाललेल्या लपवालपवी आणि ढोंगबाजीवर उघड प्रहार केले. अन्याया विरुध्द बंडखोरी आणि खोटेपणाची चीड दोन प्रमुख पैलू असणाऱ्या मेघना पेठे यांनी आपल्या कादंबरीतून आशयसंपन्न आणि समाजातील स्त्रियांची वास्तविक स्थिती कोणताही आडपडदा न ठेवता रोखठोकपणे समोर मांडणाऱ्या आहेत. 'नातिचरामि ' कादंबरीत नायिका मीरा, तिची दोन लग्न , तिचे नवरे तिचे आयुष्य , स्वभाव , मतभेद यांचे वर्णन केले आहे . 'नातिचरामि' या शब्दाचा अर्थ till date do us a part असा होतो . या कादंबरीत अनेक विचारांचे अखंड मंथन शब्दबद्ध करत जाते. समाज व्यवस्थेत स्त्री-पुरुष नातेसंबंधाच्या आखलेल्या चौकटींना मीरा झुगारून देत पुरुषी समाज रचनेला शह देण्याचा वैचारिक संघर्ष ती स्पष्ट करत जाते. मीरा घटस्फोटानंतर आपलं आयुष्य जगते आहे . ती स्वतःला स्वतःच्या इच्छा - आकांक्षा - अपेक्षांना महत्त्व देते .त्यामुळे ती सामाजिक , सांस्कृतिक संकेत, नीतिनियम मूल्यआचारांच्या ज्या प्रथा आहेत त्या मोडून जीवन जगण्याला प्राधान्य देते. स्वतःशी संवाद करताना समोरच्या जगाशी संघर्ष करण्याची तिची तयारी आहे. तिच्या मोडलेल्या विस्कटलेल्या आयुष्याच्या व्यथा मांडताना ती लग्नसंस्थेचे पुरुषी सामर्थ्याचेही वाभाडे काढते. स्वतःच्या लैंगिक इच्छांना देखील ती सन्मान देते. समाजातील अनेक स्तरांवर असणाऱ्या त्या संबंधातील बंधन तसेच नैतिक - अनैतिक ज्या कल्पना आहेत. त्यांचा ती स्पष्टपणे नकार देण्याची किंवा त्या कशा वाईट आहेत हे सांगण्याची ताकद ठेवते. नायिका मीरा ही स्वतंत्र , धाडसी वृत्तीची आहेच . त्याचबरोबर तिचा समाजाकडे बघण्याच्या दृष्टिकोन देखील मुक्त आहे.

मीराच्या आत्मनिवेदनातून कादंबरीचा प्रारंभ होतो. गावाहून आलेली मीरा रिकाम्या घरी एकटीच जेव्हा येते . तेव्हा तिला भूतकाळ व वर्तमान काळ दोघांमध्ये ती जगत राहते. भूतकाळात तिने तिच्या नवऱ्यासोबत घालवलेले अनेक क्षण तिला आठवतात. त्याच्या आठवणींचे अनेक तुकडे- तुकडे जोडताना ती आपल्या विस्कटून गेलेल्या भावविश्वात डोकावते. पण तिच्या उद्ध्वस्त व विस्कटलेल्या भावविश्वात ती रमून न राहता स्वतःच्या विश्वात जगण्याचा प्रयत्न करते. आपला घटस्फोट झाला, लग्न मोडलं, आयुष्य उध्वस्त झालं हेच ती मान्य करत नाही. विवाहात होणारा अपेक्षाभंग व त्यातून होणारी फरपट स्त्री व पुरुष दोघांच्या वाट्याला येते. हे वास्तव मेघना पेठे यांनी मांडलेले आहे. भारतीय विवाह संस्थेतील अनेक पारंपारिक गोष्टीचा प्रत्यय यात येतात विवाह होऊन दोन मने जुळत नाही. मीरा म्हणते “ आपल्याला न भावणाऱ्या , आपल्यातला न माणवणाऱ्या , आपल्याला न पेलणाऱ्या माणसाबरोबर असायला लागणं दुसऱ्यापेक्षा आपण कमी असलो तरी आणि जास्त

असलो तरी दोघांनाही ते वेगवेगळया प्रकारे दुखतंच. " मने जुळण्या आधीच विवाह करावा लागतो. मग कोणतीच तक्रार करता येत नाही. स्त्री-पुरुष यांच्यातील लैंगिक संबंधाबाबत प्रश्न उपस्थित केलेले आहेत. विवाह ही बाब वरवर सोयीची वाटत असली तरी ती स्त्री पुरुष समानतेसाठी गैरसोयीचीच ठरते.

मेघना पेठे नेहमीच स्त्री-पुरुष समानतेचा आग्रह धरतात मात्र स्त्रीवादाचा जो मूळ उद्देश आहे . त्याला हे विचार जुळताना दिसत नाही. कादंबरीतून येणारा स्वत्वशोध हा वैचारिक आहे. मीरा म्हणते की " मला पोशिंदा नको आहे संरक्षक पोलीसही नको आहे. मला नेकीनं आणि उत्साहानं जगणारा आणि जगू देणारा निरोगी, प्रामाणिक , सहचर सोबती हवा आहे." तिचे हे उदगार स्वत्वाचा शोध अधिक स्वतंत्रपणे मांडतात. मीरासारख्या स्त्रियांच आपला निर्णय घेवू शकतात. त्यांना त्याचा पश्चाताप होत नाही. कोणत्या पुरुषाला जवळ करायचा याचा देखील त्या विचार करतात. लेखिकेने माणूसपणाचा अर्थ लैंगिक समानतेशी जोडलेला आहे. स्त्रीवाद हा स्त्री - पुरुष समानतेची मागणी करते. स्त्रीचं स्वातंत्र्य केवळ शरीर संबंध व्यवहाराशीच जुडलेले नसून सर्व प्रकारची समानता स्त्रियांना हवी आहे .ही समानता देणे म्हणजे स्त्रीच्या व्याभिचाराला मान्यता देणे अशा पद्धतीने वातावरण तयार करण्यात पुरुषी मानसिकता यशस्वी झालेली आहे. " डिव्होर्स नंतरच्या पाचव्या जयंतीला स्वप्नात धावणारा तू पाहून तुझ्या मागे जाणारी ही बेदर्द औरत तुला माहीत नाही ....." अशा वाक्यातून मीराने पुरुषी संस्कृतीला विराम देण्याचा प्रयत्न केला. तिला पुरुष हवा आहे पण तिला समजून घेणारा पुरुष हवा आहे . १९९० नंतरच्या स्त्री लिखित कादंबरीत येणारे माणूसपण हे सर्वार्थाने पुरुष संस्कृतीला नाकारते कारण पुरुषप्रधान संस्कृती समानता नाकारून माणूस म्हणून स्त्रीचे हक्क व स्वातंत्र्य नाकारतो . कारण स्त्री शिवाय पुरुष तर पुरुषाशिवाय स्त्री ही अपूर्ण आहे. याची जाणीव लेखिकेला आहे .कादंबरीत मीराच्या आजीने लग्न झाल्यानंतर मीराला माणुसकीच्या व संसाराच्या गोष्टी सांगितल्या आहेत. " संसार करायचा म्हणजे डोंगर चढायचा चढता - चढता काटे बोचतील धाप लागेल ,तर बैस एखाद्या दगडावर थोडा वेळ .....".

मीरा ही स्वतंत्र्य विचारांनी जगणारी आणि आपल्याला हवा त्याच पद्धतीने आयुष्य समजून घेणारी, तितक्याच उत्कटपणे जगण्याचे मार्ग आपलेसे करणारी आहे.ती जसे आयुष्य जगते तसेच आयुष्य तिच्या सोबतच्या पुरुषाने जगावे इतकीच तिची इच्छा आहे. त्यामुळेच मीराचे व्यक्तिमत्व या कादंबरीचा मुळ गाभा असावा असे वाटते. मीराने नेहमीच आपल्या वागण्यातून बोलण्यातून नव्हे तर व्यक्तिमत्वातून नेहमीच सामाजिक बंधने जी आहेत ती झुगारून टाकली आहेत. ते मोडताना तिने स्वतःच्या कुटुंबाचा ही विचार केला नाही लग्नसंस्था आणि स्त्री-पुरुष संबंधावरचे भाष्य करताना मीरा व इतर मित्र मंडळी नातेवाईक दिसतात. त्यातून बदलत चाललेल्या नीतिमूल्यांचा वर्तमान कळतो. विवाह संस्थेतील परिवर्तनाला ही मंडळी मान्यता देतात पण लग्न बाह्य संबंधाचे पर्याय आणि लग्न संबंधाला मित्र मंडळी विरोध करतात. जागतिकीकरणानंतर विवाह संस्थेतील या बदलांची दखल मेघना पेठे यांनी आपल्या कादंबरीतून पहिल्यांदाच घेतली आहे. नैतिक कामपूर्तीसाठी लग्नही आवश्यक संस्था आहे . तसेच एका स्त्रीला किंवा पुरुषाला लग्न न करता एकमेकांसोबत आयुष्यभर सोबत राहता यायला हवे आणि न पटल्यास सोडताही यायला पाहिजे. या बदलाच्या वातावरणात जीवनाकडे पाहण्याचा एक स्वच्छ व स्पष्ट दृष्टिकोन लेखिकेने मीराच्या माध्यमातून आपल्यासमोर मांडला आहे. " एका सहीनं जे सारं सुरू झालं , ते एका सहीनं संपलं हरून हतबल होऊन जायची वेळ आली की माहेरासारखं माहेर ही बदलत ." या मीराच्या उदगारातून विवाह संस्थेतील बदलत्या स्थित्यंतराचा अर्थ कळतो. मानवी नाती सहजपणे निर्माण केली जातात आणि तितक्याच सहजपणे ती संपवली जातात.हा रोख मेघना पेठे यांचा आहे. या कादंबरीत आशयाची बंडखोरी आहे . त्यामुळे या कादंबरीत भाषिक बंडखोरीचा प्रत्यय येतो. स्त्री - पात्राच्या तोंडी पुरुषांना शिव्या दिल्या जातात. तरी त्यातून स्त्रीच्या व्यथा आणि वेदना प्रकट होतात.

' नातिचरामि ' या कादंबरीच्या सहाय्याने लेखिका मेघना पेठे यांनी ' स्वतःशी प्रामाणिक असणे ' या स्त्रियांच्या जीवनाचे सर्वोच्च तत्व स्पष्ट केले आहे. या स्त्रियांना स्त्रीत्वाच्या विविध भूमिका पार पाडत असतानाच ' माणूस ' म्हणून त्यांचे जगणे काय भूमिका घेते हा विचार महत्त्वाचा वाटतो. आपल्या साहित्यातून व्याभिचाराची नवीन व्याख्या बनवली आहे. व नैतिकतेचा नवीन विचार मांडला आहे.

संदर्भ सूची:-

१) भारतीय भाषांतील स्त्रीवादी साहित्य (संपा) अश्विनी धोंगडे
२) स्त्री लिखित कादंबरी, रेखा इनामदार साने (संपा) अरुणा ढेरे
३) मराठी वाङ्मयाचा इतिहास - खंड सातवा १९५० ते २००० महाराष्ट्र साहित्य परिषद
४) मराठी कादंबरीतील स्त्रीवाद - डॉ वंदना महाजन
५) नातिचरामि - मेघना पेठे.

'सिंधुताई सपकाळ यांचे सामाजिक कार्य : ऐतिहासिक विश्लेषण'

डॉ.निशांत भिमराव शेंडे, पदवी व पदव्युत्तर इतिहास विभाग, जी. टी. पाटील महाविद्यालय, नंदुरबार जि. नंदुरबार

===

गोषवारा :(Abstract)

सिंधुताई सपकाळ ह्या महाराष्ट्राच्या मदर तेरेसा म्हणून ओळखल्या जातात.प्रचंड जिद्दीने व कष्टाने प्रतिकूल परीस्थितीवर मात करून त्यांनी आपली स्वताची एक स्वतंत्र ओळख निर्माण केली.अनाथ,निराधार मुलांच्या संगोपन करण्यासाठी त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य खर्ची घातले.सिंधुताईनी महाराष्ट्रात एकूण चार अनाथआश्रमाची मुहूर्तमेढ रोवली.१०४२ मुलांना त्यांनी या आश्रमाच्या माध्यमातून हक्काचा निवारा उपलब्ध करून दिला.मुलांच्या शिक्षणाची संपूर्ण सोय सिंधुताईनी स्थापन केलेल्या आश्रमाच्या माध्यमातून करण्यात आली.जेवण,कपडे व अन्य सुविधा देखील पुरविण्यात आल्या.मुलांना आर्थिक स्वावलंबनाचे धडे देऊन त्यांना आत्मनिर्भर बनविण्यात आले.खऱ्या अर्थाने अनाथ,निराधार मुलांच्या स्वप्नांना बळ देण्याचे अत्यंत मौलिक कार्य सिंधुताईनी केले.म्हणून त्या एक कृतिशील समाजसेविका म्हणून ओळखल्या जातात.

प्रस्तावना : (Introduction)

सिंधुताई सपकाळ या भारतातील सुप्रसिद्ध सामाजिक कार्यकर्त्या होत्या. त्या विशेषतः भारतातील अनाथ मुलांचे संगोपन करण्याच्या कार्यासाठी ओळखल्या जातात. सिंधुताई सपकाळ यांची अनाथांची आई आणि आपल्या भारत देशांमध्ये सामाजिक सेवाकार्य करणाऱ्या म्हणून त्या प्रसिद्ध आहे.सिंधुताई सपकाळ यांना अनाथ मुलांची आई म्हणून संबोधले जायचे.कारण त्यांनी लहान अनाथ मुलांचा सांभाळ केला आणि त्यांच्या आयुष्याला एक विधायक दिशा देण्याचे महत्वपूर्ण कार्य केले.त्यांनी आयुष्यात अनेक खडतर व प्रतिकूल प्रसंगाला तोंड देत अनाथ मुलांचा सांभाळ करण्याचे महान सामाजिक कार्य केले आहे.

सिंधुताई सपकाळ यांचा पूर्वपरिचय :

सिंधुताई सपकाळ यांचा जन्म १४ नोव्हेंबर १९४७ रोजी महाराष्ट्रातील वर्धा जिल्ह्यातील पिंपरी (मेघे) येथे झाला[१].नको असतांना मुलगी झाली म्हणून तिचे नाव चिंधी ठेवण्यात आले.वर्धा जिल्यातील हि पिंपरी (मेघे) त्यांची जन्मभूमी.त्यांचे वडील अभिमान साठे गुरे वळायचे काम करायचे.त्यांचे जन्मगाव दुर्गम असल्यामुळे ते आधुनिक सोई-सुविधेपासून वंचित होते.त्यांचे वडील त्यांना रोज सकाळी घरचे गुरे घेऊन रानात चारायला पाठवीत असत.परंतु चिंधीला शिक्षण घेण्याची प्रचंड आवड असल्यामुळे त्या शाळेत जाऊन बसायच्या.वयाच्या नवव्या वर्षी पिंपरी (मेघे) येथे सिंधुताईचे प्राथमिक शाळेत पहिल्या वर्गात शिक्षण सुरु झाले[२].त्यांच्या घराण्यात याअगोदर कुणीही शिक्षण घेतले नसल्यामुळे सिंधुताईच्या आईने त्यांच्या शिक्षण घेण्याला तीव्र विरोध केला.परंतु वडील अशिक्षित असूनदेखील त्यांनी सिंधुताईच्या शिक्षणाला पूर्णपणे पाठबळ दिले.चांगल्या कर्तुत्वाचा त्यांना नेहमी अभिमान वाटायचा.वयाच्या बाराव्या वर्षी गोपुरी या केंद्रावर सिंधुताईनी मराठी चौथीची परीक्षा दिली.आणि काही दिवसातच अपरिपक्व वयात,सांसारिक जबाबदारी पेलण्याची क्षमता नसताना लग्न मंडपात इच्छा नसताना उभे राहावे लागले. मुळातच त्या कुशाग्र बुद्धिमत्तेच्या असल्यामुळे त्यांना जेमतेम मराठी चौथीपर्यंत शिकता आले.घरातील अठराविश्व दारिद्र आणि गरिबी यामुळे सिंधुताईचे बालपण अत्यंत खडतर परीस्थितीत गेले.घरातील गरिबी व दारिद्रयामुळे सिंधुताईना जास्त शिक्षण घेता आले नाही.अत्यंत गरिबी,कौटुंबिक जबाबदाऱ्या आणि लवकर लग्न यामुळे त्यांना चौथी इयत्ता उतीर्ण झाल्यानंतर शाळा सोडून द्यावी लागली.

सिंधुताईचा विवाह :

सिंधुताईचा विवाह त्यांच्यापेक्षा वयाने सव्वीस वर्ष मोठे असलेल्या श्रीहरी सपकाळ यांच्याशी झाला[३].विवाहानंतर सिंधुताई चिंधाबाई श्रीहरी सपकाळ झाल्या.विवाहानंतर सिंधुताई पिंपरी (मेघे) हे माहेर सोडून नवरगाव (फॉरेस्ट) या गावी गेल्या .सिंधुताईना सासर चांगले मिळाले नव्हते.त्यांना सासरी प्रचंड मोठ्या प्रमाणात शारीरिक व मानसिक त्रास होता.महिलांनी शिकण्याचा प्रयत्न करू नये.तर संसारिक जबाबदाऱ्या पार पाडाव्यात अशी मानसिकता त्यांच्या सासरच्या लोकांची होती.त्यामुळे त्यांच्या माहेरी शिक्षणाचे वातावरण नसल्यामुळे सिंधुताईना आपले अपूर्ण राहिलेले शिक्षण पूर्ण करता आले नाही.परंतु त्यांच्या मनात शिक्षण घेण्याची एक सुप्त प्रबळ इच्छा होती.जंगलात लाकूडफाटा,शेण गोळा करतांना सापडलेले कागदाचे तुकडे सिंधुताई घरी आणायच्या आणि उंदराच्या बिळात लपवून ठेवायच्या.घरात एकट्या असल्या की त्या लपवलेल्या कागदाच्या साहायाने अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करायच्या.वयाच्या अठराव्या वर्षापर्यंत सिंधूताईची एकूण तीन बाळंतपण झालीत.कोवळया वयात संसारिक जबाबदारीचे ओझे आल्याने त्या ओझ्याखाली त्या पुरत्या दबून गेल्या

होत्या.

सिंधुताईच्या आयुष्यातील पहिला संघर्ष :

त्या चौध्यां वेळेस गर्भवती असतांना सिंधुताईनी आपल्या आयुष्यातील पहिला संघर्ष केला.त्यावेळेस गुरे वळणे हाच प्रमुख व्यवसाय असायचा.गुरेही मोठ्या प्रमाणात असायची.शेकडोंच्या संखेतील गुरांचे शेण काढता-काढता महिला पुरत्या थकून जात होत्या.त्या आत्यंतिक कष्टाच्या ओझ्याखाली पुरत्या अर्धमेल्या होत असत.परंतु इतके शारीरिक कष्टाचे काम त्यांना विनामोबदला वेढबिगारासारखे करावे लागत असे.रस्त्यावर मुरूम फोडणाऱ्याला मजुरी परंतु शेण काढणार्यांना कुठलेही मजुरी मिळत नसे.सदर शेणाचा लिलाव फॉरेनवाले करायचे.या अन्याय,अत्याचाराविरुध्य सिंधुताईनी बंडाचा पवित्रा घेतला व या अन्यायाविरुद्ध न्याय मिळविण्यासाठी संघर्ष सुरु करण्याचा आपल्या मनाशी पक्का निश्चय करून त्यांनी लढा सुरु केला.मोठ्या संघर्षानंतर त्यांनी हा लढा जिंकला[४]. सिंधुताईच्या या लढ्यामुळे सदर शेणाच्या लिलावातून मोठ्या प्रमाणात हफ्ता मिळायचा त्या हफ्त्यावर गदा आली आणि त्यांचे प्रचंड मोठ्या प्रमाणावरील आर्थिक नुकसान झाले.या आर्थिक नुकसानामुळे गावातील जमीनदार दमडाजी असतकर हा दुखावला गेला.त्याची वक्रदृष्टी सिंधुताईवर फिरली.त्यामुळे या लढ्याची जबर किमत सिंधुताईना चुकवावी लागली.

सिंधुताईच्या जीवनातील संघर्ष :

दमडाजिने सिंधुताईच्या पोटातील मूल आपले आहे.असा अपप्रचार सुरु केला.त्या अपप्रचाराने सिंधुताईच्या पतीच्या मनात संशयाने जागा घेतली.तो सिंधुताईच्या चारित्र्याबद्दल संशय घेऊ लागला.आणि गर्भारपणाचे संपूर्ण नऊ महिने पूर्ण झालेले असतांना त्याने क्रूरपणाचा कळस गाठत सिंधुताईना जनावराप्रमाणे अमानुष पद्धतीने बेदम मारहाण करीत घराबाहेर काढले.बेदम मारहाणीत अर्धमेल्या झालेल्या अवस्थेत जनावरांच्या लाथा बसून मरतील या हेतूने सिंधुताईना त्यांच्या पतीने जनावराच्या गोठ्यात आणून टाकले.किती हा अमानुषपणा या प्रसंगाने माणुसकीला देखील लाज वाटली असेल.असे हे अमानुष स्वरूपाचे कृत्य होते.त्या दयनीय अवस्थेत सिंधुताईनी एका गोंडस मुलीला जन्म दिला.परंतु स्वताच्या पतीने हाकलून लावल्यानंतर त्यांना गावकर्यांनी देखील जवळ घेतले नाही.त्यांनी देखील निर्दयीपनाचा कळस करत सिंधुताईना गावातून हाकलून लावले.आता त्यांना शेवटचा आधार होता त्यांच माहेर.परंतु ज्या आईने त्यांना जन्म दिला त्या आईने देखील त्यांच्यावर कुठलीही दयामाया न दाखविता त्यांना घरात घेण्यास सपशेल नकार दिला.परभणी-नांदेड-मनमाड रेल्वे स्टेशनावर सिंधुताई आपल्या पोटाची खळगी भरण्यासाठी भिक मागत होत्या.चतकोर भाकर,उष्टे अन्न मिळेल या आशेने त्या रेल्वे रुळाच्या कडेने रात्रभर फिरत असायच्या.एका प्रसंगी जळगाव जिल्यातील पिंपराळा रेल्वे स्टेशनवर सिंधुताईनी आपले जीवन संपविण्याचा प्रयत्न केला.परंतु "लहान मुलीचा जीव घेतला तर पाप लागेल" या भावनेने त्या आत्महत्तेच्या मार्गापासून परावृत्त झाल्या.सिंधुताई आपल्या आत्मचरित्रात म्हणतात की, मी तिला सोडून कधीच जाणार नाही अशी हमी माझ्या मुलीला हवी होती.आणि मी तिला छातीशी घट्ट धरून सांगितले, फक्त तुझ्यासाठीच जगेन आणि यानंतर एकमेव ममता तुच बेटी.याच वेळी त्यांनी तांच्या मुलीचे नाव ठेवले ममता[५]. या प्रतिकूल परिस्थितीशी संघर्ष करण्याचा त्यांनी आपल्या मनाशी ठाम निश्चय केला.त्यांनी पुन्हा भुकेवर मात करण्यासाठी भिक मागण्यास प्रारंभ केला.दिवसभर रेल्वे स्टेशनवर भिक मागायची आणि रात्र झाली की स्टेशनवरच झोपायचे हा नित्यक्रम सुरु झाला.सिंधुताई मुळातच मानवतावादी होत्या.गरीब,निर्धन,व निराधार लोकांसाठी त्यांचे हुदय द्रवायचे.भिकेच्या मागणीतून जे अन्न गोळा व्हायचे ते अन्न त्या एकट्या खात नव्हत्या.रेल्वे स्टेशनावरील इतर निराधार,निर्धन लोंकाना बोलावून मिळालेल्या अन्नाचा काला करून समूहाने ते सर्व भोजनाचा आनंदाने आस्वाद घेत असत.सिंधुताई खऱ्या अर्थाने मानवतावादी मनाच्या होत्या.एकटे खाण्यापेक्षा इतरांना सोबत घेऊन खाण्यात त्यांना खरे मानसिक समाधान मिळत असे.पुढे एकवीस वर्ष वय असलेल्या सिंधुताईना या भिकाऱ्यानीच सुरक्षेचे कवच दिले.दोन दिवस भिक मिळाली नाही म्हणून रेल्वे स्टेशनावर पोटाची खळगी कायमची भरणे मुश्कील आहे हे लक्षात आल्यावर त्यांनी रेल्वे स्टेशन कायमचे सोडून स्मशान गाठले.

अनाथांची माय :

सिंधुताईचे संपूर्ण जीवन संघर्षाने भरलेले होते.पोटाची आग शमविण्यासाठी त्या परीस्थितीशी संघर्ष करीत होत्या.पतीने हाकलून लावल्यानंतर त्या स्मशानात दिवस काढू लागल्या.स्मशानात दिवस तर निघत होते पण पोटाची भूक स्वस्थ बसू देत नव्हती.पोटासाठी सिंधुताईचा जीवघेणा संघर्ष चालू होता.काही दिवस स्मशानात काढल्यानंतर सिंधुताई त्या ठिकाणावरून बाहेर पडल्या.भिक मागता-मागता चिखलदरा येथे गेल्या.तेथे काही दिवस काढल्यानंतर माई पुण्याला आल्या.पुण्यात रस्त्यावर फिरत असतांना एक मुलगा त्यांना भिक मागतांना दिसला.त्या मुलाला घेऊन त्या पोलीस स्टेशन ला गेल्या.पण पोलिसांनी त्यांची साधी तक्रार देखील लिहून घेण्यास नकार दिला.शेवटी त्या निराधार,असहाय मुलाचा सांभाळ सिंधुताईनी स्वतः करण्याचा निर्णय घेतला.पुढील काळात अशाप्रकारची अशी अनेक मुले माईना रस्त्यावर भिक मागतांना

भेटली.त्या निराधार,बेवारस मुलांना सिंधुताईनी आपल्या पदराखाली घेतले,व त्यांना मायेची,प्रेमाची उब दिली.या बेवारस स्थितीत सापडलेल्या मुलांना आपण प्रेमाचा,आपुलकीचा आधार द्यावा असा निश्चय सिंधुताईनी आपल्या मनाशी पक्का केला.या सिंधुताईच्या सामाजिक कार्यातुनच 'ममता बाल सदन' या संस्थेची मुहूर्तमेढ रोवली गेली.

'ममता बाल सदन' या संस्थेची स्थापना :

अनाथ मुलांना हक्काचा निवारा उपलब्ध करावा,त्यांचा जीवनातील अंधार नाहीसा करून त्यांचे संपूर्ण जीवन प्रकाशकिरणांनी उजळून टाकावे व त्यांच्या जीवनाला योग्य ती दिशा द्यावी या उदात्त हेतूने इ.स. १९९४ साली पुण्याजवळील पुरंदर तालुक्यात कुंभारवळण या गावी 'ममता बाल सदन' या संस्थेची स्थापना करण्यात आली[६].या संस्थेच्या माध्यमातून अनाथ,बेवारस मुलांना आधार द्यावा,त्यांना स्वताच्या पायावर उभे करून स्वावलंबी बनवावे हा उद्देश ही संस्था स्थापन करण्या- पाठीमागील होता.सदर उद्दिष्टपूर्तीसाठी ममता बाल सदन संस्थेने अनेक अनाथ,बेवारस मुलांना आधार दिला.या संस्थेच्या माध्यमातून विध्यार्थ्याच्या सर्व शिक्षणाची व्यवस्था केली जाते.तसेच त्यांच्या राहण्याची,जेवणाची संपूर्ण व्यवस्था संस्थेमार्फत केली जाते.कपडे आणि अन्य सोईसुविधा देखील पुरविल्या जातात.मुलांना आर्थिक स्वावलंबनाचे धडे देऊन त्यांना स्वावलंबी व आत्मनिर्भर बनविण्यासाठी संस्थेच्या वतीने विशेष मार्गदर्शन करण्यात येते.स्वावलंबी व आत्मनिर्भर झाल्यावर त्यांना योग्य जोडीदार शोधून देणे व सामुहिक विवाह सोहळयाचे आयोजन करून त्यांचे लग्नसमारंभ पार पडणे इत्यादी सामाजिक कार्य सदर संस्थेच्या वतीने पार पाडली जातात.

सिंधुताईच्या अन्य संस्था :

सिंधुताईनी ममता बाल सदनप्रमाणेच 'बाल निकेतन हडपसर',पुणे,'सावित्रीबाई फुले मुलींचे वसतिगृह' चिखलदरा,अभिमान बाल भवन' वर्धा, 'गोपिका गौरक्षण केंद्र' वर्धा, 'सप्तसिंधू महिला आधार बालसंगोपन व शिक्षणसंस्था',पुणे इत्यादी सामाजिक संस्थांची स्थापना केली[७]. सदर संस्थांच्या माध्यमातून सिंधुताईनी समाजातील अनाथ,निराधार मुलांच्या शिक्षणाची सोय तर केलिच पण त्याचबरोबर त्यांना एक आपल्या हक्काचा निवारा उपलब्ध करून दिला.त्या समस्त अनाथांच्या खऱ्या अर्थाने माय झाल्या.अनेक अनाथ,निराधार मुलांच्या स्वप्नांना बळ देण्याचे व त्यांना स्वावलंबी बनविण्याचे महान असे सामाजिक कार्य सिंधुताईनी केले.सिंधुताईनी केलेल्या या मौलिक स्वरूपाच्या सामाजिक कार्यामुळे त्यांना सुमारे ७५० राष्ट्रीय,आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार मिळाले आहेत.पतीने घराबाहेर हाकललेल्या,स्वताच्या नातलगांनी घरात घेण्यास नकार दिलेल्या,व समाजाने दुर्लक्षित केलेल्या सिंधुताईच्या सामाजिक कार्याला इतिहासामध्ये तोड नाही.

निष्कर्ष : (conclusion**).**

सिंधुताई या महाराष्ट्रातील एक कुतीशील समाजसेविका म्हणून ओळखल्या जातात.अत्यंत खडतर व संघर्षपूर्ण जीवनातून मोठ्या आत्मविश्वासाने वाट काढत त्यांनी महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासात आपल्या कर्तुत्वाने असामान्य अशा स्वरुपाची कामगिरी केली.त्यांनी अनेक अनाथ,निराधार मुलांना आपल्या मानवतेच्या पदराखाली घेतले त्यांना मायेची उब दिली.त्यांच्या आयुष्यातील अंधार संपवून त्यांचे जीवन प्रकाशकिरणांनी उजळून टाकण्यात सिंधुताईचा मोटा वाटा आहे.जेव्हा सामान्यांच्या स्वप्नाचा भंग होतो तेंव्हा त्यांचातील असामान्य व्यक्तिमत्वाचा जन्म होतो.अशाचप्रकारे सिंधुताईनी असामान्य अशाप्रकारची कामगिरी केली आहे.याबद्दल तिळमात्र शंका नाही.

संदर्भ ग्रंथ : (References).

१. मी वनवासी (आत्मचरित्र) सिंधुताई सपकाळ,रिया पब्लिकेशन्स,कोल्हापूर,आवृत्ती २९ ऑगस्ट,२०१३,पुष्ठ क्रमांक २२.
२. कित्ता-पुष्ठ क्रमांक २२.
३. कित्ता- पुष्ठ क्रमांक २२.
४. कित्ता- पुष्ठ क्रमांक २३.
५. कित्ता- पुष्ठ क्रमांक २७.
६. www.sindhutaisapkal.org.
७. शेजवलकर,प्र.चि. (२०१३) 'यशोगाथा', यशवंत पब्लिशिंग हाऊस,पुणे-२०१३, पुष्ठ क्रमांक ४९-५०.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

WOMEN EMPOWERMENT IN POST INDEPENDENCE PERIOD THROUGH ENTREPRENEURSHIP

Dr.M. J. Gaikwad, Associate Professor, Department Of Economics Vasantrao Naik ASC college Shahada Dist.Nandurbar,Maharashtra
Mr.Vishal Hause, Assistant Professor, Department Of Economics, Mgsm`s Asc College, Chopda Dist.Jalgaon Maharastra.

==

Abstract

This research paper is sub divided into five sections. First Section throws the light on the Empowerment of Women. The term "Empowerment of Women" has become popular after 1980s. It refers to the process of strengthening the hands of women who have been suffering from various disabilities, inequalities and gender discrimination. The competent organs of United Nations (UN) have given sufficient time and energy to improve the declaration of International Women's Year (1975), Decade (1975-85) and International Status of Women in various fields and eliminate discrimination against women through Women's Day (8 March) and several other measures.

Second section of this paper is related to Women Entrepreneurship. Meaning, Definitions and Importance of Women Entrepreneurship is described. Women Entrepreneurs may be defined as a women or group of women who initiate, organize and run business enterprises.

Global and Indian Statistics of Women Entrepreneurships are given in the Third Section. We find that in US women own 25% of all business, in Canada 1/3rd of small business is owned by women and in France, it is 1/5. In UK the number of self-employed women has increased three fold compared to the number of self-employed men. In India, the contribution of women is also increasing in the national income of the country.

In section four, Researchers assess the contribution of women entrepreneur in Jalgoan District that are a base of Economic Women Empowerment. The prodigious volume of entrepreneurial research on gender differences has highlighted several limitations of development of women entrepreneurship. Therefore limits of Women Entrepreneurship are discussed in the last section.

Introduction

Before independence, women were satisfied just with three K's-Kitchen, Kids and knitting. Apart from the household activities, they were engaged mostly in agriculture or at most in the family trade activities. Their participation in market-oriented activities was much less than that of men.

In a country, where women were at free socially to participate in all types of economic activities, they were supposed to be subordinate to men. Differentiation based on gender seems to be universal features of the human society. Every society differentiates its member on the basis of sex, treating men and women in different ways and expecting different patterns of behavior from them.

The attitude towards women today is not as rigidly discriminative as it was earlier. This is the outcome of the efforts made by the national and international agencies. The competent organs of United Nations (UN) have given sufficient time and energy to improve the declaration of International Women's Year (1975), Decade (1975-85) and International Status of Women in various fields and eliminate discrimination against women through Women's Day (8 March) and several other measures.

Therefore the term "Empowerment of Women" has become popular after 1980s. It refers to the process of strengthening the hands of women who have been suffering from various disabilities, inequalities and gender discrimination. It refers to the process of providing power of women to become free from the control her life and to determine her own conditions. It could also be understood as the process of providing equal rights, opportunities, responsibilities and power positions to women so that they are able to play a role on par with men in society.

The Indian constitution has adapted the principle of women's equality in all spheres of life. Since independence, several steps have been taken for the progress of women by the Government

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

through successive Five Year Plans. During the early decades of Five Year Plans, much attention was not given on the development of different aspects of women as the nation was engaged in formulating different strategies and programs for the economic development of the country. During Nehruvian Era (1948-64), the women's role was considered as a component of social welfare programs and they were regarded as a mother and a home maker, and not as a productive worker of the society. The approach was the welfare of women. The draft of sixth Five Year Plan (1980-85), for the first time, incorporated a new chapter entitled "Women and Development" with a special stress on the issue of the development of women entrepreneurship. Therefore, during 1980s, the approach was the development of women.

It is well accepted fact that, more and more women are taking up the employment and self-employment. Recent publications and reports highlight that there are several factors which are responsible for increasing a number of women in work participation. These factors can broadly be classified under two categories, namely, push factors and pull factors.

Women Entrepreneurship

In India up to 1980s push factors dominated but since the introduction of New Economic Reforms in July 1991 that is known as the era of liberalization, privatization and globalization, it has a positive impact on not only the women employment but also on entrepreneurship. It was continued in Second Economic Reforms (2001) too.

Entrepreneurship is regarded as one of the most crucial factors in the economic development of every region of the country. Entrepreneurs play a very vital role in generating of new employment and setting up of new business. The problem of poverty, in equality and regional imbalances can be tackled with the development of entrepreneurship. Entrepreneurship among women is more suitable because it is possible to do work when she has free time. Self-employed women are gaining better status. Therefore, Women Entrepreneurs may be defined as a women or group of women who initiate, organize and run business enterprises. The Government of India has defined women enterprises as an industrial unit, where one or more women Entrepreneurs have not less than 51 per cent financial holding. In other words, 'Women Entrepreneur' is a person who accepts challenging role to meet her personal needs and become economically independent and economically viable. A strong desire to do something positive is an inbuilt quality of entrepreneurial women, who is capable of contributing values in both family and social life.

Entrepreneurship development among women offers, mental satisfaction and provides diversion to women from routine work. It gives psychological satisfaction to women and enhanced identity in the society. Further, emergence of women entrepreneurs in the economy is an indicator of women's economic independence. Therefore, Entrepreneurship means employment, economic independence, social status and better standard of living.

Categories of Women Entrepreneurs

Women in organized & unorganized sector
Women in traditional & modern industries
Women in urban & rural areas
Women in large scale and small scale industries.
Single women and joint venture.

Entrepreneurship of women will not only enable them to get better jobs and economically self-sufficiency or independency, but society will also gain by their creative and risky decisions. Therefore, sound and continue promotions for entrepreneurship for women must be given priority which will definitely help in solving problems of unemployment in unorganized sector particularly, **women unemployment**. Their positive contribution in GDP will reduce social tension and will help in increasing standard of life of households of at least BPL, APL and lower-middle income segment people of the country or in other words these policies will reduce or narrowing the inequalities among themselves. In the opinion of the author, country will be achieved in the true sense of women empowerment or digital women. [Narayan, J. and Srivasatava, N. 2010]

Global and Indian Statistics on Women Entrepreneurship

The concept of women entrepreneurship is becoming a global phenomenon today. All over the world, women are playing a vital role in the business.

After Internationalization and Globalization in the world, the role of working women has been increasing continuously. Now women are enjoying the impact of globalization not only on domestic but also on international sphere. Women come out of the four walls to contribute in all activities. In the 21st century the business women in the form of women entrepreneurs are highest rising entrepreneurial populations in the world.

Entrepreneurship is a typical global phenomenon attracting millions of economists, politicians, and social workers. In developed countries, entrepreneurship has gained attention in the last century. But in developing countries, it has been gained original consideration only in recent decades. In these countries, entrepreneurship development is considered as the way to promote self-employment -the panacea not only for chronic unemployment among the educated youth but also to sustain economic development and to augment the competitiveness of industries in the eve of globalization and liberalization. Social scientists and economists are in search of this factor as a competent agency for the coherent integration of resources to stimulate sustainable and balanced socio-economic development. In the industrial and agricultural sectors, threshold of new generation entrepreneurs has been welcomed for they carry out radical and tremendous changes in the arena of production and distribution. In the academic scenario, special importance is being given for the entrepreneurial lessons as a part of curriculum plan and a number of research studies are being conducted to learn the stimulants and inhibitors of entrepreneurship development.

In industrially developed countries, the business environment has witnessed radical changes. The result was restructuring of economic and social systems in a way, which has led to increased levels of business formation, innovation, new organizational forms and more general shifts in attitude and behavior. This mirrored a transition from a managerial to entrepreneurial society, which was evident in the USA in 1970s [Morrison 1999]. Naisbitt [1982] described this transition as an entrepreneurial explosion. Timmons, J [1994] viewed this as a silent revolution, which may affect the 21st century as much as, or probably more than, the industrial revolution of the 19th century. This revolution is expected to spawn revitalizing economies, generating millions of jobs, and constructing new prosperity.

In the traditional paradigm, it was believed that modern economic growth would be associated with a shift in labor from rural areas to urban industrial Centre. Experience of developed and developing countries including Japan, China, Korea, Taiwan, and Philippines show that there is an alternative path for economic growth rather than the migration of rural labor force in to the urban sector [EDI, World Bank 1998]. In this alternative path wide spread industries could be organized in a decentralized manner by exploiting not only the physical labor, but also the entrepreneurial ability of the rural people. In developing economies these two vital resources - rural labor force and rural entrepreneurship are not fully and properly utilized. Stimulating rural entrepreneurial skill is the most important prerequisite for the economic development of developing countries, especially for those having population pressures.

The financial support to entrepreneurship is being provided both at governmental and non-governmental level, since it increases the social and economic status of women, especially, with reference to Indian condition. If we throw the light on the world, we find that women's participation in economic activities is increasing. In US women own 25% of all business, in Canada 1/3rd of small business are owned by women and in France, it is 1/5. In UK the number of self-employed women has increased three fold compared to the number of self-employed men. In India, the contribution of women is also increasing in the national income of the country. At present, the self-employed women account for only 5.2% of the self-employment persons in the country. Entrepreneurship for women can be planned and developed and the need for providing appropriate awareness and development to promote entrepreneurship is of vital importance.

In India, Governments at the Centre and States give special attention to the development of

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

entrepreneurship. Special privilege has been accorded for the development of small-scale sector. The Industrial policy of the Government of India announced on 6th August 1991 reflects its attitude towards Small Business Units .The Govt. has initiated several measures to strengthen the competitiveness of small scale sector. Most of these measures are related to entrepreneurship development, technology up-gradation, modernization, and assistance for finance and marketing. The State governments also have launched a number of schemes for the promotion of rural enterprises as a measure to alleviate unemployment among educated youth. In Kerala, a number of special assistance programmes have been designed for motivating new entrepreneurs to set up small and medium size enterprises.

According to the report of sixth economic census on Maharashtra state, The total number of establishments owned by women entrepreneurs was 6,64,300. Of which, 3,46,216 (52.12 %) were located in rural areas and the remaining 3,18,084 (47.88%) were located in urban areas. In the State, about 5,80,337 establishments (87.36%) were operated without hired workers and 83,963 (12.64%) were operated with hired workers. The percentage of establishments without hired workers in rural areas was 93.56%, whereas, it was 80.62% in urban areas. The number of women establishments involved in agricultural activities was 1,78,422 constituting 26.86 % of the total number of establishments owned by women. The top five districts having highest percentage share in total number of women owned establishments in the State were Kolhapur (15.07%),Satara (8.19%), Pune (7.97%), Solapur (7.62%) and Mumbai Suburban (7.29 %).

Objectives, Hypothesis and Methodology of This Study

The main objective of this study is as follows:-

- To evaluate how much contribution of women is in economic activities in Study Area.
- To assess the problems and obstacles which becomes hindrance in the entrepreneurial activities of women.

In order to test degree of achievability of the objectives of the study, following hypothesis formulated and tested on the basis of Secondary Data of Jalgoan District.

H_0: "Participation of Women as a Women Entrepreneur has been stagnant in normal economic life of the Study Area."

H_1: "Participation of Women as a Women Entrepreneur is statistically significantly changing in the normal economic life of the Study Area."

Explanatory Research Method is used in this study. The study is conducted on the basis of secondary data. Secondary data is collected from Zila Udhyog Kendra.

Statistical tools-namely Regression equation and R^2 has also been used.

Hypothesis Testing

Most important features of the secondary data based on Zila Udhyog Kendra of Jalgoan District establishes a relationship between no. of women entrepreneurs in the District and time period 2010 to 2021 (See Table-4 & Graph-4) which is highlighted by the regression equation-

$$WE_t=b_0+b_1t+u_t$$

Where b_o & b_1 are parameters to be estimated. WEt dependent variable and t is the explanatory variable and u_t is random variable term, population suggests equation. Estimated regression equation is –

$$WE_t=b_0+b_1t+u_t$$

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

TABLE -4: No. of female entrepreneurs in Jalgaon District

Year	No. of female entrepreneurs in Jalgaon District
2010	101
2011	105
2012	107
2013	120
2014	184
2015	300
2016	299
2017	385
2018	488
2019	395
2020	182
2021	170
Sum	2836
Mean	236.3333
SD	132.976

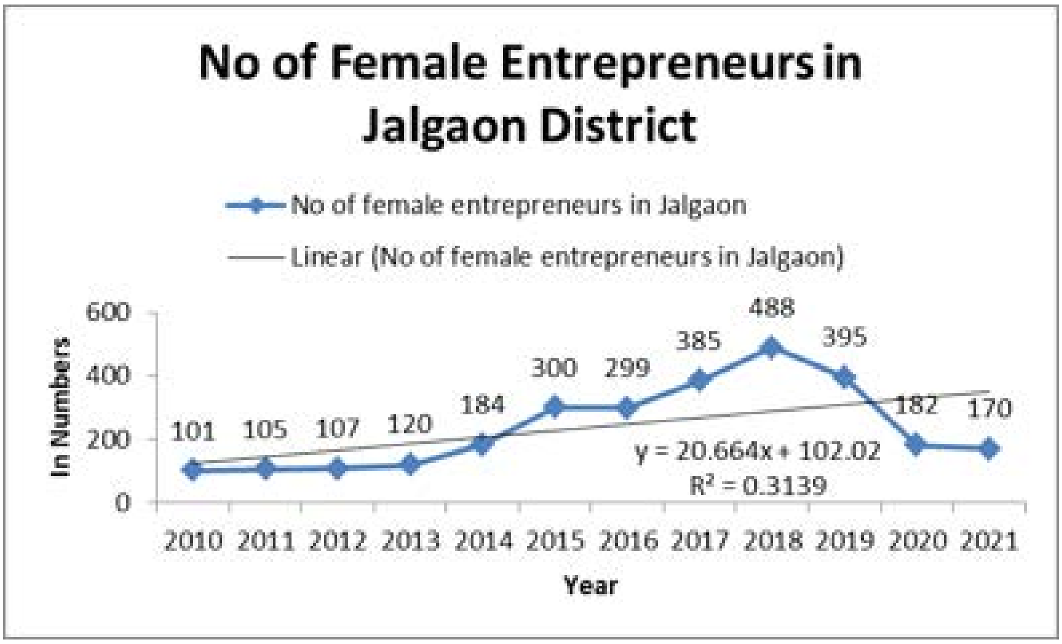

GRAPH -1.4: No. of Female Entrepreneurs in Jalgaon District

Table-shows that the Means values of dependent variable is 236.3333 and Standard Deviations is 132.976. Estimated regression is WE = 20.664t + 102.02 and the value of R^2 = 0.3139. . Meaning thereby a unit change of one period shall bring about roughly 21 more women entrepreneurs in the estimated period. Therefore Null Hypothesis will be rejected and Alternative Hypothesis will be accepted.

Limit of Women Entrepreneurship

It is a cliché to mention that despite the various efforts of governmental and non-governmental organizations, the number of women entrepreneurs in India has so far been very small. But, unfortunately that is the case. Several factors/limitations explain this. The prodigious volume of entrepreneurial research on gender differences has highlighted several limitations of development of women entrepreneurship. The most important ones are discussed hereunder:-

1. Establishing and running enterprises always involve risk-taking. In case of women, the gender stereotyped perception like self, lake of confidence, and assertiveness pose limitations to risk-taking. Added to these are the fear of non-traditional and outside the home activities make women hesitant to involve in business.
2. The Indian women are known as housewives bearing heavy domestic commitments and resistance of social structure to change the status from housewives to working wives also limits women's entry into entrepreneurship. Especially in a patriarchal social structure, women are dependent on the males-husband and father-in their lives. As such, family resistance is a major barrier to start an enterprise. In such social structures, male family members often make decisions for women.
3. As women generally lack in collateral, they find it difficult to obtain even small amounts from the banks. Banks have a perception about women as weak in repaying capacity.

References

1. Khanka, S. S. (2009), "Entrepreneurship in India Perspective and Practice", Akansha Publishing House, New Delhi.
2. Mishra Sabita and Das Baran, (2006), "Women Entrepreneurship for self-Employment," Employment News Weekly, Vol. XXXI, No.9, May, 27- June, 2, pp.1.
3. Narayan, J. and Srivasatava, N. (2010), "Education, Gender and Employment strategy-a case study of women entrepreneurship of Allahabad city", published abstract of this paper in Souvenir of National Seminar (Department of Economics, BHU Varanasi, March 26-27, 2010) pp-58.
4. Natrajan, K. and Thenmozhy (May 15, 1991), "A Entrepreneurial Development Programme For Women- A case Study," Yojana Vol. 35, No. 8, pp. 6-8.
5. Poojary, M.C. (1997), "Entrepreneurship: Push; or Pull Effect," Sedme Journal, Vol. 24, No. 3, pp.11-18.
6. Sanjukta Mishra, "Women Entrepreneurship Development in India", article is available on the site http://www.indianmba.com/Faculty_Column/FC1073/fc1073.html
7. Sethi, Priya (2009), "Women Entrepreneurship in small scale industries", UPUEA Economic Journal, Vol-5, Conference No-5, pp-351.
8. Soundarapandian M. (1999), "Women Entrepreneurship: Issues and Strategies", Kanishka Publishers, New Delhi.
9. Suri and Sarupria, (1995), "Psychological Factors Affecting Women Entrepreneurs- Some Findings," The Indian Journal of Social Work, Vol. 44, No. 3, pp. 287-95.

STATUS OF WOMEN UNDER HINDU LAW

Asha Subhash Patil, Research Scholar, Dept. of History, Dr. B. A. M. University, Chhatrapati Sambhaji Nagar (Aurangabad)

==

INTRODUCTION:-

Woman has been an important factors same as the man in the long history of human race. The status of women of any nation is the mirror of its civilization, if woman enjoys good status, then it shows that the society has reached the level of maturity and sense of responsibility. The status of women in society denotes her position with others in terms of rights and obligations. The status of women not only in India but globally is inferior to men, and even amongst women difference of status exist because of difference of religion or region. Indian women suffer from many disabilities and social injustices. This is true for all Indian women, to whatever religion they may belong. There are some basic issues and problems, which confront religiously, identified women who have experienced abuse and inferior status regardless of the particular religious affiliation. Attempt has been made to find out some of these areas of concern and suggest the ways to elevate the status of woman.[1] The concept of status is a comparative idea. It is relative by nature. Since each status position in a particular structure can be viewed in terms of superiority and inferiority, the notion of status involves comparison and grading. Therefore, in order to identify the status of any section of people, it is compared with the status of another related section of people by considering it as the reference group. Due to this reason only, the knowledge aboutthe low, equal and high status of woman section is obtained by its comparison with the status of man section of the population.[2]

IDENTIFICATION OF PROBLEM:-

That's why Hindus, Muslims, Christians and Parsis all have their separate laws to govern their personal relationship. The multiplicity of diversefamily laws some of which are codified while others are uncodified, governs an integral part of the life of an individual. These personal laws cover a small area of civil matters but enormous area of domestic relations such as marriage, matrimonial remedies, adoption, guardianship, maintenance, succession etc. It is a well known fact that personal laws (specially uncodified) under all religion are stacked up against women.

SOURCES AND METHODOLOGY :

The scope of topic is very wide and it may be difficult to limit and control the scope of this particular study without clearly limiting the area of the research. Therefore it seems relevant to clarify and declare that this study covers the following aspects of personal laws: 1)Marriage, 2)Matrimonial relief, 3)Maintenance, 4)Adoption and Guardianship, and 5)Succession.For conducting this research work the researcher adopted analytical method as it required analysis and examination of the provisions of various enactments, Judicial decisions relating to these provisions and the ancient text, customs, usage and practices in the area of personal laws which is not codified.

HYPOTHESIS

1. "The Status of women is very low under the personal laws in India, and the codification of Personal Laws, whatever has been yet done so far, has failed to elevate the status of women."
2. "Harmonisation of personal laws or uniform civil code will enhance the status of women in India"

OBJECTIVES OF THE STUDY:-

The status of women in any civilization shows the stage of evolution at which, the civilization has arrived. The term 'status' includes not only personal and propriety rights but also duties, liabilities and disabilities. In the case of an Indian woman, it means her personal rights, proprietary rights, duties, liabilities and disabilities vis-à-vis the society and her family members.

1.To analyze the status of women under personal laws in India with the help of ancient text.
2.To scrutinize the laws relating to women for eg. Personal Laws, Traditional Laws, Special Acts, Rules and Amendments (Union and State), Judicial Decisions, Law Commission Reports, Constitutional

ISSN: 0974-0066

Assembly Debates, Legislative Assembly Debates etc.
3.To assess various rights granted to women, in fact and in law
4.To point out and examine the lacunae in the laws relating to women
5.To analyze the need of harmonization of personal laws
6.To suggest measures through the outcome of the study so that discrimination, atrocities, mis-interpretation leading to injustice towards women is checked.

IMPORTANCE AND NEED OF THE STUDY :

There is no denying of the fact that the fight against gender inequalities has to be pursued with sustained rigours on a long term basis until the ultimate goal of gender equality is attained. In this regard there is a necessity of re-orientation of personal law in respect of the progress and development of the nation, everything old should be put to the test of reason and modified, mended or even ended if there is not the approbation of the educated intelligence of the country.

FRAMEWORK OF THE STUDY :-

The ancient text states that in the ancient period women had a high position in the Indian society. But, the concept of feminism in Hinduism presents a duality, on the one hand the woman is seen as divine, creative, nurturing and supportive and on the other hand she is considered to be the epitome of what is dangerous, carnal and evil, therefore, in constant need of control and subordination by man. Hindu religious texts abound in opinion about woman who is simultaneously seen as creative/good and destructive/evil. She is consequently both elevated and devalued.[3] In the well known Book, "The Position of Women in Hindu Civilization", A.S. Altekar[3] argues that, Indian women in the distant past had a higher status than in more recent times. These honourable position enjoyed by eminent women several thousand years ago was undoubtedly a prestigious heritage.[4]

The 19th century brought a new era. Various reform movements led by eminent thinkers, scholars and leaders understood the importance of women's participation, thereby gradually improving the status of Indian women. Legislative enactments declaring, abrogating or modifying rules of Hindu law are an additional and modern source. They have been an important factor in the development of Hindu Law. Prior to the British regime, the law of Hindus was a scattered one. In different parts of the country different rules were prevailing. The language was being interpreted in different ways by different scholars. The British government passed certain Acts but their policy was not to interfere with the religious and social matters affecting Hindus.[5]

The 19th century brought a new era. Various reform movements led by eminent thinkers, scholars and leaders understood the importance of women's participation, thereby gradually improving the status of Indian women. Legislative enactments declaring, abrogating or modifying rules of Hindu law are an additional and modern source. Now, legislation is the only prevalent source of law in India. The important legislations which have modified, altered and supplemented the Law with regard to Hindu women are:

1.The Hindu Marriage Act, 1955 codifies the law on the subject of marriage & divorce.
2. The Hindu Succession Act, 1956 codifies the law relating to intestate succession.
3. The Hindu Minority and Guardianship Act, 1956 codifies the law relating to minority and guardianship among Hindus.
4.The Hindu Adoption & Maintenance Act, 1956 codifies the law relating to adoption & maintenance.

LAW OF MARRIAGE AND DISSOLUTION OF MARRIAGE:-

Ancient Hindu Law :-

In Hindu law marriage is regarded as a Sanskara or sacrament and one of the ten Sanskara through which the life of a well-conducted Hindu progresses to its appointed end. But while all the ten were ordained as being necessary for the men, marriage was the only Sanskara ordained for women as well as men.[4] The law relating to marriage and its dissolution can be dealt under the following heads.

Age of Marriage :- The Dharma Sutras of Gautama declare that girls should be married before puberty and eventually children were married in their very early years, long before the girl, aged about 11 or 12, went to live in her husband‟s house. In consequence; many women were widows when quite young,[6]

Polygamy :- A Hindu male could marry without the consent of his wife or wives living. In Huree Bhaee v. Nathoo[7] court held that a Hindu could marry again though he had a wife or wives living without his wife‟s consent and although no justification existed, unless custom prevented such marriage without such consent.

Polyandry:- A Hindu female could not marry while she had a husband living unless permitted by custom. Hindu law prohibited a Hindu woman from marrying again while she had her husband living she could marry again only when the practice existed by custom. The authority of Manu is strongly on the other side." The Acts relating to marriage passed by the British Indian Legislature however made monogamy compulsory for either spouse.[8]

Remarriage of Widow: A widow could not re-marry unless re-marriage was allowed by custom or statute. Hindu law forbade widow re-marriage.[9] Marriage of widows was permitted by Parashara and Narada but reprobated by Manu. The feeling was so strong that a woman who losses her husband was encouraged to allow herself to be burned on her husband's funeral pyre.

Remarriage of Widower:- A widower could marry again. He could marry after the death of his wife. Marriage of widowers was permitted by Manu.[10]

Dissolution of Marriage:- In Hindu law marriage was regarded as a 'Sanskara' or sacrament. Parashar Smiriti said that where a husband is missing, or is dead, or has been renounced the world, or is impotent, or has been degraded by sin, - on any one of the said five calamities befalling a woman, law has ordained another husband for her. On the other side same Shlok further said if a woman follows her departed lord (husband), by burning herself on the same funeral pile, she will dwell in heaven.[11]

The Hindu Marriage Act, 1955:- The Hindu Marriage Act, 1955 has reformed Hindu law of marriage and its dissolution. The Act codified as well as amended the old Hindu law of marriage and its dissolution. The Act lays down the requisites of a valid marriage between any two Hindus and how the marriage can be dissolved. It can be dealt under the following heads[12].

Monogamy : Clause (i) of sec. 5 of the Hindu Marriage Act, 1955 lays down that neither party must have a spouse living at the time of the marriage. Under the clause a person cannot marry unless he or she is a bachelor or a spinster as the case may be, or his or her previous wife or husband is dead, or he or she has obtained a decree for dissolution or nullity of the previous marriage.

Mental Capacity:- As the Sec 5(2) (c) of the Hindu Marriage Act, 1955 has been amended by the Marriage Laws (Amendment) Act, 1999 and the word „epilepsy‟ is omitted, at present even if a party to the marriage is subject to recurrent attacks of epilepsy, the marriage is valid and the other party cannot seek for nullity of marriage.[13]

Age of Marriage:- Girls who marry earlier in life are less likely to be informed about reproductive issues, and because of this, pregnancy-related deaths are known to be the leading cause of mortality among married girls between 15 and 19 years of age. These girls are twice more likely to die in childbirth than girls between 20 and 24 years of age. 36 Girls younger than 15 years of age are 5 times more likely to die in childbirth.[14]

Prohibited Relationship and Sapinda Relationship:- The parties to the marriage should not come within the degrees of prohibited relationship and should not be related to each other as Sapindas. A marriage between two persons who come within the degrees of prohibited relationship and between Sapindas is void. 49 However, if there is a valid custom or usage governing both the parties allows, they can marry even though they come with in the degrees of prohibited relationship or they are Sapindas.

Guardianship in marriage: The Child Marriage Restraint (Amendment) Act, 1978 has deleted Section 5 Clause (vi) and Section 6 of Hindu Marriage Act, 1955 which dealt with consent of guardians and guardianship in marriage**,** and since the Act has raised the age of marriage from 15 to 18 (for girls) and from 18 to 21 (for boys), it was said that the question of guardianship in marriage has become irrelevant. But after the amendment of 1978 and even after the amendment of 2007 the minor marriage is not void and is in common practice.

Ceremonies: The Hindu Marriage Act recognizes the ceremonies and customs of marriage.**50** Hindu marriage may be solemnized in accordance with the customary rites and ceremonies of either party.[15]

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

"Saptapadi" was held to be an essential ceremony for a valid marriage only in cases it was admitted by the parties that as per the form of marriage applicable to them that was an essential ceremony.

Widow may remarry: Since a valid marriage between any two Hindus is possible and none of the conditions mentioned in S. 5 has reference to the status of a female Hindu, a widow of a Hindu is entitled to remarry. The rule of pure Hindu law, as interpreted by the Courts in India, that a Hindu widow was not competent to remarry except as a matter of custom, had been abrogated by the Act.

Registration of Marriage: Traditionally, the Hindu had no law of registrations. Till 1955, registration of marriage was neither compulsory nor any provision for registration of marriages existed. Even the Hindu Marriage Act does not make registration of marriage compulsory, though it stipulates that facility for registration of marriage may be provided. As stated in Section 8 of the Act, the state government may make rules for the registration of Hindu marriages that the parties to any of such marriages may have the particulars relating to their marriages entered in such a manner and subject to such conditions as may be prescribed in the Hindu Marriage Register. This registration is for the purpose of facilitating the proof of Hindu marriages.54 But Section 8(5) specifically lays down that failure to register a Hindu marriage shall, in no way, affect its validity.[16]

Restitution of Conjugal Rights & Judicial Separation: Sections 9 and 10 deals with restitution of conjugal rights and judicial separation respectively. The two reliefs are diametrically opposed to each other; while by restitution a spouse seeks a direction from the Court to compel the other spouse to resume cohabitation, by judicial separation a spouse seeks permission for freedom from cohabitation with the other spouse. divorce under Section 13(1-A) if there has been no resumption of cohabitation or restitution of conjugal rights as between the parties to the marriage for a period of one year or upwards.[17]

Void Marriage: A marriage solemnized after the commencement of the Act in contravention of the conditions specified in clauses (i), (iv) and (v) of sec 5, i.e. bigamous marriage and marriage within prohibited relationship and with Sapinda, is null and void.[13] The proceedings under this Section can only be taken by either of the parties to such marriage and not by a third party. A third party's remedy, if any, would be under the ordinary law by a regular suit**.**

Voidable Marriage: Any marriage may be voidable and may be annulled on the grounds that the marriage has not been consummated due to impotency or contravention of the valid consent due to mental illness condition specified in Section 5, or the consent for the marriage was obtained by fraud, coercion, undue influence or misrepresentation or that the respondent at the time of the marriage was pregnant by someone other than the petitioner and the petitioner was, at the time of marriage, ignorant of this fact.[18]

Dissolution of Marriage: Section 13(1) lays down 9 grounds and Section 13(1-A) 2 grounds of divorce which are available to husband and wife both. Sub-section(1) provides that any marriage solemnized, whether before or after the commencement of this Act, may, on a petition presented by either the husband or the wife, be dissolved by a decree of divorce on anyone ground i.e. adultery, cruelty, desertion, insanity, leprosy, venereal diseases, conversion, renunciation of world or not heard alive for seven years.

Conclusion: -

The study concludes that the above proposed changes in various personal laws will be the first step towards the realization of the goal to harmonize personal laws in India. It is relevant to note that status of women in India will enhance when the personal rights of women are separated from religious influences. Enactment of secular Laws for personal matter including marriage, divorce and property etc. is desired and it is not impossible as is evident from codification of Hindu personal law. An analysis of Hindu law reveals that under the old structure of Hindu law women had lesser rights than men. There was no uniformity in the rights of the Hindus following different schools in different parts of India. However, after the codification of Hindu law on various subjects their status in the form of legal rights definitely improved. It is pertinent to note that the codification and reform of Hindu law was not taken up in response to public demand, rather it was initiated by the government to reform the old

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

Hindu law, on its own initiative in spite of the opposition by the orthodox Hindu leaders. The stiff opposition could not become hurdle in reforming the Hindu law and uniformly applying it to all the sects of Hindus.

References :-

1.Nupur Goel , The Status of Women Under Personal Laws In India, Unpublished Ph.D. Thesis Banaras Hindu University,Varanasi, August- 2016,at.91-100
2. Dr. Saraswati Mishra, Status of Indian Women,Gyan Publishing House, New Delhi,2002, at 15.
3. Ranjna Kumari, Femaleness: The Hindu Perspective, et all Jyotsna Chatterji, Religions and the Status of Women, Uppal Publishing House, 1990, at 3.
4. Manusmriti V:154.
5. S.V. Gupte, Hindu Law of Marriage, Second edition, N.M. Tripathi Pvt. Ltd. Bombay, 1976, at 11. 1
6.Nupur Goel , The Status of Women Under Personal Laws In India, Unpublished Ph.D. Thesis Banaras Hindu University,Varanasi, August- 2016,at-98-104
7. Paul Massonoursel, Helena De Willman-Grabowska, Philippe Stern, Ancient India and Indian Civilization, Lakshmi Book Store, New Delhi, 1967, p. 73.
8. Mayne's Treatise on Hindu Law and Usage revised by Justice Ranganath Misra, Bharat Law House, New Delhi, 15th ed., pp. 185-187, 107-108.
9. Manusmriti V: 157,158.
10. Paul Massonoursel, Helena De Willman-Grabowska, Philippe Stern, Supra note 7.
11. Mayne's Treatise on Hindu Law and Usage, Supra note 16.
12. Sohan Lal Shastri, हिन्दू कोड बिल और डॉ.आंबेडकर , सम्यक प्रकाशन,नागपूर, सप्तम संस्करण , 2011
13. International Center for Research on Women, "Child Marriage Facts and Figures", Available at

स्वातंत्र्योत्तर काळातील इंदिरा गांधीजींचे राजकीय क्षेत्रातील योगदान

डॉ. दिलीपकुमार दगडू क्षीरसागर, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, आझाद महाविद्यालय, औसा जि. लातूर

==

पंडित जवाहरलाल मोतीलाल नेहरू यांच्या कन्या श्रीमती इंदिरा गांधी 19 नोव्हेंबर 1917 रोजी उत्तर प्रदेशातील अलाहाबाद शहरात प्रसिद्ध नेहरू कुटुंबात झाला. त्यांचे वडील पंडित जवाहरलाल आणि आजोबा मोतीलाल नेहरू दोघेही वकील होते. इंदिरा गांधीजींच्या आईचे नाव कमला नेहरू होते. इंदिरा गांधी या कमला नेहरू व पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या एकुलती कन्या होत्या त्यांनी इकोले नोवेलेबेक्स स्विझर्लंड इकोले इंटरनॅशनल जिनेव्हा पुणे व मुंबई स्थित प्युपल्स ऑन स्कूल बॅडमिंटन स्कूल ब्रिस्टल विश्वभारती शांतीनिकेतन आणि समरविले कॉलेज ऑक्सफर्ड सारख्या प्रमुख शिक्षण संस्था मधून शिक्षण प्राप्त केले होते. त्यांनी बालवयापासूनच भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात सक्रिय सहभाग घेतलेला होता. बालपणी इंदिरांनी बाल चरखा संघ स्थापन केला, तसेच महात्मा गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली सुरू झालेल्या असहकार चळवळीमध्ये सहभागी होऊन सन 1930 मध्ये लहान मुलांच्या साथीने वानरसेना सुद्धा स्थापन केली होती. “चलेजाव” आंदोलनात सहभागी झाल्यामुळे सप्टेंबर 1942 मध्ये त्यांना तुरुंगवास झाला होता. सन 1947 मध्ये त्यांनी महात्मा गांधीजींच्या मार्गदर्शनाखाली दिल्लीतील दंगलग्रस्त भागात काम केले होते. 26 मार्च 1942 रोजी फिरोज गांधीजींशी त्यांचा विवाह झाला होता. त्यांना राजीव व संजय ही दोन मुले होती.

भारतीय राजकारणात प्रवेश :-

भारतीय स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सन 1955 मध्ये इंदिरा गांधींनी काँग्रेस कर्मचारी समिती व काँग्रेस केंद्रीय निवडणूक समितीच्या सदस्य म्हणून काम केले. सन 1958 मध्ये काँग्रेसने केंद्रीय संसदीय मंडळ सदस्यपदी नेमले होते. तसेच अखिल भारतीय काँग्रेस कार्यकारी समितीच्या राष्ट्रीय एकात्मता परिषदेच्या अध्यक्ष झाल्या होत्या. पुढे सन १९५६ मध्ये त्या अखिल भारतीय युवक काँग्रेस तसेच अखिल भारतीय काँग्रेस कार्यकारी समिती महिला समितीच्या अध्यक्ष बनल्या होत्या. सन 1959-60 या कालावधीमध्ये त्यांनी अखिल भारतीय काँग्रेस पक्षाच्या अध्यक्ष म्हणून कार्यरत होत्या. सन 1964 ते 1966 दरम्यान पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्री नेतृत्वाखालील केंद्रीय मंत्रिमंडळात माहिती व प्रसारण मंत्री होत्या. पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्रींच्या आकस्मित निधनानंतर स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या चौथ्या पंतप्रधान म्हणून इंदिरा गांधीजींची 24 जानेवारी 1966 रोजी निवड करण्यात आली. नवख्या असलेल्या इंदिरा गांधी पंतप्रधानाची जबाबदारी कितपत समर्थपणे सक्षमपणे पार पाडतील अशी शंका अनेक जानकारांनी व्यक्त केली होती. अशातच वर्षभराच्या आतच सन 1967 मध्ये त्यांना चौथ्या सार्वत्रिक निवडणुकीला सामोरे जावे लागेल. संक्रमणाअवस्थेतून जाणाऱ्या काँग्रेस पक्ष आणि इंदिरा गांधीसाठी ही निवडणूक अग्निपरीक्षा होती. या निवडणुकीत 520 लोकसभा जागांपैकी काँग्रेसने 283 जागा जिंकल्या. काँग्रेस पक्षाला या निवडणुकीत जबरदस्त धक्का बसला होता. काँग्रेसला स्पष्ट बहुमत मिळाले. परंतु मागील सन 1962 मध्ये तिसऱ्या सार्वत्रिक निवडणुकीच्या तुलनेत काँग्रेसचे लोकसभेतील लोकसंख्या बळ घटले. यापूर्वीच्या पहिल्या तीन सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये काँग्रेसला लोकसभेत तीन चतुर्थांश मत मिळाले होते, त्यात घट झाली. देशातील विविध घटक राज्यात काँग्रेसच्या पराभव होऊन बिगर काँग्रेस पक्षाचे सरकारे सत्तेत आली. तथापि केंद्रात काँग्रेस पक्षाला निसटते का होईना बहुमत मिळाले, व ते इंदिरा गांधींच्या नेतृत्वामुळेच मिळाल्यामुळे 13 मार्च 1967 रोजी इंदिरा गांधीजींचे दुसऱ्यांदा पंतप्रधानपदी सूत्रे स्वीकारली. केंद्रात काँग्रेस पक्षाचे शासन स्थापन झाले तरी लोकसभेतील काँग्रेस पक्षाच्या बहुमत मोठ्या प्रमाणात घट झाल्यामुळे इंदिरा गांधीजींच्या नेतृत्वाविषयी त्यांच्या समर्थकांच्या, पाठीराख्यांच्या व चाहतांच्या मनात ही शंका निर्माण झाल्या होत्या, त्यांना स्वतःची मते नाहीत किंवा स्वतःच्या मतानुसार भारताचा शासन कारभार चालविण्याची कुवत व इच्छाशक्ती त्यांच्याकडे नाही असा समज त्याकाळी सर्वत्र पसरलेला होता. मधू लिमये यांच्यासारखे विरोधी पक्षातील नेत्यांनी तर त्यांचा उल्लेख “गुंगी गुडिया” असा केला होता. इंदिरा गांधींनी आपल्या विषयीचा हा गैरसमज लवकरच दूर केला. अल्पवधीतच देशातील राजकीय परिस्थितीवर स्वतःचे पूर्ण नियंत्रण स्थापित केले. याची सुरुवात सन 1969 राष्ट्रपतीपदाच्या निवडणुकीपासून झाली. 03 मे 1969 रोजी तत्कालीन राष्ट्रपती डॉ. झाकीर हुसेन यांच्या मृत्यूनंतरच्या राष्ट्रपती निवडणुकीसाठी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या वरिष्ठ नेत्यांनी पंतप्रधान इंदिरा गांधीजींच्या इच्छेविरुद्ध एकतर्फी नीलम संजीव रेड्डींना काँग्रेस पक्षाची उमेदवारी घोषित करून इंदिरा गांधीजींच्या नेतृत्वाला एकप्रकारे आव्हान दिल्याचे स्पष्ट होते. त्यामुळे इंदिरा गांधींनी काँग्रेसचे उमेदवार नीलम संजीव रेड्डी विरोधातील विरोधी पक्षांचे उमेदवार व्ही.व्ही. गिरी यांना पाठिंबा देत काँग्रेसच्या संसद व राज्य विधानसभा सदस्यांना सदसदविवेकबुद्धीने विरोधी उमेदवार व्ही.व्ही. गिरी यांना मतदान करण्याचे आवाहन केल्यानंतर ऑगस्ट 1969 मध्ये राष्ट्रपती पदाचा निवडणुकीत काँग्रेसचे उमेदवार नीलम संजीव रेड्डी यांचा पराभव करून विरोधी पक्ष उमेदवार |व्ही. |व्ही. गिरी निवडून

आल्याने, हा पूर्णपणे पंतप्रधान इंदिरा गांधीजींच्या राजकीय मत्सद्देगिरीचा विजय झाला होता स्पष्टपणे जाणवते. अशारीतीने सन 1969 मध्ये काँग्रेस पक्षात फूट पडून इंदिरा गांधीजींच्या नेतृत्वाखालील काँग्रेस पक्षाचे राजकीय वर्चस्व स्थापित झाल्याचे दिसून येते.

भारतीय राजकारणातील सर्वात जुन्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसमधील जेष्ठ नेते व भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरूयांच्या कन्या इंदिरा गांधींना भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या माध्यमातून राजकारणात प्रवेश करण्यास फारशी कष्ट करावे लागले नाही. त्यामुळे सन 1955 मध्ये त्यांचा काँग्रेस कार्यकारी समिती सारख्या सर्वोच्च समितीत समावेश झाल्याचे दिसून येते, तर पुढे सन १९५९ मध्ये वयाच्या 42 व्या वर्षी त्यांची भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस सारख्या महत्त्वपूर्ण पक्षाच्या राष्ट्रीय अध्यक्षपदी निवड झाली होती. 11 जानेवारी 1966 रोजी पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्री यांच्या मृत्यूनंतर त्यांची भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान म्हणून निवड झालेली होती. सन 1971 मधील भारत-पाकिस्तान युद्धातील पंतप्रधान इंदिरा गांधीजींच्या मत्सुद्देगिरीमुळे भारताच्या विजयामुळे सन 1971 मधील सार्वत्रिक निवडणुकीत काँग्रेसचा प्रचंड बहुमत प्राप्त झाले होते. त्यांचे सन 1975 मध्ये अहलाबाद उच्च न्यायालयाने लोकसभा सदस्यत्व रद्द करून पंतप्रधानपदाचा राजीनामा देण्याचा निर्णय दिल्यामुळे 26 जून 1975 रोजी राष्ट्रीय आणीबाणी घोषित केली. 26 जून 1975 ते जानेवारी 1977 या कालावधीत त्यांनी राष्ट्रीय आणीबाणी घोषित करून नागरिकांच्या मूलभूत अधिकाराचे उल्लंघन केल्याचे स्पष्ट होते. इंदिरा गांधीजींच्या राष्ट्रीय आणीबाणीच्या निर्णयामुळे भारतीय लोकमत इंदिरा गांधींच्या व काँग्रेसच्या विरोधी जाऊन सन 1977 मध्ये स्थापन झालेल्या जनता पक्षाला 1977 च्या लोकसभा निवडणूकीमध्ये प्रचंड बहुमत मिळाले. मोरारजी देसाईंच्या नेतृत्वाखाली जनता पक्षाचे सरकार 23 मार्च 1977 रोजी सत्तेवर आले होते. परंतु जनता पक्षातील सुरुवातीपासूनच्या अंतर्गत कलहामुळे सन 1979 सरकार कोसळले. पुढे एक वर्षांनी सन १९८० मध्ये झालेल्या लोकसभेच्या मध्यवर्ती निवडणुकीत इंदिरा गांधीजींच्या नेतृत्वाखालील काँग्रेसने प्रचंड यश मिळवले, सत्ता हस्तगत केली होती. सन १९८० च्या लोकसभा निवडणुकीनंतर सत्तेत आलेल्या पंतप्रधान इंदिरा गांधीजींची 31 ऑक्टोबर 1984 रोजी हत्या होऊन, त्यांच्या राजकीय कारकिर्दीचा अंत झाल्याचे दिसून येते. स्वतंत्र भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान इंदिरा गांधीजींनी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या नेत्या म्हणून 24 जानेवारी 1966 ते 24 मार्च 1977 व पुढे 14 जानेवारी 1980 ते त्यांच्या मृत्यूपर्यंत म्हणजेच 31 ऑक्टोबर 1984 असे पंतप्रधानपद यशस्वीपणे सांभाळत भारताच्या राजकीय क्षेत्रात दिलेल्या महत्वपूर्ण योगदानाचा अभ्यास प्रस्तुत "स्वातंत्र्योत्तर काळात इंदिरा गांधीजींचे राजकारण क्षेत्रातील योगदान" या संशोधनात्मक लेखांमध्ये केलेला आहे.

इंदिरा गांधीजींचे राजकीय क्षेत्रातील योगदान:-

भारतीय स्वातंत्र्योत्तर काळात दिनांक 24 जानेवारी 1966 ते 24 मार्च 1977 व 14 जानेवारी 1980 ते 31 ऑक्टोबर 1984 या काळात भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित नेहरूजींच्या नंतर सर्वाधिक काळ पंतप्रधानपदी राहिलेल्या पहिल्या महिला पंतप्रधान इंदिरा गांधींनी राजकीय क्षेत्रात पुढील प्रमाणे भरीव योगदान दिल्याचे दिसून येते.

1) भारतीय अर्थव्यवस्था सुधारणांसाठी रुपयाचे अवमूल्यन 6 जून 1966:-

इंदिरा गांधींनी सन 24 जानेवारी 1966 रोजी भारताच्या पंतप्रधान पदाची सूत्रे हाती घेतल्यानंतर 6 जून 1966 रोजी भारतीय रुपयाचे अवमूल्य करण्याचा निर्णय घेतला सन 1962 भारत-चीन युद्ध तसेच 1965 भारत-पाकिस्तान युद्धामुळे भारत आर्थिक संकटामध्ये होता. परिणामी भारताचे औद्योगिक उत्पादनही घटलेले होते. सन 1965-66 या दोन्ही वर्षांमध्ये देशात पर्जन्यमान कमी झाल्याने दुष्काळ पडलेला होता. भारताची आयात कमी करणे, भारताची निर्यात वाढविणे, भारताच्या व्यापारतोल कमी करण्याच्या प्रमुख उद्देशाने भारतीय चलनात रुपयाचे अमेरिकन डॉलरच्या तुलनेत अवमूल्यन करण्याचा निर्णय पंतप्रधान इंदिरा गांधींनी घेतला होता.

2) हरित क्रांती द्वारे शेती विकास :-

भारतीय शेतीच्या पारंपरिक पद्धतीमध्ये सन 1965 पासून महत्वपूर्ण बदल होण्यास सुरुवात झाली. भारतीय शेतकऱ्यांनी शेती क्षेत्रात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा मोठ्या प्रमाणावर वापर सुरू केला. शेतकऱ्यांनी शेती मशागतीसाठी ट्रॅक्टर, पाणीपुरवठ्यासाठी डिझेल इंजिन, इलेक्ट्रिक मोटारी इत्यादी तांत्रिक साधनांचा वापर सुरू केला. तसेच पारंपारिक बी बियाण्याच्या ऐवजी नवीन संकरित वाणांच्या बियाणांचा वापर सुरू केला. रासायनिक खते व कीटकनाशकांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करण्यावर भर दिला. भारतीय शेती व्यवसायातील या बदलांना उद्देशून हरित क्रांती असे संबोधले जाते. या हरित क्रांतीमुळे भारतातील शेती प्रचंड प्रमाणावर अन्नधान्याचे उत्पादन वाढल्याने देश अन्नधान्य उत्पादनात स्वयंपूर्ण झाला. भारताचे पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्रींच्या काळात सुरू झालेल्या हरितक्रांतीला शास्त्रींच्या नंतर सत्तेत आलेल्या पंतप्रधान इंदिरा गांधींना खऱ्या अर्थाने गती देण्याचे काम केले असे दिसून येते.

3) महासत्तांशी संबंध सुदृढ केले :-

पंतप्रधान इंदिरा गांधींनी सन 1966 मध्ये पंतप्रधानाची सूत्रे हाती घेतल्यानंतर भारताच्या अंतर्गत कारभाराप्रमाणे जगातील इतर देशांबाबतचे आंतरराष्ट्रीय संबंध सुधारण्यासाठी प्रयत्न केले. मार्च-एप्रिल 1966 मध्ये जागतिक महासत्ता

असलेल्या अमेरिकेचा दौरा केला व अमेरिकेकडून विविध प्रकारचे सहकार्य मिळवले. अमेरिकेसोबतच तत्कालीन महासत्ता सोवियत रशियाचा दौरा त्यांनी जुलै 1966 मध्ये करून सोवियत रशिया सोबत संबंध प्रस्थापित केल्याचे दिसून येते. रशियाने शीत युद्धकाळात भारत व पाकिस्तान सोबत समान स्वरूपाचे संबंध ठेवले होते. पण पंतप्रधान इंदिरा गांधीजींच्या प्रयत्नामुळे भारत-रशिया मैत्रीपूर्ण संबंध स्थापित झाले. पुढे इंदिरा गांधीजींच्या पंतप्रधानपदाच्या कार्यकाळात सन 1971 मध्ये भारत-रशिया मैत्री करार सुद्धा झाल्याचे दिसून येते. अशा प्रकारे भारताला असलेला परकीय राष्ट्रांचा धोका लक्षात घेऊन इंदिरा गांधींनी ऑगस्ट 1971 मध्ये भारत-सोवियत युनियन यांच्यात 20 वर्षे मुदतीचा शांतता, मैत्री, परस्पर सहकार्य करार घडवून आणल्यामुळे या कराराद्वारे भारतावर परकीय देशाने सैनिकी आक्रमण केल्यास सोवियत रशियाच्या सहकार्याची भारताला त्यांनी हमी मिळून दिल्याचे स्पष्ट होते.

4) बँकांच्या राष्ट्रीय करणाद्वारे जनहित:-

भारताच्या पंतप्रधान इंदिरा गांधींनी राष्ट्रहितासाठी, जनहितासाठी 11 जुलै 1969 रोजी 50 कोटी रुपयांपेक्षा अधिक ठेवी असणाऱ्या मोठ्या बँकांचे राष्ट्रीयीकरण केले होते. पुढे इंदिरा गांधींनी 15 एप्रिल 1980 रोजी दुसऱ्या टप्प्यात भारतातील सहा व्यापारी बँकांचे ही राष्ट्रीयकरण करण्याचा निर्णय घेतला होता. इंदिरा गांधींनी 1969 व 1980 या दोन टप्प्यात एकूण 20 बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्याचे मुख्य कारण म्हणजे या मोठ्या व्यावसायिक बँकांनी स्विकारलेले “क्लास बँकिंग” धोरण होते. या बँका फक्त सावकारांना कर्ज व इतर बँकिंग सुविधा देत असत. या बँकांमध्ये मुख्यत: मोठ्या औद्योगिक घराण्यांचेच वर्चस्व होते. कृषी, लघु व मध्यम उद्योगांना सोयींच्या अटीवर छोटे व्यापारी सामान्य लोकांना बँकिंग सुविधा देण्याच्या उद्देशाने इंदिरा गांधींनी हे बँकेचे राष्ट्रीयीकरण केले.

5) गरीबी हटाव कार्यक्रम धोरण 1971 :-

भारतातील सामान्य जनतेवरील विश्वासातूनच पंतप्रधान इंदिरा गांधीजींनी फेब्रुवारी 1971 मध्ये लोकसभेची मुदतपूर्व निवडणूक घेण्याचा निर्णय घेत, सन १९७१ मध्ये लोकसभेची मध्यावधी निवडणूक घेण्याचा निर्णय घेत सन 1971 मध्ये लोकसभा निवडणुकीपुर्वी देशातील दारिद्र्य निर्मूलनासाठीची “गरिबी हटाव” ही लोकप्रिय घोषणा केली. यामुळे काँग्रेसने या निवडणुकीत प्रचंड विजय मिळवल्यामुळे खऱ्या अर्थाने त्या भारतीय जनतेच्या नेत्या म्हणून ओळखल्या जाऊ लागल्या.

6) संस्थानिकांचे तनखेबंदी केली. :-

भारतीय स्वातंत्र्याच्यावेळी भारताचे तत्कालीन केंद्रीय गृहमंत्री सरदार वल्लभाई पटेल यांनी 550 स्वतंत्र संस्थांने भारतात विलीन करताना त्यांना केंद्र सरकार द्वारे मोठे वेतन भत्ते मंजूर केले होते. जरी ते देशाला आर्थिक दृष्टया परवडणारे नसेल तरीही देण्यात येत होते. पण या संस्थानिकांना केंद्र सरकारतर्फे दिल्या जाणाऱ्या भत्यामुळे तनख्यामुळे देशाचा फार मोठा पैसा खर्च होतो, हे लक्षात आल्यानंतर पंतप्रधान इंदिरा गांधींनी सन 1971 मध्ये संस्थानिकांचे तनखेबंदीचा कायदा संसदेकडून मंजूर करून घेतला. अशाप्रकारे भारत देश स्वतंत्र होताना संस्थानांचे भारतात विलीनीकरण करून संस्थानिकांना केंद्र सरकारकडून मानधन किंवा तनखा दिला जात असल्यामुळे समता तसेच सामाजिक व आर्थिक न्यायाच्या विरोधात असलेल्या संस्थानिकांचे तनखेबंदीचा क्रांतिकारक निर्णय पंतप्रधान इंदिरा गांधींनी घेतल्याचे स्पष्ट होते.

7) बांगलादेश निर्मितीत महत्त्वपूर्ण भूमिका :-

सन 1970-71 बांगलादेशाच्या मुक्तिसंग्रामात पंतप्रधान इंदिरा गांधींनी बजावलेली महत्त्वपूर्ण भूमिका ही त्यांच्या राजकीय मुत्सद्देगिरीची परिणीती मानली जाते. पाकिस्तानची फाळणी करून सन 1971 मधील स्वतंत्र बांगलादेशाची निर्मिती ही त्यांच्या राजकीय जीवनातील सर्वोत्तम कामगिरी होय. बांगलादेशाच्या मुक्तीसंग्रामात पंतप्रधान इंदिरा गांधीजींनी बजावलेली भूमिका निर्णायक ठरली. सन 1971 भारत-पाकिस्तानच्या युद्धात त्यांनी अत्यंत कुशलतेने भारताचे नेतृत्व केले. भारत-सोवियत रशियातील मैत्री व परस्पर सहकार्याच्या सन 1971 मधील करार हे त्यांच्या मत्सुद्दीपनाचे प्रतीकच होते. या कराराने त्यांनी अमेरिकेला भारत-पाकिस्तान 1971 च्या युद्धापासून अलग ठेवण्यात यश मिळवीत डिसेंबर 1971 मधील बांगलादेशाच्या निर्मितीत महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडली होती. बांगलादेशाची निर्मीती हा अलिकडील काळात जगाच्या नकाशात |घडवून आणलेला महत्वपुर्ण बदल होता. त्यांच्या या कामगीरीबद्दल त्यांना सन 1971 मध्ये भारतरत्न या सर्वोच्च भारतीय नागरिक पुर|स्काराने गौरवण्यात आले होते.

8) भारत-पाकिस्तान सिमला करार 1972:-

सन 1971 मधील बांगलादेशाच्या निर्मितीनंतर पंतप्रधान इंदिरा गांधींनी पाकिस्तानचे पंतप्रधान |झुल्फीकारअली भूत्तो यांच्याशी 28 जून ते दोन जुलै 1972 दरम्यान चर्चा करून सिमला करार घडवून आणला. हा सिमला करार म्हणजे त्यांच्या अलौकिक बुद्धिमत्तेचा, राजकीय मत्सुद्धेगिरीचा, व्यवहारिक परराष्ट्र नितीचा व अपार दूरदृष्टीचा जिवंत पुरावाच ठरला होता. या सिमला कराराद्वारे भारत व पाकिस्तान यांनी आपापसातील वादग्रस्त प्रश्न परस्पर विचार विनिमय व वाटाघाटी द्वारे सोडविण्याचे ठरविल्यामुळे भारत व पाकिस्तान यांच्यातील तणाव काही काळ तरी कमी होण्यास मदत झाली.

9) भारताला अणुसंपन्न केले 1974 :-

पंतप्रधान इंदिरा गांधींनी दिनांक 18 मे 1974 रोजी राजस्थानातील पोखरण प्रदेशात अणु चाचण्या घडवून भारताला अण्वस्त्र संपन्न देश बनवत संरक्षण क्षेत्रात सक्षम बनवले.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

10) 20 कलमी कार्यक्रमाची घोषणा 01 जुलै 1975:-

भारतातील आर्थिक व सामाजिक सुधारणा घडवण्यासाठी 01 जुलै 1975 रोजी पंतप्रधान इंदिरा गांधीजींनी आणीबाणीच्या काळात 20 कलमी कार्यक्रमाचा प्रारंभ केला. वेठबिगारी नष्ट करणे, कमाल जमीन धारणा कायद्याची अंमलबजावणी, शेतमजूरांना किमान वेतन, जीवनावश्यक वस्तूंच्या किमती कमी करणे इत्यादींचा 20 कलमी कार्यक्रमात समावेश होता. पंतप्रधान इंदिरा गांधीजींचे पुत्र संजय गांधीजींची प्रतिमा जनतेत निर्माण करण्यासाठी प्रौढ साक्षरता, कुटुंब नियोजन, झोपडपट्टी निर्मूलन, वनीकरण व हुंडा पद्धतीचे निर्मूलन हा पाच कलमी कार्यक्रम ही 20 कलमी योजना सोबत जोडलेला होता. संजय गांधीजींचा पाच कलमी कार्यक्रम विधायक स्वरूपाचा असला तरी त्याची अंमलबजावणी निष्ठूरपणे केल्यामुळे भारतीय जनतेत असंतोष निर्माण होऊन काँग्रेस पक्षाचे हानी झाली.

11) अलिप्ततावादी चळवळीचे नेतृत्व सन 1983 :-

इंदिरा गांधीजींच्या पंतप्रधानपदाच्या काळात अलिप्ततावादी राष्ट्रांची सातवी शिखर परिषद नवी दिल्लीत मार्च 1983 मध्ये होऊन या परिषदेचे व चळवळीचे नेतृत्व पंतप्रधान इंदिरा गांधीजींकडे सोपविले होते. त्यांनी आपल्या सक्षम नेतृत्वाने अलिप्ततावादी चळवळीला आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील एक प्रभावी चळवळ बनविले.

12) खलिस्तान प्रश्न राष्ट्रीय एकात्मतेला प्राधान्य:-

भारतातील पंजाब राज्यात 1980 च्या दशकात शीख धर्मीयांसाठी स्वतंत्र खलिस्तानच्या मागणीसाठी, निर्मितीसाठी चळवळ, आंदोलनाचा जोर वाढत जाऊन शीख दहशतवाद वाढला होता. स्वतंत्र खलिस्तान राष्ट्रांच्या निर्मितीसाठी ज्वलंत प्रश्न इंदिरा गांधींनी वाटाघाटीने सोडवण्याचा प्रयत्न करीत होत्या. अकालीच्या आनंदपुर साहिब ठरावाला संमती देणे किंवा भारतातून फुटून निघून स्वतंत्र खलिस्तानच्या निर्मितीला मान्यता देणे अशक्य होते. पंजाबातील दहशतवादी कारवायामुळे भारताच्या राष्ट्रीय एकात्मतेला धोका निर्माण झाला होता. अमृतसरमधील सुवर्ण मंदिरात शिख दहशतवादी घुसूले होते. अशा परिस्थितीत सुवर्ण मंदिरातून दहशतवादांचे उच्चाटन करण्यासाठी त्यांनी भारतीय लष्कराच्या "ऑपरेशन ब्लू स्टार" मोहिमेद्वारे जून 1984 मध्ये दहशतवाद्यांना ठार करून खलीस्थानी चळवळीला पायबंध घालण्यात मोलाची कामगिरी केली. पुढे या निर्णयाची त्यांना किंमत मोजावी लागून 31 ऑक्टोबर 1984 रोजी त्यांची हत्या झाली.

सारांश /निष्कर्ष :-

स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या पहिल्या व आजवरच्या एकमेव महिला पंतप्रधान म्हणून 1966 ते 1978 व पुढे 1980 ते 1984 या कालखंडातील पंडित जवाहरलाल नेहरूनंतर सर्वाधिक काळ पंतप्रधानपद भूषवलेल्या इंदिरा गांधीजींचा जीवनकाळ 19 नोव्हेंबर 1917 ते 31 ऑक्टोबर 1984 असा सर्वसाधारणपणे सात दशकांचा होता. त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात सहभाग घेतला होता. तसेच 1930 मध्ये असहकार चळवळीमध्ये सुद्धा सहभाग घेतल्याचे स्पष्ट होते. सन 1947 मध्ये भारतीय स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर महात्मा गांधीजींच्या मार्गदर्शनाखाली दिल्लीतील दंगलग्रस्त भागात दंगली थांबविण्याचे काम केले. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाच्यावतीने भारतीय राजकारणात प्रवेश केला. सन 1955 ते 1960 या काळात त्यांनी काँग्रेस पक्षाच्या महत्त्वपूर्ण पदावर काम केले. सन १९६४ ते १९६६ या काळात त्यांनी पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्री यांच्या मंत्रिमंडळात कार्य केले. लालबहादूर शास्त्री यांच्या निधनानंतर 24 जानेवारी 1966 रोजी भारताच्या चौथ्या व पहिल्या महिला पंतप्रधान म्हणून निवड झाली. सन 1966 ते मार्च 1977 व पुढे 1980 ते 1984 या काळात त्यांनी पंतप्रधानपदी कार्य केले. सन 1966 ते 1984 पर्यंत तीन वेळा पंतप्रधान म्हणून महत्त्वपूर्ण कामगिरी केली. पंतप्रधान म्हणून त्यांनी अनेक महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतले होते. त्यामध्ये भारतीय रुपयाचे अवमूल्यन, हरितक्रांती, अमेरिका व सोवीयत रशिया या महासत्तांसोबत संबंध प्रस्थापित केले. बँकांच्या राष्ट्रीयकरणाद्वारे जनहित साधत गरिबी हटाव, संस्थानिकांचे तनखेबंदी करणे, बांग्लादेश निर्मीतीत महत्वपुर्ण भुमीका, भारत-पाकिस्तान सिमला करार करणे, सन 1974 मध्ये देशाला अणु संपन्न करणे, 20 कलमी कार्यक्रमाचे अंमलबजावणी, अलिप्ततावाद चळवळीचे नेतृत्व तसेच खलिस्तान प्रश्नी खंबीर भूमिका यांचा समावेश होतो. सारांश पंतप्रधान इंदिरा गांधींनी देशांतर्गत विकासात त्याचबरोबर भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची महत्त्वपूर्ण कामगिरी केल्याचे दिसून येते.

संदर्भसूची:-

1) क्षीरसागर व्ही. एस., आधुनिक भारताचा इतिहास, 1757-2015, 14 वी आवृत्ती 2019, के सागर पब्लिकेशन, पुणे.
2) क्षीरसागर व्ही. एस., सामान्य अध्ययन चालू घडामोडीचा विशेष परमार्श, 11 वी आवृत्ती 2007, के सागर पब्लिकेशन, पुणे.
3) कुलकर्णी सुहास, चंपानेरकर मिलिंद, असा घडला भारत 1947-2012, पहिली आवृत्ती 2013, रोहन प्रकाशन, पुणे.
4) चपळगावकर नरेंद्र, राज्यघटनेचे अर्धशतक, पहिली आवृत्ती, 01 नोव्हेंबर 2002, मौज प्रकाशन, मुंबई.
5) शिंदे लक्ष्मण बाबुराव, भारतीय संसदेची कार्यपद्धती, 2022, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
6) ग्रोवर बी. एल., डॉ. बेल्हेकर एन. के., आधुनिक भारताचा इतिहास एक नवीन मूल्यांकन, 2016, एस चंद आणि कंपनी प्रायव्हेट लिमिटेड, नवी दिल्ली.
7) देशपांडे व्ही.टी., स्वातंत्र्योत्तर भारताचा इतिहास, 2020, के सागर पब्लिकेशन, पुणे.
8) गोडबोले माधवराव अनुवाद गोडबोले सुनिता, भारताच्या संसदीय लोकशाहीची अग्निपरीक्षा, पहिली आवृत्ती मे 2012, राजहंस प्रकाशन. पुणे.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात मराठी साहित्यावर प्रभाव पाडणार्या स्त्री लेखिका

डॉ. अक्षय किशोर घोरपडे, (मराठी विभागप्रमुख), जा. ता. ए. सो. गी. द. म. कला, श्री. के. रा. न. वाणिज्य आणि म. धा. विज्ञान महाविद्यालय, जामनेर, ता. जामनेर, जि. जळगाव

==

साधारणपणे एकूण समाजव्यवस्थेचा जेव्हा आपण विचार करतो तेव्हा निसर्ग नियमानुसार "लिंगभेदावर आधारित असे समाजाचे दोन घटक पडतात. एक स्त्री व दुसरा पुरुष हे घटक अर्थातच शरीर भेदावर अवलंबून आहेत. पण तरीही परंपरेने या शब्दाच्या विशेषणांना शरीर भेदाव्यतिरिक्त काही सांस्कृतिक अर्थ चिकटलेले आहेत उदाहरणार्थ पुरुषी किंवा मर्दानी शब्दांमध्ये शरीर सामर्थ्य, पराक्रम, बळकटपणा, धिटाई, रांगडेपणा, धसमुसळेपणा, अहंकारी वृत्ती, दुसऱ्यावर वर्चस्व गाजविण्याची प्रवृत्ती इत्यादी अनेक अर्थछटा सामावलेल्या आहेत व बायकी शब्दांमध्ये शारीरिक सौंदर्य, दौर्बल्य, हळुवारपणा, भावनाप्रधान, निष्क्रियता, नम्रपणा, आज्ञाधारकपणा इत्यादी गुणांचा अथवा अवगुणांचा समावेश होतो. संस्कृतीच्या इतिहासात असे साचे तयार होतात व जन्माला येणारी प्रत्येक व्यक्ती अशा साच्यात कोंबली जाते व हेटाळणीचा विषय ठरते. या दृष्टिकोनातून विचार करता स्त्रीपणाच्या म्हणून काही विशिष्ट प्रतिमा समाजात तयार केल्या जातात उदाहरणार्थ आदर्श माता, आदर्श पत्नी यांच्या संकल्पना आणि प्रत्येक स्त्रीचा स्त्रीपणा हा एकच आहे, असे मानले जाते. म्हणजे आदर्श मातेच्या प्रतिमेला छेद देणारे वर्तन एखाद्या स्त्रीने केले तर ते स्त्रीत्वाच्या विरुद्ध समजले जाते. म्हणजे लैंगिक वैशिष्ट्याशी नसलेला संबंध सांस्कृतिक वैशिष्ट्याशी जोडण्याचा प्रयत्न होतो."१ स्त्रीचे स्त्रीत्व नाकारून पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थेने स्त्रीला एका विशिष्ट साच्यात बंदिस्त करून सातत्याने तिची अवहेलना केली. तिचे स्वतंत्र अस्तित्व नाकारून तिला सातत्याने उपेक्षित ठेवले. धर्मसंस्था, कुटुंबसंस्था आदी सामाजिक संस्थांनी तिची विशिष्ट प्रतिमा तयार केली. तिला एका विशिष्ट भूमिकेत बद्ध केले. तिने या भूमिकेपासून हटू नये यासाठी विशिष्ट प्रकारचे कायदे केले गेले. हळूहळू याचा परिणाम असा झाला की, पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्था दृढ होत गेली व स्त्रीला दुय्यमत्व प्राप्त झाले. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत देश स्वतंत्र झाला. स्वतंत्र भारत देशाने २६ जानेवारी १९५२ रोजी राज्यघटना स्वीकारली. येथूनच भारतातील प्रत्येकाचा नव्या जीवनात प्रवेश सुरू झाला. जे उपेक्षित, वंचित, दलित, अस्पृश्य होते त्यांना राज्यघटनेने संरक्षण दिले. यात स्त्रीही अपवाद नाही. प्रत्येकाला मत देण्याच्या माध्यमातून मूल्य मिळाले. त्यामुळे स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात उपेक्षित समूहांमध्ये आत्मभान जागृतीचे व शिक्षणाचे प्रमाण वाढले. सामाजिक परिवर्तनाला वेग मिळाला. स्त्रियांच्या संदर्भात विचार केला असता पाश्चात्य स्त्रीप्रमाणे भारतीय स्त्रीला सामाजिक, राजकीय हक्कासाठी लढा द्यावा लागलेला नाही. राजा राममोहन रॉय, गो.ग.आगरकर, ज्योतीराव फुले, सावित्रीबाई फुले, महर्षी कर्वे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या सर्वांच्या अथक प्रयत्नाने भारतातील स्त्री स्वातंत्र्याची कवाडे खुली झाली होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या 'हिंदू कोड बिलाने' भारतीय स्त्रीचे कुटुंब व्यवस्थेतील व पितृसंपत्तीतील स्थान स्वतंत्र व बळकट केले. स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण वाढले. सामाजिक जीवनात स्त्रीचा सहभाग वाढला. पुरुषांच्या बरोबरीने ती उद्योग व्यवसायात कार्यरत झाली. स्त्रीच्या भोवती परंपरेने जी आदर्शतेची चौकट निर्माण केलेली होती ती चौकट झुगारून स्त्री ही स्व अस्तित्वाचा, अस्मितेचा शोध घेऊ लागली. स्त्रिया संघटित होऊन आपल्या हक्कासाठी चळवळीच्या माध्यमातून पुढे येऊ लागल्या. हे केवळ भारतातच घडत होते असे नव्हे तर "स्त्रियांच्या चळवळीने तर सतरोत्तर काळात संपूर्ण जगातच उंच झेप घेतली. ब्रिटिश स्त्रीमुक्ती चळवळीने १९७० साली ऑक्सफर्ड शहरात आपले पहिले राष्ट्रीय अधिवेशन भरवले. तेव्हापासून स्त्रीवादी राजकारणाची पुरुषकेंद्री राजकारणापेक्षा मूलतः निराळी मांडणी जगभर केली जाऊ लागली. स्त्रीवादाने 'राजकीय'ची व्याख्या खूपच व्यापक केली आणि सत्ता संघर्षात पितृसत्ताक वर्चस्वाचाही अंतर्भाव केला. आमच्या राजकारणाची सुरुवात मतदान करण्यापासून नव्हे तर 'आमच्या भावनेपासून होते' या भूमिकेतून स्त्रीच्या राजकीय भूमिकांची व्याख्या केली जाऊ लागली. भारतीय स्त्रियांना आपल्या हक्काची जाणीव होऊन या देशातील स्त्रियांच्या दर्जासंबंधीचा पहिला अहवाल १९७५ साली संसदेपुढे आला. त्यानंतर पंधरा वर्षांनी स्त्रियांचे प्रश्न राष्ट्रीय पातळीवर हाताळण्यासाठी एक राष्ट्रीय आयोग अस्तित्वात आला. मधल्या काळात संयुक्त राष्ट्राच्या पुढाकारांने संपूर्ण जगाने स्त्रीदशक(१९७६ ते ८५) साजरे केले होते. समता, विकास आणि शांतता ही त्या वर्षाची तत्त्वे होती. उत्पादन, प्रजनन आणि गृहकृत्ये या स्त्रियांच्या कार्याचा विकास प्रक्रियेत मेळ घालून त्या प्रक्रियेला अधिक गतिमान कसे करता येईल याचा विचार या दशकात केला गेला. स्त्रियांच्या मौलिक हक्कांची सार्वत्रिक तुडवणूक, गरजांची अपेक्षा आणि विकास प्रक्रियेतील रास्त भूमिकेला दिला जाणारा नकार लक्षात घेऊन इतर देशांप्रमाणे भारतातही कायद्यातील भेदभावकारी तरतुदी वगळल्या गेल्या. स्त्रियांच्या शिक्षण व आरोग्याच्या सुविधांमध्ये भर घातली गेली. वाढत्या रोजगार संधी व सामाजिक सेवा त्यांना उपलब्ध

केल्या गेल्या. पंचायतराज संस्थांमध्ये स्त्रियांना आरक्षण देऊन त्याचा राजकीय सहभाग वाढवला"२

याचा परिणाम असा झाला की, चूल आणि मूल इथपर्यंतच मर्यादित ठेवली गेलेली स्त्री सार्वजनिक जीवनात हिरीरीने भाग घेऊ लागली. कार्यालयाव्यतिरिक्त सार्वजनिक उपक्रमात, कार्यक्रमात तिचा वावर वाढला. रोज नव्या नव्या प्रसंगांना सामोरे जाताना येणाऱ्या अनुभवांनी तिचे अनुभवविश्व व्यापक झाले. कुटुंबाच्या सुरक्षित चौकटीच्या बाहेरील अनुभवांनी स्त्रीचे व्यक्तिमत्व विकसित केले. एकीकडे ही स्त्री स्वातंत्र्याची पहाट होत असताना मात्र प्रत्यक्ष समाजजीवन जगताना तिच्या वाट्याला उपेक्षा येत होती.

पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रीचे स्थान अजूनही कमीच होते. स्त्री ही उपभोगाचे साधन आहे. हा समज पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थेमध्ये दृढमूल असल्याने स्त्रीचे मोठ्या प्रमाणात वस्तूकरण करण्यात आले. उत्पादन विक्रीसाठी स्त्रीच्या सौंदर्याचा मॉडेल म्हणून वापराचे नवे अर्थशास्त्र जन्माला आले. या बाजारी अर्थशास्त्राने स्त्री प्रतिमेचे हनन केले. अवमूल्यन केले. आधीच पुरुषांच्या बरोबरीने वावरताना त्यांच्या कामुक नजरेपासून, स्पर्शापासून स्वचरित्राचे संरक्षण करण्यासाठी धडपडणाऱ्या स्त्रीसाठी बाजारू अर्थशास्त्राच्या वस्तूकरणामुळे दैनंदिन जगणे अधिकच अवघड बनले. तिच्या मनाचा कोंडमारा सुरू झाला. पात्रता असूनही डावलले जाणे, पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान नसणे, उपभोग्य वस्तू म्हणून समाजात निर्माण झालेली प्रतिमा आणि या पद्धतीनेच तिची होत असलेली जाहिरातबाजी, मूलतत्त्ववाद्यांचा स्त्री आरक्षणाला, शिक्षणाला कायम असणारा विरोध या सर्वांच्या एकत्रित परिणामातून ढवळून निघालेले स्त्रीचे अनुभवविश्व त्यांच्याच लिखित साहित्यातून प्रतिबिंबित होण्यास सुरुवात झाली. हे प्रतिबिंब आधीच्या स्त्रीने लिहिलेल्या साहित्यापेक्षा वेगळे होते. पारंपारिक मूल्यव्यवस्थेला नाकारणारे आणि पुरुषांनाही निर्माण केलेल्या लेखनादर्शापेक्षा भिन्न होते. साधारणपणे ही प्रक्रिया १९८० या दरम्यान मराठी साहित्यात सुरू झाली आणि येथूनच मराठी साहित्यात स्त्रीवादी साहित्याचा नवा प्रवाह जन्माला आला. या आधी स्त्री लेखिका लेखन करीत नव्हत्या असे नाही. परंतु त्यांच्या लेखनाची जातकुळीच वेगळी होती. पतिनिष्ठा, माहेरच्या रम्य आठवणी, संसार करताना येणार्या अडचणी, मुलांचे भावविश्व यातच त्यांचे लेखन अडकून पडलेले होते. अपवादात्मक काही लेखन सोडले तर समाजावर एकूण प्रभाव पडेल असा त्यात काही भाव नव्हता. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडानंतर विशेषत: १९८० नंतरच्या लेखिकांनी समाजातील ज्वलंत प्रश्न आणि स्त्रीचे भावविश्व मनमोकळेपणाने अभिव्यक्त करून आपल्या लेखनाची छाप मराठी साहित्यावर पाडली. यात प्रामुख्याने शांता गोखले, गौरी देशपांडे, सानिया, प्रिया तेंडुलकर, आशा बगे, अनुराधा पाटील, अनुराधा वैद्य, सिसिलिया कार्व्हालो, मल्लिका अमरशेख, प्रभा गणोरकर, प्रज्ञा लोखंडे, हिरा बनसोडे, उर्मिला पवार, कविता महाजन, मेघना पेठे ई. लेखिका महत्त्वाच्या आहेत.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात मराठी साहित्यक्षेत्रात मराठी साहित्याचे पारंपरिक निकष नाकारून आपल्या कर्तृत्वाचा, लेखनाचा ठसा उमटविणाऱ्या काही लेखिकांचा आपण थोडक्यात परिचय जाणून घेऊ या.

१. शांता गोखले :-

शांता गोखले यांच्या 'रिटा वेलिणकर', 'त्या वर्षी' या कादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत. या कादंबऱ्यातून त्यांनी एकूणच मराठी कादंबरी लेखनाला नवा आयाम दिला. साहित्य अभिव्यक्तीच्या संदर्भात स्त्रियांच्या लेखनावर पुरुषी लेखन परंपरेचा असणारा प्रभाव आणि त्यातून त्यांची निर्माण झालेली लेखनशैली त्यामुळे स्त्रीचे अनुभव विश्व प्रामाणिकपणे अभिव्यक्त होत नव्हते. त्यांच्या अभिव्यक्तीवर बंधने येत होती. ही कोंडी फोडण्याचे महत्त्वपूर्ण काम शांता गोखले यांनी आपल्या लेखनातून केले.

२. गौरी देशपांडे :-

स्त्रीवादी साहित्य प्रवाहात महत्त्वाच्या व सातत्यपूर्ण लिखाण करणाऱ्या लेखिका म्हणून गौरी देशपांडे ओळखल्या जातात. आतापर्यंत त्यांच्या 'आहे हे असं आहे', 'एकेक पान गळावया', 'थांग', 'उत्खनन', 'मुक्काम', 'तेरूआ', 'काही दूरपर्यंत', 'दुस्तर हा घाट', 'गोफ', 'निरगाठी', 'कारावासातील पत्रे', 'दुहेरी', 'मध्य लटपटीत', 'चंद्रिके ग सारीके ग' या साहित्यकृती प्रसिद्ध आहेत. गौरी देशपांडे आपल्या साहित्यातून विवाहसंस्था, कुटुंबसंस्था याविषयीचे मूलभूत प्रश्न उपस्थित करतात. त्या संदर्भात नवे चिंतन मांडतात. पती आणि पत्नी या दोघांचाही मानसिक कोंडामारा होत असेल तर अशा व्यवस्थेत बदल होणे आवश्यक आहे. म्हणून त्या स्त्री-पुरुष मैत्रीची नवी व्याख्या मांडतात. पण याचा अर्थ असा नव्हे की, त्यांच्या नायिका या स्वैराचारी होतात. उलट त्या आपल्या मनाशी प्रामाणिक राहून आपले स्वातंत्र्य उपभोगतात. कारण शरीराच्या पलीकडेही एक विश्व आहे. ज्याचा संबंध दैनंदिन जगण्याशी रोजच असतो. म्हणून मग गौरी देशपांडे यांच्या नायिका एक नवा आशय घेऊन अवतरतात. त्यांच्या कादंबऱ्यातील नायिका सुशिक्षित आहेत. व्यक्तीस्वातंत्र्याला त्या प्रचंड महत्व देतात. त्यामुळे त्यांच्या कादंबऱ्यातील पात्रे एकमेकांच्या स्वातंत्र्याच्या आड येत नाहीत. त्यांच्या कादंबऱ्यातील पात्रे आधुनिक विचारसरणीची आहेत. ड्रिंक्स घेणे, पोहणे, टेनिस खेळणे, पार्ट्यांनी जाणे, मौजमजा करणे, मुक्त वातावरण जगणे या सर्व

गोष्टींना ते सहज घेतात. मुळात गौरी देशपांडे या स्त्रीकडे व्यक्ती म्हणून पाहतात. माणूस म्हणून पाहतात. देश व धर्म यापेक्षाही माणूस मोठा आहे. आणि एकदा माणूस म्हणून विचार करण्यास सुरुवात केली तर माणूस म्हणून असणाऱ्या संवेदना, भावना, विचार या सर्वांचा विचार आवश्यक ठरतो. स्त्री म्हणून वाट्याला येणाऱ्या वेदनेचा विचार करताना स्त्री जीवनाचे विविध पदर त्या आपल्या कादंबऱ्यातून उलगडतात. त्यात कुठेही बटबटीतपणा अथवा अतिरंजितपणा नसतो.

३. सानिया :-

सानिया यांनी साधारणपणे 1980 नंतरच्या कालखंडात मुख्यतः आपले लेखन सुरू केले. आतापर्यंत त्यांच्या 'शोध', 'प्रतीती', 'खिडक्या' इत्यादी कथासंग्रह तसेच 'स्थलांतर', 'आवर्तन', 'अवकाश' या कादंबऱ्या प्रकाशित आहेत. सानियांच्या लिखित कादंबऱ्यातील नायिकांच्या संदर्भात एक निरीक्षण असे नोंदवता येते की, जेथून आपल्या आयुष्याचा प्रवास त्या सुरू करतात तेथेच त्यांच्या आयुष्याचे वर्तुळ पूर्ण होते. त्या माघारी आपल्या मूळ ठिकाणावर येतात. याचा अर्थ असा नाही की, आयुष्यातील अपयशाने त्या माघारी फिरलेल्या आहेत. उलट एका नव्या प्रवासाचे ते संसूचन करतात. दुसरे असे की, स्त्रीचे स्वतंत्र होणे म्हणजे नेमके काय? एकटे राहून स्व अस्तित्वाचा शोध घेत जगणे की आणखी काही. मुळात सानिया या दृष्टीने गांभीर्याने विचार करतात. स्त्रीचे स्वतंत्र अस्तित्व म्हणजे तिला हवे असणारे स्वतःचे मुक्त अवकाश मिळणे ज्या अवकाशात ती स्वतःची निर्णय स्वतःच घेऊ शकते. आपल्या जोडीदाराशी मैत्रीपूर्ण संबंध निर्माण करू शकते. एकमेकांप्रती आदर, विश्वास तिला या अवकाशात मिळायला हवा, हे सानियांना अभिप्रेत आहे. त्यामुळे विवाहसंस्थेच्या माध्यमातून जोडीदाराशी सुरू होणारा नवा प्रवास सहजीवनावर विश्वास व्यक्त करणारा आहे.

४. मेघना पेठे :-

मेघना पेठे या मराठी साहित्यातील बंडखोर स्त्री लेखिका म्हणून ओळखल्या जातात. आतापर्यंत त्यांचे 'हंस अकेला', 'आंधळयाच्या गाई', 'नातीचरामी' इत्यादी साहित्यकृती प्रकाशित आहेत. त्यांच्या लेखनातून येणारी शारीर वर्णने आणि श्लिलतेच्या कल्पनांना धक्के देणारी त्यांची भाषा यामुळे मराठी साहित्यात बऱ्यापैकी खळबळ उडालेली होती. त्या अनुषंगाने त्यांना बरीच टीका ही सहन करावी लागली. असे असले तरी मराठी स्त्रीवादी साहित्याला मेघना पेठे यांनी एका उंचीवर नेऊन ठेवलेले आहे. मेघना पेठे यांनी आपल्या कथातून आधुनिक स्त्री प्रतिमेचे चित्रण केलेले असले तरी त्यांनी निर्माण केलेल्या नायिका या मराठी साहित्य परंपरेत वेगळया आणि नावीन्यपूर्ण आहेत. प्रौढ, अविवाहित, कुरूप, मध्यमवर्गीय, एकटे राहण्याचा निर्णय घेणाऱ्या, लग्न, मूल, कुटुंब या संदर्भात रोखठोक विचार करणाऱ्या नायिकांना त्यांनी मध्यवर्ती मराठी साहित्य प्रवाहात आणले. त्यांना बोलते केले. लग्न न जमणाऱ्या, पुरुष स्पर्शासाठी आसुसलेल्या, प्रौढ तरुण कुमारिकांची त्यांच्या लेखनातून येणारी भावस्पंदने नवा आशय मांडणारी आहेत. स्त्री व्यक्तिरेखांबरोबरच पुरुष व्यक्तिरेखांबद्दलही मेघना पेठे या अधिक वास्तववादी व सजग आहेत. त्यांच्या कथेतून येणारे पुरुष हे सौंदर्याचे, मदनाची पुतळे नाहीत तर हेही सामान्य रूपाचे आहेत. सामान्य रूपाच्या सामान्य आर्थिक स्तरातील नायक नायिकांना मेघना पेठे यांनी कथा विश्वात अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त करून दिलेले आहे.

५. प्रज्ञा दया पवार :-

प्रज्ञा दया पवार यांची 'अंतस्थ', 'उत्कट जीवघेण्या धगीवर', 'मी भिडवू पाहते समग्राशी डोळा', 'आरपार प्राणांतिक लयित', 'दृश्यांचा ढोबळ समुद्र' इत्यादी काव्यसंग्रह तर 'अफवा खरी ठरावी' म्हणून हा कथासंग्रह प्रकाशित आहे. प्रज्ञा दया पवार या मुख्यतः दलित कवयित्री म्हणून ओळखल्या जात असल्या तरी स्त्री जाणीव ही त्यांनी दलित जाणीव इतकीच समर्थपणे आपल्या लेखनातून मांडलेली आहे. जागतिकीकरणाने स्त्रीसमोर निर्माण केलेले भ्रामक विश्व यात स्त्री प्रतिमेचे हनन जोरकसपणे सुरू आहे. स्त्रीचे वस्तूकरण, बाजारीकरण मोठ्या प्रमाणात सुरू आहे. स्त्री-पुरुषांच्या संबंधात विचित्रता निर्माण झालेली आहे. त्यांच्या 'अफवा खरी ठरावी' म्हणून या कथासंग्रहात " मल्टिपल रिलेशन, स्त्रीचे दुय्यमत्व, धम्मकारणातील राजकारण आणि स्त्रीचा वापर, स्त्री पुरुष, नवरा बायको संबंधाचा निकोपपणा व त्यासाठीचे माध्यम, दलित पुरुषांच्या मनामध्ये ब्राह्मण स्त्री विषयी असलेली अढी, आकर्षण, पुरुष मनावर स्त्रीच्या अनुषंगाने येणारे दडपण, न्यूनगंड, विवाहसंस्था, कुटुंबसंस्थेला नकार, दलित पुरुषाची नवऱ्याची स्त्रियावरील दावेदारी, लिव्ह-इन-रिलेशनशिप, स्त्री स्वातंत्र्य, मुलगा आणि आई या नात्यांमध्ये दुसऱ्या नवऱ्यामुळे निर्माण झालेला गुंता व वेदना इत्यादी स्त्री संबद्ध अनुभव व स्त्रीवादी कथासूत्रे या संग्रहात आढळतात" ३

याशिवाय अनुराधा पाटील, अनुराधा वैद्य, आशा बगे, हिरा बनसोडे, ललित गादगे, नीरजा, उर्मिला सिरूर, अरुणा ढेरे, कविता महाजन, प्रिया तेंडुलकर इत्यादी महत्त्वाच्या लेखिकांनी स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात आपल्या लेखनाचा ठसा मराठी साहित्यावर उमटवलेला आहे.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात मराठी साहित्यावर प्रभाव पाडणार्या स्त्री लेखिकांचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास काही

 UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

ठोस निष्कर्ष नोंदविता येतात. ती अशी की,

१. उर्मिला पवार, प्रज्ञा पवार, हिरा बनसोडे, पुष्पा कांबळे या लेखिका स्त्रीवादी जाणिवेतून समग्र मानवी जीवनाचा वेध घेताना दिसतात.
२. गौरी देशपांडे, सानिया, मेघना पेठे या लेखिका स्त्रीवादी जाणिवेतून पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थेचा शोध घेताना दिसतात.
३. लिंगाधिष्टीत विषम समाजव्यवस्था नाकारणे व स्त्रीला शोषणातून मुक्त करणे स्त्रीवादी साहित्याचे ध्येय आहे.
४. पितृसत्ताक व्यवस्थेने लादलेल्या आदर्श स्त्रीत्वाच्या चौकटीतून स्त्रीला मुक्त करणारे व स्त्रीचा माणूस म्हणून विचार करणारे या कालखंडातील लेखिकांनी साहित्य लिहिलेले दिसते.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील १९७५- १९८५ हे आंतरराष्ट्रीय महिला दशक जगभर गाजले. या निमित्ताने स्त्री प्रश्नांचा ऊहापोह सर्व थरातून झाला. स्त्री प्रश्नांवर व्यापक चर्चा घडली. सार्वजनिक जीवनात हळूहळू का होईना स्त्रियांचा प्रवेश सुकर झाला. स्त्रिया लेखनासाठी उद्युक्त झाल्या. या कालखंडात निर्माण झालेल्या लेखिकांनी खर्या अर्थाने आपल्या प्रश्नाला वाचा फोडली. इतकेच नव्हे तर पारंपरिक मराठी लेखनाचे स्वरूप बदलवले.

संदर्भ :-

१. धोंगडे अश्विनी, 'स्त्रीवादी साहित्य', साठोत्तरी मराठी वाङ्मयातील प्रवाह, संपा. डॉ. लिंबाळे शरणकुमार, दिलीपराज प्रकाशन, प्रा. लि. पुणे, आ. १ली. ०७, पृ. १५०.
२. भोळे भा. ल., 'सत्तरीनंतरचे सामाजिक बदल आणि मराठी साहित्य', प्रतिष्ठान, वर्ष ४८ वे, अंक १ ला, सप्टेंबर-ऑक्टोबर २०००, संपा. किंबहुने रवींद्र, पृ. १५.
३. शेरे नीळकंठ, 'बदलती दलित कथा', ललित, वर्ष ५० वे, अंक ८ वा, ऑगस्ट १३, अतिथि संपा. पुष्पलता राजापुरे-तापस, पृ. ४९.

 UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिला उद्योजकांची दशा आणि दिशा

प्रा. डॉ. बी.एस. भालेराव, अर्थशास्त्र विभाग, सौ. रजनीताई नानासाहेब देशमुख कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय भडगाव जि. जळगाव

===

सारांश

भारतीय समाज रचनेमध्ये स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने काम करतात. राजकारण, धर्मकारण समाजकारण किवा औद्योगिक क्षेत्र असो स्त्रियांनी देशाच्या विकासात मोलाची भर घातली आहे. तरीही भारतीय समाजव्यवस्थेत स्त्रियांना कमी लेखले जाते. त्यांच्या क्षमतेबाबत शंका घेतली जाते. त्यांच्या कार्यक्षमतेवर प्रश्न चिन्ह उपस्थित केले जातात. वर्तमान काळात इंद्रा नुई, मुजुमदार, अग्रवाल, इत्यादी भारतीय महिला उद्योजकांचा डंका विश्वात गाजत आहे.

मुख्य संबोध : उद्योजक, स्त्री उद्योजक, भारतीय कुटुंब व्यवस्था, समाज रचना.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. भारतातील स्वातंत्र्योत्तर काळातील उद्योजक महिलांच्या वास्तविक परिस्थितीचे अध्ययन करणे.
२. भारतीय स्वातंत्र्योत्तर महिला उद्योजकांच्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
३. भारतीय स्वातंत्र्योत्तर महिला उद्योजकांच्या प्रगतीसाठी उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन पद्धती :

सदर संशोधन निबंध हा द्वितीयक सामग्रीवर आधारित आहे. ज्यामध्ये अनेक संदर्भ ग्रंथ, क्रमिक पुस्तके, जर्नल्स, मासिके, नियतकालिके, वेबसाईट अनेक शासकीय व अशासकीय प्रकाशित तसेच अप्रकाशित अहवाल आणि तसेच पीएचडी प्रबंध इत्यादीचा उपयोग केला आहे.

प्रस्तावना: प्राचीन, मध्ययुगीन काळातील स्त्रियांच्या तुलनेत स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रियांच्या जीवनमानात सुधारणा झाली आहे. राज्यघटनेने महिलांना अधिक सुरक्षित हक्क आणि अधिकार दिल्यामुळे ह्या सुधारणा घडवून आल्या आहेत. राज्यघटनेच्या कलम १४ नुसार पुरुष आणि स्त्रियांना समान अधिकार, १५ (i) नुसार लिंग आधारित भेदभाव समाप्त करणे. १५ (iii) नुसार राज्य महिलांसाठी विशेष कायदा करणार.१६ (ii) नुसार राज्य कोणत्याही रोजगारांबाबत भेदभाव करणार नाही. त्याचप्रमाणे समान वेतन कायदा १९७६, अश्लील प्रस्तुतीकरण निषेध कायदा १९८६ यासारखे अनेक कायदे व योजना राबवून महिला सबलीकरण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये पुरुषप्रधान संस्कृतीने महिलांना पुरुषांपेक्षा कमी दर्जा दिला आहे. महिलांनी केवळ घर सांभाळणे एवढेच काम करावे अशी अपेक्षा समाजाकडून केली जाते. पंडित जवाहरलाल नेहरू म्हणतात की, ज्या देशात स्त्रियांची प्रगती होईल तो देश प्रगतिशील समजावा. डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांच्या मते, महिला सबलीकरणातून चांगल्या देशाची उभारणी होते.

भारतीय स्त्रियांनी स्वातंत्र्यलढयामध्ये तसेच सांस्कृतिक उभारणीत मोलाची भर घातली आहे. महिला उद्योजकांचे विकसनशील देशांमध्ये आर्थिक विकासात महत्त्वाचे योगदान आहे. त्या पुरुषांपेक्षा अधिक प्रामाणिकपणे आणि चांगल्या रीतीने व्यवसाय करू शकतात. त्यांच्याकडे सहनशक्ती निर्णय क्षमता उपजतच असते त्यामुळे त्या अधिक प्रभावशाली उद्योजक म्हणून नाव रूपास येऊ शकतात. १९९१च्या जनगणनेप्रमाणे १९८१ च्या तुलनेत १९९१ मध्ये महिला उद्योजकांचे प्रमाण दुपटीने वाढले आहे. भारतीय महिला उद्योजकांमध्ये बहुतांश महिला ह्या अल्प-कौशल्य न्यून-तंत्रज्ञान आणि कमी उत्पादन देणाऱ्या उत्पादनांमध्ये गुंतलेल्या आहेत . १९९९ मध्ये २९,5,६८० स्त्रि-उद्योजक अस्तित्वात होत्या.

जगामधील १२६ मिलियन स्त्रिया उद्योजक आहेत. राष्ट्रीय नमुना सर्वेनुसार भारतातील एकूण व्यवसायामधील स्त्री उद्योजकांचा वाटा १४ टक्के आहे. त्यामध्ये २० ते ३० वयोगटातील जवळपास ५८% स्त्री उद्योजक आपला स्वतःचा व्यवसायात गुंतलेल्या आहेत. भारतातील ७१ टक्के महिला उद्योजक किमान पाच लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देतात. भारतातील २२ ते २७ मिलियन लोकांना स्त्री उद्योजक प्रत्यक्ष रोजगार पुरवितात.

उद्योजक या मराठी शब्दाचा इंग्रजीमध्ये Entrepreneur असा अर्थ होतो. Entrepreneur ही संज्ञा फ्रेंच भाषेतील entreprendre या संज्ञा वरून घेतली आहे. ज्याचा अर्थ 'हाती घेणे' असा होतो. सोळाव्या शतकामध्ये उद्योजक ही संज्ञा लष्करी मोहीम हाती घेणारा या अर्थाने वापरली गेली. कालांतराने फ्रान्समध्ये शेतकऱ्यांना उद्योजक संबोधले गेले. अठराव्या शतकापासून उद्योजक म्हणजे जोखीम स्वीकारणारी, व्यवसाय करणारी व्यक्ती असा अर्थ रूढ झाला.

उद्योजकाची व्याख्या:

 UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

रिचर्ड कांतिलोन (Richard Kantilon) - उत्पादनाची साधने निश्चित किंमतीला खरेदी करून त्यांच्यापासून उत्पादन तयार करून ते अनिश्चित किमतीला विकणारी व्यक्ती म्हणजे उद्योजक होय.

स्त्रि उद्योजक म्हणजे काय?

महिला किंवा स्त्री उद्योजक म्हणजे जी कोणी महिला आपल्या स्वतः चा व्यवसाय सुरू करते आणि त्या व्यवसायात किमान ५१ टक्के पेक्षा जास्त गुंतवणूक आणि रोजगार निर्मिती करते त्या महिलेला स्त्री उद्योजक किंवा महिला उद्योजक असे म्हणतात.

स्त्रि उद्योजक व्याख्या:

शुम्पिटर यांच्या मते, जी महिला नवप्रवर्तनाचा स्वीकार करून आपला व्यवसाय करते त्या महिलेला स्त्री उद्योजक असे म्हणतात.

रुहानी जे. अलाईस (Ruhani J. Alice) - महिला उद्योजक म्हणजे महिलांचे समभाग आणि रोजगार निर्मितीमधील सहभागीत्व होय.

सद्य: स्थितीत भारतातील आघाडीच्या महिला उद्योजक:

इंद्रा नुई - प्रबंधक, पेप्सिको कंपनी लिमिटेड.
किरण मुजुमदार - प्रमुख आणि मुख्य संचालक, बायकोन लिमिटेड बंगलोर.
वंदना लुथरा - सह संस्थापक, व्हीएलसीसी आरोग्य सुरक्षा लिमिटेड.
राधिका अगरवाल - सह संस्थापक, इंटरनेट मार्केट प्लेस शॉप क्लोज.
वनी कोला - संस्थापक, कलारी कॅपिटल (kalaari Capital)
श्रीलक्ष्मी - तरुण महिला उद्योजक
सुमन अग्रवाल - सह संस्थापक आणि संचालक, इमेज कन्सल्टिंग बिझिनेस इन्स्टीट्यूट
फाल्गुनी नायर - सह संस्थापक तथा संचालक, इमेज कन्सल्टिंग बिजनेस इन्स्टिट्यूट.
रिचा कार - संस्थापक, झिवामे (Zivame)
सुधा मूर्ती - चेअरमन, इन्फोसिस फाउंडेशन.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिला उद्योजकांची सद्यस्थिती:

उद्योगाच्या आकारानुसार	
सूक्ष्म किंवा कुटीर उद्योग	80 टक्के
लघुउद्योग	16 टक्के
मध्यम उद्योग	04 टक्के
विभाग नुसार वर्गीकरण	
शहरी भाग	52 टक्के
ग्रामीण भाग	48 टक्के
क्षेत्रानुसार वर्गीकरण	
निर्माण क्षेत्र	22 टक्के
व्यापार क्षेत्र	21 टक्के
सेवाक्षेत्र	57 टक्के

मालकीनुसार वर्गीकरण	
भागीदारी	8 टक्के
स्वतः मालकीचे	90 टक्के
इतर	2 टक्के

महिला उद्योजकांचे वयानुसार वर्गीकरण				
वयोगट:	20 ते 30	30 ते 40	40 ते 50	50 ते 60
टक्केवारी	25	17	50	8

वैवाहिक स्थितीनुसार वर्गीकरण	
विवाहित	अविवाहित
94 टक्के	6 टक्के

महिला उद्योजकांचे शिक्षणानुसार वर्गीकरण							
शिक्षण	10 पेक्षा कमी	10 वी	12 वी	डिप्लोमा	पदवी	पदव्युत्तर	व्यावसाईक
टक्केवारी	14	19	20	2	32	10	3

(स्रोत: Inclusion for women on micro small medium enterprises in India. International Finance Corporation World Bank Group)

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

वरील तक्त्यामधील माहिती आय एफ सी च्या संशोधनावरून घेतली आहे. या तक्त्यावरून असे निदर्शनात येते कि, 80 टक्के महिला उद्योजक सूक्ष्म आणि कुटीर उद्योगांमध्ये गुंतलेल्या आहेत. महिला उद्योजकांच्या वयानुसार वर्गीकरणानुसार असे देसून येते कि, 40 ते 50 वयोगटातील स्त्री उद्योजक 50 टक्के आहेत. म्हणजेच जास्त प्रमाणात आहेत. वैवाहिक स्थितीनुसार 94 टक्के स्त्रिया वैवाहिक आहेत. 90 टक्के स्त्री उद्योजक स्वत:च्या मालकीच्या व्यवसायात काम करतात.

महिला उद्योजकांच्या समस्या:

स्त्रित्व : सामाजिक उतरंडीत पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये स्त्रियांचा दर्जा दुय्यम आहे. स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा कमी लेखले जाते. पुरुष उद्योजक हे महिला उद्योजकांपेक्षा अधिक जोखीम स्वीकारू शकतात अशी समाजात अवधारणा निर्माण झाली आहे. त्यामुळे महिला उद्योजाकंकडे समाजाचा पाहण्याचा दृष्टीकोन संकुचित आहे.

वित्तीय संस्था किंवा बँकाची वागणूक: महिला उद्योजकांना कमी किंवा उशिरा कर्जवाटप करतात. कारण की, त्यांची अशी धारणा असते की पुरुष उद्योजकांपेक्षा महिला उद्योजकांमध्ये निर्णय क्षमता, धाडसी वृत्ती यांचा अभाव असतो.

खेळते भांडवलाची कमतरता: बहुतांश महिला उद्योजकांकडे खेळत्या भांडवलाची कमतरता असते. बहुतांश महिला उद्योजक परितक्त्या किवा विधवा असतात आपला स्वत:चा किवा कुटुंबांचा उदरनिर्वाह चालवा म्हणून व्यवसाय क्षेत्रात उतरलेल्या असतात. त्यामुळे मुळातच त्यांच्याजवळ भांडवलाची कमतरता असते. घरातून पुरेसे भांडवल प्राप्त होत नाही. त्यांना स्वतः भांडवलाची उभारणी करावी लागते. जरी कुटुंबाकडे भांडवल असले तरी ते देण्यासाठी कुटुंब प्रमुख पुढे सरसावत नाहीत.

भारतीय कुटुंब व्यवस्था: भारतामध्ये कुटुंब, ज्येष्ठांचा सांभाळ करणे त्यांच्या जेवणाची व्यवस्था करणे हे केवळ महिलांचीच जबाबदारी समजली जाते. त्यामुळे महिला उद्योजक म्हणून पुढे येण्यास कुटुंबाकडूनच त्यांना प्रतिसाद मिळत नाही. कोणत्याही व्यवसायाचे यश हे कुटुंबाच्या सहकार्यावर अवलंबून असते. पुरुष उद्योजकांपेक्षा महिला उद्योजकांना घरातून अतिशय कमी प्रमाणात प्रोत्साहन मिळते. त्यामुळे महिला उद्योजक निर्माण होण्यास अडसर निर्माण होतो.

तंत्रज्ञानाची कमतरता: भारत हा विकसनशील देश आहे. या देशांमध्ये प्रगत तंत्रज्ञान उपलब्ध नाही त्यामुळे स्त्री उद्योजकांपुढे प्रगत तंत्रज्ञानाची कमतरता भासते.

नवप्रवर्तन व नवतंत्रज्ञानाचा अभाव: भारत देश नवनवीन तंत्रज्ञान विकसित करण्यात मागे पडत आहे. चीन किंवा इतर विदेशांमध्ये ज्या गतीने नवतंत्रज्ञान विकसित होत आहे त्यापेक्षा कमी गतीने भारतामध्ये नवतंत्रज्ञान विकसित होत आहे. या समस्येमुळे स्त्री उद्योजकांपुढे अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

श्रमिक पुरवठा: भारतामध्ये कुशल श्रमिकांचा पुरवठा खूप कमी आहे. देशात बेरोजगारांची संख्या जरी जास्त असली तरी कुशल बेरोजगार कमी आहेत, त्यांच्याकडे रोजगारासाठी लागणारे कौशल्य नाही ही मुख्य समस्या भारतीय स्त्री उद्योजकांपुढे उभी आहे.

सामाजिक समस्या: महिलांकडे भारतीय समाजातील बघण्याचा दृष्टिकोन विचित्र आहे. महिला उद्योजक असू शकतात हे त्यांच्या पचनी न पडणारे आहे. त्यामुळे घरातील लोक असे विचार करतात की समाज काय म्हणेल. उद्योजक फक्त पुरुषच असतात अशी भावना कुटुंबाच्या मनात खोलवर रुजलेली असते. त्यामुळे घरातून पाहिजे तेवढे सहकार्य त्यांना मिळत नाही.

उत्पादन समस्या: भारतीय स्त्री उद्योजक प्रामुख्याने हस्तकला, कापड, अन्न इत्यादी उद्योगांमध्ये आहेत. देशांमध्ये अशा उत्पादनांना कमी मागणी असते. मात्र विदेशामध्ये अशा उद्योगांची मागणी मोठ्या प्रमाणात असते. परंतु महिला उद्योजकांना आंतरराष्ट्रीय व्यापारासंबंधित माहितीचा अभाव असल्यामुळे त्यांचा निर्यातीमधील हिस्सा फार कमी आहे.

कच्च्या मालाची समस्या: दिवसेंदिवस वस्तूंच्या किमती वाढत आहेत. त्यामुळे कच्च्या मालाच्या किमती सुद्धा वाढत आहेत. ही समस्या संपूर्ण उद्योगजगताला भेडसावत आहे त्यापासून महिला उद्योजक सुद्धा सुटल्या नाहीत.

महिला उद्योजकाच्या समस्येवरील उपाय :

सामाजिक मानसिकतेत बदल: भारतीय समाजाचा स्त्रीयांप्रती 'चूल आणि मुल' असलेला दृष्टीकोन बदलणे आवश्यक आहे. बहुतांश कुटुंबामध्ये हा दृष्टीकोन बदलतांना दिसत आहे.

वित्तीय साक्षरता: भारतीय समाज खेड्यामध्ये वसलेला आहे. त्यांना वित्तीय साक्षरतेची अत्यंत गरज आहे. जोपर्यंत उद्योजकतेचे धडे जनमानसात रुजत नाहीत तोपर्यंत स्त्री उद्योजकांना पोषक वातावरण मिळणार नाही.

विशेष प्रशिक्षण : सरकारच्यावतीने स्त्रीयांना उद्योजकतेचे प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. शालेय शिक्षणात उद्योजकतेचा अभ्यासाचा समावेश करावा. त्यामुळे स्त्रीयामध्ये उद्योजकतेची भावना वाढीस लागेल.

विविध योजना : सरकारच्यावतीने स्त्री उद्योजकांसाठी अनेक योजना सुरु केल्या असल्या तरी त्या योजना गरजू स्तीयांपर्यंत पोहचत नाही. हि समस्या सर्वासाठी लागू पडते. म्हणून सरकारने टार्गेट गट निश्चित करून त्याचा पाठपुरावा केला पाहिजे.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

निष्कर्ष :

आधुनिक युग हे स्त्री उद्योजकांचे युग आहे. गुगल, बेन अँड कंपनी लि.च्या संशोधनानुसार भारतामध्ये २०३० पर्यंत भारतातील महिला उद्योजक जवळपास १५० ते १७० मिलियन प्रत्यक्ष रोजगार उपलब्ध करून देतील. भारतीय समाजरचनेत स्त्रीयांच्या प्रगतीमध्ये धार्मिक रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा, सामाजिक जाणीव व मानसिकता बाधक आहे. जोपर्यंत स्त्रीयांप्रती समाजाची रूढीवादी मानसिकता बदलत नाही तोपर्यंत स्त्री उद्योजकतेचा विकास होणे शक्य नाही. सैद्धांतिक दृष्ट्या महिला पुरुषांपेक्षा कमी भ्रष्ट असतात. त्यामुळे देशहितासाठी महिलांमध्ये उद्योजकतेची वाढ करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

संदर्भ :

१. कुलसचिव डी.व्ही.मुळे, उद्योजगतेची मुलतत्वे, प्रकाशक, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर २०१४.
२. Kriti Suri and Aishwarya Verma, Evolution of Women Entrepreneurship in India International Journal of Policy Sciences and Law Volume 1, Issue 2.
३. Aarti Gupta, Debashish Mukerji, Financial Inclusion for Woman-Owned Micro, Small & Medium Enterprises (MSMEs) in India.
४. कुमकुम शर्मा, महिलाओ के स्थिती सुधार मे कुटीर उद्यो.गोकी भूमिका समीक्षात्मक अध्ययन, JETIR February 2022, Volume 9, Issue 2.
५. Women Entrepreneurship in India, Published by: Bain & Company and Google 2019.
६. Priyanka Sharma, Women Entrepreneurship Development in India, Global Journal of Management and Business Studies. Volume 3, Number 4 (2013). Samani, Veena S., 2008,
७. VEENA S. SAMANI "A Study of Women Entrepreneurs Engaged in Food Processing", thesis PhD, Saurashtra University. 2008
८. Dr.B.Ramesh, problems and prospective of women entrepreneurship in india, IJRAR Jan 2018, Volume 5, Issue 1
९. women's entrepreneurship: issues and policies, 2nd OECD conference of ministers responsible for small and medium-sized enterprises (SMEs) Istanbul, Turkey 3-5 June 2004.
१०. Dr. Vidushi Tyagi, Women Entrepreneurship - Way for Indian Economic Development, JETIR July 2022, Volume 9, Issue 7.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील स्त्रीयांचे शिक्षण क्षेत्रातील वाटचाल

प्रा.डॉ. भामरे नानजी दगा, इतिहास विभाग प्रमुख, विद्या विकास मंडळाचे सी.गो.पाटील कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय साक्री जि.धुळे

==

सारांश

उत्तर वैदिक काळापासून स्त्रीयांच्या बाबतीत विषमतेची वागणूक सातत्याने दिली जात होती. शिक्षण व्यवसाय, नोकरी, नेतृत्व या प्रत्येक बाबतीत स्त्रीयांना नाकारले जात होते. मात्र आधुनिक काळात व स्वातंत्र्योत्तर भारतात काही समाज सुधारकांमुळे, लोकशाही प्रणालीमुळे तसेच विविध आयोग, समित्या, विचारवंत, वृत्तपत्र व पुरोगामी लिखाणामुळे स्त्रीयांना सर्वच क्षेत्रात पुरुषां बरोबरीचा समानतेची वागणूक दिली जात आहे. परिणामी आज आपला भारत देश वेगाने प्रगती करत आहे. सर्वच क्षेत्रात स्त्रीयांचे योगदान महत्वाचे ठरत आहे.

प्रस्तावना:-

आधुनिक भारताच्या विकासासाठी अनेक चळवळींनी जन्म घेतला. ब्रिटीश राजवटी नंतर भारतीय समाज व्यवस्था पुर्णपणे ढवळून निघाली. त्यामुळे पांरपारिक वर्णव्यवस्थेचा विचार, संस्कृती बददल विचार मंथन सुरु झाले. समाज व्यवस्थेचा शेवटचा घटक म्हणजे अस्पृश्य आणि स्त्रीयांविषयी घन चर्चा सुरु झाली. पांरपारिक ब्राम्हणवादाने व धर्म व्यवस्थेत अनेक अनिष्ठ प्रथा आणि परंपरा वर्णव्यवस्थेने निर्माण केल्या होत्या. त्यातील काही बाल विवाह, हुंडा पध्दत, केशवपन, सती प्रथा इत्यादी धर्मव्यवस्थेमुळे स्त्रीयांचे जीवन बंदिस्त करुन टाकले होते.

स्त्रीयांची या अनिष्ठ चालीरीतीतून सुटका, प्रगती आणि उन्नती करण्यासाठी एकमेव मार्ग म्हणजे स्त्रीयांना शिक्षण हा एकमेव मार्ग होता. म्हणून इतिहासात १८४८ हे वर्षे जगाला हादरा देणारे वर्षे ठरले. याच वर्षी कार्ल मार्क्स यांनी साम्यवादाचा जाहिरनामा प्रसिध्द करून शोषणमुक्त समाज व्यवस्था आणि राज्य समाज व्यवस्था संबधीचे विचार जगासमोर निर्माण केले. याच वर्षात १८४८ मध्ये महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी पुणे येथे पहिली मुंलींची शाळा सुरु केली. फुलेंच्या मते अज्ञान म्हणजे अंधार आणि शिक्षण म्हणजे प्रखर सुर्यप्रकाश होय. महात्मा ज्योतिबा फुले नेहमी म्हणत असत की जिच्या हातात पाळण्याची दोरी तीच जगाची उध्दारी असा विचार त्यांचा होता. १८४८ ते १८५१ या कालावधीत त्यांनी एकून त्यांनी १८ शाळा सुरु केल्या होत्या. आणि त्या शाळेमध्ये मुलींची संख्या २५० वर होती. महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी स्त्री शिक्षणाच्या बाबतीत असे महत्व विशद करतांना असे म्हणतात की

विद्येविना मती गेली, मतीविना निती गेली,
नितीविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले,
वित्तविना क्षुद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.

अशा प्रकारे स्त्री शिक्षणाचे अग्रदुत महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी शि क्षणाचे महत्व स्त्री उध्दाराच्या बाबतीत सांगितले.

सामाजिक क्षेत्रातील स्त्रीयांचा सहभाग:

स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रीयांनी प्रत्येक क्षेत्रात स्वत:चे स्थान व अस्तित्व निर्माण केले आहे. राजकारणापासून ते उद्योगाप्रर्यंत व संगणकापासून शेतीप्रर्यंत स्त्रीयांनी प्रत्येक क्षेत्रात स्वत:चे कर्तृत्व सिध्द केले आहे. खेळामध्ये सुध्दा आज सानिया मिर्झा, सायना नेहवाल, तेरी कॉम, पी.व्ही.सिंधू इत्यादी महिला आतंरराष्ट्रीय स्वत:चे कर्तृत्व सिध्द केले आहे. आज असे कोणते क्षेत्र उरले आहे ते तिने पादाक्रांत केले नाही. आकाशाला गवसनी घालणारी कल्पना चावला, सुनित विल्यम ही स्त्रीच आहे. भारताचे पंतप्रधान म्हणून इंदिरा गांधी यांनी उत्तम प्रकारे पंतप्रधानाची धुरा सांभाळली. राष्ट्रपती म्हणून प्रतिभा ताई पाटील झाल्या. आजही महिला राष्ट्रपती म्हणून द्रौपदी मुर्मू आहेत. अनेक घटक राज्यात महिलांनी मुख्यमंत्री म्हणून उत्तम धुरा सांभाळली आहे. किरण बेदी या पहिल्या आयपीएस होत्या. पुढे त्या पुर्व व पश्चिम दिल्लीच्या पोलीस आयुक्त झाल्या. विज्ञान तंत्रज्ञानात स्त्रीयांनी भरारी घेतलेली दिसून येते. समाजिक क्षेत्रातही मदर तेरेसा फार मोठे योगदान दिले आहे. अशा अनेक क्षेत्रात स्त्रीयांनी आपले कर्तृत्व सिध्द केलेले दिसून येते.

स्त्री शिक्षणाला सुरुवात:

स्वातंत्रयापुर्वी महात्मा ज्योतिबा फुले, सावीत्रीबाई फुले, महर्षी धोंडू केशव कर्वे इत्यादी समाजसुधारकांनी स्त्री शिक्षणाचा पाया रचला. स्वातंत्रयानंतर स्त्रीयांच्या शिक्षणामध्ये अमुलाग्र बदल झाला. व मोठया प्रमाणात सर्व जाती धर्मातील – श्रीमंत, शहरी- ग्रामीण व काही प्रमाणात आदिवासी स्त्रीया शिक्षण घेवू लागल्या. समजातील स्त्रीया दुर्देशला शिक्षणाचा अभाव, अज्ञान व मागासलेपणा कारणीभूत होता. म्हणून स्त्रीयांच्या स्थितीत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी स्त्री-पुरूष समानता प्रस्थापित करण्यासाठी भारतातील अनेक विचारवंतांनी, समाजसुधारकांनी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

महात्मा गांधीजींनी स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कार केला. बाल विवाह, हुंडा, सतीची चाल या अनिष्ठ प्रथांना विरोध केला. राष्ट्रीय आंदोलनात, चळवळीत स्त्रीयांना सहागी करून घेतले. राजा राममोहन रॉय, केशवचंद्र सेन, महर्षी धोंडू केशव कर्वे, महात्मा ज्योतीबा फुले, रमाबाई रानडे, ईश्वरचंद्र विद्यासागर इत्यादी सुधारकांनी जनजागरण करून चळवळी उभारल्या. त्यांनी समाजाची जहरी टिका सहन केली. त्यामुळे आज स्त्री शिक्षणाचा प्रसार झालेला दिसतो. आणि आजची स्त्री समाजात ताठ मानेने फिरत आहे. हे सर्व श्रेय समाजसुधारकांना जाते.

स्त्रीयांना शिक्षणाची आवश्यकता:

शिक्षण हे वाघीणीचे दुध मानले जाते. समाजातील स्त्रीवर होणारा अन्याय दूर करावयाचा असेल तर स्त्रीयाना शिक्षण दिलेच पाहिजे. याची जाणीव सावीत्रीबाईंनी करून दिली. म्हणून त्यांनी वेळप्रसगी समाजाचे दगड गाटे, चिखल सहन करून स्त्रीयांना शिक्षण देण्याचा प्रयत्न केला. स्त्री शिक्षणामुळे स्त्रीयीचा विकास झाला.पण त्याचबरोबर कुटुंबाचा दर्जा देखील उंचावला गेला. एक सुस्कांरीत स्त्री कुटुंबातील सर्व घटकांना मार्गदर्शन करू शकते. शिक्षणाचे महत्व तिला समजल्यामुळे ती साऱ्या कुटूंबाला शिक्षित करू लागली. कुटूंबातील लहान मुलांवर तिचे संस्कांर होतात. मुलांची व्यक्तीमत्वे घडविण्यासाठी आईचा मोठा सिंहाचा वाटा असतो. बालकाला योग्य दिशा देण्याचे योग्य प्रकारे घडविण्याचे आई ही शिक्षित व सुशिक्षित संस्कारीत असणे अत्यंत गरजेचे आहे. सुशिक्षित आई आपल्या मुलाच्या आरोग्याचे चांगल्या प्रकारे काळजी घेते. मुलांना चांगल्या सवयी लावते. त्यांचा अभ्यास घेते. त्यांना योग्य प्रकारे मार्गदर्शन करते.

1. भारतातील अनेक सुधारकांच्या प्रयत्नामळे त्या काळात कर्मठपणाच्या ओझ्याखाली दबलेली स्त्री शिक्षणामुळे ज्ञानी होउ लागली. स्वातंत्रयोत्तर काळात भारतीय संविधानात स्त्री-पुरुषांना शिक्षणाची व विकासाची समान संधी प्रदान केली आहे. या सर्व प्रयत्वांमुळे समाजात स्त्रीचे स्थान दुय्यम असले तरी शिक्षणामुळे स्त्रीयांच्या परिस्थितीत सुधारणा झाली व होत आहे. आजची स्त्री पुरुषांप्रमाणेच अर्थार्जन करते. निरनिराळे व्यवसाय करते. नोकरीची सर्व क्षेत्रे तिने काबीज केले आहेत. राजकारणातही ती आज मोठमोठे पदे भुषवीत आहे. याची उदाहरणे सांगायची झाली तर सानिया मिर्झा, सायना नेहवाल, तेरी कॉम, पी.व्ही.सिंधू इत्यादी महिला आतंरराष्ट्रीय स्वत:चे कर्तृत्व सिध्द केले आहे. आज असे कोणते क्षेत्र उरले आहे ते तिने पादाक्रांत केले नाही. आकाशाला गवसनी घालणारी कल्पना चावला, सुनित विल्यम ही स्त्रीच आहे. भारताचे पंतप्रधान म्हणून इंदिरा गांधी यांनी उत्तम प्रकारे पंतप्रधानाची धुरा सांभाळली. राष्ट्रपती म्हणून प्रतिभा ताई पाटील झाल्या. आजही महिला राष्ट्रपती म्हणून द्रौपदी मुर्मू आहेत. अनेक घटक राज्यात महिलांनी मुख्यमंत्री म्हणून उत्तम धुरा सांभाळली आहे. किरण बेदी या पहिल्या आयपीएस होत्या. पुढे त्या पुर्व व पश्चिम दिल्लीच्या पोलीस आयुक्त झाल्या. वि ज्ञान तंत्रज्ञानात स्त्रीयांनी भरारी घेतलेली दिसून येते. समाजिक क्षेत्रातही मदर तेरेसा फार मोठे योगदान दिले आहे. अशा अनेक क्षेत्रात स्त्रीयांनी आपले कर्तृत्व सिध्द केलेले दिसून येते.

2. ज्ञानज्योती सावीत्रीबाई फुले यांनी शिक्षणाची वाट स्त्रीयांना दाखवली आणि लाखो स्त्रीयांनी त्यावर चालत आपल्या कर्तृत्वाच्या दिशा निश्चित केल्या. आज अनेक क्षेत्रात तिने आपल्या कार्याची माहोर उमटवली. पण तिच्या मानसिकतेचा विचार केला तर आजही ती विविध समाज बंधनात जखडलेली दिसते. स्त्री जरी नोकरी करत असली तरी तिच कौटूंबीक जबाबदारी मात्र कमी झालेली दिसत नाही. नोकरीच्या ठिकाणी येणाऱ्या अनेक समस्यांही त्यांना भेडसावत आहेत. कुटूंब आणि नोकरी दोन्ही समर्थपणे सांभाळाचे म्हणजे अशरश: तारेवरची कसरत करावी लागते. संसार आणि नोकरी यापैकी कोणत्याही एका ठिकाणी दुर्लक्ष करुन चालत नाही. हे दोन्ही घटक सांभाळतांना स्त्रीचा जीव मेटाकुटीला येत नसेल तरच नवल होय.

3. आपल्या मुंलावर संस्कार करण्याची खरी जबाबदारी आईची असते. पण कर्तृत्वाच्या दाही दिशा मोकळया झालेल्या स्त्रीला जरी नोकरीच्या निमित्ताने घराबाहेर पडावे लागले तर तिला मुलांसाठी पुरेसा वेळ देता येत नाही. वाढत्या औद्योगकरणाने वि भक्त झालेल्या कुटूंबात आधीच आजी आजोबा नसतील तर साहजिकच मुलांकडे दुर्लक्ष होउ शकते. याचा मुलांवर वाईट परिणाम होउन ते वाईट मार्गाला लागू शकतात.

स्त्रीयांचे कायदेशीर अधिकार:

एकोणिसाव्या शतकाप्रर्यंत स्त्रीयांनी न मिळालेले आर्थिक हक्क विसाव्या शतकात पंचवीसीत विधवा वारसा हक्काचे विधेयक संमत झाल्याने मिळाले. व्दिभार्या प्रतिबंधक घटस्फोट हे हक्कही मिळाले.भारतीय स्त्री विषयक कायदे हे समाजात अग्रेसरचहुंडाबळी राहिले आहेत असे दिसते. किं बहुना आजचे कायदे स्त्रीयांना अधि क अनूकूल आहेत असे म्हटले जाते. शहाबानो प्रकरणी झालेल्या तरतुदींनी मुस्लीम स्त्रीयांना कायदयाने मागे नेवून ठेवले आहे असेही महणता येते. पण पोटगी, वारसा हक्क, हुंडाबळी, व्दिभार्या प्रतिबंधक घटस्फोट, स्त्रीयांसाठी आरक्षण अशा अनेक कादयांची अंमलबजावणी होण्यासाठी प्रबोधनाची गरज आहे. आणि हे काम अर्थातच शि क्षणाचे आहे. अन्यथा कायदे कागदावरच राहतील. आणि स्त्रीयांवरील

अन्याय, अत्याचार वाढतच राहतील.

स्त्रीयांसाठी विषेश कायदे करण्यासाठी संविधानानेच तरतूद करून ठेवली आहे. स्त्रीयांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी गरज स्वातंत्र्य आंदोलनापासूनच जाणवू लागली होती. या दृष्टीने भारतीय संविधान तयार करतांनाच त्याची काळजी घेतली गेली. संविधानाचे पंधरावे कलम धर्म, वंश, जात, लिंग या आधारे नागरिकांमध्ये कोणत्याही प्रकारचे भेदभाव करण्यास मज्जाव करते. पण या कलमामुळे स्त्रीया आणि मुले यांच्यासाठी विशेष तरतूद करण्यास बंधन येणार नाही असेही कलम १५ (३) मध्ये स्पष्ट केले आहे.

सुरूवातीला पंचवार्षिक योजनांमध्ये स्त्रीयांचा विकास हा मुख्य मुद्दा नव्हता. १९५३ मध्ये केंद्रीय समाजकलयाण मंडळाची स्थापना झाली. व बाल कल्याणाकडे या मंडळाने लक्ष पुरवायचे होते. या मंडळाच्या माध्यमातून स्त्रीयांसाठी विशेष कायदे करून त्यांना समान दर्जा देण्याचे प्रयत्न सुरु झाले. त्याअंतर्गत १९७६ मध्ये समान वेतन कायदा पारित झाला. १९८५ मध्ये महिला कल्याणचा स्वतंत्र विभाग सुरु झाला. स्त्री कामगारांच्या कायदयांमध्ये आणि स्त्रीयांना न्याय मिळवून देण्यासाठी सदर विभाग लक्ष देत आहे.

विविध आयोग व समित्या:

स्त्रीयांना सार्वत्रिक शिक्षण मिळण्यासाठी स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये विविध आयोग व समित्यांचे गठन करण्यात आले. त्यामधुन स्त्रीयांना समान दर्जा मिळावा, शिक्षणासाठी अनूदान व मदत मिळावी. तसेच विशेष संधी मिळाव्यात, त्यांच्यासाठी मुलींच्या स्वतंत्र शाळा, महाविद्यालये व इतर व्यावसायिक शिक्षण देण्याच्या उद्देशाने या गठीत झालेल्या समित्यांनी सुचविलेल्या शिफारसीनूसार शिक्षण क्षेत्रामध्ये स्त्रीयांना संधी मिळू लागल्या.

आयोगांची माहिती पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

1. विद्यापीठ शिक्षण आयोग (राधाकृष्णन कमिशन) १९४८

स्त्रीयांना सर्व सोयी व सविधा महाविद्यालयात उपलब्ध व्हाव्यात अधिकाधिक शैक्षणिक संधी उपलब्ध व्हाव्यात. बौध्दीक व शैक्षणिक मार्गदर्शन मिळाले पाहिजे. त्यामुळे त्यांना योग, आवश्यक ते शिक्षण मिळेल व त्याप्रमाणे स्त्री पुरुषांचा अभ्यासक्रम समान असेल पण सारखा असणार गृविज्ञान, गृह अर्थशास्त्र, गृहव्यवस्था इत्यादी विषयाबददल पुर्वदुषित ग्रह नाहीसा करणे आवश्यक आहे. स्त्री शिक्षक पुरूष प्राध्यापांना समान वेतन मिळाले पाहिजे.

2. माध्यमिक शिक्षण आयोग : (मुदलियार कमिशन) १९५२

शिक्षण आयोगाने मुलामुलींसाठी समान शिक्षणाची शिफारस केलेली आहे. अभ्यासक्रमातील सर्व विविध शाखांचे शिक्षण मुलांप्रमाणेच मुलींना मिळाले पाहिजे. शेती, अभियांत्रीकी शिक्षण, वैद्यकशास्त्र, व्यापार, कायदा, शास्त्र, कला इत्यादी विविध शाखांत स्त्रीयांना प्रवेश हवा व तसा प्रवेश मिळाल्यावर स्त्रीया प्रगती करू शकतात. याची दखल कमिशनने घेतली. अर्थात त्याचे प्रमाण अगदी कमी आहे. अर्थातच सुखी व आनंदी कुटूंबासाठी व चांगले मुले शिक्षीत होण्यासाठी आवश्यक असलेले गृहजीवन शिक्षणही मुलींना, स्त्रीयांना मिळावे.

3. भक्तवत्सलम कमिटी: १९५३

राष्ट्रीय स्त्री शिक्षण सल्लागार मंडळाने श्री. एम. भक्तवत्सलमयांच्या अध्यक्षतेखाली ग्रामीण भागातील स्त्री शिक्षणासंबधी विचार करण्यासाठी समिती नेमली. समितीने स्पष्टपणे नमूद केले आहे की, स्त्री शिक्षणाचा वेगाने प्रसार होण्यासाठी जनमत जागृती अत्यंत आवश्यक आहे. कारण स्त्री शिक्षण विषयक कोणतेही उपक्रम यशस्वी होण्यासाठी जनतेचे सहकार्य आवश्यक आहे जनतेने उपक्रमात पुढाकार घेणे व स्वंसेवी संघटनांनी त्यांना सहकार्य देणे असे घडले तरच स्त्री शिक्षणाचा प्रसार वेगाने वाढेल.

4. भारतीय शिक्षण आयोग (कोठारी कमिशन) १९६६

स्त्री शिक्षणाच्या समस्येची उकल करण्यासाठी दोन दृष्टीकोणाचा विचार केला पाहि जे. एक म्हणजे भारतीय स्त्री शिक्षण समितीने सुचविलेल्या विशेष कार्यक्रमावर भर देणे व दुसरे म्हणजे स्त्री शिक्षणातील सर्व स्तरावरील विभागात मुलींच्या शिक्षणाकडे विशेष लक्ष पुरवून त्यांचा विस्तार करणे व त्यात सुधारणा वाढविणे व ते शिक्षण सर्व शिक्षणाचे एक अविभाज्य अंग राहिल याकडे लक्ष दिले गेले पाहिजे. येत्या पुढील वर्षात नवे शैक्षणिक धोरणात स्त्री शिक्षणाला प्राधान्य दिले गेले पाहिजे.

5. स्त्री शिक्षण राष्ट्रीय समिती

स्त्री शिक्षण राष्ट्रीय समितीने स्त्री शिक्षणाच्या कार्याला वेग देण्यासाठी खालील शिफारसी केल्या आहेत.

६-११ वयोगटातील सर्व मुली १९७६ प्रर्यंत शाळेत आणणे. तसेच १९८१ प्रर्यंत ११-१४ वयोगटातील सर्व मुली शाळेत आणणे स्वंसेवी संघटनांच्या सहकार्याने प्रौढ स्त्रीयांच्या शिक्षणाच्या सोयी करणे. शाळा उघडणे, शाळेतील मुलींना जेवन, पुस्तके, गणवेश पुरवणे इत्यादी उपक्रम राबवणे, तांत्रिक शि क्षण सुरू करणे. शासणाने स्त्री शिक्षणाविषयक उपक्रमांना आर्थिक साहय करणे. मागास भागातील ग्रामीण भागातील व डोंगराळ भागातील काम करणारे स्त्री शिक्षकांची राहण्याची सोय करून

त्यांना विशेष भत्ता देणे. जेथे मुलींसाठी स्वतंत्र विद्यालये नाहीत तेथे सहशिक्षणाला उत्तेजन देण्याचे करावे.

१९७५ हे वर्षे आतंरराष्ट्रीय महिला वर्षे म्हणून साजरे झाले. १९७५ – १९८५ या दशकात महिलांचा दर्जा उंचावण्यासाठी मोठया प्रमाणावर प्रयत्न झालेत आजही ते होत आहे. आज सर्व प्रकारच्या क्षेत्रांमध्ये स्त्रीने उच्च स्थान मिळवले आहे. राजकीय क्षेत्रात ३३ टक्के आरक्षण दिले आहे. त्यामुळे स्त्रीयांचा स्र्वांगींग विकास झालेला दिसून येत आहे.

निष्कर्ष:

भारतात स्त्री शिक्षणामुळे तिचा सर्वांगींग विकास झालेला आहे. स्त्री ही कुटूंबामध्येही महत्वाची भूमिका बजावत आहे. स्त्री ही कुटूंबाप्रमाणेच सर्वात महत्वाच्या भूमिका बजावते. स्त्री, पत्नी, आई अशा अनेक भूमिका पार पाडते आणि आपल्या कुटूंबाचे पालणपसेषण करते. ती घराबाहेर व्यवसायही आणि घरही सांभाळते. पूर्वीची स्त्री आणि आत्ताची स्त्री यात फरक आहे. स्त्री शिक्षण क्षेत्रात मोठमोठी भरारी करत आहे. उच्च पदाच्या शिक्षण क्षेत्रात पदे भूषवीत आहे. आजच्या स्त्रीची ताकद जबरदस्त वाढली आहे. ती शिक्षण घेते. नोकरी करते, पण अजूनही घराची जबाबदारी मात्र तिच उचलते. शिवाय मुलांचा अभ्यास, त्यांच्या भविष्याची जडणघडण यांचा भारही स्त्रीने स्वत:वर घेतला आहे. एवढे सर्व औझे पेलण्याची प्रचड क्षमता आजच्या स्त्रीने कमावली आहे. उद्योग व्यवसाय आणि शिक्षण क्षेत्रात आपली चमक दाखवून 'हम भी किसीसे कम नही' हे सिध्द केले आहे.

संदर्भ:

1) Agrawal S.P. – Women's Education in India, 3 Vols. New Delhi, 2001.
2) Altekar A.S. – The Position of Women in Hinu Civilization, Banaras, 1938.
3) Gupta N.L.- Women's Education Through the Ages, New Delhi, 2000.
4) Kelly G.P. Ed., - International Handbook of Women of India, Westport,1990.
5) Madhavanand, Swami Mujumdar R.C. – Eds., Great Women of India Almora. 1953.
6) बाबर सजिरोनी, - स्त्री शिक्षणाची वाटचाल, मुंबई, १९६८.
7) कर्वे स्वाती (संपादक),- स्त्री विकासाच्या पाउलखुणा, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, २००७.
8) कर्वे माधवी – महिला कल्याण आणि विकास, विद्या प्रकाशन नागपूर, १९९९.
9) भोसले नारायण- महाराष्ट्रातील स्त्री विषयक सुधारणावादाचे सत्ताकरण, (१८४८-१९५६) दताईचे प्रकाशन, पुणे.
10) देसाई संभजी (संपा.)- महि ला सबलीकरण, प्रशांत प्रकाशन, जळगांव २०१४.
11) घडियाली रेहाना (संपा.)-समकालीन भारतातील नागरी स्त्रीया, डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे, २००८.

बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेतील तत्त्वज्ञान

डॉ. दीपक निवृत्ती बावस्कर, सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग, श्रीमती जी. जी. खडसे महाविद्यालय, मुक्ताईनगर, ता. मुक्ताईनगर, जि. जळगाव

==

प्रस्तावना

आधुनिक मराठी कवितेचा विचार केल्यास स्वातंत्र्योत्तर काळात प्रसिद्ध झालेल्या कवितासंग्रहांपैकी एक महत्त्वपूर्ण कवितासंग्रह म्हणजे 'बहिणाईची गाणी'(१९५२) हा होय. कवयित्री बहिणाबाई चौधरी या आधुनिक मराठी कवितेतील अभिजात कवयित्री म्हणून ओळखल्या जातात. खान्देशकन्या बहिणाबाई चौधरी यांचा जन्म जळगाव जिल्ह्यातील आसोदे या गावी झाला. बहिणाबाई ग्रामीण भागात शेतकरी कुटुंबात जन्मलेल्या असल्यामुळे निरक्षर होत्या, परंतु त्या अक्षरज्ञानाची खरी शाळा गावगाडा,शेती, निसर्ग, मंदिर आणि मंदिरात होणारे भजन, प्रवचन, कीर्तनादी प्रकारातून शिकत होत्या. स्वतः निरक्षर असूनही बहिणाबाईंनी खान्देशी लेवा गणबोलीत काव्याची निर्मिती केली. आपल्या जीवनात घेतलेले जीवनानुभव, त्यातील वास्तव सत्य, बहिणाबाईंनी लोकगीतांच्या, बोलीच्या आधारे शब्दबद्ध केले. बहिणाबाईंच्या जीवनात अगदी कमी वयात त्यांना वैधव्य प्राप्त झाले, त्यामुळे त्यांच्यावर कुटुंबाचा सारा भार येऊन पडला. अशावेळी या प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करण्यासाठी व जीवन जगण्यासाठी बहिणाबाईंनी कवितेचा आधार घेतला. तत्कालीन समाजाच्या दृष्टिकोणातून निरक्षर, अडाणी समजल्या जाणाऱ्या बहिणाबाईंनी स्वयंस्फूर्तीने निर्माण केलेल्या काव्याचा अनमोल ठेवा त्यांचे सुपुत्र सोपानदेव चौधरी यांनी लिहून ठेवला होता.

बहिणाबाईंच्या निधनानंतर त्यांचे चिरंजीव कवी सोपानदेव चौधरींनी आपल्या आईने रचलेले लोकगीतं महाराष्ट्राचे प्रतिभासंपन्न व थोर साहित्यिक प्र. के. अत्रे यांना दाखवले. बहिणाबाईंनी लेवा गणबोलीत रचलेल्या अलौकिक, कृषी जीवनपर, चिंतनशील, तत्त्वज्ञानपर, आध्यात्मिक व मानवकेंद्रीत अशा काव्याचा आस्वाद घेतल्यानंतर प्र. के. अत्रेंनी दिलेली प्रतिक्रिया महत्त्वपूर्ण अशी आहे. प्र. के. अत्रे म्हणतात, “अहो ! हे तर बावनकशी सोनं आहे! हे महाराष्ट्रापासून लपवून ठेवणं हा गुन्हा आहे. एखाद्या शेतात मोहरांचा हंडा अचानक सापडावा, तसा बहिणाबाईंच्या काव्याचा शोध गेल्या दिवाळीत महाराष्ट्राला लागला. जुन्यात चमकेल आणि नव्यात झळकेल असे त्याचे तेज आहे. एका निरक्षर आणि अशिक्षित शेतकरी स्त्रीने हे सारे रचलेले आहे. हा तर तोंडात बोट घालायला लावील असा चमत्कार आहे.”**१** पुढे प्र.के.अत्रे यांनी पुढाकार घेऊन ' बहिणाबाईची गाणी' हा काव्यसंग्रह १९५२ मध्ये प्रकाशित केला.

या प्रस्तुत शोध निबंधाद्वारे खान्देशकन्या, प्रतिभासंपन्न अशा कवयित्री बहिणाबाई चौधरी यांच्या काव्यातून चित्रित होणारे तत्वज्ञान शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे.

बहिणाबाईंच्या कवितेतील तत्त्वज्ञान:-

आधुनिक मराठी कवितेत ज्या काळात केशवसूत, विनायक, बालकवी, यांच्यासारखे प्रतिभासंपन्न कवी आपल्या काव्याची निर्मिती करत होते. अगदी त्याच काळात खान्देशातील आसोदा ह्या छोट्याशा गावी एका सामान्य शेतकरी कुटुंबात जन्मलेल्या बहिणाबाई चौधरी यांनी जात्यावर दळता-दळता, शेतात काम करतांना,समाजात वावरतांना लेवा गणबोलीत अलौकिक अशा काव्याची निर्मिती केली. त्यांनी सामाजिक, कृषी जीवन, ग्रामजीवन निसर्गवर्णन, नातेसंबंध, तत्त्वज्ञान, अध्यात्मिक, व्यक्तिचित्रणात्मक व वर्णनात्मक अशा वैविध्यपूर्ण विषयांवर कविता रचल्या आहेत. बहिणाईचे काव्य एका निरक्षर स्त्रीचे काव्य असले, तरी तेही अक्षर वाङ्मयाशी जवळीक साधणारे ठरले आहे. कारण ते स्वानुभवावर उभे आहे. जे काही समाजहिताचे तत्त्वज्ञान त्यातून आपल्याला मिळते, ते- बहिणाईनी प्रथम स्वतःसाठी स्वतःला सांगितले आहे. स्वतःच्या सुखदुःखातून त्रयस्थ तटस्थ बुद्धीने स्वतःला केलेला उपदेश आहे. तसेच त्याच तत्त्वज्ञानावर त्यांचे स्वतःचे जीवन आधारलेले होते. म्हणून कोणत्याही काळात त्याचे महत्त्व कमी होत नाही. उदा. त्यांची स्त्रीजीवनविषयक तत्वज्ञान सांगणारी एक अत्यंत हृदयस्पर्शी कविता म्हणजे 'योगी आणि सासुरवाशीण' होय. या कवितेद्वारे त्यांनी योगी पुरुषाला देखील स्त्री जीवनाचे वास्तव परखळपणे सांगितले आहे. त्यांच्यामते, “योगी असला तरी त्याच्या नशिबात ही अनुभूती नाही. त्याला काय कळावे बिचाऱ्याला कसले सासर नि कुठले माहेर ! योग्याला बहिणाबाईंनी चोख उत्तर दिले आहे ते, बघण्यासारखे आहे;

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

'अरे लागले डोहाये
सांगे शेतातली माटी,
गाते माहेराचं गानं
लेक येईन रे पोटी !'

आईला सोडून आलेली लेक, स्वतः आई होते, तेव्हा तिला स्वतःच्या आणि मातेच्या मातृत्वाच्या आणि मातृपदाच्या 'कळा' अधिक चांगल्या समजू लागतात. नऊ महिने पोटात वागवून एक जीव पोसून जिवातून बाहेर येणे ही एक प्रचंड अनुभूती आहे! आणि तीही स्त्री जन्माला आली की, त्या जन्मदात्रीच्या डोळयांतून एकाच वेळी प्रेमाश्रु, दुःखाश्रू नकळत येतात. लोक म्हणतात, स्त्रियाच स्त्रियांना कमी लेखतात. मुली झाल्या तर बायकांना वाईट वाटते. ते दुःख मुलगी झाल्याबद्दल नसते. स्त्री म्हणून ज्या ज्या अनुभूतीतून मला जावे लागले त्या साऱ्याच अनुभूतींतून हिलाही जावे लागेल, ही करुणा त्या माऊलीच्या मनात दाटून आलेले असते.तिला काय वाटते ते शब्दांकित करता येत नाही म्हणून स्त्रीबद्दल तिचे स्वतःचे आणि इतरांचेही समजा पेक्षा गैरसमज जास्त! पण बहिणाबाईला मात्र स्त्री जीवनाचे पायाभूत तत्त्वज्ञान चांगल्या रीतीने कळले होते. ते त्यांनी योगी महाराजांना पुढील शब्दात ऐकविले!

'देरे देरे योग्या ध्यान
ऐक काय मी सांगते !
लेकीच्या माहेरासाठी
माय सासरी नांदते !!
देव कुठे देव कुठे
भरीसनी जो उरला !
अरे उरीसनी माझ्या
माहेरात सामावला !!'

अनंत कालपर्यंत स्त्रीजीवनाला अर्थ प्राप्त करून देणारे हे तत्त्वज्ञान जोवर स्त्रीजीवन आहे तोवर म्हणजे जगाच्या अंतापर्यंत स्त्रियांना दिलासा देणारे आहे. अती दुःख, अवहेलना वाट्याला आली, तर कधीतरी असा प्रश्न स्त्रीला पडतो- मी का बरे जगते आहे ? कुणासाठी जगते आहे ? तसेच स्वैर स्वातंत्र्य आणि व्यक्तिगत स्वार्थीसुखासाठी जगणाऱ्या स्त्रीलाही केव्हातरी हा प्रश्न सतावेलच ! मी कशासाठी जगले ? कुणासाठी जगण्यात मला खरा आनंद आहे ? कारण निव्वळ उपभोगालाही अंत असतोच ! दोन्ही प्रश्नांना उत्तर तेच! 'लेकीच्या माहेरासाठी माय सासरी नांदते!' "२

मानवाचे खोटे-नाटे व्यवहार, स्वार्थी, मतलबी वृत्तीचे बहिणाबाईंनी सूक्ष्म निरीक्षण केल्यानंतर त्या अस्वस्थ होतात. मानवाला वास्तवतेची जाणिव करून देताना त्या म्हणतात,

'मानसा मानसा कधी व्हशील मानूस!'

आपल्या जीवाला त्यांनी जगण्याचा मंत्र सांगितलेला आहे.

'जग जग माझ्या जीवा
असं जगनं तोलाचं!
उच्च गगनासारखं
धरत्रीच्या रे मोलाचं!!'

बहिणाबाईंच्या उदात्त विचारांची जाणीव करून देणाऱ्या ह्या काव्यपंक्ती प्रत्येक माणसाला मार्गदर्शक ठरणाऱ्या आहेत. प्रत्येक माणसानं ज्याचं वाचन करावं, मनन करावं आणि त्यानुसार आचरण करावं असं हे पवित्र मंगल स्तोत्र आहे म्हटल्यास ते वावगं ठरणार नाही. जगण्याचा मंत्र देणारं ते एक सुभाषित आहे.

"सामान्य शेतकरी कुटुंबात जन्माला आलेल्या बहिणाबाईंची कविता साऱ्या मानवी भावभावनांवर, मानवी जीवनावर प्रकाश टाकणारी, मानवी मनाचे सूक्ष्म कंगोरे उलगडणारी आहे. शब्दांचे अवडंबर व तत्त्वज्ञानाचा आवेश न आणता अगदी साध्या शब्दात बहिणाबाईंचे काव्य मानवाला जगण्याचा मंत्र सांगणारे आहे. वास्तव अनुभूतीतील हे बहिणाबाईंच्या काव्याचे फार मोठे सामर्थ्य आहे.मानवाला जीवनात, संसारात यशस्वी होण्यासाठी कष्टाला, प्रयत्नांना पर्याय नाही. दुःख, यातना सहन केल्याशिवाय सुखाची प्राप्ती होत नाही. हे वास्तव सत्य बहिणाबाईंनी चिंतनात्मक पातळीवर संसार कवितेतून चित्रित केलेले आहे. त्या म्हणतात,

 UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

'अरे संसार संसार
जसा तवा चुल्ह्यावर
आधी हाताले चटके
तव्हा मिळते भाकर.'

मानवी जीवन आणि संसार म्हटला म्हणजे सुख-दुःख आलेच. कष्ट, मेहनत, प्रयत्न याशिवाय सुख मिळत नाही. हा बहिणाबाईंचा चिंतनशील, तत्त्वज्ञानात्मक विचार विद्यमान कालखंडातील चंगळवादी, अकर्मण्यवादी प्रवृत्तीच्या आहारी गेलेल्या समाजाला, विशेषतः तरूण वर्गाला बोधामृतासारखा आहे. वास्तवतेची जाणिव करून देणारा आहे.

वारकरी सांप्रदायिक संतांनी ज्याप्रमाणे समाजातील रंजल्या, गांजलेल्या व पीडित अशा सामान्य जनांमध्ये तसेच त्यांच्या सेवेत परमेश्वराचे अस्तित्व शोधले आहे. समाजाच्या मानवाच्या सेवेलाच ईश्वरसेवा म्हणून स्विकारून मानवतेचा पुरस्कार केलेला आहे. अगदी त्याप्रमाणेच वारकरी विचारधारेचा अंगीकार करणाऱ्या कवयित्री बहिणाबाई चौधरींनीही आपल्या काव्याच्या माध्यमातून समाजाला खऱ्या ईश्वराची जाणिव करून दिलेली आहे."**3**

ईश्वराच्या अस्तित्त्वाचा, देवाच्या स्वरूपाचा शोध मानवाच्या हृदयात, जनतेच्या सेवेतच. मानवाला वास्तवतेची, डोळस भक्तिची जाणीव देणेसाठी बहिणाबाईंचे तत्त्वज्ञानात्मक काव्य महत्त्वपूर्ण व मार्गदर्शक स्वरूपाचे आहे.

समारोप

अलौकिक प्रतिभेचं लेणं लाभलेल्या बहिणाबाईंचं काव्य मराठी काव्य प्रांतातील एक चमत्कारच आहे. निसर्ग, शेती, ग्रामीण समाज व संस्कृती, अध्यात्म, तत्त्वज्ञान यासारख्या विषयावर बहिणाबाईंनी केलेले काव्य स्वानुभवावर आधारित आहे. बहिणाबाईंची कविता ज्या ग्रामजीवनातून उदयाला आली ते ग्रामजीवन बदलले तरीही नवनवे प्रत्यये देण्याचे सामर्थ्य बहिणाबाईंच्या काव्यात आहे. मानवी जीवनाकडे बहिणाबाई अतिशय समंजस्यपणे, बारकाईने पाहतात. बहिणाबाईंची कविता, साधा, सोपी जशी आहे. तशीच ती वैचारिक व तत्त्वस्पर्शी आहे.

"खान्देशकन्या, प्रतिभासंपन्न कवयित्री बहिणाबाई चौधरी सामान्य शेतकरी कुटुंबातील निरक्षर स्त्री असल्या तरी मानवी जीवनाचे, समाज जीवनाचे सर्वांगाने सूक्ष्म निरीक्षण करून त्यांनी अलौकिक अशा काव्याची निर्मिती केलेली आहे. बहिणाबाईंनी निसर्ग, सामाजिक आशय, आध्यात्मिक, जीवन तत्वज्ञान, वर्णनात्मक अशा विविधांगी विषयावर सर्वस्पर्शी चिंतनशील अशा काव्याची निर्मिती केलेली आहे. बहिणाबाईंचे काव्य सखोल चिंतनशील, तत्वज्ञानात्मक, मानवाला अंतर्मुख करणारे वास्तवतेची, स्वकल्याणाची, सदाचाराची, मानवतेची जाणीव करून देणारं आहे. बहिणाबाईंच्या काव्याचा विशेषच असा आहे की, त्यात त्यांच्या सभोवतालच परिसराचं, जीवनाचं, मानवी भावभावनांचं अगदी यथातथ्य चित्र उमटलेलं आहे.'४

एकूणच बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेतून मानवी जीवनाचे समग्र तत्त्वज्ञान प्रकट होताना दिसते.

संदर्भ:-

१.चौधरी स्नेहलता, भूमिकन्या बहिणाबाई चौधरी एक चिंतन, कान्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, १९९४, पृष्ठ क्रमांक, ११

२. चौधरी स्नेहलता, उनी पृष्ठ क्रमांक, ५१,५२

3.पाटील दिनेश, बहिणाबाई चौधरी यांच्या काव्यातील चिंतनशीलता, खानदेशातील साहित्य, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, प्रथम आवृत्ती, २०१६, पृष्ठ क्रमांक, १४७

४.पाटील दिनेश, उनी पृष्ठ क्रमांक, १४८

A STUDY OF WOMEN EMPOWERMENT IN NANDURBAR DISTRICT THROUGH WOMEN SELF HELP GROUPS

Dr. G. M. Morey, Associate professor & Head - Dept. of Commerce, Arts, Commerce & Science College, Taloda Dist. Nandurbar

==

Abstract-

Women development is one of the indispensable agenda of the government for bringing about comprehensive and inclusive socio-economic development of the country. Therefore, government provides various schemes for improvement lifestyle of women. . Nandurbar district is rural and fully tribal district in North region of Maharashtra. Nandurbar districts women are socio-economically backward. Especially rural and tribal women's are facing the tremendous problems in the district. In the Nandurbar district, industrial area and modern sources of employment are not available therefore all rural and tribal women engaged in agricultural sectors. Maximum rural and Tribal women's are working into agricultural activities. But the agricultural work is seasonable and part-time there are not securities of work and working time. There is chip wages as well as work on daily wages. Therefore rural tribal women's are facing the various problems in the district. Now a day self-help groups are the impressive weapons to provide the employability and increasing the life style of women's. Through these weapons women create self-employment with regularly. To considering these concepts, in the present paper try to search women employment and problems regarding the SHGs in research area.

Keywords - SHGs, Women Empowerment, Problems of SHGs ,Rural and Tribal Women.

Introduction-

The Rural and tribal people of India are appreciable. Their standards of living are still low and there socio-economic conditions are poor. Nandurbar district is rural and tribal district in Maharashtra. Rural and tribal population in the district is more than 72 Percent out of total population. In Nandurbar district, according to 2011 census 69.30 per cent of total workers are engaged in agriculture and the percentage of agricultural labourer among total women worker is 42.8 per cent. the literacy rate is 64.34 percent in the district, this rate is lower than Maharashtra's literacy rate (82.91%) and women literacy is (56.47%) only. Therefore so many peoples are illiterate in the Nandurbar district. So they are away from the mainstream of Urban &Modern life.

The women's in the districts are working at self-help groups from last 15 years. Some SHG's working a good position. They produce agricultural products and sales in the district and state market also. But the lack of modern knowledge and modern instruments, they facing the various problems, some groups are close due to coordination's of members, financial position, and availability of raw materials and unsupported from proper agency. The percentages of Women's SHGs in the district are more than man self-help groups. the women's SHGs is engaged in Processing and production sectors i.e. Tur Dal, Rice, Bhagar making Chilly Power, Pickle making, Papad making, Poultry and goat farm, tribal food and other rural and tribal products.

Background

Development of country is depends on women development. Without development of women's society and country can't develop. Women's in the Nandurbar district are shy and illiterate. Their main occupation is agricultural wages. But agricultural are not sufficient for development of women's, so increasing the economical position and providing the employment , government support to standing SHGs in overall country. In the Nandurbar district tribal women established various SHGs and support to each other's on common goals. They are working with very well but some time financial position and management of SHGs are reverse from this goals and women reverse from this employment side. So considering this side try to search women employment through SHGs in the research area.

Identified Problem-

Women employment is the biggest problems of India. in the country only 22 % of women are engaged in the overall sectors and in the rural area 27.7 % of women are engaged overall sectors from this .(pib.gov.in/press releasepage.aspx..) and among the 70.8 % women employment are depends on agricultural sectors. To increase the women employment and empowerment SHGs play an important role. Nandurbar district is backward. In the district otherwise agricultural sector, another sectors are not fulfil the need of employment of rural women. During the last three decades in the district rural areas women established SHGs and run for the employment and empowerment of her and his families but so many problems based by SHGs members during the period but rural women change this problems into his opportunities and generate the new option for employment. So considering this view the present topic chooses for the studies.

Review of literature

Times of India (2020, September 23)Women from rural villages managed to venture into business by taking microfinance and gradually become self- sustainable but due to Covid-19 crisis fear has gripped rural women how had become self-reliant about the sustainability of SHGs. most SHGs are not functioning and the chain system had disrupted. Because various problem are being faced by SHGs including lack of transportation and marketing facilities to sell their products, non-availability of loans, not being able to clear bank loans. Also NGOs which ware working for SHGs for the development of women and provide technical skill and managerial support are also facing the problems so they not able to visit villages and not guide to SHGs.

Kappa Konal (2014) according his research paper that The SHGs in increasing empowerment of women, by making them financially strong, as well as it helped them to save amount of money and invest it further development. It is also found that the SHGs created confidence for social, economic self-reliance among the members in two villages. It develops the awareness programmes and schemes, loan policies etc. However there is a positive impact of Self Help Groups on Women empowerment in Andhra

S.Thangamani and ,S.Muthuselvi (2013), organization is give an explanation for in his studies paper that, The examine become undertaken to become aware of women empowerment via Self Help Group in Mettupalayam Taluk. It is discovered that the socio- financial element has been modified after becoming a member of the Self Help Groups. But the saving is growing at in advance degree of lifestyles. There are rising problems that want to be addressed to make the function of women withinside the lengthy run. It is the clean that via way of means of concerning voluntary corporations in social mobilization and developing an permitting coverage environment, micro fiancé can obtain a full-size scale and may turn out to be a rational movement. The self assist critical in re-strengthening and bringing collectively of the human race. We may also finish that the financial sports of Self Help Group are pretty a hit. In this manner Self Help Group in Mettupalayam Taluk the very a hit broaden women empowerment and rural regions

Ranbir Singh R (2012) in accordance his studies paper that, Himachal Pradesh is likewise one of the states in which women empowerment is on upward push and entrepreneurial sports are growing via SHGs. Himachal Pradesh has an awesome file of the repute and functioning of Mahila Mandals for employment technology for women via the formation of Self-Help Groups in rural regions, for elevating the consistent with capita earnings of women. SHGs are rising as a fulfillment tale in Himachal Pradesh. The SHGs are worried in a extensive variety of financial sports, including agro-business; handicraft; floriculture; sheep, goat and pig farming; papad making; tailoring and carpentry; jogging of truthful charge shops, etc., so that it will be gainfully hired and increase family incomes. The better percent of labor participation of women and the powerful functioning of Mahila Mandals and SHGs have raised the extent of women's

Objectives

In the prevailing studies paper targeted on the following objectives

1. To examine the effect of SHGs on women employment
2. To become aware of the problems of women's SHGs in Nandurbar district.
3. To region few idea & advice for persevering with tribal women's SHGs in Nandurbar district.

Hypothesis

1. There is the fine effect of SHGs on women empowerment.
2. There are problems concerning empowerment concept Self Help Groups.

Research Methodology-

This studies paper organized based on number one information. Primary information has been series from 60 self-assist organizations in six Tehsil in the Nandurbar district. Every Tahasil amassed 10 samples. Primary information amassed via portable interview. Contact had been chief and contributors of SHGs. Method undertaking the humans which are supported to have given the information. Secondary information amassed from studies papers, newspapers, articles and reviews of country authorities and nongovernment corporations and numerous websites. Limitations- the facts amassed from most effective 60 SHGs in Nandurbar district. Therefore right here is the problem for absolutely end and right idea at the country and countrywide level.

Discussion-

Condition of women in Nandurbar district- The repute in the district of the tribal and rural humans is fairly negative and majority of the rural regions are in so under-advanced situation that it is hard for the humans dwelling there, to create preparations for even the naked requirements of lifestyles. Since the parents do not appear on the way to acquire even the minimal viable cash to fulfil the naked requirements of lifestyles, one of these huge quantity of humans migrates from district after wet consultation to Gujarat and different district of Maharashtra. the total migrated humans from geographic region it consists of women also. The wages of labour isn't always enough for fulfilment of his desires. Among the women wages price is decrease as evaluate to guy consequently tribal women's are the poorest the various negative. Within the district tribal women are educationally backward. Therefore she doesn't have talent of present day occupation. So 90% tribal rural women are engaged in agricultural & allied sectors. Therefore, their gift repute is miserable. On the alternative facet, they are dropping the essential help of lifestyles and on the alternative facet they are now no longer being delivered into the mainstream of latest Indian improvement process. Poverty, loss of information, sickness (sick health) and exploitation are a number of the complicated troubles that occupy the lives of women's with inside the Nandurbar district.

Concept of SHGs

In latest years the Self-Help Group (SHG) method to poverty remedy is getting popularity in the Asian countries. Mostly women are mobilized into organizations for challenge based social and financial sports. The organization presents a base for self-employment and empowerment via social psychology. In India, those mutual assist primarily based totally organizations are known as Self Help Groups. The SHG it could be a registered or unregistered organization. SHG has identical social and financial and want of micro financed background; volunteered coming collectively to apply the petty cash, together agreeing to make contributions to a fashionable fund and to meet their emergency desires at the concept of mutual assist. The organization contributors use collective knowledge and peer stress to ensure right use of credit score and well timed repayment. (Muralee dharan, 2009) Self-assist organizations are fashioned voluntarily via way of means of the rural and urban negative to keep away from losing and make contributions to a regular fund to be lent to its contributors as consistent with organization member choice and for paintings collectively for social and financial upgrades in their households and community.

Need of SHGs for Women's in Nandurbar Districts

1. To uplift the dwelling situations of tribal and rural women's in the Nandurbar districts.
2. To assist the member's economic help on the time of want.
3. To mobilize the sources of the character contributors for their collective financial improvement.
4. To make complete time employment amongst rural and tribal women's.
5. To shape worldwide market of tribal products.

Hypothesis testing

1. To find the first hypothesis, using by 'chi- square' test.

Hypothesis- To look out the positive impact of SHGs on women empowerment

Ho- There is not looked out the positive impact of SHGs on women empowerment.
(Ho:µ1-µ2=0)
H1- There is looked out the positive impact of SHGs on women empowerment.
(H1:µ1-µ20)

Impact of SHGs on women empowerment						
	Regular Work	Increase Wages	Stability In Work And Employment	Reduce The Seasonal Works	Financial support to family	***Row Totals***
Before	18 (13.80) [1. 28]	9 (13.80) [1.6 7]	11 (13.80) [0. 57]	13 (13.80) [0. 05]	18 (13.80) [1. 28]	69
After	42 (46.20) [0. 38]	51 (46.20) [0. 50]	49 (46.20) [0. 17]	47 (46.20) [0. 01]	42 (46.20) [0. 38]	231
Column Totals	60	60	60	60	60	**300 (Grand Total)**

The chi-square statistic is 6.2865. The *p*-value is .178752. The result is *not* significant at *p* < .05.

The above result shows of x2 test. The calculated value of x2 test **(6.2565)** is higher than table values **(0.178752)** (H1:µ1-µ20). So here is reject the null hypothesis and accept the alternative hypothesi , it means to look out the positive impact of Self help groups on women empowerment in the research area.

2. To find the second hypothesis, using by 'chi- square' test.

Hypothesis- There is difficulties regarding empowerment thought Self Help Groups.
Ho- There is not difficulties regarding empowerment thought Self Help Groups
(Ho:µ1-µ2=0)
H1- There is difficulties regarding empowerment thought Self Help Groups (H1:µ1-µ20)

Difficulties regarding empowerment thought Self Help Groups						
	Low income generation	Lack of innovation and technology	Family presser and unsupported to involvement	Lack of Finished and modern products	Training , supply, packaging and selling	***Row Totals***
yes	14 (34.00) [11. 76]	48 (34.00) [5. 76]	17 (34.00) [8.5 0]	42 (34.00) [1. 88]	49 (34.00) [6. 62]	170
No	46 (26.00) [15. 38]	12 (26.00) [7. 54]	43 (26.00) [11. 12]	18 (26.00) [2. 46]	11 (26.00) [8. 65]	130
Column Totals	60	60	60	60	60	**300 (Grand Total)**

The chi-square statistic is 79.6833. The *p*-value is < 0.00001. The result is significant at *p* < .05.

The above result shows of x2 test. The calculated value of x2 test **(79.6833)** is higher than table values **(0.00001)** (H1:µ1-µ20). So here is reject the null hypothesis and accept the alternative hypothesi , it means there are difficulties regarding empowerment thought Self Help Groups in the research area.

Findings

Findings of Percentage Analysis

1. Majority: (60%) of the self help group members belong to 35 to 50 Years age groups
2. Majority: (68%) of the SHG of more than 10 members
3. Majority: (63%) of the respondent of education up high school
4. Majority: (78%) of the SHG members have Banking and financial support problems.
5. Majority: (65%) of SHG Members have Economical problems of group members
6. Majority: (47%) of members were Modern techniques, methods and processing of product contents problems .
7. Majority: (61%) of group members got regular work after entering SHGs.
8. Majority: (31%) of respondents increase their wages after the entering SHGs.
9. Majority: (57%) of respondents doing the help to family after entering the SHGs.
10. Majority: (63%) of respondents were participating in decision process after SHGs established.

Findings of Chi-Square Analysis-

1. Chi- square is used to analyses for the impact of Self help groups on women empowerment. The level of significance is less than 5. Hence the alternate hypothesis (H1) is accepted. so here we can conclude that the positive impact realised on women empowerment in the research area.

2. Chi- square is used to analyses for the difficulties regarding empowerment thought Self Help Groups. There is the level of significance is less than 5. Hence the alternate hypothesis (H1) is accepted so here we can conclude that there are difficulties regarding empowerment thought Self Help Groups in the research area.

Suggestions –

The Self Help Groups is the impressive tools to women empowerment. But during the research study so many difficulties and problems look out in the research area. On the difficulties and problems following suggestion may be apply

2. Government, Banker and NGO has to inform the SHGs about the availability of loan, documentation and new scheme for smooth financial handling.
3. Bankers should be providing sufficient financial support to SHGs within minimum documentations in minimum period.
4. Provide the training, transportation and marketing support by government and NGO for modernization of SHGs and to reach the product at market place.
5. create free business cultural atmosphere to reach the goal of SHGs and facilitate all services single window based.

Conclusion –self help groups is successful tools to uplift backward people of the society by social and economically. Women are the socially and economically backward. So, self help group is the successful tool to uplift him. But lack of basic facilities and proper awareness women cant daring to business through SHGs. if it's true but due to the participation and actual worked in the SHGs women socially and economically makes strong and they are taking the decision for her bread and butter. So here we can say due to the Self help group's helps to women's empowerment in the research area.

References-

1.Kappa Kondal, Women Empowerment through Self Help Groups in Andhra Pradesh, India, International Research Journal of Social Sciences, Vol. 3(1), 13-16, January (2014), page no. 3-4. www.asca.in

2. S.Thangamani and ,S.Muthuselvi, A Study on Women Empowerment through Self- Help Groups with Special Reference to Mettupalayam Taluk In Coimbatore District, IOSR Journal of Business and Management (IOSR-JBM) e-ISSN: 2278-487X.Volume 8, Issue 6 (Mar. - Apr. 2013), Page no. 20-24 www.iosrjournals.org

3.Ranbir Singh R , Women entrepreneurship issues, challenges and empowerment through self help groups: an overview of himachal pradesh. International journal of democratic and development studies (ijdds), vol. 1, no. 1, october 2012, 45-58 www.rcmss.org/ijdds/vol.1/no.1/pdf

4. NilamRathod and others , An analysis of the problems faced by tribal women members in self-help groups (SHGS) in Dahod district of Gujarat , International Journal of Chemical Studies 2018; 6(2): 1093-1095 page no.1093
5. Muraleedharan, D. (January2009). Modern Banking- Theory and Practice, Eastern EconomyEdition, PHI Learning Pvt. Ltd.
6. Jain D, Jain B. Does microfinance empower rural women? -An empirical study in Udaipur district, Rajasthan. International Refereed Research Journal 2012; III; 2(1): 76-87.
7.Partaksonromunchiru, role of self-help group (shgs) and its challenges in socio-economic empowerment: Special reference to manipur ,jamshedpur research review (ugc approved international research journal) year vi vol. 1 issue xxvi, page no.39
8. District Fact Sheet Nandurbar Maharashtra National Family Health Survey - 4 2015 -16
9. S.M, Firoze, Microfinance in India, New century publications , New Delhi, page no. 47
10.triptimoymondal others , analysis of the problems faced by poor tribal women members in self help groups (shgs): a study of tribal inhabited rural areas from the district of bankura, west-bengal , ijmrr/march 2015/ volume 5/issue 3/article no-6/179-192 page no- 180
11. http://www.womenempowermentinindia.com/
12 http://wcd.nic.in/empwomen.htm
13. annual reports of Nandurbar district(2016-17) , www.nandurbar.nic.in
14. statisticalrepots of nandurbar district(2016-17), https://nandurbar.gov.in
15.Problems of Scheduled Tribes and Remedies Provided by the Government in Thane District, www.shodhganga.inflibnet.ac.in
16. Problems of Plains Tribal women's Education, www.shodhganga.inflibnet.ac.in
17. socio-economic and cultural problems in tribal community, www.shodhganga.inflibnet.ac.in
18. ILO Monitor (2020), Covid 19and the world of the work. Third Edition, 29 April 2020. www.ilo.org
19. Bhagat R.B. and Others (2020), The Covid 19 Migration and Livelihood in India, International Institution for population Science, Mumbai, April2020, www.iipsindia.ac.in
20. World Farmers Organization (2020), Covid 19 Pandemic Outbreak: Overview of the impact on the Agricultural Sectors., http://www.wfo-oma.org
21. Bilal AhmdBhat and Others (2020), A study on Covid 19 Lockdown impact on food, Agricultural, Fisheries and Precautionary Measures to Covid 19 Contentment. Galore international journal of Applied Science and Humanities, Vol4, April- June 2020. (P.8-11) www.gijash.com

REPRESENTATION OF WOMEN'S STRUGGLE THROUGH VARIOUS ROLES IN POST-INDEPENDENT INDIAN ENGLISH NOVEL

Dr. Jitendra B. Patil, Associate Professor of English, Pratap College Amalner, Dist. Jalgaon (M.S.)

===

Abstract:

The present paper aims at exploration of representation of women's struggle with the patriarchal authority through various roles in Post-independent Indian English Novel. Indian English Novels profusely deal with tropes and themes of women emancipation, liberation and empowerment. The delineation of women's struggle in Post-Independent Indian English Novel has documented the women's struggle through literature.

Keywords: Patriarchy, emancipation, empowerment, liberation, marriage, dowry system etc

The representation of women struggles for emancipation, liberation and, empowerment through their various roles has remained one of the major tropes in Indian English Novel. Especially Indian women novelist have tried their hands at numerous roles and themes in their novels to delineate women struggle to the life for emancipation, liberation, and empowerment. For the renowned Indian critic Sisir Kumar Das, there are three components of women theme in Indian literature:

…One, the portrayal of the women within the domestic place where marriage plays the most crucial role dividing her life into two clear cut phases: pre-marital and post-marital…. The second component is emergence of the forces challenging the traditions, generated by different social organisations and, the movements for and by women themselves…. The third component of story construction of a new image of the Indian women necessitated by the spread of education and impact of western knowledge and the socio-political movements. (Das 323-24)

Indian English novelists have explored the women's struggle by means of various roles and issues of women such as the girl child, the married women: the unequal marriage and the dowry system, the arrange marriage, the wife, mother, the widow, the prostitute etc**.** Besides these roles, many themes are ransacked to make women writing effective. All these themes and tropes are evidently found in Indian English Novel written in post-independence era.

The novels written by Anita Desai, Kamala Markandaya, Nayantara Sahgal, Ruth Prawer Jhabvala, Shashi Deshpande, Arundhati Roy, Dina Mehta, Githa Hariharan, Suniti Namjoshi, Belinder Dhanoa, Zai Whitaker, Manju Kapur, Gita Mehta, Namita Gokhale, Rani Dharker, Nirmala Moorthy, Anjana Appachana, Lakshi Kannan, Sunetra Gupta etc have contributed to form a substantial body of Indian literature written in English. The Indian English novelists have depicted the struggle of Indian women though various roles like the girl child, the married women, the rebel women, the wife and the mother etc.

The Married Women:

a) The Unhappy or Unequal Marriage:

Kamala Markandaya's A Handful of Rice deals with the theme of unequal marriage as the heroine of the novel Nalini is married to a thief Ravi.

Uma Vasudev handles multiple subjects in her Shreya of Sonagarh such as a selfish marriage of a middle-class girl Shreya with a member of a princely family, her sexual attraction for her neighbour Anand and a horse trading by which she becomes the member of parliament.

Shashi Deshpande in her The Sky Changes presents the girl unhappy in her marriage like her earlier novels through the heroine of the novel, Krishna.

b) Dowry System:

Sisir Kumar Das makes an observation regarding dowry system and Indian Literature in his book:

There is no a single major writer who is not very severely critical of the dowry system. Most of the

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

Indian literatures exposes the incongruity and the hypocrisy of the Indian middle class that keep the system kicking and alive. (Das 329)

Belinder Dhanoa deals with one of the social evils of the time i.e., dowry system in her novel Waiting for Winter through the heroine of the novel Pratibha. She is highly educated but she is married by her parents to NIR settled in USA after paying a huge amount as dowry.

Namita Arvind deals with the issue of dowry in her novel A Video, a Fridge and a Bride. The name of the novel is itself very much suggestive. It is a story of a young Christian, Elizabeth Cherian whose parents fail to find a husband for her on the account of high dowry demanded by the parents of the grooms.

c) Arrange Marriage:

Zai Whitaker deals with an interesting issue that is one of the inseparable realities of the Indian life i.e., arranged marriage in her Up the Ghat. Azra, the heroine of the novel wants to marry with the man of her choice but at the end she finds none of such man and ultimately, she has to marry with the man chosen by her parents.

Similarly, Suma Josson also takes up the issue of the arrange marriage in her novel Circumference through Sarala, a painter born in an orthodox family. Her parents arrange her marriage at the age of eighteen.

The Girl Child:

One of the prominent figures that is portrayed by the Indian English novelists to represent women's struggle is the girl child. While writing about the girl child in Tamil Literature G.J.V. Prasad comments:

She is neither to be heard not to be seen. Nor even to be talked about. A girl child is of no use to writers of mindless romances and soft pornography. (G.J.V.Prasad 157)

But this does not seem to prove true in regard with Indian English Novel as it has given a sufficient and proper representation to the girl child. Many Indian English Novelists have taken up the issue of the girl child from various facets.

Anita Desai in her Clear Light of Day presents the struggle of Bim who is her teens as her parents die and her brother Raja shuns his responsibility to support his sister who bravely faces the challenges of life.

Anjana Appachana takes up the issue of discrimination against the daughters that seems to be pan Indian phenomenon that transcend all regional boundaries in the preference of the sons over the daughters in her Listening Now.

Mrinal Pande in her Daughter's Daughter presents the discrimination in filial affection towards girl children on various different lines. Tinu, a little girl who lives in her maternal grandparent's family where her maternal uncle's son Kukki is given priority in everything over her as she is just a daughter's daughters for them. Besides this, her younger sister is liked by all over Tinu, “because she has brought a brother on her back.” Her second novel My Won Witness, Pande delineates the struggle of women journalist who face a stringent discrimination in their field of working as they are assigned to work on “trivial women issues” i.e. cooking, and interior decorations rather than on serous issues that are left to the male colleagues.

Rani Dharker in her seminal novel The Virgin Syndrome takes up the issue of birth of the girl-child taken as a curse to the family. The protagonist's mother and her six siters have given birth to girls only that has been looked at as a curse to the family by the society of the time.

The Rebel Women:

Rich Like Us is a seminal novel written by Nayantara Sahgal in which Rose, the Cockney girl who falls in love with Ram demolishing the barriers of race and colour for the sake of love. Along with Rose, Sonali is presented as a representative of women who smashed the stereotypes of Indian women.

Nirmala Moorthy in her novel Maya depicts the struggle of the heroine to marry with the man of her choice against an orthodox South Indian Brahmin family. In her second novel The Coiled Serpent, she focuses the light on the fact how girls are trained to limit their work field within domestic life.

Shashi Deshpande deals with the crucial issues like Hindu tradition's role in the life of women

through Sarita in her first novel The Dark Holds No Terrors. While in her Roots and Shadows she portrays the rebellion of a young woman, Indu against the traditional patriarchal authority of her family.

The Mother:

Ruth Prawer Jhabvala handles the theme of mother in a surprisingly new way as she delineates the story of mentally deranged Lara who drives her mother to suicide in her Poet and Dancer.

Githa Hariharan deals with the unhappy women in her The Thousand Faces of Night for different reasons: Devi for her unhappy marriage, Devi's mother Sita for stifling and killing her talent as a veena player for the sake of advancements of her husband and their maidservant Mayyamma for her barrenness.

Shashi Deshpande's That Long Silence centers around Jaya, the mother of two teenage children whose life is cursed by the boredom and monotony as she does not have a place of any significance in the lives of her husband and children. Thus, Jaya represents all those women from post-independent Indian middle-class family in which a stifled family life comes to the disposal of women and most particularly the mother.

Women and Equality:

Gita Mehta's Raj deals with the struggle of Balmer's princess Jaya Singh who finds herself at loggerhead with the traditions of her upbringing and the ideals of Mahatma Gandhi. She shown to be fighting with paternal authority of the society to gain her own freedom to protect the people. People get freedom from Raj (British) while Jaya Singh from patriarchal authority.

Indu Mallah takes up one of the vital issues from the lives of Indian women whose labor is berated by the patriarchal system Shadows in Dream-Time. She focuses on the issue how “widow” is supposed to be inauspicious.

Lakshmi Kannan deals with an interesting issue of a fair share of women in their ancestral property that is normally denied to them by the patriarchal authority of Indian society in her novel Going Home. She delineates the struggle of the protagonist, Gayatri to obtain the fair share in her maternal grandfather's property.

Conclusion:

From the above discussion, it is clear that Indian English Novelists have tried their hands at various crucial issues of women struggle in their novels in post-independence era. It also highlights that the women's struggle for emancipation and liberation has continued to lead towards the struggle for women empowerment due to the spread of education among women. Indian English Novel, being one of the genres of literature, meticulously mirrors women's struggle through various roles like the girl child, the mother, the rebel, the wife and the widow etc.

References

Das, Sisir Kumar. A History of Indian Literature 1911-1956. New Delhi: Shiya Akademi, 1995.

G.J.V.Prasad. The Girl Child in Recent Tamil Fiction. Ed. Viney Kirpal. New Delhi: Sterling Publishers Pvt Ltd , 1992.

Gopal, Priyamvada. The Indian English Novel . New Delhi: Oxford University Press, n.d.

Iyengar, K R Srinivasa. Indian Writing in English . New Delhi: Sterling Publishers Pvt Ltd , 2009.

Mehrotra, Arvind Krishna, ed. A Concise History of Indian Literature in English. New Delhi: Permanent Black, 2008.

Naik, M K. A History of Indian English Literature. New Delhi: Sahitya Akademi, 2007.

Narayan, M K Naik and Shyamala A. Indian English Literature 1980-2000. Delhi: Pencraft International, 2011.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर महिलांचे कृषी क्षेत्रातील योगदान

डॉ.कल्पना दिलीप भारंबे, धनाजी नाना विद्या प्रबोधिनी संचलित, लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय जळगाव

==

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा शेती हा कणा आहे. भारतीय शेतीच्या संदर्भात धोरणांचा आढावा घेताना स्वातंत्र्यपूर्व काळ आणि स्वातंत्र्योत्तर काळ असा काळ विचारात घेतला तर स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात भारतीय शेतीचा विकास झाला नाही. याचे प्रमुख कारण म्हणजे ब्रिटिशांचे धोरण होते. ब्रिटिशांच्या कालखंडात शेती सुधारणा विषयक कार्यक्रमांकडे दुर्लक्ष झाले. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय शेती निसर्गावर अवलंबून होती त्यामुळे शेतीची उत्पादकता कमी, शेतीमध्ये भांडवलाचा अभाव, पारंपारिक शेती पद्धत, कर्जपुरवठ्याचा अभाव, शेतमालाचे मध्य स्थान मार्फत विपणन, मध्यस्था चे वर्चस्व, वाढती लोकसंख्या, कौटुंबिक गरजांची पूर्तता करण्यास असमर्थ असलेले शेतकरी इत्यादी कारणांमुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती अत्यंत दयनीय होती. भारतीय शेतकऱ्यांना कर्ज पुरवठा करणारे श्रोत म्हणून सावकार, जमीनदार वर्ग शेतकऱ्यांची आर्थिक पिळवणुक करीत होता.

सन 1947 48 मध्ये श्रीकृष्णमाचारी यांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापन करण्यात आलेल्या समितीने 'अधिक धान्य पिकवा' मोहिमेचा आढावा घेतला आणि शेती विकासाचे धोरण निश्चित करून शेतीविषयक धोरणांची खालील उद्दिष्टे स्पष्ट केली.

1. देशाच्या एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ करणे.
2. अन्नधान्यांचे उत्पन्न वाढवून देशाला स्वावलंबी करणे.
3. उद्योगधंद्यांना लागणारा कच्चामाल उत्पादित करणे.
4. शेती व्यवसायामध्ये रोजगार निर्माण करणे.
5. ग्राहकांना योग्य किमतीत अन्नधान्य मिळेल अशी व्यवस्था करणे.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर देशाचा आर्थिक विकास व्हावा याकरिता नियोजनाच्या माध्यमातून व पंचवार्षिक योजनांच्या सहकार्याने शेती विकासासाठी अनेक धोरणात्मक निर्णय घेतले. वाढत्या लोकसंख्येची अन्नधान्याची मागणी आणि औद्योगिक विकासासाठी कच्च्या मालाचा पुरवठा करण्याच्या दृष्टीने शेतीच्या विकासावर लक्ष केंद्रित केल्याशिवाय देशासमोर पर्याय नव्हता. शेती विषयक धोरणात अमुलाग्र बदल ही अपरिहार्य बाब होती या दृष्टीने देशात अनेक प्रयत्न झाले.

1948 अधिक धान्य पिकवा मोहीम
1951 पहिली पंचवार्षिक योजना (शेती विकास प्राधान्य)
1952 राष्ट्रीय विकास परिषद
1952 सामुदायिक विकास योजना
1955 नवीन शेतीविषयक धोरण
1956 दुसरी पंचवार्षिक योजना
1957 खाद्य व शेती मंत्रालय
1951 ते 1957 देशात विविध राज्यात कृषी विद्यापीठांची स्थापना
1958 शेती संशोधन व केंद्रीय ट्रॅक्टर संघटना संस्थेची स्थापना
1961 सधन कृषी जिल्हा कार्यक्रम
1963 शेती उत्पादन बोर्डाची स्थापना
1965 भारतीय खाद्य मंडळाची स्थापना
1966 उच्च उत्पादन जाती कार्यक्रम
1966 हरितक्रांतीचा प्रयोग
2000 नवीन राष्ट्रीय शेती धोरण
2007 राष्ट्रीय अन्नधान्य सुरक्षा कार्यक्रम इत्यादी

आज एकविसाव्या शतकात भारतीय शेतीचा एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा हा कमी असला तरी भारतातील लोकसंख्येच्या व ग्रामीण लोकसंख्येचा विचार केल्यास शेती क्षेत्राचे महत्त्व कमी झालेले नाही. गेल्या 75 वर्षातील स्वतंत्र भारतातील शेती व्यवसायाकडे पाहिल्यास खूप बदल झालेले दिसून येतात. आजही 60 टक्क्यांहून अधिक लोकांची रोजी-रोटी शेती या

व्यवसायाशी निगडित आहे. रोजगाराच्या सर्वाधिक संधी याच व्यवसायामध्ये सामावलेल्या आहेत. पारंपारिकते पासून आजच्या हायटेक तंत्रज्ञानाचा आविष्कार या व्यवसायाने अंगीकारलेला दिसतो. शेतीमध्ये आजवर हरितक्रांती, निलक्रांती, श्वेतक्रांती असे विविध टप्पे घडून आले त्यामुळे एकीकडे अन्नधान्याची ददात असणारा देश निर्यातदार म्हणून लौकिक मिळवण्यापर्यंत अग्रस्थानी आला आहे. असे असले तरीही शेतीतील मध्यवर्ती असलेला शेतकरी हा घटक अजूनही विकासापासून कोसो दूर आहे.

शेतीचा इतिहास हा बारा हजार वर्षांचा आहे त्यामध्ये वेगवेगळ्या अन्नधान्यांची भर पडत गेली आहे. शेती करणारा शेतकरी हा पुरुषवाचक शब्द शेतीत काम करणाऱ्यांसाठी रूढ झालेला आहे. परंतु वस्तुस्थिती मात्र उलट आहे. शेतीत काम महिला करतात आणि शेतात काम करणाऱ्या महिलांचे पती इतर कार्यात मग्न असतात. ही परिस्थिती महाराष्ट्रातच किंवा भारतातच नाही तर जगभर आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात कृषी क्षेत्रात महिलांचा सहभाग कसा आहे. भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर कृषी क्षेत्रातील महिलांचे योगदान काय आहे, आज या क्षेत्रातील महिलांची स्थिती कशी आहे हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न संशोधकांने केला आहे.

शेतीची सुरुवात मानवी संस्कृतीत महिलांनी केली. उत्क्रांतीच्या इतिहासात स्त्री आणि पुरुष दोघेही रानावनात शिकारीसाठी भटकत असत. यातूनच समूहाची संकल्पना रूढ झाली त्यावेळी एखादी स्त्री गर्भवती असेल तर तिला शिकारीच्या जोखमीवर न नेता तिला एखाद्या झाडाखाली ठेवत असत. मातृत्वाचे वेध लागलेली ही स्त्री झाडाखाली विश्रांती घेत असतानाच तिला कळले की झाडाची बी मातीत कसे रुजते त्याचे रोपट्यात रूपांतर कसे होते आणि यातूनच आणि यातूनच शेती विज्ञान विकसित झाले. प्रसिद्ध शेतीतज्ञ स्वामीनाथन यांच्या मते "शेतीची सुरुवात महिलांनी केली असे जगभर मानले जाते". चीनमध्ये त्यांच्या एका सणाला मुलीच्या डोक्यावर धान्य उगवले ली टोपली देऊन तिची पूजा केली जाते त्या विधीचे कारण हेच की शेती महिलांनी सुरू केली. पुरुष घराबाहेर पडले की महिलांकडून घरातील कामे उरकून सावल्या वेळेचा सदुपयोग म्हणून शेती सुरू झाली. महिलांनी सुरू केलेल्या या शेतीत महिलांची स्थिती जाणून घेण्याचा प्रयत्न या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून करण्यात आला आहे.

संशोधनाचे उद्देश

1. कृषी क्षेत्रातील महिलांचे योगदान जाणून घेणे.
2. कृषी क्षेत्रातील महिलांचे आजची स्थिती जाणून घेणे

गृहीत कृत्य

1. कृषी क्षेत्रातील महिलांचे योगदान हे मोठ्या प्रमाणात आहे.
2. कृषी क्षेत्रात आजही स्त्री-पुरुष असमानता दिसून येते.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी सामाजिक संशोधन पद्धतीचा वापर केला असून दुय्यम श्रोतांचा आधार घेतला आहे. त्यासाठी ग्रंथालयातील नियतकालिके, संदर्भ ग्रंथ, प्रमाणपत्र आणि इंटरनेट वरील काही महत्त्वाची संकेत स्थळे यांचा उपयोग करून दुय्यम श्रोतांचा आधार घेऊन तथ्य संकलन केले आहे.

कृषी क्षेत्र आणि महिलांचा सहभाग

आज रोजी शेती क्षेत्रात शेतकरी, उद्योजक, शेतमजूर अशा विविध अंगी भूमिका बजावणाऱ्या स्त्रियांची संख्या वाढत आहे. प्रत्येक क्षेत्रात आज महिला पुरुषांच्या बरोबरीने कार्यरत असून आपल्या कर्तुत्वाने त्यांनी विविध क्षेत्रात गगनभरारी घेतली आहे. शेती व्यवसायातही महिलांचे योगदान खूप मोठे आहे. भारत हा कृषिप्रधान देश असल्याने देशातील कमावत्या महिलांपैकी 8 0 टक्के महिलांना शेतीतून रोजगार मिळतो. जागतिक बँकेच्या उपलब्ध आकडेवारीनुसार भारताच्या सकल घरेलू उत्पादनात(GDP) केवळ 17.5 टक्के शेती उत्पादनाद्वारेच होत आहे. ग्रामीण भारतात राहणाऱ्या 1.1 अब्ज लोकांना जीवन जगण्याचा मार्ग शेती आहे. एन एस एस ओ च्या अहवालानुसार भारतातील 18 टक्के शेतकरी कुटुंबाचे प्रमुख महिला आहेत. 2011 च्या जनगणनेनुसार देशातील 65 टक्के महिला शेतीमध्ये गुंतलेल्या आहेत. अन्न व कृषी महामंडळाच्या आकडेवारीनुसार महिलांचे शेतीमध्ये 32% तर कृषीविषयक रोजगारांमध्ये 48% योगदान आहे. दुग्ध उत्पादन आणि पशुधन व्यवस्थापनात तब्बल 7.5कोटी महिला महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत.

भारतासह बहुसंख्य विकसनशील देशाच्या अर्थव्यवस्थेत ग्रामीण महिला सर्वात उत्पादक कार्यशक्ती म्हणून समोर येत आहेत. कृषी क्षेत्रातील महिलांची स्थिती सुधारण्यासाठी सुधारण्यासाठी आणि त्यांच्या सक्षमीकरणाच्या संधी वाढवण्यासाठी भारत सरकारने राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान (NRLM) चा एक उपघटक म्हणून महिला किसान सशक्तिकरण योजना(mksp) ची घोषणा केली. Mksp चे प्राथमिक उद्दिष्ट कृषी क्षेत्रात महिलांना त्यांचा सहभाग आणि उत्पादकता

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

वाढविण्यासाठी पद्धतशीरपणे गुंतवणूक करून सक्षम करणे तसेच ग्रामीण महिलांसाठी शेती आधारित उपजीविका निर्माण करणे आणि ती टिकवून ठेवणे हा होता. कार्यक्षम स्थानिक संसाधनांवर आधारित शेतीची स्थापना करून ज्यामध्ये कृषी क्षेत्रातील महिला उत्पादन संसाधनावर अधिक नियंत्रण मिळवतात आणि समर्थन प्रणाली व्यवस्थापित करतात. या प्रकल्पाने त्यांना सरकार आणि एजन्सी द्वारे प्रदान केलेल्या इनपुट आणि सेवांमध्ये अधिक चांगल्या प्रकारे प्रवेश मिळवण्यासाठी सक्षम करण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे कृषी क्षेत्रातील महिलांची उत्पादनक्षमता सुधारली की त्यांच्या कुटुंबासाठी आणि समाजासाठी अन्नसुरक्षा निर्माण होते. महिला किसान सशक्तिकरण योजनेअंतर्गत एकूण 84 प्रकल्प मंजूर झाले आहेत. तसेच 24 राज्यातील 36 लाख महिला महिला शेतकरी सक्षमीकरण कार्यक्रमात सहभागी झाल्याआहेत.

केंद्रीय कृषी आणि शेतकरी कल्याण मंत्रालयाच्या कृषी आणि शेतकरी कल्याण संचालनालयाचे कृषी मधील स्त्री-पुरुष संसाधन राष्ट्रीय केंद्र (एनजीआयसीए) तसेच कृषी आणि शेतकरी कल्याण मंत्रालयाच्या अंतर्गत असलेली स्वायत्त संस्था राष्ट्रीय कृषी विस्तार व्यवस्थापन संस्था यांनी संयुक्तपणे 15 ऑक्टोबर 2022 रोजी 'महिला किसान दिवस' किंवा 'आंतरराष्ट्रीय ग्रामीण महिला दिन' साजरा केला.

भारत सरकारच्या ठरावाला 72 देशांनी समर्थन दिले आणि संयुक्त राष्ट्रांनी 2023 हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय भरड धान्य वर्ष म्हणून घोषित केले त्यामुळे यावर्षीच्या महिला किसान दिवसाची संकल्पना"भरडधान्य: महिलांचे सक्षमीकरण आणि पोषण सुरक्षा प्रदान करणे "अशी आहे. भारतीय भरडधान्य, धान्याच्या विविध पाककृती, मूल्यवर्धित उत्पादने जागतिक स्तरावर स्वीकारली जावीत यासाठी भारत सरकारने आंतरराष्ट्रीय भरड धान्य वर्ष 2023 हे जन चळवळ म्हणून साजरे करण्याचे घोषित केले आहे.

आज भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या प्रमाणात निम्मी लोकसंख्या महिलांची आहे प्रत्येक क्षेत्रात महिला उत्तुंग भरारी घेत आहेत कोणतेही क्षेत्र असो स्त्रियांचे कर्तुत्व हे वाखाण्याजोगे आहे. शेती क्षेत्रातही अनेक महिलांनी असेच उत्तुंग कार्य केलेले आहेत अशा महिलांच्या कार्याचा परिचय करून घेणे आवश्यक आहे.

पद्मश्री राहीबाई पोपरे , लहरीबाई

महिला ह्या पारंपारिक शेती पद्धतीचा पुरस्कार करतात हरितक्रांतीनंतर रासायनिक खते आणि संकरित बियाणे यांचा वापर मोठ्या प्रमाणात सुरू झाला. त्यामुळे देशी वाण जवळजवळ नष्ट झालेले आहे. ग्रामीण भागातील महिलांनी संकरित वाणाचा हा धोका प्रथम ओळखला आणि त्याबाबत जागृतता दाखवत देशी वाण जतन करणे वाढवणे आणि वितरित करणे या कार्याला सुरुवात केली आणि पिकाच्या वाणाच्या जनुकीय पिढी तयार केल्या.नगर जिल्ह्यातील अतिशय दुर्गम भागातील आदिवासी महिला राहीबाई पोपरे यांनी आपली सीड बँक तयार केलेली आहे. त्यांच्या या देशी वाणाच्या बँकेत 53 पिकांची 114 वाण आहेत. आणि म्हणूनच त्यांना बीजमाता अशी ओळख प्राप्त झालेली आहे तसेच त्यांना त्यांच्या या कार्यासाठी पद्मश्री पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले आहे.

मध्यप्रदेश मधील 27 वर्षीय महिला लहरीबाई हिने मागील दहा वर्षात बाजरीच्या वाणांचा संग्रह केला.

सविता सुनील डकले फेसबुक वरून सात लाख जणांना शिकवली शेती :

बालपण शहरात गेल्यामुळे शेतीशी कधीच संबंध न आलेल्या सविता यांचा विवाह शेतकरी असलेल्या तरुणाशी झाला आणि सविता ह्या शेतीत काम करू लागल्या. नवखे पण, अडचणी, मस्करी अशा अनेक अडचणी असल्या तरी शेती करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या सर्व गोष्टी सविता जिद्दीने शिकल्या. शेतीमध्ये काम सुरू केल्यानंतर सविता यांना समजले की गेल्या कित्येक वर्षापासून पारंपारिक पद्धतीने शेती केल्याने हे नुकसान होत आहे. या संकटावर मात करण्यासाठी त्यांनी वेळोवेळी माहिती घेत स्वतः शेतीमध्ये सुधारणा केल्या आणि त्यामुळे त्यांना शेतीत फायदा होत गेला. आपल्याला होत असलेल्या फायदा इतरांनाही द्यावा या विचाराने सविता यांनी फेसबुक वर "वुमन इन एग्रीकल्चर" हा ग्रुप तयार केला. या ग्रुपच्या माध्यमातून शेती विषयक प्रश्नांबाबत त्या शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन करतात. आज त्यांच्या या ग्रुपचे सात लाख 42 हजार सदस्य आहेत. महाराष्ट्रातील प्रत्येक शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचून ग्रामीण भागातील महिलांना सक्षम करण्यासाठी सविता डकले या आजही प्रयत्नशील आहेत.

गटशेतीची किमया

महिला या एकत्र येऊ शकत नाही या विचाराला फाटा देत बीड जिल्ह्यातील मुळुकवाडी गावातील बावीस महिलांनी एकत्रित येऊन त्यांच्या मालकीच्या वेगवेगळया ठिकाणच्या 27 एकर शेतीमध्ये पावणेतीनशे टन विषमुक्त म्हणजेच सेंद्रिय पद्धतीने कांदा लागवड केला. सर्वांनी मिळून मेहनत केल्यामुळे त्यांचा संपूर्ण खर्च वजा जाता त्यांना एकूण 42 लाख रुपयांचे निव्वळ उत्पन्न मिळाले. म्हणजेच एकरी विचार केला तर एक लाख तीस हजार रुपयांच्या आसपास या महिला गटाला उत्पन्नाचा लाभ झाला.

मोना कुशवाह - भाजीपाला पिकवणारी उच्चशिक्षित महिला शेतकरी

उत्तर प्रदेशातील इटावा जिल्ह्यातील अड्डाणवली गावातील रहिवासी उच्चशिक्षित महिला शेतकरी मोना कुशवाह हिने भाजीपाला पिकाची लागवड करून चांगले उत्पन्न कमावण्याची किमया साधली आहे. आज त्या ऑफ सीजन भाजीपाला उत्पादन करून वर्षाला चार लाख रुपयांहून अधिक नफा कमवत आहे. राष्ट्रीय उपजीविका अभियानाशी जोडल्या जाऊन त्यांनी आज पन्नास महिलांना रोजगार उपलब्ध करून दिला आहे.

मयुरी खैरे- मोत्याची शेती यशस्वी करणारी

पुण्यात फॅशन डिझाइनिंग मध्ये मास्टर्स केलेली मयुरी खैरे यांनी शेतीत काहीतरी नवीन प्रयोग करायचा म्हणून मध्य प्रदेशात मोत्याची शेती करायला सुरुवात केली आणि त्यात यशस्वी झाली.

अशा पद्धतीने सर्व थरातील महिला या शेती करीत आहेत. मत्स्य शेतीमध्ये महिलांचा वाटा हा 24% इतका आहे. जागतिक पातळीवर ते प्रमाण 21.4% इतके आहे. भारतात 2009 च्या पाहणीनुसार एकूण महिलांचा सहभाग अन्नधान्य उत्पादन क्षेत्रात काम करणाऱ्यांमध्ये 94 टक्के इतका होता तर १.४ टक्के महिला भाजीपाला उत्पादनासाठी कष्ट घेत होत्या. एकूण महिलांपैकी तीन पॉईंट चार टक्के महिला फळे आणि कडधान्य शेतीत कार्यरत होत्या. चहा कापूस तेलबिया इत्यादींच्या शेतांमध्ये जागतिक पातळीवर काम करणाऱ्या महिलांचे प्रमाण हे 45 टक्के पेक्षा जास्त आहे. उदाहरणार्थ गवार भेंडी वांगी अशा भाज्यांची तोडणी ही पूर्णपणे महिलांकडून होते. चहाची पाने तोडणी कॉफीच्या बिया गोळा करणे, तसेच तनखोरपणे रोपे लागवड, भाजीपाला लागवड, फुले फळे तोडणी पिकांची कापणी अशी सर्व कष्टाची कामे महिला करत असतात.

महिलांचे जास्त प्रमाण शेतीपूरक व्यवसायामध्ये आहे. कुकुट पालन हा महत्त्वाचा व्यवसाय खेड्यात बहुतांश घरात केला जातो. त्या कोंबड्यांचे पालन पोषण अंडी गोळा करणे आणि विक्री करणे हे संपूर्ण काम महिला करतात. मधुमक्षिका पालन हा दुसरा पूरक व्यवसाय म्हणून काही शेतकरी करतात. मासेमारी व रेशीम शेतीमध्ये ही महिला मोठ्या प्रमाणात काम करत आहेत. पशुपालन व्यवसायात जनावरांना खुराक देणे त्यांना पाणी पाजणे त्यांची स्वच्छता करणे दूध काढणे ही कामे महिलांकडून केली जातात. म्हणजेच शेती आणि शेती पूरक व्यवसायामध्ये महिलांचा सहभाग हा खूप मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतो.

कृषी क्षेत्रात महिलांची आजची स्थिती -

शेती क्षेत्र हे महिलांचे आहे मात्र तेथे महिला या आजही उपेक्षितच आहेत. विकसनशील देशांमध्ये शेतकी रोजगारात महिलांचा तब्बल 43 टक्क्यांचा वाटा आहे आणि तज्ञांच्या मते मागच्या वीस वर्षात शेती हा प्रांत महिलांनी पदाक्रांत केला आहे. 2016 मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाच्या शेती आणि अन्नविषयक संस्थेने प्रसिद्ध केलेल्या अहवालात निरीक्षण नोंदवण्यात आले आहे की पुरुष शेतीच्या कामापासून दूर जात आहेत किंवा महिला शेती अंतर्गत विविध कामांमध्ये आपला सहभाग नोंदवत आहेत.

अन्न व शेती विषयक संस्थेच्या आर्थिक सामाजिक विकास विभागाचे धोरण अधिकारी लिबर स्लो कॉल यांच्या मते"शेतीत महिला मोठी भूमिका बजावताना दिसत आहे आणि शेतातल्या रोजगारातही त्यांचा वाटा वाढत आहे. शेतीतला महिलांचा सहभाग वाढणे हे सकारात्मक आहे. परंतु यामुळे महिला सक्षमीकरण शक्य होईल का? हा प्रश्नच आहे कारण महिलांचं शेतीकडे वळण्याचे मुख्य कारण म्हणजे पुरुषांचा गावातून बाहेर पडणं आहे. शेती क्षेत्र हे ग्रामीण भागाच्या आणि देशाच्या आर्थिक विकासाचे मुख्य सूत्रधार आहे आणि त्याची किल्ली महिलांच्या हाती आहे. परंतु शेतीची आणि शेतीपूरक व्यवसायाची मालकी मात्र महिलांकडे नाही. महिलांची शेती क्षेत्रातील भूमिका ही कष्टकऱ्यांची आहे. निर्णय प्रक्रियेत त्यांना अपवादानेच स्थान मिळते त्यांच्या विचारांची दखल घेतली जात नाही. त्यांची भूमिका ही घेतलेल्या निर्णयांची अंमलबजावणी करण्यापूर्वीच आहे.

2011 च्या जनगणनेनुसार देशातील 65% स्त्रिया शेतीमध्ये गुंतलेल्या आहेत हेच प्रमाण पुरुषांसाठी 49 पॉईंट आठ टक्के एवढेच आहे परंतु आजही कृषी क्षेत्रात महिलांना दुय्यम स्थान आहे. पितृसत्ताक व्यवस्थेमध्ये महिला अनेकदा जमिनीवरील अधिकारापासून वंचित राहतात आणि ज्याच्या नावावर सातबारा तो शेतकरी या नियमामुळे शेतीमध्ये एवढे कष्ट करूनही महिलांना शेतकरी म्हणून ओळख मिळत नाही. 2015 16 च्या कृषी गणनेनुसार राज्यातील भूधारक महिलांचे प्रमाण केवळ 15 टक्के आहे. शेतकरी म्हणून ओळख नसल्याने त्यांना योजना, प्रशिक्षण, कर्ज, निविदा इत्यादी गोष्टींचा देखील लाभ मिळू शकत नाही.

महिलांकडे शेत जमीन नाही यामुळे त्यांचे सक्षमीकरण व सर्वांगीण विकास यावर प्रभाव पडताना दिसतो. वास्तविक पुरुष जेव्हा बाहेर कामासाठी स्थलांतर करतो तेव्हा शेतीची सर्व जबाबदारी स्त्रियांकडे असते पण त्या जमिनीची मालकी तिच्याकडे नसते. कृषी व्यवसायाची दुसरी बाजू म्हणजे बहुतांश घराचे कार्य सरपण, जरा जनावरांना चारा जंगलातील वन उपज पिण्याचे पाणी यामध्ये महिलांची भूमिका मुख्य असते पण तिची ओळख पुरुषांना सहाय्यक मदतगार अशी असते. ती घराची मालक कधीच नसते हेच कारण आहे की या व्यवसायात 65 टक्के मेहनत करू नये कृषी संबंधी निर्णय, नियंत्रण आणि

शासनाकडून मिळणाऱ्या योजनांमधून महिला वंचित राहते.

"जमिनीची मालकी आणि व्यवस्थापनाचा अधिकार यातूनच सक्षमीकरण साध्य होते. त्यामुळे धोरणात्मक बदल ही सुरुवात असली तरी सामाजिक व्यवस्था बदलून महिलांच्या हाती जमिनीची मालकी, वारसा हक्क देण्याच्या दृष्टीने काम करणं गरजेचे आहे". असे मत दिना नज्जर यांनी व्यक्त केले आहे. शेतीच्या महिलाकरणामुळे स्त्री-पुरुष असमानता कमी होणार असली तरी त्याला वेळ लागणार आहे.

निष्कर्ष -

आज महिला शेतकऱ्यांना गरज आहे ती संस्थात्मक सुरक्षिततेची, संसाधनांवर अधिकार आणि त्यांच्या व्यवस्थापनातील निर्णय प्रक्रियेमध्ये सहभाग, शेती सुलभपणे करण्यासाठी निविदा, सिंचन आणि कर्ज यांचा पुरवठा, त्यांच्या मालाला बाजारपेठ, हमीभावाने त्यांच्या मालाची स्थानिक पातळीवर खरेदी, शाश्वत शेतीला प्रोत्साहन, स्थलांतर होऊ नये यासाठी गावात कामाची उपलब्धता या त्यांच्या प्रमुख गरजा आहेत. त्यांच्या या गरजा पूर्ण करून शेती क्षेत्रात त्यांच्यासाठी अनुकूल परिस्थिती निर्माण करणे गरजेचे आहे. व्यवस्थापक पातळीवर ठोस उपाययोजना करून अंमलबजावणी केल्याशिवाय आज असलेले शेतकरी महिलांचे चित्र बदलणार नाही. एकंदरीतच भारतातील महिलांची सामाजिक आर्थिक परिस्थिती बदलायची असेल तर आजच्या सामाजिक रचनेत महिला वर्गावर होणारे अन्याय कमी होऊन त्यांच्या अंगी असणाऱ्या विविध गुणांचा उपयोग आपल्या कौटुंबिक आणि राष्ट्राच्या विकासासाठी कसा करता येईल याकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे. यासाठी महिलांचे शिक्षण ,आरोग्य, सुपोषण ,सामाजिक सुरक्षा ,उत्पन्न, वडिलोपार्जित मालमत्तेतील हिस्सा अशा सर्वच बाबतीत सकारात्मक दृष्टिकोनातून पाहणे गरजेचे आहे यासाठी आवश्यकता आहे ती समाजाची मानसिकता बदलण्याची. ही मानसिकता जेव्हा बदलेल तेव्हाच भारत विकसित राष्ट्र म्हणून गणल्या जाईल.

संदर्भ -

1. कृषी अर्थशास्त्र डॉ. व्ही पी नारखेडे
2. मासिक -भूसंवर्धन , 24 मार्च 2023
3. कर्तव्य साधना, साधना साप्ताहिक, साधना प्रकाशन
4.https://www.mahayojanaa.in/2023/02/mahila-kisan-sashaktikaran-pariyojana-marathi.html
5.https://shetimarathi.com/irgik-farming-this-women-come-togather-and-taking-production-of-300-tonn-orgnic-onion/
6.https://divyamarathi.bhaskar.com/news/MAG-IFTM-alka-pingle-writes-about-women-farmers-5863655-NOR.html

जळगाव जिल्हा परिषद अध्यक्ष म्हणून स्मिता वाघ यांनी केलेले कार्य - एक अभ्यास

डॉ. किशोर शिवलाल पाटील, धनदाई कला व विज्ञान महाविद्यालय, अमळनेर

==

सारांश

जळगाव जिल्हा परिषदेच्या अध्यक्षपदाच्या कार्यकाळात स्मिता वाघ यांनी वकृत्व, कार्य कुशलता, अभ्यासू वृत्ती, सर्वांना सोबत घेऊन चालण्याची कला व कर्तुत्वाच्या जोरावर जळगाव जिल्ह्याच्या राजकारणावर आपली छाप सोडली. अध्यक्ष पदाच्या कार्यकाळात राजकारणा सोबतच पदाचा उपयोग समाजकारण करण्यासाठी देखील करून घेतला. जिल्हा परिषद अध्यक्ष पदाच्या कार्यकाळात त्यांनी अनेक समाज उपयोगी कामे केलीत. महिला सबलीकरणासाठी त्यांनी पुढाकार घेतला. महिलांचे सक्षमीकरण हेच माझे धोरण या वृतीने त्यांनी काम केले. जळगाव जिल्ह्यातील महिलांना महिला बचत गटाच्या माध्यमातून आर्थिक दृष्ट्या स्वयंपूर्ण होण्याच्या दृष्टिकोनातून त्यांनी प्रयत्न केले. जिल्हा परिषदेच्या अध्यक्ष म्हणून बचत गटांच्या अडचणी सोडवण्याकडे भर दिला. बचत गटांना आर्थिक निधी मिळून दिला. महिलांमधील नेतृत्व गुण विकसित करण्याच्या दृष्टिकोनातून त्यांनी प्रयत्न केले. सामाजिक हित जोपासण्याच्या दृष्टिकोनातून व्यसन मुक्तीसाठी कार्य केले. व्यसन मुक्तीसाठी सर्वांनी सामूहिक प्रयत्न केले पाहिजेत यावर भर दिला. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांच्या अडचणी सोडवण्यावर भर दिला. ग्रामीण भागातील शाळांना भौतिक सुविधा उपलब्ध करून दिल्यात. जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून ग्रामीण भागात मोफत संगणक शिक्षणाची सोय उपलब्ध करून दिली. जळगाव जिल्ह्यातील नेत्रहीनांना नेत्र मिळवून देण्यासाठी यांनी पुढाकार घेतला. त्यांच्या एकंदरीत कार्याची दखल घेऊन भारतीय जनता पार्टीने त्यांना 2015 मध्ये विधान परिषदेची आमदारकी बहाल केली.

प्रस्तावना

जळगाव जिल्ह्यातून जिल्हा परिषदेच्या पहिल्या महिला अध्यक्ष होण्याचा बहुमान स्मिता वाघ यांच्याकडे जातो. उत्तर महाराष्ट्रात ज्या महिलांनी आपल्या कार्यकर्तृत्वाच्या माध्यमातून महाराष्ट्रास आपली दखल घेण्यास भाग पाडले त्यात स्मिता वाघ यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावयास लागेल. त्यांचे सामाजिक व राजकीय कार्य हे जनसामान्यासाठी होते. समाजहिताच्या आड येणारे राजकारण त्यांनी कधी केले नाही. विद्यार्थी दशेत राष्ट्रीय स्वयंसेवक म्हणून तर महाविद्यालयीन जीवनात अखिल भारतीय विद्यार्थी परिषदेची कार्यकर्त्या म्हणून उल्लेखनीय कार्य केले, वरद ऑफसेटच्या माध्यमातून उद्योजिका, साप्ताहिक जन सत्याग्रही वृत्तपत्राच्या संपादिका, जानवे - मंगरूळ गट जिल्हा परिषदेच्या सदस्य, उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ सिनेट सदस्य, जिल्हा नियोजन व विकास समिती सदस्य, जिल्हा परिषदेच्या अध्यक्ष, विधान परिषदेच्या आमदार असा त्यांच्या कार्यकर्तृत्वाचा आलेख चढता राहिला आहे ही सर्व पदे भूषवितांना अभ्यासू वृत्ती, प्रामाणिकपणा, चिकाटी, संवेदनशील स्वभाव,सुसंस्कृतपणा, सामान्यांचे अडचण सोडण्यासाठी धावून जाण्याची वृत्ती, जनहिताचे प्रश्न सोडवण्याची आक्रमकता त्यांच्या नेतृत्वास धारदार बनवते.

बीज सज्ञा

समाजकारण, महिला सबलीकरण

उद्दिष्टे

१. स्मिता वाघ यांनी जि.प अध्यक्ष पदाच्या कार्यकाळात केलेल्या सामाजिक कार्याचा अभ्यास करणे.

२. स्मिता वाघ यांनी जि.प अध्यक्ष पदाच्या कार्यकाळात महिला सबलीकरणासाठी केलेल्या कार्याचा अभ्यास करणे.

३. स्मिता वाघ यांनी जि.प अध्यक्ष पदाच्या कार्यकाळात व्यसन मुक्तीसाठी केलेल्या कार्याचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

सामाजिक संशोधन पद्धत व ऐतिहासिक संशोधन पद्धत

मर्यादा

स्मिता वाघ यांनी जिल्हा परिषद अध्यक्ष म्हणून केलेल्या विशीष्ट सामाजिक कार्याचा अभ्यास या संशोधन पेपर मधून करण्यात आला आहे.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

जिल्हा परिषद अध्यक्ष म्हणून निवड

२००२ मध्ये अंमळनेर तालुक्यातील जानवे मंगरुळ गटामधून स्मिता वाघ जिल्हा परिषद सदस्य म्हणून जिल्ह्यातून सर्वाधिक मतांनी निवडून आल्यात. २००२-२००७ या कार्यकाळात आपल्या मतदार संघाचा त्यांनी जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून कायापालट केला. त्याचाच परिणाम म्हणून २००७ मध्ये देखील जानवे मंगरूळ गटातून जिल्हा परिषद सदस्य म्हणून त्या बहुमताने निवडून आल्या. पक्ष नेतृत्वाने त्यांना नोव्हेंबर २००९ मध्ये जिल्हा परिषद अध्यक्ष म्हणून नेतृत्व करण्याची संधी दिली. "जळगाव जिल्हा परिषदेच्या अध्यक्षपदी स्मिता वाघ यांच्या निवडीने या जि. प. च्या इतिहासात प्रथमच महिलेला अध्यक्षपदाचा मान मिळाला आहे".[१] जिल्हा अध्यक्ष पदासाठी प्रचंड स्पर्धा असताना मागील सात वर्षाच्या कार्यकाळात जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून त्यांनी ग्रामीण भागातील समस्या सोडवण्यासाठी केलेले प्रयत्न,पक्ष वाढवण्यासाठी केलेले कार्य, पक्षा बद्दलची एकनिष्ठा,नेतृत्व गुण, जिल्हा परिषदेतील सात वर्षातील कामकाजाचा ठसा, अभ्यासूपणा, विविध पदांवर केलेले कार्य, या गोष्टींचा विचार करून त्यांना जिल्हा परिषदेत अध्यक्ष पद दिले.

विद्यार्थ्यांना नोकरी व व्यवसायासाठी प्रेरणा

ग्रामीण भागाचे नेतृत्व करत असल्यामुळे ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांच्या समस्यांची स्मिता वाघ यांना पूर्ण जाणीव होती. आजच्या स्पर्धेच्या युगात विद्यार्थी टिकायचे असेल तर त्यांना योग्य मार्गदर्शन मिळायला पाहिजे. या दृष्टिकोनातून त्यांनी दीपस्तंभ फाउंडेशनचे सहकार्य घेतले. "वाचन संस्कृती वाढवण्यासाठी दीपस्तंभ फाउंडेशनच्या सहकार्याने ग्रामीण विद्यार्थ्यांना स्पर्धा परीक्षेसाठी प्रेरित करण्यासाठी आयोजित उपक्रमास जिल्हाभरातून तब्बल ५०,००० विद्यार्थ्यांच्या प्रतिसाद ही जळगाव जिल्हा परिषदेच्या इतिहासातील पहिलीच घटना आहे. याचे सारे श्रेय स्मिता ताईंकडे जाते."[२] दीपस्तंभ फाउंडेशन जळगाव जिल्ह्यातील विद्यार्थ्यांसाठी स्पर्धा परीक्षेच्या तयारीसाठी महत्त्वाचे केंद्र आहे. त्यांचा स्पर्धा परीक्षेच्या निकाल देखील चांगला आहे ही बाब लक्षात घेऊन स्मिता वाघ यांनी ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना चांगले मार्गदर्शन मिळावे म्हणून दीपस्तंभ फाउंडेशन ची मदत घेतली. त्यास भरघोस प्रतिसाद मिळून विद्यार्थ्यांना वाचनाचे महत्त्व व स्पर्धा परीक्षेसाठी काय तयारी केली पाहिजे याबाबत प्राथमिक माहिती मिळण्यास मदत झाली.

विविध विद्यालयातील विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करण्याची संधी मिळाली तेव्हा जीवनात यशस्वी होण्यासाठी विद्यार्थ्यांनी काय केले पाहिजे याबाबत त्यांनी वेळोवेळी मार्गदर्शन केले. नशिराबाद येथील न्यू इंग्लिश स्कूलच्या ६५ व्या वर्धापन दिनानिमित्त आयोजित पारितोषिक वितरण व गुणवंत विद्यार्थ्यांच्या गुणगौरव समारंभात बोलताना " विद्यार्थ्यांनी जिद्द चिकाटी व आत्मविश्वास ठेवून अभ्यास केला तर आई वडील शिक्षकांचे स्वप्न साकार होऊ शकेल.विद्यार्थ्यांनी मनातील न्यूनगंड बाजूला काढून अभ्यासात सातत्य ठेवा. त्यामुळे निर्धारित यशाचे ध्येय शिखर सहज गाठता येईल."[३] ग्रामीण भागातील विद्यार्थी कशामुळे मागे पडतात याची माहिती त्यांना असल्यामुळे विद्यार्थी कसे यशस्वी होईल याचा मूलमंत्र त्यांनी दिला.बारावीच्या विद्यार्थ्यांना 'गुड मॉर्निंग' या सदरातून मार्गदर्शन करताना " शिक्षणाच्या प्रमाणपत्रावरून शासकीय, निमशासकीय नोकरीची पात्रता प्राप्त करता येते. मात्र यशस्वी जीवन जगण्याची लढाई अनेक मार्गाने अनुभवांचे ज्ञान कण वेचतच यशस्वीपणे जिंकता येते. केवळ नोकरीचा विचार न करता स्वतंत्र व्यवसायाच्या उपलब्ध असलेल्या लाखो संधींचाही विचार करा."[४] यातून त्यांनी बारावीची परीक्षा ही जीवनातील अखेरची परीक्षा नसून जीवन संग्रामाची सुरुवात आहे. जीवनसंग्रामातील प्रत्येक परीक्षेला सामोरे जाणे हेच यशाचे गमक आहे. सर्वांनाच नोकरी लागणार नाही. शिक्षण व अनुभवाच्या जोरावर आपण व्यवसायात देखील यशस्वी होऊ शकतात असा मूलमंत्र त्यांनी विद्यार्थ्यांना दिला.

महिला सबलीकरणासाठी केलेले कार्य

समाजाच्या विकास साधायचा असेल तर महिला देखील सक्षम झाल्या पाहिजेत याची त्यांना जाणीव होती. म्हणून जिल्हा परिषदेच्या कार्यक्रमा निमित्त वेळोवेळी त्यांनी महिला सबलीकरणासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केलेत. महिलांना बचत गट सुरू करण्यासाठी प्रोत्साहन दिले. महिलांचा विकास कसा साधता येईल याबाबत वेळोवेळी मार्गदर्शन केले. जळगाव 'सकाळचे' जितेंद्र गावंडे यांच्याशी बोलताना "महिलांनी सक्षमपणे पाय रोवून उभे रहावे प्रत्येकक्षेत्रात पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून काम करून दाखवावे शिक्षणासह आरोग्याबाबत जागरूक असावे. म्हणून जिल्हाभर फिरून महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी प्रयत्न करणार असल्याचा संकल्प गेल्या वर्षी घेतला व महिलांचे सक्षमीकरण हेच समीकरण ठरवून संकल्प पूर्ततेसाठी वर्षभर कार्यरत राहिले."[५] स्मिता वाघ यांनी फक्त सांगण्यापुरतेच महिला सबलीकरण हे धोरण न अवलंबिता बचत गटाच्या माध्यमातून स्त्रियांचे वेगवेगळे प्रश्न सोडवण्याच्या दृष्टिकोनातून कार्य केले. बचत गटांच्या माध्यमातून महिलांचे सक्षमीकरण होऊ शकते याची त्यांना जाणीव होती. म्हणून त्यांनी बचत गट निर्मितीस जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून प्रोत्साहन दिले.

बचत गटा प्रमाणेच शिवणकाम,कॅटरिंग,फॅशन क्षेत्र यात देखील महिला आपले कार्य करू शकतात. त्यामुळे " फॅशन

क्षेत्राचे वाढते महत्त्व लक्षात घेता या क्षेत्रात तरुणींना गृहिणींना कॅरिअर साठी आणि स्वयंरोजगारासाठी च्या निश्चितच चांगल्या संधी आहेत त्याचा वापर करून महिलांनी सक्षम होण्यासाठी प्रयत्न करावेत."[६] स्मिता वाघ या स्वतः यशस्वी उद्योजिका असल्यामुळे महिला कोणत्या क्षेत्रात यशस्वी होऊ शकतात याची त्यांना पूर्ण जाणीव होती. त्या दृष्टिकोनातून विविध कार्यक्रमात महिलांना संबोधित करतांना आपल्या अनुभवांचा लाभ त्यांनी उपस्थित महिलांना करून दिला.

बचत गट यशस्वी होण्यासाठी फक्त माहिती देऊन किंवा मार्गदर्शन करून न थांबता बचत गट सक्षम होण्यासाठी त्यांना निधी उपलब्ध झाला पाहिजे या दृष्टिकोनातून त्यांनी प्रयत्न केले. व त्यातूनच " जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणे मार्फत बचत गटांच्या सक्षमीकरणासाठी त्यांनी उत्पादित केलेला माल बाजारपेठेत विक्री करण्यासाठी अडीच कोटींचा निधी मंजूर केला आहे. यात चोपडा ,रावेर, बोदवड, पाचोरा, भडगाव, अमळनेर यासह एकूण दहा तालुक्यांना याचे वाटप करण्यात येणार आहे अशी माहिती जिल्हा परिषदेच्या अध्यक्षा स्मिता वाघ यांनी दिली."[७] यातून आपणास दिसून येते की फक्त उपदेश न करता महिलांच्या बचत गटांना निधीदेखील मिळाला पाहिजे व हा निधी मिळाल्यानंतर बचत गट अधिकपणे सक्षम होऊ शकतात याची जाणीव त्यांना होती. म्हणूनच त्यांनी महिला बचत गटांना निधी उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रयत्न केलेत. व निधी मिळून दिला. ग्रामीण भागातील विकासाला यामुळे चालना मिळेल असा विश्वास स्मिता वाघ यांना होता.जळगाव जिल्ह्यातील बऱ्याच महिला बचत गटांनी या संधीचा उपयोग करून महिला विकासास हातभार लावला.

मुस्लिम समाज सेवा संघातर्फे शिवाजी नगर जळगाव येथे झालेल्या महिला मेळाव्यात बोलताना " मुस्लिम अल्पसंख्यांक महिलांमध्ये जागृती निर्माण करण्याची गरज असून शिक्षणानेच जागृती येणार आहे."[८] मुस्लिम व अल्पसंख्यांक समाजाच्या शिक्षणासाठी राज्य व केंद्र शासनाच्या अनेक योजना असून महिलांनी शिक्षणाकडे लक्ष केंद्रित केल्यास या योजनांचा निश्चित लाभ घेता येईल याची जाणीव त्यांना होती. म्हणून त्यांनी मुस्लिम महिलांनी आपल्या मुलींना शिक्षण घेण्यासाठी प्रेरित करावे याबाबत आग्रह धरला.

जिल्हा परिषद अध्यक्ष असताना विविध कार्यक्रमातून महिलांच्या सबलीकरणासाठी त्यांनी प्रयत्न केले गलवाडे येथे धनदाई महाविद्यालयाच्या राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या श्रम संस्कार शिबिरात मुलींना उद्देशून त्यांनी स्त्रिया या सर्व क्षेत्रात यशस्वीपणे कार्य करीत असून कोणताही न्यूनगंड न बाळगता त्यांनी आत्मविश्वासाने काम करावे.राजकारणात देखील अनेक महिला यशस्वीपणे कार्य करत असून सुशिक्षित तरुणींनी राजकारणात यावे. महिलांनी आरक्षणाचा लाभ करून घेऊन राजकारणाच्या माध्यमातून महिला सबलीकरणासाठी कार्य करावे असा संदेश त्यांनी दिला. या माध्यमातून त्यांची महिला सबलीकरण विषयी असलेली तळमळ दिसून आल्याशिवाय राहत नाही.

एड्स बाधित रुग्णांसाठी कार्य

जिल्हा परिषद अध्यक्ष असताना समाज हिताच्या सर्व क्षेत्रात स्मिता वाघ यांनी कार्य केले. मुंबई पुणे या पाठोपाठच राज्यातील सर्वच ग्रामीण भागात या आजाराचे रुग्ण आढळून येतात. या आजारासाठी अनेक कारणे कारणीभूत असली तरी एड्स बाधित रुग्णांकडे बघण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन फारसा चांगला नाही. व त्या दृष्टिकोनातून देखील कार्य झाले पाहिजे याची जाणीव त्यांना होती. त्या दृष्टिकोनातून त्यांनी कार्य केले. अमळनेर येथे जनजागृती करण्यासाठी 'रेड रिबन एक्सप्रेस' आली असता जागृती कार्यक्रमात त्यांनी अध्यक्षीय मनोगता मधून " एड्स बाधित रुग्णांना मानसिक दृष्ट्या आधार देऊन आपण त्यांना या व्याधीपासून मुक्त करू शकतो तेव्हा याची आता ज्येष्ठांपासून सुरुवात करण्याची खरी गरज असल्याचे मत त्यांनी व्यक्त केले."[९] या कार्यक्रमात त्यांनी आपण स्वतः देखील एड्स बाधित रुग्णांना कशाप्रकारे मदत केली याची माहिती दिली. एड्स बाधित रुग्णांकडे समाज वेगळयाच दृष्टीकोनातून बघतो. व त्यामुळे त्यांचे मानसिक खच्चीकरण होते. याची त्यांना जाणीव होती म्हणून त्यांनी एड्स बाधित रुग्णांना मानसिक दृष्ट्या आधार देण्याचे महत्त्व स्पष्ट केले.

व्यसन मुक्ती साठी कार्य

जिल्हा परिषदेचे अध्यक्ष असताना राजकारणच न करता समाज हिताच्या दृष्टिकोनातून देखील त्यांनी प्रयत्न केले. आजच्या समाजापुढे अनेक समस्या आहेत याची त्यांना जाणीव होती. शासनाच्या अनेक उपक्रमांना संबोधित करताना त्यांनी व्यसनमुक्ती होण्याच्या दृष्टिकोनातून आवाहन केले. समाज कल्याण विभागाच्या महात्मा गांधी जयंती निमित्त होणाऱ्या कार्यक्रमात संबोधित करताना त्यांनी "आज समाजासमोर अनेक सामाजिक समस्या मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाल्या आहेत. या समस्यांच्या निर्मूलनासाठी सातत्यपूर्ण कार्यक्रम हाती घेण्यात आले आहेत तथा व्यसनमुक्ती सारख्या समस्याकडे फारसे गांभीर्याने पाहिले जात नाही या समस्येच्या समूळ उच्चाटनासाठी संघटित प्रयत्नांची गरज आहे असे प्रतिपादन त्यांनी केले."[१०] आजचा तरुण उद्याच्या देशाचा नागरिक आहे. हा नागरिकच जर व्यसनाधीन असेल तर अनेक सामाजिक समस्या उत्पन्न होतील. याची त्यांना जाणीव होती. एकट्याने प्रयत्न करून ही समस्या सुटणार नाही. त्यासाठी सामूहिक प्रयत्नांची गरज आहे यावर त्यांनी भर दिला. १९ मार्च २०११ रोजी शिवतीर्थ,जळगाव येथे झालेल्या होळी समारंभात तरुणांनी व्यसनांची होळी

करावी असे आवाहन केले. यातून त्यांची सामाजिक प्रश्नांबद्दल असलेली तळमळ दिसून आल्याशिवाय रहात नाही.

ग्रामीण भागातील मुलांच्या शैक्षणिक गुणवत्तेसाठी प्रयत्न

ग्रामीण भागाचा विकास करायचा असेल तर खेड्यातील मुलांना दर्जेदार शिक्षण मिळाले पाहिजे याची जाणीव त्यांना होती. त्या दृष्टिकोनातून त्यांनी प्रयत्न केले. "ग्रामीण भागात गुणवत्ता आली पाहिजे म्हणून शेतकरी कष्टकऱ्यांच्या मुलांसाठी खास करून इंग्रजी शाळा असाव्यात असा आपला सुर होता. त्यासाठी विशेष प्रयत्न करून जिल्हाभरात ८० इंग्रजी शाळा ग्रामीण भागात सुरू केल्या. माझ्या शेतकरी व कष्टकरी बांधवांची इंग्रजी सोबत शैक्षणिक गुणवत्ता वाढावी व त्यांनी २१ व्या शतकातील संगणकाची भाषा बोलावी म्हणून १११ शाळांना जि प च्या माध्यमातून संगणक पुरवून मोफत संगणक शिक्षण देणे सुरू केले आहे."[११] ग्रामीण भागाचा विकास करायचा असेल तर या विकासाचा राजमार्ग शिक्षणाच्या माध्यमातून जातो. याची जाणीव असल्यामुळे ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना दर्जेदार शिक्षण मिळावे म्हणूनच त्यांनी ग्रामीण भागात इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा सुरु केल्यात. एवढ्यावरच न थांबता येणारा काळ हा संगणकाचा काळ आहे हे लक्षात घेऊन ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना त्यांनी मोफत संगणक शिक्षणाची व्यवस्था उपलब्ध करून दिली. यातून त्यांची दूरदृष्टी दिसून आल्याशिवाय राहत नाही. या संधीचा उपयोग मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांनी करून घेतला.

"शिक्षण हा स्मितातार्ईचा आवडता विषय जिल्हा परिषदेच्या शाळेत वर्ग खोल्यांची गरज विचारात घेऊन २०१०-११ मध्ये जिल्ह्यात ३७८ वर्ग खोल्यांचे बांधकाम हाती घेण्यात आले. सर्व शिक्षा अभियाना अंतर्गत एक कोटी दहा लाख अनुदान यासाठी वितरित करण्यात आले २८ माध्यमिक शाळांना अद्यावत प्रयोगशाळा संगणक कक्ष, कला कार्यानुभव कक्ष, ग्रंथालय आदी भौतिक सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जाणार आहे.विद्यार्थ्यांच्या शालेय आरोग्याची काळजी घेण्यासाठी संपूर्ण स्वच्छता अभियाना अंतर्गत जिल्ह्यातील ८२७ शाळांमध्ये शौचालय टप्प्याटप्प्याने उपलब्ध करून देण्यात आले आहेत. आवश्यकता असलेल्या जि प शाळांमध्ये ३६६९ शौचालय बांधण्यासाठी सात कोटी ३३ लाख ८० हजार रुपये निधी खर्च करण्यात आला."[१२] स्मिता वाघ यांनी नुसते बोलण्यातूनच नव्हे तर प्रत्यक्ष कृती म्हणून ग्रामीण भागातील शाळांसाठी मोठ्या प्रमाणात सुविधा उपलब्ध करून दिल्या त्याचा लाभ ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना झाला. शिक्षणाबरोबरच आरोग्याच्या दृष्टिकोनातुन देखील ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना ते उपयुक्त ठरले. भौतिक सुविधा चांगल्या मिळाल्यामुळे त्याचा परिणाम विद्यार्थ्यांच्या आरोग्यावर तसेच शिक्षणावर देखील चांगला प्रभाव पडून आला.

नेत्रहिनांसाठी कार्य

समाजातील प्रत्येक घटकाचा विकास झाला पाहिजे या दृष्टिकोनातून स्मिता वाघ यांनी कार्य केले. थोडेसे लक्ष घातल्यास जळगाव जिल्ह्यातील काही नेत्रहीन नागरिकांचे प्रश्न आपण सोडवू शकतो याची जाणीव त्यांना राजे संभाजी फाउंडेशनने आयोजित केलेल्या कार्यक्रमात झाली. "जळगाव जिल्ह्यात नेत्रदान झाल्यानंतर त्याची मागणी नसल्याने नाईलाजाने का होईना दानात मिळालेले डोळे मुंबई पुण्याला पाठवावे लागतात हे लक्षात आल्याने जिल्हा परिषदेच्या अध्यक्षा स्मिता उदय वाघ या जिल्ह्यातील सर्व ग्रामपंचायतिंना पत्र लिहून आपल्या गावातील नेत्रहीणांची यादी मागवणार आहेत."[१३] आपल्या जिल्ह्यातील तीन जणांनी मरणोत्तर नेत्रदान केले होते. परंतु मागणी नसल्याने हे दान केलेले नेत्र पुण्याला पाठवावे लागले ही बाब त्यांच्या लक्षात आली. नेत्रहिनांची माहिती असती तर जिल्ह्यातील तीन नेत्रहीनांना दृष्टी मिळू शकली असती. ही बाब मनावर घेऊन त्यांनी जिल्ह्यातील सर्व ग्रामपंचायतींना पत्र लिहून माहिती मागून घेतली व त्याचा फायदा भविष्यात जळगाव जिल्ह्यातील काही नेत्रहीनांना झाला.

निष्कर्ष

स्मिता वाघ यांनी आपल्या जिल्हा परिषद अध्यक्षपदाच्या कार्यकाळात राजकारणावरच भर न देता समाजकारणावरही भर दिला व आपल्या जिल्हा परिषद अध्यक्ष पदाच्या कार्यकाळात समाज हितासाठी कार्य केले. त्या दृष्टिकोनातून निर्णय घेतले. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांची जडणघडण व व्यक्तिमत्व विकास होण्यासाठी विविध माध्यमातून त्यांनी प्रयत्न केले. महिलांच्या सबलीकरणासाठी बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांना आर्थिक स्थैर्य मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न केले. विविध कार्यक्रमांच्या माध्यमातून महिलांच्या मनातील न्यूनगंड दूर करण्यासाठी प्रयत्न केले. विविध क्षेत्रात महिलांना कार्य करता येऊ शकते याची जाणीव महिलांना करून दिली. समाजापासून उपेक्षित असणारा एड्स बाधित रुग्ण यांना मानसिक आधार देण्याच्या दृष्टिकोनातून प्रयत्न केले. विविध ठिकाणी व्याख्यान करत असताना व्यसनाधीनता कमी करण्याच्या दृष्टिकोनातून प्रयत्न केले. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना इंग्रजी शाळांची सोय उपलब्ध करून दिली. संगणक शिक्षण उपलब्ध करून दिले. त्याचप्रमाणे नेत्रहीन नागरिकांना देखील दृष्टी मिळवण्याच्या दृष्टिकोनातून प्रयत्न केलेत. त्यांच्या या कार्यातून महिला देखील यशस्वीपणे कार्य करू शकतात हा संदेश सर्व समाजात दिला गेला.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

संदर्भ

1) दैनिक लोकमत जळगाव, पेज नंबर १, ३० नोव्हेंबर २००९.
2) दैनिक लोकसत्ता नाशिक, जळगाव धुळे प्लस, पेज नंबर 2, २६ मार्च २०११.
3) दैनिक पुण्यनगरी जळगाव, पेज नंबर ७, ५ जुलै २०१०
4) वाघ स्मिता, यशाची वाटचाल संघर्षातूनच, दैनिक सकाळ जळगाव, पेज नंबर ३, १८ फेब्रुवारी २०११.
5) दैनिक सकाळ जळगाव, पेज नंबर ७,२५ फेब्रुवारी २०११.
6) दैनिक लोकमत जळगाव, पेज नंबर ६, १ मार्च २०११.
7) दैनिक सकाळ जळगाव, पेज नंबर 2, ६ एप्रिल २०११.
8) दैनिक लोकमत जळगाव, हॅलो जळगाव पेज नंबर १, ९ एप्रिल २०११.
9) दैनिक वास्तवता अमळनेर, पेज नंबर १, ३ जानेवारी २०१०.
10) दैनिक तरुण भारत जळगाव, पेज नंबर १,५ ऑक्टोंबर २०११.
11) दैनिक देशोन्नती जळगाव, पेज नंबर ६, ३ ऑक्टोंबर २०११.
12) दैनिक लोकसत्ता नाशिक, जळगाव धुळे प्लस, पेज नंबर 2, २६ मार्च २०११.
13) दैनिक वास्तवता अमळनेर, पेज नंबर १, १५ जानेवारी २०१०.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

WOMEN IN TRADE AND INDUSTRY IN POST-INDEPENDENCE ERA : HINDRANCES AND THEIR REDRESS

Dr. Mahendra U. Ingole, Associate Professor, Dr. Panjabrao Deshmukh College of Law, Amravati

===

Abstract :

The socio-economic status of women and the gender-based statistical balance in trade and industry in a particular society/civilization depicts its overall modern civilized development. Today in post-independence era, a bulk of Indian women is stepping in trade and industry in addition to their traditional professions. But unfortunately and stealthily a woman faces some hardships and hindrances in embarking in the field of trade and industry due to various socio-economic reasons. But the post-independence Indian Governments had steadily and gradually tried to address these difficulties of Indian women in trade and industry. This has been achieved through launching of various schemes and programmes for women entrepreneurs. An Indian woman to neutralize the obstacles in her way in the field of trade and industry may use these positive assertive institutional responses.

Keywords : Socio-economic status of women, Indian women post-independence era, Hardships and hindrances, Institutional responses, Neutralizing the obstacles.

Introduction :

In any modern civilized society, the balanced statistics of gender-based entrepreneurship is a guage of its overall economic development. Hence maximum numbers of women entrepreneurs in that society not only reflects comprehensive gender-based development of its economy, but also succour's women empowerment within it. Albeit women are conjectured to be at par with male counterpart but unfortunately if viewed pragmatically had a dark story to narrate, because of centuries of subjugation. The function or status of women in the field of employment generation, productive work and income orientation sphere is and was impeded due to enormous socio-economic restrains. When one talks about entrepreneurs then who is supposed to be an entrepreneur? An entrepreneur is one who embarks innovative, *de novo* business acumen in order to get it transformed in some sort of economic goods. This may be achieved by setting up a novel business enterprise or by rejuvenating existing organization, as a respond to a perceived intellectual stimulus. In modern day epoch this is most aptly referred to as 'Start-Ups'. A woman who endeavors to set up and operate a business venture may be called 'woman entrepreneur'. Woman entrepreneurship may be initiated due to impulsive urge on her part to undertake a challenging profession rather than embarking on traditional ones, in which case it may be termed as 'tug factor' response. The entrepreneurship may also be undertaken by a woman due to financial compulsion burdened by family responsibilities in which case it may be termed as 'shove factor' response. Whatever may be the response but institutional policies needs to be formulated and implemented aiming the overall empowerment of women in general and enhancing women entrepreneurship in particular. This is because of the fact that a Indian woman is facing numerous personal and financial hindrances as a entrepreneur, making entrepreneurship a 'Herculean task' for her. Some of the hardships a woman entrepreneur in India is ought to face are discussed as under:

1) Male Dominated Business Markets

In India even though the Constitution guarantees gender equality in all spheres of life, yet male chauvinism still dominates the society. Hence women entrepreneur does not receive any kind of support or motivation for business start-ups. This is due to disapprobation of a fact that a woman is generating employment for men and thereby making them subordinate to her, which is more or less an act of disdain according to men. This demotivate a woman, which initiates right from the family itself extending and spreading up to the markets.

2) Dearth of Business Skill Oriented Education and Training

Starts-Ups requires business skill oriented education and training. In India where even today formal education amongst women is lagging for behind their make counterparts, there is dearth of

women who had undergone entrepreneur skill oriented education and training. The reason behind this lies in a fact that number of women undergoing technical and professional education in engineering schools and business schools is far from parity with number of men undergoing it.

3) Lack of Institutional Financial Support

Women in India faces acute problem of amassing and meeting out financial needs of business start-ups from financial institutions. Institutional creditors, bankers are reluctant to render financial assistance to women borrowers. This is due to fear of probability of failure of the start-ups of a woman for one or other reasons.

4) Mobility Restrictions Amongst Women

Whether real or metaphorical mobility restrictions places a huge hindrance for women entrepreneurs. Business venture requires a lot amount of communicating network with every unit of stakeholders. Relocating oneself to different distant location and business voyages are part and parcel of a business enterprise. A woman having a string of children and family responsibilities attached to her leg seldom gets free mobility. This proves to be a major hindrance which is not experienced by male entrepreneurs.

5) Cut-Throat Competitions in Business Markets

In open economies like India where there is neck to neck competition amongst business enterprises, a woman find it hard to survive commercially with their male counterparts who are having advantageous position due to their monopoly, wide experience and capability to be adaptive to advanced technology.

6) Low-Risk Business Aptitude

Establishing and running a business venture in global markets requires calculated high-risk aptitude, which is a shortcoming as far as women are considered. This is because of the fact that women are lacking institutional financial support system required immensely for a business start-up. Adding to the problem is a scarcity of entrepreneurial aptitude, because women are falling short to tide over the overall troubles and problems popping up in the business working.

7) Insufficient Managerial Ability

Management of a business enterprise had turned out to be a specialized job, which can be handled by people who are trained and groomed in business schools. If a broad view is taken, the admissions to business courses and schools on the part of women are minimal which results into dearth of sufficient numbers of well qualified women managers.

8) Synchronizing Business Front with Family Front

A woman though an entrepreneur by profession cannot completely evade herself from the household responsibilities of children, aged parents, aged in-laws and spouses. A woman has to face both the fronts with equal dedication, which proves to be cumbersome and is a difficult nut to crack. This is in total contrast to male entrepreneurs who are able to dedicate complete mental focus on the business enterprise.

Thus due to above said hindrances, which are to be faced by women entrepreneurs, entrepreneurship becomes a perplexed exercise for women. This results in dearth of good women entrepreneurs, which needs to be addressed by the institutions of our country.

In this direction the Government of India has given some institutional responses by formulating and running some schemes and programmes to minimize the problems of women entrepreneurs. These responses need to be discussed, as they bestow a redress to the above stated problems of women entrepreneurs in India. These are as follows.

1. The Government of India (hereinafter G.O.I.) has launched "National Mission for Empowerment of Women" (NMEW), which is a scheme sponsored by it, aiming for comprehensive empowerment of women. This scheme coordinates every socio-economic development programme across Ministries of G.O.I.
2. "Swayam Siddha" through various cross-cutting programmes tries to promote empowerment of women both socially as well as economically. It tries to create awareness amongst women relating to their rights and facilities together with legislative and institutional support system helping them to

develop themselves to fullest potential.

3. The G.O.I. Ministry of Women and Child Development had launched a scheme of "Support to Training and Employment Programme" (STEP) having aims and objectives of development of various employment skills for women. This scheme besides training also releases funds through Non-Governmental Organisations (NGOs).
4. The G.O.I. has also launched "Development of Women And Children In Rural Areas" (DWCRA) aiming to provide access for women of economically weaker section for skill up gradation, training credit and other support system.
5. The G.O.I. had also established various training organizations like Micro, Small and Medium Enterprises (MSMEs), Entrepreneurship Development Institutes (EDIs) to facilitate and conduct training programmes for women beneficiaries.
6. The G.O.I. has in addition to the above launched a scheme "Trade Related Entrepreneurship Assistance and Development" (TREAD) for women. This scheme envisages trade entrepreneurship training, information and counseling requisite for trades.
7. The credit-mechanism providing finance institutions like "The National Bank for Agriculture and Rural Development" (NABARD) established in 1982, State Bank of India's 'Stree Shakti Scheme', Rashtriya Mahila Kosh, NGOs Credit Schemes etc. provide financial assistance to women entrepreneurs.
8. "The Federation of Indian Women Entrepreneurs (FIWE) brings women entrepreneurs on single platform nationwide for training facilities and greater excess to international latest technologies. It also ensures that the opinions, ideas and development visions are collectively and effectively taken up with the policy makers of the nation.

Conclusion :

Development of women entrepreneurs is the need of the day. Given the hindrances and problems faced by Indian women in post-independence era, a support system provided by Institutions is immensely necessary. The business ideas incubating in woman's mind is the biggest asset of the Nation and she should be motivated, supported and trained for the same. The Government of India is playing a crucial role in this direction. But social support is also necessary. A woman entrepreneur in India had come a long way, but has a long way to go.

References :

1. Dr. Kapil Bharghav. "Marketing Strategies of Women Entrepreneurs", Navyug Publishers and Distributors, New Delhi - 110002 (India), First Edn.
2. Shyama Kripalani. "Women : Conflicts for Basic Rights", R.B.S.A. Publishers, 340, Chaura Rasta, Jaipur - 302003 (India).
3. Falgun Kaneria, Women Entrepreneurship in India. Vol. 2, Issue 2, Nov. 2012, ISSN-2249-555x.
4. www.womenentrepreneursindia.com
5. www.fiwe.org
6. http://www.naarijyoti.com/government-schemes/
7. http://smallb.sidbi.in
8. http://wcd.nic.in
9. http://msme.gov.in/Impact-Mahila-Coir-Yojana-Scheme.pdf

स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रामीण विकासात महिलांची भूमिका एक अध्ययन

प्रा. डॉ.नितीन रामदास बडगुजर, धनाजी नाना चौधरी विद्याप्रबोधिनी संचलित, लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव

==

प्रस्तावना

भारत हा खेड्यांचा देश आहे हे आज देखील बोलले जाते. कारण आज मीतीस देखील भारतातील सर्वाधिक जनता ही ग्रामीण भागात वास्तव्य करते. ग्रामीण भागाचा मुख्य व्यवसाय हा आज देखील शेती हाच असल्याने भारताची अर्थव्यवस्था देखील शेतीवरच प्रामुख्याने अवलंबून आहे. ग्रामीण भागाला म्हणजेच खेड्यांना अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे त्या अर्थाने ग्रामीण विकासातून देशाचा विकास अभिप्रेत आहे. त्यासाठी ग्रामीण विकास प्रक्रियेत समाजाच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, शैक्षणिक अशा सर्वच क्षेत्रांचा विकास घडवून आणणे ही ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेतील महत्त्वपूर्ण अशी बाब आहे.

ग्रामीण क्षेत्राचा पर्यायाने देशाचा विकास साध्य करण्यासाठी ग्रामीण भागातील लोकांच्या जीवनात आर्थिक सुधारणा करणे, जीवनमानाचा स्तर उंचावणे याबरोबरच शेती व शेतीपूरक व्यवसाय लघुउद्योग, ग्रामीण उद्योग यांचा विकास करून ग्राम उत्पन्न वाढवणे हा देखील उद्देश राहिला आहे. यासाठी शासनाच्या वतीने अनेक नवनवीन उपक्रम कार्यक्रम योजना प्रकल्प स्वातंत्र्योत्तर काळात राबविण्यात आले.कुठेही रुपयांच्या तरतुदी देखील करण्यात आल्या परंतु जोपर्यंत लोकांच्या सहभाग प्रत्यक्ष नियोजन आणि निर्णय प्रक्रियेत नसेल तोपर्यंत खऱ्या अर्थाने अपेक्षित असलेला गुणात्मक ग्रामीण विकासात प्रत्यक्षात उतरत नाही त्यातल्या त्यात निर्णय प्रक्रियेतील महिलांचा सहभाग हा विलक्षण महत्त्वाचा ठरतो.

ग्राम विकासाच्या प्रक्रियेत महिलांच्या सहभाग हा अतिशय महत्त्वाचा ठरतो. पंचायतराज द्वारे महिलांना ग्रामीण स्वराज्य स्वराज्य संस्थांमधून मिळणारे प्रतिनिधित्व म्हणजेच महिलांचा सहभाग किंवा त्यांना मिळालेली विविध पदे म्हणजेच महिलांचा सहभाग नसून गावातील निर्णय प्रक्रियेतील गुणात्मक सहभाग हे जास्त महत्त्वाचे आहे. अलीकडच्या काळात शासनाच्या वतीने जे कार्यक्रम उपक्रम योजना व प्रकल्प राबविले गेले त्यात प्रकर्षाने हे दिसून आले की, ज्या कार्यक्रमात महिलांचा सहभाग हा गुणात्मक रित्या आढळून आला तो कार्यक्रम अथवा उपक्रम हा अधिक यशस्वी ठरला. प्रस्तुत अध्ययनातून स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रामीण विकास कार्यक्रमात महिलांची भूमिका यावर विस्तृत विवेचन करण्यात आले आहे.

बीजसंज्ञा : ग्रामीण विकास, महिला विकास, महिला सक्षमीकरण, महिलांची भूमिका, गुणवत्ता पूर्ण विकास

अध्ययनाचे उद्देश

१. स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रामीण विकासाची संकल्पना अभ्यासणे
२. सद्यस्थितीतील महिलांचे ग्रामीण विकासातील स्थितीचे परिणाम अभ्यासणे

गृहीतक

स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रामीण विकासातील महिलांच्या गुणवत्तपूर्ण सहभागावर ग्रामीण विकास अवलंबून आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत अध्ययनाचे स्वरूप हे वर्णनात्मक असल्याने तथ्य संकलनाच्या द्वितीय स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे त्यात प्रामुख्याने अध्ययन विषयाच्या अनुषंगाने विविध संदर्भ ग्रंथ संशोधन अहवाल संशोधन पर लेख मासिके नियतकालिके विविध संकेतस्थळे इत्यादींचा उपयोग करण्यात आला आहे व त्याद्वारे निष्कर्षांची मांडणी करण्यात आली आहे.

विषय प्रवेश

ग्रामीण विकासाची संकल्पना ही बहुआयामी आहे ज्यात, लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा याबरोबरच गरजा पूर्ण करण्यासाठी त्यांना शिक्षण, रोजगारांच्या संधीची उपलब्धता, ग्रामीण उत्पन्न वाढीसाठी क्षमता बांधणीची गरज, लोकांचे सामाजिक जीवनमान उंचावण्यासाठी, सामाजिक व आर्थिक प्रतिष्ठा वाढवण्यासाठी शिक्षण व व्यवसायांच्या सोयी याशिवाय आरोग्याच्या दृष्टीने आवश्यक सेवा सुविधा, सांस्कृतिक विकासाच्या दृष्टीने ग्राम उत्सव, सण, परंपरा, रुढी यांचे जतन व संवर्धन आणि सुधारणा इत्यादी सर्व बाबी महत्त्वाच्या ठरतात.

ग्रामीण विकास ही अतिशय व्यापक संकल्पना मांडताना अनेक तज्ज्ञांनी त्याचे अनेक पैलूंची पैलूंची मांडणी केली आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने डॉ के आर व्ही राव यांच्या मते, "ग्रामीण क्षेत्रातील लोकांच्या जीवनमानात सुधारणा करण्यासाठी

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

तेथील नैसर्गिक व मानव संसाधनाच्या पर्याप्त वापर करणे म्हणजे ग्रामीण विकास होय. (गुरमे रामदास) संयुक्त राष्ट्र संघाने देखील ग्रामीण विकासाचा अर्थ सांगताना, शासनाच्या व लोकांच्या सुसंघटित प्रयत्नांद्वारे सर्वसामान्यांच्या मतानुसार आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक परिस्थितीत सुधारणा घडवून आणणारे व राष्ट्रीय विकासात हातभार लावणारी प्रक्रिया म्हणजे ग्रामीण विकास होय.(गुरमे रामदास)

वरील व्याख्याच्या अनुषंगाने ग्रामीण विकास म्हणजे, ग्रामीण क्षेत्रांचा विकास होईल ग्रामीण लोक, तेथील पर्यावरण, मानवी संसाधने, तेथील लोकांचे सुसंघटित प्रयत्न, तेथील लोकांचा सहभाग व त्या अनुषंगाने लोकांच्या आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक व वैयक्तिक क्षमतांचा विकास या हेतूने संख्यात्मक व गुणात्मक विकास घडवून आणणे हा आहे.

गुणात्मक ग्रामीण विकास

ग्रामीण विकासाच्या संकल्पनेचा विचार करताना, गुणात्मक ग्रामीण विकासाला महत्त्व आहे. ज्यामध्ये ग्रामीण भागातील लोकांनी स्वतःला सिद्ध करण्यासाठी आपल्या मधील क्षमतांचा विकास घडवून आणणे अभिप्रेत आहे. ग्रामीण स्त्री आणि पुरुष या दोघांनी आपल्या दैनंदिन सवयी, मनोवृत्ती, सकारात्मक विचार, या अंगाने विचार करून गावाच्या निर्णय प्रक्रियेत सक्रिय सहभागाला विशेष महत्त्व आहे. "असेल माझा हरी तर देईल खटल्यावरी" ही पारंपारिक विचारसरणी बदलून "माझा सहभाग माझा विकास" याबाबतची विचारसरणी हे अंगीकारणे अपेक्षित आहे. लोकसहभागातून ग्रामीण विकास प्रत्यक्षात उतरवण्यासाठी शासनाच्या ग्रामीण विकासासाठी अनेक योजना उपक्रम कार्यक्रम राबविले गेले. परंतु केवळ लोकसभागाच्या अभावाने अनेक कार्यक्रम हे गुंडाळले गेले, त्यात नुकसान झाले आणि अपेक्षित विकास मात्र साधला गेला नाही.शाश्वत किंवा चिरंजीवी विकासाच्या संकल्पनेत, जनसामान्यच्या प्रक्रियेला अविभाज्य भाग मानले जाते. विकासाची दिशा ठरविताना लोकांचा सहभाग महत्त्वाचा ठरतो.

महात्मा गांधीजी म्हणत, ग्रामस्वराज्य संकल्पनेत सार्वभौम, प्रजासत्ताक, स्वतंत्र राहण्यासाठी लोक पर्यायाने गाव स्वयंपूर्ण असले पाहिजे. त्याचबरोबर परस्पर सहमार्गातून एकमेकांवर अवलंबूनही असले पाहिजे. (गांगराडे के.डी. 1994)

स्वातंत्र्योत्तर काळात ग्राम विकासाच्या अनेक योजना राबविल्या गेल्या. पंचवार्षिक योजनांद्वारे विकासाचे कार्य झाले. आज मितीस देखील ते होत आहे. परंतु हवा तसा ग्रामीण विकास प्रत्यक्षात दिसून येत नाही हे वास्तव आहे. त्याचे मूल्यमापन करताना प्रकर्षाने आढळून येते की, लोकांचा सहभाग हा मूलभूत घटक आहे. शेती व उद्योग, पेय जल व स्वच्छता, संपूर्ण स्वच्छता अभियान, पाणलोट क्षेत्र विकास, ग्राम समृद्धी इत्यादी सारखे अनेक योजनातून निदर्शनास आले की, ग्रामीण विकासात पुरुष आणि स्त्रियांचा सहभाग असला म्हणजे तो कार्यक्रम अथवा योजना यांच्या यशस्वीतेचा आलेख हा विकासाच्या दिशेने जाताना दिसतो. लोक सहभागाशिवाय विकासाला महत्त्व नाही. ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेतील स्वयंसेवी संस्थांचा देखील अनुभव हाच आहे. गाव सहभागीय मूल्यांकन, सूक्ष्म नियोजन यातून लोकांना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी केल्यास त्याचे सकारात्मक परिणाम दिसून येतात.

ग्रामीण विकासात क्षमता विकास, महिलांचा निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग, ग्रामसभांची प्रभावी अंमलबजावणी, आर्थिक पारदर्शकता, समस्यांचे सामूहिक निराकरण, मूलभूत सुविधांचा विकास, ग्रामीण संस्कृतीचे जतन व संवर्धन, दुर्बल घटकांसाठी विशेष कार्यक्रम, महिला मंडळ, भजन मंडळे, युवक मंडळे, सांस्कृतिक मंडळे, सुशिक्षित बेरोजगार, श्रमदान, कार्यक्रम उद्योग व्यवसाय प्रशिक्षणे, शेतकरी मेळावे, महिला मेळावे, दारूबंदी, कुटुंब नियोजन, किशोरी विकास, शालेय विकास, समुदाय संवाद इत्यादी सारख्या कार्यक्रमातून घडून येणारा विकास हा गुणात्मक विकास ठरतो.

स्वातंत्र्योत्तर काळात ग्रामीण विकासात महिलांची भूमिका

अलीकडच्या काळात महाराष्ट्र शासनाने जुने पुरवठा आधारित धोरण बदलून लोकसहभागावर आधारित कार्यक्रम आखण्याचे धोरण राबवण्यात आले.लोकांचा पुढाकार त्यात शासनाचा सहभाग हे ब्रीद घेऊन, ग्रामसभांना केंद्रबिंदू मानून अनेक योजनांचे संचालन केले गेले. शासनाचे प्रकल्प हे लोक वर्गणीतून चालविले गेले. यात प्रामुख्याने जलस्वराज्य प्रकल्प, राष्ट्रीय पेयजल अभिमान, तंटामुक्ती अभियान, संपूर्ण स्वच्छता अभियान, हागणदारी मुक्त गाव, निर्मल ग्राम इत्यादी सारखे प्रकल्प व योजना या विलक्षण चर्चेच्या ठरल्या. त्यात लोकसहभागाला सर्वोच्च प्राधान्य दिले गेले. त्यातल्या त्यात महिलांच्या सहभागाला विशेष महत्त्व दिले गेले. महिलांच्या निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग हा अतिशय महत्वाचा ठरला. सर्वसाधारण ग्रामसभांच्या आधी महिला ग्रामसभांचे महत्त्व वाढले. त्यामुळे महिलांना देखील आपले अस्तित्व सिद्ध करण्याचे एक व्यासपीठ मिळाले. ग्रामविकासासाठीच्या विविध महत्वपूर्ण समित्यांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्वामुळे खऱ्या अर्थाने त्यांना ग्राम विकासाच्या निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी प्राप्त झाली. आणि संधीचे सोने देखील महिलांनी केले. महिला सबलीकरण हे महत्त्वाचे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून शासनाने महिलांना प्राध्यांना तर दिले परंतु त्यातून संपूर्ण ग्राम विकासाची प्रेरणा मिळाली.ग्रामविकासासाठी महिलांचे बचत गट या माध्यमातून त्यांनी दाखवून दिले की, गट केवळ

बचतीसाठी नसून ते स्वयंसहायता गट असून त्यातून अनेक चळवळी पुढे आल्या. बचत गटांच्या माध्यमातून स्वर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना, एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम, महिला आर्थिक विकास महामंडळ, विविध अशासकीय संस्थांचे प्रकल्प यातून महिला सबलीकरणाबरोबरच ग्राम सबलीकरण देखील झाले. बचत गट हे केवळ महिलांच्या विकासाचीच नव्हे तर गाव स्वयंपूर्ण करण्याची चळवळ म्हणून सिद्ध झाली.

ग्रामीण विकास साधतांना, स्वातंत्र्योत्तर काळात गाव पातळीवरील यंत्रणेमध्ये महिलांचा पाणीपुरवठा व स्वच्छता उपक्रमातील सक्रिय सहभाग, कौशल्य विकासाबरोबरच महिलांचे सामाजिक आर्थिक स्तर उंचावण्यासाठी उपक्रम व विकासाच्या संधी उपलब्ध करून त्यांच्या निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग वाढवण्यासाठी महिलांनीच गुणात्मक दृष्ट्या महिलांना सक्षम करण्यावर भर दिल्याचे दिसून आले.

ग्राम विकासाबाबत जनजागृती करण्यासाठी माहिती- शिक्षण- संवाद (IEC) साठी महिलांची भूमिका ही महत्त्वाची ठरली. महिला महिलांमधील विचारांची देवाण-घेवाण करताना, विकास योजना राबविताना, प्रचार व प्रसार करताना, लोकांची मानसिकता, वर्तणूक व पारंपारिक सवयी बदलणे, लोकसभागासाठी त्यांना प्रेरित करणे यासाठी महिलांची भूमिका ही अतिशय महत्त्वपूर्ण ठरली. ग्रामीण भागातील महिलांचा पाण्याशी संबंधित, कुटुंब व गावाच्या विकासाशी असणारा प्रत्यक्ष संबंध लक्षात घेऊन शासनाने महिलांना केंद्रस्थानी मानले. पाणीपुरवठा व स्वच्छता समिती, सामाजिक लेखा परीक्षण समिती, दारूबंदी समिती, शिक्षण समिती इत्यादी महत्त्वाच्या समित्यांवर महिलांना प्राधान्य दिले. याबरोबरच परसबाग विकास, किशोरी विकास, घनकचरा व्यवस्थापन, सांडपाणी निर्मूलन, पाण्याची गळती, पाणी गुणवत्ता, इत्यादींमध्ये महिलांनी आपल्या कामाचा ठसा उमटविला. स्वावलंबनातून कुटुंब विकास व पर्यायाने ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेत महिलांची भूमिका ही विलक्षण महत्त्वाची ठरली.

ग्रामविकास साधताना महिलांमध्ये उद्यमशीलता निर्माण करणे, महिलांच्या प्रश्नांना वाचा फोडणे, त्यावर चर्चा घडवून आणणे, महिलांचा आत्मविश्वास वाढवणे इत्यादी उपक्रम ग्रामीण स्तरावर राबवण्यासाठी महिलांचीच भूमिका ही महत्त्वाची ठरली.आदर्श गाव राळेगणसिद्धी, हिवरे बाजार, पाटोदे जळगाव जिल्ह्यातील वडगाव हडसन इत्यादी गावांचा याबाबत विशेषत्वाने उल्लेख करता येईल.

सोनटक्के सुनील (2011) यांच्या मते, "ग्रामीण भागांच्या शाश्वत विकासासाठी जळगाव जिल्ह्यासह पाच जिल्ह्यात स्थापन केलेल्या अठराशे बचत गटांच्या माध्यमातून सुमारे 18000 महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाबरोबरच सावकारी पाशात अडकलेल्या जमिनी मुक्त करून त्याचे स्थलांतर रोखण्याची कामगिरी रॅमन मॅगसेसे पुरस्कार विजेता नीलिमा मिश्रा यांनी करून दाखविली हे देखील महिलांचे ग्रामीण विकासाचे एक अत्यंत ज्वलंत उदाहरण आहे .

शंतनु सुभाष (2010) यांच्या मते, "जलस्वराज्य प्रकल्पामध्ये जवळपास पाच ते सहा लाख बचत गटातून विविध स्वरूपाचे व नाविन्यपूर्ण व्यवसाय मधून केवळ राष्ट्रीय नव्हे तर आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठादेखील ग्रामीण महिलांनी काबीज केल्या आहेत.

तुरकर चंद्रसेन (2002) यांनी आपल्या अध्ययना नमूद केले आहे की, "महिला संघटित झाल्या की ग्रामीण विकास संस्थांना त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण होतो आणि त्यांनी ग्रामसभेत घेतलेल्या निर्णयांची अंमलबजावणी ही प्रकर्षाने होते .

गोरे गोपाळ (2010) यांच्या मते, "गाव पातळीवर पाणीपुरवठा व स्वच्छतेच्या सुविधा या लोकसहभागावर उभ्या करताना जलस्वराज्य प्रकल्पाने महिलांच्या सहभागाला महत्त्व दिल्याने महिलांना मिळालेल्या संधीचे सोने करत महिलांनी गावातील गरजू गरीब व इतर महिलांना प्रशिक्षण देऊन बहुतांश महिलांना स्वावलंबी करून यशोगाथा तयार केल्या"

निष्कर्ष

ग्रामीण स्त्री ही नेहमीच कुटुंबाची समसमान भागीदार राहिली आहे. पारंपारिक विचारसरणी निराळी असली तरी ग्रामीण महिलांचे तिच्या कुटुंबासाठीचे योगदान हे अत्यंत महत्त्वाचे राहिले आहे. पारंपारिक विचारसरणीनुसार ग्रामीण महिलांच्या कौटुंबिक आणि कृषी विषयक श्रमाला प्रतिष्ठा अभिप्रेत नसली तरीदेखील वस्तुस्थितीचा विचार करता ग्रामीण महिलांची श्रमाची प्रतिष्ठा व श्रमाचे मूल्य हे समसमान आहे. कुटुंबातील सहभागाबरोबरच महिलांचा परिसर स्वच्छता, सार्वजनिक स्वच्छता, याबरोबरच पाणी व्यवस्थापन, पाणी गुणवत्ता, आरोग्य, अर्थनियोजन, व्यवस्थापन, बचत गट, याशिवाय महिला मंडळातून महिलांच्या सामाजिक, मानसिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि पर्यायी राजकीय विकासात महत्त्वाची भूमिका असते. ग्रामीण व्यवहारातील प्रत्येक क्षेत्रात महिलांची भूमिका ही अतिशय महत्त्वाची ठरते. एकूणच ग्राम विकासाच्या निर्णय प्रक्रियेतील महिलांच्या सहभागाला अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे.स्वतंत्र्योत्तर काळात त्यातल्या त्यात अलीकडच्या काळात ग्रामीण विकासाशी संबंधित ज्या शासकीय योजना कार्यक्रम उपक्रम यामध्ये महिलांचा सहभाग हा सक्रिय व गुणात्मक रित्या राहिला तो कार्यक्रम अथवा योजनेच्या यशस्वीतेचा आलेख हा अधिक उंच राहिला. परिणामतः

महिलांच्या गुणात्मक सहभागाने महिलांना स्वतःचे अस्तित्व तर सिद्ध केलेत त्याबरोबरच गावातील इतर गरीब गरजू घटस्फोटीत परिकथा तसेच धडपडणाऱ्या महिलांनीही स्वावलंबी बनविले. गावाच्या निर्णय प्रक्रियेतील सहभागातून ग्रामीण विकासात आपली भूमिका ही अधिक सकारात्मक आणि यशस्वीरित्या पूर्ण केली. यातून हेच सिद्ध होते की स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांच्या सकारात्मक भूमिकेमुळे ग्रामीण भागांचा विकास आणि महिलांच्या सहभागाची गुणवत्ता यात घनिष्ठ स्वरूपाचा संबंध दिसून येतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. कराळे गंगाधर, 'ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टिकोन' श्री मंगेश
2. प्रकाशन, नागपूर, 2006.
3. कुलकर्णी विजय, 'विकास तत्त्व व मंत्र',योजना, फेब्रुवारी, 1998.
4. गोरे गोपाळ, 'ग्राम विकासाचा केंद्रबिंदू' लोकराज्य, डिसेंबर, 2010.
5. तुरकर चंद्रसेन, 'ग्रामीण सक्षमीकरण जाणीव जागृती', यशमंथन,
6. यशदा, मार्च, 2002.
7. पाटील सुभाष, 'जनगणना 2011 च्या निमित्ताने मानव संसाधन व
8. विकास, यशमंथन, यशदा, एप्रिल- जून, 2011.
9. सोनटक्के सुनील, 'ग्रामीण स्वयंपूर्णतेच्या प्रणेत्या', लोकराज्य, सप्टेंबर,
10. 2011.
11. गांगर्डे के. डी., 'गांधीजी आणि ग्रामीण विकास', योजना, ऑक्टोबर,
12. 1994.
13. गुरमे रामदास, 'ग्रामीण विकासासाठी शासन व स्वयंसेवी संस्था'
14. बोधनकर सुधीर, 'सामाजिक संशोधन पद्धती' श्री साईनाथ प्रकाशन,
15. नागपूर, 2003.
16. www.mahaswss.gov.in

GOURADEVI: THE UNSUNG TRIBAL LEADER OF THE CHIPKO MOVEMENT (1925-1991)

Dr. Prakash M. Masram, Assistant Professor, Department of History, University of Mumbai

==

Indian tribal communities are considered to be the original inhabitants of peninsular India. In India they are generally called adivasis meaning natives. However, according to the Constitution of India, people belonging to various tribes are classified as "Scheduled Tribes.[1] “Adivasis” generally inhabit upland or wooded areas, that they generally treat their women better than caste Hindus, that they have rich traditions of music and dance……[2]

Entire Tribal community is that believes in egalitarian co-existence. But when their right to water, forest, land and traditional independence was attacked by outsiders or Colonial rule , then they alongwith all community members resisted to save their *Jal, Jamin and Jangal*. [3]

In Pre- Independence period, Freedom fighters and heroic tribal women like Birsa Munda, Tantya Bhill, Raghoji Bhangre, Veer Baburao Shedmake, Veer Raghunath Shaha, Shankar Shaha as well as Dashariben Chaudhary, Rani Gedu Nallu, Helen Lepcha, Putli Maya Taman etc. contributed to the anti-British movement. Even in the post-independence period, tribal women have played an important role in the preserving identity, existence and development of the tribal community by contributing in social, political, economic, industrial, environmental and educational fields.Tribal women have played an important role in the identity, existence and development of the tribal community by contributing in social, political, economic, industrial, environmental and educational fields.

In contemporary times, tribal women in India have also led the way in protecting the environment. Especially the Chipko movement of Gaura Devi, a tribal woman in Uttarakhand, in the context of saving forests and trees is world famous.

When the Chipko movement started in the Himalayan region in the 1970s and 1980s, it attracted the attention of the entire world and proved to be the largest movement in the history of environmental conservation. Rainy village in Uttarakhand became a hotspot not only for researchers, social service organizations, media, and intellectuals but also for people of political parties. The Chipko movement started under the leadership of Gaura Devi to protect trees and forests from contractors and traders.[4]

Early life of Goura Devi

Gaura Devi was born in 1925 in a Bhutia tribal family in Lata village of Niti Valley of Chamoli district under Uttarakhand. The landscape around the village was densely forested, providing a major source of material for the traditional agrarian, pastoral economy of the mountains. Then many villagers used to do wool business successfully on the Indo-Tibetan border. But after the Indo-China war of 1965, this trade route was completely closed. With no other option, the tribal communities were forced to survive by doing petty agricultural work in rural highly populated areas.[5]

As Gaura grew, she was trained in her family wool trade. Following the tradition of those days, at the age of 12, she was married to Meharban Singh of nearby village Reni, Chamoli district. Meharban Singh was a small farmer and also engaged in animal husbandry and wool business. He was not rich but was not very poor either. Their income from a combination of agriculture and animal husbandry and the profits from trade were somewhat higher than that of a farming family living on the plains. They were living a happy life, but unfortunately after 10 years of marriage Meharban Singh died and Gaura became a widow at a very young age. After the death of her husband, Chipko leader Gaura Devi took over the family business while taking care of her young children. And she also became the president of the women's group of her village. When all the men had gone to the district headquarters to settle the

 UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

Indo-China war compensation cases, Gaura Devi gathered the women of her village and encouraged them to avoid the felling of Himalayan trees by the companies and by *Thekedar*. She stood fearlessly in front of him and said that "we will stick to the trees. If you have to cut the tree, first you have to attack us with your axe."[6]

Commercialization of forests in the Himalayas and the beginning of the Chipko Movement

Before the British came to India, the forest was sufficient to meet the needs of the economy of the tribal community. In 1851, the British captured the Garhwal and Kumaon regions. With the increase of population in the area, Chamoli became a tehsil and their administrative division. In 1864 the British established India's first Imperial Forest Department and passed the Forest Act in 1865 for revenue collection, communication and transport. They built roads, railways, bridges and dams. Forest resources such as sal and deodar wood were extensively used for the construction of the railway line. In his report on the forests of the foothills in 1862, Henry Ramsay, commissioner of Kumaon and Garhwal, estimated that the forests could supply 100,000 to 150,000 sleepers or strips a year.[7]

After the First and Second World Wars, Industrial expansion created a new demand for description resources, raw materials and fuel. Thus the commercialization of timber and the continuous increase in the number of timber companies have led to the destruction of forests and the loss of livelihood of local tribal people. This resulted in an increase in political activism in the Himalayan region. The British government prohibited the tribal people from using wood, which was necessary for the construction of agricultural implements, houses and roofs, as fodder and fuel. Forest resources which were earlier used for survival are now being exploited for commercial gain.[8]

Dasholi Gram Swarajya Mandal in Gopeshwar (Uttarakand)and *Chipko Andolan*

Inspired by the Gandhian principle of Sarvodaya, Chandi Prasad Bhatt, popularly known as 'Green Hero', along with other social workers, formed the Dasholi Gram Swarajya Mandal in Gopeshwar (Uttarakand) in 1964, which later became the mother of the Chipko movement. Chandi Prasad expressed deep concern over the plight of the hill people, as lack of agricultural land, rising unemployment, alcoholism and repressive policies of the government were breaking their backs.[9]

Chandi Prasad and the village community held a meeting to discuss the situation in March 1972, just before the Simon Company contractors arrived at Gopeshwar to oversee the felling of trees. Ideas were shared in many ways for initiation of movement; For example, obstructing the way to the forest, lying in front of trucks to stop them from carrying wood, or destroying wood, etc. Ultimately Chandi Prasad, being a Gandhian, suggested that they should not take any violent step, but hold or hug the trees and challenge the company workers to strike their ax on our backs. Through the non-violent movement, several sit-in demonstrations and rallies took place in Reni village, in which Gaura Devi and other women hugged trees.[10]

After this incident, under the leadership of Goura Devi, women had been guarding the forest for years; many of them also tied rakhi to the trees as a symbol of love and protection. They raised slogans and took out rallies with folk songs to create awareness among the people. Whenever they protested, they were put in jail, yet they did not give up. As Sunderlal Bahuguna says, in those days there were no speeches, no books, no newspapers, but there were folk songs. The songs of the Chipko movement used to penetrate the mountains and forests describing nature and its beauty.[11]

Under the leadership of Gaura Devi, 30 women, children and elders also set out in search of those who cut trees. Gaura Devi requested the tree cutters, "Brothers, this forest takes care of us like a mother. Please don't cut the tree and go back."Together Gaura Devi stood before the men of the *Thekedars*, contractors without any fear and said "We will hug the trees. If you cut the trees, cut us first with your axe!" Many women led by Gaura Devi came forward and they hugged the trees at the same time another group of women broke the bridge leading to the forest which was made of one of the rails. Describing this incident, researcher C.S. Lakshmi writes: The women stood in a line, each woman looking as if Nanda Devi, the goddess of the mountains, had assumed one of her fierce forms. They then chased the

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

laborers of the contractors for about 2 km and broke the cement bridge leading to the forest. A group of women sat there to keep an eye on the other people and kept watch over them all night.[12]

The news of hugging trees to avoid commercial timber felling and expressing their protest in Gandhian way of non-violence spread to many villages and people there also joined in. It became a significant event and a living legend in the history of the world environmental movement, popularly known as the Chipko movement. Chipko means "to hug" or "to stick". There was never anything like Chipko in the world. It became a role model movement for many countries.[13]

As a result of this agitation, the Chief Minister of Uttarakhand agreed to form a committee of experts to investigate the situation. In their report, the activists of Dasholi Gram Swarajya Mandal said that Reni village forest area is a sensitive area and trees around the Alaknanda watershed should not be cut and a 10-year ban on felling of trees should be imposed in areas up to 450 square miles.[14]

After the victory of the Chipko movement, there was success elsewhere. This courageous step of Gaura Devi and her companions a spread not only in the Himalayan region, but across the country. Other states such as Himachal Pradesh, Karnataka (Appiko movement, 1983), Rajasthan, Bihar, Western Ghats and Vindhyas banned felling of trees. More than one lakh trees were saved from being cut and more than 1000000 trees were planted by Chipko movement activists.[15]

Significance of Chipko Movement

Gaura Devi an indomitable courage and foresight gave a new perspective to the Chipko movement. She also became a member of the Advisory Committee for Rural Programs in Akashvani Najibabad. Although she had a difficult life, she was determined to contribute to betterment of society. Renowned environmentalist and scientist Dr Vandana Shiva said in an interview with India Today, "As a result, the Chipko movement initially gave us the Department of Environment and later the Ministry of Environment. It gave us new laws, the Environment Protection Act, the Forest Conservation Act and the entire legacy by which we would be governed today. I always tell people that I learned quantum theory from the University of Western Ontario in Canada and environmental science from Chipko University (Andolan) in Uttarakhand."[16]

The people of Reni village under the leadership of Gaura Devi not only saved lakhs of trees but also brought public awareness on forest conservation. Gaura Devi would move from village to village encouraging women to be a part of the movement. She not only integrated them but created a new generation of leaders. Her thoughts were always in public interest - protection of environment, women's emancipation and social awakening. Gaura Devi achieved all this at a time when women were still in the shackles of the patriarchal system and by her example even women who had never stepped out of the house started thinking of participating in social development initiatives. Today many women of the area lead the Van Panchayats. Her awareness and activism is not limited to forest related matters only, but also solves other matters related to water supply, healthcare, education and alcoholism in the tribal community.[17]

The Chipko movement was successful, but it did not solve all the problems. Around 13 national parks and wildlife sanctuaries such as Jim Corbett National Park (1962), Nanda Devi National Park (1982) and Nanda Devi Biosphere Reserve (1992) have been established by the government. These sanctuaries are spread over 13.8% of the total areas of Uttarakhand. The government has taken complete control over forests and natural resources. The villagers cannot even take their sheep and goats for a walk in the forest. Moreover, in the eyes of the government, the Chipko workers were involuntarily considered thieves and smugglers, who spent their whole lives in the protection of forests.[18]

Gaura Devi who is known worldwide as the 'Chipko Lady of India'. She died on 4 July 1991 at the age of 66 in his village. Appreciating her work, in 1986, the then Prime Minister Rajiv Gandhi honored Gaura Devi and 30 other women leaders of her Mahila Mandal Dal with the 'Indira Priyadarshini Vrikshamitra Award'. In 2009 the Government of Uttarakhand launched the 'Gaura Devi Kanya Dhan

Yojana', a scheme that promotes girls' education, and in 2011 the Ministry of Environment and Forests announced the Gaura Devi Award for Conservation.[19]

Conclusion

Although awards and honors are only part of the story, Gaura Devi's true legacy lies in living up to her principles; As She tried to make this earth a better place for all during his life time. Our environment is slowly getting destroyed. Technological advancement in the life of every individual is threatening the possibilities of life on earth day by day. We have to ensure that this new technology does not disturb the environmental balance. There is only one earth and we have to protect it for our future generations. In the saying of the Latin American tribes - this earth was not given to you by your parents, we do not inherit it from our forefathers, we have borrowed it from our children, that is, if the coming generations love the earth It is our responsibility to save.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

अनाथांची आई : सिंधुताई सपकाळ

डॉ. आर. आर.पाटील, मानसशास्त्र विभाग प्रमुख, म. गां. शि. मं. सं. कला, शास्त्र व वाणिज्य महाविद्यालय,चोपडा

===

सारांश

सिंधुताई सपकाळ ह्या एक भारतीय समाजसुधारक होत्या. त्यांना “अनाथांची आई” म्हणून ओळखले जाते होते. भारतातील अनके अनाथ मुलांचे पालन पोषण त्यांनी स्वतःच्या मुलाप्रमाणे केले. त्यांनी अनेक खडतर प्रसंगाना तोंड देत देत हजारों अनाथ मुलांचा सांभाळ केला आहे. सन २०१६ मध्ये, सिंधुताईंना सामाजिक कार्यासाठी डी वाय पाटील इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी अँड रिसर्चतर्फे साहित्यात डॉक्टरेट पदवी देण्यात आली. भारतातील स्त्रियांना जीवन जगणे म्हणजे खूपच कठीण आहे. गरीब असो किंवा श्रीमंत त्यांना समाजातील अडचनींना सामोरे जावे लागते. त्यांना स्वतःचे रक्षण स्वतःच करावे लागते. असेच एक उदाहरण म्हणजे सिंधुताई सपकाळ यांचे आहे.

प्रस्तावना

आज आपण स्वत्रांत्र्याचा अमृत महोत्सव साजरा करीत आहोत. परंतु हे स्वत्रंत मिळविण्यासाठी व आजतागायत अबाधित ठेवण्यासाठी अनेक क्रांतिकारी,समाज सेवक देशभक्त यांच्या बलिदानाचे हे फलित आहे हे विसरून चालणार नाही. जर आपण भारताचा आजतागायत पर्यंत इतिहास बघितला तर पुरुषांन इतकेच बलिदान स्त्रियांनी हि दिलेले दिसून येते. उदा.राजमाता जिजाऊ,ताराबाई शिंदे, राणीलक्ष्मी,अहिल्याबाई होळकर, मदार टेरीसा, इदिरा गांधी , कल्पना चावला , सिंधुताई सपकाळ, अशा विविध स्त्रियांचे राष्ट्र निर्मिती योगदान दिसून येते.

आजकालच्या स्वार्थी जगात वावरतांना स्व:ता बरोबर इतरांचा विचार करणारी अनाथांची माई व तिचे समाज कार्य खऱ्या अर्थाने आज समाजमनाची संवेदना जागरूक करून देते कि जेचे स्वतःचे जीवन अंधारने व्यापले असतांना दुसऱ्याच्या जीवनात प्रकाश निर्माण करण्याचे कार्य करणारी माई म्हणजे सिंधुताई सपकाळ

माईचा परिचय :

नाव	सिंधुताई सपकाळ	**डोळ्याचा रंग**	काळा
इतर नाव	माई	**केसांचा रंग**	पांढराआणि काळा
प्रसिद्ध	अनाथांच्या आईसाठी प्रसिद्ध	**धर्म**	हिंदू
जन्मतारीख	14 नोव्हेंबर 1947	**नागरिकत्व**	भारतीय
वय	७३ वर्षे (मृत्यूच्या वेळी)	**व्यवसाय**	सामाजिक कार्यकर्ता
जन्म ठिकाण	वर्धा, महाराष्ट्र	**वडिलांचे नाव**	अभिमानजी साठे
मृत्यूची तारीख	4 जानेवारी 2022	**पतीचे नाव**	श्रीहरी सपकाळ
मृत्यू कारण	हृदयविकाराचा झटका	**वैवाहिक स्थिती**	विवाहित
मूळ गाव	वर्धा, महाराष्ट्र	**धर्म**	हिंदू
शिक्षण	चौथी पास	**नागरिकत्व**	भारतीय
उंची	५ फूट ३ इंच	**व्यवसाय**	सामाजिक कार्यकर्ता
जन	60 किलो	**वडिलांचे नाव**	अभिमानजी साठे

बालपण

समाजसुधारक सिंधुताईंचा जन्म १४ नोव्हेंबर १९४८ रोजी महाराष्ट्रातील वर्धा जिल्ह्यात गुरेढोरे पाळणाऱ्या गरीब कुटुंबात झाला. एका गरीब कुटुंबात जन्मल्यामुळे त्यांना चिंदीचे कपडे घालावे लागत होते. सिंधुताईंच्या वडिलांचे नाव अभिमानजी साठे होते. त्यांचे वडील सिंधुताईंचे शिक्षण घेण्यास उत्सुक होते. सिंधुताईचे वडील त्यांना गुरे चारण्याच्या निमित्ताने बाहेर शाळेत पाठवत असत.आईच्या विरोधामुळे आणि घराच्या आर्थिक परिस्थितीमुळे सिंधुताई यांच्या शिक्षणाला खीळ बसली. आर्थिक परिस्थिती, लहान वयात घरातल्या जबाबदाऱ्या आणि बालविवाहामुळे त्यांना चौथीपर्यंत शिकता आले आणि नंतर त्यांना शाळा सोडावी लागली.

सिंधुताईंचे कुटुंब आणि सुरुवातीचे जीवन

सिंधुताई सपकाळ यांचा विवाह वयाच्या अवघ्या नवव्या वर्षी वयाने २६ वर्षांनी मोठे असलेल्या श्रीहरी सपकाळ यांच्याशी वर्धा जिल्ह्यात झाला. लग्नानंतर त्यांना खूप कठीण जीवनाचा सामना करावा लागला परंतु त्यांनी आशा गमावली नाही. त्यांच्या माहेरी त्यांनी महिलांच्या शोषणाविरूद्ध लढा दिला जे वन विभाग आणि जमीनदारांसाठी शेण गोळा करण्यासाठी वापरत होते. यामुळे त्यांचे जीवन अजून कठीण झाले. या लढाईनंतर त्यांचे आयुष्य अधिक कठीण होईल हे त्यांना माहित नव्हते. वयाच्या २० व्या वर्षी जेव्हा त्या गरोदर राहिल्या, तेव्हा एका चिडलेल्या जमीनदाराने कपट मनाने घृणास्पद अफवा पसरविली कि हे मूल दुसर्याचे आहे.त्यामुळे नवऱ्याच्या मनात त्यांच्या चारित्र्याबद्दल संशय निर्माण झाला, त्यामुळे नवऱ्याने हाकलल्यानंतर गावकऱ्यांनीही त्यांना गावाबाहेर काढले. त्याच रात्री सिंधुताईला अतिशय निराश जनक आणि मोठा धक्का बसला होता, त्यांनी एका गाईच्या गोठ्यामध्ये मुलीला जन्म दिला. एकीकडे त्यांनी आपल्या वडिलोपार्जित घरी जाण्यासाठी त्यांनी धडपड केली, परंतु त्यांच्या आईनेही त्यांना नकार दिला. सिंधुताईंनी आपल्या गरजा भागवण्यासाठी रस्त्यावर आणि रेल्वे स्थानकांवर भीक मागितली. त्यांचे अतिशय संघर्षमय जीवन हे स्वतःचे आणि मुलीचे अस्तित्व टिकवून ठेवण्यासाठी होते.

जीवनातील संघर्ष :

जगण्याच्या या संघर्षमय प्रवासात सिंधुताई महाराष्ट्राच्या अमरावती जिल्ह्यात चिकलदारा येथे आल्या. येथे वाघ संरक्षण प्रकल्पामुळे ८४ आदिवासी गावे रिकामी करण्यात आली. त्यामुळे सिंधुताईंनी असहाय आदिवासी ग्रामस्थांचे योग्य पुनर्वसन करण्यासाठी संघर्ष करण्याचा निर्णय घेतला. त्यांच्या या प्रयत्नांना वनमंत्र्यांनी मान्यता दिली आणि त्यांना पर्यायी पुनर्वसनासाठी योग्य ती व्यवस्था केली. त्यानंतर सिंधुताई आपल्या मुलीसोबत रेल्वे स्थानकात राहू लागल्या. पोट भरण्यासाठी भीक मागणे आणि स्वत:ला आणि मुलीला रात्री सुरक्षित ठेवण्यासाठी स्मशानभूमीत राहत असे. आपल्या या संघर्षमय काळात त्यांना समजले की देशात अशी अनेक अनाथ मुले आहेत ज्यांना आईची गरज आहे. तेव्हापासून त्यांनी ठरविले की जो कोणी अनाथ त्यांच्या कडे येईल, त्यांची आई म्हणून संभाळ करेन. त्यांनी स्वतःची मुलगी 'श्री दगडूशेठ हलवाई, पुणे, महाराष्ट्र' ट्रस्टला दत्तक दिली, कारण त्या सर्व अनाथ मुलांच्या आई बनू शकेल.बरीच वर्षे अथक परिश्रमानंतर सिंधुताईंनी चिकलदरा येथे पहिले आश्रम बांधले. त्यांनी आश्रमशाळांसाठी पैसे गोळा करण्यासाठी त्यांनी बरीच शहरे आणि गावे भेट दिली. सिंधुताई सपकाळ यांनी अनाथांसाठी स्वत:ला वाहून घेतले. परिणामी, तिला प्रेमाने “माई”, म्हणजे “आई” असे संबोधले जाऊ लागले. तिने १,५०० हून अधिक अनाथ मुलांचे पालनपोषण केले आणि त्यांच्या माध्यमातून ३८२ जावई आणि ४९ सुनांचा मोठा परिवार होता. त्यापैकी बरेच लोक आता प्रतिष्ठित ठिकाणी डॉक्टर आणि वकील म्हणून काम करत आहे.

सिंधुताई एक आदर्श म्हणून – Sindhutai As A Ideal

सिंधुताई सपकाळ यांची प्रेरक जीवन कथा नशिब आणि दृढनिश्चय याबद्दल आहे.आपल्या जीवनामध्ये अडचणी कशा निर्माण होऊ शकतात हे त्यांनी उल्लेखनीयपणे दाखवून दिले आहे. स्वतंत्र भारतात जन्मल्यानंतरही भारतीय समाजात उपस्थित सामाजिक अत्याचारांना त्या बळी पडल्या. आपल्या जीवनाचे धडे घेत त्यांनी महाराष्ट्रात अनाथांसाठी सहा अनाथाश्रम बनवले, त्यांना अन्न, शिक्षण आणि निवारा उपलब्ध करुन दिला. त्यांच्यामार्फत चालविल्या जाणार्या संस्थांनी असहाय आणि बेघर महिलांना मदत केली. आपले अनाथाश्रम चालविण्यासाठी सिंधुताईंनी पैशासाठी कुणापुढे हात कधीच पसरवले नाहीत, त्याऐवजी त्यांनी सार्वजनिक व्यासपीठांतून प्रेरणादायी भाषणे केली आणि समाजातील वंचितांना व उपेक्षित वर्गांना मदत करण्यासाठी जनतेचा पाठिंबा मागितला. त्यांची आनंदाची बाब म्हणजे त्यांच्या मुलांसह राहणे, त्यांचे स्वप्न साकार करणे आणि त्यांना आयुष्यात स्थायिक करणे हाच सिंधुताई जीवन उद्देश होता.

सिंधुताई संचलित संस्था – Organization Run by Sindhutai

आदरणीय ताईनी समाजसेवा करीत असतांना स्व कष्टातून सामाजिक संस्था स्थापन केल्या त्या पुढील प्रमाणे

- बाल निकेतन हडपसर ,पुणे
- सावित्रीबाई फुले मुलींचे वसतिगृह , चिखलदरा
- अभिमान बाल भवन , वर्धा
- गोपिका गाईरक्षण केंद्र , वर्धा (गोपालन)
- ममता बाल सदन, सासवड
- सप्तसिंधु महिला आधार बालसंगोपन व शिक्षणसंस्था, पुणे

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

पुरस्कार व गौरव

सिंधुताईंच्या समाजाकार्यची दखल घेत त्यांना सुमारे ७५० राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार मिळाले आहेत. त्यांतले काही पुढीलप्रमाणे.

- महाराष्ट्र शासनाचा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर समाज भूषण पुरस्का (२०१२)
- पुण्याच्या अभियांत्रिकी कॉलेजचा 'कॉलेज ऑफ इंजिनिअरिंग पुरस्कार' (२०१२)
- महाराष्ट्र शासनाचा 'अहिल्याबाई होळकर पुरस्कार' (२०१०)
- मूर्तिमंत आईसाठीचा राष्ट्रीय पुरस्कार (२०१३)
- आयटी प्रॉफिट ऑर्गनायझेशनचा दत्तक माता पुरस्कार (१९९६)
- सोलापूरचा डॉ. निर्मलकुमार फडकुले स्मृती पुरस्कार
- राजाई पुरस्कार
- शिवलीला महिला गौरव पुरस्कार.
- श्रीरामपूर-अहमदगर जिल्हा येथील सुनीता कलानिकेतन न्यासातर्फे कै सुनीता त्र्यंबक कुलकर्णी यांच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ दिला जाणारा 'सामाजिक सहयोगी पुरस्कार' (१९९२)
- सीएनएन-आयबीएन आणि रिलायन्स फाउंडेशनने दिलेला 'रिअल हीरो पुरस्कार' (२०१२).
- २००८ – दैनिक लोकसत्ताचा 'सह्याद्रीची हिरकणी पुरस्कार'.
- प्राचार्य शिवाजीराव भोसले स्मृती पुरस्कार (२०१५)
- डॉ. राम मनोहर त्रिपाठी पुरस्कार (२०१७)
- पुणे विद्यापीठाचा 'जीवन गौरव पुरस्कार.

सिंधुताईंच्या जीवनावरील चित्रपट

अनंत महादेवनचा २०१० मधील मराठी चित्रपट “मी सिंधुताई सपकाळ” हा सिंधुताई सपकाळ यांच्या खर्या कथेने प्रेरित एक बायोपिक आहे. ५४ व्या लंडन चित्रपट महोत्सवात या चित्रपटाची वर्ल्ड प्रीमियरसाठी निवड करण्यात आली होती.

निष्कर्ष

भारताचा इतिहास पासून तर आजतागायत स्त्रीयांचा जीवनातील संघर्षाचा प्रवास हा आज देखील सुरु आहे हे नाकारता येणार नाही. परंतु प्रत्येक वेळेस स्त्रियांनी संघर्षाचा मधून सुवर्ण इतिहाची निर्मिती केलेली दिसून येते व मानवी जीवनाला नवीन गती व दिशा देण्याचे कार्य त्यांच्या संघर्षातून जन्मला येते हे मात्र तेवढेच खरे

संदर्भ

- https://www.marathibiography.com/sindhutai-sapkal-information-in-marathi/
- https://readinmarathi.com/sindhutai-sapkal-information-in-marathi/
- https://mr.wikipedia.org/wiki/
- https://inmarathi.net/sindhutai-sapkal-information-in-marathi/

CAREER OF WOMEN IN INDIAN POLITICS: AN EFFICACY

Dr. Rajendra S. Korde, Assistant Professor, Arts & Commerce College, Warwat (B)

==

Abstract:

India has a long past civilization and in every stage of history women constitute half of its population; but their position is society is not the same in all ages of history. Their position has been variously estimated and diametrically opposite views are in current regarding their place in different stages of India civilization. Women are frequently casual entrants into stream of politics. Indian democracy will become more meaningful when ordinary women can take part in political deliberations and prove themselves stronger than men. Therefore, the author would like to recommend strongly that let us have legislation on resizing of the legislative institutions in view of the Cube Root Law as articulated in this article.

Introduction:

Present human society speaks of man's dominance over women. The position of women in India has taken a severe beating in the last few decades. It is a grave irony that on one side women in India are charting the path of success along with their male counterparts, while simultaneously; they are being subjected to all kinds of physical and mental abuses. The story of male dominance on one hand and efforts for women's equality on the other has also been an established fact in Indian society. In the existing scenario, even talented women cannot stay in politics on.

The cube root law of assembly-size is applicable to first or only chamber of the country. It says that assembly size is approximately equal to the cube root of the country's population, because this size minimizes the workload of a representative. This quantitatively predictive logical model agrees with the world averages as tabulated above. It reveals that majority of the countries like Algeria, Myanmar, Cuba, Egypt, Ethiopia, France, Germany, Greece, Hungary, Italy, North Korea, Mexico, Nepal, Poland, South Africa, Sudan, Sweden, Thailand, Turkey, UK, Vietnam are having their actual strength of the lower house more than the cube root of their population. Even China is having more than doubled the strength of its lover house than that of cube root of its population. China's foresight of having more number of members of the lower house which represents the entire population of the country is really appreciable. Although, the modern age is characterized by the tremendous advancement in the means of communication and transportation, the representatives must be in a position to have personal contacts with the electorates whom he or she represents in the real term of representative democracy. Some countries like Afghanistan, Argentina, Bangladesh, Brazil, Chanada, Indonesia, Iraq, Japan, Pakistan, Russia, Spain, Shri Lanka, USA are having the strength of their lower house not exactly equal to the cube root of their population, but very nearer to the cube root of the their population Graph-1 reveals that the deficit of lover house as compared to the cube root of population in these countries is below 100, which can be termed as below tolerance. However, India is far away, because the present strength of the LokSabha is 545 and the cube root of its present population comes to 1080, showing the deficit of 535, which far-off tolerance.

In fact, the present strength of the LokSabha should be 1080 in view of the aforesaid cube-root model. If women are to be represented in the parliament in realistic sense, all the constituencies of LokSabha should be made dual-member electing one male and one female by the electorates in place of single member. Thus, the strength of the LokSabha would be 1090(545men and 545 women). By 2018, the population of India will be 1,298,041,000 taking into account the present growth rate of the population and the cube root of this population number will be 1090, exactly the same as an expected strength of the LokSabha by fulfilling the cube root law.

In other way, constituency magnitude can be calculated by a formula $M=P^4/S$, where M is the Constituency Magnitude, P is the number of National Parties and S is the Strength of Lower House. The number of national political parties participated in the general election of 15th LokSabha is 7 and the

strength of LokSabha as envisaged out of Cube Root Law is 1090. So, by putting the values of P and S in the above formula, we get Constituency Magnitude equal to 2.2, that is approximately 2. That's why we need to make each constituency to be a dual member constituency.

Graph-2 illustrates the actual strength of lower house against the cube root of population is selected world countries in 2014, which reveals the fact that India is having major deficiency in the strength of the lower house (LokSabha) as comparted to rest of the countries of the world. The present deficit of the LokSabha is about 49.54 per cent and by 2018 this deficit would be about 50 per cent.

Under the provision of the India Constitution (Article 81) the maximum strength of the Lok Sabha is envisaged 545. When the Constitution was drafted, the population base might have been considered of the census year 1941. The population of India in 1941 was 318,660,580 and the cube root of this number omes to 683, which is nearer to the strength of LikSabha i.e.545. In view of increased population during last seven decades, the strength of the Lok Sabha has not been reviewed so far. So, the time has come to review the size of Lok Sabha and increase it to 1090 giving equal share to women, since they constitute about half of the population.

The representative democratic structural principal emphasizes that there should be a proportion between the representative and the represented. Although this figure varies from country to country, the universally accepted fact is that the size of population being represented by a representative in the legislature should be a moderate one. Presently, some countries are having this figure less than one lac like Cuba (18000), Greece (36000), Algeria (83000), Italy (96000), and UK (98000). The countries having this figure more than one lac but less than two are Afghanistan (105000), France (114000), Myanmar (117000), Germany (130000), and South Africa (135000). In Mexico, a representative represents a population size of approximately 240000, in Japan 265000, in Brazil 396000, in China 458000 and in USA 734000. However, in India a representative represents a population size of approximately 2318000, far more than any other country in the world which is not justifiable. In 1952, when the general elections for the 1st LokSabha were held, each representative was representing a population size of about 662500 whereas when the Constitution was drafted it was about 584700. Presently, this figure has enlarged to 2318000. So, if the strength of LokSabha is increased to 1090, the population size each representative representing will be 1160000, which is still higher that what USA has at present.

Let all the constituencies of LokSabha and State Assemblies be dual-member constituencies without disturbing physical boundaries of the existing constituencies; and elect two members from each onstituency – one male and one female. This will increase the strength of lower house twofold with equal male and female members confirming mirror representation, which is the need of the hour. Thus, the strength of lower house would be 1090 in consonance with Cube Root Law and each representative would be representing a moderate population size of 11.60 lac, whereas in China, it is 4.58 lac and USA 7.34 lac. Someone may pose a question as how to accommodate 1090 MPs in the House and how to conduct sessions of the House with this huge number of MPs. One may not overlook that China is accommodating 2987 members and conducting sessions successfully, then why India not. Some interim alternative arrangements can be made and then permanent solutions can be resolved in the due course of time. As a result of this, political parties will also compulsorily mobilize equal number of male and female contestants and thus, political parties will also fulfill mirror representation within the party.

References:

1. Aparna Chatopadhya, Aspects of India History and Culture, KitabMahal, Allahabad, 1990
2. Medhal Nanivadekar, Duel-Member Constituencies : Resolving Deadlock on Women's Reservation, Economic and Political Weekly, October 25, 2003
3. Mona Lena Krook, reformuing Representation : The Diffusion of Candidate Gender Quotas Worldwide, Politics & Gender, Vol.2No.3, 2006
4. NirojSinha (ed.), Women in India Politics : Empowerment of Women Through Political Participation, Gyan Publishing House, New Delhi 2000

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

5. Ramesh C. Mishra, Role of Women in Legislatures in India : A Study, Anmol Publications, New Delhi, 2000
6. Rein Taagepera and Mathew Shugart, Seats and Votes : The Effects and Determinants of Electoral Systems, Yale University Press, London, 2007
7. Rein Taagepera, Prediciting Party Sizes : The Logic of Simple Electoral Systems, Oxford University Press, Oxford, 2007
8. Vinita Kaul, Women and the Wind of Change, Gyan Publishing House, New Delhi, 2000

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्री चित्रकर्त्या/ शिल्पकर्त्या यांचे कलाक्षेत्रातील योगदान

डॉ. राजेश्री कुलकर्णी, एस. एन्. डी. टी. कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय, पुणे

==

भारतीय चित्रकलेची परंपरा-लोककला,धर्मग्रंथ चित्रकला – लघुचित्रकला – वास्तववादीकला – अमूर्तकला या पद्धतीने वृद्धिंगत झाली. या पथावर त्या काळातील सामाजिक व राजकीय परिस्थिती अनुकूल होत्या व त्यामुळे त्याप्रमाणे कलेतील प्रवाहांचा आलेख आपल्या समोर येतो.

सन १९४७ पूर्वी भारतावर ब्रिटिशांचे राज्य असल्यामुळे भारतीय मूळ कलेवर पाश्चिमात्य कलेचा प्रभाव राहिला. वेगवेगळी माध्यमे कलाकारांना हाताळण्यासाठी उपलब्ध झाली. प्रभाव व माध्यमे पाश्चिमात्य असली तरी कलाकारांचे चित्र विषय व कलाकुसर ही पूर्णतः भारतीय स्वरूपाची होती. ती नव्या जोमाने चित्र फलकावर अभिव्यक्त होऊ लागली.

दृश्यकलेच्या क्षेत्रात मद्रास (१८५०) व कलकत्ता (१८६५) येथे कलासंस्था स्थापन झाल्या. मुंबईत सर जमशेटजी जगन्नाथ शंकरशेठ आणि इतर प्रतिष्ठित मंडळी यांनी १८५३ पासून शिक्षण व कलाशिक्षण याबाबतचा आपल्या अपेक्षा इंग्रज सरकारकडे मां◌डल्या. ४ मार्च १८५७ रोजी जे. जे. स्कूल ऑफ आर्ट अँड इंडस्ट्री या कलाशाळेची स्थापना झाली. आणि १८८० सालापासून या कलाशाळेत युरोपियन ॲकॅडमिक कलेचे प्रशिक्षण देण्यावर भर दिला गेला.

ब्रिटिश राजवटीचे देशातील कलेचे धोरण, कलाशाळा, कलासंस्था, प्रदर्शन यामुळे देशात एक नवे व अपूर्व पर्व सुरू झाले.

सर जे. जे. स्कूल ऑफ आर्टचा डिप्लोमा अभ्यासक्रम पूर्ण करणा-या **पहिल्या महिला** विद्यार्थिनी म्हणजे **अंबिका धुरंधर**. पुढे १९४९ मुंबईत खारला धुरंधर कला मंदिर स्थापन करून अंबिका धुरंधरानी अनेक विद्यार्थ्यांना कलेचे शिक्षण दिले.

श्रीमती अंबिका धुरंधर यांचा जन्म ४ जानेवारी १९१२ रोजी मुंबईत झाला. विख्यात चित्रकार रावबहादूर धुरंधर यांच्या त्या कन्या होत. १९३१ साली पेंटींगचा डिप्लोमा त्यांनी दुस-या क्रमांकाने उत्तीर्ण केला. १९३० साली मानाचे समजले जाणारे डॉली करशेटजी दुस-या क्रमांकाचे पारितोषिक त्यांनी पटकावले. त्याकाळातील अनेक कला प्रदर्शनात त्या सहभागी होत. त्यांनी विविधठिकाणी प्रदर्शित होणा-या कलाप्रदर्शनात आपल्या कलाकृती पाठवल्या व त्यांनी त्यांच्या कलाकृतींची प्रदर्शनही स्वतंत्रपणे भरवली. त्यांचे व्यक्ती चित्रणावर प्रभुत्व होते. त्यांच्या चित्रातील मानवाकृती प्रमाणबद्ध व आशयसंपन्न असत.

महाराष्ट्र राज्य रौप्य महोत्सवी कला प्रदर्शनाच्या प्रमुख पाहुण्या म्हणून श्रीमती अंबिकाताई धुरंधरांना सन्मानित करण्यात आले होते.

छत्रपती श्री शिवाजी महाराजांची ३०० व्या पुण्यतिथीनिमित्त छत्रपतींच्या जीवनातील विविध प्रसंगाचे चित्रांकन करून त्यांनी सुंदर कलाकृती साकारल्या व त्या चित्रांचे प्रदर्शन रायगडावर मांडले होते. या प्रदर्शनाचे १९८० साली तत्कालीन पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या हस्ते उद्घाटन झाले होते.

चित्रकलेच्या वैभवशाली कालखंडात खडतर लासाधना करणा-यांपैकी त्या एक स्त्री कलाकार होत्या.

आता अस्तंगत झालेल्या ब्रिटिशांच्या आणि संस्थानिकांच्या अभिरुचीने संस्कारित झालेल्या कलायुगाच्या त्या साक्षीदार होत्या.

याच कालखंडातील काळाच्या पडद्यामागे गेलेल्या स्त्री कलाकार म्हणजे **कु. रतन वडके.** (जन्म - १९२७ – मृत्यू – मे १९६५)

यांचा जन्म १९२७ साली मुंबईत झाला. त्यांनी १९४२ साली जे. जे. स्कूल ऑफ आर्टमधून चित्रकला विषयाची पदविका संपादन केली. व्यक्तिचित्रणावर त्यांचे प्रभुत्व होते. १९४७ साली त्या जे. जे. स्कूल ऑफ आर्ट मधे शिक्षिका म्हणून रुजू झाल्या. त्या स्वभावाने धाडसी होत्या. १९१९ मध्ये जे. जे. स्कूल येथे 'न्यूड क्लास' सुरु झाल्या. प्रत्यक्ष नग्न शरीरावरून अभ्यास करण्याच्या मिळालेल्या संधीमुळे विद्यार्थ्यांचे मानवी शरीराबाबतच आकलन वाढले व व्यक्तिचित्रणास त्यांची मदत झाली. **कु. रतन यांनी स्वतःचेच न्यूड चित्र काढून ते माझेच आहे असे धाडसाने व ठामपणे सांगणा-यांपैकी त्या होत्या**. व्यक्तिचित्रणावर प्रभुत्व असणा-या मोजक्याच महिला चित्रकर्तीमधे त्यांचं नाव घेतलं जातं.

१९५९मधे ललित कला अकादमीचे राष्ट्रीय स्तरावरील चित्रप्रदर्शनात एक हजार रुपयांचे पारितोषिक यांना मिळाले होते. त्यांची कारकीर्द अल्प ठरली. यकृताच्या कर्करोगामुळे दीर्घ आजाराने १९६५ मध्ये त्यांचे निधन झाले.

स्वातंत्र्योत्तर काळात आपल्या कलेचा ठसा उमटवणा-या चित्रकार म्हणजे **सौ. प्रेमा विनायक पाठारे**. (जन्म-१४ नोव्हेंबर १९२१ –मृत्यू- २० जुलै १९९७).

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

यांचे वडील त्याकाळात म्युझियमचे क्युरेटर होते व त्यांना कलाविषयक चांगली जाण होती. कलाविषयक पोषक वातावरण प्रेमा यांना लहानपणापासूनच मिळाले. ज्येष्ठ शिल्पकार रावबहादूर म्हात्रे यांचे मोलाचे मार्गदर्शन त्यांना लाभले. १९४० साली त्या जी. डी. आर्ट ही पदविका जे. जे. स्कूल ऑफ फाईन आर्ट्समधून उत्तीर्ण झाल्या. पुढे त्यांचा विवाह चित्रकार विनायक पाठारे यांच्याशी झाला. पती-पत्नी दोघेही चित्रकार असल्यामुळे त्यांच्या घरातील वातावरण कलामय झाले आणि त्यांची चित्रकला वृद्धिंगत होत गेली.

१९४४ साली त्यांना बॉम्बे आर्ट सोसायटीचा पहिला पुरस्कार मिळाला. पुढे १९५८ साली त्यांच्या चित्राला कलकत्ता आर्ट सोसायटीचे गोल्ड मेडल मिळाले. १९७० साली अमृतसरच्या इंडियन ॲकॅडमी ऑफ फाईन आर्टच्यावतीने त्यांचे चित्र रौप्य पदकाचे मानकरी ठरले.

भारतभर तसेच परदेशी रोम, वेर्न, पॅरीस, लंडन इत्यादि ठिकाणी त्यांच्या चित्रांची प्रदर्शने झाली.निसर्गचित्रणाबरोबरच रचना चित्रांचाही सूक्ष्म अभ्यास होता. त्यांनी व्यक्तिचित्रणही काही प्रमाणात केले. मुंबई विद्यापीठाच्या कलिना येथील इमारतीत त्यांनी साकारलेले रविंद्रनाथ टागोत यांचे व्यक्तिचित्रण आपल्याला पहायला मिळते.

सौ. पाठारे यांची चित्रे म्हैसूरच्या कलादालनात तसेच जस्टनचे महाराज, ग्वाल्हेरचे, देवासचे व हैदराबादचे राजे, ग्वाल्हेरचे सरदार मोहिते, मुंबई येथील एस्. एन्. डी. टी. विद्यापीठ, वर्ल्ड वाईल्ड लाईफ सोसायटी या ठिकाणी तसेच इंग्लंड, अमेरिका येथील सार्वजनिक तसेच खाजगी कलासंग्रहात तसेच पश्चिम जर्मनी, फ्रांस, कॅनडा या ठिकाणी संग्रहित केलेली आहेत.

ज्यांच्या कलाप्रवासाची दखल घेऊन नवी दिल्लीच्या ऑल इंडिया फाईन आर्टस् ॲण्ड क्राफ्ट सोसायटीने त्यांचा रौप्य तबक देऊन १९८० साली सन्मान केला. त्यांची कलाक्षेत्रातील कारकीर्द प्रदीर्घ झाली व त्यांच्या कला कर्तृत्वाचा ठसा या क्षेत्रावर त्यांनी उमटवला. त्यांनी जशी आपल्या कलेची मोहर परदेशात उमटवली तशीच परदेशातून भारतात येऊननंतर जगात आपल्या कलेचा ठसा उमटवला अशा प्रसिद्ध चित्रकार म्हणजे **अमृता शेरगील**.

बालपणी पाश्चिमात्य हंगेरीयन संस्कार घेऊन मोठेपणी पूर्णपणे भारतीय झालेल्या पहिला महिला चित्रकार म्हणून ओळखल्या जाणा-या अमृता यांचा जन्म ३० जानेवारी १९१३ रोजी हंगेरीच्या बुडापेस्ट शहरात झाला. आई हंगेरीयन मेरी अंतायनेट तर वडील शीख नोबलमॅन उमराव सिंग. यांचे बालपण बुडापेस्ट शहरात गेले. शालेय शिक्षण व पुढे कलेचे शिक्षण पॅरीसच्या इकोल द बोझार्ट या संस्थेत झाल्यामुळे त्यांच्यावर पाश्चात्य संस्कार होते. १९३४मध्ये त्या भारतात आल्यावर भारत भ्रमण केले. त्यांनी अजिंठा, वेरुळ तसेच दक्षिण भारतातील मंदीरे, त्यातील शिल्प, प्राचीन चित्रकला, लघुचित्रशैलीचा अभ्यास केला. बंगाल शैलीचा अभ्यास केला. या सर्व गोष्टींचा अमृतावर खोलवर परीणाम झाला. त्यांच्या शैलीवरील पाश्चात्य प्रभाव हळूहळू कमी होऊन भारतीयत्वाने तिच्या मनावर परीणाम केला.

भारतीय ग्रामीण, आदिवासी जीवनाचा त्यांच्यावर खूपच खोल प्रभाव पडलेला दिसतो. त्यांनी भारतीय चित्र विषयांना पाश्चिमात्य तैलरंगातील रंगलेपनाची जोड दिली. त्यांचे पहिले प्रदर्शन १९३५मध्ये सिमल्यात भरले. त्यानंतर दिल्ली, मुंबई, अलाहाबाद, हैदराबाद इत्यादी ठिकाणी प्रदर्शनं भरवली.

त्यांच्या चित्रात करुणा, गरिबी, दुःख, वात्सल्य, प्रेम या भारतीय स्त्रियांच्या गुणांचा विशेषरूपाने समावेश केलेला आढळतो.

तीन बहिणी, पहाडी स्त्रिया, बालवधू, वधू शृंगार, ग्रामीण समूह इत्यादी तैलरंगातील चित्रे यांच्या अस्सल भारतीयत्वाची ओळख दाखवितात. त्यांनी साकारलेल्या तीन बहिणी या चित्राला १९३७मधे बॉम्बे आर्ट सोसायटीचे सुवर्णपदक मिळाले होते. या चित्रातील रचना अतिशय साधी असून, त्या तिघी बहिणी बसलेल्या आहेत. तिघींच्याही नजरा खाली झुकलेल्या असून, तिघींच्या चेह-यावर औदासिन्य दिसते. त्या काळातील परिस्थितीबरोबरच सर्वसाधारण स्त्रियांच्या जीवनातील दुःख, करुणा, वात्सल्य दाखविण्याचा प्रयत्न अमृता शेरगील यांनी केला. त्यांच्यासर्वच चित्रातील व्यक्ती आपल्या मनातील दुःख व्यक्त करत आहेत, संवाद साधण्याचा प्रयत्न करत आहेत असाच भास होत आहे.

आधुनिक पाश्चात्य कलाप्रवाह आणि भारतीय चित्रांकन पद्धती यांचा समन्वय त्यांनी घडवून आणला आणि ज्याकाळात 'स्त्रीवाद' हा शब्द अस्तित्वात नव्हता, तो त्यांच्या जीवनातून व चित्रांतून प्रकट होऊ लागला. त्यांच्या शैलीचा फार मोठा प्रभाव भारतीय चित्रकलेवर पडला.

भारतात परतल्यानंतर अमृताने भारतीय पोषाखाला प्राधान्य दिले. हा एक महत्वाचा निर्णय तिच्या बदललेल्या दृष्टीचा द्योतक होता. भारताच्या भूमीवर पाऊल टाकल्यानंतर तिच्या चित्रांमधे मोठे परीवर्तन घडून आले. चित्रकर्ती म्हणून आपल्या जीवनातील ख-याखु-या कार्याचा तिला साक्षात्कार झाला. चित्रांच्या माध्यमातून भारतीयांच्या जीवनाचा अर्थ लावणे,टोकाची सहनशीलता आणि शरणता प्रकट करणा-या त्यांच्या मूक प्रतिमा चित्रांकित करणे, आपल्या शैलीत चित्रफलाकावर साकार करणे तेही तिच्या स्वतःच्या अशा एका नव्या तंत्राने. आधुनिक चित्रकलेच्या इतिहासात तिचे आगमन एखाद्या धूमकेतूसारखे होते. तिच्या शैलीनी आपल्याला एक नवी दिशा मिळाली. विकासाचा एक नवा टप्पा गाठला.

पाश्चिमात्य प्रभावाखाली दबली गेलेली, कुंठीत झालेली भारतीय चित्रकला तिने मुक्त केली. तिच्या स्वतंत्र वृत्तीचा प्रभाव इथल्या चित्रकारांवर पडला. चित्रातील रंग आणि आकार ह्यांच्या संबंधीची तिच्या दृष्टीने पुढील पिढीला त्यांची चित्रदृष्टी विस्तारायला मदत केली.

अमृता शेरगिलच्या कलेनी प्रभावीत झालेल्या **बी. प्रभा** यांचे योगदान आधुनिक कलेत अमूर्त चित्रशैलीपासून फिगरेटिव्ह पेंटींग्जवर स्थिरावणा-या व कलाक्षेत्रात स्वतःचा ठसा उमटवणा-या ज्येष्ठ महिला चित्रकार. यांचा जन्म नागपूरजवळ बेला या खेड्यात १९३३मधे झाला. त्यांचे शालेय शिक्षण नागपूरातच झाले. जे. जे. मधून जी.डी.आर्ट ही पदविका यशस्वीरित्या पूर्ण केली. १९५८ मधे मुंबई राज्य कला प्रदर्शनातील त्यांच्या चित्राने त्यांना जगप्रसिद्ध बनवले. काही मोजक्याच स्त्री चित्रकार त्यावेळीआपले अस्तित्व कलाक्षेत्रात टिकवून होते. मनातील सूक्ष्म भावनांचा वेध घेता असताना त्यांनी सातत्याने प्रयोग केले.त्यासाठीविविध साहित्य विषय आणि कला प्रकार हाताळले. मानवीजीवनाला भेडसावणारे विषय, उदा.भूक, दुष्काळ, बेघर, बांगलादेश युद्धाचाआघात इ.चा. चित्रनिर्मितीसाठी उपयोग केला. त्यांनी चित्रासाठी तैलरंगाचीनिवडा केली. त्यांच्या चित्रात आपल्यालालावण्यमय आलंकारीकआकार दिसतात. बी. प्रभा यांनी जवळ जवळ ५१ चित्रप्रदर्शने देशात व परदेशात भरविली. १९९८मधे राज्य कला प्रदर्शनाच्या निमित्ताने महाराष्ट्र शासनाने त्यांचा सत्कार केला.

१९४५ साली दिल्ली येथे ज्यांचा जन्म झाला त्या **निलिमा शेख** या चित्रकर्तीला,स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्री व्यथांना वाचा फोडणा-या म्हणून ओळखले जाऊ लागले. स्त्रियांनी सोसलेल्या व्यथा, अन्याय त्यांनी आपल्या चित्रातूनमांडल्या. १९८४ साली त्यांनी 'When champa grew up' या विषयावर १२ चित्रांची मालिका साकारली. या मालिकेत एका तरुण स्त्रीची दुर्दैवी कथा मांडली आहे. जी त्या स्त्रीच्या लग्नानंतर सुरू होते. तिचे होणारे शोषण, छळ यांचा विदारकपणा मांडला आहे. त्यांनी आधी इतिहास हा विषय घेऊन डिग्री घेतली व नंतर चित्रकलेचा ध्यास घेतला त्यामुळे त्यांच्या चित्रावर मुगल, राजपूत लघुचित्रांचा परिणाम दिसतो. १९८० नंतर त्या बरोडा येथे स्थायिक झाल्या. याच काळात त्यांना पारंपारिक कलांवर संशोधन करण्यासाठी भारत सरकारची शिष्यवृत्ती मिळाली. त्या काळात त्यांनी राजस्थानातील पिछवई चित्रे काढणा-या चित्रकारांची भेट घेतली. त्यांची रंगभाषा, तंत्र तसेच या चित्रकलेचा इतिहास, चित्रासाठीवापरण्यात येणारे नैसर्गिक रंग समजून घेतलं. तसेच चीनमधील हुनहुआंग लेण्यांच्या भेटीमुळे त्यांच्या कामावर त्याचा परीणाम आपल्याला दिसतो. २०१८ साली त्यांनी 'लाइन्स ऑफ फ्लाइट' हे प्रदर्शन भरवले होते. १९९० व नंतर २००६ साली त्या चीनला गेल्या होत्या. त्यांनी त्यावेळी जे संशोधन केले ते पुढे कामातून आपल्याला दिसले.

२०१८-२०१९च्या कोचीबिनाले येथे त्यांनी सलाम चेची (Salam Chechi) पॅनेल पेंटिंगमधे नर्सिंग समुदायाला श्रद्धांजली अर्पित केले. त्यांनी पाच पॅनेलमधे नर्सिंग समुदायाला श्रद्धांजली वाहिली. केरळमधून जगभरातील उदात्त व्यवसायासाठी त्यांनी ही मालिका साकारली.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील **शिल्पकार** म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या **मीरा मुखर्जी** यांचा जन्म १९२३ साली कलकत्ता येथे झाला. त्यांनी शिल्पकलेला भारतीय कारागिरी आणि अभिजात शिल्पकला यांचा मेळ घालून एका आधुनिक वळण दिले. त्यांचे कलेतील शिक्षण इंडियन सोसायटी ऑफ ओरिएंटल आर्ट येथे झाले. शिल्पकला शिक्षणासाठी त्यांनागिरीधारीव महेश्वरमहापात्रा हे पारंपारीक कारागिर शिक्षक म्हणून लाभले. या शिक्षणादरम्यान त्यांना हस्तकला व कला यात भेद नसतो हे समजले. १९५१मधे त्यांनी दिल्ली येथील पॉलिटेक्निक विद्यालयातील चित्रकला आलेखनी आणि शिल्पकला या विषयात पदविका मिळविली. १९५३ साली त्यांना जर्मन शिष्यवृत्ती मिळाली व त्या म्युनिक येथे शिल्पकलेतील पुढील शिक्षणासाठी गेल्या. येथे मानवाकृतीचे यथार्थ पद्धतीचे शिल्पघडणीचेकामत्या शिकल्या. १९५६ साली भारतात परत आल्यावर पुढे त्या मध्यप्रदेश येथे बस्तर या ठिकाणच्या चित्रकला परंपरेचा अभ्यास करण्यासाठी गेल्या. मध्यप्रदेशव नेपाळ येथील धातुकाम करणारे कारागिर व त्यांची कारागिरी यावर त्यांनीसंशोधन केले. १९९४मधे त्यांचे 'In search of Vishwakarma' हे पुस्तकप्रकाशित झाले. लोकपरंपरेचा पगडा कारागिरांवर कसा असतो हे त्यांनी आधी समजून घेतले वत्यासाठी त्यांची

 UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

प्रादेशिकभूमीशीअसलेलीनाळ याचाशोध घेतला. त्यांना ब्रह्मा व विश्वकर्मा हे दोघेहीकारागिरच आहेत असे वाटे, एकाने सृष्टीनिर्माण केलीवदुस-यानेविश्व. त्यांच्यासर्व कामामधेआपल्यालात्यांनी संशोधनाचीकासघट्ट धरलेलीदिसते. जर्मनीमधील शिक्षण आणि बस्तरच्याकारागीरांकडून मिळालेलाअनुभव या आधारावर त्यांनी शिल्पकलेसाठी नवीन प्रयोग केले. आधुनिक तंत्रपद्धतीचामेळ त्यांनी कल्पनाशक्तीच्याजोडामुळे उत्तम शिल्प निर्माणकेले. त्यासाठीत्यांनी प्रचलिता ढोकरापद्धत वापरली. मीरायांच्यावर ग्रामीण जीवनाचा प्रभाव असल्यामुळेत्यांच्याकलाकृतीचेविषयपण साधेदिसतात. उदा. विणकर,शेतकरी, नावाडी इ. भारतात व परदेशातही त्यांनीआपल्याशिल्पांचीप्रदर्शने भरवली. त्यांना१९९२ सालीत्यांच्या शिल्पकलेतील योगदानासाठी 'पद्मश्री'ने सन्मानित केले.

या सर्व कलाकारांच्या कलेचाआढावाघेतल्यावर असे जाणवते की या सर्वकलाकारांनी आपल्या कलेतून भारतीयत्व जपले. या मातीतल्या जीवनजाणिवा नव्याने आविष्कृत केल्या. आपल्या कला परंपरा, संस्कृति येथील प्रवाहांशीअसलेले नाते याकडे डोळसपणे, जागरुकपणे बघितले. आपल्या संस्कृतीची मूलभूत तत्वे जाणवून घेतली आणि प्रत्येकीने कलेचा वारसा अधिक समृद्ध केला.

संदर्भ :

1. दृश्यकला,चित्रकला, शिल्पकला, उपयोजिता कला, शिल्पकार चरित्रकोश खंड 6,संपादक – सुहास बहुलकर, दीपक घारे, प्रकाशक- साप्ताहिक विवेक, प्रथमावृत्ती-2013
2. दृश्यकला,चित्रकला, शिल्पकला, उपयोजिता कला, शिल्पकार चरित्रकोश खंड 6;बी. प्रभा, लेखिका-ज्योत्स्ना कदम,प्रकाशक- साप्ताहिक विवेक, प्रथमावृत्ती-2013
3. www.hakara.in\nilima sheikh
4. सुवर्ण महोत्सवी महाराष्ट्रातील चित्र-शिल्पकला, सह्याद्री ललितकला प्रतिष्ठान, पुणे; संकलन-लेखन श्री. बापूसाहेब झांजले, प्रकाशक - सह्याद्री ललितकला प्रतिष्ठान, पुणे; एप्रिल 2011
5. माझी स्मरणचित्रे अंबिका महादेव धुरंधर, प्रकाशक –मेजेस्टिक पब्लिकेशन हाऊस;प्रथमावृत्ती – 2010
6. मराठी नियतकालिकातील दृश्य कलाविचार, रामचंद्र पाटकर, प्रकाशक – ज्योत्स्ना प्रकाश, प्रथमावृत्ती 2009
7. https://1.bp.blogspot.com
8. https://www.tgtpgtkala.com/2020/04/blog-post_7.html
9. महान भारतीय चित्रकार –लेखक प्रा.सुभाष पवार-प्रकाशक सौ.गौरी पवार.मुंबई.प्रथम आवृती २ ऑक्टोबर २०१२.
10. https://yourstory.com/2017/02/indias-women-artists

स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रीवादी कथा कादंबऱ्यांचे मूल्यमापन

डॉ. रत्ना लाला जवरास, सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग प्रमुख, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय बोदवड जि. जळगाव

==

प्रस्तावना

प्रत्येक साहित्य प्रकार म्हणजे कथा कादंबरी नाटक हा प्रकार समाजाची अतिशय जवळचा असणारा प्रकार म्हणून ओळखला जातो आजवरचे मराठी साहित्य दलित आदिवासी ग्रामीण श्री वादी अशा अनेक अंगांनी लिहिलेले उपेक्षितांचे जीवन आज मराठी साहित्याचा एक अविभाज्य भाग झालेला आहे मराठी कथा कादंबरी या साहित्य प्रकाराचा विचार केल्यास अनेक मराठी स्त्री कथा कादंबरीकारांनी मराठीचे हे दालन समृद्ध केलेले आहे

या संदर्भात महत्त्वाचा विचार करावा लागतो तो विभावरी शिरूरकरांच्या 1933 साली लिहिलेल्या कथा कादंबऱ्यांचा त्यांचा कडांच्या विश्वास हिंदोळ्यावर यासारख्या कथा व कादंबऱ्यांमध्ये स्त्रियांच्या कुमारी मातांचे प्रश्न प्रौढ मुली प्रौढ मुलींचे प्रश्न नुकत्याच शिकायला लागलेल्या व आपल्या बापाचे संसार निमोडे ओढणाऱ्या मुलींचे दमनाचे चित्रण या शिरूरकरांच्या कथा कादंबऱ्यांना समोर येते स्त्रियांचा होणारा कोण मारा समाजात रूढ असलेल्या प्रथा परंपरांवर आपल्या कथांच्या माध्यमातून विभावरी शिरूरकर हल्ला करतात स्वजातीतील वर मिळत नव्हते म्हणून परक्या जातीत लग्न करणाऱ्या त्यांच्या नायिका समाजाची मानसिक गुलामगिरी झुकार जुगार त्यांना दिसतात समर्प परिवर्तनाचा एक महत्त्वाचा पाऊल त्यांच्या नाही का उचलताना दिसतात त्यावेळी त्या सर्व नायिका बंडखोर ठरतात विभावरी शिरुरकरांनी आपल्या नाईकांच्या मनावर येणारे मानसिक दडपण व त्याला फुटणारे धुमारे अतिशय परखडपणे साहित्याच्या माध्यमातून मांडलेले आहे त्यांनी श्री जीवनातील अनेक सूक्ष्म काँग्रेस यांच्या बाजू समाजासमोर मांडलेले आहेत त्यांचे कळंचे निश्वास हा कथांचा संग्रह मराठी साहित्यासाठी एक मैलाचा दगड ठरतो.

विभावरी शिरूरकरांच्या पावलावर पाऊल ठेवून अनेक कथा लेखिका लिहित्या झाल्या परंतु 1970 पर्यंत सकस असे साहित्य हाताच्या बोटावर मोजणे इतके झालेले आहेत 1970 च्या दशकात श्रीवादाची पाण्यामुळे घट्ट होत गेली त्याची चर्चा जेव्हा सुरू झाली. स्त्रियांच्या समस्यांना केंद्रस्थानी ठेवून अनेक सामाजिक चळवळी निर्माण झाल्या त्याचा परिणाम म्हणून 1975 हे वर्ष श्री आंतरराष्ट्रीय वर्ष म्हणून जाहीर झाले या काळात कथा कादंबऱ्या या स्त्रियांवर आधारित होत्या कमल देसाई जोशना देवधर गौरव देशपांडे अशा बगे प्रतिभा रानडे अरुणा ढेरे शांता गोखले माधवी देसाई अंबिका सरकार नजुबाई गावित प्रतिमा इंगोले सानिया या लेखिकांनी आपल्या आजूबाजूच्या स्त्रियांचे जीवन त्यांचा प्रवास त्यांचे अनुभव समस्या समाजाचा त्यांच्याकडे बघण्याचा दृष्टिकोन याला आपल्या लेखणी द्वारे वाट मोकळी करून दिलेली आहे.या संदर्भात विद्युत भागवत म्हणतात," स्वतंत्र भारतातल्या बदलत्या परिस्थितीत आपले स्वतंत्र शोधणाऱ्या स्त्री जीवनाची गुंतागुंत समजून घेण्याच्या संवेदनशील प्रयत्न येथे दिसतो. स्त्री जीवनाचे वास्तव जेव्हा खाजगी आणि सार्वजनिक अशा दुभंगणाऱ्या पायरीखाली आले, तेव्हा त्यातून काय निर्माण झाले, काय कोंडले गेले,त्यातील जटिलतेसह सांगण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या या कथा आहेत. विचार चिंतन करणाऱ्या स्त्रिया यात आहेत.तसेच फक्त लिहिणे- वाचणे,पदव्या मिळवणे ,एवढाच सुशिक्षितपणा अंगीकारणाऱ्या स्त्रिया ही आहेत. नोकरी शोधणाऱ्या, नवे ज्ञानकौशल्य आत्मसात करणाऱ्या, परंतु परिस्थितीच्या माऱ्याखाली निर्मितीक्षम वापर करण्यास असमर्थ असलेल्या स्त्रियाही आहेत. जुन्या बंदिस्तीतून दिसणाऱ्या शक्यता, नव्यातल्या मोकळया वाटा आणि अपरिहार्य बंदिस्त आणि नवे अंधार...... त्यातही पुरुषप्रधान संस्कृतीचे सातत्य आणि बदलती परिणामे यातून घडवले जाणारे खेकड्या सारख्या प्रवृत्तीचे बाईपण,त्यांची गुंतागुंत या कथांमध्ये दिसते." १

या कालखंडात अनेक लेखिकांवर असा आरोप केला गेला की,लेखिका या कल्पकतेने त्यांनी लिहीत नाहीत.त्यांच्याकडे कल्पनेचा अभाव असतो.त्या कल्पकता वापरत नाहीत.परंतु कमल देसाई व त्यांच्या कथा या आरोपाला कसून उत्तर देतात. त्यांच्या,"काळा सूर्य व ह ॅट घालणारी बाई,रात्रंदिन आम्हा युद्धाचा प्रसंग,या कादंबऱ्या व रंग व रंग २ हे कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत.त्यात त्यांची कल्पकता बघितली म्हणजे,त्या साहित्यातील कल्पकतेचे एक उत्तम प्रकारचे उदाहरण आहेत,असे म्हणावे लागेल.

या संदर्भात डॉ.वंदना महाजन यांचे मत लक्षात घ्यावे लागते. त्यांच्यामध्ये,"कमल देसाई आणि स्त्रीवादी लेखिका म्हणून ज्यांचा उल्लेख केला जातो,त्या गौरी देशपांडे,सानिया, मेघना पेठे, प्रिया तेंडुलकर,यांच्या कथा याला अपवाद आहेत.बऱ्याच लेखिकांनी पारंपरिक प्रेक्ष्यातून कथा लेखन केलेले दिसते.पण वरील लेखिकांच्या जीवन जाणिवा विस्तारित झाल्यामुळे त्यांच्या कथेतून एक वेगळी जाणीव अभिव्यक्त होताना दिसते." २

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

त्यांच्या या कल्पकतेची भरारी नंतर अनेक लेखिकांनी घेतली.१९७५ साली प्रकाशित झालेली 'काळा सूर्य व हॅट करणारी बाई'या कादंबरीत अति प्राचीन कथांना नवे स्त्रीवादी आयाम दिलेले दिसतात.ही हॅट घालून मुक्तपणे वावरणाऱ्या व आपल्या पद्धतीने जीवन जगणाऱ्या महिलेची गोष्ट म्हणजे प्रत्यक्ष कमाल देसाईच होय.असा प्रत्येयही ती कादंबरी वाचताना येतो.कारण 'काळा सूर्य' या कादंबरीतील नायिका शेवटी पुरातन मंदिर तोडते व स्वतःचाही शेवट करते.यात प्राधान्याने स्त्रीत्वाचा आत्मशोध व स्मृतींचा व्यक्ती जीवनाशी असलेला परिचय,स्त्रियांचे जगण्यातले स्थान आणि सर्जन व विनाश या गतिशील प्रवाह आणि माणसाच्या मर्यादा,यांच्यासह अर्थ कसा उलगडायचा?असे अनेक प्रश्न कमल देसाई यांच्या 'काळा सूर्य'या लघु कादंबरीत येतात.कमल देसाई यांच्या कादंबरी मधून व एकूण साहित्यामधून स्वतंत्र प्रज्ञा असलेली,निर्णयाचे स्वातंत्र्य असलेली,जगण्याचा अर्थ शोधणारी,चिंतनशील,आत्मशोध केंद्रित असणारी स्त्री भूमिका त्यांच्या साहित्यात येते.भालचंद्र नेमाडे यांनी त्यांच्या कथांना खऱ्या अर्थाने 'आधुनिक' असे म्हटलेले आहे.

आशयाच्या दृष्टीने स्वतंत्रपणे नवनवे दृष्टिकोन मांडण्याचा प्रयत्न कमल देसाई करतात.त्यांच्या कथा नव्या व वेगळा ढंगाने लिहिलेल्या जाणवतात.त्या वेगळया वाटेने जाणाऱ्या आहेत.प्रयोगशील कथाकार म्हणून त्यांच्या साहित्याकडे आपल्याला बघता येते. व्यक्ती विशिष्टता, मानवी मनाची गुंतागुंत, माणसांचे परस्परांशी वागणे, तटस्थपणे एकमेकांना न्याहाळने,ही वैशिष्ट्य त्यांच्या कथासंग्रहात जाणवतात. मानवी मनात खोलवर डोकावणारे धाडस करून स्वत्वाचा शोध घेणारी मानवी मनातील दुःख,एकाकीपणा, तुटलेपणा, स्वार्थ,उग्रता,तीव्र निरीक्षणता त्यांच्या पात्रांमध्ये दिसते.स्त्री-पुरुषांचे नातेसंबंध, निसर्ग,माणूस यांचा परस्पर संबंध,व्यक्ती जीवनाशी असलेला संबंध,त्यातील विसंगती हे सारे मनोविश्लेषणात्मक पद्धतीने लिहिण्याचा प्रयत्न कमल देसाई यांच्या कथांमध्ये दिसतो.तसेच पाप -पुण्य स्त्रीत्व,प्रतिष्ठा, रूढ अर्थ याचा शोध घेण्याचा प्रयत्नही त्यांच्या नायिका त्यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये करताना दिसतात. प्रस्थापित समाजात रूढ अर्थाने धार्मिक,सामाजिक,सांस्कृतिक, संकेतांचे,स्त्रीचे दुय्यम स्थान नाकारलेली स्त्री,त्यांच्या कादंबरीत विद्रोह करताना दिसते.

१९६५ पासून विजया राज्याध्यक्ष लेखन करत आहेत. एक आघाडीच्या कथा लेखिका म्हणून त्या कथालेखन करतात. स्त्रियांचे होणारी घुसमट ते अत्यंत बोलकेपणाने मांडतात. सर्वसामान्य स्त्रियांना चौकटी बाहेर जाता येत नाही. व गेलेच तर पुढे काय?या प्रश्नाचे उत्तर कोणी देत नाही.हे समाज वास्तव विजया राज्याध्यक्ष यांनी मांडलेले आहे.स्त्रियांचे शारीरिक अनुभव त्या व्यक्त करताना दिसतात.त्यांचे लैंगिक अनुभव, त्यांच्या बाळांतपणे,त्यांचा मुलं मोठी होणे,मोठी झाल्यानंतर त्यांना सोडून जाणे,त्यावेळी त्यांच्या होणारी मनाची अवस्था त्या चित्रित करताना दिसतात. स्त्री प्रश्नांना सखोलतेने व गांभीरतेने त्यांनी मांडलेले आहे.परंतु स्त्रीला व्यक्ती म्हणून असलेला हुंकार ते आपल्या लेखनात करत नाहीत.
याविषयी विजया राजाध्यक्ष म्हणतात,"शेवटपर्यंत ताणून धरणारी स्त्री माझ्या कथेत भेटत नाही.हे स्त्रीवादी दृष्टिकोनाला पटण्यासारखे नाही.पण तेवढ्या काटेकोर अर्थाने मी स्त्रीवादी नाही.मला युक्तीची भावना समजते.परंतु मुक्तीचा विचार, चळवळीच्या दिशेने जाणारा विचार- समजत नाही."३

याचाच अर्थ असा की वरील प्रमाणे एक निरपेक्ष मत आपल्याच लेखनाविषयी विजया राज्याध्यक्ष मांडताना दिसतात. त्यांच्या लेखनात सामाजिक प्रश्ना ऐवजी कुटुंबातील चित्रण होताना दिसते.

१९८० च्या दशकात गौरी देशपांडे यांच्या वेगळया वाटेने जाणाऱ्या कादंबऱ्या विशेष उल्लेखनीय ठरतात.गौरी देशपांडे यांच्या लघु कादंबऱ्या प्रबोधन मूल्यांचा पुरस्कार करणाऱ्या आहेत. त्यांची पात्र व्यक्तिवादी मूल्य जोपासणारी आहेत.आपल्या बुद्धीने चालणारी आहेत.त्यांच्या 'एकेक पान गळावया ',करावासातून पत्र व 'मध्य लटपटीत' अशा तीन कादंबऱ्या त्यांनी लिहिलेले आहेत.'एकेक पान गळावया' या कादंबरीतील नवरा-बायको-मित्र यांचे नातेसंबंध,स्त्री-पुरुष संबंधांच्या अनेक शक्यता, प्रेमाच्या अद्भुत नात्याचे दर्शन, त्यांच्या कादंबऱ्या घडवतात. त्यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये स्त्री-पुरुष या दोघांनी एकमेकांचे विश्वपलेले दिसते त्यांच्या कादंबरीतील पात्रांना इतर स्त्री पुरुषांची वाटणारी ओढ माणसा माणसातील प्रेमाची व्यापकता दाखवते असे असतानाही दोघांनी पूर्व विचाराने व संवेदनशील म्हणाले आपल्या नात्यांची घेतलेली निशा पूर्वक भूमिका व त्यातून पराकोटीची विकसित झालेली मैत्री आपल्याला दिसते. ती मैत्री आपल्याला नवरा बायकोच्या नात्यापलिकडे दिसते. 'कारावासातून पत्र' या कादंबरीतील नायिका तिच्या पूर्वाश्रमीच्या प्रियकराला आपल्या अनेक पुरुषांसोबत असलेल्या प्रेमासंबंध बद्दल पत्रातून सांगताना दिसते.व तिच्या अनेक पत्रातून तिची प्रेमाची विचारसरणी उलगडत जाते. तिच्या या विचारसरणीचा धागा पकडून स्त्री-पुरुष संबंधांविषयी लिहिणाऱ्या या कादंबरीचे चिंतन मनन केले पाहिजे असे वाटते.

१९८२ साली गौरी देशपांडे यांनी मांडलेले विचार म्हणजे,त्यांच्या नायिकांनी केलेले बंड आहे.त्यांचे विचार प्रस्थापित रूढी,परंपरा मानणाऱ्या समाजाला आजही पचायला जड आहेत.त्यांच्या 'मध्य लटपटी' या कादंबरीत एका चालीरीतीतील स्त्रीचा एकटेपणा,तिचा आत्मशोध, त्यातून विवाह संस्थेची विचार प्रणाली व त्याविषयी वाटलेली संशयीवृत्ती या कादंबरीत दिसते. व एका वळणावर पुन्हा एकदा त्याच नात्यात 'स्व'चे अस्तित्व गवसणे या सगळया प्रक्रिया कादंबरीच्या केंद्रस्थानी आहेत.

 UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

या कादंबरीतील लेखिका नवीन मत प्रवाह कडे जात असतानाच पुन्हा त्याच प्रवाहाला मर्यादित करते.परंतु या मर्यादांकडे बघितले असता वैचारिकतेपेक्षा त्या लौकिक जीवनाच्या अधिक जवळ जाताना दिसतात.

या आयुष्यात प्रामाणिकपणे जगताना भांडवलदार व्यवस्था,या व्यवस्थेतून समाजाचे झालेले अनैसर्गिकपण त्यांनी सहजच टिपलेले आहे. त्यांच्यामते,"मार्क्सच म्हणणे आहे की,माणसाच्या गरजांचे खरे आणि कृत्रिम असे दोन भाग पडतात.ज्या गरजा कृत्रिम असतात त्या उत्पादक वर्गाने आपण उत्पन्न केलेल्या वस्तू खपाव्या म्हणून जाहिराती वगैरे यांच्या यंत्रणेने मुद्दाम निर्माण केलेल्या आहेत."४

या आधीच्या कथा कादंबरीतील उणीवा म्हणजे स्त्री केंद्रवर्ती कादंबरीतील-कथेतील आशय सुत्राची मर्यादा होय. उर्मिला पवार नजूबाई गावित, बेबी कांबळे यांचे आत्मकथनात्मक लेखन साहित्य या प्रकारची कोंडी फोडून केलेले लिखाण होय.मात्र कादंबऱ्यांच्या बाबतीत ही मर्यादा नेहमीच राहिलेली दिसते.

२००० मध्ये कविता महाजन यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये समग्र स्त्री विश्व साकारण्याचा प्रयत्न त्यांनी केलेला आहे.धीट कथा शैलीच्या कथा लेखिका म्हणून मेघना पेठे यांचा नेहमीच उल्लेख केला जातो. स्त्रीवादी कथा साहित्याच्या संदर्भात सरळ,स्पष्ट व मनाला भिडणारे वर्णन त्यांच्या कथांमध्ये येते.स्त्री- पुरुष संबंधांचे स्त्रीच्या दृष्टिकोनातून येणारे वर्तन मराठी कथेत नव्यानेच येत आहे.आणि त्यांच्या अनुभव मेघना पेठे आपल्या धीट शैलीत वाचकांना अनुभव देतात. स्त्रीचा एकटेपणा, उदासीनता,तुटलेपणा त्यांच्या पात्रांमधून जाणवतो.मेघना पेठेंच्या नायिका शरीराची हाक मान्य करताना दिसतात. त्यात कसलीही लपवा छपवी नाही.कसलाही नाटकीपणा त्यात येत नाही.स्त्रीलाही पुरूष देहाचे आकर्षक वाटू शकते. याचे वास्तव चित्रण मेघना पेठेंच्या कथा करतात. मेघना पेठेंचा हा दृष्टिकोन नव्याने साहित्यात दाखल झालेला आहे.हा दृष्टिकोन खरंच 'आधुनिक' म्हणावा तसा आहे. त्यांच्या कथा स्त्रीवादी जाणीवने ओतोप्रोत भरलेल्या आहेत. त्यांच्या सर्वच कथा समाजाला विचार करायला लावतात.मेघना पेठे यांच्या 'नातिचरामी' या कादंबरीतून हे स्फोटक विचार व्यक्त होतात. शिल्पा कांबळे ,नीरजा,गौरी कानेटकर,संगीता पुराणिक यासारख्या आजच्या कथा कादंबरी लिहिणाऱ्या लेखिकांचा उल्लेख यासंदर्भात करता येईल. संगीता पुराणिक यांची 'कोलाज' हा कथासंग्रह म्हणजे अनुभव संपत्ती संपन्नतेचा आत्मसंवादच आहे लेखिकेच्या व्यक्ती स्वातंत्र्याचा दृष्टिकोन यातील कथांमध्ये वेळोवेळी लक्षात येतो. या कथा फक्त स्त्रियांच्या कथा नव्हेत,तर त्यांची कथा पात्र अनुभव संपन्नतेचा अनुभव देतात. जीवनाचा शोध घेतात.

शिल्पा कांबळे यांचे 'निळया डोळयांची मुलगी' या कादंबरीत लेखिका दलित स्त्रियांच्या जीवनावर वास्तववादी दृष्टिकोनातून आपले मत मांडतात. खाजगीकरण,जागतिकीकरण, उदारीकरण यांच्यामुळे मानवी संबंधावर झालेला परिणाम त्यांच्या कथांमध्ये दिसतो. जागतिकीकरणामुळे श्रीमंत अधिक श्रीमंत व गरीब अधिक कंगाल, दुर्बल, वंचित राहिलेले दिसतात.त्यांचे कमालीचे झालेले शोषण व त्यांच्या जीवनातील बकालपण त्यांच्या साहित्यात आलेले दिसते.शिल्पा कांबळे यांनी शोषित, अत्याचारीत,दलित स्त्रिया व त्यांच्या समाज यांचे चित्रण,त्यांचे दुःख मांडण्याचे काम त्यांनी आपल्या साहित्यात केलेले आहे. 'उल्का' ही त्यांच्या कादंबरीची नायिका व इतर स्त्रिया, पुरुष यांची मानसिकता,स्त्रीवादी दृष्टिकोन,आंबेडकरी विचार असे अनेक कांगोरे त्या अलगदपणे उलगडताना दिसतात.

समारोप

आजच्या काळाचा विचार केल्यास कथा कादंबऱ्या ऐवजी स्त्रिया या समाज माध्यमांतून सहजपणे समोर येत आहेत.मात्र त्यात सहजता दिसत नाही.त्यात सुर्जनात्मकता नाहीशी झालेली दिसते.या सर्वातून बाहेर येऊन स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून व्यक्त होणे आज महत्त्वाचे आहे.हा मार्ग जास्तीत जास्त लेखिकांनी अंगीकारल्यास कसदार व सृजनात्मक साहित्य लिहिण्यास अधिक वाव मिळेल यात शंका नाही.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१)रंग २ - कमल देसाई,प्रस्तावना, पृष्ठ ९/१० मौज प्रकाशन मुंबई
२) स्त्रीवाद आणि मराठी साहित्य डॉ. वंदना महाजन विजय प्रकाशन प्रथम आवृत्ती एक नोव्हेंबर २०१३ पृष्ठ ६०
३)तत्रैव पृष्ठ ५८
४) एकेक पान गळावया - गौरी देशपांडे,मौज प्रकाशन मुंबई, पृष्ठ क्रमांक ३

DOLLAR VS HUMAN RELATIONSHIP IN SUDHA MURTY'S DOLLAR BAHU

Dr. Swati Vihire, Dept. of English, S. P. D. M. College, Shirpur

==

Abstract

Sudha Murty is an Indian author, philanthropist and chairperson of the Infosys Foundation. She is the recipient of Padma Bhushan and Padma Shri, the highest civilian awards in India. She is a renowned writer in English and Kannada. She has written novels, technical books, travelogues and collection of short stories. Her books are translated in many Indian languages. Her writing style is simple and realistic. Her novels genuinely represent human characters with deeper human understanding and minute observation.

Her Dollar Bahu is a simple family story investigating the influence of money affecting human psyche and family relations. The present paper will examine influence of money on characters, family relation in the Indian context.

Keywords: dollar, relationship, family, influence

The novel portrays a typical Indian middle-classfamily with their hopes and aspirations including their economic problems. Sudha Murty represents the story of a school teacher, Shammanna, his wife Gouramma and their three children, Chandru, Girish and Surabhi. Chandru is a civil Engineer who dreams to go America to live an affluent life. Girish is a clerk in a bank and Surabhi is completing her graduation. On the surface level it is a happy family who had learnt to adjust or sometimes to suppress their wishes and dreams. The person who has suppressed her desires of wearing lavish jewelry, sending her son abroad and to live a rich life is Gouramma. She is a typical middle-class woman who could never conceal her envy towards rich women around her. Whenever she watches other women with better economic status; she craves that comfort and luxury for her. That constant craving and failure to achieve it created a complex and negativity which later on poured on her poor daughter in law Vinutha.

The influence of dollar is an important theme of the novel. The Indian middle-class families have greater fascination towards foreign countries, especially for America. The youngsters are ready to do anything and everything just to be in America.When they get this opportunity, they want to get settle down for which they need green card. To obtain this green card they do 'skipping' that is they do accept a job in an American company without informing their employers. The fascination for dollars, status destroys their morality, values and ethics.

Chandru when gets an opportunity to visit America on a temporary basis also prefers 'skipping' in order to settle down in America. There is a reason behind it is to fulfill his materialistic dreams and to provide his family a financial security. Many Indian youngsters do it with or without sense of guilt. The novel exposes theses follies and also the changes in the family values and relationships due to the dollars.

“The dollar is the most powerful financial instrument of modern times. It is magic money. One dollar is equal to forty-two Indian rupees. If you have dollars in your pocket, you can travel to any corner of the without worry, it is universally acceptable currency” (DB, 25)

Chandru's American job attracts the attention of prospective bridegrooms' parents. For her 'American' resident son, Gouramma selects the only daughter of a wealthy family. During their wedding ceremony she fulfils her suppressed desires compensating and taking revenge of her past bitter memories.

“Gouramma enjoyed herself, boosting her own self-esteem, showing off Jamuna's jewels and saris, humiliating them, destroying their peace of mind, paying them for every insult she believed she had suffered for so many years. Her son lived in America and future daughter in law was the only daughter of a rich man. Such charming scenarios, mere dreams for so long, were gloriously coming true. In her mind she thanked the blessed power of the Dollar” (DB, 52)

The illuminating dollar fridges Gouramma's logic and reason. Her dollar bahu snatches the peace of the house and also the peace of mind of Vinutha. Gouramma frequently compares and despisesVinutha. Vinutha's care, hard work and sacrifices have no value against the dollars. Not only Gouramma but her daughter Surabhi also looked at her with same contempt and savagely humiliate her for rejecting marriage proposal of Shekhar who was already in live-in-relationship with an American girl. Instead of thanking Girish and Vinutha for searching the truth of Shekhar and saving her life she scolds pregnant Vinutha bitterly,

"You are jealous of me. Ever since you have come, I have noticed that you create a fight between Amma and Girish. You are doing everything possible to stop me from going to America" (DB, 64)

Later on, when Surabhi's marriage is fixed the date is finalized as per the convenience of dollar bahu Jamuna. Vinutha's delivery date, her presence for the occasion is easily ignored. She has to move to her Dharwad house for the delivery. Gouramma fail to realize that since Vinutha is motherless it was Gouramma's responsibility to take care of her.The family bonding is measured on the basis of money.

"Chandru and Jamuna had contributed two and a half lakh for the wedding; Girish and Vinutha had managed just one lakh. So Gouramma's reasoning was; they, who put in more, get to dictate terms. Gouramma was dancing to the tune of the Dollar Bahu". (DB, 69)

The magic of the dollar is so great that Gouramma can't see the whole-hearted service of Vinutha during her cancer treatment. Once again it was Vinutha who takes proper decisions on time and saves her life. Unfortunately, it is as usual not acknowledged by Gouramma. The difference between reality and illusion gets clear to her when she goes to America and stays there for one year. Till now all misbehavior or follies of her dollar bahu, Jamuna were concealed under the thin sheet of dollar. In America her real selfish and practical nature reflected through her actions and words.

"My mother-in-law is greedy and stupid. My co-sister-in law is from a poor family and innocent about the ways of the world. My sis-in-law Surabhi does not have any brains. It is easy to manage such women.'

Gouramma began sweating. Her dollar Bahu continued spewing out her real feelings. 'I give them what I don't like and they don't suspect anything. For example, I pass on all my old saris to Surabhi and I tell her, due to customs restrictions, I rewrapped them. They believe me. My mother-in-law cannot understand that she should get along with Vinutha who slogs day and night for these people but instead, she praises me. I always believe in divide and rule'. (DB, 128)

This incident was a real eye opener for her. For the first time in her life she understood the cleverness of her husband who denied coming to America. It was her first realization of the fact that "all that glitters is not gold". She repented on her decision to come to America. She repented on choosing Jamuna as her daughter-in-law. She felt bad for cursing her innocent Vinutha.

"She missed Vinutha. Now she could finally appreciate that poor girl. She regretted her own attitude towards Vinutha. She felt awful when remembered that she had never even given Vinu any gift, be it for her pregnancy or any other occasion, and how badly she had treated her in the run-up to Surabhi's wedding.

How blind I was! Why did I behave so stupidly? She kept asking herself through that wretched night. And the answer became clear. It was Dollar. The Dollar had blinded her, making her unable to see the reality." (DB, 130)

Conclusion:

Gouramma's realization and repentance is a great lesson to all people who weigh their relationship on the basis of money. Though money is important to live a good life but it should not be the only goal of human life. Sudha Murty gives a significant message that family bonding, care, affection is more necessary to live a peaceful life. The entrance of dollar in their family has greatly affected her mentality and destroyed the peace in the house. It has blinded her logic so she couldn't identify her innocence of her elder daughter-in-law, Vinutha. Her longer stay in America not only made her aware of her mistakes and misjudgments but also exposed the drawbacks of American culture and lifestyle. On the one hand America provides greater opportunities, fat salaries but on the other hand enforces a

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

hollow, insecure and lonely life. Girish also feel anxious regarding the future life of his daughter in an alien culture.

"Yes. Everyone there thinks that it is very easy to earn in dollars, 'Chandru said. 'What they don't understand is that we also have to struggle, far away from home, family and culture. We worry about our children who are confused between the two value systems. Actually the price you pay is very high. The dollar is extremely expensive if you take into account all these points. All Indians back home only equate the dollar to forty-five rupees" (DB, 100)

Thus Sudha Murty throws light on the fact that Indian people may easily feel tempted by American dollar and American life-style. The irony is, they fail to see it's another side which dark, hollow and artificial. Practically the price of American dollar is greater but price one has to pay to get is the heaviest.

Works Cited:

1. Murty, Sudha. Dollar Bahu, New Delhi: Penguine books. 2006
2. Phulsunge, Sangeeta. Novels of sudha Murty: A Critical study. Nagpur: Dattsons 2018
3. K. Vijayalakshmi and Dr. G. Aruna Devi "Portrayal of materialistic society in Sudha Murty's Dollar Bahu, Review of research, Vol-8, Issue-2. Nov. 2018

VIJAYA LAKSHMI PANDIT: LIFE AND CONTRIBUTION

Dr. V. L. Chavhan, Dept. of History, S. P. D. M. College, Shirpur (Dhule)

==

Introduction

The active political arena is still dominated by men. Very few women have been able to gain a strong place in the active political arena with their skills. Among them, Vijaya Lakshmi Pandit is one such woman. Vijaya Lakshmi Pandit was an Indian diplomat, politician and a sister of India's first Prime Minister, Pandit Jawaharlal Nehru. She was active in the Indian National Freedom Movement and held high national and international position." She was deeply involved in the struggle for Indian independence, working alongside her brother Jawaharlal Nehru.Vijaya Lakshmi Pandit was born as Swarup Kumari Nehru on 18 August 1900 to the Nehru family. Her father, Motilal Nehru was an illustrious lawyer, political leader and freedom fighter. Pandit did not receive any formal school education but was tutored privately. At the age of 16, Vijaya Lakshmi Pandit participated in a political meeting held at Manyo Hall of Allahabad University under the leadership of Rameshwari Nehru to protest against the injustice done to Indian workers in South Africa. Apart from this, Pandit at that time expressed her desire to join the Home Rule League established under the leadership of Annie Besant, but due to her young age, V. L. Pandit was allowed to perform the duties only as a volunteer. In 1921 she married Ranjit Sitaram Pandit and changed her name.

She was the daughter of Motilal Nehru, a wealthy and aristocratic nationalist leader, and sister of Jawaharlal Nehru, the first prime minister of independent India. In 1921, after receiving a private education in India and abroad, she married Ranjit Sitaram Pandit (d. 1944), a fellow Congress worker. (In accordance with conservative Hindu custom, her name was wholly changed upon her marriage, to reflect her husband's clan.) In her family's tradition she became an active worker in the Indian nationalist movement and was imprisoned three times by the British authorities in India. Vijaya Lakshmi Pandit formally started her political career by being elected to the Allahabad Municipal Board in 1934. From 1940 to 1942 she was President of the All India Women's Conference. She was also the Vice-President of the Women's International League for Peace and Freedom and had attended the Pacific Relations Conference at Hot Springs, Virginia (U.S.A.) as leader of the Indian delegation sponsored by the Indian Council of World Affairs. She was present in San Francisco when the United Nation first met there and through numerous and well attended public lectures she challenged the British-nominatedShe entered municipal government in Allahābād (western India) before entering the legislative assembly of the United Provinces (later Uttar Pradesh) and becoming minister for local self-government and public health (1937–39), the first Indian woman to hold a cabinet portfolio.

Vijaya Lakshmi Nehru Pandit became in 1937, the first female Indian cabinet minister, and went on to have a long career in politics and international diplomacy. After India became independent in 1947 she represented the country as ambassador and as head of the Indian delegation to the United Nations, serving as the first female president of the UN General Assembly. Her niece, Indira Gandhi, would later become Prime Minister of India – strongly criticised by her aunt for the more controversial aspects of her rule – and also has a portrait at Somerville College. was an inspiration to his and too many other delegates. As a leading representative of the New Asia and as Chairman of the Indian Delegation, she gave expression to the principles and ideals of the UN Charter. Again in 1954 when Madame Vijaya Lakshmi Pandit was President of the General Assembly, she impressed me, not only with her ability in presiding over the debates but also with her spirit of conciliation and her devotion to the United Nations at a time when the cold war dominated the world organization. In Washington he met her often when she was Ambassador of India to the United States in 1949-51. She had her own library. Gardening and shopping were some of her hobbies. She was fond of reading. She always kept herself busy. She drew inspiration from the Himalayas. Old memories always gladdened her heart Mrs. Vijaya Lakshmi Pandit was always optimistic about India's bright future. Her role before and after independence was commendable. In fact, the whole Nehru family lived and died for India." She was

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

elected to the Lok Sabha in 1952 and 1964 and was Governor of Maharashtra in 1962-64. She has received sixteen doctorates from Indian and foreign Universities. Many programmes of Social Service of today, such as drinking water for villages, the milk scheme for children, provision of playgrounds and athletic exercises for young men in villages, fairs, markets and exhibitions own their origin to the brain waves of Uttar Pradesh's first Woman Health Minister."

Vijaya Lakshmi Pandit was highly regarded, and even loved in Britain during tenure of the vital office of High Commissioner. This was course partly due to the reflected glory of her brother, one of the greatest figures in the History of India, Pandit Jawaharlal Nehru. But the special regard which she enjoyed among British people was not only based upon her close connection with the great man who governed India in the troubled years after the Independence, for she was esteemed and admired in her own right. Integrity, humour, loyalty-those were her characteristics qualities. Pandit served as the Governor of Maharashtra from 1962 to 1964 after her return to India. In 1978, she participated as India's representative in the United Nations Human Rights Commission. Subsequently, she served as ambassador to England and Ireland. In 1961 when Vijaya Lakshmi Pandit returned to India and there was rumour of her being nominated as Vice President under Dr. Radhakrishnan. Unfortunately it seems the move was torpedoed by Krishna Menon to keep her out of the Indian Political firmament. Deeply hurt on Jawaharlal's insistence, Vijaya Lakshmi Pandit settled for the job as Governor of Maharashtra in 1962. She resigned from her post to stand for election to Parliament from the Constituency (Phulpur) vacated by Pandit Jawaharlal Nehru's death. She resigned from the Lok Sabha four years later, when she did not feel able to serve her party in the new climate under Indira Gandhi (Jawaharlal Nehru's daughter) who became first lady India's Prime Minister in 1966. The eight session of the General Assembly was at work under the leadership of a woman-an intelligent, experienced unusual woman of the East who had been a Minister in her own country, an Ambassador in other countries, and who, because of her love of country and of freedom, had three times been sent to prison by a government that now helped to elect her to the highest international position the countries of the world can offer, that of President of the General Assembly of the United Nations. Her powers of eloquence in the United Province (U.P.) Legislative Assembly surprised even her intimate circle of friends. Every occasion has found her divinely suited to the task in hand.

Whenever the time came for action, competence for the task has descended upon her from above. If her successful career as a Minister in the United Province of India was a wonder her victorious tour, as an unofficial Ambassador to the United States of America was a miracle. Vijaya Lakshmi Pandit is a strong supporter of the feminists' movement. She believes in the quality of men and women and feels that the salvation of India can only be achieved after the status of women is equal to that of their husbands, fathers and sons. Vijaya Lakshmi Pandit believes that the best way a woman can show her capability and prove herself equal with man is by undertaking posts that hitherto only men have filled and running them equally as well. She therefore stood for, contested and won a seat in the United Province Council and became a Minister. Vijaya Lakshmi Pandit has a full life before her. As one of the energetic workers for the cause of her country a vast programme stretches ahead of her. Most of her family has suffered sentences of imprisonment. Sadness envelops her all around but a wonderful sense of humour always makes her look at the best side of life. In her courage her loyalty and ability to plough through the rough and stony ground, preparing for the golden harvest before her, she is on a par with the ancient heroines of India-those brave daughters who have left-behind them an ever living tradition. Vijaya Lakshmi Pandit immediately took up famine relief work and became President of the "save the Children Fund Committee" started by the All India Women's Conference, which has branches in Bengal, Orissa and Malabar and has already opened five permanent homes in Bengal for destitute children. Vijaya Lakshmi had much more difficulty with the cultured classes than with the common speaking. She expected the student to be equipped with current information and so she tried to deliver a literary address but she only met with blank faces. So she started talking to them face to face in a conversational way. Vijaya Lakshmi Pandit had introduced many useful measures. Many more useful measures were lying on her table. In obedience to the Congress High Command she resigned the Minister-ship leaving

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

the good work where it was. The battle of freedom in infinitely more important than any parliamentary programme.

India having achieved her goal, all the heroes and heroines both Lakshmis and Jawaharlals, have shed their halo of personal greatness. Their greatness henceforth is merged in the greatness of their country. Inside and outside the country they will be judged by the manner in which they play their role as helmsmen of India's destiny. It was appropriate that the first social function for which Vijaya Lakshmi Pandit was responsible as an ambassador was on August 15th 1947, to celebrate India's independence. As soon as she arrived in Moscow, the ambassador has arranged for a reception to be held in one of the hotels. It was a festive occasion attended by the diplomats of many nations who come to give their congratulations and good wishes to the ambassador on this very important day in Indian history. She asked for permission to visit the Central Asian Soviet Republics. She asked repeatedly for a meeting with Stalin. It never came. "Our Foreign Policy" her brother directive summarized will eventually be governed by our internal policy. That policy is far from being communistic and is certainly opposed to the Communist Party. We cannot afford to antagonize the Soviet Union. there is much goodwill in India toward the United States.' She had to answer wide ranging questions put to her. There was hoisting of flag. Her daughter Tara and Lekha also joined her. Their activities were restricted to the embassies only. It was not an active life. She visited Leningrad. In the University she found the Russian translation of Ramayana. She moved to Stockholm. As Ambassador she led a delegation to the United Nations.

Kashmir issues were raised there. Vijaya Lakshmi Pandit stayed in Moscow for five months. It is a matter of deep regret to Mrs. Pandit delegation that the foreign Minister of Pakistan has chosen to make serious allegations against her country, allegations which are full of inaccuracies and miss-statements. During the seventeenth session, also, the delegation of Pakistan made similar allegations which we the refuted. One of the points just raised has been under consideration of another principle organ of the United Nations for several years. She would like to remind the members that it was India who brought the complaint to the United Nations. The Foreign Minister of Pakistan, Mr. Bhutto, had said that the central issue in Kashmir was that of self-determination and that both parties had accepted that. She would like to deny categorically here and now this assertion of the Foreign Minister of Pakistan. She would like to add, with all the authority of the Government of India that the issue in Kashmir is one of the aggressions, Pakistani aggression, committed in 1947 and 1948 and which continues to that day. Vijaya Lakshmi was an experienced administrator. She had already worked in various capacities. She was given an assignment in Washington after completing her work in Moscow. In March 1949, the Minister of External Affairs of India announced that Ambassador Vijaya Lakshmi Pandit would leave Moscow to succeed Sir Benegal Rama Rao as Ambassador to the United States. It would be the first time that a woman had such an assignment in Washington. India Embassy there was a beautiful house bought and furnished by Sir Girja Shankar Bajpai when he was Agent General before Independence. She was escorted to Washington, to the White House, where President Truman waited to welcome her. Then she faced her first Washington press conference. Her brother's Panchshila doctrine and insistence on India's non-alignment ran contrary to the stand taken by John Fester Dulles, then American Ambassador-at-large, that "He who is not with us is against us." She expected and was prepared for, sharp edged questioning.

Ambassadorial responsibilities, while much more demanding than in Moscow, seemed easier since language was no longer a barrier. At the Ambassador's first press conference there was an immense crowed of correspondents? Many accustomed to interviewing foreign diplomats, were surprised to find that Mrs. Pandit spoke flawless English and noted that she replied to their questions in short, positive sentences. Vijaya Lakshmi Pandit English governess Miss Hooper would have been delighted with the news story that reported that she spoke in a low, well-modulated voice 'without a trace of accent'. Another journalist wrote that she was completely without pore, affection, or feminine mannerisms.' The press enjoyed the frankness with which Madame Pandit answered questions. She told them quite frankly that she was not a feminist but was concerned that women should play their

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

part in world affairs, for she felt the world belonged to everyone and that all must contribute to its betterment. Howard University presented with her an honorary degree of Doctor of Laws. This was her first honorary degree. She had met President Truman briefly during her lecture tour and her relationship with him remained a good one. There were no diplomatic trills about him. She was the first woman Ambassador in the United States, she preferred that no special emphasis be placed on this fact and declared that diplomatic posts should be assigned on the basis of qualifications and ability. Vijaya Lakshmi Pandit was the first woman to carry two diplomatic posts. Not until February 1951 was she able to make her first trip to Mexico City. Shortly after her arrival accompanied by her military escort and the first secretary, Ambassador Pandit went to the Palacio Nacional. Here the band played the Mexican National Anthem. During her term in Washington a grave crisis that faced the world was the outbreak of the Korean War. The incursion of North Korea into the South was termed an aggression by the Security Council. India's stand was that his aggression must be condemned and we supported the Security Council's resolution. From the beginning of the crisis India was greatly disturbed and because our Government was among the few represented at that time in China, we felt that we were in some sort of position to offer help to nations that had no contact with Peking. Vijaya Lakshmi Pandit was appointed to work in Mexico, while she was the Ambassador. She got a warm welcome everywhere. She found the people very friendly. She had a busy time 28 there. Vijaya Lakshmi Pandit and Mrs. Roosevelt was a close friend. Vijaya Lakshmi Pandit contested from Lucknow City. Lucknow had been the centre of the work as Minister of Uttar Pradesh Government, and earlier, it had been a second home to her during her childhood, when a great deal of her during time had been spent there on visits." In 1952 Vijaya Lakshmi was appointed leader of the first goodwill delegation to the people's Republic of China and the delegates were carefully chosen representatives of all sections of Indian life-artists, authors, politicians belonging to all parties,academicians, scientists, communists and anti-communists, women and men. There were thirty six rationally." There were welcomed in Peking by the Indian Ambassador, Dr. K. M. Panikkar, a well-known historian, who was a great help to the delegation for consultation. It was a satisfaction to him that during the three weeks when the group covered much territory and met many outstanding leaders of the People's Republics of China, including Mao Tse-tung, nothing was done that was not completely correct and appropriate. Pandit Jawaharlal Nehru got a shock of his life. He was the Prime Minister of India.

Overwork and this unexpected event proved fatal for him." Vijaya Lakshmi Pandit returned from China, the government announced that the delegation to the 1952 General Assembly of the United Nations, the first one to be held in the new United Nation building in New York City, would again be headed by Mrs. Pandit. This seventh session opened on October 14th 1952, and after two years away from the Assembly, Mrs. Pandit was warmly 42 welcomed on her return. The problem of paramount importance before His General Assembly is that of peace in Korea." Korea was a major issue in the presidential election campaign." In 1953-54, Vijaya Lakshmi Pandit was elected to hold the post of the President of the General Assembly. It was a matter of pride both for her, the Nehru family and the whole country. Secretary General Dag Hammarskjold was very helpful to her. United Nation Secretariat extended her full co-operation. The Secretary General was a practical and an honest politician. During her period U.N.I.C.E.F. started in 1946 was made a permanent part on the United Nation. A provision was made for expansion of technical assistance for the underdeveloped areas of the world .Vijaya Lakshmi Pandit visited as many countries as she president of the General Assembly. Among them were Ceylone, Burma, Thailand, Indonesia, Japan, Malaya, Yugoslavia, Switzerland. Vijaya Lakshmi appointed as India's High Commission in England and India's Ambassador to Ireland and Spain 1955-1961.

Vijaya Lakshmi Pandit was helped into the ornate carriage by the Marshal of the Diplomatic Corps." She was meeting the British Queen Mother and Duke of Edinburgh on equal footing. She was the representative of the free country. She had very good relations with the British during her seven and half years stay in England. She got honorary degree by thee Universities of London, Edinburgh, Nottingham and Oxford. Then she returned to India. There was Suez crisis in Europe. Egypt was

attached by Britain, Israel and France unitedly. India was with Egypt." On 1" March 1955, Vijaya Lakshmi Pandit became the first Indian representative to Bire. In 1958, she was named the first Ambassador from India to Spain. In Spain her press conference, the Ambassador told reporters that she hoped to be able to develop cultural contacts between Spain and India.

In 1961 when Vijaya Lakshmi returned to India and there was rumour of her being nominated as Vice-President under Dr. Radhakrishnan. Unfortunately it seems the move was torpedoed by Krishna Menon to keep her out of the Indian political firmament. Deeply hurt, on Jawaharlal's insistence, Vijaya Lakshmi settled for the job as Governor of Maharashtra in 1962. post to stand for election to Parliament from the constituency (Phulpur) vacated by Jawaharlal Nehru's death. In 1966, Indira Gandhi became Prime Minister of India. Judicial rulings threatened her power and she declared a state of emergency in 1975 which restricted freedom of the press and other democratic institutions. In 1977 Pandit left the Congress Party to join the Congress for Democracy, which had merged with the Janata Party. A year later she was appointed the Indian representative to the UN Human Rights Commission, and in 1979 she published The Scope of Happiness: A Personal Memoir. Vijaya Lakshmi Pandit was deeply opposed to the Emergency, left the Indira-dominated Congress and joined the Janata Dal Party, where she campaigned against Indira Gandhi. Indira's Congress was soundly defeated in March 1977. One of the most towering women personalities of this country (India), Vijaya Lakshmi Pandit died at the age of 90 on December 1, 1990 after a long illness in her home in Dehradun.

Conclusion

The most remarkable of women in modern India's was Vijay Lakshmi Pandit who from her early years was active in the Indian National Congress activities. Her public activity entered a new phase with India's Independence in 1947. She took over the responsibility to continue fight against British during her thrice imprisonment 1932, 1941 and 1942. The Indian National Congress, which had been her political home ever since her childhood, soon drew her into leading political roles, first as member of the Congress Working Committee. Vijay Lakshmi responded to the call of the hour. She joined the ranks of surging millions in demonstrating to the Government the resentment of the Indian people against foreign rule. She delivered speeches, led processions and organized hartals (strikes) at different places. As a result a notice was served on her, prohibiting her from taking part in such movements for a period of one month. Sister of India's first Prime Minister Pandit Jawaharlal Nehru played a great and significance role in the freedom movement. She courted imprisonment for taking part in freedom struggle. Vijay Lakshmi Pandit was in the words of former Prime Minister Mrs. Indira Gandhi, "a person of rare courage and character who brought credit to Indian womanhood." She was elected to Uttar Pradesh Assembly and she was also the first woman in India to hold a ministerial rank. She was imprisoned thrice for taking part in the Civil Disobedience Movement and other freedom movements. She continued to serve the country. Really she was great woman leader and became the first woman president of the United Nations Assembly. Rarely in history has one single individual come to be identify do totally with the fortunes of a country. She became the indomitable symbol of India's self-respect and self-confidence. Death came to be her when she was 90 years old.Her health took a turn for the worse when she suffered a stroke. She made a quick recovery, and returned to Dehradun. Her 90th birthday on August 18, 1990 was celebrated as a major event, with many members of the Nehru clan taking time off to spend the day with her. Arun Nehru, Meneka Gandhi and Rajiv Gandhi were all there to make it a special family affair. She died on December 1, 1990. Vijaya Lakshmi Pandit is an example of women empowerment. By strengthening her position in national and international politics, she has left a path for future generations and women. As a politician, diplomat, revolutionary with a huge personality who has contributed to social life, V. Lakshmi Pandit is still popular today for her intellectual attitude, hard work and humble behavior. Vijaya Lakshmi's thinking has relevance even in today's time.

Reference

1.Pramod Sharma ,"Legacy Of Vijay Lakshmi Pandit To India"A Thesis Submitted For The Degree Of Doctor Of Philosophy In History, Chaudhary Charan Singh University Meerut(Up),2009

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

2. Chandralekha, Mehta, Nayantara Sahgal, Rita Dar, Sunlight Surrounded You, Nayantara Sahgal Publication, New Delhi, Harold Macmillan), 1970
3. Anne Guthrie, Madame Ambassador, The life of Vijaya Lakshmi Pandit, Macmillan & Co. Ltd, London, 1963
4. Raj Kumar, Rameshwari Devi, Romila Pruthi, Vijaya Lakshmi Pandit Great Daughter of India, Pointer Publisher, Jaipur, 2004
5. Aziz, Qutubuddin, India's Eminent Freedom Fighters, Islamic Media Corp., Karachi, 1998
6. . Metz, William S., The Political Career of Vijaya Lakshmi Pandit, PhD Thesis, British Library, London
7. Chandralekha, Mehta, Nayantara Sahgal, Rita Dar, Sunlight Surrounded You, Nayantara Sahgal Publication, New Delhi, Harold Macmillan), 1970
8. Chagla, M.C., Roses in December, An Autobiography, Bhartiya Vidya Bhawan, Bombay, 1974
9.https://edu.admin.ox.ac.uk/people/vijaya-lakshmi-pandit
10.https://www.constitutionofindia.net/constituent_assembly_members/vijaya_lakshmi_pandit
11.https://www.telegraphindia.com/india/vijaya-lakshmi-pandit-woman-of-many-firsts-and-one-miss/cid
12.https://en.wikipedia.org/wiki/Vijaya_Lakshmi_Pandit
13. https://www.britannica.com/biography/Vijaya-Lakshmi-Pandit
14. https://devlibrary.in/biography-of-vijaya-lakshmi-pandit

ISSN: 0974-0066

महाराष्ट्र विधानसभा निवडणुका व कामकाज : स्वातंत्र्योत्तर महिलांच्या सहभागाचे ऐतिहासिक विश्लेषण - १९६२ ते २०१९ (विशेष संदर्भ - खानदेश)

Dr. Vilas Vasantrao Patil, Asst. Professor, (Department of History), G. T. Patil College, Nandurbar (MS)

==

प्रस्तावना-

भारतातील महाराष्ट्र हे एक प्रगतिशील राज्य आहे. ह्या राज्याला आर्थिक,सामाजिक,धार्मिक व राजकीय सुधारणांच्या बाबतीत एक आदर्श प्रारूप म्हणून पाहिले जाते. भारतातल्या स्त्री-पुरुष समानता, महिला सबलीकरण, लिंगभेद, महिला सक्षमीकरण किंबहुना महिलांच्या शैक्षणिक उत्थानासाठी ,सामाजिक सुधारणांसाठी महाराष्ट्राकडे आदर्श प्रारूप म्हणून पाहिलं जातं. या सामाजिक सुधारणा राजकारणाशिवाय मात्र होत नाहीत.

महाराष्ट्राचा इतिहास पाहिला तर छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळापासून एक वेगळाच समाजिक व राजकीय परिवर्तनाचा संदर्भ यास प्राप्त होतो. शिवकाळामध्ये हिंदवी स्वराज्य संस्थापणार्थ आपल्या मुलाला सतत प्रेरित आणि उद्युक्त करून मार्गदर्शन करणाऱ्या स्वराज्य संकल्पक शहाजीराजे भोसले यांच्या पत्नी राजमाता राष्ट्रमाता जिजाऊ या जगातील सर्व मानवजमातीला प्रेरित करणाऱ्या अशा आदर्शवत माता आहेत. त्यांचा राजकीय सहभाग तर होताच त्याशिवाय संरक्षण, युद्धशास्त्र, शास्त्रार्थ, न्याय,सामाजिक,धार्मिक, आर्थिक या गोष्टींवर देखील त्यांचा अभ्यास होता.नंतर राजघराण्यातील महाराणी सोयराबाई,छत्रपती शंभूराजांच्या पत्नी येसूबाई,छत्रपती राजारामांच्या पत्नी ताराराणी शिवाय इतर सरदारांच्या घराण्यातील जसे अहिल्याबाई होळकर,उमाबाई दाभाडे किंवा इतर अजून स्त्रियांचा त्यात सहभाग करता येईल आशा महिलांनी मुलकी,राजकारण,न्याय,युद्ध,सेना इ. क्षेत्रात कर्तृत्ववान होत्या.

तदनंतर ब्रिटिशांच्या काळात म.ज्योतिराव फुले या आद्यसमाजसुधारकानी आपल्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांना सोबत येऊन फातिमा शेख, ताराबाई शिंदे अशा महिलांच्या मदतीने सर्व वर्गीय,जातीय स्त्रियांच्या प्रगतीसाठी शिक्षण हा त्यावरील रामबाण उपाय शोधून काढला. त्याचा परिणाम असा झाला की भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत महाराष्ट्रातल्या बऱ्याच महिलांचा समावेश दिसून येतो. 1942 च्या चलेजाव आंदोलनात तर बहुतेक स्त्रियांचा सहभाग आपल्याला दिसून येतो. परिणामी स्वातंत्र्योत्तर भारतामध्ये महाराष्ट्रातील स्त्रियांची सर्वच क्षेत्रांमध्ये आघाडी असावी असे गृहीत धरतो. या शोधनिबंधाच्या निमित्ताने महिलांच्या राजकीय सहभागाच्या विषयी ऐतिहासिक विश्लेषण केले आहे.

महिलांच्या शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक उन्नतीसाठी नोकऱ्यांमध्ये त्यांना 33% आरक्षण महाराष्ट्र शासनाने लागू केलेले आहे. एवढेच नव्हे तर स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या जिल्हा परिषदा, पंचायत समिती, ग्रामपंचायत निवडणुका व पदाधिकाऱ्यांमध्ये 50% आरक्षण लागू केलेले आहे. या पंचायतराज संस्था या लोकशाहीच्या प्राथमिक शाळाच असतात.यातूनच महिलांच्या नेतृत्वाची जडणघडण होऊन महाराष्ट्राची विधानसभा,विधानपरिषद आणि केंद्राची लोकसभा व राज्यसभा यांच्यामध्ये त्यांचा राजकीय सहभाग वाढेल.अशी याच्यातून अशी साहजिकच अपेक्षा आणि गृहीततत्व धरल्यास वावगे होणार नाही.याचे परीक्षण आणि पडताळणी साठी या संदर्भात काही माहिती संकलन व विश्लेषण खालील तक्त्यानुसार केलेले आहे.

महाराष्ट्रातील जनगणना - २०११

Table No. 1

Year	Population Maharashtra				
	Male	Female	Total	% of Womens	Sex Ratio (Per 1000)
1961	--	--	39,553,718.00	--	936
1971	--	--	50,412,235.00	--	930
1981	--	--	62,782,818.00	--	937
1991	--	--	78,937,187.00	--	934
2001	50,400,596	46,478,031	96,878,627.00	47.98	922
2011	58,243,056	54,131,277	112,374,333.00	48.17	929

Source : Census 1961 to 2011, https://www.census2011.co.in/census/state

 UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

2011 च्या जनगणनेनुसार1 क्षेत्रफळ व लोकसंख्येच्या प्रमाणात महाराष्ट्र अनुक्रमे तिसऱ्या व दुसऱ्या स्थानावर आपल्याला दिसून येते. 2001 आणि 2011 यांच्या लोकसंख्येचे स्त्री-पुरुष यांची लोकसंख्या आणि त्यातील स्त्रियांचे पुरुषांच्या तुलनेशी असलेले प्रमाण पहिले असता ते जवळपास 48% आहे. तसेच दर हजारी पुरुषांच्या मागे स्त्रियांचे असलेले प्रमाण देखील हे 929 एवढे दिसून येईल.तुलनात्मक दृष्ट्या पाहिले असता स्त्री आणि पुरुष यांचे लोकसंख्येतील प्रमाण हे निम्मे निम्मे आहे असे म्हणता येते.

त्यानुसार त्यांचे सर्वच क्षेत्रात त्याच प्रमाणात प्रतिनिधित्व दिसले पाहिजे अशी माफक अपेक्षा महाराष्ट्रातल्या समाजसुधारकांसह भारतीय संविधानाला होती. जेणेकरून त्या स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासाठी धोरणात्मक निर्णय घेणाऱ्या सक्षम महिला विधानसभा मध्ये दिसतील असे त्यांना अभिप्रेत असले पाहिजे.(टेबल क्रमांक 1)[1]

जनगणनेत खानदेशातील महिला :

Table No. 2

Census - 2011 for Khandesh (Jalgaon, Dhule, Nandurbar)

District	Jalgaon				
	Male	Female	Total	% of Womens	Sex Ratio (Per 1000)
Jalgaon	2,197,365	2,032,552	4,229,917	48.05	925
Dhule	1,054,031	996,831	2,050,862	48.61	946
Nandurbar	833,170	815,125	1,648,295	49.45	978

Source : https://www.census2011.co.in/census/state/districtlist/maharashtra.html

प्रस्तुत संशोधन करताना महाराष्ट्रातील खानदेशाचा विचार केला तर त्यात प्रामुख्याने जळगाव, धुळे,नंदुरबार या जिल्ह्यांचा त्यात समावेश होतो. जनगणनेच्या 2011 च्या आकडेवारीनुसार खानदेशातील स्त्री-पुरुषांचे प्रमाण हे निम्म्याच्या अगदीच जवळचे आहे आणि स्त्री पुरुष हजारी गुणोत्तर हे देखील 978 इतके आहे. म्हणून खानदेशात देखील सर्व क्षेत्रातील प्रतिनिधित्वचा विचार केला असता किमान लोकसंख्येच्या प्रमाणात एवढे पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांना प्रतिनिधित्व मिळायला पाहिजे अशी माफक अपेक्षा करता येईल.(टेबल क्रमांक 2)[2]

निवडणूक आयोगाची आकडेवारी :

भारतीय निवडणूक आयोगाच्या सांख्यिकी अहवाल विधानसभेच्या संदर्भातील यांच्या माहितीचे संश्लेषण विश्लेषण केले असता (टेबल क्रमांक-3)[3] नुसार काही माहिती आपल्या समक्ष ठेवलेली आहे.महाराष्ट्र राज्य अस्तित्वात आल्यापासून 1962 ला पहिली विधानसभा गठीत झाली तर 2019 ची तेरावी विधानसभा निवडून आलेली आहे.महाराष्ट्रातील विधानसभेतील एकूण सदस्य आजमितीला 288 आहेत आणि त्यातील केवळ 24 महिला या निवडून आल्याने त्या आमदार म्हणून प्रतिनिधित्व करीत आहेत. याचे शेकडा प्रमाण हे केवळ 8% आहे. या तक्त्यावरील आकडेवारीनुसार 20 च्या वर महिला आमदार निवडून आलेल्या नाहीत(अपवाद 2019-24) आणि त्यांचे ते प्रमाण 10% च्या वर गेले नाही. जे लोकसंख्येच्या प्रमाणात किमान 48 % किंवा 33% असावे अशी माफक अपेक्षा करता येईल.

या आकडेवारीला खानदेशातील एकूण मतदारसंघाचा विचार केला असता त्यात निवडून आलेल्या महिला 5 च्या वर, त्या निवडणुकांमध्ये उभ्या असलेल्या महिला 16 च्या वर आणि त्यांची टक्केवारी प्रमाण 23 %च्या वर गेलेले नाही किंबहुना 1972 च्या निवडणुकीत ते आपल्याला 23 टक्के दिसत असले पण ते केवळ ती पंचवार्षिक वगळता बहुसंख्य विधानसभा मध्ये 0% महिलांना प्रतिनिधित्व मिळालेले आहे.

निवडणुकांमध्ये सहभाग घेणाऱ्या महिला आणि त्यातून निवडून येणाऱ्या महिला यांची तुलना केली असता याचे सुरुवातीच्या पाच पंचवार्षिक निवडणुकांमधील प्रमाण हे समाधानकारक असले तरी 1990 च्या विधानसभा पासून निवडून येण्याचे प्रमाणे हे 0 झालेले आहे. 2019 च्या निवडणुकांमध्ये 15 महिलांनी सहभाग घेतला असता त्यातील केवळ 2 महिला आमदार म्हणून प्रतिनिधित्व करीत आहेत. ते प्रमाण 13% एवढे आहे परंतु याच्या पूर्वीचा विचार केला असता हे प्रमाण अत्यल्प आहे.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

एकूण 13 विधानसभांपैकी 7 विधानसभांमध्ये सहभागी होणाऱ्या महिला या 2 अंकी आकडा करत असल्या तरी त्या जास्तीत जास्त 16 एवढ्याच आहेत. उर्वरित सर्व विधानसभांमध्ये निवडणुकात सहभागी असलेल्या महिला या 1 अंकी जास्तीत जास्त 7 एवढ्या आहेत. यावरून खानदेशातील महिलांचा निवडणुकांमधील सहभाग हा महाराष्ट्रातील महिलांच्या सहभागाशी तुलना करून पाहिला असता अगदीच अत्यल्प व नगण्य दिसून येतो.

महिला प्रतिनिधी -विधानसभा निवडणुका आणि कामकाज :

तक्ता क्रमांक 4 मध्ये 1962 पासूनच्या सर्व विधानसभा निवडणुकांमध्ये निवडणूक लढविणाऱ्या महिलांची नावे, मतदारसंघ, त्यांना पुरस्कृत करणारे पक्ष आणि त्यांच्या निकालावर दृष्टिक्षेप टाकला असता 1972 च्या निवडणुकात सहभागी होणाऱ्या महिला आणि निवडून येणाऱ्या महिला यांचे प्रमाण अत्यल्प असले तरी एकूण तुलनेत समाधानकारक वाटते. त्या तुलनेत इतर विधानसभा मधील महिलांची सहभागी संख्या व निवडून आलेल्या महिलांची संख्या ह्या महिलांच्या प्रतिनिधित्वाला बंधन व मर्यादा घालणारी आहे.त्याची कारणमीमांसा ही वेगळीच असू शकते. विशेष म्हणजे ज्या महिला निवडून आलेल्या आहेत त्या जवळपास भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या 16 आहेत.प्रजा समाजवादी पक्ष,जनता पार्टी,अपक्ष आणि शिवसेना या पक्षाच्या निवडून आलेल्या महिलांची संख्या प्रत्येकी 1एवढी(एकूण 4)आहे. भारतीय जनता पार्टीची एकही महिला आज पर्यंत खानदेशातून निवडून आलेले नाही किंबहुना 2009 पर्यंत भारतीय जनता पक्षाने महिलांना उमेदवारी दिलेली नाही असे म्हणता येईल.पुढेही बीजेपी चे आकडे (2009-3,2014-1,2019-2) दिसत असले तरी निवडून आलेले मात्र नाहीत. यावरून महिलांना उमेदवारी देण्याच्या संदर्भातील वेगवेगळया राजकीय पक्षांची भूमिका,दृष्टिकोन आणि हेतू आपल्या लक्षात येतील.बहुतांश पक्ष यांनी निवडून येण्याची क्षमता, आपले मतांचे राजकारण व सत्तास्थान याच्या पलीकडे जाऊन महिलांच्या संदर्भातील प्रश्नांना,सबलीकरणला धोरणात्मक निर्णय घेण्यासाठी महिलांचे प्रतिनिधित्व कसे आणि किती अत्यावश्यक आहे,त्याचे महत्त्वाची त्यांना ओळख झालेली दिसत नाही.

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाने किमान महिलांना इंदिरा गांधीजींच्या नेतृत्वामध्ये 1972 ला पक्ष पातळीवर 15% एवढे आरक्षण देण्याचे ठरविले असता त्यावेळेस दुर्दैवाने तेवढ्याही महिला महाराष्ट्राच्या राजकारणात उमेदवारीसाठी उपलब्ध दिसत नाहीत.याचीही कारणमीमांसा पुन्हा वेगळी आहे. नंदुरबार मधील आदिवासी लोकसंख्या पाहता आदिवासी महिला देखील निवडणुका लढवताना आपल्याला दिसतात परंतु त्यांना प्रस्थापित पक्षांनी उमेदवारी दिलेली नाही(2009 पर्यंत). अपवादाने एकच महिला आजपर्यंत 2019 ला आमदार म्हणून साक्रीतून मंजुळा गावित(अपक्ष) व चोपडातून लताबाई सोनवणे(शिवसेना) निवडून आलेल्या आहेत. मुस्लिम महिला दोन वेळा तर एस.सी. संवर्गातील महिलांनी देखील निवडणूक लढवलेली आहे.परंतु सर्वाधिक महिला ह्या अपक्ष उमेदवारी करताना दिसतात की ज्यांना कोणताही पैतृक किंवा पुरुषसत्ताक वारसा,सहानुभूती किंवा सल्लागार दिसत नाही.

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे स्वातंत्र्य चळवळीमधील योगदान लक्षात घेता याच 1972 च्या निवडणुकीमध्ये खानदेशातील क्रांतिवीरांगना,प्रतिसरकारच्या सेनानी,1942 च्या आंदोलनातील कर्तृत्ववान महिला क्रांतीवीरांगना लीलाताई उत्तमराव पाटील[4] या शिंदखेडा मतदारसंघातून उमेदवारी करून निवडून आलेल्या दिसतात हे एक वेगळं सुचक चिन्ह आपल्याला दिसून येईल.निवडून आलेल्या महिलांमध्ये प्रतिभा देवीसिंह पाटील(जळगांव-1962,एदलाबाद-1967,1972,1978,1980) या सर्वाधिक 5 वेळा निवडलेल्या आहेत तर शालिनी सुधाकर बोरसे(धुळे-1985,1990) व शरदचंद्रिका सुरेश पाटील(चोपडा-1972,1980), कमलाबाई छगनलाल अजमेरा(धुळे दक्षिण-1972,1980),वाघ पारुबाई चंद्रभान(एरंडोल-1980,1985) या प्रत्येकी 2 वेळा, गोजरताई रामराव भामरे(साक्री-1972) लिलाबाई उत्तमराव पाटील(शिंदखेडा-1972) या प्रत्येकी 1 वेळा निवडलेल्या आहेत.

या महिलांनी आपल्या कर्तुत्वाने खानदेशातील राजकारणावर आपली एक यशस्वी आणि वेगळीच अशी छाप उमटवलेली आहे. मा. प्रतिभाताई पाटील तर या भारताच्या महामहीम राष्ट्रपती देखील झालेल्या आहेत. यावरून अंदाज येईल की,खानदेशातील महिलांचे नेतृत्व भारतीय लोकशाही व्यवस्थेतील सर्वोच्च पदावर विराजमान झाले याचा सार्थ अभिमान आहे पण दुर्दैवाने महाराष्ट्रातील मुख्यमंत्री महिला सोडा तर खानदेशातील पुरुष देखील आजपर्यंत झालेला नाही ही खेदाची आणि खानदेशाला दुर्लक्षित करण्याची राजकारणातील दुर्दैवी बाब दिसून येते.

मंत्रिमंडळातील महिला :

तक्ता क्रमांक 5 चे अवलोकन केले असता प्रतिभा पाटील, शरदचंद्रिका पाटील, कमलाबाई अजमेरा,शालिनी सुधाकर बोरसे यांनी महाराष्ट्रातील मंत्रिमंडळात देखील आपली भूमिका व नेतृत्व केलेले आहे. यांच्या वर सोपवलेल्या कार्यभाराचे

अवलोकन केले असता कमी महत्त्वाच्या मानल्या जाणाऱ्या सार्वजनिक आरोग्य, समाज कल्याण, सांस्कृतिक कार्य,शालेय व तंत्रशिक्षण, अन्न व औषध प्रशासन, गृहनिर्माण, सांस्कृतिक व क्रीडा,पुनर्वसन, झोपडी निर्मूलन, नागरी विकास इत्यादी खाते सोपवलेले आहेत.

Table No. 5				
Women as Ministers of Maharashtra from Jalgaon, Dhule, Nandurbar				
Year	Constituency	Name of Minister	Party	Ministry
1967, 1969, 1972, 1974, 1975, 1976, 1977, 1982, 1983	Edlabad	Pratibha Devising Patil	INC	Public Health, Social Welfare, Cultural Affairs , Education, Urban Development, Housing and Slum Improvement, Food and Civil Supply , Prohibition and Rehabilitation
1982	Chopda	Sharadchandrika Suresh Patil	INC	Education and Employment , Sports, Cultural Affairs, Technical Education and Training
1982	Dhule	Kamlabai Chhaganlal Ajmera	INC	Public Health and Family Welfare
1985	Dhule	Shalini Sudhakar Borse	INC	Public Health and Family Welfare, Education

समारोप व निष्कर्ष-

प्रस्तुत संशोधनासाठी भारतीय जनगणना अहवाल, भारतीय निवडणूक आयोगाचे सांख्यिकी अहवाल, महाराष्ट्राचे आर्थिक सर्वेक्षण अहवाल, स्त्री-पुरुष तुलना अहवाल यांच्या आकडेवारीचे संकलन करून तक्ते मांडलेले आहेत.त्या तक्त्यातील आकडेवारीचे विश्लेषण करून अर्थनिर्वचन केले असता खानदेशातील महिलांचा सहभाग हा अत्यल्प दिसून येतो. ज्या महिला सहभागी झालेल्या आहेत त्यातील प्रतिभा पाटील यांनी महाराष्ट्रातील नव्हे तर भारतातील सर्वोच्च पदापर्यंत मजल मारलेली आहे असे समाधानाचे व अत्यानंदाचे चित्र दिसत असले तरी दुर्दैवाने लोकसंख्येच्या प्रमाणात महिलांना, त्यांच्या प्रमाणात नेतृत्वाच्या संधी सर्वच पक्षांनी उपलब्ध करून दिलेल्या नाहीत.

लिंगभाव समानतेसाठी भारतीय राज्यघटनेने भारतीय राजकारणात महिलांना संधी उपलब्ध करून दिलेल्या आहेत. त्याच्याने त्यांची प्रतिष्ठा व सक्षमीकरणाच्या दृष्टिकोनातून धोरणात्मक निर्णय घेणारी सत्ताधारी वर्ग महिलावर्ग करू शकेल अशी आशा आहे. 73 व्या घटनादुरुस्तीने 1993 ला महिलांना पंचायती राजव्यवस्थेत 33% आरक्षण मिळालेले आहे. 2009 ला त्यात सुधारणा करून 50 % आरक्षण दिलेले आहे. परंतु पार्लमेंट मध्ये व लेजिस्लेटिव्ह असेम्ब्ली मध्ये महिलांसाठी आरक्षण नसल्यामुळे त्यांची आकडेवारी एवढी रोडावलेली दिसते आणि राजकारणाप्रति त्यांची उदासीनता, नेतृत्वाचा अभाव, संघटन,कणखर नेतृत्व,सक्षम धोरणी महिला निर्माण होऊ शकलेली नाही.

पंचायतीराज संस्थांमध्ये जरी महिलांना आरक्षण असले तरी महिला या एकतर पुरुषाचे प्रतिनिधित्व करतात किंवा त्या नामधारी होऊन पुरुष सत्ताकारण चालवतात. विधानसभेतील महिलांना घरातील कर्तबगार राजकारणी पुरुषाला पर्याय म्हणून किंवा त्याचा वारसा व तर कधी सहानुभूतीने महिलांना संधी मिळालेली दिसते. खानदेशातील काही महिलांच्या बाबतीत देखील वरील वातावरण दिसून येते. या सर्व गोष्टींचे विश्लेषण केले असता मला मधुमिता बॅनर्जी यांचे पुढील विधान उपाययोजनासाठी जाणीवपूर्वक नमूद करावेसे वाटते ते असे,"The actual participation in decision making to create 'empowered' women in our society is still over due.The participation of women is decision making is needed reservation of seats in parliament as well as state legislatives.so a major number of women can enter into core politics to elevate their status.But it is still in queue."[5]

थोडक्यात महिलांना लोकसभा, राज्यसभा, विधानसभा, विधान परिषदा यांमध्ये महिलांच्या धोरणात्मक निर्णय घेण्यासाठी,लोककल्याणकारी राज्यासाठी लोकसंख्येच्या प्रमाणात आरक्षण दिल्यास,पुरेसं प्रतिनिधित्व मिळाल्यास, निश्चितच या माय माऊल्या राष्ट्राचा,राज्याचा,समाजाचा,गावाचा,शहराचा गाडा मायेनं,ममतेने व समतेने त्या हाकू शकतील यात शंका नाही.

References :

1. Census 1961 to 2011, https://www.census2011.co.in/census/state
2. https://www.census2011.co.in/census/state/districtlist/maharashtra.html
3. Statistical Report of General Election to the Legislative Assembly of Maharashtra, Election Commission of India, www.eci.gov.in
4. Patil Vilas, खान्देशातील क्रांतिवीरांगना लीलाताई व क्रांतिवीर डॉ. उत्तमराव पाटील यांच्या राजकीय, सामाजिक,

सांस्कृतिक व शैक्षणिक कार्यकर्तृत्वाचा चिकित्सक अभ्यास (Unpublished Ph.D. Thesis, KBCNMU, Jalgaon)
5. Madhumita Banerjee, Women's Participation in State Legislatures, Loksabha and Rajyasabha : The case of Maharashtra, ijariie.com, Vol-8, Issue-3, 2022
6. mospi.gov.in
7. Economic survey of Maharashtra (2022)

INDIAN ENGLISH WOMEN WRITERS AND THEIR CONTRIBUTIONS TO ENGLISH LITERATURE IN POST-INDEPENDENCE INDIA

Anup Dadarao Atram, Assistant Professor of English, Indirabai Meghe Mahila Mahavidyalaya, Amravati

==

Abstract:

English Indian women writers have made significant contributions in shaping the literary landscape of post-independence literature in India. With their unique style, perspectives and voices, they pioneered the growth of Indian literature and they presented Indian culture on a global stage. This research article attempts to highlight the contribution of such women writers in shaping a new paradigm in the field of English literature in post-independence India. The post-independence era was a period of transition in India. English Indian women writers used their writing to explore different themes and perspectives based on the social and cultural aspects of the society. They addressed issues prevalent in identity, nationalism, gender, and the struggle for independence. These writers used English as a medium of communicating their ideas to a wider range of audiences both in India and from abroad. Sometimes they have used local language for the marginal and downtrodden people. One of the most prominent English Indian writers of the post-independence era was Kamala Das. She has written in both English and in Malayalam and she is known for bold narrative of women's suffering and agony. She is a feminist who wrote number of poems, autobiography and short stories giving her voice to variety of issues. Other notable writers include Arundhati Roy and Jhumpa Lahiri who have won international acclaim and have taken Indian literature to a wider range of audience. English Indian writers can also been seen as a forth runner at the feminist movement in India. Writers such as Kamala Das and Anita Desai have written exclusively on gender and sexuality by challenging traditional patriarchal system. English Indian women writers along with male counterpart have made a significant contribution to literature in post-independence India. Through their work by exploring important social and cultural issues, they have helped to shape the new literary landscape of India. Their voices can be heard both within India and on a global stage and they are still inspiring new generations of writers to this day.

Keywords: paradigm, Indian literature, perspectives, downtrodden, patriarchal.

Introduction:

In Post-independence India, many Indian women English writers came up on the literary stage and addressed the wide range of issues. Their works are known for their skills to throw light on Indian culture, values, beliefs, and political scenario and caste politics as well. Some of the notable writers such as Kamala Das, Arundhati Roy, Anita Desai, Jhumpa Lahiri are main contributors in post-independence India. Each of them has made significant contributions to the field through their unique writing styles, perspectives, and themes. Arundhati Roy is a novelist, essayist, and political activist who rose to fame with her novel, "The God of Small Things" which won the Man Booker Prize. Her writing mainly focuses on themes of inequality, gender and the environment and her non-fiction work has always been critical of government policies and the corporate world. Her other notable works include "The Ministry of Utmost Happiness" and "Broken Republic". She has followed the footsteps of Salman Rashdie's "Midnight's Children" and Vikram Seth's "A Suitable Boy". Kamala Das, known as Kamala Suraiyya, was a poet and writer who wrote in both English and Malayalam. Her works often explored themes of gender and sexuality, and she is known for her rawness of content. Some of her most well-known literary works are "My Story," a little bit autobiographical account of her life, and "The Descendants," a collection of short stories (Singh, 2014).

Anita Desai is an Indian novelist and a professor of humanities at MIT, USA who has explored themes of cultural complexities and identity. Her works are known for characters that are tangled in two worlds and struggling to find their place in society. Some of her notable works are "Clear Light of

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

Day," and "Fasting, Feasting." She has been shortlisted for the Booker prize three times. Her novel "In Custody" was adapted into the film by the same name (Nayar, 2011). Jhumpa Lahiri is an Indian origin novelist, essayist, and short story writer who writes primarily in English but recently has also translated works from Italian into English. Her writing often explores themes of cultural and social identity and the immigrant experience. Some of her most known works include "Interpreter of Maladies," a collection of short stories, and "The Namesake," a novel which was later adapted into a film (Saxena, 2010; Das, P., 2018). Collectively, these four writers have made significant contributions to contemporary Indian literature, each bringing their unique perspectives and experiences to the forefront through their writing.

"The God of Small Things" is an exploration of social discrimination, corruption, and the consequences of colonial rule on Indian society. She weaves together different narrative threads to create a compelling, thought-provoking and emotionally attached story (Kumar, 2016). This work is widely regarded as a masterpiece of contemporary Indian literature. "The Algebra of Infinite Justice" is the collection of essays and speeches that focus on global capitalism, the War on Terror, and the rise of Hindu nationalism in India. She is a critique of imperialism, neo-colonialism, and its impact on the developing world. Many critics have praised her for her crystal clear vision (John, 2010). Some of her works examine the negative impact of neoliberal economic policies on developing, poor, and marginalized communities. She is critical of the government for its policies resulting in selling out its citizens to multinational corporations and financial elites resulting in widespread poverty and inequality. She is also aware of environmental destruction due to industrialization. While some critics have accused Arundhati Roy of only considering negative effects of capitalism and ignoring the positive outcomes of economic growth, others have praised her for her insightful analysis and her ability to shed light on overlooked aspects of Indian society (Kumar, 2016; John, 2010).

Kamala Das in her work has talked about the search for identity and the plight of a woman in a patriarchal system. She is critically acclaimed for her boldness, sensitivity and honesty (Singh, 2014). "The Descendants" novel explores aspects of identity and cultural displacement (Das, K., 2002). It describes the life of a young Indian woman who moves to England and struggles to adapt to a new culture. Her works also explored themes of religion and spirituality including she recounted her experiences with Hinduism and Islam and her search for meaning of life. She was deeply influenced by the political and social events of that time and often wrote about the inequalities and injustices prevalent in Indian society. The theme of death is also present in her works, as she explored the meaning of life and the inevitability of death (Das, K., 1976).

Anita Desai's works explore the complexities of Indian society and the challenges faced by individuals to cope up with changing dynamics of it. Her writing often explores human experience through various portrayals of characters grappling with a range of issues. Some of the prominent themes in her work are the search for identity in this complex world, responsibilities placed on women in Indian society, the complexities of human relationships, and the clash between traditional values and societal values (Nayar, 2011). Desai's novels and stories are deeply rooted in Indian culture and tradition, with her writing often depicting the challenges faced by individuals as they struggle to satisfy the demands of the past along with the realities of the present. Another common theme in Desai's work is the sense of alienation by her characters that often feel disconnected from the world around them and struggle to find connections with others (Desai, A., 1980; Desai, A., 1999).

Another important English writer is Jhumpa Lahiri who is known for her exploration of themes such as immigration, displacement, and cultural conflict (Saxena, 2010). Her characters are often revolving around the questions of identity. They often feel burdened between their roots and the new identities which are dominantly brought into the society. It also explores the cultural conflicts when different individuals from different cultures come into contact with each other. She portrays the challenges during cultures clash (Lahiri, J., 1999). Her work often focuses on the immigrant experience, portraying the challenges and opportunities that come with a new life in a different country. She explores the struggles and problems that immigrants face when they adapt to new customs, beliefs and

languages. Her characters are physically or emotionally displaced as they have started new life but secluded life away from their family. They struggle to find a sense of oneness and often feel like an intruder in their new company. It also centers on complicated relationship between parents and children family relationships (Lahiri, J., 2003).

Other notable writer is Kiran Desai. She is an accomplished Indian novelist who has made significant contributions to field of English literature. Desai has explored identity, displacement, globalization, and cultural conflict in her work (Nayar, 2011). Her first novel, "Hullabaloo in the Guava Orchard" was published in 1998. However, her second novel named "The Inheritance of Loss" that heaps her international recognition. The novel won the Booker Prize in 2006 and was also shortlisted for the National Book Critics Circle Award in the USA.

This explores various characters who are struggling with their identity, displacement, and cultural conflict. The novel is also a mirror of impact of colonialism and globalization on India and its people. Through her characters, she offers exploration of the complexities of identity and the challenges in a globalized world. Her writing is characterized by its vivid imagery, active storytelling and complex characters.

Conclusion:

In post-Independence India, Indian women English writers have made significant contributions to English literature. These writers have explored a wide range of themes and perspectives starting from the challenges faced by women in patriarchal societies to the complexities of identity and culture in a complex and multifaceted world. The works of Indian English women writers have been and still it is being widely recognized for their literary excellence, social relevance, and cultural insights. Their Excellency in this field has won them numerous awards and recognition both in India and abroad, and has helped to enrich the Indian and global literary sphere. Their works have been translated into different languages and have reached a variety of audience on global scale. Overall, Indian English women writers have played a pivotal role in shaping the literary discourse in post-Independence India in particular and have contributed significantly to the literary world in general. Their works will continue to inspire and influence generations of readers and writers all around the world. Their impact on Indian and global politics and literature is unquestionable.

Work Cited:

1. Roy, A. (1997). The God of Small Things. HarperCollins.
2. Roy, A. (2002). The Algebra of Infinite Justice. Penguin Books.
3. Das, K. (1976). My Story. Sterling Publishers.
4. Das, K. (2002). The Descendants. Orient Paperbacks.
5. Desai, A. (1980). Clear Light of Day. Houghton Mifflin Harcourt.
6. Desai, A. (1999). Fasting, Feasting. Houghton Mifflin Harcourt. Lahiri, J. (1999). Interpreter of Maladies. Houghton Mifflin Harcourt.
7. Lahiri, J. (2003). The Namesake. Houghton Mifflin Harcourt.
8. Kumar, S. (2016). Arundhati Roy's The God of Small Things: A Critical Appraisal. Atlantic Publishers & Dist.
9. John, B. (2010). The Political Fiction of Arundhati Roy. Routledge.
10. Singh, N. (2014). Kamala Das's My Story: An Autobiography as a Spivakian Project. The Atlantic Critical Review, 13(3), 59-72.
11. Nayar, P. B. (2011). The Fiction of Anita Desai. Atlantic Publishers & Dist.
12. Saxena, S. (2010). Jhumpa Lahiri: A Study of Her Fictional World.
13. Sarup & Sons. Das, P. (2018). Culture Conflict and Identity Crisis in Jhumpa Lahiri's The Namesake. International Journal of English Language, Literature and Humanities, 6(8), 61-68.

A STUDY OF EDUCATIONAL AND SOCIAL WORK OF NILIMATAI PAWAR

Jaya Bapu Suryawanshi, Research Scholar
Dr. Sanjay Patil, Research Guide, Associate Professor, K. N. B. Arts College, Navalnagar (Dhule)

==

Abstract

One of the great personalities of Nashik district and the true Savitri of today's time was Smt. Nilimatai Vasantrao Pawar, former general secretary of Maratha Vidya Prasarak Samaj Nashik. A social activist, a servant who carries the wealth of education to the Bahujans, a skilled organization manager is a multifaceted personality and along with the Marathi Vidya Prasarak Samaj Nashik organization, Godavari Bank Nashik, Mrs. Nilimatai Pawar has made a great contribution as a guide. Savitribai Phule Pune University has honored Mrs. Nilimatai Pawar by giving 'Jiwan Sadhana Gaurav' award. Also, Yashwantrao Chavan has been selected as a special awardee from Maharashtra Open University. Similarly, she has also been awarded the Adarsh Sansthachalak Award by Sir Foundation and Deeper Institute in Pune. The personality of Smt Nilimatai Vasantrao Pawar, who has served immensely in the educational and social fields, can be considered as the pillar of our women.

Introduction

Nashik district has many great personalities in various fields like educational, social, medical, cooperative, cultural among them one of the great personalities is the real savitri of today's time is Mrs. Nilimatai Vasantrao Pawar who is the general secretary of Maratha Vidya Prasarak Samaj, Nashik. The personality of Smt Nilimatai Vasantrao Pawar, who has served immensely in the educational and social fields as well, can be considered as the pillar of today's women. After the late Karmaveer Dr. Vasantrao Pawar, she is an expert social worker who has successfully cultivated the banyan tree of Maratha Vidya Prasarak Samaj, Nashik. Mrs. Nilimatai Pawar, who can easily perform the roles of a cultured politician, a servant who truly carries the wealth of education to the Bahujans, a skilled organization manager, is a person with foresight, sharp intelligence, and the ability to make accurate decisions at the right time. Maratha Vidya Prasarak Samaj, Nashik Institute as well as Godavari Bank, Nashik Chairman, Mrs. Nilimatai Pawar who has worked in various capacities as a mentor and various charitable organizations is a role model. Mrs. Nilimatai Pawar has made a great contribution in opening doors of higher education to boys and girls from all walks of life through Maratha Vidya Prasarak Samaj, Nashik. They are using the positions they got only for student service and public service and also thinking about the interest of the common man. Through the Maratha Vidya Prasarak Samaj, Nashik, flourished by the skillful leadership qualities of Mrs. Nilimatai Pawar, we are witnessing the development of today's students, scientists, engineers, teachers, professors, administrative officers, painters, journalists, sculptors, medical experts, doctors and athletes. .

Mrs. Nilimatai Pawar's work in the field of education and social affairs has had an impact not only in Nashik district but in entire Maharashtra. Also, Savitribai Phule Pune University and Yashwantrao Chavan Maharashtra Open University have also been influenced. In recognition of this, Savitribai Phule Pune University's 'Jeevan Sadhana Gaurav' award and Yashwantrao Chavan Maharashtra Open University have contributed to bring the Ganga of education to every home through the institution. Therefore, it is worth choosing him as a special awardee. Similarly, she has also been awarded the Adarsh Sansthachalak Award by Sir Foundation and Deeper Institute in Pune. Also, Mrs. Nilimatai Pawar has also received the 'Niphad Bhushan' award.

The researcher has also had the opportunity to study in school and college of Maratha Vidya Prasarak Samaj, Nashik. Therefore, the impact of educational and social work of Smt. Nilimatai Pawar seems to be more responsible as a woman. The present research work has been undertaken by the researcher to know the usefulness of their thoughts and work.

1) Smt. Nilimatai Vasantrao Pawar Personality: Mrs. Nilimatai Vasantrao Pawar's interest and involvement in educational thought and social contribution and important aspect is the personality of

Smt. Nilimatai Vasantrao Pawar.
2) Educational work: The work done by Mrs. Nilimatai Pawar through the Maratha Vidya Prasarak Samaj, Nashik by being active in the promotion and dissemination of education through Maratha Vidya Prasarak Samaj, Nashik is the educational work. 3) Social work: Smt. Nilimatai Pawar is doing work for the progress of the society and to be useful to the society. Programs like blood donation camps, various social activities through Nilavsant Foundation, social work through Rotary Club Nashik, tree plantation programs, distribution of uniforms and shoes to poor students, charitable works through Sushrut Charity Trust Group, Godavari Urban Co. Various activities like OP Bank Nashik Guide, Eye Check Up Camp, Water Literacy Campaign, Family Planning Awareness Program, Implementation of Plastic Free Nashik Concept are social activities.

Educational work of Nilimitai Pawar

Mrs. Nilimatai Vasantrao Pawar, her husband late Dr. After Vasantrao Pawar, Maratha Vidya Prasarak Samaj, Nashik has implemented student welfare scheme, student insurance scheme, competitive examination guidance center, schemes to increase reading culture in schools, colleges, vocational courses. Similarly, Nilimatai has worked as the General Secretary of the Institute to implement and develop various educational courses and professional degree courses in the institute.

Nilimatai has done a good job in setting up hostels for students. Also, due to his attitude to know the changes in English language and computer and technology education, she emphasized on these subjects in various branches of the institute. Computerization of Maratha Vidya Prasarak Samaj, Nashik Institute and other schools and colleges under the institute. Recognizing that reading culture is the soul of education, he updated the libraries in various disciplines. Priority was given to hold parent meetings in every school. Student welfare scheme, student security scheme, student insurance scheme were started in schools and colleges. A prize scheme was started to encourage student athletes. Manashakti Kendra, Lonavala and Brahma Kumaris and Yogasadhana Kendra have made various yoga related courses available for teachers and students. He planned and completed a plan to impart Yoga and Pranayama training to 300 sports teachers in the institute.

Dr. Vasant Pawar lecture series started in Nashik. Recognizing the challenges of the new century, Mrs. Nilimatai has emphasized on technical education and business in the institute. For this new professional courses were started in many branches. Maratha Vidya Prasarak Samaj, Nashik started organizing national and state level marathon competition to create interest and awareness about sports among students. Academy for Communication in English Nashik imparts English language knowledge. A mediclaim scheme for teachers was started to ensure that the health of teachers is maintained. Maratha Vidya Prasarak Samaj, Nashik organized various competitions under MVIPR festival and started awarding MVIPR trophy. He started an incentive prize scheme for students for various sports competitions.

There are various branches of knowledge under the Maratha Vidya Prasarak Samaj, Nashik Institute. 10 thousand life members of the institute, 2 lakh students. 451 faculties are running such a big institution with that confidence. The institution was established in the year 1914. Maratha Vidya Prasarak Samaj, Nashik completed 100 years in the year 2014. For that, under the guidance of Smt. Nilimatai, the centenary festival of the institution was celebrated. Maratha Vidya Prasarak Samaj runs Primary, Secondary, Higher Secondary and Degree Colleges as well as Post Graduate Colleges under Nashik. Similarly, various branches like Medical College, College of Physiotherapy, College of Pharmacy, Nursing Training College, College of Architecture, College of Fine Art, Management Institute, College of Agriculture, College of Social Work, Law College, College of Education, Industrial Training Center etc. are driven. The important task of managing them is done by Mrs. Nilimatai Pawar as the General Secretary. Maratha Vidya Prasarak Samaj formed a committee of teachers to create a curriculum on Value Education in the year 2014 to provide value education to the students of Nashik and to stay away from addictions and implement it according to the age group of students at primary, secondary and graduation levels. In the same year, Smt. Nilimatai Pawar started the 'Manache Shlok' recitation scheme at the primary school level. Parents meeting with teachers started on last Saturday of every

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

month. A parenting scheme of 40 students per teacher was started. A counseling committee scheme was established in every school to ensure that students get proper guidance. NSS to promote value education at college level. Workshop started by students. Maratha Vidya Prasarak Samaj, Video Production Department of Nashik Institute participated as the venue partner of the 5th Nashik Film Festival program for the students of Maratha Vidya Prasarak Samaj, which shows the professional approach of Smt. Mrs. Nilimatai Pawar started the Making MVIPR scheme in the institute. Under this scheme, 23 lakh rupees worth of vegetables were produced in 5 years through Agricultural College and supplied to the hostel mess of Maratha Vidya Prasarak Samaj Nashik. Trophies and souvenirs are being produced through the College of Design. Also due to the introduction of central computer room in the institute, the computer repair cost of the institute has reduced. 4 Crore 12 Lakh furniture was manufactured and supplied to various Vidya branches by the Industrial Training Center (ITI) of Maratha Vidya Prasarak Samaj, Nashik. (reference internet youtube)

During the five-year period from 2012 to 2017, Mrs. Nilimatai Pawar increased the deposit of the institution by 55 crores. Also 182 acres of land was legally made available to the organization. (Reference: Internet YouTube)

As a part of visionary effort for quality development of the institute, CBSE pattern NEET based on Intelligent Batch was introduced in the colleges of the institute. Digital classrooms have been introduced in some branches. Purchased updated equipment for the organization. Also disciplined management, financial discipline in the institution Maratha Vidya Prasarak 'Samaj Sanstha's vehicle was rejected by the directors due to Nilimatai's example. Attendance through thum machine for teachers started. A prayer formula was started at the institution level as well as the formula 'One School One Uniform' was decided for all the students and servants. In institutes and branches of knowledge, the method of welcoming guests was started by gifting books instead of flowers. Cultural Innovation Festival of Maratha Vidya Prasarak Samaj Sanstha was started. Dr. At Vasantrao Pawar Medical College Hospital and Research Center, a body donation room was established under the anatomy department. Dr. The official stop of ST for Vasantrao Pawar Hospital started with the efforts of Smt Nilimatai. Dr. Vasantrao Pawar Medical College started giving MVP Yuva Spandan Prizes. World Space Week, organized in Nashik by the efforts of Mrs. Nilimatai. Maratha Vidya Prasarak Samaj, Nashik institute to celebrate eco-friendly Ganeshotsav and eco-friendly Ganpati Bappa Utsav in schools. Blood group and hemoglobin testing camps are organized in the college under the guidance of Mr. Also, on the day of National Sports Day, Dr. Blood donation camp is organized every year in Vasantrao Pawar Medical College, Nashik. The institution implements the method of organizing a merit ceremony for the merit list students in the scholarship examination from the schools. Through the efforts of Smt. Nilimatai Pawar, various companies are invited to the institute through the placement cell for the employment of the engineering students after graduation. It also started a program to guide the engineering students through the Prerna program from dignitaries. She started the concept of organizing cleanliness ambassadors and environment protection rounds in schools.

She started the concept of starting a competitive examination guidance center through the Maratha Vidya Prasarak Samaj, Nashik Institute and implementing the Vari program of UPSC through it. Realizing the importance of yoga, Nilimatai started the yoga certificate course in the institute. On behalf of Maratha Vidya Prasarak Samaj, Nashik. Adv. He started giving the Uttamrao Dhikle Best Kabaddi Player Award. One Million Hockey League was established by the organization in Maratha High School to give priority to the game of hockey. He started the concept of action learning studio for science technology education. Maratha Vidya Prasarak Samaj, Nashik Institute has maintained the tradition of celebrating retired servants and meritorious servants and students on Teacher's Day. Dr. Vasantrao Pawar started in the year 1988, MVIPR Pragya Shodh and Quality Development Program Competition Pariksha Aajpaveto has been successfully implemented in the institute. She started the Olympic Run in the institute to give importance to the Olympic Games. Recognizing the need of the time, she started a postgraduate course in journalism in the institute. Considering all the above, Mrs. Nilimatai Pawar's work can be seen as an achievement. The researcher finds it important to study this.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

Social Work of Nilimitai Pawar

Smt Nilimatai Vasantrao Pawar's work in the social sector. Dr. Vasantrao is following in the footsteps of Pawar. self Dr. On the occasion of the memorial day of Vasantrao Pawar, a fund collection program for drought affected and suicide farmers is being implemented under his guidance. Similarly, programs like blood donation camps are being implemented. Various social useful activities are being implemented by Nilavsant Foundation. She has always been a guide for Nilavsant Foundation. Nilavsant Foundation Institute, Nashik by Mr. Dr. Vasantrao Pawar Memorial Contribution Award is given annually to a person who has made outstanding achievements in medical, educational and social fields in the form of Rs. 1 lakh in cash, badge and certificate. Nilavsant Foundation, Medical Foundation, Research Center is an organization working for society. On August 31, 2005, Nilimatai's husband, Mr. Dr. Vasantrao Pawar and daughter Dr. Prachi Pawar started this organization. Nilimatai Pawar is doing the main job of giving guidance and direction to this organization. The important work of this organization is to develop the rural and tribal population in terms of health care, environment protection, child and women development, water conservation, development of rural farmers and tribals, microfinance support scheme, mental health management, art, sports, culture preservation. runs

Toilet construction program in tribal villages, tree plantation program, eye check-up and cataract surgery in rural areas especially in Nashik district all diagnostic camps, cancer diagnosis and guidance camps are organized. Public awareness programs are conducted about family planning. As many as 2600 cataract screening camps have been conducted so far. And free eye surgery to more than 25000 poor, travel expenses, stay in Nashik for two days and meals are provided to the community by Smt Nilimatai's Sushrut Hospital. She implemented toilet construction program in some villages of Niphad taluka. Under the Women Empowerment Project, the organization works for the society in ways such as beauty parlor training, sewing training, jewelry making training, financial support for business to needy women. Health camps, Gram Swachhata Abhiyan, Employment training classes for youths, Sewing training classes for women, Candle making training, Local employment training for youths to stop migration of youths in rural areas, Two wheeler mechanic training through Jan Shikshanastha training, Mobile repairing training are provided by this organization at tribal padas in Trimbakeshwar taluka.

As a solution to the water problem, wells are constructed, farmers are guided by formation of farmer groups, tankers are supplied to tribal padas by water management organization. Nilimatai's organization provides free health check-up and facilities for pregnant women in tribal areas of Nashik district. Aids awareness program, 24 hour ambulance service, work being done by I Bank in healthcare. Sanitation awareness program is implemented under Gaon Dattak Yojana and Adivasi Pade Dattak Yojana, Nirmal Gram Kendra. Building houses for single women, disabled persons are also implemented through their organization. Programs such as tree plantation to stop global warming, concept of planting 10 trees near every house in villages, construction of ponds for water near villages are run under his guidance. Child Adoption for Education Child Adoption for Education Village Primary and Secondary School Adoption Scheme, Minimum Skill Program is implemented for 14 to 20 age group. Business Mentoring Camps as well as Mentoring Camps for Girls are conducted through the organization of Nilimatai.

Personality development training for women, women empowerment scheme to stop addiction, family counselling, youth counselling, awareness training, awareness programs to preserve local culture are conducted. Construction of small dams on rivers, rain water harvesting methods, water recharge programs are done by them for social welfare work. Mrs. Nilimatai Pawar also works as a mentor for Godavari Urban Bank. She started hi-tech computerized system in this bank. He conducted a special campaign in Nashik to clean Godavari river. Solar Energy Program launched by the Institute. He started and implemented the plastic free Nashik concept. Maratha Vidya Prasarak Samaj, Nashik Sevak Society through Maratha Vidya Prasarak Samaj, felicitates retired servants, honors meritorious children. Dr. Vasantrao Pawar Medical College Eye Bank conducts awareness campaign among citizens

to donate eyes under his guidance. Blood Bank Scheme for this Blood Donation Camp is conducted by Maratha Vidya Prasarak Samaj, Nashik. Mrs. Nilimatai Pawar through Project Bandhan got assistance of Rs.461000/- from Engineering Branch for the entire Bamboo Center Melghat in the year 2018.

Through the organization Nilimati is working to help the Aadhartirtha Ashram organization which educates and nurtures the children of farmers who have committed suicide. A large number of people in the society are with him. self Dr. When Vasantrao Pawar was working in many positions, she used to look after the lives of people alone. She started free check-ups in medical colleges and quality medical services at low cost. She conducted road safety campaigns in Nashik. Cybercrime safety campaign launched.. Maratha Vidya Prasarak Sevak is implementing Member Accident Insurance Scheme, Member Assistance Insurance Scheme, Member Welfare Fund Scheme for members through society. A lecture by expert guides on how to maintain cyber security for the members of Maratha Vidya Prasarak Samaj Sanstha, Nashik was organized by Nilimatai. She is doing various social works through Rotary Charitable Trust. A mobile dispensary van was provided to the medical college through Helpage India. An ambulance was donated to the society in Nashik city. She also does social work through the Sushruta Charity Trust Group, distribution of bicycles for disabled persons, and food donation at Nivrutinath Yatra, Trimbakeshwar every year.

Her work has brought about a promising change in all departments of the organization. His educational and social work is guiding and useful to the society. In order to know about this work, the researcher feels it necessary to undertake the said research.

Conclusion:

As a woman, fulfilling the responsibility of managing the organization in a very good manner, as a role model in today's society, inspires pride for students, teachers, women and the entire society. Also, our movement towards women empowerment is strengthened.

Reference:

Daily Sakaal
Dainik Divya Marathi
Daily Lokmat
Daily Maharashtra Times
Daily Pudhari
Social Education (2009) Bodhisattva and Useful Principles for Education

Khairnar Vasant (2012) Vasant Chaitanya Yantri, Dr. Vasant Pawar, Jyoti Prakashan, Nashik.

KAMALA MARKANDAYA'S LITERARY CONTRIBUTION THROUGH SELECT NOVELS

Mr. Dileep Pandit Sapkale, Assistant Professor, Department of English, Arts, Sciences and Commerce College, Chopda , Dist. Jalgaon [MS]

==

Abstract:

A Silence of Desire expounds superstition and influences of Swamy's on the lives of people in the context of modern medical invention and facilities for the sake of healthy and good life of people. Fourth novel Possession illustrates the Indian talent is possessed by English people, even now days and used for the development of their country and people. Sixth novel The Coffer Dam explains the construction of Dam for the development of agricultural crops in order to remove the hunger and unemployment and an assimilation between the western and Indian people working together in the one project. The next novel The Golden Honeycomb is about the British rule and how they use the Rajas and Nawabs as puppets in their hands in order to suppress the revolt of Indian common people. Shalimar expounds how multinational companies capturing the Indian market through the expansion of their business in India by constructing pleasure facility centers. Bombay Tiger expounds how socialism and freedom fighters' sacrifice turned into private enterprises that is privatization in the greed of Ganguli, the industrialist who became responsible for the exploitation of the people in the name of excessive profit.

Key Words: Superstition, Relationships, Possession, Suffering, Industrial Development, Exploitation and Fund for silence.

Introduction

Kamala Markandaya expounds the human temperament from the superstition, political fund for silence, east-west assimilation, industrial development and to the greediness in her characters delineated in the following novels: A Silence of Desire, Possession, The Coffer Dams, The Golden Honeycomb, Pleasure City or Shalimar and Bombay Tiger.

A Silence of Desire

A Silence of Desire shows that Dandekar's family is whirling between tradition and modernity, between superstition and science. The novel expounds the Intersubjectivity between the man and woman in the form of Dandekar and Sarojini. It also explains the conflict of thoughts between two religious' ways of life among the people. It explains that some religious gurus are truly inspiring and contributors to the society. Dandekar is suspicious about the character of his wife because she goes to Swamy without telling him due to his temperament. Sarojini who goes to Swamy for her beliefs and tumor treatment because she does not believe in hospitals due to her mother's death there. Dandekar feels that his wife's mind is controlled by Swamy. In novel, Dandekar is shown as a man of scientific attitude so he searches the ways of lives for the upbringings of his children into the various ways of life. This cleared in the opinion about Tulshi Plant as following,

Dandekar did not pray to it: he was always careful to say; it was a plant; one did not worship plants: but it was a symbol of God, whom one worshiped, and it was necessary that God should have symbols, since no man had the power or temerity to visualize Him (Markandaya, ASD 01)

Sarojini is the wife of Dandekar, opposite to his nature, believes in Swamy and faith healing so goes to the Swamy whenever gets time from her daily works. The novel whirls around these two major characters in triangle to the Swamy to whom both wife and husband are attached in positive and negative way by chronologically.

Possession

In Possession, Lady Caroline Bell wanted to go to the village to see it by the way she met Anasuya who was writer and she had written book about the village life. Caroline expects that the writer would take her to the village in order to see it, 'the smell of fermentation hung in the air-

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

pungent, faintly sick, and sweet. Caroline turned to me:

We are there, aren't we? Her whole face was alight, that well-bred, casually charming and unexceptional mask, which was all I had seen in the three or four hours I had known her, broken down at last into something that was real…. we entered inside the first of the huts, and there, after some preliminary ice-breaking, I left her, for women and liquor are international. (Markandaya, P, 06)

Caroline drank in the village and took a bottle of liquor for herself and went to the hillside with the help of a boy. It was famous for the rice wine and she wanted to taste it but in meantime she saw the boy Valmiki who was a goatherd, fourteen years old. He was painting the images of Gods and the painting were very beautiful that attracted Caroline who decided to take the boy with her.

Possession is the story of Indian talent bought by English woman and reshaped there for the commercial use for personal benefit but could not possess forever. It depicts the life of Valmki, an illiterate goatherd boy with a gift of painting. It expounds how poverty compelled parents to sell their own child for the sake of money. It also emphasizes that when parents are unable to bring up their children, they sent them to the Swami. He was taken to London for artistic learning by Lady Caroline. He became the painter of international fame and fell in love with Ellie, the refugee, then Annabel but he failed in his love relationship due to the extra-interference of Lady Caroline who wanted to possess Valmiki but could not possess him. This novel strongly emphasizes that a person can possess the body of another person but not his internal desires, something that his own energetic field of inner core. Finally, he returned to India with Swamy.

The Coffer Dams

In The Coffer Dams the government of India wanted to build a dam in the mountainous hazardous area in order to provide water for agricultural and other purposes so they had invited tenders for the construction of dam from various construction companies from all over the world. This project was very important for Clinton who considered it as testing of strengths: his own, his men's, their joint accumulated power against the formidable natural hazards of the scheme. This is expounded in the words of Clinton,

Partly, because other wanted it. The country was full of foreigners- Americans, West Germans, the Russian fresh from triumph at Aswan, the immense successful undertaking of taming the Nile, the Dutch with their Ancient knowledge of Dam building, the brilliant achievement of the Zuider Zee and the Delta Plan behind them- all of them eager, in greater or less degree, to gain a foothold in an expanding subcontinent of vast commercial potential. Both aspects of the power struggle excited Clinton. (Markandaya, TCD 04)

He was determined to tender, to win contract and last round in the tough battle being urbanely fought in the state capitals, and reported sourly in long memoranda that filled the diplomatic mailbags; and in the end he carried his partner with him. They solved intractable problem one by one, coolly, thousands of miles away from the scene in London.

Kamala Markandaya's The Coffer Dams is one of her most ambitious novels. This novel symbolically describes the developing India of 1970 when dams were built in order to provide the water for agriculture, also shows the assimilation in the project work between the British and Indian. It projects that a contract of dam was given to the British Engineer who brought his expert team in India to build Dam in the mountainous area. The great dam was being constructed across a wild South India Highlands. It delineates the themes of East-West working together in the form of comparison between the human values and the technological views of the West. It also presents the courageousness of the people.

The Golden Honeycomb

The novel The Golden Honeycomb is published in 1977 about the life of Princely state under the British rule in India. The novel portrays the life of the Maharajas who were merely the puppets in the hands of the British Raj. The novel is written in a political background and fully stimulating with the feeling of patriotism and nationalism involves both public and private life. This novel gives us a realistic

 UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

picture of the life of the Indian rulers. The title The Golden Honeycomb is very appropriate for the description of the Princes/ Maharajas under the British rule in India. Their situation was like the honey flies that were surrounding only near the honey and the home in it of them. The honey is symbolized by the fund given to them by the British Government in order to live comfortably in their palaces and enjoy all types of pleasures in the surrounding of palaces without crossing the gate of palace. The Maharajas' positions in the British rule were too much diminished by the aggressive policies of the government. The British wanted to extend their empire in the entire Bharat so it was the political policy of them to keep under all the scattered Maharajas in India.

They were keeping hold on the Princely states in order to suppress the revolt against them by creating the fake kingships of their kings among the people. The people were exploited under the rule in the name of various taxation on the necessary things but government were levying taxes in order to increase the treasury of government. They were in favor of laziness of the people because they wanted to rule in country for long time. The purpose of keeping control on princely state was to keep the people in illusion about the reality of their kingship. The British Government posted Bawajiraj III to the throne of Devapur and separated him from his own people by this way in order to lessen the national freedom fighters fighting against them. But his own son, Rabi brought up in the rising of nationalism among the people. His choice was to be with the people who were victims of oppression, so he could closely mix up in the lives of sufferers rather than the puppet life in the hands of others. The following conversation among Usha, Bawajiraj and Rabi expounds, 'Quite animated, Bawajiraj saw, and rather pretty.

A born soldier I can see, 'he said, genially, and with a side swipe at the absent and unwarlike Rabi. 'Make you one of my commanders when you grow up, eh? What do you say? 'No, Your Highness, 'said Usha, rather flatly, if correctly. 'Not that kind of soldier. (Markandaya, TGH 421)

He believed in his self-growth by participating into the real action life of himself. Rabi did not accept the life like his father so rejected that kind of living. He selected Usha, a daughter of prime minister, as his life partner. She is self-disciplined clever young woman

Pleasure City

Kamala Markandaya's tenth novel is Pleasure City. It deals with the development of a tourist complex on one hand and the mind of character of Rikki on the other. The Atlas International Development Corporation came to India to build a tourist complex near a fishing village on the South Indian coast. The novel Pleasure City or Shalimar was published in 1982 and so reflects the lives of people in the last two decades of the twentieth century when India was doing well progress in all the walks of life. The novel tells a story of a poor boy who learnt under the tutorship of English couple who stayed behind after the British rule in India. Rikki is the center of this novel.

Kamala Markandaya expounds the development of love and intimacy between Rikki and Tully, an English Officer of the Atlas International Development Corporation. The development of relationship between a rustic coastline poor boy and English Corporation was possible only because of the democratic framework of the country. After the end of British rule in India, some British people stayed behind in India rather going to England because, they were born and brought in this country. One of such couples is described in the Novel, Mrs. Rose Bridie and Mr. Benjamin Bridie. Mrs. Rose Bridie runs a school for fishing men's poor children in one shuttered room of their tumbledown house. Rikki is regular student of her who likes to attend her English lesson. The following description throw more lights on it: 'Rikki did not stop. He kept going, and because of what fate ladled out, no one had the heart to claw the child back from his pleasures …He loved the stories she read to him out of them, they were so rich, so full of Mrs. Bridie's heart. (Markandaya, PC 02)

It was Muthu who brought the news of drowning of the Rikki's father, brother and uncles in the sea when Rikki was taking his English lesson in his teacher's house. Rikki was too stunned to cry and after some days later his mother was died being in too much love with his father. Rikki was taken in the family by the mother of Muthu. Mrs. Bridie was a very humanistic approached woman who was providing education service to the fishermen's children. Apu and Amma adopted Rikki because there was a little family relation of Amma with the mother of Rikki. Apu did not deny for the wish of her wife

about Rikki. They both took very well care of Rikki as reveled in the following, 'Eat', she urged 'Eat and grow up big and strong, so that you can master the sea.' (Markandaya, PC 16) The Atlas International Development Corporation had been founded by Herbert Boyle immediately after the war.

Bombay Tiger

Kamala Markandaya died in 2004 and her last novel Bombay Tiger is published posthumously in 2008 by her daughter. The novel gave the symbolical description of India in two decades how an enthusiastic socialism turn into capitalism in the country. It tells a story of Ganguli who arrives in Bombay as common person with too much greed and became the commercial industrialist. The novel expounds the life of rise and fall and his final liberation. The novel expounds the two school going boys as rivals of the outskirt's village, Srirangapatnam, once the capital of Sultans. They were learning in the same class and Pandy was the teacher of them. He was widower and taught them mathematics, Sanskrit and history.

He taught with precision because and how the subcontinent of India had been overpowered, citing greed and stupidity, 'Their greed. Our stupidity'. (Markandaya, BT 17) Both boys nursed ambition for their lives and the future, aired the design to each other in close sessions. Narahari Rao who came first to Bombay and became well in his chosen profession, that of banker and financier. A worthy pillar of the community. But he had so much respect and kindness to his teacher. Some months later, Ganguli moved to Bombay. Rao had hit town with a tidy cash base; Ganguli arrived with zero, though furnished with the letter of recommendation that Rao had given him. He led by sixth sense, developed early, and hampered by no scruple that was to his vast amusement, enough faint praise to damn him forever. Ganguli's following description itself expounds the motto of his life,

Ganguli was mighty successful: a trenchant, witty, barnstorming jeering performer. He kept his teacher's adage reverently before him, and took pride in reversing it in his operation: Our greed, their stupidity. He learned that compared with the drive for profit and the need to keep one's power base, the codes of society, or the rules in a law book, could reduce to a paltry detail. (Markandaya, BT 22)

Ganguli found that a certain fund existed that he called the Aid and Trade Provision fund –ATP- it operated as a slush fund which his overseas competitors could dip into to sweeten the bidding for contracts. He had no Dam in sight, but he learned how ATP rules could be bent, and suffered no compunction or regret in applying pressure, in time, when he needed to. Ganguli's ambition was to be up there to, in First World Shoes and incase of purity and morality it was for Priest according to him. It won him the sort of praise he mightily relished. 'Oriental sonofabitch' came from an outraged American Delegation, while from a British trade secretary's lip feel the civil compliment that the man deserved credit, his rogue brilliance, like his spin bowling, had simply outclassed their own. All his dears nominated him as Bombay Tiger. He saw what Bombay needed: bricks and steel, cement, and glass. With the profits Ganguli moved into the construction industry, opening a cement works- a sprawling complex located in the Pune hillside which earned him the title of Cement Sardar. Next, he diversified into steel, followed by a move into machine tools, his sharp eye having spotted, in his own workshops, a lathe marked 'Made in Britain'. He became the man of laces, then corers and one day his accountant told him he was a dollar millionaire.

The greed of Bombay tiger was increasing day by day too much and becoming the cause of people's exploitation. The poor people were harassed too much due to the increasing greed of the industrialists like Ganguli. The money as the center of exchanging of all things reduced the senses of human beings who had become the slaves of money earning irrespective of the ways of human society and its values. They forgot the reality of human life and became victim of the increasing industrialization instead of well-balanced human progress. The family disintegration had traumatized his mindset in the last chapters of the novel. Particularly, because of the mental and physical health of his 12th year son Rajiv.

8] Conclusion: The people are facing hunger in 21st century despite of the tremendous development in the field of knowledge and technology. There is a huge production in the country, but due to discriminative human relationship, so many people could not get food for two times that reminds us

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

the life of Rukmani, Nathan and Ravi. Her writings highlighted the superstition, industrial exploitation, east-west human relationships and changing values of the people from freedom fighting to the industrial privatization.

Works Cited:

Markandaya, Kamala. A Silence of Desire. India: Penguin Books, 2009.
Markandaya, Kamala. Possession. India: Penguin Books, 2010.
Markandaya, Kamala. The Coffer Dams. India: Penguin Books, 2008.
Markandaya, Kamala. The Golden Honeycomb. India: Penguin Books, 2013.
Markandaya, Kamala. Pleasure City or Shalimar. India: Penguin Books, 2011.
Markandaya, Kamala. Bombay Tiger, India: Penguin Books 2009.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

इयत्ता दहावीच्या विद्यार्थ्यांच्या जाहिरात लेखनातील चुकांचे निदान करुन केलेल्या उपचारात्मक अध्यापनाच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास

डॉ. भालचंद्र बाळकृष्ण भावे, प्राचार्य, शिक्षण प्रसारक संस्थेचे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय , संगमनेर
डॉ.जयश्री अनिल आयरेकर, प्राचार्य, श्री सिद्धिविनायक कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, नांदगाव

==

सारांश

माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमध्ये जाहिरात लेखनाचे कौशल्य अवगत होण्यासाठी अभ्यासक्रमात उपयोजित लेखन प्रकारात जाहिरात लेखनाला स्थान देण्यात आले आहे. पण यासंदर्भात योग्य मार्गदर्शन होण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन गरजेचे होते. संशोधनाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे १. इयत्ता दहावीतील विद्यार्थ्यांच्या मराठी विषयातील जाहिरात लेखनात होणार्या चुकांचा शोध घेण्यासाठी नैदानिक कसोटी तयार करणे. २. नैदानिक कसोटीच्या साहाय्यानं इयत्ता दहावीतील विद्यार्थ्यांच्या मराठी विषयातील जाहिरात लेखनात होणार्या चुकांचा शोध घेणे. ३. इयत्ता दहावीतील विद्यार्थ्यांच्या मराठी विषयातील जाहिरात लेखनात होणार्या चुका दुर करण्यासाठी उपचारात्मक अध्यापन करणे. ४. इयत्ता दहावीतील विद्यार्थ्यांच्या मराठी विषयातील जाहिरात लेखनात होणार्या चुका दुर करण्यासाठी केलेल्या उपचारात्मक अध्यापनाची परिणामकारकता तपासणे. प्रस्तुत संशोधन हे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांशी संबंधित होते. प्रस्तुत संशोधन कृती संशोधनाशी संबंधित होते. प्रायोगिक संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आला. प्रस्तुत संशोधनात संशोधकाने संगमनेर तालुक्यातील चंदनेश्वर माध्यमिक व उच्च माध्यमिक विद्यालय चंदनापुरी या विद्यालयाची निवड प्रासंगिक पध्दतीने केली होती. इयत्ता दहावीमधील ३० विद्यार्थ्यांची निवड लॉटरी पध्दतीने केली होती. माहिती संकलनासाठी संशोधक निर्मित नैदानिक कसोटी व उत्तर संपादन चाचणीचा उपयोग करण्यात आला होता. संकलित केलेल्या माहितीचे संख्याशास्त्रीय विश्लेषण करण्यासाठी मध्यमान, प्रमाण विचलन व टि गुणांक या संख्याशास्त्रीय तंत्राचा उपयोग करण्यात आला होता. संशोधनाचे निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे १. माध्यमिक स्तरावरील इयत्ता दहावी च्या मराठी विषयातील जाहिरातलेखन यावर आधारित नैदानिक कसोटीची निर्मिती करणे शक्य आहे. २. नैदानिक कसोटीच्या आधारे विद्यार्थ्यांच्या जाहिरात लेखनात होणार्या प्रामुख्याने पुढील चुका लक्षात आल्या. अ. उत्पादन किती प्रभावी आहे, किती गुणकारी आहे याचा स्पष्ट उल्लेख जाहिरातीत नसणे. ब. जो संदेश द्यायचा आहे तो कमीत कमी भाषेत नसणे. क.भाषेमध्ये वाक्यरचना ही परिणामकारक प्रभावी नसणे. ड. उत्पादन ज्या ठिकाणी ग्राहकाला विकत मिळेल त्या ठिकाणाचा पत्र व्यवहाराचा पत्ता, ईमेल, व फोन नंबर इत्यादि माहितीचा उल्लेख नसणे. इ अलंकारीक काव्यमय शब्दाचा वापर. ई- उत्पादनावर असणारी चालू ऑफर यांचा उल्लेख नसणे. उ. ग्राहकाने हे उत्पादन का विकत घ्यावे, इतर उत्पादनाच्या तुलनेत हे का फायदेशीर आहे याचे थोडक्यात स्पष्टीकरण नसणे. ३. माध्यमिक स्तरावरील इयत्ता दहावी च्या मराठी विषयातील जाहिरातलेखन यावर आधारित उपचारात्मक अध्यापन करणेउपयुक्त ठरले. ४. उपचारात्मक अध्यापनाचा उपयोग केल्यास विद्यार्थ्यांच्या संपादनगुणावर सार्थ परिणाम होतो.

मुख्य संबोध : इयत्ता दहावी, जाहिरात, नैदानिक चाचणी, उपचारात्मक अध्यापन

संशोधनाची पार्श्वभूमी

आजच्या जीवनात प्रत्येक मनुष्य प्राण्याचा जाहिरातीशी सकाळपासुन ते रात्रीपर्यंत संबंध येत असतो.मानवाला लागणार्या जवळजवळ सर्व वस्तुंची ओळख ही जाहिरातीतुन झालेली असते. म्हणून सर्वसामान्य माणूस सुध्दा जाहिरातीशी परिचित व निगडित झालेला आहे. सकाळी उठल्यापासून ते रात्री झोपे पर्यंत विविध वस्तु व सेवांचे संदेश जाहिरातीच्या विविध माध्यमाद्वारे आपल्या मनावर आघात करीत असतात. आज तंत्रज्ञानाच्या प्रचंड प्रगतीमुळे तसेच जागतिकीकरणामुळे जग एक खेडं बनलं आहे. जगभरातील लोकं एकमेकाच्या जवळ आणलं आहे. यासर्व कारणामुळे मनुष्य महत्वकांक्षी व उद्योगशील बनला आहे. वर्तमानकाळात बाजार आधारीत समाज, उपभोक्ता संस्कृती वाढत आहे यातच ग्राहक, समाज व उत्पादन यांच्यातील संबंध जोडण्याचे कार्य जाहिरातीत आहे. जाहिरात ही आजच्या स्पर्धेच्या युगातील महत्वाचा घटक आहे, जाहिरात जितकी प्रभावी असेल तितका वस्तूंचा खप वाढतो, वस्तूंची मागणी वाढते. जाहिरात जेवढी आकर्षक, चित्रमय असेल, तेवढा प्रभाव त्या वस्तूच्या विक्रीवर पडतो. त्यामुळे एखाद्या उत्पादनाची पद्धतशीर, प्रभावी जाहिरात करणे ही एक कला आहे.यामुळेच भाषा विषयामधील उपयोजन लेखन प्रकारात जाहीरातीचे लेखन हे इयत्ता दहावीच्या पाठ्यक्रमात समाविष्ट केला आहे. जाहिरात लेखन ही एक सृजनशील कला आहे त्यामुळे यावर प्रभुत्व मिळवणे ही आजच्या काळाची गरज आहे, या पार्श्वभूमीवर

संशोधकाला काही संशोधन प्रश्न पडले ते पुढीलप्रमाणे
१. इयत्ता दहावीच्या विद्यार्थ्यांना जाहिरात लेखनात चुका होतात का?
२. इयत्ता दहावीच्या विद्यार्थ्यांना जाहिरात लेखनात होणार्या चुका दुर करण्यासाठी उपचारात्मक अध्यापन उपयोगी ठरेल का? वरील संशोधन प्रश्नाच्या निराकरणार्थ प्रस्तुत संशोधन करण्याचे संशोधकाने ठरविले.

जाहिरात व जाहिरात लेखन-

जाहितीची संकल्पना - जाहिरात advertising हा मुळ लॅटिन Verfo या शब्दापासून तयार झाला आहे. Ad म्हणजे 'कडे' व Verto म्हणजे वळणे. "कडे वळा" असा अर्थ होतो. पूर्वीच्या काळी लावण्यात येत असलेले फलक आणि आजच्या जाहिरातीचे फलक याचा उद्देश लोकांचे लक्ष आकर्षित करणे हाच आहे. छपाक्षा शोध लागल्यानंतर नवनवीन मसध्यमे आली आणि जाहिरात क्षेत्राची झपाट्याने प्रगती झाली. आजच्या डिजिटलयुगात तर जाहिरातक्षेत्रात प्रचंड स्पर्धा सुरु असलेली दिसते. संगणकाच्या मदतीने जाहिरात डिजिटल बनवली जात आहे, जाहिरातीमध्ये ऑडिओ, विडियोचा वापर करून वस्तूंचा प्रत्यक्ष वापर दखवला जात आहे. त्यामुळे जाहिरात अधिक आकर्षक होऊ लागली आहे. तसेच जाहिरात ही फेसबूक, व्हाटसप्प, लिंकडेन, टेलेग्राम, व यूट्यूब सारख्या सोशल मीडियाचा वापर करून जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहचवण्याचा प्रयत्न उत्पादक कंपन्या करत आहेत. जाहिरात डिजिटल झाल्यामुळे कंपनीला प्रत्यक्ष ग्राहक शोधण्याची गरज पडत नाही, कारण जाहिरात ही डायरेक्ट ग्राहकाच्या मोबाइल वर पोहचली जात आहे.

जाहिरातीचा अर्थ- लोकांना माहिती होण्यासाठी त्याच्यात खरेदीची इच्छा निर्माण होण्यासाठी केलेले तोंडी किंवा लेखी विधान म्हणजे जाहिरात होय.

जाहिरातीचे कार्य-

१. नविन गोष्ट व सेवा लक्षात आणून देणे.
२. वस्तुच्या उत्कटतेकडे लक्ष केंद्रीत करणे.
३. ग्राहकांच्यात वस्तुस्थितीची कल्पना व आत्मविश्वास निर्माण करणे.
४. वस्तुची मागणी आणि पुरवठा यात दुवा निर्माण करणे.
५. वस्तु तयार करणार्या उत्पादकांची माहिती देणे.
६. बाजारातील उत्पादन कंपन्यांना स्थिरता प्रदान करणे.

जाहिरात लेखनाची वैशिष्ट्य -

प्रत्यक्ष जाहिरातीचे लेखन करताना जाहिरात लेखकाला माध्यमनिहाय विचार करुनच जाहिरात लिहावी लागते. जाहिरात लेखनाचे माध्यम, रचना, तंत्र' विभिन्न असले तरी जाहिरात लेखनाची वैशिष्ट्य एकसारखीच आहेत.

जाहिरात लेखनाची वैशिष्ट्य पुढीलप्रमाणे -

एक कला
वास्तव स्वरुप
साचेबद्ध मांडणी
घटकांना योग्य स्थान
तर्कशुद्ध मांडणी
कल्पकता
आकर्षणावर भर
कमीवेळात कमीशब्दात मोठा आशय सादर

जाहिरात तयार करताना लक्षात घ्यावयाच्या बाबी-

जाहिरात हा संदेश स्वरूपाचा संवाद असतो आणि संवादाचे महत्त्वाचे माध्यम हे भाषाच असते यादृष्टीने जाहिरात लेखनातील भाषा ही पुढीलप्रमाणे असावी.जाहिरातीची भाषा आकर्षक , साधी, सोपी, सरळ, व स्पष्ट, ओघवती असावी. बुद्धीला फारसा ताण न देणारी नसावी तर ग्राहकाच्या मनात विश्वासार्हता निर्माण करणारी असावी. शब्दांचा गैरवापर केलेली नसावा तर लयबद्ध व वाचकांशी सुसंवादी असावी आणि मानवी भावभावनांची संवेदनशीलता जाणणारी व जपणारी असावी. प्रामुख्याने जाहिरात लेखन करताना पुढील मुद्दे विचारात घ्यावेत. जाहिरातीचा मुख्य मथळा, उपमथळा, कंपनीचा तपशील, कंपनीची मुद्रा , कंपनीचे नाव व पत्ता.

नैदानिक कसोटी व उपचारात्मक अध्यापन-

निदान हा शब्द मूळ वैद्यकशास्त्रातील आहे. निदान या शब्दाचा शब्दश: अर्थ चिकित्सा असा होतो. चिकित्सा करत

असताना डॉक्टर रोग्याची तपासणी करून रोगाचे कारण काय, ते शोधतात. अनेक कारणांपैकी नेमके कारण शोधून उपचार करतात. या पद्धतीलाच 'निदान' असे म्हणतात. त्याचप्रमाणे शिक्षणशास्त्रातदेखील निदान हा शब्द वापरला जातो. अध्यापनानंतर अपेक्षित पातळी गाठू न शकणारा विद्यार्थी शिक्षकाच्या दृष्टीने आजारीच असतो. १९८८ मध्ये प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम कार्यान्वित होत असतानाच राष्ट्रीय किमान अध्ययनक्षमता निश्चित करण्यासाठी १९९० मध्ये आर. एच. दवे यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती गठित करण्यात आली आणि क्षमताधिष्ठित अध्यापन व मूल्यमापनप्रक्रिया सुरू झाली. त्यातूनच नैदानिक चाचण्या विकसित होऊन भाषा, गणित व परिसर अभ्यास यांबरोबरच विविध विषय आणि भाषांमध्ये विकसन करून शैक्षणिक नैदानिक चाचणीच्या वापरास सुरुवात झाली.

थोडक्यात, नैदानिक चाचणी विद्यार्थ्यांने प्राप्त केलेल्या खास कौशल्यप्रभुत्वाचे निर्देशन करते; विद्यार्थ्याने शिकवलेल्या कोणत्या भागावर प्रभुत्व मिळविले व कोणता भाग त्याला समजला नाही, ही बाब शिक्षकांच्या निदर्शनास आणते.

उपचारात्मक अध्यापन

शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारणे यांसाठी उपचारात्मक अध्यापनाची गरज आहे. ज्याप्रमाणे डॉक्टर एखाद्या व्यक्तीच्या रोगाचे निदान झाल्यानंतर त्यावर योग्यप्रकारे उपचार करून लवकरात लवकर तो रोग बरा करतात, त्याप्रमाणे शिक्षक-विद्यार्थ्यांमधील दुर्बलता, न्यूनत्व, त्यांची कारणे जाणून घेऊन त्यांच्या कलेने त्यांना योग्य ते उपचारात्मक अध्यापन देऊन त्यांना सक्षम बनवितात. उपचारसाहित्य कोणत्या प्रकारचे व स्वरूपाचे असावे यासंबंधी निश्चित असे नियम नाहीत. वर्गातील विद्यार्थ्यांचे आणि त्यांच्या चुकांचे स्वरूप लक्षात घेउन त्यांवर कोणत्या प्रकारचे योग्य उपचारसाहित्य वापरता येईल, याचा निर्णय हा संबंधित शिक्षकच घेत असतो. उपचारात्मक अध्यापन पद्धतीच्या सहाय्याने विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनात सुधारणा करणे, त्यांच्यामध्ये रुजलेल्या चुकीच्या संकल्पना दूर करणे, त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास वाढविणे, मानसिक दुर्बलतेमुळे त्यांच्या अध्ययनात येणाऱ्या अडचणी दूर करणे, त्यांना चांगल्या स्वाध्यायाच्या सवयी लावणे, त्यांच्या वागणुकीत बदल करणे, वर्गाच्या/शाळेच्या अभ्यासक्रमाद्वारे त्यांची योग्यता समृद्ध करणे इत्यादी सुधारणा केल्या जातात. त्याचप्रमाणे संकल्पना, तत्त्वे, नियम यांच्या उपाययोजनांत त्रुटी असल्यास त्यांतही काही प्रमाणात बदल करता येतात. विद्यार्थी नेमक्या कोणत्या बाबतीत मागासलेले आहेत? त्यांच्यामध्ये कोणती कौशल्ये विकसित झाली नाहीत? हे लक्षात घेऊन त्यांसाठी प्रयत्न करता येतात.

संशोधन समस्या विधान

संगमनेर तालुक्यातील चंदनेश्वर माध्यमिक व उच्च माध्यमिक विद्यालय चंदनापुरी येथील इयत्ता दहावीमधील विद्यार्थ्यांच्या मराठी विषयातील जाहिरात लेखनात होणार्या चुकांचे निदान करुन केलेल्या उपचारात्मक अध्यापनाच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास करणे हे या संशोधनाचे समस्या विधान आहे.

संशोधनाची गरज व महत्व

माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांमध्ये जाहिरात लेखनाचे कौशल्य अवगत होण्यासाठी अभ्यासक्रमात उपयोजित लेखन प्रकारात जाहिरात लेखनाला स्थान देण्यात आले आहे. यातुनच विद्यार्थ्यांना करियरचा मार्ग मिळू शकतो. विद्यार्थ्यांमध्ये उद्योगशीलता विकसित होण्यासाठी प्रेरणा मिळू शकेल. पण यासंदर्भात योग्य मार्गदर्शन होण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन गरजेचे होते.

संशोधक शिक्षक या नात्याने विद्यार्थी जाहिरात लेखनात कुठे चुकतात याचे निदान करण्यासाठी नैदानिक कसोटीचे विकसन होणार आहे. संशोधक निर्मित नैदानिक कसोटीचा उपयोग सर्व भाषा शिक्षकांना होईल यादृष्टीने प्रस्तुत संशोधन महत्वाचे होते.

संशोधनाचे शीर्षक

इयत्ता दहावीच्या विद्यार्थ्यांच्या जाहिरात लेखनातील चुकांचे निदान करुन केलेल्या उपचारात्मक अध्यापनाच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास..

कार्यात्मक व पारिभाषिक व्याख्या.

1. इयत्ता दहावी- माध्यमिक स्तरावरील इयत्ता नववी नंतर येणारा वर्ग.
2. मराठी भाषा- महाराष्ट्रातील बहुसंख्य नागरिकांचे बोलीभाषेचे साधन म्हणजे मराठी भाषा असे संशोधकाने संबोधले आहे.
3. जाहिरात - लोकांना एखाद्या उत्पादनाविषयी माहिती पुरविणे व त्याद्वारे ते उत्पादन विकत घेण्याची मनोवृत्ती तयार करण्याचे माध्यम म्हणजे जाहिरात असे संशोधकाने संबोधले आहे.
4. जाहिरात - प्रा बोर्डण यांच्यामते लोकांना माहिती होण्यासाठी त्यांच्यात वस्तु खरेदीची प्रेरणा निर्माण होण्यासाठी केलेले तोंडी किंवा लेखी विधान म्हणजे जाहिरात होय.
5. Advertisement- a piece of information in a newspaper, on television, a picture on a wall, etc. that

tries to persuade people to buy something, to interest them in a new job, etc.

6. वर्तमानपत्र, दूरदर्शन, भित्तिपत्र वगैरेंवरील, एखादी गोष्ट खरेदी करण्यासाठी लोकांचे मन वळविणारे, नवीन कामाकडे आकर्षित करणारे माहितीपत्र म्हणजे जाहिरात.
7. नैदानिक चाचणी-सर्वसामान्यपणे शिक्षकाने एखाद्या घटकाचे अध्यापन केल्यानंतर अध्यापन करण्यापूर्वी ठरविलेले उद्दिष्ट किती प्रमाणात साध्य झाले, हे पडताळून पाहण्यासाठी विद्यार्थ्यांचे लेखी वा तोंडी स्वरूपात केलेले मूल्यमापन म्हणजे नैदानिक चाचणी होय.
8. उपचारात्मक अध्यापन- विद्यार्थ्यांची अध्ययनक्षमता, त्यांच्यातील कच्चे दुवे (Weak Points), त्यांची शैक्षणिक पातळी इत्यादींचे नैदानिक (Diagnostic) चाचण्यांच्या साह्याने निदान करून योग्य शैक्षणिक उपचारांद्वारे त्यांच्या अध्ययनातील मागासलेपणा दूर करणे, म्हणजे उपचारात्मक अध्यापन होय
9. निदान- संशोधकाच्या मते विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनातील होणारी चुक शोधणे म्हणजे निदान करणे असे संशोधकाने संबोधले आहे.
10. उपचारात्मक अध्यापन- नैदानिक कसोटीच्या आधारे इयत्ता दहावीचे विद्यार्थी जाहिरात लेखन करताना कुठे चुकतात ते शोधून त्या चुका दुरुस्त करण्यासाठी केलेले अध्यापन म्हणजे उपचारात्मक अध्यापन होय असे संशोधकाने संबोधले आहे.
11. परिणामकारकता - नैदानिक चाचणीला मिळालेले गुण व उपचारात्मक अध्यापनानंतर दिलेल्या चाचणीचे गुण यामधील सार्थ फरक म्हणजे परिणामकारकता होय.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. इयत्ता दहावीतील विद्यार्थ्यांच्या मराठी विषयातील जाहिरात लेखनात होणार्या चुकांचा शोध घेण्यासाठी नैदानिक कसोटी तयार करणे.
2. नैदानिक कसोटीच्या साहाय्यानं इयत्ता दहावीतील विद्यार्थ्यांच्या मराठी विषयातील जाहिरात लेखनात होणार्या चुकांचा शोध घेणे.
3. इयत्ता दहावीतील विद्यार्थ्यांच्या मराठी विषयातील जाहिरात लेखनात होणार्या चुका दुर करण्यासाठी उपचारात्मक अध्यापन करणे.
4. इयत्ता दहावीतील विद्यार्थ्यांच्या मराठी विषयातील जाहिरात लेखनात होणार्या चुका दुर करण्यासाठी केलेल्या उपचारात्मक अध्यापनाची परिणामकारकता तपासणे.

संशोधनाची व्याप्ती, मर्यादा व परिमर्यादा

व्याप्ती- प्रस्तुत संशोधन हे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांशी संबंधित होते.

मर्यादा.- प्रस्तुत संशोधनाचे निष्कर्ष हे प्रतिसादकांनी दिलेल्या प्रतिसादावर आधारित होते.

परिमर्यादा-

1. प्रस्तुत संशोधन हे संगमनेर तालुक्यातील चंदनेश्वर माध्यमिक व उच्च माध्यमिक विद्यालयापुरतेच परिमर्यादित होते.
2. प्रस्तुत संशोधन हे मराठी विषयापुरतेच परिमर्यादित होते.
3. प्रस्तुत संशोधन हे उपयोजित लेखन प्रकारातील जाहिरात लेखनापुरतेच परिमर्यादित होते.
4. प्रस्तुत संशोधन हे शैक्षणिक वर्ष २०१९-२० पुरतेच परिमर्यादित होते.

संशोधनाची कार्यपद्धती

संशोधन प्रकार- संशोधनाचे तीन मुख्य प्रकार पडतात ते पुढीलप्रमाणे

१. मुलभूत संशोधन- ज्या संशोधनात नवीन सिध्दांत, तत्व विकसित केले जाते त्या संशोधनाला मुलभूत संशोधन असे म्हणतात.

२. उपयोजित संशोधन- ज्या संशोधनात मुलभूत संशोधनाद्वारे शोधलेले सिध्दांत व तत्व याचे उपयोजन केले जाते त्या संशोधनाला उपयोजित संशोधन असे म्हणतात.

३. कृती संशोधन - शिक्षकाच्या दैनंदिन अध्ययन- अध्यापन प्रक्रियेतील समस्या दुर करण्यासाठी जे संशोधन केले जाते त्यास कृती संशोधन असे म्हणतात.

प्रस्तुत संशोधन हे वरील तीन प्रकारापैकी कृती संशोधनाशी संबंधित होते.

संशोधन पध्दती- शैक्षणिक संशोधनाच्या तीन मुख्य पध्दती आहेत

१. ऐतिहासिक संशोधन पध्दतीकल्प

२. प्रायोगिक संशोधन पध्दती

३. सर्वेक्षण पध्दती

प्रस्तुत संशोधन हे भविष्यकालीन घटनेशी संबंधित असल्याने वरील तीन प्रकारापैकी प्रायोगिक संशोधन पध्दतीचा

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

वापर करण्यात आला.

संशोधन अभिकल्प

संशोधन अभिकल्पाचे दोन मुख्य प्रकार पडतात कार्यात्मक अभिकल्प व घटकात्मक अभिकल्प
प्रस्तुत संशोधनात कार्यात्मक अभिकल्पाच्या प्रकारापैकी एकलगट अभिकल्पाचा वापर करण्यात आला.

संशोधन चल

शैक्षणिक संशोधनात तीन मुख्य चलांचा उपयोग केला जातो
१. नियंत्रित चल २.आश्रयी चल ३.स्वाश्रयी चल
प्रस्तुत संशोधनातील चल पुढीलप्रमाणे
नियंत्रित चल- यामध्ये विद्यार्थ्यांचा वयोगट,लिंग, मराठी विषय इत्यादी नियंत्रित चल होते.
आश्रयी चल- विद्यार्थ्यांचे संपादित गुण हे आश्रयी चल होते.
स्वाश्रयी चल- उपचारात्मक अध्यापन हे स्वाश्रयी चल होते.

संशोधन परिकल्पना- परिकल्पना म्हणजे संशोधन समस्येचे संभाव्य उत्तर होय. परिकल्पनेचे संशोधन परिकल्पना व शुन्य परिकल्पना हे दोन मुख्य प्रकार पडतात.

प्रस्तुत संशोधनातील परिकल्पना पुढीलप्रमाणे

संशोधन परिकल्पना- पुर्व चाचणीच्या गुणांचे मध्यमान व उत्तर चाचणीच्या गुणांचे मध्यमान यात संख्याशास्त्रीय दृष्ट्या सार्थ फरक पडतो.

शुन्य परिकल्पना- पुर्व चाचणीच्या गुणांचे मध्यमान व उत्तर चाचणीच्या गुणांचे मध्यमान यात संख्याशास्त्रीय दृष्ट्या सार्थ फरक पडत नाही.

न्यादर्श-

प्रायोगिक शाळेची निवड- प्रस्तुत संशोधनात संशोधकाने संगमनेर तालुक्यातील चंदनेश्वर माध्यमिक व उच्च माध्यमिक विद्यालय चंदनापुरी या विद्यालयाची निवड प्रासंगिक पध्दतीने केली होती.

विद्यार्थ्यांची निवड- प्रस्तुत संशोधनात संशोधकाने निवडलेल्या प्रायोगिक शाळेतील इयत्ता दहावीमधील ३० विद्यार्थ्यांची निवड लॉटरी पध्दतीने केली होती.

माहिती संकलनाची व विश्लेषणाची साधने

प्रस्तुत संशोधनात माहिती संकलनासाठी संशोधक निर्मित नैदानिक कसोटी व उत्तर संपादन चाचणीचा उपयोग करण्यात आला होता. प्रस्तुत संशोधनात संकलित केलेल्या माहितीचे संख्याशास्त्रीय विश्लेषण करण्यासाठी मध्यमान, प्रमाण विचलन व टि गुणांक या संख्याशास्त्रीय तंत्राचा उपयोग करण्यात आला होता.

माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

चाचणी	मध्यमान	प्रमाण विचलन	सहसंबंधगुणक	टि गुणांक	शेरा
नैदानिक चाचणी	११.७५	१.६७	०.७७५	३.२५	शून्यपरिकल्पनेचा त्याग
उत्तर चाचणी	१४.५	३.३८			

प्रस्तुत कोष्टकसवरुन असे लक्षात येते की पूर्व चाचणी (नैदानिक चाचणी) पेक्षा उत्तर चाचणीला विद्यार्थ्यांना जास्त गुण मिळाले. विद्यार्थ्यांना केलेल्या उपचारात्मक अध्यापनामुळेच विद्यार्थ्यांच्या जाहिरातलेखनाच्या संपादनात संख्याशास्त्रीयदृष्ट्या सार्थ फरक पडलेला दिसतो हे दिसून येते.

अर्थनिर्वचन- प्रस्तुत संशोधनातील संख्याशास्त्रीय विश्लेषणानुसार संशोधकाने मांडलेली शून्यपरिकल्पनेचा त्याग करावा लागेल व संशोधन परिकल्पना स्विकारावी लागेल.

संशोधनाचे निष्कर्ष -

1. माध्यमिक स्तरावरील इयत्ता दहावी च्या मराठी विषयातील जाहिरातलेखन यावर आधारित नैदानिक कसोटीची निर्मिती करणे शक्य आहे.
2. नैदानिक कसोटीच्या आधारे विद्यार्थ्यांच्या जाहिरात लेखनात होणार्या प्रामुख्याने पुढील चुका लक्षात आल्या.

अ. उत्पादन किती प्रभावी आहे, किती गुणकारी आहे याचा स्पष्ट उल्लेख जाहिरातीत नसणे.
ब. जो संदेश द्यायचा आहे तो कमीत कमी भाषेत नसणे.

क.भाषेमध्ये वाक्यरचना ही परिणामकारक प्रभावी नसणे.
ड. उत्पादन ज्या ठिकाणी ग्राहकाला विकत मिळेल त्या ठिकाणाचा पत्र व्यवहाराचा पत्ता, ईमेल, व फोन नंबर इत्यादि माहितीचा उल्लेख नसणे.
इ अलंकारीक काव्यमय शब्दाचा वापर
ई- उत्पादनावर असणारी चालू ऑफर यांचा उल्लेख नसणे.
उ. ग्राहकाने हे उत्पादन का विकत घ्यावे, इतर उत्पादनाच्या तुलनेत हे का फायदेशीर आहे याचे थोडक्यात स्पष्टीकरण नसणे.
4. माध्यमिक स्तरावरील इयत्ता दहावी च्या मराठी विषयातील जाहिरातलेखन यावर आधारित उपचारात्मक अध्यापन करणेउपयुक्त ठरले.
5. उपचारात्मक अध्यापनाचा उपयोग केल्यास विद्यार्थ्यांच्या संपादनगुणावर सार्थ परिणाम होतो.

शिफारशी

1. शिक्षकांनी मराठी हिंदी इंग्रजी व संस्कृत भाषा विषयातील उपयोजित लेखनातील विद्यार्थ्यांच्या चुका शोधण्यासाठी नैदानिक कसोटीचे विकसन करावे.
2. भाषा शिक्षकांनी वार्षिक नियोजन व घटक नियोजन करताना उपचारात्मक अध्यापनासाठी कालावधी व वेळ निश्चित करावी.

पुढील संशोधनासाठी विषय

1. इयत्ता दहावीच्या विद्यार्थ्यांमध्ये जाहिरात लेखन कौशल्य सुधारण्यासाठी ऍक्टिव्हिटी बेस टिचिंग चा वापर व परिणामाचा अभ्यास.
2. जाहिरात लेखन प्रमाणेच उपयोजित लेखन प्रकारातील इतर लेखन प्रकारावर उदा. सारांश लेखन पत्रलेखन निबंधलेखन इ वर अशाच प्रकारे संशोधन करता येईल.

संदर्भ

1. अहिरे, डॉ करंदिकर, (२००६), कृती संशोधन, कोल्हापुर. फडके प्रकाशन. पृष्ट क्र ३०.
2. गाडगीळ स्वाती (२०१०) कृती संशोधन व नवोपक्रम पुणे. सुविचार प्रकाशन.
3. देशमुख बळवंत(२००७), कृती संशोधन व नवोपक्रम, नागपुर. नलिनी प्रकाशन. पृष्ठ क्र ४१.
4. भिंताडे वि रा. (२००४), शैक्षणिक संशोधन पध्दती. पुणे. नित्यनुतन प्रकाशन. पृष्ठ क्र १६४.
5. राचाटे, शिवाजी. (२००३), शैक्षणिक उपक्रम, प्रकाशक भाउसाहेब फाटके पृष्ट क्र ४५.
6. सावंत. देसाई,. भालवणकर, वा. गो. (२००५) मराठी आशययुक्त अध्यापन. पुणे. सुविचार प्रकाशन.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

IMPACT OF E-COMMERCE ON INDIA's COMMERCIAL SECTOR

Dr. Charushila Padmakar Thakur, Jr. Cleark, S. P. D. M. College, Shirpur (Dhule)

==

Abstract

Online purchases are what we call "e-commerce." The convenience, reduced prices, and more selection offered by online shopping greatly benefit customers. E-commerce may be subdivided into two subfields: e-goods and e-money. In India, many businesses, nonprofits, and local communities rely on and even pioneer new forms of electronic trade, such as mobile phone-based commerce. In India, online retail sales have increased dramatically. A larger online population has contributed to the growth. Although having the second-largest user base in the world after China (650 million), or 48% of the population, the United States (266 million) and France (54 million), or 81% of the population, have much higher penetration rates of e-commerce than China. Despite this, there is an unparalleled growth in online shoppers, with about 6 million added each month. Experts agree that we are at a turning moment in terms of growth. The internet retail industry in India is worth $12.6 billion, up from $3.9 billion in 2009. As of 2013 the internet retail market was worth around $2.3 billion. Seventy percent or more of India's online retail market is in the tourism sector. By the end of 2016, 100 million Indians, according to Google India's projections, would have shopped online. There were 35 million in the first quarter of 2014. By 2020, online clothes sales in India will have contributed $35 billion to the country's total retail income of $100 billion.

INTRODUCTION

India is become a prominent role in the global economy. International business and management scholars have been focusing their attention on the country as a result of its seemingly inexorable economic development following the reforms of 1991. The goal of this paper is to summarize and assess the literature on the effects of e-commerce on Indian trade as published in leading academic and practitioner-oriented business and management journals, with an eye toward identifying the most influential papers, the most discussed issues, the most important findings, and the areas where further study is warranted.

E-COMMERCE

The advent of online shopping marked a major change. It's a "disruptive" invention that is shaking up the industry in fundamental ways.

When a company or a person is able to do business through an electronic network, most often the internet, they are engaging in electronic commerce. These days, we use the term "e-commerce" to refer to any financial or informational transaction that takes place online. The four types of commercial dealings (between businesses, between consumers, and between consumers and businesses) are included here. The word "etail" refers to the business practices associated with e-commerce. E-commerce makes use of several different programs, EDI, File Transfer Protocol, Web Services, and Email are all examples of electronic communication methods. You may compare it to a modernized version of traditional catalog shopping. E-commerce, or doing business online, is becoming more common. Everything from customer service to brand-new product development is feeling the affects of e-commerce now. Online advertising and marketing, New information-based commercial activities, such as accepting orders online and providing customer service through the internet, have become feasible as a result of this innovation.

The number of companies that do business online has grown significantly in recent years. Several of the largest Indian portals have begun to focus more on e-commerce and less on advertising. Now more than ever, you can buy just about everything online, from groceries and computers to flowers and greeting cards.

HISTORICAL DEVELOPMENT OF E-COMMERCE

The evolution of online trade through time:

- "The ARPANET was used to facilitate a cannabis trade between students at Stanford's Artificial Intelligence Laboratory and the Massachusetts Institute of Technology" around 1971 or 1972. an event that would later be called "the founding act of ecommerce" by author John Markoff.
- Michael Aldrich shows off the first electronic storefront in 1979.
- In 1981, Thomson Vacations UK implemented the first business-to-business (B2B) internet purchasing system.
- France Télécom used Minitel for online shopping throughout the country in 1982.
- In 1983, the first hearing on "electronic commerce" was held in Volcano, California, by the California State Assembly. Companies including Pacific Telesis, Volcano Telephone, and MCI Mail will be testifying before the CPUC. (Quantum Technologies, which eventually became AOL, is not allowed to testify.)
- Mrs. Snowball, age 72, is the pioneering online shopper in 1984 when Gateshead SIS/Tesco launched the first business-to-consumer (B2C) online buying system.
- April of 1984 saw the release of CompuServe's Electronic Mall in the United States and Canada. It's the first fully featured online shopping platform.
- In 1990, Tim Berners-Lee uses a NeXT computer to create the first web browser called WorldWideWeb.
- Cleveland's Book Stacks Unlimited begins accepting credit card payments and selling books online at www.books.com in 1992.
- In 1993, Paget Press published the third edition of The Electronic AppWrapper, the first app store.
- In October of 1994, while still known by its code name Mozilla, Netscape released their Navigator web browser. Secure Sockets Layer (SSL) encryption was first deployed in Netscape 1.0 at the end of 1994.
- In 1994, Ipswitch, Inc. and OpenMarket collaborated to make the first software program, IpswitchIMail Server, accessible for online purchase and instantaneous download.
- Sting's "Ten Summoner's Tales" was the first album to be sold online in 1994.
- In 1995, a stringent ban on Internet commerce was lifted by the US National Science Foundation.
- On April 27, 1995, Paul Stanfield, Product Manager for CompuServe UK, used CompuServe's UK Shopping Centre to buy a book from W. H. Smith's, making it the first secure national online transaction in the United Kingdom. "Shops including W. H. Smith, Tesco, Virgin Megastores/Our Price, Great Universal Stores (GUS), Interflora, Dixons Retail, Past Times, PC World (retailer), and Innovations were among the first to participate in the new shopping service.
- In 1995, Amazon.com is founded by Jeff Bezos, and the first two 24-hour, online-only radio stations, Radio HK and NetRadio, go live." Pierre Omidyar, a programmer, first established eBay under the name AuctionWeb.
- IndiaMART, a business-to-business marketplace, was launched in 1996.
- Korea's ECPlaza business-to-business marketplace launched in 1996.
- In 1998, it became possible to buy and print digital postage stamps via the Internet.
- China is the site of Alibaba Group's founding in 1999. When eCompanies bought Business.com in 1997 for $149,900, they paid $7.5 million. Napster, a program that allows users to share files online, becomes live. ATG Stores goes live with an initial focus on selling home décor products online.
- The year 2000 saw the collapse of the dot-com industry.
- In December of 2001, Alibaba.com began making a profit.
- In 2002, eBay paid $1.5 billion to purchase PayPal. Companies like Wayfair and NetShops were created on the idea of selling things via a network of specialized domains rather than a single, centralized one.
- Amazon.com reports its first annual profit in 2003.
- The Chinese B2B marketplace Bossgoo was launched in 2003.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

- In 2004, DHgate.com emerged as China's first online b2b transaction platform, prompting other b2b sites to forsake the "yellow pages" idea.
- R.H. Donnelley paid $345 million to purchase Business.com in 2007.
- For $928 million, Amazon.com purchased Zappos.com in 2009. GSI Commerce paid $180 million for Retail Convergence, the company that runs the private sale website RueLaLa.com, and up to an additional $170 million in earn-out payments until the end of 2012.
- According to reports from 2010, Groupon turned down a $6 billion deal from Google. As an alternative, on November 4, 2011, group purchasing websites become public. The IPO was the biggest since Google's.
- In 2011, Amazon.com paid $500 million (USD) to purchase Quidsi.com, the parent business of Diapers.com, plus $45 million (USD) in debt and other commitments. For $2.4 billion, eBay purchased GSI Commerce, an industry leader in designing, building, and maintaining e-commerce websites for traditional brick-and-mortar stores.
- Overstock.com handled more than $1 million in Bitcoin sales in 2014. It is predicted that in 2013, the e-commerce market in India would be worth $12.6 billion, up from $8.4 billion in 2012. Internet shopping in the United States is expected to generate $294 billion in revenue this year, a 12% rise over 2013 and accounting for 9% of total retail sales. The $25 billion Initial Public Offering (IPO) by Alibaba Group is the biggest ever.
- In 2015, Amazon.com was responsible for more than half of the expansion of online retail, selling about 500 million SKUs in the United States alone.

KEY DRIVERS IN INDIAN E-COMMERCE ARE

- A sizable chunk of the populace has broadband Internet access, 3G internet usage is on the rise, and 4G service has just been made available nationwide.
- The number of smartphone users has skyrocketed, and they are now the world's second biggest.
- The rapid decrease in poverty rates has led to an increase in average income.
- There is a significantly broader selection of goods accessible (including the "long tail" and direct imports) than in traditional stores.
- Disintermediation and lower inventory and real estate expenses allow online retailers to undercut brick-and-mortar establishments on pricing.
- More people are using internet classifieds to purchase and sell pre-owned items.
- How Jabong.com, Saavn, Makemytrip, Bookmyshow, Zomato, and other multimillion-dollar startups developed over time.

With a projected CAGR of 10%, the Indian retail industry is predicted to rise from its 2011 forecast of $470 billion to $675 billion by 2016 and $850 billion by 2020. Forrester predicts that between 2012 and 2016, With a projected CAGR of over 57%, India's online retail business is poised to become the region's most dynamic. There were over 354 million people in India that were actively using the internet as of June 2015. Although having the second-largest user base in the world after China (650 million), or 48% of the population, the United States (266 million) and France (54 million), or 81% of the population, have much higher penetration rates of e-commerce than China. Despite this, there is an unparalleled growth in online shoppers, with about 6 million added each month. Growth, according to experts, has reached an inflection point. Seventy-five percent of all e-commerce in India is conducted using the cash-on-delivery payment option. The increasing need for foreign consumer goods (particularly long-tail items) is outpacing the capacity of local authorized distributors and online shops to meet that demand. "Flipkart, Snapdeal, Amazon India, and Paytm are the four largest e-commerce firms in India.

GROWTH AND PROSPECTS OF E-COMMERCE IN INDIA:"

E-commerce in India is flourishing because of the country's favourable demographics, rising acceptance of online payments, and widespread availability of the internet and mobile devices, according to a report. With all branded clothing, accessories, jewellery, gifts, and footwear accessible at reduced prices and doorstep delivery, e-commerce is expected to produce over five to seven times as

much income as it did in the previous year (as per industry body Assocham). It is predicted that the competitive online discounts, increasing gasoline price, and bigger and plentiful variety would affect the e-commerce business in 2016, causing a major upward movement in the purchasing patterns throughout 2016. It found that m-commerce, or mobile commerce, is fast expanding as a reliable and safe alternative to the online shopping market.

Mobile commerce (mcommerce) is rapidly becoming a major revenue driver, with some experts predicting that it might account for as much as 70 percent of all online sales in the near future. Sales made on mobile devices and tablets in India now account for 60-65% of all e-commerce, an increase of 50% from 2015. It said that in India's tier-1 and tier-2 cities, one-third of customers currently make purchases through mobile, suggesting that internet shopping would also follow suit. In 2015, mobile devices were used to conduct 78% of all shopping-related searches, up from 46% in 2013. In 2015, the industry with the greatest growth was the clothing industry, expanding by roughly 69.5% over the previous year. This was followed by the technology sector, expanding by 62.5%, the infant care goods sector, expanding by 53.5%, the beauty and personal care sector, expanding by 52.5%, and the home furnishings sector, expanding by 49.5%. The rate of online shopping in Mumbai is greatest, then in Delhi, Ahmedabad, Bangalore, and finally in Kolkata.

When asked about their preferred method of payment, over 45% of online consumers said they would rather pay with cash on delivery than use a credit card (16%) or a debit card (21 per cent). Just 10% of respondents preferred online banking, and only 7% preferred cash cards, mobile wallets, or other comparable payment options. Users between the ages of 18 and 25 (including both male and female growth) have been the fastest-growing demographic online. According to the results of the survey, among regular users, 38% are under the age of 25. A majority, 52%, fall in the age range of 26 to 35. Eight percent are under the age of 36, while two percent are above the age of 60.

CHALLENGES OF E-COMMERCE IN INDIA

India has a low credit card use rate and slow rural mail delivery. Today's Internet access is hampered by factors such as slow transfer speeds, frequent disconnects, high wireless connection costs, and the lack of standardized wireless protocols. Most people in the country can't afford a high-speed, high-bandwidth Internet connection. Most Indians either have little experience with or proficiency in English. As a result, the importance of being able to communicate in a common language has increased for buying, renting, and selling goods and services online. There are many obstacles to deploying and maintaining a ubiquitous IT infrastructure, They include worries about the safety and privacy of sensitive information shared over the Internet, a shortage of reliable payment processors, and a general lack of faith in the reliability of e-commerce platforms.

CONCLUSION

Effective IT security systems are crucial to the expansion of e-commerce, thus it is important to put in place and continually develop the appropriate technical and regulatory safeguards. Many Indian businesses, non-profits, and neighbourhoods are starting to reap the benefits of e-commerce, but significant obstacles must first be solved before it can really serve the masses. Millions of customers are making purchases online because of the widespread availability of internet connectivity via mobile devices like smartphones and tablets; Businesses can do this by digitally building their brand and increasing productivity; However, the most cost-effective methods and solutions need to be guaranteed by government policies. Online shopping is a rapidly expanding industry in India. Building consumers' confidence in online transactions is difficult and raises many questions that require answering.

REFERENCES

1. Abhijit Mitra 2013. "E-commerce in India- a review", International Journal of Marketing, Financial Services and Management Research ISSN 2277- 3622 Vol.2, No. 2, February (2013)
2. Alka Raghunath, 2013. "Problem and Prospects of ECommerce ", International Journal of Research and Development - A Management Review (IJRDMR) ISSN (Print): 2319–5479, Volume-2, Issue – 1, 2013 68

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

3. Dr. Sachin Gupta, 2014. "Benefits and Drawbacks of MCommerce in India: A Review", International Journal of Advanced Research in Computer and Communication Engineering Vol. 3, Issue 4, April 2014.
4. E-Commerce Companies in India (n.d), http://comp aniesinindia.net/top-10-ecommerce-companies-in-india.html as viewed on 10.02.16
5. Electronic Commerce (n.d), http://www.investopedia.com/ terms/e/ecommerce.as viewed on 15.03.16
6. Gangeshwer, D. K. 2013." E-Commerce or Internet Marketing: A Business Review from Indian Context", International Journal of u- and e- Service, Science and Technology Vol.6, No.6.
7. Sarbapriya Ray 2011." Emerging Trend of E-Commerce in India: Some Crucial Issues, Prospects and Challenges", Computer Engineering and Intelligent Systems ISSN 2222- 1719 (Paper) ISSN 2222-2863 Vol 2, No.5, 2011

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

DEFENSE SYSTEM, ECONOMIC PLANNING AND DEVELOPMENT IN INDIA

Dr. Dinesh Dayaram Mali, Head of Department of Defence & Strategic Studies, Late. Smt. Vimalbai Uttamrao Patil Arts & Late. Dr. B.S.Desale Science College, Sakri Tal. Sakri Dist. Dhule

===

Key Words: India, Finance, Defence, Planning Commission, DRDO, MOD, Production, Development, System, Policy Etc.

Introduction:

In any economy, resources are limited and needs are unlimited. That's why how to allocate resources in a proper and balanced way is a basic economic question. Broadly speaking, the basic conflict between the primary resources of the economy and whether to use them for defense or for development is seen in all economies. The relationship between defense spending and development spending in least developed countries seems to be acknowledged as conflictual. That is why the discussion of 'Guns v/s Butter' (guns/weapons vs. bread/butter) seems to have appeared in many economics writings till the 1950s. Even in India, protectionism and developments were argued in conflict until the 1960s. After the war with China, a change in these views is noticeable.

Initiation of protection scheme:

Economic planning in India started in 1950-51. Defense planning also began during this period; but till 1962, only military industries were being worked on. After India's defeat in the China War of 1962, serious consideration of defense planning began in earnest. Between 1969 and 1974, the first defense plan was drawn up and defense planning started along with economic planning. For this, the Department of Defense Planning was created separately in the Ministry of Defence; but it was of little use. A Summit Group on Defense was established in 1974 and was transformed into the Defense Planning Committee in 1977. Also, 'roll-on' defense scheme was started. But there were some errors in this too. Therefore, in 1986, a committee of the heads of the three forces, the Department of Defense Production, the Ministry of Finance, the Ministry of External Affairs and the Ministry of Defense (DGDPS) was formed. Since then defense planning along with financial planning is done through the Integrated Defense Staff as per the instructions of the Council of Ministers.

On 18 April 2018, there was a radical change in the defense planning. Accordingly, now the Defense Planning Committee under the chairmanship of the National Security Adviser will carry out defense planning and thus end the seasonality of defense planning and help in long-term defense planning.

Defense Budget and Procedures:

The main objectives of the defense budget are to ensure the following:

1. Public defense funds are earmarked for set priorities.
2. Expenditure is incurred and audited in prescribed manner.
3. It helps to understand the policy and expenditure budget of the country considering the internal defense threats faced by the country, neighboring countries and other international defense threats etc.

The current process of defense budgeting is a top-down process. It starts with the budget circular being issued by the budget department. The Ministry of Finance lays down the guidelines in the Budget Circular. From that, the budget estimate is prepared to prepare the next year's budget. The Revenue Estimates as well as Revised Estimates for the current year are circulated by the Ministry of Defense to all three armed forces and DRDO (Defense Research and Development Organization), Department of Defense Production. Accordingly they give their estimated demands. It is coordinated by MOD (Finance). The Ministry of Finance then prepares the defense budget after careful consideration and makes the defense provision.

Protection Provisions and Approvals:

The defense budget is discussed in the budget session and the provisions of the budget are

reduced or increased taking into account its suggestions. Once approved by a majority in Parliament, it becomes the final defense budget and is spent accordingly. Public Accounts Committee and Defense Committee Reports, Defense Expenditure Audit Report to Parliament, Defense Service Estimates are given in giving the Revised Estimates of the previous year. Due to many flaws in the budgeting system, the process of changing it was started from 2018 through DPC.

Defense budgeting is the process of allocating financial resources to the defense sector. The defense budget is the financial resources for the equipment of the three forces of the Ministry of Defence, personnel pay and pensions, infrastructure and programs, its end products, defense research etc. It includes all sources and material estimates in the budget. Protection provision is made under two heads. Capital Expenditure and Revenue Expenditure. Capital provision is made for new purchase of modern weapons, aircrafts, warships, tanks, guns and other war material, as well as for modernization of existing weapons. Whereas the revenue provision is made for the maintenance of human resources and day-to-day running of the army. In general, the breakdown of provision should be 60 percent capital and 40 percent revenue expenditure. Capital expenditure is investment expenditure, while revenue expenditure is day-to-day expenditure. Capital expenditure helps to increase military strength, while revenue expenditure carries out the regular administration of the military. Both costs are complementary to defense power.

The defense budget is generally about 16 to 17 percent of the total central budget expenditure, while about 2.5 to 3 percent of the gross domestic income is allocated to defense expenditure. This ratio is very less compared to other countries.

Defense Production Policy:

Defense material production in India since 1947 was done only in the public sector. It has been modified since 2006 and is currently open to private sector and foreign investment to some extent. In 2006, 26 foreign investments were allowed in the defense sector. By 2018 this number has been increased to 74. The aim is to make the defense sector competitive, technologically competent and self-reliant. Therefore, it is expected that the defense industry will become sophisticated and contribute greatly to the economic development. India can play an important role as an exporter in the global defense market.

Complementary Correlation: Defense and Development are two sides of the 'National Security' coin. That is why many economists have suggested the need to think about these two factors in a complementary way. Defense scholar in India K. Subramanian was the first to frame the subject in a similar way and expressed the need for a complementary relationship between these two elements. The distinction made by earlier scholars between these two important elements of national security has highlighted the division of thought on national security policy. In the complexities of geopolitics, there have been many examples of weak countries facing external aggression during the Cold War, and hence the challenging dilemma of 'development versus protection?' has always faced developing countries. Hence, striking a balance between the two is a difficult task for underdeveloped and developing countries.

Current Status and Improvements: Till 1970s, defense experts-academics dominated India's national security policy and hence the role of development economists was neglected. Overall Indian security policies lacked a development strategy and concept. A somewhat similar situation was observed in the less developed countries of the world. It is slowly changing.

India has adopted planning in the process of economic development. But defense finances are an unplanned expenditure in India. Similarly, the Five Year Plan of Defense is not under the purview of the Planning Commission. That is why it is not even discussed in the National Development Council. There is also no consistency in the duration of the Defense Five Year Plan and the Economic Five Year Plan. Efforts have been made in India in the 1980s, 1990s and 2010s to move slowly from such a differential system to an inclusive system. The then governments have contributed to it. At present, India's long-term internal and external national security requires rapid economic growth and balanced social development. This awareness is reflected in the National Security Policy. In India, Dr. The Manmohan Singh government tried to strike this balance through its comprehensive economic

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

development strategy. Efforts to achieve economic security by rational use of foreign politics in national security policy are becoming complementary to it. In the era of globalization, there is a special need for these things. India's defense spending has generally remained between 1.5 and 2.5 percent of gross domestic product (GDP).

The Narendra Modi government has tried to link development in the national security policy through 'Make in India', private-government industry collaboration, private sector entry into the defense industry, arms exports, foreign investment etc. The 'Make in India' system is mainly designed to reduce the percentage of defense expenditure as a percentage of domestic national income and increase productivity. Dr. Vijay Kelkar Committee (2004) has suggested ease and transparency in the process of editing defense literature. A 'Technology Exchange Facilitation Policy' has been adopted to modernize the defense industry. Defense Offset Facilitating Agency will provide special assistance for easy products of defense sector.

Through such various measures, the complementary relationship between defense and development in India is growing. A nation's economic strength seems to be the most important dimension of national security in the era of globalization.

Reference:

1. Kahler, Miles, Economic Security in an Era of Globalization, Pacific Review, Vols. 17, Issue-4, 2004.
2. Bruck, Tilman, an Economic Analysis of Security Policies, Defence and Peace Economics, Vols. 16, Issue-5, 2006.
3. www.defence.co.in (Defence service estimates)
4. Subrahmanyam, K. Defence and Development, Calcutta, 1972.
5. www.budget.co.in (Union Budget of India)
6. Hartley, Keith, Conflict and Defance Output : An Economic Perspectives, Revue d'economie Politique, Vols. 2, Issue-22, 2012.

PIONEERING PROGRESS: A COMPREHENSIVE ANALYSIS OF INDIAN WOMEN'S IMPACT ON THE POST-INDEPENDENCE EDUCATION SYSTEM

Dr. Jignesh Patel, Associate Professor, Children University, Gandhinagar Gujarat
Dr. Bhavin Chauhan, Assistant Professor, Department of Education, The Maharaja Sayajirao University of Baroda, Gujarat

==

Theme: Contribution of women in the field of education in the post-independence period in India.

Abstract

The education landscape in India has experienced a significant transformation since gaining independence in 1947. Indian women have played a vital role in shaping the country's education system by overcoming numerous social, cultural, and economic barriers. This paper provides an in-depth examination of their extensive contributions by drawing on recent research, case studies, and statistical data. We aim to offer a thorough understanding of the multifaceted impact women have made, as well as the ongoing challenges they face in the Indian education sector.

Introduction

The remarkable growth of India's education system since independence can be attributed to the tireless efforts of numerous individuals, particularly women. These trailblazing women have navigated complex social, cultural, and economic obstacles to create a lasting impact on the lives of millions of students. This paper seeks to critically analyze the role of Indian women in the field of education, emphasizing the evolution of their contributions, the challenges they continue to face, and the ongoing efforts to ensure equitable access to education for all.

1. Women as Pioneers in Education

1.1. Women in Primary and Secondary Education

Indian women have played an integral role in shaping the landscape of primary and secondary education. As educators and role models, they have inspired young girls to pursue their education and break free from traditional gender roles (Sen, 2003). Research has highlighted the importance of female teachers in reducing gender disparities and improving girls' educational outcomes (Kingdon, 2007). The latest data reveals that women constitute over 60% of India's primary school teachers, illustrating their significant influence in early education (National Statistical Office, 2021).

1.2. Women in Higher Education

Indian women have also made substantial contributions to higher education as educators, researchers, and administrators. Trailblazers such as Dr. Vijayalakshmi Pandit, the first woman Vice-Chancellor of Andhra University, and Dr. Mithu Alur, a pioneer in the field of inclusive education, have left an indelible mark on India's higher education landscape (Mehrotra, 2018; Alur, 2002). Despite the progress, women continue to be underrepresented in leadership positions, indicating the need for targeted interventions to promote gender equity in higher education (Chakraborty & Mandal, 2021).

2. Women as Reformers and Advocates

2.1. Women Advocating for Girls' Education

Indian women have been instrumental in promoting educational reform and increasing access to education for girls and marginalized groups. The work of global education activists like Malala Yousafzai has inspired Indian policymakers and educators to prioritize girls' education (Yousafzai & Lamb, 2013). Similarly, Indian activists such as Sunitha Krishnan have fought tirelessly to ensure that survivors of human trafficking and sexual abuse have access to education and rehabilitation (Krishnan, 2010).

2.2. Women Championing Inclusive Education

Women have been at the forefront of promoting inclusive education in India, striving to ensure that children from all backgrounds have access to quality education. Dr. Mithu Alur's work in special

education has been transformative, improving the lives of countless children with disabilities (Alur, 2002). Additionally, educators like Kiran Bir Sethi have developed innovative, child-centred educational approaches that foster empathy, creativity, and critical thinking (Sethi, 2011).

3. A Statistical Perspective

3.1. Gender Parity and Access to Education

India has made significant progress in achieving gender parity in education, thanks in large part to the efforts of women educators, activists, and policymakers. The gender parity index (GPI) for primary education increased from 0.76 in 1950-51 to 1.04 in 2018-19, demonstrating the strides made in promoting gender equality (Ministry of Education, 2020). The gross enrolment ratio (GER) for females in higher education has also increased from 0.7% in 1950-51 to 26.4% in 2018-19, reflecting the growing participation of women in tertiary education (Ministry of Education, 2020).

3.2. Women in STEM Education

Despite progress in female participation in education, gender disparities persist, particularly in the fields of science, technology, engineering, and mathematics (STEM). Encouragingly, recent data shows a steady increase in the number of female students pursuing STEM courses in higher education, accounting for 42% of undergraduate enrolment in these fields (AICTE, 2020).

4. Challenges and Future Prospects

4.1. Gender Equity and Universal Access to Education

Achieving gender equity and universal access to education remains a significant challenge in India. Multiple factors contribute to this, including socio-economic disparities, cultural norms, and inadequate infrastructure. For instance, deeply ingrained cultural norms may prioritize boys' education, leading to a higher dropout rate for girls (Sundaram, Vanneman, & Kishor, 2008). Additionally, the lack of basic amenities, such as separate toilets for girls, can deter families from sending their daughters to school (UNICEF, 2015).

To address these issues, it is essential to develop targeted interventions that promote gender equity and reduce barriers to education. For example, initiatives like the Kasturba Gandhi Balika Vidyalayas (KGBVs) have proved successful in providing residential schools for girls in educationally backward regions, resulting in higher enrollment and retention rates (Kumar & Somanathan, 2009). Furthermore, community-based programs, such as the Adolescent Girls' Empowerment Programme (AGEP), have demonstrated positive impacts on girls' social, economic, and health outcomes, leading to increased school attendance (Nanda et al., 2016).

4.2. Women's Representation in Leadership Positions

Despite the growing presence of women in the education sector, they remain underrepresented in decision-making and leadership roles. For example, a study conducted by Chakraborty and Mandal (2021) found that only 3.7% of vice-chancellors in Indian higher education institutions are women. This underrepresentation is attributed to factors such as gender bias, lack of mentorship, and work-life balance challenges (Sharma & Kamalanabhan, 2020).

To promote gender equity in leadership positions, it is crucial to develop and implement policies that foster a supportive environment for women. For example, mentorship programs designed specifically for women can provide guidance, encouragement, and networking opportunities, helping to bridge the gender gap in leadership roles (Mullen, 2009). Additionally, organizations should prioritize work-life balance by offering flexible work arrangements and supportive parental leave policies, which can help retain women in the workforce and enable them to pursue leadership positions (Lester, 2013).

In conclusion, addressing the challenges faced by women in the field of education in India requires a multifaceted approach that combines policy development, targeted interventions, and a commitment to fostering a more equitable and inclusive environment. By understanding and addressing the barriers that hinder women's progress, India can ensure that its education system continues to evolve and adapt, empowering future generations of women to lead the way toward a brighter, more equitable future.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

5. Conclusion

In conclusion, the contributions of women in India's educational landscape are indispensable. Through their roles as educators, administrators, activists, and advocates, they have played a pivotal part in shaping the nation's education system and promoting equal access to learning opportunities for all. The progress achieved in recent years is a testament to their dedication, resilience, and commitment to social change. Despite the challenges that persist, the future of India's education sector looks promising, as more women continue to break down barriers and drive innovation. It is essential that the government, NGOs, and other stakeholders continue to collaborate in developing and implementing policies and initiatives that support the further advancement of women in education. By investing in and empowering the women who shape India's educational future, the nation can continue to foster a brighter and more equitable future for all.

References

1. AICTE. (2020). All India Council for Technical Education Approval Process Handbook. Government of India.
2. Alur, M. (2002). Invisible children: A study of policy exclusion. Viva Books.
3. Chakraborty, T., & Mandal, K. (2021). Female Leadership in Indian Higher Education Institutions. Higher Education for the Future, 8(1), 1-20.
4. Kingdon, G. G. (2007). The progress of school education in India. Oxford Review of Economic Policy, 23(2), 168-195.
5. Krishnan, S. (2010). Prajwala: Addressing trafficking and sex crimes through education, rehabilitation, and reintegration. Indian Journal of Gender Studies, 17(2), 347-354.
6. Kumar, N., & Somanathan, R. (2009). Mapping Indian Districts Across Census Years, 1971-2001. Economic & Political Weekly, 44(43), 68-70.
7. Lester, S. (2013). Work-life balance in academia: Experiences of lecturers and administrators. Higher Education, 66(5), 533-549.
8. Mehrotra, S. (2018). India's skills challenge: Reforming vocational education and training to harness the demographic dividend. Oxford University Press.
9. Ministry of Education. (2020). All India Survey on Higher Education (AIS HE) 2018-19. Government of India.
10. Ministry of Women and Child Development. (2015). Beti Bachao, Beti Padhao: Guidelines for District Collectors. Government of India.
11. Mullen, A. L. (2009). Gender, power, and the promise of informal mentoring for women in academe. International Journal of Learning, 16(5), 1-12.
12. Nanda, P., Datta, N., & Das, P. (2016). Impact on marriage: Program assessment of a conditional cash transfer program. International Perspectives on Sexual and Reproductive Health, 42(4), 211-219.
13. National Statistical Office. (2021). Education in India: 2020-21. Ministry of Statistics and Programme Implementation, Government of India.
14. Ramachandran, V. (2018). Girls' education and gender equality. Economic & Political Weekly, 53(16), 14-17.
15. Sen, A. (2003). Missing women—Revisited: Reduction in female mortality has been counterbalanced by sex selective abortions. BMJ, 327(7427), 1297-1298.
16. Sethi, K. B. (2011). Design for Change: A design thinking model for education. Design Management Review, 22(3), 62-69.
17. Tilak, J. B. G. (2018). Women in higher education in India. Higher Education for the Future, 5(1), 88-103.
18. Yousafzai, M., & Lamb, C. (2013). I am Malala: The girl who stood up for education and was shot by the Taliban. Little, Brown.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

PARENT-CHILD RELATIONSHIP: DURING AND AFTER COVID-19 IN INDIA

Dr. Krunal Panchal, Assistant Professor, Children's University, Gandhinagar
Dr. Jignesh B. Patel, Associate Professor, Children's University, Gandhinagar

==

Abstract

The Covid-19 pandemic has had a profound impact on the way families interact with each other, with the parent-child relationship being one area of significant change. As families have been forced to spend more time together due to lockdowns and social distancing measures, the quality and nature of parent-child relationships have been both positively and negatively impacted. While some families have reported closer bonds and improved communication, others have struggled with increased stress and tension. This abstract examines the impact of the pandemic on parent-child relationships, including changes in communication, trust, boundaries, and time spent together. It also considers the effects of the pandemic on mental health, financial strain, and changes to educational and work routines. The abstract concludes by highlighting the importance of understanding the impact of the pandemic on parent-child relationships in order to support families during this challenging time.
Keyword: Impact, Covid-19, Parent-child, Relationship)

Introduction

The covid-19 pandemic had a significant impact on nearly every aspect of daily life, including the way families interact with each other. That has been particularly affected is the parent-child relationship. The pandemic has forced families to spend more time together than ever before, often in confined spaces and with added stress and uncertainty. While some families have thrived under these circumstances, others have struggled to maintain healthy and positive relationships. In this context, it is important to explore the ways in which the pandemic has impacted parent-child relationships, both positively and negatively. By understanding these impacts, we can identify areas of need and work to strengthen parent-child relationships during this challenging time. This research paper define the impact of the COVID-19 pandemic on parent-child relationships in India. The research is based on a review of existing literature on the topic. The results of the research indicate that the pandemic has had a complex and varied impact on parent-child relationships in India, with many families experiencing increased stress and anxiety as well as opportunities for strengthening relationships

Parent-Child Relationship

The parent-child relationship is a unique and important bond that shapes a child's development and well-being. Here are some key points about this relationship:

1. **Attachment:** The parent-child relationship is built on attachment, which is the emotional bond that forms between a child and their primary caregiver. Attachment is important for a child's sense of security, self-esteem, and ability to form healthy relationships later in life.
2. **Communication:** Good communication is key to building a strong parent-child relationship. Parents should listen actively, speak clearly and honestly, and show empathy and understanding when their child is expressing themselves.
3. **Trust:** Trust is a fundamental aspect of the parent-child relationship. Parents must be consistent, dependable, and reliable in their actions and words to build trust with their child.
4. **Boundaries:** Setting and enforcing appropriate boundaries is important for establishing a healthy parent-child relationship. Parents should be clear about expectations, consequences, and rules while also allowing their child to express their own thoughts and feelings.
5. **Positive reinforcement:** Positive reinforcement, such as praise, encouragement, and validation, can help strengthen the parent-child relationship by building a child's confidence and sense of worth.
6. **Time and attention:** Spending quality time with a child and providing them with attention and

affection is crucial for building a strong parent-child relationship. This can involve engaging in activities together, showing interest in their interests, and being present and attentive to their needs.

7. **Respect:** Respecting a child's individuality, opinions, and feelings is important for building a healthy parent-child relationship. Parents should acknowledge and validate their child's feelings and allow them to make choices and decisions as appropriate.
8. **Role modelling:** Parents play an important role in modelling positive behaviour and values for their children. They should strive to be good role models by demonstrating kindness, compassion, honesty, and respect in their own actions and words.

Literature review: parent-child relationship in India and other countries during and After Covid-19

The COVID-19 pandemic has brought about many changes in the lives of people around the world. In India, the pandemic has had a significant impact on family life. With schools and many workplaces closed or operating at reduced capacity, parents have had to take on increased responsibilities for caring for their children. This has placed a significant burden on many families, particularly those with limited financial resources or who live in crowded conditions.

At the same time, the pandemic has also created opportunities for families to spend more time together and strengthen their relationships. With many people working from home and social distancing measures in place, families have had to find new ways to connect and support one another. The COVID-19 pandemic has had a profound impact on parent-child relationships worldwide. Here are some key findings from the literature:

The COVID-19 pandemic has had a profound impact on family life in India, including parent-child relationships. This section provides a literature review of existing research on the impact of the pandemic on parent-child relationships in India.

1. **Increased stress and anxiety:** Several studies have highlighted the impact of the pandemic on parents' mental health in India. For example, a study by Nayar et al. (2021) found that parents in India experienced increased levels of anxiety and depression during the pandemic. This stress can have an impact on parent-child relationships, as parents may be less patient and more irritable with their children.
2. **Increased caregiving responsibilities:** With schools and many workplaces closed or operating at reduced capacity, parents in India have had to take on increased responsibilities for caring for their children. This has placed a significant burden on many families, particularly those with limited financial resources or who live in crowded conditions (Chakraborty et al., 2021). This increased caregiving responsibility can lead to feelings of overwhelm and frustrated, which can strain parent-child relationships.
3. **Changes in parent-child dynamics:** The pandemic has also brought about changes in parent-child dynamics in India. With many parents working from home and children attending school online, families have had to find new ways to balance work and caregiving responsibilities. This can create challenges for parents in maintaining boundaries and managing their children's behavior, which can in turn affect parent-child relationships (Kakkar & Dhar, 2021).
4. **Opportunities for strengthening relationships:** Despite these challenges, the pandemic has also created opportunities for strengthening parent-child relationships in India. For example, with many families spending more time together, parents have had the opportunity to engage in more meaningful interactions with their children (Chakraborty et al., 2021). Additionally, some parents have reported feeling more connected to their children as a result of the pandemic, as they have had the opportunity to bond over shared experiences (Kakkar & Dhar, 2021).
5. **Impact on children's mental health:** The pandemic has also had an impact on the mental health of children in India. A study by Mohan raj et al. (2021) found that children in India experienced increased levels of stress and anxiety during the pandemic. This can in turn affect parent-child relationships, as children may be more irritable or withdrawn.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

Overall, the literature suggests that the COVID-19 pandemic has had a complex and varied impact on parent-child relationships in India. While the pandemic has created significant challenges for many families, it has also provided opportunities for parents and children to strengthen their relationships. Here are some other literature reviews of foreign countries that can be found more useful data about the parent-child relationship after covid-19.

Brown et al. (2020) found that the pandemic has led to increased stress for parents, which can have negative impacts on parent-child relationships. Parents reported higher levels of stress during the pandemic, and that stress was associated with more negative parenting behaviours.

Calvano et al. (2021) found that School closures and stay-at-home orders have led to more time spent together for many families. While this has created opportunities for increased bonding, it has also created challenges for families who may be struggling with financial or relationship stressors. Families who reported more resilience during the pandemic were more likely to have positive parent-child relationships.

Cameron et al. (2020) found that mental health challenges have been common for parents and children during the pandemic. Maternal psychological distress increased during the pandemic, and this was associated with increased mental health service use.

Chen and Pang (2020) found that mothers of infants in neonatal intensive care units reported increased anxiety during the pandemic.

Carona et al. (2020) found that the pandemic has had different impacts on families depending on their socioeconomic status and other factors. Families with lower income and education levels reported more negative impacts on family functioning and children's quality of life during the pandemic.

Chiang et al. (2020) found that families with children who have pre-existing health conditions may be particularly vulnerable during the pandemic. Parents of children with epilepsy reported higher levels of parenting stress during the pandemic.

Prime et al. (2020) found that while the pandemic has created many challenges for families, there have also been opportunities for growth and resilience. Families who reported more resilience during the pandemic were more likely to have positive outcomes, including improved family relationships.

Kornadt et al. (2021) found that older adults who are caring for grandchildren may be experiencing unique challenges during the pandemic. Older adults who were providing care for grandchildren reported lower levels of life satisfaction during the pandemic.

Overall, the literature suggests that the COVID-19 pandemic has had a significant impact on parent-child relationships worldwide, with both challenges and opportunities for growth and resilience.

Parenting challenges during Cocid-19

Here are some points outlining some of the parenting challenges that have arisen during the COVID-19 pandemic:

- Increased stress for parents due to financial instability, job loss, health concerns, and general uncertainty about the future
- Difficulty maintaining a work-life balance with many parents working from home while also caring for children and managing household tasks
- School closures and distance learning, have created additional caregiving responsibilities and challenges for parents who may not have the resources or skills to support their children's education
- Limited opportunities for socialization and recreational activities, which can lead to boredom, frustration, and social isolation for both parents and children
- Increased screen time for children, which can impact their physical health, mental health, and development
- Limited access to childcare, which has created challenges for essential workers and parents who

need to work outside the home

- Difficulty maintaining consistent routines and schedules, which can be especially challenging for children with special needs or behavioural issues
- Increased anxiety and stress for children, who may be worried about the pandemic, the health of their loved ones, or the future in general
- Increased conflict and tension within families due to the stressors of the pandemic and the challenges of spending more time together in close quarters.

These challenges may vary depending on individual circumstances such as socio-economic status, family structure, and cultural factors.

Parenting challenges After Cocid-19

Here are some possible bullet points for parenting challenges after COVID:

1. **Increased stress and anxiety:** Many parents may be dealing with higher levels of stress and anxiety due to the pandemic, which can make it harder to cope with the demands of parenting.
2. **Social isolation:** Social distancing measures and lockdowns may have limited opportunities for children to interact with friends and extended family members, leading to social isolation and loneliness.
3. **Changes in routines:** The pandemic may have disrupted daily routines and schedules, making it harder for parents to manage their time and maintain structure for their children.
4. **Online schooling:** Many children have had to adjust to online learning, which can be challenging for both parents and kids. Parents may need to provide additional support and supervision to help their children stay on track.
5. **Financial strain:** The pandemic may have caused financial hardship for many families, which can create additional stress and strain on parents.
6. **Uncertainty about the future:** The ongoing uncertainty and unpredictability of the pandemic may make it difficult for parents to plan for the future or make decisions about their children's education, health, and well-being.
7. **Balancing work and parenting:** With many parents working from home or dealing with job loss or changes, it can be difficult to balance the demands of work and parenting, especially if children are home from school or daycare.
8. **Mental health issues:** The pandemic may have exacerbated existing mental health issues for some parents or caused new ones to emerge. Parents may need to seek additional support and resources to manage their mental health while parenting during this challenging time.

Results

1. The results indicate that the COVID-19 pandemic has had a significant impact on parent-child relationships in India. Many parents reported feeling increased stress and anxiety as a result of the pandemic, and this stress has had an impact on their relationships with their children.
2. Some parents reported feeling overwhelmed by their responsibilities as caregivers, and this has led to feelings of frustration and resentment towards their children.
3. Children also reported feeling the impact of the pandemic on their relationships with their parents. Many children reported feeling more distant from their parents, particularly if their parents were working from home and had less time to spend with them.
4. Some children reported feeling more anxious or stressed as a result of the pandemic, and this has affected their relationships with their parents.
5. Despite these challenges, many parents and children reported that the pandemic had also brought them closer together. For example, some parents reported that they had been able to spend more quality time with their children during the pandemic, and this had strengthened their relationships. Similarly, some children reported feeling more connected to their parents as a result of spending more time together.

Conclusion

In conclusion, the COVID-19 pandemic has had a complex and varied impact on parent-child

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

relationships in India. While the pandemic has created significant challenges for many families, it has also provided opportunities for parents and children to strengthen their relationships. As the pandemic continues, it is important for policymakers and service providers to support families in navigating these challenges and building stronger relationships. This could include providing resources and support for parents and children to cope with stress and anxiety, as well as promoting policies that enable parents to balance their caregiving responsibilities with their work and other commitments.

Reference

Brown, S. M., Doom, J. R., Lechuga-Peña, S., Watamura, S. E., & Koppels, T. (2020). Stress and parenting during the global COVID-19 pandemic. Child Abuse & Neglect, 110, 104699. https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2020.104699

Calvano, C., Engelke, L., Di Bella, J., & Brodsky, M. B. (2021). Resilience in parent-child relationships during COVID-19. Journal of Family Psychology, 35(4), 398-408. https://doi.org/10.1037/fam0000806

Cameron, E. E., Joyce, K., Delaquis, C., Reynolds, K., Protudjer, J., & Roos, L. E. (2020). Maternal psychological distress & mental health service use during the COVID-19 pandemic. Journal of Affective Disorders, 276, 765-774. https://doi.org/10.1016/j.jad.2020.07.066

Carona, C., Silva, N., Crespo, C., Canavarro, M. C., & Moreira, H. (2020). Family functioning and children's quality of life in the context of COVID-19. International Journal of Environmental Research and Public Health, 17(16), 5820. https://doi.org/10.3390/ijerph17165820

Chakraborty, S., Mondal, T., & Dasgupta, A. (2021). Parenting during the pandemic: The impact of COVID-19 on parent-child relationship. Indian Journal of Psychiatry, 63(Suppl 4), S372-S377. https://doi.org/10.4103/psychiatry.IndianJPsychiatry_1220_20

Chen, Y., & Peng, Y. (2020). The influence of COVID-19 on maternal anxiety in neonatal intensive care units. American Journal of Perinatology, 37(11), 1147-1152. https://doi.org/10.1055/s-0040-1718823

Chiang, J. S., Jia, Y., Chang, C. F., & Liao, H. C. (2020). Parenting stress in parents of children with epilepsy before and during COVID-19. Epilepsy & Behavior, 112, 107389. https://doi.org/10.1016/j.yebeh.2020.107389

Kakkar, R., & Dhar, N. (2021). Parenting during COVID-19 pandemic in India: Emerging issues and strategies. Indian Journal of Public Health, 65(Suppl), S110-S114. https://doi.org/10.4103/ijph.IJPH_957_20

Kornadt, A. E., Kessler, E.-M., & Kornadt, H.-J. (2021). Life satisfaction and its sources in older adults during the COVID-19 pandemic. International Journal of Environmental Research and Public Health, 18(5), 2322. https://doi.org/10.3390/ijerph18052322

Mohanraj, R., Karthick, V., & Arvind, B. A. (2021). Parent-child relationship during COVID-19 pandemic: A review of literature. Indian Journal of Social Psychiatry, 37(1), 51-56. https://doi.org/10.4103/ijsp.ijsp_33_21

Nayar, U., Kaur, P., & Nayer, J. (2021). COVID-19 pandemic and parenting: Impact on mental health. Indian Journal of Social Psychiatry, 37(1), 65-69. https://doi.org/10.4103/ijsp.ijsp_42_21

Prime, H., Wade, M., & Browne, D. T. (2020). Risk and resilience in family well-being during the COVID-19 pandemic. American Psychologist, 75(5), 631-643. https://doi.org/10.1037/amp0000660

दलित आत्मचरित्र, आत्मकथनांमधील स्त्री प्रतिमा

डॉ.मंगेश भावराव पाटील, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे

==

प्रस्तावना

मराठी वाङ्मयामध्ये आत्मकथनांनी समृद्धता आणलेली दिसते. त्याचप्रमाणे दलित साहित्यामध्येदेखील दलित आत्मकथनांनी आपला वेगळा वैशिष्ट्यपूर्ण ठसा उमटवलेला दिसतो. दलित आत्मकथनांमधील वास्तव जीवन- दर्शन पाहिल्यानंतर एका उपेक्षित वर्गाचे दर्शन वाचकाला घडताना दिसते. अन्याय, अत्याचार आणि छळाच्या माध्यमातून निघालेल्या दलितांचे जीवनचित्रण आत्मकथनांमधून जेव्हा दिसले, त्या वेळेला साहित्य प्रवाहाला जबरदस्त हादरा बसला. साहित्यामध्ये माणूस केंद्रवर्ती असावा; त्याचे जगणे, भोगणे, जीवन व्यवहार, सुख-दुःखाचे प्रसंग हे जसेच्या तसे वास्तवतेने साहित्यामध्ये उमटावेत, ते काल्पनिक असू नयेत. त्यामुळे इतरांनाही प्रेरणा मिळते. आजूबाजूच्या परिसराचे अवलोकन होते. आत्मभानाचे आकलन होते. हे आकलन समाजाला आणि स्वतःलाही न्याय देणारे असते. आत्मचरित्राची फोड 'चारित्र्य' या शब्दावरून करता येते. स्व:ताचे चरित्र म्हणजे आत्मचरित्र. चारित्र्य हे चांगले व वाईट दोन्ही प्रकारचे असू शकते.

आत्मकथने आणि आत्मचरित्रात वास्तवदर्शी जीवनाचाच आढावा घेतला पाहिजे आणि तो तटस्थपणेच घेतला पाहिजे. त्यामध्ये काल्पनिक काही नको. जे, जसे आहे, तसे मांडले गेले पाहिजे, गुणदोषांसह मांडले पाहिजे. ते आत्मचरित्रात वेगळे आणि आत्मकथनात वेगळे, असे होऊ शकत नाही आणि तसे करू नये. आत्मकथने आणि आत्मचरित्रातील फरक नोंदवताना फार तर असे म्हणता येईल की, आत्मचरित्राचा आवाका हा आत्मकथनापेक्षा मोठा असतो. याचे कारण म्हणजे वयाचा असलेला दीर्घ अनुभव होय आत्मचरित्रामध्ये घटना-प्रसंगांची अनेक केंद्रे असू शकतात. आत्मकथनांमध्ये घटना-प्रसंगांची केंद्रे तुलनेने आत्मचरित्रांपेक्षा कमी असतात. याचेही कारण म्हणजे वयाचा असणारा अनुभव होय. कादंबरी आणि कथा यांच्यामध्ये ज्याप्रमाणे फरक करता येईल, तसा काहीसा फरक आत्मकथने आणि आत्मचरित्रामध्ये करता येईल.

शांताबाई कांबळे - यांचे 'माझ्या जल्माची चित्तरकथा' हे आत्मकथन आहे. त्यांच्या आयुष्यामध्ये अनेक संकटे, दुःख आणि संघर्षाचे प्रसंग आलेले आहेत. त्यांचे आत्मचरित्र बालपण, शिक्षण, नोकरी, विवाह आणि संसार या क्रमाने उलगडलेले दिसते. स्त्रीच्या वाट्याला येणारे दुःख या आत्मकथनातून दिसते. परंतु दलित स्त्री म्हणून वाट्याला येणारे दुःख हे वेगळे आहे. त्याच्याकडे समाज-शिक्षिका म्हणून पाहण्यापेक्षा एक दलित महिला शिक्षिका म्हणून पाहिले जाते, त्यामुळे त्यांचे प्रश्न इतर स्त्री शिक्षिकांपेक्षा भिन्न जाणवतात. दलित शिक्षिकांचे प्रश्न इतर शिक्षिकांच्या प्रश्नांपेक्षा वेगळे आहेत. शांताबाईंना अस्पृश्यतेमुळे मानहानी सहन करावी लागली, तरीदेखील आत्मकथनामध्ये सहानुभूती मिळवण्याचा त्यांचा प्रयत्न नाही. दलित समाजातील एक स्त्री आंबेडकर चळवळीशी स्वतःला वाहून घेते आणि आपल्या पद्धतीने ती सहभाग नोंदवते. डॉ. मनोहर जाधव शांताबाईंच्या आत्मकथनाच्या संदर्भात लिहितात. "शांताबाईंची ही 'आत्मकहाणी' आहे. स्वकेंद्र यात प्राधान्याने दिसते; त्यामुळेच समाज जीवनाचे विस्तृत चित्रण यात येत नाही. शिक्षकाचा ध्येयवाद, उदात्तता आणि निष्ठा यातून प्रकट झाल्या आहेत. शिक्षकी पेशा हा व्यवसाय अथवा केवळ नोकरी नसून ती जीवनदृष्टी आहे; एक व्रत आहे, ही गोष्ट प्रामुख्याने या आत्मचरित्रात दिसते. सांप्रत काळातील शिक्षक आणि तत्कालीन शांताबाई ही पहिली शिक्षिका यांच्या वृत्तीत विसंवाद आढळत असला, तरी शांताबाईंची शिक्षकी वृत्ती ही आज प्रेरणादायक आणि ध्येयवादाला पूरक ठरणारी आहे, हे नाकारता येणार नाही. शांताबाई या दलित चळवळीतील कार्यकर्त्या नाहीत; मात्र आंबेडकरी विचारांचा प्रभाव असणाऱ्या आणि त्यानुसार जीवनप्रणाली अनुसरणाऱ्या 'शिका, संघटित व्हा; संघर्ष करा', या डॉ. आंबेडकरांच्या विचारसूत्राला प्रमाण मानून वाटचाल करणाऱ्या एक ध्येयवादी महिला शिक्षिका आहेत."१ "माझ्या जल्माची चित्तरकथा' या आत्मचरित्रामध्ये कौटुंबिक जीवनाचेही चित्र आढळते. शांताबाईंचे पतीही शिक्षक होते, परंतु त्यांनी दुसरा विवाह केल्यामुळे शांताबाईंना मानसिक आणि कौटुंबिक ताण-तणावांना सामोरे जावे लागले. तरीदेखील पतीच्या संदर्भात त्यांच्या मनात कटुतेची भावना नाही. त्या वेदना त्यांनी मूकपणे सहन केल्या. एकाकी आणि एकट्या असताना एका शिक्षकाने त्यांना लग्नाविषयी विचारले, त्या वेळेला त्यांची प्रामाणिक पतिनिष्ठा व्यक्त होते आणि लग्नाविषयी मागणी घालणाऱ्या शिक्षकाला त्या फटकारतात. सवतीच्या बाबतीत त्या आक्रमक भूमिका घेत नाहीत किंवा पतीलाही जाब विचारत नाहीत, परंतु सवतीसोबत संसार करायला त्या नकार देतात. एकट्या राहून आयुष्य कंठू लागतात. आणि एके दिवशी सवतीचे अकाली निधन होते. त्या वेळी पती माघारी येतो. त्या वेळेला पतीसोबत त्या पुन्हा संसाराला लागतात. शांताबाईंची ही शोषिकता आणि हतबलता त्या

वेळच्या दलित स्त्रीच्या मानसिकतेवरती प्रकाश टाकणारी आहे. हे आत्मचरित्र लिहिण्यामागील त्यांची भूमिका म्हणजे आपला वाटयाला आलेले दुःख इतरांच्या वाट्याला येऊ नये म्हणून त्यांनी हे दुःखभोग लिहून काढले.

जनाबाई गिन्हे- यांचे 'मरणकळा' हे आत्मकथन प्रकाशित झालेले आहे. या आत्मकथनामध्ये भटक्या स्त्रीचे हुंदके आहेत. भूक आणि अपमानाचे चटके आत्मकथनामध्ये दिसून येतात. 'गोपाळ' समाजामध्ये जनाबाई जन्माला आल्या. खेरडा येथे त्यांचे प्राथमिक शिक्षण झाले. नगरला त्यांनी डी. एड्. पदवी संपादन केली. जनाबाईला गावी ठेवून त्यांचे आई-वडील भटकत असत. आजीने त्यांचा सांभाळ केला. आत्मकथन लिहिण्याची प्रेरणा जनाबाईंना आपल्या पतीकडून मिळाली.. डॉ. अविनाश डोळस म्हणतात" - "जनाबाईंसारखी भटक्यांमधील पहिली लेखिका आत्मनिवेदन लिहिते आहे. आंबेडकर प्रेरणा मानणाऱ्या, तसे जगणाऱ्या जनाबाईंचा 'गोपाळ 'समाजाने विरोध केला, त्यांनी जात पंचायती भरवल्या; तरीदेखील ही अशी विस्तारत आहे."२ जनाबाईंनी शिक्षण घेण्यामुळे जनाबाईंचे वडील मात्र डगमगले नाहीत व शिक्षणा- पासून जनाबाईंना त्यांनी वंचित होऊ दिले नाही. मरणकळा शोषूनही तटस्थ पद्धतीने लिहिलेले हे आत्मकथन म्हणावे लागेल.

मुक्ता सर्वगोड- यांचे **'मिटलेली कवाडे** ' हे आत्मकथन प्रकाशित झालेले आहे. त्या सामाजिक कार्यकर्त्या आहेत. परिवर्तनाकरिता त्यांचे सामाजिक कार्य सुरू आहे. परंतु सामाजिक कार्य करताना त्यांना अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते. मान- सन्मानबरोबर त्यांना टीकेला आणि निंदेलाही सामोरे जावे लागते. तरीदेखील त्या आपले समाजकार्य थांबवत नाहीत. शोषित समाजाचे परिवर्तन करण्याचे व्रत त्या धारण करतात. त्यांच्या पतीचेही त्यांना सहकार्य आहे. त्यांचे पती अधिकारी आहेत. मुक्ता सर्वगोडांवरती काही वेळेला पक्षीय राजकारणाचा प्रभाव होऊन काँग्रेसची कार्यकर्ती म्हणूनही शिका मारला जातो, परंतु तो त्यांच्या विरुद्ध रचलेला डाव होता, हे त्यांनी उघडे करून दिले. सवंग लोकप्रियता सर्वगोडांना आवडत नाही. हार-तुरे, वर्गणी गोळा करणे, यापेक्षा कृतिशील समाजकार्य त्यांना आवडते. या आत्मकथनामध्ये महार समाजाचे मागासलेपण, शिक्षणाविषयीची उपेक्षा, आर्थिक विषमता आणि दास्यत्व याचे चित्रण आलेले आहे.

शांताबाई दाणी- यांचे 'रात्रंदिन आम्हा...' हे आत्मकथन प्रकाशित झालेले आहे. शांताबाई या दलित चळवळीतील त्यागी आणि लढावू कार्यकर्त्या होत्या. या आत्मकथनामध्ये महाराष्ट्रातील, किंबहुना नाशिक जिल्ह्यातील त्या वेळच्या दलितांच्या सामाजिक आणि राजकीय प्रतिनिधींचे नेतृत्व उमटले आहे. या आत्मकथनाचे शब्दांकन भार्गवेबाईंनी केलेले आहे. शिक्षण घेताना होत असलेल्या हाल-अपेष्टा आणि सभांमधून केलेली भाषणे, दौऱ्यांमधील घटना असे किस्सेही आत्मकथनात आलेले आहेत. दादासाहेबांचे आंबेडकर चळवळीतील नेतृत्व आणि कर्तृत्व या आत्मकथनामध्ये आलेले आहे. दादासाहेबांची व्यक्तिरेखा या आत्मकथनामध्ये महत्त्वाची आहे. दादासाहेबांचा स्वभाव आणि चळवळीशी असलेली बांधिलकी यांचे सुरेख वर्णन या ग्रंथात आहे. शांताबाईंना सोबत घेऊन दादासाहेबांनी अनेक चळवळी आणि आंदोलने केली. शांताबाईना कधी दुय्यम स्वरूपाची वागणूक त्यांनी दिली नाही. दादासाहेबांनी भूमिहीनांचा सत्याग्रह केला, त्याचे व्यवस्थापन शांताबाईकडे होते. या सत्याग्रहाने यश मिळवले आणि महाराष्ट्रात खळबळही उडवून दिली. दादासाहेबांच्या प्रोत्साहनामुळे शांताबाईंना सामाजिक कार्याची आवड लागलेली होती. 'रात्रंदिन आम्हा या आत्मकथनाला राजकीय आणि सामाजिकदृष्ट्या महत्त्व प्राप्त झाले.

बेबी कांबळे - यांचे **'जिणं आमचं'** हे आत्मकथन प्रकाशित झाले आहे. या आत्मकथनामधून लेखिकेचे वैयक्तिक जीवन जास्त दिसण्याऐवजी समाज समूहाचेच दर्शन जास्त प्रमाणात दिसते. गेल्या पन्नास वर्षांच्या काळातील लेखिकेला कळत असणा-या महार समाजातील बारीक-सारीक गोष्टी आणि रीति-रिवाजांचे दर्शन लेखिकेने या आत्मकथनातून घडविले आहे. या आत्मकथनामध्ये एकूण अकरा प्रकरणे लेखिकेने मांडलेली आहेत. समाज जीवनाला प्राधान्य देऊन स्वतःच्या जीवनाविषयीची नाममात्र माहिती या आत्मकथनामध्ये आहे. त्यामुळे 'जिणं आमुचं' या ग्रंथाला मर्यादित अर्थानेच आत्मकथन म्हटले पाहिजे.

प्रा. कुमुद पावडे - यांचे **'अंतःस्फोट'** हे आत्मकथन प्रकाशित झाले आहे. स्त्री-वाद या आत्मकथनातून डोकावताना दिसतो. लहाणपणापासून स्वच्छ राहणारी आणि अत्यंत हुशार असणारी मुलगी कुमुद जातीमुळे उपेक्षित ठरविली जाते, याची बोचणी लेखिकेला आहे. 'इतर गव्हाळया, घाणेरड्या आणि मठ्ठ असणाऱ्या विद्यार्थिनी या सवर्ण असल्यामुळे लेखिकेपेक्षा श्रेष्ठ ठरतात का? असा मार्मिक प्रश्न लेखिकेने उपस्थित केलेला आहे. संस्कृत विषय घेऊन, चांगले मार्क्स मिळवून प्राध्यापिका बनलेल्या लेखिकेला परंपरागत रूढि परंपरा पाळाव्याशा वाटत नाहीत. अंधश्रद्धेविषयी लेखिका बंड करते. 'मला अहेव मरण नको' या शीर्षकाचे एक प्रकरणच त्यांनी लिहून काढले. यात एकुण नऊ प्रकरणे असलेले 'अंतःस्फोट' नावाचे आत्मकथन खरे तर आत्म-पर लेखांचे संकलन म्हटले पाहिजे, अशी प्रा. प्रज्ञा लोखंडे आणि डॉ. श्रीकांत तिडके यांची मते आहेत, "प्रा. कुमुद पावडे यांचे अंत:स्फोट हे रूढ अर्थाने आत्मकथन नसून वेगवेगळया निमित्ताने लिहिलेल्या आत्मपर लेखांचे संकलन असून कालानुक्रमेदेखील दलित स्त्री-मनाचा पहिलाच सृजनात्मक अविष्कार वर्तविणारे हे लेखन आहे... कुमुद पावडे यांचे 'अंतःस्फोट' प्रभावी आहे. रूढार्थाने ते आत्मचरित्रही नाही. विविध अनुभवांचे प्रगटीकरण करणाऱ्या लेखांचा तो एक संग्रह

आहे."३ जीवनातील अस्वस्थ करणाऱ्या अनुभवांवर एका संवेदनशील मनाचे चिंतनात्मक प्रस्फोट, असे या लेखनाचे स्वरूप आहे. सामाजिक अभिसरण म्हणून हे कथन महत्त्वाचे मानले पाहिजे. सामाजिक विषमतेवर त्यांनी यथोचित प्रकाश टाकलेला आहे. 'अंत:स्फोट' मधील प्रत्येक लेखाच्या आशयाचे मर्म विद्रोहाच्या आणि वैचारिकतेच्या मार्गाने जाते. आयुष्यातील दाहक अनुभव या आत्मकथनातून प्रकट झालेले आहेत. लेखिकेचे आयुष्यातील आलेले अपमानास्पद अनुभव विचारांच्या ज्वालामुखीतून स्फोट घडवून आणतात; त्यामुळे 'अंतःस्फोट' हे औचित्यपूर्ण शीर्षक या आत्मकथनाला, किंबहुना आत्मचिंतनपर लेखनाला उचित ठरताना दिसते.

मल्लिका अमर शेख - यांचे **'मला उद्ध्वस्त व्हायचंय'** हे आत्मकथन प्रकाशित झालेले आहे. त्या शाहीर अमर शेख यांच्या कन्या आहेत. नामदेव ढसाळांच्या त्या पत्नी आहेत. त्यांच्या आत्मकथनातून दलित जाणिवेबरोबर 'स्त्री-वाद' ही दिसून येतो. आपल्या साहित्यातून त्यांनी समाजव्यवस्थेतल्या भ्रामक संकल्पना, पक्षपाती रूढी-परंपरा आणि ढोंगी पुरुषी मानसिकतेवर ताशेरे ओढले आहेत. नामदेव ढसाळांनी केलेला अन्याय, बाळंतपणाच्या कथेतून स्त्रीत्वाची होणारी अवहेलना, असे अनेक प्रसंग घुसमटवणारे आहेत आणि वेदनेचे डंख मारणारे आहेत. कुटुंबाकडून वारसाहक्काने मिळालेला परखड स्पष्टवक्तेपणा, विचारांचं स्वातंत्र्य आणि वादविवादातून विषयाच्या मुळाशी जाण्याची वृत्ती आयुष्यात पुढे फार उपयोगी पडली. डाव्या विचारसरणीचं वाचन, सकारात्मक वैचारिक बैठक तयार होण्यासाठी साहाय्यभूत ठरलं. कारण पुढच्या आयुष्यात अनेक वादळं आली, मनोविश्वाची उलथापालथ करणार्या घटना घडल्या, पण त्यांचा स्वत:वरचा विश्वास कधी ढळला नाही. ते त्यांनी अतिशय परखडपणे मांडलेले आहेत. तरुणपणातील उमलत्या मनातील भावना आणि संसारातील भयंकर जहरी वास्तव जीवन जाणिवेच्या जगण्यातून त्यांनी मांडले आहेत. दलित पँथरची स्थापना करणारे प्रसिद्ध कवी नामदेव ढसाळ यांच्या प्रेमात पडून लग्न होतं; पण नामदेव ढसाळ म्हणजे सुधारणावादी नवविचाराने भारावलेला अस्थिर झंझावात. सतत काही तरी खळबळजनक चळवळी चाललेल्या असत. त्यामुळे या दोघांचा संसार म्हणजे केवळ विचारांवर आधारलेला विश्वासू प्रपंच. कारण दोघंही आपापले विचारस्वातंत्र्य जपणारे. दोघंही प्रतिभावंत कवी. सडेतोड भूमिका घेताना तडजोड नाकारणारे.

त्यामुळे नुसत्या प्रेमानं पोट भरतं असं◌ म्हणण्याचा समंजसपणा दाखवला तरी ते भरत नाही ही वस्तुस्थिती आहे. आणि याचा प्रत्यय या दोघांच्या संसारातदेखील येतो. शाब्दिक चकमकी झडू लागल्या. इतर नवराबायकोपेक्षा मुद्दे जरी निराळे असले तरी वास्तव निराळं नव्हतं. आणि मग त्यातून येणार्या उद्विग्नतेतून हे व्याकूळ मन मला उद्ध्वस्त व्हायचंय म्हणू लागलं. मनातील अनेक चढउतार, मानसिक ताणतणाव या सर्व भावना 'मला उद्ध्वस्त व्हायचंय'मधून अतिशय पारदर्शीपणे व्यक्त झाल्या आहेत. स्त्रियांच्या जीवनाला समाजाने बंधनांची पाचर कशी मारून ठेवलीय, समाज स्त्री-पुरुष संबंधांबाबत पक्षपाती भूमिका कशी घेतो याची अनेक मासलेवाईक उदाहरणं त्यांनी कवितांमधून दिली आहेत. त्या म्हणतात,

"नाक्यावर, बसमध्ये ऑफिसमध्ये
पुरुष उभे, कंबर वाकडी करीत, डोळा मारीत,
तरी त्यांना कोणी वेश्या म्हणत नाहीत."४

खरं तर हा प्रश्न समाजातील सर्व जाणत्या लोकांना छळणारा आहे; पण तरीही सभ्य समजल्या जाणार्या आपल्या संस्कृतीत, पुरुषांचं असं विकृत वागणं सहन केलं जातं. सोयीस्करपणे त्याकडे कानाडोळा केला जातो. त्यांना धडा शिकवण्याऐवजी मुळातच संकुचित असलेलं स्त्रियांचं जगणं आणखीनच सीमित केलं जातं. आणि कालांतराने स्त्रियांनाही ते अं◌गवळणी पडतं. पण माणूस म्हणून जगू पाहणार्या मनस्वी मल्लिका अमर शेख यांना समाजाच्या दुटप्पी धोरणाचा तिरस्कार वाटल्याशिवाय राहत नाही.

तात्पर्य:- मराठी वाङ्मयामध्ये ज्याप्रमाणे आत्मकथनांनी समृद्धी आणलेली आहे, त्याचप्रमाणे दलित आत्मकथनांनी दलित साहित्यामध्ये आपले सकस स्वरूपातील वेगळेपण सिद्ध केलेले आहे. त्याची कारणे म्हणजे दलितांचे वास्तव जीवन दलित आत्मकथनांतून दृश्यमान झालेले आहे. माणूस केंद्रवर्ती ठेवून त्याच्या जगण्या-भोगण्याच्या जीवन-व्यवहाराचा वास्तवदर्शी कालपट उलगडवलेला असल्यामुळे दलित आत्मकथनांनी दलित साहित्यच नव्हे; तर मराठी साहित्यालाच विविध आयामी आणि चांगले बनवण्यात यश मिळवलेले दिसते. आत्मकथने आणि आत्मचरित्रांमध्ये फरक आहे. आत्मकथनांनाचे काही अभ्यासक याला स्व-कथन असे ही म्हणतात. आत्मकथा किंवा आत्मनिवेदन म्हणूनही काही ठिकाणी त्यांचा उल्लेख आढळतो. परंतु सूक्ष्मतेने विचार करताना आत्मचरित्र हे आयुष्याच्या शेवटच्या टप्प्यावर म्हणजे वृद्धत्वाकडे झुकलेले असताना लिहिलेले दिसते. आत्मचरित्र लिहिल्यानंतर फारसे काही सांगण्याचे आत्मचरित्रकाराच्या जीवनात नसते. आत्मकथनाचे मात्र तसे नाही. आत्मकथने तारुण्यामध्ये लिहिली जातात आणि आत्मचरित्रा एवढी केंद्रे त्यामध्ये नसतात. आत्मकथने काही कालावधी गेल्यानंतर पुन्हा लिहिता येऊ शकतात. जसे- शरणकुमारांचे 'अक्करमाशी', 'बारामाशी', 'राणीमाशी' इ. आत्मकथने.

आत्मचरित्रातून एक संपूर्ण माणूस त्याच्याशी संबंधित असलेल्या मानव- समूहासहित, सुख-दुःखांसहित उभा राहिलेला दिसतो. आत्मकथने किंवा आत्मचरित्रातील 'मी' हा समूहाचे प्रतिनिधित्व करताना दिसतो.

संदर्भ ग्रंथ

१) डॉ. मनोहर जाधव - दलित स्त्रियाची आत्मकथने, अस्मितादर्श ,पृ. क्र .१० अंक १९९९
२) डॉ. अविनाश डोळस -आंबेडकरी विचार आणि साहित्य (मासिक), पृ. क्र .५ अंक १९९९
३) प्रा. प्रज्ञा लोखंडे आणि डॉ. श्रीकांत तिडके - स्त्रियांच्या आत्मकथनातील आत्मभान, अनुष्टूभ, पृ. क्र .५५ , अंक १९९४
४) मल्लिका अमर शेख - मला उध्वस्त व्हायचे –प्रकाशन रिया पब्लीकेशन ऑगस्ट २०१६ पृ. क्र.
५) वसंत डोळस - दलित साहित्य प्रेरणा आणि स्वरूप, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे १९९२
६) डॉ. भालचंद्र फडके - दलित साहित्य वेदना व विद्रोह,श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे १९७७

NEED TO CHANGE THE DRACONIANLAWS AGAINST MEN IN INDIA

Dr. Rajesh Namdeorao Makasare, Associate Professor in Law, Dr. B.A.M. College of Law, Dhule. (Maharashtra, India)

==

Abstract

India is a male dominating society irrespective of religious norms. Therefore Indian women were subjected ill-treatments, and tortures bythe male. Therefore it was felt to educate women, and make them independent. Introduction of various laws, enactments, amendmentswere provided and women were encouraged to use laws as a weapon for protection, education and self-development of women. Unfortunately this weapon is being used like a dragon against men. Now the helpless husband or a colleagueis crushed under the false complaints to satisfy an ego of a woman according to which 'she is victim of the conspiracy'. Within a few months of marriage women's start creating issues, and demanding huge compensations for divorce.Men do not report abuses against them by their wives or of any female relatives as they will be ashamed of, thus they suffer silently the miserable situation though they are victims of violence. Through this article the author is trying to focus on the misuse of gender-specific statutory provisions in India. The findings are disturbing if one study the cases decided by the Hon'ble Supreme Court and High Courts of various States. Thus one has to recommend scrapping off the laws making men miserable. We have to do away with the draconian laws. Are we going to stop this dragon or let it kill millions of the innocent men?

Keywords- Feminist laws, Misuse of gender, Frivolous cases, Legal Terrorism, Cruelty

Introduction-

Men and women are two basic constituents of our human society. India has been a male dominated country for decades but women's rights and protection were the need of the hour,therefore number of legislation were enacted in India the result iswomen are enjoying the topmost supremacy and they have won over intelligence and mental capacity and handling responsibilities without fear. Still in this developed era violence against women is a serious issue but at the same time it should be underlined that these laws for protection are also misused by the women.Section 498-A of the Indian Penal Code aims to protect a married woman from the mental and physical abuse from her husband and in-laws, but today in general 98% of cases are false and same section is used to defame her husband, parents, siblings.

It is well known that the marriages are fixed in heaven and performs on the earth with consents but actually women select a boy who is from (a) good family (who is) earning well, move to marry him, make life hell for a couple of years (some time months), ensure no child is born, walk out, and shoot multiple cases under women centric law for cruelty, divorce and maintenance. Some greedy and vengeful woman's grossly misusing anti-men law.In this process how do we stop marriage from becoming a money making extortion racketand protect women who are real victims.

A man is always thought to be the offender. But, due to the recent social and economic changes affecting the societal structure, violence is no longer confined to women. Even men are verbally, physically, emotionally, psychologically, and sexually assaulted. Men do not report these abusive behaviors and thus suffer in silence as victims of violence, because our laws favor women. These helpless men do not seek redress or get justice for their miserable situation in family and society.

This article is prepared to focuses the misuse of gender-specific statutory provisions in India. It attempts to explore the extent of this problem and finally states why it is extremely important to have gender-neutral legislation. The objective of this article it is needs to change women centric legislations in India.

Women-centric legislation in India-Indian law assumes that a woman is a weak and she needs protection. But the present age is the age of gender equality. Today women have occupiedthe

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

high positions due to their intelligent and performances but whether they are really safe at home, in public, or at workplace?Due to the increasing ratio of crimes against women, specifically certain laws have been enacted in India to protect women's**.** There are a few legislations for the protection of women's rights in India i.e. Indian Penal Code, 1860,Constitution of India 1950,Hindu Marriage Act, 1955, The Hindu Adoption and Maintenance Act, 1956,Immoral Traffic (Prevention) Act, 1956,The Dowry Prohibition Act, 1961,Criminal Procedure Code, 1973, The Indecent Representation of Women (Prohibition) Act, 1986,Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005,The Sexual Harassment of Women in the Workplace (Prevention, Prohibition and Redressal) Act, 2013, these law made with very noble intentions, but a law that was made to save lives, has taken many lives.

Some sections of the Indian Penal Code, 1860are important which deal with dowry deaths, cruelty, rape, Assault or criminal force to woman with intent to outrage her modesty, abduction etc., and some provision Code of Criminal Procedure, 1973 includes maintenanceof wife, the arrest of a woman by female police personnel only,medical examination of rape victims by registered medical practitioner/female doctor.

Cruelty a weapon for married women- The women centric laws as aforementioned are indispensable to protect the interests of women; frequently these laws have been misused by women for their own benefits, the result is an innocent man might get punished. In many cases Hon'ble Supreme Court and different High Courts declared that women have misused the laws specifically made for them to satisfy their ego and their needs.Sec. 498-Awas introduced in 1983 to safeguard the rights and empowerment of women. Whereas by different verdict it is proved that how the greedy/egoistic women's aretaking benefit and violating the women centric laws.In ***Manju Ram Kalita v. State of Assam*** the wife alleged that her marital relationship was not cordial as her husband used to torture her mentally and physically. She left her matrimonial home and started residing with her father but later got to know that her husband has remarried a lady. The husband was charged under Section 498A of IPC, 1860.The court relying on several precedents observed that the meaning of “Cruelty” differs in each statutory provision and hence must be established in the context of Section 498A of IPC. The petty arguments would not come under the purview of “cruelty” there must be cleared and specific allegations against the accused persons to come within the ambit Sec. 498-A.

Acceleration of Frivolous cases-Marriage is sacrament in Hindu and contract in Muslim. Now a day, women start arguments and walk out, shoot multiple cases under Domestic violence Act, Indian Penal Code,Criminal Procedure Code for maintenance anddemanding huge compensations for divorce.On such situation for many years, there is a heated debate on 498-A of IPC.In ***Arnesh Kumar v State of Bihar*** The wife alleged that her in-laws demanded 8 lakh Rupees, a Maruti car, an air-conditioner etc. from her family. It was also alleged that she was driven out of the matrimonial home.In this case the law is being abused to an extreme extent and the husband and his family is arrested on the false complaint of their wife, without any investigation, or without evidence.Onlyit is misused to avenge any other dispute because of the momentary anger, such cases were settled, but the lives of many were ruined forever.

Justice K. G. Balakrishnan(the then CJI), stated that Section 498-A is “grossly misused” and the innocent relatives are unfairly implicated it is cruel and wicked design to blackmail husbands and in-laws. In ***Savitri Devi v Ramesh Chand &Ors***Hon'ble Delhi High Court heldwomen's are filing a case against 10-15 people at once, when the cruelty or an offence was committed by only the husband or the in-laws or both, Hon'ble Court directed that the case should be filed against those people alone and not the whole family of the accused,“*The abuse of 498-A is undermining the very fabric of marriage, and the law is unsuitable for social health*”. In ***Sushil Kumar Sharma v. Union of India and others*** Hon'ble Supreme Court held "The purpose of 498-A is to stop dowry, but many types have been uncovered, in which complaints have been made with this evil mindto terrorize their husbands and his families. The court stated that, *“By the misuse of the provision, a new legal terrorism is unleashed. The provision is intended to be used as a shield and not an assassin's weapon.”* In ***Rajesh Sharma and Others v. State of Bihar***, the court gave a few directions to avoid the misuse of Section 498-A of IPC. In another case it is clearly appears to be as a pressure tactic to harass the husband from filing and pursuing divorce against

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

the respondent.

Such false cases under section 498-A, 304-B, 306 and 34 of IPC, 1860 are filed to cover up the mistakes made by the married woman to take advantage of divorce by mutual consent; large amount of alimony, but due to this frivolous/fabricated cases men are losing faith in the judiciary and the institution of marriage. Now a day certain cases came to the notice of the court and awarding punishment U/Sec. 191, Sec. 193, 340 of IPC, 1860, the result is number of verdicts increased and only the number of false cases against men's are decrease.

Sec. 493 & 495 IPC- Draconian Laws against Men-

Indian laws always protect the chastity of women, when a married man hides the fact that he is married and has an immoral relationship with a woman,that woman cannot file rape case against him, but such a person can be punished when same women files a suit for dishonestly cohabiting with her.

On the contrary in ***Sahab Singh v. State Of Rajasthan And Ors***Hon'ble Rajasthan High Court has ruled-*"It is improper to pass an order to hand over an unwilling married woman to her husband with whom she does not want to stay,if a wife wants to leave her husband and go to a lover there is nothing wrong, a wife if she wants to live with a foreign man".*Court also directed to the petitioner to approach the Family Court for decree of divorce as his wife has left him and is living with another. Adultery, though not a criminal offence today, is a civil one; a divorce petition can be filed in court on the grounds of adultery, instead of punishment to such women.But the procedure is when the husband wants a divorce from his adulterous wife; the law does not allow him to get it easily. Because family laws are on the side of women, most of the time, bad women use the existing laws to extort money from her husbands. Such feminist Indian law is in fact the root cause of crimes. These laws give the freedom for women/wife to make any accusations against her husband without any evidence and by abuse them. So the straightforward man is in order to be disappointed because of these cases some husband committed suicide also.

Trend to register false case of molestation oroutraged the modesty-Now a day it is came to know that some women's file frivolous complaints under Sections 354, 354A, 354B, 354C, 354D IPC,1860 etc. only for an ulterior purpose. The Delhi High Court has recently imposed fine on petitioner on February 23, 2021 in a landmark decision ***LaishramPremila Devi &Ors. v. The State &Ors***The complaintwas registered under Sections 323, 341, 354, 354-A 506,509 and 34 IPC, the neighbor outraged her modesty and also committed act of sexual harassment. Later on relatives and family members settled samedispute;but court imposed a cost of Rs. 30,000 on the petitioners with a warning not to file false and frivolous cases.In another case at Amity, Noida, where two girls not only asked a gang of 25-30 goons to beat up the victims brutally over a lame parking argument but filed a false molestation case on them, whereas one of the victim has been declared dead.

On July 30, 2021 ***Priyadarshini Narayan Yadav***, accused of slapping a cab driver more than 20 times at Lucknow, Uttar Pradesh. She allegedly also broke his phone during the incident and hit bystanders nearby who tried to intervene,furthermore; she also misbehaved with a person standing nearby.

Knockback on Ulterior motive of complainant under POSH Act, 2013- The Act to provide protection against sexual harassment of women at workplace and for the prevention and redressal of complaints of sexual harassment, and right to practice any profession or a safe environment free from sexual harassment.The law is clear about the difference between an accusation that is not proved and a complaint that is false or maliciously filed,such complainant is liable to severe punishment.

In ***Anita Suresh v. Union of India & Others,***The Hon'ble High Court of Delhi ruled that the complaint appeared to be false and seemed to have been filed with "*some ulterior motive*." The court examined the petitioner's past service record and noted that she had been subject to disciplinary action on work-related issues on two occasions, by significant attention to it. The court dismissed the complaint and has passed an order directing the petitioner/complainant to pay a fine of INR 50,000 for filing a false complaint and misusing the provisions of the POSH Act, 2013.

In ***Rashi v The Union of India***Hon'ble High Court of Delhi in this case observed *"on several occasionsinthepast,thePetitionerwasorallyinstructedtocometotheofficeontime but she is irregular and*

*no punctual in the office"*This petition is the misuse of the gross process of law only with mala fide intentions to secure her job and frivolous allegations against Chairperson.

No provision in Domestic Violence Act 2005for husband to proceed against the wife-the legislation came in existence and ratio of false cases is increased, the Act is directed towards providing relief to the aggrieved party; where the woman who faces violence at home, but on the contrary numbers of cases which prove that there is a misuse of same Act.In ***Dr. P. Shashikumar v.The Director,Animal Husbandry and Veterinary Services,Chennai others***a false caseis filed by wife only to harass the Petitioner, on such false complaint,Respondent No.1 has suspended the petitioner from service.Hon'ble Madras High Court has observed that *"Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005 suffers from inherent flaws which tempt women to misuse their provisions and men to dread being prosecuted under the law without any rhyme or reason".*The court also said that a similar trend of misuse was observed in the case of Section 498-A of the Indian Penal Code.

In ***Anoop and others v.Vani Shree,*** it was observed that law with regard to Protection of Women from Domestic Violence Act is being used to terrorise the husbands, their families and distant relatives and this phenomenon has now acquired the name of 'Legal Terrorism'

Hon'ble Justice S. Vaidhyanathan observed in his order, "*The present generation must understand that marriage is not a contract, but a sacramental one. Husbands and wife must realize that, 'ego' and 'intolerance' are like footwear and should be left out of their house when they enter the home, else, the child/children will have to face a miserable life*."

Hindu Marriage Act, 1955-The Hindu Marriage Act 1955 not aware of the changing social situation,the law still considers the young wife frail, and favors her although her side is lame. This law further encourages stubborn wives to inflict unbearable mental anguish on their husbands. Sec. 24 of same Act is always misuse by wife when Maintenance Pendente lite and expenses of proceedings is not deposited by husband due to poverty and inability. Many times non bailable warrant also issued against husband. This atrocities, terrorists and barbaric ruling should be stopped.

Custody of the Children's- The custody of the children always goes to the wife. If she refuses, goes to her husband. After the divorce, the children should be handed over to the mother, as the mother is better suited than the father in caring for the children. The question is whether father is reckless towards his child as much as a mother does? In ***Kamla Devi v. State of H.P*** court observed that Childs welfare is supreme consideration, irrespective of right and wrong.Some women's have strongly violated the court's norms based on traditional beliefs. ***Indrani Mukherjee*** from Mumbai, who killed her own 23-year-old daughter for fear of exposing her false face, and ***RakhiBalpande*** from Pune who locked her 13-year-old son in the house for several days and starved him to death.ChetanBalpande (son of RakhiBalpande)was telling his father, "Dad, I want to be with you," while ***Sheena Bora*** wrote in a letter to her father, "*My life is full of despair. I want to meet you to clear my mind.*"These cruel women have brought to the fore the insensitive and grim face of the changing social mindset.

Conclusion-Indian culture is full of respect; women have the place of goddess, our laws and society are prime examples of this. Feminist Indian law is in fact are the root causes of crimes,certain laws, which are in existence for easy access to women, lend itself to easy to "teach a lesson" to the male members and file frivolous and false cases. Women, especially upper-middle-class or middle-class women, appear to be using this clause only as a threat against men. It is sometimes seen that a woman is abused by threatening to file a police case and sometime filing inaccurate claims of domestic violence also. Takingadvantage of 'gender'some women misuse it against men tolerates it. There are a number of things that can hinder marital life, making it difficult to sustain the world.The only way to stop these false cases is to work towards rigorous prosecution of all false cases and false pieces of evidence, including the wrong investigation by police.Whereas ***LaishramPremila Devi &Ors. vs The State &Ors***thecase is compromised, but police spend time in investigating frivolous case.

Recently Chief Justice of India Mr. N.V. Ramana (on 25 Sept. 2021 at Odisha State Legal Service Authority in Cuttack) in his speech said that, "Legislature to revisit laws and reform them to suit the needs of the times and our laws must match with our practical realities".

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

Suggestions-

1. Provide helpline for the male victims of violence; education, awareness, and legal safeguards.
2. In PWDVA, 2005 wife is unnecessarily harassing the husband and in-laws, but unfortunately there is no provision in legislation for husband to proceed against the wife, amendment in same act is necessary for protection of husband.
3. There must be a specific provision to punish women who file complaints for extraneous reasons. In false case and false evidence there must be strict implementation of the existing provisions, viz. Sec.182, 211 of IPC and Sec.250 of Cr. P. C can take care of malicious accusations etc., apart from Section 358 Cr. P.C. 1973
4. Men have started sharing their agony, torture, and harassment by women/spouses. Now it is need of time to help the male victims of violence; and legal awareness by legal literacy camp through NGO or Para legal volunteers.
5. Court, lawyers and academician to advise citizen soundly, and prevent gross injustice.
6. The government should actually repeal gender-based laws and punish gross violator of feminist law.

References-

1. MamtaRao, Law Relating to Women and Children, Eastern Book Company, Luckhnow, Fourth Edition-2019.
2. Dr. J.N. Pandey Constitutional law of India, Central Law Agency,49th Ed.2012
3. Hindu Marriage Act, 1955 (Bare Act)
4. Special Marriage act, 1954, (Bare Act)
5. The Hindu Adoption and Maintenance Act, 1956(Bare Act)
6. Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005, (Bare Act)
7. The Sexual Harassment of Women in the Workplace (Prevention, Prohibition and Redressal) Act, 2013(Bare Act)
8. Criminal Procedure Code, 1973 (Bare Act)
9. Indian Penal Code, 1860 (Bare Act)
10. Compilation of land Mark Judgments of Different High Court of India on Family Matters,(2016) by Jharkhand State legal Services Authority, Ranchi.(for private educational purpose only)
11. Compilation of land Mark Judgments of Different High Court of India on Family Matters,(2018) by Jharkhand State legal Services Authority, Ranchi.(for private educational purpose only)

ISSN: 0974-0066

ONLINE TOOLS FOR MAKING ASSESSMENT MORE FRIENDLY.

Mr. Ankitkumar Upadhyaya, Research Scholar, Children's University, Gandhinagar.
Dr. Jignesh B. Patel, Research Guide and Associate Professor, Children's University, Gandhinagar

===

Abstract

Assessment is a critical component of education. It helps teachers and educators evaluate students' knowledge, skills, and understanding of different concepts and topics. Online education has become increasingly popular in recent years due to the convenience. With online education, students can access course materials and lectures at any time, from anywhere, as long as they have an internet connection. Additionally, online education often offers a range of multimedia resources and interactive tools to engage students and support their learning. This paper discusses the two (Socrative & Nearpod)tools in detail for assessment. Socrative is a powerful tool for formative assessment, allowing teachers to quickly and easily assess their students' understanding and provide feedback in real-time. While Nearpod is a powerful tool for online assessment, offering a range of features that can be used to assess student understanding, provide feedback, and guide instruction. Nearpod can help teachers improve their instruction and support student learning. Overall, online assessments can provide quick and clear reports on candidate results and progress, making them an effective tool for evaluating learning outcomes and guiding instruction.

Keyword: Online Assessment, Evaluation, Education, Socrative, Nearpod

Introduction

Assessments is most importance in the educational life of children. Assessments is the only way to see how much progress is made in a child's progress and if evaluated by a new method as well as activity by the teacher then the child is not afraid of examination. Assessment has eminent effects on student learning, (Gibbs 1999; Scouller 1998) as assessment and learning are closely related (Scouller 1998; Light and Cox 2003). Assessment practices based on a learner-centered assessment enhance the active engagement of the students, produce feedback, enables participation (Webber 2012). Assessment practices acquired have an important role in the quality of learning (Atkins 1995; Fernandes, Flores, and Lima 2012; Flores et al. 2014) and impact the ways in which students learning (Brown and Knight 1994; Drew 2001). The current situation is dominated by online education. Online education is a medium where teachers can connect with students from any corner of the world through internet. Digital education made its place during the lockdown time when schools were closed. In addition to online teaching, teachers also conducted online assessments. In today's world there is a growing demand for online assessment which used to be done through pre-assessment pen-paper mode.

Online Education type:

1) **Synchronous** : We also know this as real time learning or live telecast learning. In this educational system, communication and study activities are carried out simultaneously between teachers and students. Examples include audio and video conferencing, live chat, and virtual classrooms.

2) **Asynchronous**: In this educational system, students can voluntarily read or view and listen to study material whenever they want. These include recorded class videos, audio e-books, web links, practice sets, etc. Most people in India prefer to read with this educational method.

Ways of assessment

Assessment is the process of gathering information on what student know based on their learning experience. Assessments are the main source of motivation for students. Before discussing anything about online way of assessment, let's have a quick focus at offline assessment. Teachers used to take traditional pen and paper way of assessments, open book examinations, surprise class tests or practical based evaluations. (Bardhan; Mohanthy and Dey 2020). Advantage of offline assessment mode is Feasible in terms of setup. Negligible chance of cheating. Supervised through live CCTV camera

and webcam monitoring. We know that offline assessment has limitations too. Mainly OMR based tests, one has to be very careful as answers once marked cannot be changed. All of the above limitations can be removed from the online assessment.

Online Assessment

Online assessment Provide quick and clear reports on candidate results and progress. This makes it easier to give useful response to candidates on how they are doing. This not only helps the student to examine their performance level but helps them to take better steps to the optimization of the result. Examples of such commonly used assessment tools are Near pod, Quizalize,Socrative, Peer grade, EdPuzzle, Mentimeter, Google Form based quizzes, Kahoot!, Quizizz etc.

These are the 8 most common assessment method available

1) Online quizzes
2) Drag and drop activities tool
3) Online interview
4) Dialogue simulation
5) Online polls and survey activities
6) Game based activities
7) Peer evaluation
8) Forum posts

All above these assessment tools can be used for online teaching, learning as well as evaluation. In these article we discuss 2 online assessment tool.

1) Socrative
2) Near pod

1) Socrative: Socrative is a cloud-based student response system.(EdSurge 2017).Socrative is an easy to use tool for building assessment and seeing results in real time. Socrative lets teachers engage and assess their students (only 50user in free mode) with educational activities on laptop, tablets and smart phones. Teacher can initiate formative assessment through quizzes, quick question polls, space races all with their socrative app.

Step:1- open any browser and type https://www.socrative.com/ or search "socrative " in google search box then click on socrative.com as shown below.

Step 2: Register first with appropriate information and valid email id .after register click on login button. There will be two option teacher login and student login. Click on teacher login. Type email id and password.

Step 3: Click on quiz button. You can create quiz as multiple choice, true /false and short answer quiz. Add question with correct answer and give point as you requires. Quiz will be created.

Step 4: click on Lunch button. Then select the quiz

Step: 5

Then select option 2 for delivery method. There will be three option. But you can select any one option.

1) Instant feedback: Student answer question in order and cannot change answer. Instant feedback is provided after each question. You monitor progress in a table of live result.

2) Open navigation: Students may answer questions in any order and change answers before finishing you monitor progress in a table of live result.

3) Teacher Placed: You control the flow of questions and monitor response as they happen you must keep and revisit it questions.

Select any one option then click on Start button.

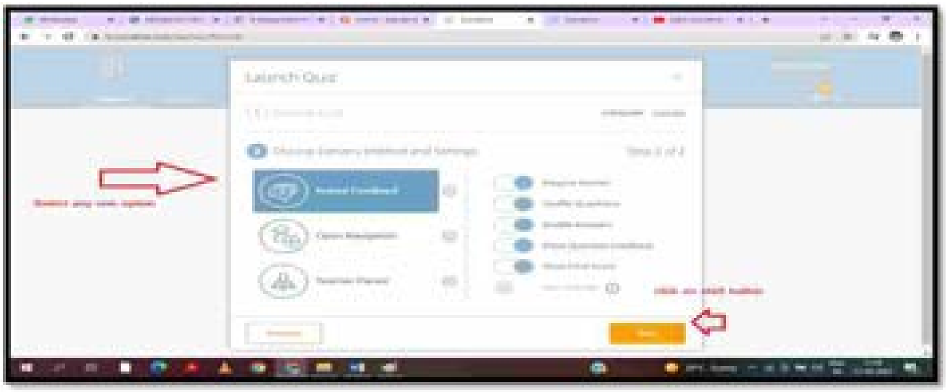

Step 6: After the teacher login, the room code will appear in the room section. Now give this code to the student so that they can login.

Step: 7 The student will give the quiz created by the teacher after the login work. Also the Teacher will be able to see the live assessment of student work with graphical. You

Can export result via pdf by mail also.

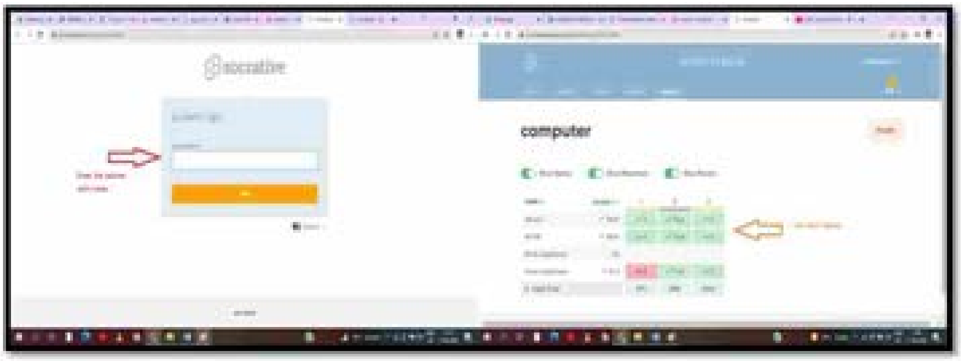

2) Near pod

Near port is a collaborative presentation tool that allows teachers to engage and evaluate their student using mobile device. Instructors can create multiple choice questions, problem solving activities, quizzes and drawing exercise to include in the lesson slides and video can be added as well. Student results from quizzes and activities are calculated and send to the teachers. The teachers can monitor the clause activity and evaluate students on an individual basis.

Step1: Go to www.nearpod.com or search in google Nearpod

Click on teacher signup button. Then fill all require information.

Click on submit button. Account will create.

Now click on Teacher Login button. Enter valid email id and password &click on Login Button.

Login window will open.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

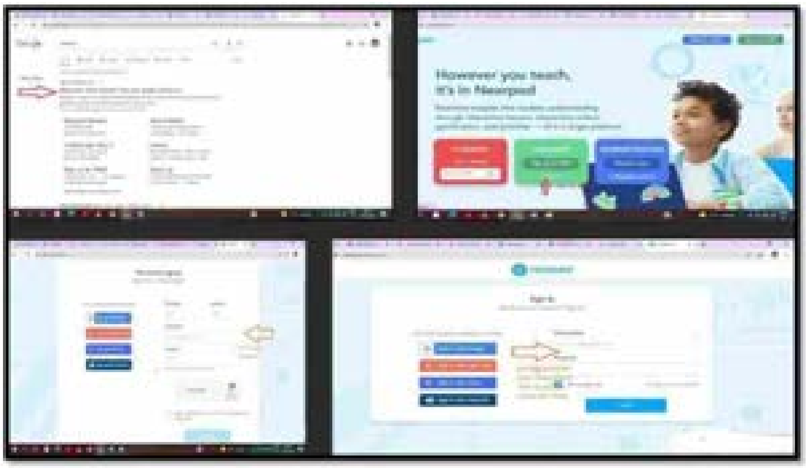

Step: 2 now click on create button there will be three option Lesson, Video, Activities. Click on activities button. You can add slide, video, web content,nearpod 3d,simulation,vr field trip, BBC video, Sway, Slideshow, Audio, Pdf viewer etc.in your lesson &activities part.

Step:3- You can add activity like Time to climb, Open ended question, matching Pair, Quiz, Fl igrid, Drawit, Poll,Fill in blank, memory test etc in your assessment part.

Step: 4 Create activities for assessment .then click on activity part & select live participant or student place. Once you select any one option 5 digit-/letter code generate. Student will use these code for login. The exam prepared by the teacher will be given by the student.

Step: 5- Real time data display on teacher dashboard. You can download the progress report of student inform of session wise as well as student wise in pdf format. You can share progress report via email.

Feature Available in Socrative And Near pod Tool

Feature	Socrative	Near pod
Time Limit	√	√
Gamified quiz/Learning/assessment	√	√
Instant Feedback	√	√
Real Time	√	√
Brainstorming Tool	√	√
Instant Result	√	√
Flexible Type	√	√
Accessibility	√	√
Interactive presentation	X	√

Above table indicate both tool have almost same feature but The near Pod tool is more useful if the teacher wants to make interactive presentation in lesson plan. The use of Socrative has led to an upgrade in academic performance compared to traditional methodologies, resulting in an increase in the percentage of passing and average grades. (Gomez .et al 2019). In the same sense, Awedh et al. (2014) and Mohamad et al. (2019) concluded that, being smooth and comfortable to use, Socrative is a perfect tool to increase students' motivation and engagement. In a study conducted by Waluyo (2018), Socrative was used in language assessment, and the findings illustrated that Socrative could be a useful tool not just in assessment but also in students' progress. According to the opinion of Balta et al (2018) the use of Socrative can be used as an online homework completing tool. Mork, (2014) suggested socrative tool gives real time data so teacher can easily monitoring on student work. The Near pod Team (2021) suggested that near pod tool gives ongoing assessment. Near pod tool gives gamified learning and assessment. Game based learning is essential for increasing student concentration in the study.

Advantage of Online Assessment Tool:

1) Online assessment tool can Improve learning skills
2) Student engagement can improved via online assessment.
3) Online tool can Get more academic achievement.
4) Student Become self-learner by online assessment
5) Improve goals and objective.
6) Crews et.al.(2010) suggested that Online assessment provides immediate feedback comparing with paper test, which helps to improve the learning level.
7) Gilbert et.al. (2011) suggested that According to study in Glamorgan University and Leeds Metropolitan University online assessment can improve the student presentation
8) Ridgway et.al (2004) suggested that online assessment helps the students to learn and assess in their locations and it can take it any time, which provide flexibility.
9) Peterson(2013) suggested that to reduce student cheating by providing different or shuffle question
10) Online assessment decrease the cost for institution to assess student, as the time is reduced.
11) Ellaway and Masters(2008), suggested that online assessment enable the teacher to track the Students' performance and make analysis across many assessment.

Constraint of Online Assessment Tools:

1) In online mode of assessment, internet connectivity is a major problem for both educator as well as learners.
2) Students are unknowing about the uses of online tools
3) Way (2012) suggested that Poor technical infrastructure development, especially in poor countries for instant Nigeria.
4) S. Jordan and T. Mitchell suggested that some teachers unaware with new technology, or most of

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

them use online assessment for first time. Therefore, teachers need a training to be positive for using online assessment system.

Finally, the disadvantages of online assessment cannot be overstated. Because the benefits of online assessment are many. But there are some limitations like for example you need to be computer literate, besides technology is not always reliable. Sometimes it costs money to get more features in an online tool.

Conclusion :

This paper provides information on the most powerful tools for online assessment such as tool socrative and Near pod. There are many benefits to using the online assessment tool in a friendly way.Both of these tools are best for time limit, gamified quiz, instant information, real time. In addition, both tools have outstanding features for accessibility and brainstorming, while near pod are special in interactive presentation. These online -learning tools enable us to spread education beyond the Classroom. Both of these tools reduce the workload of teachers for assessment. In addition, the use of online tool can bring positive energy in children as compared to traditional assessment. Finally, by using an online assessment tools gives you the advantage of speed and accuracy when compared with a traditional assessment method. The robust online tools eliminate any chances of malpractice of candidate.

Referernce :

Atkins, M. (1995). What should we be assessing? In Assessment for learning in higher education, ed, P. Knight, 25-34. London: Kogan Page Limited

Awedh, M., Mueen, A., Zafar, B., & Manzoor, U. (2014). Using Socrative and Smartphones for the support of collaborative learning. International Journal on Integrating Technology in Education, 3(4), 17-24. DOI: 10.5121/ijite.2014.3402

Balta, N., Perera-Rodríguez, V.-H., & Hervás-Gómez, C. (2018). Using Socrative as an online homework platform to increase students' exam scores. Education and Information Technologies, 23, 837-850.

Bardhan,T, Mohanthy,S, and Dey,A. (2020).ONLINE ASSESSMENT TOOLS FOR E- TEACHING AND LEARNING: MAKING ICTS MORE HANDY. https://www.researchgate.net/publication/344789706

Crews, T., and Curtis, D.,(2010) "Online course evaluations: Faculty perspective and strategies for improved response rates," Assessment & Evalution in Higher Education, vol. 36, no. 7. Routledge, pp. 965–878.

EdSurge(2017) Socrative. Availableonline: https://www.edsurge.com/product-reviews/socrative.

Ellaway, R. and Masters, K.(2008) "AMEE guide AMEE guide 32 : E-learning in medical education part 1 : Learning, teaching and assessment," Med. Teach., vol. 30, no. January, pp. 455–73

Fernandes, S., Flores, M., and Lima, R. (2012). Students' views of assessment in project-led engineering education: findings from a case study in Portugal. Assessment & Evaluation in Higher Education 37 (2): 163-178.

Flores, M., Veiga Simão, A., Barros, A.,and Pereira, D. (2014). Perceptions of effectiveness, fairness and feedback of assessment methods: a study in higher education. Studies in Higher Education, DOI:10.1080/03075079.2014.881348

Gibbs, G. (1999). Using assessment strategically to change the way students learn. In Assessment Matters in Higher Education: Choosing and using diverse approaches, eds.

Gilbert, L., Whitelock, D., and Gale, V.(2011) "Synthesis report on assessment and feedback with technology enhancement," Southampton.

ISSN: 0974-0066

भारत में प्रारम्भिक शिक्षा का विकास: एक अध्ययन

श्री हिमांशु आर. परमार, अनुसंधान विद्वान, शिक्षा विभाग, चिल्ड्रन्स विश्वविद्यालय, गांधीनगर
डॉ. जिग्नेश बी. पटेल, शोध निर्देशक एवं एसोसिएट प्रोफेसर, शिक्षा विभाग, चिल्ड्रन्स विश्वविद्यालय, गांधीनगर

==

सार

प्रारंभ से ही बच्चों की शिक्षा और देखभाल (ईसीसीई) को विश्व स्तर पर एक महत्वपूर्ण तत्व के रूप में स्वीकार किया गया है। इसलिए विश्व के सभी देशों ने इसका गहनता से अनुसरण किया है। कई प्रयत्नोंके बाद इस दिशा में प्रगति हुई है। ईसीसीई दुनिया के कई देशों में लागु है ।लेकिन ज्यादातर देशोमें कई कारणोंसे ईसीसीई के लाभ जितने बच्चों को मिलने चाहिए, वो नहीं मिल पाए है । ईसीसीई के लाभ न मिलने के कई कारण है.जैसे कि विकासशील देशो में संशाधनो का अभाव, कर्मचारियोंकी निष्क्रयता, देशके लोगोमें इस कार्यक्रम के प्रति जागरूकता अभाव आदि के कारण जो परिणाम मिलना था उससे कम परिणाम मिला है।

मुख्या संबोध : प्रारम्भिक देखभाल और शिक्षा, प्रारम्भिक शिक्षा, गुणात्मक, एकीकृत बालविकास सेवाएं, आंगनवाड़ीकेंद्र

- **प्रस्तावना**

शिक्षा किसीभी देशके आर्थिक एवं सामाजिक विकासमें महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है। किसीभी देशका आनेवाला भविष्य कैसा होगा वह उस देशके शिक्षाके स्तर और शिक्षाकी गुणवत्ता पर निर्भर करता है।किसी देशके नागरिकका विकास कैसा होगा वह भी शिक्षा पर निर्भर करता है। इसीलिए मानव विकास सुचकाक जैसे विकास के मानांक में शिक्षा को महत्त्व दिया गया है। मानव विकास सुचकाक में जो तीन इंडिकेटर की गणनाकी जाती है- उस में शिक्षण, स्वास्थ्य एवं जीवन स्तर तीनोंको समान महत्त्व दिया गया है।इसीसे पता चलता है की शिक्षणका महत्त्व किसीभी देशके लिए कितना महत्त्वपूर्ण है।भारतमें शिक्षा का प्रमाण ७४.०४ % है, भारतमें सबसे ज्यादा शिक्षाका प्रमाण केरल राज्यमें है।केरलामें शिक्षाका स्तर ९४ % है और सबसे कम शिक्षा का स्तर बिहार राज्यमें है। **(इंडिया सेन्सस।नेट, २०११)**

भारतमें बच्चोंका जो स्कूल औसत है वो ५.१ वर्ष है। जो हमारे पडोशी देशोसे भी कम है। पडोसी देशकी बात करे तो बांग्लादेश के बच्चोंका स्कूल औसत ५.८वर्ष है।अगर पाकिस्तान की बात करे तो ५.६ वर्ष है, जो भारतकी तुलनामें अधिक है। (वर्ल्ड बैंक, २०११, बिज़नेस लाइन पृ, १)

भारतमें स्कूलमें बिताये जानेवाले वर्ष कम है, उसके कई सारे कारण है।उसमें से जो प्रमुख कारण है कि, भारतमें अगर स्त्रीको काम पर जाना पड़ा तो छोटे बच्चोंकी देखभालके लिए बड़े भाई-बहन को घर पर ही रुकना पड़ता है। इसलिए भारतमें ड्रॉप आउट रेसिओ भी ज्यादा है। इस बात को ध्यानमें रखते हुए भारत सरकारने 'Early Child Education Care'(ईसीसी) की शुरुआत २०१३ में की। ताकि बच्चोंमें सामाजिक व्यवहारकी समझ बढ़ सके।

- **प्रारम्भिक शिक्षा"का अर्थ:**

"प्रारम्भिक शिक्षाको अगर आसान भाषा में कहै तो बच्चोंको प्री-स्कूल के पहले विकास संबंधी शिक्षा देना"

"प्रारम्भिक शिक्षामें बच्चे व्यवहारिक चीजोंका अनुभव करना और सीखना आरंभ करते हैं।इस तकनीकको "स्कैफोल्डिंग" कहा जाता है। इस में बच्चे एक्शन से या उनके साथ हो रहे व्यवहारसे सीखते हैं। जैसे कि बच्चे थाली देख कर जान पाते हैं कि गोल आकार कैसा होता है। आम का फल देख कर सीख पाते हैं कि वह आम है। इसी शिक्षा पद्धतिको प्रारम्भिक शिक्षा कहते हैं।"

- **"प्रारम्भिक शिक्षा"के उद्देश्य**

1. प्रारम्भिक शिक्षाका उद्देश्य प्रत्येक बच्चेको समान महत्व देना है, बच्चों को सम्मानित किया जाता है, उन्हे सुरक्षित महसूस कराना है और सकारात्मक आत्म-अवधारणा विकसित करना है।
2. बच्चोंमें अच्छी दिनचर्या, स्वास्थ्य संबंधी आदतें, स्वच्छता अभ्यास और स्वयं सहायता कौशलको आत्मसात करना है।
3. प्रभावी संचारके लिए बच्चोंको सक्षम करना और ग्रहणशील और अभिव्यंजक भाषा दोनों को बढ़ावा देना है।
4. इंद्रियोंके विकास और एकीकरणको बढ़ावा देना।
5. बौद्धिक-जिज्ञासाको बढ़ावा देना और दुनिया भर की वैचारिक समझ विकसित करना।
6. अन्वेषण और प्रयोग करने के अवसर प्रदान करना।
7. सामाजिक-समर्थक कौशल, सामाजिक क्षमता और भावनात्मक भलाईके विकासमें वृद्धि करना।
8. सौंदर्य प्रशंसाकी भावना विकसित करना और रचनात्मक सीखनेकी प्रक्रियाओंको प्रोत्साहित करना।
9. सांस्कृतिक और विकासात्मक रूपसे उपर्युक्तव्यवहार और साथ ही मनुष्योंके लिए सम्मान और प्रेमके मूल मानवीय मूल्योंको

आत्मसात करना।

10. समग्र व्यक्तित्व विकासके लिए वृद्धिकी गुंजाइश का उपयोग करना।

(राजिव रंजन, एन डी, Early Child Education Careकरिक्युलाम फ्रेमवर्क, पृ. १)

इस ढांचेका उद्देश्य बाल देखभाल और प्रारंभिक शैक्षिक प्रथाओंके लिए दिशानिर्देश प्रदान करके प्रारंभिक शिक्षा की देखभाल और शिक्षामें गुणवत्ता और उत्कृष्टता को बढ़ावा देना है।

- **पूर्व अभ्यास**

१.चंद्रा आर, (२०१७)...अपने अभ्यास में बताते है की, भारतमें (ईसीसीई)जो आँगनवाड़ी केंद्र द्वारा दिया जाता है, उसमें ढेर सारी कमियां है। इसलिए बच्चों के सामाजिक विकासमें समस्या आती है जैसे की–

- बच्चों को सिखनेके लिए जिन उपकरणों की जरुरत होती है, वे उचित संख्यामें उपलब्ध नहीं है।
- बच्चों और शिक्षकों के बीच में अनुपात का काफी बड़ा अंतर है,या शिक्षक ही नहीं होना। (चंद्रा आर, २०१७ गुणवत्ता प्रारंभिक बचपन देखभाल और भारतमें शिक्षा: पहल, अभ्यास, चुनौतियां और सक्षमकर्ता, पृ २८)।

२. नीरज एम् ,२०२०...अपने अभ्यासमें बताते है उत्कृष्टताके साथ शैक्षणिक लक्ष्यको प्राप्त करने के लिए और इस देश और इसकी अर्थव्यवस्था के लिए बहुत सारे लाभ प्राप्त करने के लिए, यह नीति केंद्र सरकार और सभी राज्य सरकारों दोनों द्वारा शिक्षामें सार्वजनिक खर्च में वृद्धि होने का समर्थन करती है। किन्तु सकल घरेलू उत्पादके जल्द से जल्द निर्धारित दर को पूरा करने के लिए यह नीति काफी लाभदायक होगी। भारतमें भविष्यके आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, बौद्धिक और तकनीकी विकास और विकासके लिए वास्तव में आवश्यक उच्च गुणवत्ता और न्यायसंगत सार्वजनिक शिक्षा प्रणालीको प्राप्त करने के लिए इसे अत्यंत महत्वपूर्ण माना जाता है।(नीरज एम् ,२०२० नई शिक्षा नीति (एनईपी) २०२० में प्रारंभिक बचपन की देखभाल और शिक्षा पृ १४)

३. अमेंरिकन एकेडमी ऑफ पेडिएट्रिक्स के अनुसार, प्रारम्भिक शिक्षा के बच्चों के लिए कई सारे फायदे हैं। अमेंरिकन एकेडमी ऑफ पेडिएट्रिक्स के स्पोक्सपर्सन पी। गैली विलियम्स जो कि खुद भी एक बच्चों की डॉक्टर हैं कहती हैं कि प्री स्कूलमें बच्चा दूसरे बच्चोंके साथ मिलना-जुलना सीखता है। इसके अलावा बच्चा शेयरिंग भी सीखता है। विलियम्स के मुताबिक यह सबसे ज्यादा जरूरी है। वे कहती हैं - प्रीस्कूल के फायदें बच्चोंकी कम उम्र में ही नहीं बल्कि लंबे समय के लिए दिखते हैं। प्रीस्कूलके प्रभाव बच्चे के स्कूलके साथ-साथ कॉलेज एजुकेशनमें भी दिखते हैं। वे कहती हैं कि हम जानते हैं कि बच्चे खेल के माध्यमसे अपने शुरुआती सालों में चीजें सीखते हैं, खेलों का हिस्सा होते हुए यहां बच्चे शब्दावली सीखते हैं और अन्य बच्चोंसे भी बहुत कुछ सीखते हैं।प्रारम्भिक शिक्षाके जरिए बच्चे खुद पर काबू पानेसे लेकर चीजोंका मूल्य सीखते हैं। इसके अलावा बच्चे किताबों से पहली बार यहीं मुलाकात करते हैं। यहां सीखी हुई चीजोंका बच्चे अपनी पूरे एकेडमिक करियर में इस्तेमाल करते हैं। (अमेंरिकन एकेडमी ऑफ पेडिएट्रिक्स,२०१८ पृ १६)

४. ध हिन्दू एनालिसिस (२०१९)हालमें जारी प्रारूप नई शिक्षा नीति (NEP),२०१९ बाल्यावस्था अधिगम (Learning) व विकासको बृहत संवेग प्रदान कर भारतके शिक्षा क्षेत्र में सुधार का उद्देश्य रखती है। इस नीतिमें छोटे बच्चोंके लिये एक व्यापक कार्यक्रम आरंभ करने की सिफारिश की गई है. जिसे 'प्रारंभिक बाल्यावस्था देखभाल एवं शिक्षा' कहा गया है। इसने (ईसीसीई) का कार्यान्वयन एक रणनीतिक दृष्टिकोण के आधार पर करनेका प्रस्ताव किया है, जो एनसीईआरटी द्वारा प्रारंभिक बाल्यावस्थाकी शिक्षाके लिये एक उत्कृष्ट पाठ्यक्रम और शैक्षणिक ढाँचा विकसित करने पर केंद्रित हो। साथ ही इसकी पहुँच प्रारंभिक बाल्यावस्थाके लिये शैक्षणिक संस्थानों की एक विस्तृत और सशक्त प्रणालीके माध्यम से मुमकिन की जाए। इसके अतिरिक्त प्रशिक्षित शिक्षकोंके माध्यमसे शिक्षा प्रदान करने के लिये एक कुशल तंत्र का विकास किया जाएगा। 'प्रारंभिक बाल्यावस्था देखभाल एवं शिक्षा' को सार्वभौमिक बनाने के लिये प्रारूप नई शिक्षा नीति ने इसे शिक्षा का अधिकार अधिनियम,२००९ में समाविष्ट करने की सिफारिश की है। (ध हिन्दू एनालिसिस,२०१९,पृ-५)

५. पारेख आर २०१६ , अनुसार,प्रारम्भिक बाल्यावस्था शिक्षणके दो प्रमुख उद्देश्य होते हैं-

(i) आयु विकासकी दृष्टि से, खेल आधारित गतिविधियों के उचित कार्यक्रम, पारस्परिक क्रियाओं तथा अनुभवों के माध्यम से बच्चोंके सर्वांगीण विकास को बढ़ावा देना, तथा (ii) ऐसी विशेष प्रकार की अवधारणाओं तथा कौशल आधारित गतिविधियों- जो प्राथमिक स्कूली पढ़ाई में प्रवेश से पहले पढ़ने, लिखने तथा अंकगणित सीखनेके लिए पूर्व-तैयारीको बढ़ावा देना जिसके द्वारा बच्चोंमें स्कूल के लिए तैयार होने का भाव विकसित हो

संशोधन पद्धति

किसीभी संशोधन अभ्यास को अच्छे से करने के लिए उसकी संशोधन पद्धति बहुत ज्यादा मायने रखती है। संशोधन दो तरीके से किया जाता है प्राथमिक आधार पर के अनुसार, द्वितीय जानकारी की आधार पर। प्रस्तुत संशोधन अभ्यास द्वितीय

जानकारी के आधार पर किया गया है।जिस में विविध डाटा वर्ल्ड बैंक, बिज़नेस लाइन, महिला एवं बाल विकास मंत्रालय तथा इसीसीइ के सरकार द्वारा प्रकाशित डाटा का उपयोग किया गया है। वगेरे संस्था तथा इसके अलावा भारत में इस विषय के बारे में जो संशोधन हुआ है। विविध पत्रिका एवम सामायिक से माहिती प्राप्त की है। यह संशोधनके लिए विश्वनीय स्त्रोतका उपयोग किया गया है

संगृहीत जानकारी का विश्लेषण :

संशोधन में संगृहीत की गयी जानकारी का निम्नलिखित तरह से विश्लेषण एवं वर्गीकरण किया गया है।

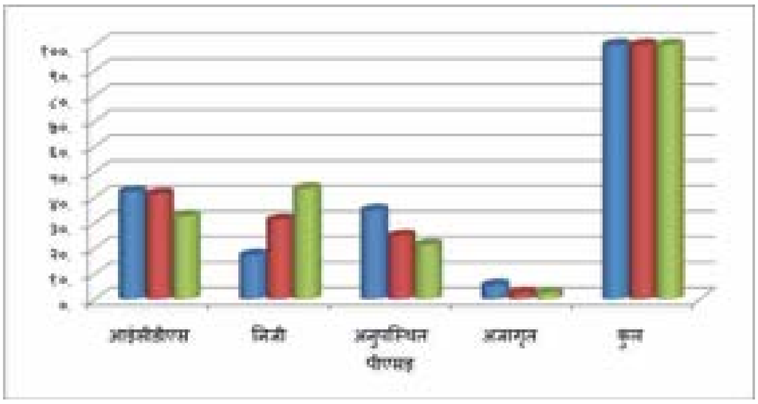

बच्चों पर त्वरित सर्वेक्षण राष्ट्रीय रिपोर्ट, महिला एवं बाल विकास मंत्रालय और यूनिसेफ, से यह डाटा लिया गया है जिसमें ३ से लेकर ५ साल तक के बच्चों में इसीसीइ में सर्वे किया गया जिसमें पाया है के ३ साल तक के ४२.२ बच्चे आईसीडीएस से शिक्षा प्राप्त करते है।४ साल तक के ४१.४ बच्चे आईसीडीएससे शिक्षा प्राप्त करते है।५ साल तक के ३२.७ बच्चे आईसीडीएस से शिक्षा प्राप्त करते है।

जातिके आधार पर

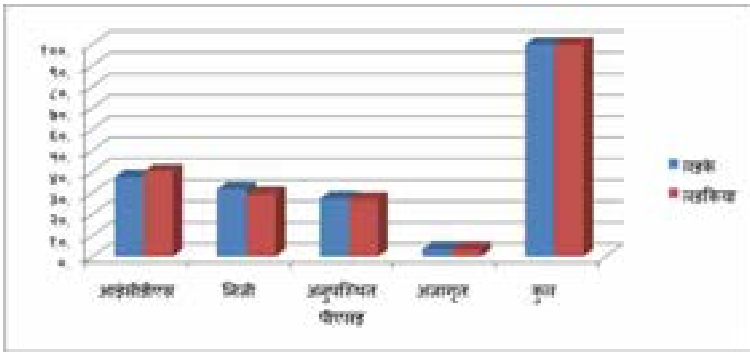

निजी प्री-स्कूलोंमें भाग लेने वाले लड़कों का अनुपात थोड़ा अधिक है (३१.७) प्रतिशत) लड़कियों की तुलना में(२९.६प्रतिशत), जिनमें से एक उच्च अनुपात आंगनवाड़ी केंद्रों में है (४०.१प्रतिशत) ३७.५ प्रतिशत लड़कोंकी तुलना में प्री-स्कूलसे बाहर हुए लड़कों और लड़कियोंकी संख्या लगभग समान है।

शहरी-ग्रामीण वितरण:

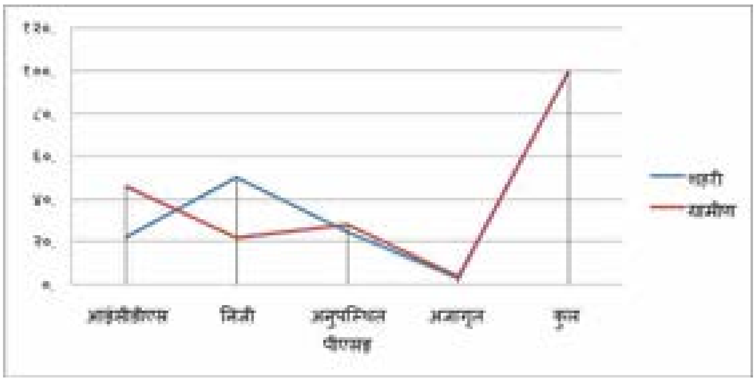

शहरी क्षेत्रोमें आधे से अधिक बच्चे निजी सार्वजनिक उपक्रममें नामांकित हैं, जिनमें केवल आईसीडीएस में २२ % नामांकित हैं जबकि ग्रामीण क्षेत्रोंमें यह विपरीत है, आंगनवाड़ी केंद्रोंमें लगभग आधे बच्चे नामांकित हैं।शहरी बच्चोंकी तुलनामें ग्रामीण बच्चोंका थोड़ा अधिक अनुपात (२८.३प्रतिशत) प्रीस्कूल से बाहर रहनेका।

धर्म के आधार पर

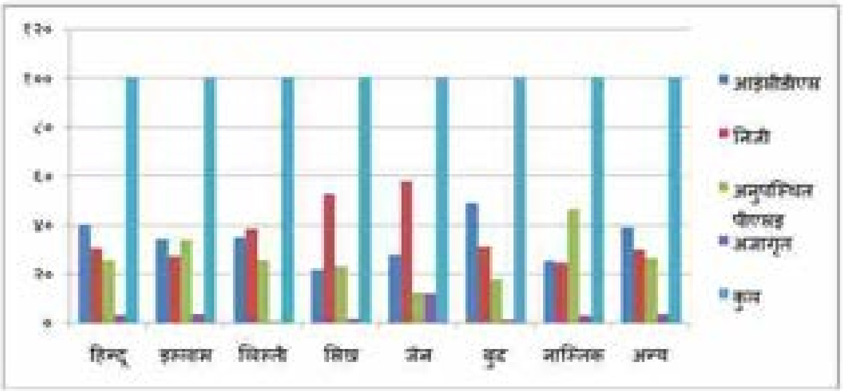

ईसाइयों, सिखों और जैनि यों में, निजी (ईसीसीई) केंद्रोंमें भाग लेनेवाले बच्चोंका अनुपात (३८.५ प्रतिशत, ५२.८ प्रतिशत और ५८.१ प्रतिशत) इसका एक संभावित कारण यह हो सकता है कि इन समुदायोंके बच्चे निजी तौरपर भाग लेते हैं वे जो उनके अपने धार्मिक समूहों द्वारा चलाई जा रही हैं।

जातीके आधार पर

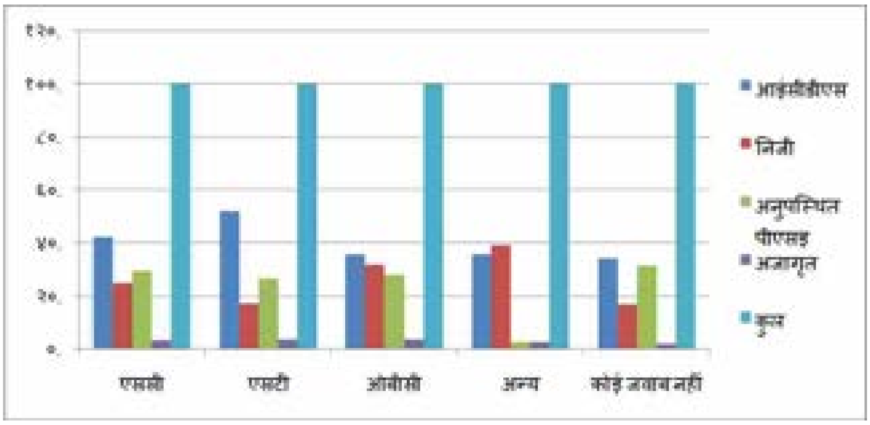

जाति-वार विश्लेषणसे पता चलता है कि अधिकांश अनुसूचित जाति और अनुसूचित जनजाति बच्चे आंगनवाड़ी केंद्रोंमें जाते हैं और एक चौथाई से भी कम निजी केंद्रमें जाते है । ओबीसी के बीच, लगभग समान अनुपात आंगनवाड़ी केंद्रोंके साथ-साथ निजी केंद्रोंमें भी जाते है। अन्य जातियोंमें, निजी केंद्रोंमें जाने वाले बच्चे ४० प्रतिशत है।

निष्कर्ष

प्रस्तुत अभ्यास से यह सामने आता है कि भारत जैसे विशाल संख्यावाले देश में, इसीसीइके महत्त्व को केंद्र सरकार द्वारा स्वीकार किया गया है, २०१३ के बाद से उस पर अच्छे से काम भी किये गए है, लेकिन अभीभी इच्छित परिणाम हासिल नहीं हुआ है। इसलिए देशमें अभी भी ४२ प्रतिशत बच्चे ही इसमें प्रवेश लेते है। चिंताकी बात यह है कि इसटी, इससी जैसे सामाजिक ज्ञाति के लोगभी इसका पूरा लाभ नहीं उठा पा रहे है, इस समुदायके लगभग ५० प्रतिशत लोग ही इसीसीइमें जुड़ते है. इसका प्रमुख कारण यह है के गांव के लोगमें इसके बारेमें jagrukta की कमी होना। शहरी विस्तारका भी डाटा कुछ खास नहीं दर्शाता वह भी लोगोमें जागरूकता का अभावदीखता है।

सुझाव

सभी बच्चोंके लिए जरुरी विकास सुनिश्चित करने के लिए एक नियोजित योजना बद्ध पाठ्यक्रम फ्रेमवर्क बनाने की आवश्यकता है।जिस में छोटे बच्चोंके प्रासंगिकरण और विविध जरूरतों के लिए लचीलापन तथा विकासात्मक रूपसे उपयुक्त ज्ञान और कौशल शामिल किये जाने चाहिए। यह सुनिश्चित करने के लिए की एक पाठ्यक्रम ढांचे की भी आवश्यकता है। छोटे बच्चेकी सभी विकासात्मक जरूरतोंका ध्यान रखते हुए महत्वपूर्ण शिक्षण क्षेत्रों को कवर किया जाए। यह एक इसीसीइ कार्यक्रम

 UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

में निश्चित तोर पर गुणवत्ता लाएगा।
बच्चोंके मातापिताको प्रारम्भिक शिक्षाके फायदों के बारेमें जागृत करने की आवश्यकता है, ताकि वह अपने बच्चोंको शिक्षाके लिए भेजे।अधिकारी द्वारा समय समय पर गांवकी आंगनवाड़ी का मूल्यांकन करना चाहिए और आंगनवाड़ीसे ज्यादा से ज्यादा बच्चे जुड़े इसके लिए पर्यटन करना चाहिए।ऐसे केन्द्रोको पुरष्कृत करना चाहिए जहा ज्यादा बच्चे दाखिल होते है। और उस केंद्र का संचालन करने वालो को भी धन राशि से पुरष्कृत करना चाहिए बच्चोंके लिए उपयुक्त खेल के उपकरण की पूर्ति की जानी चाहिए। इसीसीइके लिए अलग से शिक्षक को तालीम देनी चाहिए तथा समय पर भर्ती की जानी चाहिए।

सन्दर्भ साहित्य

1. इंडिया सेन्सस।नेट, (२०११), माहिती की तारीख १५/०४/२०२२.
2. https://www।indiacensus।net/literacy-rate।php
3. वर्ल्ड बैंक, (२०११)बिज़नेस लाइन पृ.१माहिती की तारीख १५/०४/२०२२.
4. https://www।thehindubusinessline।com/news/education/average-indian-spends-only-5-years-at-school-world-bank/article23114663।ece
5. राजिव रंजन, (एन डी) Early Child Education Careकरिक्युलाम फ्रेमवर्क , पृ.१, माहिती की तारीख १५/०४/२०२२.
6. https://www।rajeevelt।com/ecce-objectives-of-early-childhood-care-and-education-national-ecce-curriculum-framework/rajeev-ranjan/#:~:text=Broad%20objectives%20of%20the%20Early,as%20per%20each%20child's%20potential
7. चंद्रा आर,२०१७, गुणवत्ता प्रारंभिक बचपन देखभाल और भारत में शिक्षा: पहल, अभ्यास, चुनौतियां और सक्षमकर्ता, पृ २८.
8. अमेंरिकन एकेडमी ऑफ पेडिएट्रिक्स, २०१८ पृ १६, माहिती की तारीख १५/०४/२०२२.
9. ध हिन्दू एनालिसिस,२०१९, पृ.५, माहिती की तारीख १५/०४/२०२२.
10. पारेख आर, २०१६, अर्ली चाइल्ड केर एज्युकेशन का महत्त्व, पृ.६
11. RESEARCH STUDIES ON EARLY CHILDHOODCARE AND EUCATION (ECCE), पृ.२०,२१, माहिती की तारीख १५/०४/२०२२.
12. http://cbps।in/wp-content/uploads/Report-1_Status-Report-ECCE-1।pdf

THE INTERRELATION OF SOCIO-ECONOMICAL FACTORS AND AGRICULTURE

Dr. A. D. Pawar, Assistant Professor, M. G. Vidyamandir's M.S.G. Arts, Commerce and Science College, Malegaon Dist. Nashik

==

Abstract:

Agriculture is a social science that deals with the production and distribution of food. The social factors that are important to agriculture include population density, education levels, income, and technology. Population density is important because it affects how much land is available to farm. Education levels are important because they determine how well farmers can use technology. Income is important because it determines how much money farmers can spend on food. Technology is important because it allows farmers to produce more food with fewer resources. The social factors that are important to agriculture also affect the environment. Population density affects the amount of land that is available to farm. The utilization of agricultural land, cropping patterns, and agricultural processes are all influenced by a variety of societal, economic, political, technological, and infrastructural factors. Land tenancy, a system of ownership, the size of holdings, labour and capital availability, religion, the degree of technological advancement, market accessibility, irrigation facilities, agricultural research, and extension service, price incentives, government plans, and international policies are among the variables that have a direct bearing on agricultural activities.

Introduction:

Agriculture and social elements are intertwined in a complicated web of relationships. Food security and agricultural productivity are both greatly influenced by social issues. For instance, socioeconomic constraints like poverty or inequality might limit access to land, water, and other resources. In addition, social variables can also affect how people eat, what they consume, and how they receive their food. Access to land, water, and other resources are only a few of the socioeconomic issues that might have an impact on agricultural output. People might not be able to raise crops, for instance, if they have limited access to land. Alternatively, farmers might not be able to irrigate their crops if there is an excess of water available. Alternatively, farmers might not be able to irrigate their crops if there is an excess of water available. Food insecurity is a societal problem as well. For instance, if a person lacks access to land, water, or other resources, they might not have enough food to eat. The utilization of agricultural land, cropping patterns, and agricultural processes are all influenced by a variety of societal, economic, political, technological, and infrastructural factors. Land tenancy, a system of ownership, the size of holdings, labour and capital availability, religion, the degree of technological advancement, market accessibility, irrigation facilities, agricultural research, and extension service, price incentives, government plans, and international policies are among the variables that have a direct bearing on agricultural activities. Some of the factors are given below:

1. Land Occupancy: Land tenure includes all forms of tenancy and ownership in any form. Land tenancy and land tenure affect agricultural operations and cropping patterns in many ways. Keeping in mind their rights and duration of land possession, farmers and cultivators plan their agricultural activities and farm management. In different communities around the world, farmers have different land rights. In tribal societies of shifting cultivators, the land is owned by the community and individuals are only allowed to farm with other members of the community for a certain period. But among settled farmers, the land belonged to individual farmers. In such societies, it is believed that whoever owns the land owns wealth. Ownership and time spent planning, developing, and managing arable land influence farmers' decision-making. Depending on the nature of the lease, he decides how much investment in the land can be made. For example, if a farmer is the sole owner of the land, he can install a good pipe on his farm and can opt for brick fences and irrigation channels. But a sharer or sharer will not choose to invest in this field for a long time because after a short time of use, he will have to vacate the land and the owner can cultivate it himself. that land or can be leased to other growers.

Indeed, a farmer with property rights has the freedom to choose a system of production and investment that improves the quality of his land and gives him an ever-increasing ability to borrow money. Cultivation patterns and farm management also depend on how long the land is cultivated. For example, among swidden farmers (Jhumias in north-eastern India), the allocation of land to cultivators usually lasts a year or two, depending on the fertility of the soil. The mountainous terrain, the power of the occupiers, and the poor economic conditions of the workers hinder the development and effective management of the land. Since land belongs to the community and not to individuals, this type of lease prevents active, productive, and skilled individuals in the community from investing in the farm. In such a system, it is also difficult for individuals to put in much effort or invest more money in the improvement of arable land because the fields are allocated by the community in a short period of time. In this form of land lease, there is no incentive for individuals to improve agricultural efficiency and land productivity.

In the erstwhile Soviet Union, the yield per unit area of the Kolkhoz and Sovkhoz was much below that of the small holdings (about one acre) given to each household. It was reported that the per acre yield of the privately managed small holdings was three to four times more than that of the state farm and the collective farms. Contrary to this, a tenant who has a lease for a longer period has considerable incentive to make his own improvements in drainage, irrigation channels, fencing, and soil sustainability practices. Such leases are, however, rare. The tenancy system of short-duration leases leads to insecurity for tenants. In India, the fear of landlords regaining control of farms has led to restrictions on long-term letting. This has resulted in eleven months lease system. In the annual leasing system, however, very high rents are obtainable. In the short leasing system, it has been suggested that it enables a farmer to adapt his holding to his immediate needs but there is a strange temptation for a person who is working on the land-only for one year to extract from the land as much as he can and put back the minimum. Consequently, the health of the soil due to the unscientific rotation of crops is lost.

In India, at the time of independence (1947), there were two main systems of land tenure, namely zamindari, and raiyatwari. These systems determined the relations between land on the one hand and the interested parties, the government, the owners, and the cultivators, on the other. In the zamindari system, land property rights were conferred upon persons who were avowedly non-cultivators but had sufficient influence in the region to collect land revenue from the cultivating peasantry. This was necessary at a time when the foreign government was not firmly established and direct control of land revenue and contact with the peasants was difficult. Owing to the zamindari tenure system, the real cultivators and tillers were exploited. They were, therefore, not interested in making an investment in the land. Owner-cultivators who have a good deal of incentives to invest in land to improve the techniques of cultivation and to enhance productivity were discouraged. The tenant-cultivators in such a system face major disincentives like the fear of eviction, the insecurity of tenure, the rack-renting practice, the high rents, and the inadequate surplus to invest.

In Southeast Asia, Latin America, and parts of Southern Europe a system of land tenure known as 'metayage' is very widespread. In its simplest form, it is a co-partnership between the owner who provides land, equipment, buildings, seeds, and fertilizers, and the meatier (cultivator) who provides labour and stock in return for a fixed share of the produce. The system sometimes involves pure sharecropping, i.e., there is no fixed rent, but the tenant cultivates the land and gives the owner a share, often 50 percent of the agricultural produce. In northern India, this system is known as 'Batai' This tenure system gives the tenant some protection from fluctuations in production and crop prices and is usually preferable to fixed cash tenancies in which a tenant tends to fall progressively deeper into debt, whenever income from his crop falls below the outgoing rent. The traditional method of covering the deficit is by having recourse to a moneylender—a role used to be performed by the Jews in Europe, Greeks in the Middle East and the Bohras and Baniyas in India. In the rural areas of developing countries, the moneylenders often charge exorbitant rates of interest and wield considerable power.

2. Size of Possessions and Discontinuity of Fields: It is not only the land tenancy and the system of ownership which influence the agricultural and cropping patterns, the size of holdings and

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

fragmentation of fields also have a close bearing on agricultural land use patterns and yields per unit area. In the densely populated areas of developing countries, the size of holdings is generally very small. The size of the holding and the size of the farm decide the degree of risk that a farm operator may bear. In general, the larger the size of the farm, the greater the capacity of the farmer to take the risk and vice versa. This, in turn, would affect the extent of specialization and also the nature of technology and equipment (tractors, thrashers, harvesters, etc.) to be used.

In India, the average size of holding is very small. In fact, about 70 percent of the total holdings are below one and a half hectares. The average standard size of holding that may give better agricultural returns cannot be maintained because of the fast-growing rural population and the prevailing law of inheritance. The law of succession in the countries like India, Pakistan, Bangladesh, and Sri Lanka results in the subdivision and fragmentation of holdings. According to the law of inheritance in these countries, the property of the deceased is equally divided among the male heirs. Each son generally insists on having a share from each location and from each piece of land, resulting in further fragmentation of land. It is a wasteful and uneconomic method of land utilization in which improved agricultural practices cannot be adopted.

The disadvantages of fragmentation of holdings are well known. It puts a large proportion of land outside the possibility of effective cultivation or economic development. The small fields are difficult to work with modern machinery and tractors etc. In the opinion of agricultural economists, the fragmentation of holdings is a great obstacle and one of the major deterrents to economically viable cultivation. It results in the wastage of land, labour, and material inputs. It is responsible for increased overhead costs, including even the cost of production resulting in low returns from agriculture. The division of holdings may be socially justifiable but economically they are not viable.

3. Combination of Possessions and Functional Effectiveness: In several areas of the nation, assets have been consolidated in order to address the drawbacks of ownership fragmentation. The advantages of consolidation of holdings are manifold. Important amongst them have been explained below. The fragmentation of holdings makes the efficient management and supervision of farm operations difficult. It causes considerable waste of labour for the cultivator and his plough cattle. Land consolidation makes it necessary for him to look after the crops and put up a fence around the holding.

It also enables the farmer to construct a farmhouse on the holding and shed for his cattle and thus exercise efficient supervision and management. The use of tractors and machinery also becomes possible in the case of substantial holdings. All these advantages are reflected in inputs cost and increase in production. The area wasted in embankments and boundaries in scattered holdings is released for cultivation after land consolidation. In locations where soil erosion is an issue, the farmer can act. Moreover, it helps in the development of better road linkages. The consolidation of holdings would, however, be fruitless if the advantages derived from the operations were to disappear as a result of the acts contrary to the purpose of consolidation leading to fragmentation of the consolidated properties.

Apart from solving the problems of consolidation of holdings, there must be a size of the farm below which its output is too small to maintain the family, at whatever is the reasonable standard of living. The experts agree that under the average agro-climatic conditions in India, a farm well above two hectares will be capable of reconciling the various minimal of income and employment. The solution to the problem may partly be found in the agricultural land ceiling. The basic idea of the agricultural land ceiling is to ration out land in such a way that above a certain maximum limit, the land is taken away from the present holders and is distributed to landless or smallholders according to some priorities. The objectives of the ceiling strategy are to increase the agricultural productivity of arable lands with a much more equitable income and power distribution and with a new structure suited for technological changes.

Since independence, in India, several steps have been taken to make structural changes in the agrarian societies and land reforms. The Kumarappa Committee, also known as the Congress Committee of Agrarian Reforms, recommended comprehensive measures for land distribution,

creation of basic holdings, tenancy reforms, organization of small cooperative reforms, and minimum agricultural wages. But so powerful was the lobby of the big and middle-class peasants that the recommendations were shelved. The enthusiasm for the land ceiling is much greater now, but it is doubtful whether the results will be encouraging. As a matter of fact, land reform is costly and has profound social consequences, but what is socially just may not be economically efficient or politically tenable.

4. Labour: The accessibility of work is likewise a significant limitation in the farming area use and trimming examples of a district. Work addresses generally human administrations other than direction and capital. The accessibility of work, its amount and quality at the times of pinnacle work demand impact the dynamic course of the rancher. The various harvests and agrarian frameworks shift in their complete work prerequisites. The work inputs shift significantly around the year for the vast majority of rural ventures with the outcome that numerous ranchers utilize a blended arrangement of creation to keep their work completely utilized. In many pieces of India, occasional unemployment stays on the greater part of the possessions, while during the pinnacle periods of yield planting (rice, wheat, sugarcane, vegetables, and potatoes) and gathering, there happens an intense lack of work which influences the planting and reaping tasks and consequently influences the choice of a rancher regardless of whether to grow a harvest.

A significant number of the cultivators of western Uttar Pradesh (Saharanpur and Muzaffarnagar locale) have surrendered the development of rice inferable from the non-accessibility of laborers at the hours of transplantation and reaping. The ranchers of Punjab are progressively reliant upon Bihari workers for the collection of their wheat and rice crops. In a significant number of the created nations like the US, Germany, Japan, and U K, and in certain plots of the non-industrial nations like the fields of the Punjab and Haryana in India, the fast loss of ranch work is turning into a question of extraordinary concern.

There are two essential explanations behind the decay of horticultural work, particularly in created nations. The industrialized countries, first and foremost, offer other options and monetarily appealing businesses. Also, there are more noteworthy relaxation potential open doors for modern specialists. In India, not very many open positions happen outside agribusiness which prompts the joblessness of horticultural landless work and little-size ranchers. Consequently, the accessibility of work straightforwardly affects the work concentrated crop adapting designs and its significance is highly felt in ranch bequests and the means of paddy cultivating typology.

5. Funds: Capital adheres to rigorous restrictions on crop choices. AH, the purchase of land, machinery, carts, and vehicles, various agricultural equipment, buildings, fuel and power, sprays, veterinary services, and repairs and maintenance are all examples of agricultural inputs that require capital. These inputs also include livestock, irrigation, seeds, fertilizers, insecticides, pesticides, and feeding supplies. All farmers base their choices on their ability to invest money. Market-oriented crops are replacing conventional crops as the latter require more investment to yield higher returns. In impoverished countries, the moneylender is still the main source of credit in remote rural areas and he extends money to the farmers at a high rate of interest with the goal of exploitation. Also, the ongoing investment in a plantation-style agricultural system (tea, coffee, rubber) put a great restriction on the selection of alternative cropping patterns.

The development of irrigation facilities without capital is not possible. The role of irrigation in areas of erratic rainfall, and arid and semiarid regions is quite significant. Its importance has substantially increased after the adoption of High Yielding Varieties(HYV) in developing countries. Irrigation not only enhances the yields of crops but also helps in the intensification and horizontal expansion of agriculture. In some areas of the Thar Desert, Turkmenistan, the Nile Valley, and Uzbekistan, there are made green, growing cotton, cereals, vegetables, and citrus fruits with the help of irrigation. The development of irrigation which is one of the primary bases of agriculture needs an enormous amount of capital.

6. Utilization of machinery and equipment: The use of modern hand tools, animal-drawn tools,

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

tractors, threshers, and more economical farm management techniques are examples of technological innovations that influence the choice of crop selection and decision-making at the farm level. The crop yields are improved by these improvements. The advantages emerge partially from the use of more effective equipment but also because mechanization makes it feasible to carry out farming tasks more swiftly and at the precise time anticipated to optimize production. For instance, in the plains of Punjab and western Uttar Pradesh, the use of tractors in place of bullocks has significantly reduced the amount of time that farmers must spend preparing the land for the kharif and rabi harvests.

This makes it possible for farmers to cultivate their fallow land before the summer weed season, which was impossible when an oxen-drawn plow was used. Weeds significantly decreased as a result, and grain crop yields increased. The effects of rice harvesting and planting machinery in China and Japan, where traditional methods require planting each rice seedling by hand at great expense and laborious labour, are more far-reaching.

Since 1958, modest machines made primarily of bamboo, wood, and a few metal components have been in use in China. In typical circumstances, the machines accomplish twenty times as much labour as a hand planter, drastically reducing the amount of time required to plant the rice harvest. The use of such equipment is crucial in regions that grow two or more crops every year. High agricultural returns can be achieved by modifying cropping patterns, crop intensity, and crop combinations with enhanced tools and farm equipment. In truth, tractors in India's Punjab and Haryana have significantly altered the country's agricultural landscape.

Conclusion:

There are many factors that influence the socio-economic status of farmers. These factors include the level of education attained by farmers, the type of land they farm, the amount of capital they possess, and the availability of credit. Farmers who have completed high school or college are usually better equipped to manage their farms and obtain more credit. They also tend to have more capital available to them, which allows them to purchase more expensive land and equipment, and engage in more profitable farming practices. Land tenure is also a significant factor in the socio-economic status of farmers. Landowners with legal ownership of their land are generally better off than those without. This is because landowners have the ability to sell or lease their land, and they can receive income from these transactions. Farmers who lack legal ownership of their land are often forced to work for others, which limits their ability to earn an income and invest in their businesses.

References:

1. NSSO (National Sample Survey Organisation) (2006), 'Livestock Ownership Across Operational Land Holding Classes in India, 2002–03', NSS Report No 493.
2. World Bank (2004), 'India: Re-energizing the Agricultural Sector to Sustain Growth and Reduce Poverty', Report No 27889-IN. Available at: <http://go.worldbank.org/BYIZWW8HO0>.
3. Ahmad, M., & Humanities, A. P.-I. J. of S. and. (n.d.). CASTE INFLUENCE ON WOMEN PARTICIPATION IN LIVESTOCK HUSBANDRy IN MORADABAD. Philpapers.Org. Retrieved July 26, 2021, from https://philpapers.org/archive/TANROP-5.pdf#page=105
4. Ali, J. (2007). Livestock sector development and implications for rural poverty alleviation in India. Livestock Research for Rural Development, 19(2).
5. BAIG, R., KUMAR, K., & SHARMA, G. (2016). A STUDY ON AWARENESS OF WOMEN LIVESTOCK FARMERS ON LIVESTOCK MANAGEMENT PRACTICES. Impactjournals.Us, 4, 21–24. http://www.impactjournals.us/download/archives/--1483791446-3.Applied-A STUDY ON AWARENESS OF WOMEN LIVESTOCK FARMERS ON LIVESTOCK MANAGEMENT PRACTICES.pdf
6. Biradar, N., Desai, M., Manjunath, L., & Doddamani, M. T. (2013). Assessing Contribution of Livestock to the Livelihood of Farmers of Western Maharashtra. Journal of Human Ecology, 41(2), 107–112. https://doi.org/10.1080/09709274.2013.11906557 [5]
7. Birthal, P., Weekly, D. N.-E. and P., & 2012, undefined. (2012). Livestock for higher, sustainable and inclusive agricultural growth. JSTOR, 26, 27. https://www.jstor.org/stable/23251727
8. Chand, R., & Raju, S. S. (2008). Livestock sector composition and factors affecting its growth.

Indian Journal of Agricultural Economics, 63(2), 198–210. https://doi.org/10.22004/ag.econ.204574

9. CHAUHAN, N. (2012). Role performance of tribal farm women in agricultural and animal husbandry in Gujarat. Karnataka Journal of Agricultural Sciences, 24(5), 2010–2012. http://www.inflibnet.ac.in/ojs/index.php/KJAS/article/view/1040 [8]
10. Devaki, K., Senthilkumar, K., Environ, R. S.-I. J. S., & 2015, undefined. (2015). Socio-economic profile of livestock farm women of Thiruvallur district, Tamil Nadu. Researchgate.Net. https://www.researchgate.net/profile/Ksenthil-Kumar/publication/282572144_SocioEconomic_Profile_of_Livestock_Farm_Women_of_Thiruvallur_District_Tamil_Nadu/links/56125caf08ae6 b29b49e8057/Socio-Economic-Profile-of-Livestock-Farm-Women-of-Thiruvallur-District-Tamil-Nadu.pdf
11. Hazari, B. R., & Kumar, A. (2003). Caste, land and livestock holdings in India: An analysis. International Forestry Review, 5(4), 364–369. https://doi.org/10.1505/IFOR.5.4.364.22655
12. Iqubal, M. A. (2010). Role of livestock husbandry on rural transformation in North India: a case study. Journal for Geography, 5(2), 83–94.

THE PLAY OF GEOGRAPHY AND CULTURE

Mr. Manohar Dilip Dalvi, Research Scholar, PGT in GHSS, Khanvel, Dadra Nagar Haveli, Div & Daman (U.T.)
Research Centre, M.S.G. Arts, Commerce & Science College, Malegaon Dist. Nashik

==

Abstract :

Geography has a significant impact on culture. Cultures are typically shaped by the environment in which they live. Geography can play a role in the development of a culture by dictating the types of resources that are available to people, the types of animals that they can hunt, the types of plants that they can grow, and the type of climate that they have. Cultural influences can also be seen in the way that different cultures view the environment. For example, the Inuit people of the Arctic Circle traditionally live in the harshest environment on Earth. Because of this, they have developed a unique culture that is based on the use of ice and snow for transportation, food storage, and building. Geography studies show how people interact with and are affected by their environment and location. Geographical culture links the relationship between place and culture. Geography does not only impact culture, but it also impacts the locations of cities and conflicts. Almost all major cities are located on a river of some type. This is the result of thousands of years of history and the access to water being a factor in forming the first human civilizations. Regarding conflicts, geography is also not missing from the list of causes. Many of today's conflicts are influenced by geographical features, such as mountain ranges and poorly drawn borders that did not respect the original group of people living there. An example of this can be found in the Caucasus Mountains. There have been several ongoing conflicts there since the 1990s following the dissolution of the Soviet Union. For example, Armenia and Azerbaijan have been disputing the Nagorno-Karabakh, or Artsakh, territory. These mountains have made it challenging to determine where the lands of the Armenian and Azeri people stop and start. Many of the geographical lines of the former Soviet Union were carved with little regard for the actual ethnic groups living there.

Introduction:

Cultural geography is the study of how people's cultures shape and is shaped by the Earth's surface. It looks at how people have used and modified the landscape, how they have organized space and exchanged goods and ideas, and how they have made meaning of the world around them. Cultural geography has a long history. One of its earliest practitioners was the Greek historian Herodotus, who wrote about the cultures of the people he encountered on his travels. In the late 19th and early 20th centuries, cultural geography was shaped by the work of German geographers such as Carl Ritter and Ferdinand von Richthofen, who emphasized the study of human-environment interactions.

Today, cultural geography is a vibrant and growing field. It has been influenced by a number of other disciplines, including anthropology, economics, history, sociology, and political science. And it is being used in a variety of ways, from understanding the spread of diseases to mapping the impact of globalization.

Culture is largely shaped by geography, the topographical features of the landscape, the climate, and the natural resources. Geography shapes how cultures interact with each other, what they need for food, shelter, and clothing, and how they choose to express themselves. Our world is full of unique cultures. Geography has played a big role in how different regions of the world develop their culture. It is important to note that it isn't just geography that affects culture but also other factors such as religion, personality, languages, and society.

Culture:

The geographical definition of culture is the shared characteristics and beliefs among a group of people depending on where they are located. It can include cultural resources and natural resources associated with the interactions between nature and human behaviour.

Different cultures and Geography

Geography is one of the reasons why different cultures are different. For example, global differences are often attributed to geography. Cultures can be affected by geography to a certain extent. There are many different cultures in the world, and each culture has its own unique customs and traditions. Some cultures are more traditional than others, and they tend to be more conservative in terms of their views on social issues. For example, Japanese culture is very traditional, and they are often reluctant to change their traditional ways. This contrasts with the American culture, which is more open to change. Another difference between cultures is the way that they view the role of women. In many cultures, women are seen as second-class citizens. This is especially true in cultures that are more traditional, where women are expected to stay at home and take care of the family. In contrast, the American culture is more progressive in terms of the role of women. Geography has a huge impact on the day-to-day life of every individual, no matter which culture they belong to or where they live.

Geographic regions also have an impact on the types of products that are being made, what kinds of jobs people have available, and how people use their money.

The Impact of Geography on Culture

Geography has a significant impact on culture. For example, the culture of Thailand is significantly different from the culture of the United States. The geography of Thailand is surrounded by water, which has influenced its culture of Thailand. The culture of the United States is based on the culture of Europe. Thus, the geography of Thailand has had a significant impact on the culture of the United States.

Similarly, the culture of Canada is significantly different from the culture of Mexico. The geography of Canada is surrounded by water, which has influenced the culture of Canada. The culture of Mexico is based on the culture of Central America. Geography is one of the key factors that contribute to culture. For example, location has an impact on how people behave, what they eat, and how they dress. People in Japan are obsessed with cleanliness compared to people in China. This is due to the difference in culture and religion between these two countries. China has set up a variety of different provinces separated by climate and geography because different lifestyles thrive in different areas. Diversity can really help spread ideas and traditions, such as with their many languages and customs. Likewise, people in Europe have a different sense of time than Americans or Africans because of their different geography. The geographical location has led to some major changes in the way people have lived their lives – for example, Africa was home to many diverse cultures before colonization, but after colonization, it became a single country with one main language.

Key to Understanding Culture

The geography of a country and the similarities and differences between its people and customs can help you to understand its culture. Geography is important in understanding the culture of a country. There are many cultures that might be different from your own, but understanding geography can help you to understand these differences. Geography provides context for the customs, traditions, and values of a certain place. For example, if you want to know how people in another country view marriage, just look at their marriage traditions and see if they vary from your own.

Different Types of Cultural Differences

In general, cultural differences can be defined as the ways in which a society's norms and values differ from those of other societies. They can also be described as the different sets of shared beliefs, practices, symbols, and artifacts that constitute a culture. There are different types of cultural differences depending on what is being discussed. These include ecological, economic, ethnic, and religious cultural differences.

The Factors Which Influence Culture

Now, We will discuss the main factors which influence culture and how these influences have changed over time. It is important to note that some factors have influenced society while others have influenced culture.

1. **Personality -** Personality is a personal characteristic that can be seen as an individual's distinctive

ways of thinking, feeling, and behaving. Personality also influences culture. An example of a culture influenced by personality would be the United States. The United States has a unique personality shaped by its people and their unique personalities. The greater impact of personality on culture can be illustrated by the development of different types of cultures. For instance, the American culture has focused on individualism and rational thinking while China's cultures prefer tradition, social harmony and collectivism.

2. Cultural Preferences - Culture is a set of shared behaviours and ideas that are learned and transmitted through social interactions. People from different cultures have different preferences, such as what to eat, what type of food to cook, and what type of clothes to wear. These preferences are influenced by the environment in which they live, such as family upbringing and society. This is because people prefer certain things that they think their parents or friends will approve of them doing or wearing. This is called cultural preference and it can be seen as influencing culture. A study demonstrates that Americans are more likely to prefer individualism than Europeans. However, Europeans show more interest in building community than Americans do.

3. Light and Dark Influences on Earth - The light and dark influences are related to the Earth's position and rotation. This has a more decisive factor on the culture that many people overlook more than other geographical features. Cultures in Alaska, Scandinavia, and Northern Russia are significantly affected to extremes by the number of hours they have of light and dark in a day. They have both extremes. There are times when it is almost entirely dark or light depending on the time of the year. Many countries in polar regions have a culture that strongly depends on the season. They have to be resilient. For example, the Yakut people in Northern Russia have worked hard in the summer months to ensure everything goes according to plan with the harvests. They also have to ensure they are well equipped for brutal winters where it can be -40° Fahrenheit. Scandinavian countries make significant efforts to go the extra mile to celebrate during Summer. They have a big solstice celebration in the middle of Summer and spend the summer seasons celebrating with BBQs and saunas and making the most of outdoor activities. While at the same time, many people sometimes see people from these cultures as direct and occasionally harsh, as winter can be brutal and affect national stereotypes. On the other hand, one can look at cultures closer to the equator, where darkness and light do not vary as much. The amount of resting time and working time is the same year-round. The temperaments and traditions more or less remain constant throughout the rest of the year. One can see places such as Ecuador, Indonesia, and Uganda as examples. Punctuality is less key to these cultures. People in these regions are also perceived as more laid back than others, with fewer hours of daylight, and have a tradition of working with the hours of the day given.

4. Languages - Language is an important tool that humans use for communicating in a society. It is also an important part of culture and identity. Language is a way to express an idea, a concept, or a feeling. Languages can also create cultural boundaries and influence what is considered appropriate or not.

5. Topographical Features - Admittance to water and the arrangement of expanses of land are likewise crucial all over the planet with respect to culture. As referenced in the presentation, every one of the earliest human civic establishments approached new water and rich ripe soil. This was vital to framing the principal social orders on the planet. It was a lot later that individuals spread past these terrains. A considerable lot of the way of life shaped along the most renowned streams is glad social orders that have probably the most seasoned chronicles on the planet. The key streams that made the main social orders were the Tigris, Euphrates, Yangtze, Indus, and Nile. These streams gave water and prolific soil to such developments. Indeed, even millennia after the fact, one can perceive how this shaped many significant urban communities in these present-day nations on a guide. Large numbers of these societies, along streams and expanses of land, were quick to have other human associations outside their social orders. They were quick to mix with various societies. This was key in propelling a country. It isn't generally basically as blushing as it sounds; the main pilgrim powers (Britain, France, and the Netherlands) were much of the time oceanic countries.The disengagement factor additionally

impacts why a few societies are less taken out from different societies. One model can incorporate Easter Island. Easter Island is great many miles off the Western shore of South America. They didn't have other contending civilizations or impacts, and as such were detached and adjusted and fostered their own special culture.This can likewise be found in places like Focal Asia and Mongolia. Simultaneously, these spots did shape and blend in with social orders later in mankind's set of experiences. Many pieces of Kazakhstan and Mongolia hold a great deal of their way of life from an earlier time, considerably more so than numerous different spots. They were utilized to basically managing bunches of steppes and immense measures of land. Ghengis Khan extended the Mongolian Domain, and the Silk Street uncovered these terrains significantly more to pariahs, yet not at as quick a rate as different spots. One can likewise take a gander at the geographical elements with regards to influencing society and military history. A perfect representation is the Vietnam War. The US Armed force was ill-equipped to battle in the thick wildernesses of Southeast Asia, which was only one of the snags they looked in this conflict.

6. **Education Influence -** Education has a great impact on culture. It shapes the way people think and behave. In turn, this affects the way that societies function and develop. One of the most obvious ways that education influences culture is through the way that it shapes the way that people view the world. An educated person is likely to be more aware of the world around them and to have a broader perspective on things. This can lead to a more enlightened culture, which is more likely to be tolerant and inclusive of different beliefs and cultures. Another way that education shapes culture is through the way that it influences the way that people think about their own abilities. An educated person is likely to be more confident in their abilities and to believe that they can achieve anything that they set their mind to. The history of education has shown that it has a deep influence on culture. It was influenced by various factors such as the rise of religion, the expansion of trade, and the spread of literacy. Education is an influential thing for people to follow. The study supports the theory that human beings are social animals who need to be around people with similar cultures to survive. Children are often raised in areas where there are many other people from different cultures. These children are taught to stay within their own culture, so it is easy for them to identify with their own group rather than outsiders.

7. **Religion Influence -** Religion has a great influence on culture. It can be seen in the way people dress, the way they behave, and the way they think. Religion can also be seen in the way people believe in things. Religion can also be seen in the way people worship God. Religion can also be seen in the way people celebrate holidays. Religion can also be seen in the way people talk about God. Religion can also be seen in the way people think about death. Religion can also be seen in the way people think about the afterlife. Religion can also be seen in the way people think about morality. Religion has a profound impact on culture. Religion and culture have a long history of co-existing. It is not only about the religious beliefs and religious practices, but also about the social and economic impacts religion has on culture. The rise of Christianity in the Western world created a foundation for the current secular society. In fact, it was Christian ideals that were the foundation for the Enlightenment as well as its subsequent revolutions.

8. **Ethics And Values -** Culture is one of the most important components of any society. It is the sum total of all the beliefs, customs, and practices that a group of people shares. Culture can be thought of as the glue that holds a society together. It is the source of our values and beliefs, and it is the foundation of our social interactions. Values are the essence of culture. They are the things that we hold most dear and are motivated by. Values can be personal or collective, and they can be expressed in a wide variety of ways. Some values are intrinsic and essential to who we are as individuals, while others are more social and situational. Ethics and values are crucial to maintaining a healthy, effective, and secure society. These values are embedded in culture and guide the actions of its members. In many ways, culture is the reflection of the values and ethics that society upholds. From how we communicate to how we interact; these core beliefs shape our entire view of life.

9. **Social Organization -** There are many factors that influence the cultural values of a society, but

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

social organization is one of the most important. Social organization and culture are two of the most important aspects of any society. They are responsible for the way people interact with each other and the way they think about the world around them. Social organization and culture are also important because they can influence the way people behave. Social organization and culture are the patterns of behavior that are observed in a given group of people. They can be divided into two categories: behavioral patterns and cognitive patterns. Behavioral patterns are the ways that people interact with each other. They include things like the way that people talk, the way that they dress, and the way that they behave. Cognitive patterns are the ways that people think about the world around them. They include things like the way that people believe in things, the way that they make decisions, and the way that they think about themselves. For example, in Western culture, individuals are entitled to their own personal freedoms. This includes freedom of speech and religion. On the other hand, in East Asian culture, people are encouraged to act as a collective unit with strong family ties.

Conclusion

It is no surprise that we have a lot of cultural differences. Cultures are typically shaped by the environment in which they live. We all have our own unique way of life and we tend to interact differently with other cultures than we interact with our own culture. The people from different countries bring in many new ideas and ways of life that we could never imagine or experienced if it was not for them. They are able to bring a new perspective to the culture that they are living in because they are not used to living in the same way as us, which leads to many changes in their society. Geography is a key factor in culture. Culture is the way of life of a people, and it is the way they think, feels, and behave. Geography is the place where people live and the environment in which they live. The way people behave is shaped by their culture, and the way they think is shaped by their geography. Culture is the way of life of a people. It is the way they think, feels, and behave. Culture is the way people live. The way they think is shaped by their geography. The way they live is shaped by the environment in which they live. Geography is the place where people live. The environment in which they live can be cold or hot, wet, or dry, and it can have a lot of hills or a lot of flat lands.

References

1. Donald Mitchell, 'Cultural Geography: A Critical Introduction', 2000, Wiley Publications
2. Kay Anderson, Mona Domosh, Steve Pile, Nigel, Thrift 'Handbook of Cultural Geography'2002, SAGE Publications Ltd.
3. Mike Crang, 'Cultural Geography',1998, Routledge Publication
4. Dr.Shalini Dr.S.D.Maurya, 'सांस्कृतिक भूगोल',2022, Sharda Pustak Bhawan
5. Sen Jyortirmoy, 'A Textbook of Social and Cultural Geography'2016, Kalyani Publishers.
6. Peet, Richard; 1990; Modern Geographical Thought; Blackwell
7. Sauer, Carl; 1925; The Morphology of Landscape
8. Gregory, Derek; Urry, John (1985). Social Relations and Spatial Structures. London: Macmillan Education. pp. 9–19. ISBN 978-0312734848.
9. Jones, Richard C. (2006). "Cultural Diversity in a "Bi-Cultural" City: Factors in the Location of Ancestry Groups in San Antonio." Journal of Cultural Geography.
10. Sinha, Amita; 2006; Cultural Landscape of Pavagadh: The Abode of Mother Goddess Kalika; Journal of Cultural Geography
11. Kuhlken, Robert; 2002; Intensive Agricultural Landscapes of Oceania; Journal of Cultural Geography
12. Jordan-Bychkov, Terry G.; Domosh, Mona; Rowntree, Lester (1994). The human mosaic: a thematic introduction to cultural geography. New York: HarperCollins CollegePublishers. ISBN 978-0-06-500731-2.

VARIOUS MODERN RESEARCH APPROACHES IN PHYSICS EDUCATION

Dr. Ansari Safiya, Assistant Professor, Department of Physics, J. A. T. Arts, Science and Commerce College for Women, Malegaon (Nashik)

===

Abstract

The primary focus of today's classrooms is on equipping students with the skills and dispositions they'll need to become productive members of the 21st-century workforce and global economy. The new benchmarks for schools place a premium on developing more complex cognitive abilities including inductive and deductive reasoning, original thought, and problem solving, among others. Although there is a wealth of information and agreement on the topic of what 21st century skills are necessary for success, there has been a dearth of studies looking into the interplay and evolution of the linked subskills. In order to situate current efforts to encourage deep learning and cultivate talents in high-level thinking, this study gives a short summary of the literature on physics education. Next-generation physics courses and the future of physics education may be affected by the conclusions drawn from this systematic review of the literature on 21st-century skills and physics education.

Keywords: Physics Education, Deep Learning, Conceptual Frameworks, Scientific Reasoning, Inquiry Labs

Introduction

Most importantly, society invests in education since it is the best way to ensure the success of the next generation. As a result, educational aims should adapt to the needs of a dynamic society. A increasing body of academic evidence supports the idea of student-centred, active learning as the most effective method of educating today's pupils. It's based on the constructivist premise that students should be actively engaged in the learning process and that teachers should serve as guides rather than lecturers. As the constructivist viewpoint suggests, Students actively create their own knowledge with the support of instructors in a learner-centered classroom that emphasizes active-engagement and inquiry-style teaching-learning methodologies. Educators and researchers conducting studies in the name of learner-centered education need to pay close attention to students' wants and requirements in order to not only provide efficient pedagogical methods but also to ensure that their lessons remain in step with current educational priorities.

Promoting Deep Learning in Physics Education

The goals of 21st-century physics education are to develop sophisticated ways of thinking and encourage thorough grasp of fundamental concepts. However, many conventional schooling models concentrate an excessive amount of weight on problem-solving alone, with the naive assumption that pupils would acquire thorough conceptual comprehension via repeated problem-solving practice.

Its disorganization makes it hard to understand even fundamental ideas, much alone tackle challenging challenges. Students' understanding of physics is said to be limited to formulae and indistinct names of ideas, which add nothing to their ability to engage in meaningful debate. Because of this incomplete framework, a beginner's ability to grasp complex ideas is severely stunted. In other words, these kids can learn the steps of solving a problem when presented with a particular set of data, but they can't generalize those skills to other problems. For a pupil to achieve expert level understanding, For a conceptual framework to be comprehensive and unified, their knowledge base must include all the supporting concepts that revolve around the central premise.

Students may enter the learning process from a number of vantage points, depending on the demographics and subject matter of the class. On topics with a long history of empirical study, students typically come to their own conclusions on their own; however, when confronted with a new topic for the first time, they may have to construct their first understanding as they go along, drawing on their existing knowledge and the information provided by their surroundings. It doesn't matter where they

come from, these first stages of knowledge are seldom on par with what experts have to say. Thus, the primary goal of education is to help students adjust their worldview to align with that of subject-matter experts. As they learn and adapt their knowledge structures, students may go through a spectrum of transitional states, each with a unique degree of information integration and coherence from their original, more restricted understanding. This short overview focuses on the developmental phases that occur in students' knowledge structures in regards to fragmentation and integration.

The more a student studies at higher cognitive levels, the more their knowledge structure integrates and generalizes across situations. For instance, pupils at the introductory level may only be able to learn and apply the properties of particular situations and their conditional variants. Ultimately, this creates a network of interconnected bodies of information in the immediate area. Students go from the Recall stage of learning to the Understand stage when they are able to put together more of the pieces of the puzzle, creating a network that links a broader range of situations. Constructing these bridges and transferring knowledge from one context to another is the foundation of in-depth conceptual understanding. A higher level on Bloom's taxonomy may be attributed to the development of a more robust and unified cognitive structure as a result of increased connectivity. This happens when students apply a concept for analysing and evaluating to a broader range of issue scenarios by making more connections between the notion and their prior knowledge and experience.

It would make sense that encouraging the formation of new links will improve students' ability to learn. Which specific techniques of instruction are most conducive to this goal should be investigated in light of the content and competences to be acquired. Nevertheless it is well acknowledged that students typically do not benefit from conventional training in terms of acquiring an expert's level of conceptual understanding, with numerous mistakes persisting even after instruction, evidence of a lack of cohesion between different parts of a student's knowledge base.

There seems to be a consensus on the importance of education, as seen by the widespread adoption of educational literature like Bloom's taxonomy and the inclusion of an emphasis on 21st century skills in the new school standards. According to the knowledge integration perspective, teachers should help students organize their information such that it makes sense and can be used in many contexts. this emphasis places a premium on assisting students in making connections among their knowledge's disparate parts. If a student wants to make use of new information, they must first incorporate it into their own framework of knowledge by drawing connections between it and what they already know.

This indicates that achieving deep learning in physics and across other STEM fields requires the formation of an integrated knowledge structure. Nevertheless, present and future research is required to define what linkages must occur at various levels of learning and to understand the instructional strategies essential for efficiently building such links within each STEM academic setting. Together, they will provide the necessary underpinnings for informing the creation of the next generation of 21st-century pedagogy and classroom space.

Developing Scientific Reasoning with Inquiry Labs in Physics Education

As a consequence of shifts in scientific education (in terms of both content and skills) and new research on the nature of human cognition and learning, inquiry-based lab settings have recently attracted renewed attention as a viable venue for fostering skill development. The use of scientific methods and procedures in the investigation of phenomena, the creation of scientific claims, the solution of problems, and the communication of the results all hold promise for the simultaneous development of students' conceptual understanding and scientific reasoning skills gained through these activities. Also, there has been an explosion in the accessibility of technological tools designed to improve inquiry-based learning, and more suitable research approaches have emerged to underpin studies of student development.

Many modern physics labs still consider the lab as just a place to explain the physical ideas from the lecture course, despite the promise of inquiry-based laboratories to improve students' capacity for higher-level thinking, analysis, and scientific inquiry. Yet, it's not easy to generate novel scientific

insights from real-world observations. In order for students to fully engage in complicated, in-depth assignments, they need enough time for discussion and introspection. The lack of success of blended learning, which combines lecture and lab (such as studio style sessions), can be attributed to the high demand for infrastructure resources like specialized technology-intensive classroom space, equipment and maintenance expenditures, and fully committed trained workers.

So, given the limitations of the existing educational system, there is an immediate need to modify the current stand-alone lab courses into more inquiry-based designs, with one of the major aims being to develop students' capacity for scientific thinking. To help with things like issue modelling, experimentation, data analysis, conclusion drawing, and communicating findings, the focus of these labs should be on building knowledge as well as honing technical abilities and scientific understanding. In particular, abilities in scientific reasoning that may be operationally characterized, such as the capacity to manipulate variables or participate in multivariate causal reasoning, should be emphasized in the laboratory curriculum. Contrarily, when students are required to focus on conceptual learning, they are far less likely to efficiently build their scientific reasoning skills, and this growth is also very context dependent.

Some recent initiatives have showed potential in bolstering education objectives that are more in line with twenty-first century learning and the solo lab course. ISLE (Investigative Science Learning Environment) laboratories, For example, In order to cultivate "habits of mind" in pupils that are useful in the fields of science and engineering, you may have them complete a series of activities (Etkina et al., 2006). The program emphasizes both the American Association of Physics Teachers' laboratory learning goals and the students' own critical thinking. ISLE approaches are more suited for elementary and secondary school classrooms since they emphasize fostering students' conceptual comprehension via inquiry learning rather than cognitive conflict.

Despite a renewed focus on research and the development of curricula that is geared toward the learning needs of the twenty-first century, current efforts at reform have a hard time taking a laboratory course and making it into an inquiry-based learning environment. The lack of resources, such as faculty time to create or adapt inquiry-based materials for the local environment, training for faculty and graduate student instructors who are likely unskilled in this method, and maybe costly new equipment, is the most common barrier, stands as the biggest hurdle. Koenig et al. (2019) planned lessons taking into account possible obstacles to execution. The program is structured as a series of modules that may be combined or separated as needed to focus on a variety of subskills; each module includes both theoretical and practical exercises. Each module was developed in accordance with a curriculum framework, making it easy for an adopting institution to either utilize the materials exactly as written or to adapt the contents to make use of their own resources. The work of Sobhanzadeh, Kalman, and Thompson (2017), for example, uses conceptual questions to target common misunderstandings by getting students to make a prediction, plan and carry out an experiment, and then decide whether or not the findings support the hypothesis.

Many new ideas in the field of education need to be backed by established systems in order to be widely used and have an enduring influence. But, it might be difficult, if not impossible, to make drastic modifications to the way schools are now set up. In light of these limitations, new pedagogical techniques must be developed. As the primary focus of 21st century education is on the development of higher-level abilities, This innovative method of teaching will replace the traditional lecture and laboratory. Although the obstacles posed by this shift are substantial, interesting answers have arisen from a number of different lines of inquiry. Maybe the most difficult difficulty to overcome is the wide variety of implementation challenges that need a collaborative effort between STEM educators and researchers to re-engineer many aspects of the present education infrastructure.

Conclusion

To best serve its purpose of preparing (rather than selecting) future workers, education programs should be developed with the students' individual requirements and learning styles in mind.

For reasons of space, My only contribution will be to point the reader in the direction of Freeman et al(2014) .'s meta-analysis, which provides strong support for learner-centred training. The twenty-first century's dynamic environment necessitates the formulation of fresh educational objectives that may direct future studies and improve the quality of education for today's pupils. The new science standards, which are in line with 21st century learning, , based on decades of study in PER, have established as goals for STEM education the promotion of in-depth knowledge of specialized subject matter and the encouragement of the growth of a wide range of specialized high-end cognitive and non-cognitive abilities that are transferable across fields.

Reference

1. Alonso, M. (1992). Problem solving vs. conceptual understanding. American Journal of Physics, 60(9), 777–778. https://doi.org/10.1119/1.17056. (Article Google Scholar)

2. Anderson, L. W., Krathwohl, D. R., Airasian, P. W., Cruikshank, K. A., Mayer, R. E., Pintrich, P. R., … Wittrock, M. C. (2001). A taxonomy for learning, teaching, and assessing: A revision of Bloom's taxonomy of educational objectives, abridged edition. White Plains: Longman.

3. Ates, S., & Cataloglu, E. (2007). The effects of students' reasoning abilities on conceptual understandings and problem-solving abilities in introductory mechanics. European Journal of Physics, 28, 1161–1171. (Article Google Scholar)

4. Bagno, E., Eylon, B.-S., & Ganiel, U. (2000). From fragmented knowledge to a knowledge structure: Linking the domains of mechanics and electromagnetism. American Journal of Physics, 68(S1), S16–S26. (Article Google Scholar)

5. Bailin, S. (1996). Critical thinking. In J. J. Chambliss (Ed.), Philosophy of education: An encyclopedia, (vol. 1671, pp. 119–123). Routledge.

6. Bangert-Drowns, R. L., & Bankert, E. (1990). Meta-analysis of effects of explicit instruction for critical thinking. Research report. ERIC Number: ED328614. (Google Scholar)

7. Bao, L., Cai, T., Koenig, K., Fang, K., Han, J., Wang, J., … Wu, N. (2009). Learning and scientific reasoning. Science, 323, 586–587. https://doi.org/10.1126/science.1167740. (Article Google Scholar)

ECO-CRITICAL STUDY OF AMITAV GHOSH'S NOVEL 'THE HUNGRY TIDE'

Smt. Vaishali O. Shelar, Research Scholar

Dr. A. R. Aney, Research Guide, Lokmanya Tilak Mahavidyalay, Wani Dist. Yawatmal

==

Abstract

Eco-criticism is an emerging field that analyses literature and criticism through the lens of environmental issues and green politics. Many authors have surfaced this century to highlight the importance of environmental issues and the deep connection between literature and the natural world. Amitav Ghosh is one such author. A biome that stretches from the eastern Sundarbans to the western arid plains, from the northern Himalayas to the southern Indian Ocean. That in western cultures, such as India's, highlights the importance of the relationship between nature and society. In addition, human culture is intertwined with and mutually influences its surrounding environment. The purpose of this paper is to examine Amitav Ghosh's The Hungry Tide from an eco-critical standpoint in an effort to better understand the novel.

Keywords: Eco-criticism, Perspective, Illuninate, Ecology, Humanity, Nature, Environment

The Hungry Tide is a prophetic novel with stunning depth, elegance, and humanity. The absence of nature makes it impossible for humans to exist. Humans are cognizant of their interdependence with the rich biodiversity of the natural world. The beauty of the earth is a source of inspiration for more than just the arts and aesthetics. It's essential to one's very survival. Ecological literary criticism, like other literary movements, is getting support in the present day setting of ecological concerns. This paper's title relates to the fact that it is a review of The Hungry Tide, a book by Amitav Gboth set in the Sundarban, the world's biggest mangrove environment. The land and water components of this ecosystem work together to and it is at the intersection of landscape, water, people, and their culture. The ever-hungry tide comes in twice a day, reshaping the land and eradicating anything stable in its path. Many Hindus from East Bengal fled to West Bengal in the lodia during the partition of India in 1947. The lower-class Muslim tenants targeted the higher-class Hindus in particular for their persecution. They escaped to the homes of their well-to-do friends and relatives in Calcutta Dut, where they squatted on both government and private property. Sunderbans's tides travel nearly 300 km inland, submerging thousands of acres of forest every day. It reappears several hours later. There are strong currents that reshape the island almost daily. The author reinterprets and weaves together events from the past and present for the novel's central theme. The novel's central event is the brutal repression and slaughter of East Pakistani refugees who had made the perilous journey from the Dandakaranya refugee camps to Morichjhampi in the hopes that they would find safety and a better life there. The narrative focuses on the dangers of Sunderbans, such the tiger hiding in the woods and the seemingly innocent but dangerous crocodiles in the water, the fishermen who scratch out a livelihood, and Piya's research into the ancient language of Delphim. Regrettably, this is a forgotten fact.

The plot revolves on two outsiders who come to the Sunderban Community. This is a tale of discovery and improbable love, of finding one's place in the world and learning its rich history, all of which takes place in one of the world's most intriguing regions. Amitav's portrayal of Americanized globalisation Piya, armed with her cutting-edge GPS gadget; Fokir, who represents regional pride; Kanal, a native of Delhi; As Kanal reads excerpts from his uncle's diaries, the reader is expected to envision Kanai reading them in Bengali despite the fact that the excerpts are reprinted in English. This transcultural shift is indicative of the way in which contemporary, multinational businesspeople operate. Lusihari, Garjontola Canning, and Gosaba are just a few of the locations discussed in the book. It's a trifecta of Satjella, Morichjhampi, and Emilybari False names Lasihari and Ciarjontola are used. Gosaba, Satjelia, Morichjhampi, and Emilybari are all genuine areas where refugees and other marginalised people live (P401) When it comes to growth and progress, Lanibari is where all eyes turn.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

A few thousand people make their home on the little island of Lutibari. Just a tiny fraction of the population could trace their ancestry back to the pioneers who arrived in the 1920s. Others came after the 1947 partition of India and Pakistan and again after the Bangladesh War in 1971. Just recently, when neighbouring islands in the area were forcefully depopulated, many more had arrived. Their arrival was planned with wildlife preservation in mind.

The differences between people, no matter their socioeconomic status, are temporary, and nature is a terrific reminder of this. This presentation will focus on the following themes in light of recent natural disasters: the limitless might of Nature, the vulnerability of human life, and the transient nature of our existence on this planet. The research is a sobering reminder of humanity's frailty in the face of an infinitely resilient natural world; it stresses, in no uncertain terms, the human struggle for survival in adverse conditions, leading to a sense of humility in the face of nature and one's place within it.

The disappearance of mangrove forests threatens the homes of many aquatic species, including birds and amphibians. and the reclamation of coastal regions for the construction of structures may be linked back to the original cause of ecological and environmental issues like hungry tides and earthquakes. Yet, according to Norwegian philosopher Ame Naess, People are not in charge or even very important; they are only cogs in a gigantic living matrix susceptible to the laws of karma (292). The epic struggle between humanity and the natural world is discussed in depth in this book. Sunderbans is a perilous area to call home due to its location as a marshy archipelago of islands between the ocean and the Bengali plains. The river flows into the sea, and the sea flows into the land, with no clear demarcation between the two. The people who make their homes in the Sundarbans have had to learn to live in harmony with their environment in order to survive.

Unlike other types of forests or jungles, a mangrove forest is a completely separate and unique ecosystem. Mangrove leaves are tough and the heavy foliage reduces vision, yet there are no tall trees, ferns, or wildflowers. There is never a time when people may dispute the terrain's enmity, its cleverness and creativity, or its will to destroy or eject them. Dozens of people are murdered each year by tigers, cakes, and crocodiles in the safety of the thick vegetation. These waves are dangerous. Tides may go several kilometres inland, and hundreds of mangrove trees vanish each day, only to reappear a few hours later. Only the genuinely destitute and displaced, those who are undesired and have nowhere else to go, would risk making a home there. They've moved there to make a life off the desolate, unforgiving salt plains there. The males are mostly fisherman who gather food from the river and the beach in the form of fish and crabs. So, life on those islands, often known as the "tide country," is always fraught with danger because of the unpredictability of the tides.

An amalgam of ethnography and history, Ghosh An ethnographic account in which Ghosh identifies and describes the cultural traits of a representative subset of people in the target nation. It tells the story of the Utopian society that the Scottish idealist Daniel Hamilton S. founded in the Sunderbans at the turn of the twentieth century. Scotland, a rough, chilly, and rocky location, was where Daniel went to school. The most essential thing he's learned in life is that "work overcomes everything," as his professors put it. When the time came for Daniel Hamilton and his compatriots to abandon their homeland in search of economic opportunity, they settled in India. With a familial connection to Mackinnon & McKenzie, he moved to Calcutta to work there. Tickets for the then-global powerhouse P&O Line were sold by this organisation Young. Daniel put in a lot of effort, and as a result, he was able to sell a lot of first-, business-, Ghosh's extensive study and original presentation of the evolutionary scheme of creation are both noteworthy achievements. He's worried about the ecological stability of the area and the role it plays in animistic creation. He teaches us a lot about the area flora and animals, as well as the giant dolphins. In addition to being the spot where two bodies of water meet, he demonstrates that Sunderban is also an incredible crossroads of civilizations. It's also a weird love tale about a couple named Piya and Fokir. They stayed up there in the tree for days, sleeping on the banks of the river. The mangrove islands of Sunderbans, in West Bengal, serve as the backdrop for The Hungry Tide. by Amitav Ghosh, where the lovers are unable to communicate with one another.

In The Hungry Tide, the author investigates the complicated Man-Animal connection in the environment of the archipelagos, as well as the resettlement of refugees in the forest reserves of Marichihapi and Sunderban. Set in the Sunderbans, a region straddling the border between India and Bangladesh in the region known as the Tide Country, this story explores the conflict between humans and their natural surroundings. Insight into the novel's unexplored regions is provided in this study. In his sixth book, Amitav Ghosh explores the tensions that arise when groups of people with different priorities try to protect the Sunderbans' tiger population and other aquatic wildlife at the cost of the people who live there. The protagonist of the tale is a scientist named Piyali Roy, an American of Indian descent. So, the frequent occurrences of technological elements should come as no surprise. Hunger's Wave Ghosh cautions and warns about the ways it interacts with the natural world. When Amitav Ghosh brings together a location's unique history, language, and mythology, he creates a whole new world. The success of The Hurry Tile, however, lies in its investigation of an even blacker and more inexplicable jungle: the human psyche. The story shines most when it depicts the uncontrollable, indomitable, and ferocious forces of nature. Read this book if you want to know what it's like to be in the path of tigers, crocodiles, snakes, a massive mangrove forest, deadly hurricanes, and typhoons.

Set in the Sunderbans, a remote region of northeast India created by the confluence of two rivers that empty into the Bay of Bangal, the novel The Hungry Tide takes place in a desolate and uninhabited corner of the subcontinent. Islands move about, tigers and other predators lurk in the shadows, the soil is poor, and communication with the outside world is very limited, making daily existence challenging. Ghosh details the people who live in the Sunderbans, the region's history, and the tensions between humans and the environment. Incredibly, this is the tale of Sunderban and its remarkable inhabitants. The humans are fighting against the elements, the sea, the storm, the tiger, and their terrifying environment. The novel's overarching goal is to tell the tale of the ecological and environmental factors that have shaped the area via the lens of the individual stories it tells. Nirmal's ability to open himself up to other people's perspectives and experiences is bolstered by his recognition of the animals, who remind him that his humanity is not unique or permanent but rather intertwined with the ephemerality and changeability of the natural world. They are not bound to that universe by theoretical principles like conservation.

They rely on the natural environment for survival, engaging in activities like fishing and, when necessary, fighting to protect themselves from it. Piya is forced to embrace a different, though ultimately more deep, As she realises that Fokir is not a reflection of her idealised understanding and preservation of nature, she experiences a profound reconnection with the natural world. The news that Fokir helped kill the caged tiger that assaulted the town saddens and shocks her. Fokir tries to explain to her that tigers enter human settlements because they want to be killed, Instead of listening, she puts her hands over her ears. As she sees the same compt guard from her visit to Lusibari on his way to beat, threaten, and demand money from the hamlet for their self-preservation action, she recognises that her rejection of the villagers' view of the tiger has put her in the same camp as the foresters. Much of the novel's focus on conservation and its repercussions on humanity comes from the tiger killing. The danger, according to Piya, is in crossing the line that stops us from concluding that no other species cares but ourselves, And this barrier was not built by human hands but by nature, the earth, and the planet that nourishes us all.

The Hungry Tide is concerned not only with environmental conservation and how it might be achieved, but also with how we might start to comprehend human diversity as a readjustment among different human societies and values, from the most privileged to the most impoverished, from the most vocal to the most silent. In addition, this shift may be seen as an adjustment to our conception of what it is to be human, taking into account the larger categories of life that apply across species and to our concept of the web of interconnected life that makes up our planet as a whole.

Conclusion

The natural world, which is widespread, is empathetic towards humans. It's not only a source of comfort; it teaches, guides, protects, and anchors man as well. So why should we, as humans, destroy

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

it? The colour green, which represents new beginnings and modesty, will soon be lost in a sea of flashier, more material hues. Man is only really human when he is surrounded by nature. Mankind is rapidly reverting to animal status with the rest of nature. The Hungry Tide offers many viewpoints of the mangrove-covered islands and muddy flats that make up the Sunderbans ecosystem. each of which highlights the dramatic changes brought about by the daily tidal surges that force parts of the islands to be temporarily buried beneath water. Maybe Ghosh's greatest talent as a writer is his intuitive grasp of setting. When we are far from the settings of his books in memory, we can nevertheless conjure up visions of landscapes, cities, and villages perched on the brink of deserts. According to bis book, the area was named after the sunderi tree, the indigenous name for the mangrove. In The Hungry Tide, Ghosh makes apparent the natural and environmental approach central to his worldview. Efforts have been made to show that Amitav Ghosh's book is analysed using ecocritical methods, which will undoubtedly provide readers with a fresh perspective on the author's work within the framework of ecological research and methodology.

References

1 Ghosh, Amitry. The Hungry Tide, New Delhi: Ravi Dayal, 2004.
2 Dizon, Robert, Travelling in the West The Writing of Amisay Ghosh, the Journal of Commonwealth Literature, 31.1
(1996)-3-24, Print
3 Ghose, Sagarika The Shadow Lines Review of the Hungry Tide the Indian Express 27 June 2004
4. Mrs. Bhasin, Kamini Amila Ghosh's The Hungry Tide Intoning Silence, Indian Journal Applied Research, volume 3, Issue 8. August 2013,
5. Anushman. A Mandal, Amila Ghosh Contemporary World Writers, Viva Books Private Limited, New Delhi, 2010.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

SCOPE OF DISABILITY UNDER THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITY ACT, 2016

Prof. Vidya Vijayrao Patil, Stree Shikshan Sansta's, S.M. Biyani Law College, Dhule.
Prof. Dr. S. S. Hasani, Stree Shikshan Sansta's, S.M. Biyani Law College, Dhule.

==

Abstract

In this paper,the researcher is going to discuss the concept of disability, its nature and its scope under the RPWD Act 2016.Legal recognition of disability is important and effective for persons with disability to solve their issues and problems. Persons with disabilities constitute a class in itself but it is not a homogeneous class.Primarily persons with disability are differing from themselves in the matter of their problems and issues. The person with a disability may be having a hearing impairment, visual impairment, physical impairment or intellectual impairment. These impairments also have many subcategories. This category experiences different kinds of problems among itself. These problems are described by the researcher in the research paper to identify and provide kinds of disability identified and recognized under the RPWD Act 2016.

Introduction

Parliament enacted the Disability Rights Act 2016 and repealed the previous Persons with Disabilities Act 1995. The Persons with Disabilities Act 2016 recognizes social patterns of disability to recognize disability. In this way, the law can distinguish between disabilities that require protection from direct or indirect discrimination and provide the necessary support to persons with disabilities to ensure the substantial realization of the rights of persons with disabilities. Disability, Standard Disability and Disability with High Need for Support are defined as follows under Section 2 of the Rights of Persons with Disabilities Act 2016.The disability identified under this Act specially with two objectives.one is to identify the classes of disability and provide the legal solution of the problems of disability. But the benchmark disability provided under the RPWD Act 2016 achieves the second objective. The second objective is to classify disability on the basis of its severeness and distribute the affirmative action as per the priority. The classification of the kinds of disability is as follows.

1. Blindness

Blindness is defined as the state of being sightless. A blind individual is unable to see. In a strict sense, the word blindness denotes the condition of total blackness of vision with the inability of a person to distinguish darkness from bright light in either eye. A condition where a person suffers from any of the following conditions namely:

- Total absence of sight or
- Visual acuity not exceeding 6/60 or 20/200 (Snellen) in the better eye with correcting lenses; or
- Limitation of the field vision subtending an angle of 20 degrees or worse.

2. Low-vision

Low-vision means a condition where a person has any of the following conditions, namely: 1. visual acuity not exceeding 6/18 or less than 20/60 up to 3/60 or up to 10/200 (Snellen) in the better eye with best possible corrections; or

2. limitation of the field of vision subtending an angle of fewer than 40 degrees up to 10 degrees.

3. Leprosy Cured Persons

Leprosy, also known as Hansen's disease (HD), is a chronic infectious disease caused by a bacterium called Mycobacterium leprae. The disease mainly affects the skin, the peripheral nerves, mucosal surfaces of the upper respiratory tract and the eyes. Leprosy is known to occur at all ages ranging from early infancy to very old age. About 95% of people who contact M. Leprea do not develop the disease.

4. Hearing Impairment

Hearing impairment is a partial or total inability to hear. It is a disability which is subdividedinto

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

two categories deaf and hard of hearing. "Deaf" means persons having 70 dB hearing loss in speech frequencies in both ears. "Hard of hearing" means a person having 60 dB to 70 dB hearing loss in speech frequencies in both ears.

Although this has always been the definition of hard of hearing, there have been no reports of court decisions interpreting this definition in any way. The absence of any judgment on the issue of hearing impairment shows that the Deaf community does not actively use the Disability Act and therefore does not address discrimination in court. It also shows that the deaf community in India is very different from other groups of disabled people, further proof that disabled people do not always fall into an isolated category. Some members of the hearing loss community view hearing loss or deafness as a personal experience rather than a disability. This view has become part of a culture known as "deaf culture", which is based on the belief that the deaf community is not disabled but simply has a different way of life based on the use of sign language.

5. Locomotor Disability

Strictly speaking, Locomotor Disability means a problem in moving from one place to another — i.e. disability in the legs. But, in general, it is taken as disability-related with bones, joints and muscles. It causes problemsin a person's movements (like walking, picking or holding things in hand etc.)

6. Dwarfism

Dwarfism is a growth disorder characterized by shorter than average body height.In an interesting case, dwarfism has also been legally recognized as a locomotor disability, as a result of a Public Interest Litigation (PIL) filed in the Andhra Pradesh High Court. This petition was filed against the Andhra Pradesh State Transport Corporation (APSRTC) and the state government among others, stating that their action in not extending benefits such as free and concessionary bus passes to the petitioner being a dwarf under the PWD Act was arbitrary and illegal as they ought to be treated as persons with locomotor disability. The AP High Court directed the state government to take an appropriate decision to include dwarfs within the category of orthopedically handicapped within a period of three months from the date of the order. Following this order, the AP government, through its Department of Transport, Roads, and Buildings, issued government orders treating dwarfs as orthopedically-disabled persons and directed that bus passes to be issued to them that would be on par with other disabled persons.

7. Intellectual Disability

Intellectual disability, also known as general learning disability and mental retardation (MR), is a condition characterized by significant limitations both in intellectual functioning (reasoning, learning, problem-solving) and in adaptive behaviour which covers a range of everyday, social and practical skills.

8. Mental Illness

Mental illness or mental disorder refers to a substantial disorder of thinking, mood, perception, orientation or memory that grossly impairs judgment, behaviour, capacity to recognize reality or ability to meet the ordinary demands of life. But it does not include retardation which is a condition of arrested or incomplete development of the mind of a person, especially characterized by sub-normality of intelligence.

Recognition of "mental illness" occurs more by default than by design. The definition of mental illness in the Persons with Disabilities Act eliminates rather than clarifies, as "mental illness" is defined as any mental disorder other than mental retardation.

Since there is no clear definition of mental illness, all mental disorders fall under the category of "mental illness". Definitions of mental illness can include all psychiatric classifications, from schizophrenia to disabilities. It is estimated that mental disorders alone affect 5% of the Indian population. In medicine, mental illness is a general term used to describe a wide range of diagnosable mental illnesses that impair a person's ability to think, feel, and move so that they cannot function optimally in everyday life. Some people may experience an episode of mental illness, while others may experience ongoing symptoms.

Mental disorders are among the most common and widespread diseases that widely affect the world's population, accounting for nearly 31% of disabilities worldwide.

Five of the 10 leading causes of disability worldwide fall into the category of mental disorders: major depressive disorder, alcoholism, bipolar disorder, schizophrenia and obsessive-compulsive disorder. Mental illnesses such as schizophrenia, bipolar disorder, and obsessive-compulsive disorder (OCD) can negatively affect a person's academic, occupational, social, and family functioning. A sustained decline in disability and quality of life in patients with mood and anxiety disorders has been demonstrated even after treatment has ended. Symptoms can be improved with treatment, but social functioning and quality of life can only improve with the combined efforts of rehabilitation at longer intervals. People, including policymakers, view disability in people with chronic mental illness with scepticism.

The disabilities associated with chronic mental illness are often invisible, but the impact on individuals and family members is enormous. There are many seriously disabling mental disorders. For people who don't respond to medication, even seemingly mild illnesses like OCD can be seriously disabling.

9. Autism Spectrum Disorder (ASD)

It is a neurological and developmental disorder which affects communication and behaviour. Autism can be diagnosed at any age. But still, it is called a “developmental disorder” because symptoms generally appear in the first two years of life. Autism affectsthe overall cognitive, emotional, social and physical health of the affected individual.

10. Cerebral Palsy (CP)

It is a disabling physical condition in which muscle coordination is impaired due to damage to the brain. It occurs at or before childbirth. Cerebral Palsy is not a progressive condition; meaning it does not get worse with time. However, muscle disuse could increase the extent of disability over a period of time. At present, there is no cure available for this condition. Thus, Cerebral Palsy is an incurable and life-long condition, at present.

11. Muscular Dystrophy (MD)

It is a group of neuromuscular genetic disorders that cause muscle weakness and overall loss of muscle mass. MD is a progressive condition; meaning that it gets worse with the passage of time.

12. Chronic Neurological Conditions

Examples of Chronic Neurological Conditions: 1. Alzheimer's disease and Dementia 2. Parkinson's disease 3. Dystonia 4. ALS (Lou Gehrig's disease) 5. Huntington's disease 6. Neuromuscular disease 7. Multiple sclerosis 8. Epilepsy 9. Stroke

13. Specific Learning Disabilities

Specific Learning Disabilities are a group of disabling conditions that hampers a person's ability to listen, think, speak, write, spell, or do mathematical calculations. One or more of these abilities may be hampered.

Affect a person's ability to acquire, process, and/or use either, spoken, read, written or nonverbal information (organization/planning, functional literacy skills, memory, reasoning problem-solving, perceptual skills) or in other words in short - difficulty with language in its various uses (not always reading).

- Dyspraxia - The inability to motor plan, to make an appropriate body response.
- Dysgraphia - Difficulty with the act of writing both in the technical as well as the expressive sense. There may also be difficulty with spelling.
- Dyscalculia - Difficulty with calculations.
- Attention Deficit and Hyperactivity Disorder(ADHD) - Hyperactivity, distractibility and impulsivity.

14. Multiple Sclerosis

In Multiple Sclerosis (MS), the body's immune system attacks the Central Nervous System, which includes the brain and spinal cord. As a result of MS, the myelin sheath covering neurons gets damaged.

This exposes the nerve fibre and causes problems in the information flow through nerves. With time, MS can lead to permanent damage to nerves.

It is an inflammatory, nervous system disease in which the myelin sheaths around the axons of nerve cells of the brain and spinal cord are damaged, leading to demyelination and affecting the ability of nerve cells in the brain and spinal cord to communicate with each other;

15. Speech and Language Disability

A permanent disability arising out of conditions such as laryngectomy or aphasia affecting one or more components of speech and language due to organic or neurological causes.

16. Thalassemia

Thalassemia is a genetically inherited blood disorder which is characterized by the production of less or abnormal haemoglobin. As we know, haemoglobin is a protein found in Red Blood Cells. Haemoglobin is responsible for carrying oxygen around in the body. Thalassemia results in large numbers of red blood cells being destroyed, which leads to anaemia. As a result of anaemia, a person affected with Thalassemia will have pale skin, fatigue and dark colouration of urine.

17. Haemophilia

Haemophilia is a blood disorder characterized by the lack of blood clotting proteins. In the absence of these proteins, bleeding goes on for a longer time than normal. Haemophilia almost always occurs in males and they get it from their mothers. Females are rarely affected by haemophilia.

18. Sickle Cell Disease

Sickle Cell Disease is a group of blood disorders that causes red blood cells (RBCs) to become sickle-shaped, misshapen and break down. The oxygen-carrying capacity of such misshapen RBCs reduces significantly. It is a genetically transferred disease. Red Blood Cells contain a protein called haemoglobin. This is the protein that binds oxygen and carries it to all the parts of the body.

19. Multiple Disabilities

including Deaf-blindness Multiple Disabilities is the simultaneous occurrence of two or more disabling conditions that affect learning or other important life functions. These disabilities could be a combination of both motor and sensory nature.

20. Acid Attack

Victims An acid attack victim means a person disfigured due to violent assaults by throwing acid or a similarly corrosive substance.

21. Parkinson's disease

Parkinson's disease (PD) is a Central Nervous System disorder which affects movement. Parkinson's disease is characterized by tremors and stiffness. It is a progressive disease, which means that it worsens with time. There is no cure available at present.a progressive disease of the nervous system marked by tremors, muscular rigidity, and slow, imprecise movement, chiefly affecting middle-aged and elderly people associated with degeneration of the basal ganglia of the brain and a deficiency of the neurotransmitter dopamine.

Conclusion

In the above manner, the Act of 2016 has successfully identified the kinds of disabilities in society.These categories of disability are comprehensive still there is some social stigma which is not included in this classification. For example, person with heart disease and persons with HIV. Therefore, researchers have an opinion that though the above classification is a kind of exploratory work still it needs to be elaborated in future.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

BEST PRACTICES IN THE MODERN LIBRARIES

Prof. Vijaykumar B. Patil, Librarian, Late. N. M. T. Patil Arts College, Marvad Tal-Amalnar Dist. Jalgaon

===

ABSTRACT

It is undeniable that ICT has been a driving force in the debate over national progress and development. When it comes to the growth of any aspect of a country's economy, information is as indispensable as it is powerful. Therefore, it is crucial that libraries do this since it will go a long way toward meeting people's information needs. It is important to remember that the development of ICT has had a major effect on the quality of library resources. This also allows libraries to serve patrons from a wide range of academic fields in a professional and effective manner. The importance of information and communications technology (ICT) to libraries in the twenty-first century cannot be overstated. Many formerly manual library routines and activities are being transformed to computerized processes, allowing libraries to use ICT methods to provide better and quicker services to their patrons. Without properly functioning libraries and information centres, a country may be unable to get access to the knowledge necessary for her long-term growth and prosperity. In today's interconnected world, information is most powerful when it is stored indefinitely and widely disseminated, both of which are possible because to ICT.

"KEYWORDS: ICT, Modern Library, Best Practices, Search Engine

- **INTRODUCTION"**

In today's hyper-connected world, advancement opportunities in the library field and the standards by which libraries are judged have shifted in response to advances in information and communication technology. Information and communication technology (ICT) is an umbrella word for a wide range of tools used for data collection, management, manipulation, and dissemination. In addition to raising living standards, the usage of ICT increases access to digital information and reduces the digital divide. Libraries can better serve their patrons' information needs by embracing ICT. Nowadays, consumers have a greater need for up-to-date information than ever before, and this demand can only be met by integrating ICT into library services. Because the timely and efficient dissemination of relevant information may aid in constructing a country, this practice can also play a role in long-term national development. Libraries' access to information is crucial to the growth of the nation's diverse economic and social sectors, and ICT serves as a key enabler in this process. By making available electronic resources, libraries play a crucial role in ensuring that people all over the world have access to the information and knowledge they need.

- **INDICATORS OF BEST PRACTICES IN MODERN LIBRARIES**

The shelves of today's libraries may be made of wood, metal, or electronic media, therefore it is important to learn the best methods for finding what you need quickly and easily. In order to achieve this, we have to get over the idea that the library is a foreign nation, learn to quickly recognize differences across materials, and learn to use search engines efficiently. Students will utilize the library's computers to identify the ideal resource, gather all the bibliographic data they need about it online, and then give up because they have no clue where to find it on the shelf. While an all-encompassing computerized cataloging system would be ideal, the issue here lies in user motivation. Observe these standard procedures while working in any contemporary library:

1. Take a tour. A tour, whether self-guided, human-led, or virtual, may make all the difference when you need to find a certain source quickly by eliminating basic misunderstanding about where you are inside the library. A short tour will also introduce you to the many kinds and locations of library resources, such as reference shelves, stacks for older materials, microfilm, and current magazines.
2. Plan ahead. Expecting everything you need right now is unreasonable, especially when working on

a large project. You need to allow oneself time to go out and physically discover resources, recall stuff that has been checked out, seek archival content, or deal with the unavoidable limits of the resources you do find.

3. Know the interconnected nature of library resources. Interlibrary loan and the presence of many specialist libraries within a single system are features unique to major universities (allowing you to borrow books from other libraries). No library claims to be or really is a "one-stop shop."
4. Try saving time by using the library's online resources. Websites housed inside libraries are designed to facilitate research, but also to help the user save time. Typically, you may do things like reserve books, renew books, propose books to be purchased, and even e-mail a librarian with concerns.
5. Check out the adjacent bookcases if the material you need is available in print. Many times, when perusing the library's shelves, I have found some of the most useful materials by first perusing the books that are contextually close to the one I was initially searching. There is a far higher probability of making a useful, fortuitous discovery when browsing the library shelves than while searching the internet.
6. Stop being afraid of people! Do not hesitate to seek out a genuine, live, paid expert when stuck.

- **UNDERSTANDING SEARCH ENGINES**

Since this is best learned by exploration of the web, I will not go into great detail on search engines other than to give some basic pointers and links to resources for further reading. Worth emphasizing in particular are the following search-engine basics:

1. Do not use just one search engine, and keep in mind that they all have their quirks and limitations if you want to find everything. Some, for instance, return sites trying to sell books, while others return sites of online scholarly publications.
2. Clicking a link like "Search Tips" next to the search field in a search engine may teach you how to do more complex searches. Tips like these are usually applicable to several SEs.
3. Since most search engines utilize "Boolean logic," you may refine your query by specifying additional criteria with the help of operators (for a thorough introduction to Boolean logic, see Berkeley University's "Basic Search Tips and Advanced Boolean Explained"; link is external). Furthermore, it is common practice to include a key phrase in quote marks to specify a search for just results that contain the exact phrase.

- **STRATEGIES FOR IMPROVING LIBRARY SERVICES**

The introduction of library automation solutions has had a profound impact on education and the way students study in classrooms throughout the globe.

1. Digital Libraries

Books, e-Books, e-Journals, Audio Books, Videos, Photo Galleries, and More Are All Accommodated in the Library Management System. Cloud, mobile, and digital technology help librarians organize the massive amounts of digital records and other resources used by students and faculty. The barcode, RFID, smart card, and biometric system integrations found in a good library management system for schools are only the beginning. Improving library services may be done in five different ways.

2. Member Management

Access to library services and information may be made more accessible for students, professors, and staff via a variety of channels, such as the library's website, email, chat, texting, and push notifications from mobile devices like iPhones and Androids. Members have access to the library catalogue, where they may search for books and place holds on titles.

3. Next Generation Cataloguing

Any combination of physical, digital, and materials from other libraries may be used to populate a librarian-designed catalogue. Library users may quickly and easily verify the current availability of materials by utilizing the refined search and sorting options. With the use of barcodes, patrons may not only check the availability of a book and its location in the library, but also print their

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

own library cards.

4. Automated Circulation & Control

Do not keep around a huge stock of books that nobody reads. Libraries may set their own circulation policies with the help of automated library management systems. Librarians may streamline circulation by assigning jobs like checking out books, periodicals, and journals. Patrons who are overdue on returning library items may be notified by email and text message (SMS) alerts, with fines calculated automatically. The library's circulation statistics may be automatically compiled into a variety of reports.

5. Student Driven Acquisition

Automation in school libraries reveals a movement toward more streamlined libraries housing items chosen for their worth. It allows for the expansion of resources and the replacement of obsolete books and other items in the library's collection. The process of acquiring books for a library is often lengthy, difficult, and expensive. To save both time and money, libraries have automated their procurement processes. This has increased the dependability of the system, and given librarians more control over their suppliers and supplies.

6. Mobile Library Landscape

You may check out your library's circulation statistics in real time on your iPhone, iPad, or Android smartphone, wherever you are. The library's resources are easily accessible to students in any setting. The library's events calendar may be used to publicize and coordinate member-only activities.

- **NAAC RECOMMENDED BEST PRACTICES**

The National Association of Accrediting Commissions (NAAC) publishes best practices online and guarantees constant revisions in conjunction with discussions from participating institutions. The following are some of the best practices produced by NAAC for college and university libraries to improve the academic information environment and its usability.

1. Computerization of library with standard software.
2. All relevant library information should be included in the college or university's promotional materials.
3. Finding and compiling attendance records for both students and teachers. Commonly Used Procedures in Academic Libraries and Research Centres.
4. "Displaying newspaper clippings on the notice board periodically.
5. Career/Employment Information/ Services.
6. Internet Facilities to different user groups.
7. Information literacy programs.
8. Suggestion box and timely response.
9. Displaying new arrivals and circulating a list of those to academic departments.
10. Conducting book exhibitions on different occasions.
11. Organizing book talks.
12. Instituting Annual Best User award for students.
13. Organizing competitions annually.
14. Conducting user surveys periodically.

- **ICT BASED BEST PRACTICES IN MODERN LIBRARIES**

1. Computerized Library with Library Software: Computing is directed by a set of detailed instructions known as "code." Common examples of PC software used in a university library include library robotization software, data set management software, antivirus software, and application software. New Gen Lib, Autolib, SOUL, LIBSYS, KOHA, and many more are just a few examples of the many product packages used for robotization purposes in the library and information science industries.

2. Library Webpage: When a library has its own website, it may advertise its services and share its history with the public. A searchable online catalogue is a standard feature of most library websites these days. Single-point access to all of a library's online resources is made possible via a Uniform Resource Locator (URL) or website.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

3. Online Public Access Catalogue (OPAC): It is the digital equivalent of a physical library's card catalogue. The term "online database of resources maintained by a library or consortium of libraries" best describes this kind of resource. This public database is an online library catalogue. The majority of OPACs are now web-based, making them available to users from anywhere in the globe.

4. Electronic Document Delivery Services: Document distribution is a "hybrid" medium since it currently necessitates the use of paper, digital, and electronic media. Using electronic networks, libraries are adopting a new ICT-based interlibrary lending system to make it easier for patrons to borrow and download digital versions of scholarly papers and other materials.

5. CAS & SDI Services: The library has started its own abstracting and indexing service in addition to its collection of recently published journals and books. The term "Selective Dissemination of Information" is used to describe methods by which a user is kept abreast of relevant new information on a narrow range of subjects.

- **CONCLUSION**

The quality of library services is aided by adopting best practices. In order to make the most of their library's resources, educational institutions should embrace best practices that help bring together the library's collection and its user community. The library implemented several state-of-the-art policies and procedures regarding its management, collection, services, service accessibility, and technological advancements. Delivering timely data to the user population is a critical function of technology-based services. If it is successfully implemented, it will significantly alter the quality of users' access to and enjoyment of information resources and services. Each library at a school establishes its own reputation in the eyes of its patrons—the students, the professors, and the general public—by following the aforementioned guidelines. Student librarians are born knowledge keepers.

- **REFERENCE**

1. Best practice. Available at http://en.wikipedia.org/wiki/ Best_practices
2. Gurav Shivajirao D. (Jan 2015) : Best Practices developed and adopted in Academic Libraries, Proceedings of UGC Sponsored National conference on Challenges in 21st Century Librarianship, Shirur (M.S.)
3. Jotwani, D. (2008). Best Practices in a Modern Library and Information Center - The Case of Central Library, IIT Bombay. 6th International CALIBER 2008. Allahabad: University of Allahabad.
4. Kulkarni, S.A. Best Practices in College Libraries. National Seminar on Library and Information Services in Changing Era, 22-23 January 2009. p.273-281.
5. Manjrekar Kadambari H. (Jan - 2015): Best Practices in Academic Libraries, Proceedings of UGC Sponsored National conference on Challenges in 21st Century Librarianship, Shirur (M.S.): Chandmal Trarachand Bora College ; 9th – 10th January 2015, p.114.
6. NAAC- Best practices in Library and Information Services, case presentations, Best practices series-NAAC-2006.
7. NAAC. (2007, April). Best Practices in Library and Information Services. Bangalore, Karnataka, India.
8. www.e-education.psu.edu/styleforstudents/c5_p9.html
9. www.creatrixcampus.com/blog/5-strategies-improving-school-library-services

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

CONTRIBUTION OF INDIAN WOMEN WRITERS AFTER INDEPENDENCE OF INDIA

Dr. Rajendra Dagadu More, Arts, Commerce and Science College, Taloda Dist. Nandurbar

==

Indian literary scene has seen a complete change as far as women writing of Post-Independence era is concerned .It has got richness in writing and themes in dis span of time. The Indian women writers expressed their views agony through their writing in the Post-Independence period.

The Indian women writers who expressed their views and agony through their writings in the Post- colonial times for two major reasons. First, both patriarchy and imperialism could be seen to exert different forms of domination over those subordinate to them. Because of this, it was important for the experiences of women under the patriarchal influence to come out to the forefront and expose the undue cruelty be held on them by men. It was necessary for the women to oppose this male dominance over them. We observe that women continued to define the borders of the community, class and race. They tried to express their agony and dissatisfaction of male dominated attitude through their works. Though the Indian women writers try to depict the women as strong and focused in their vision to succeed in lives, they were, however, ablest to succeed in their lives only in the space allotted to them by the men.

However, the Indian women writers who tried to stamp their authority in a male dominated environment as best as it is possible to them. They know very well that it is a very difficult path, as the women had to break through years of male dominance, taboos and beliefs that had heavily impregnated the society. In addition, critics argued that colonialism operated very differently for women and for men. It is so because women are subjected to both general discrimination as colonial toys of subjects and specific discrimination as women addressed as 'double colonization.

Chakravorty Spivak

Chakravorty Spivak, one of the leading literary theorists and cultural critics of our times. Professor Spivak was born in India and received a B.A. at the University of Calcutta. She carte to the United States in 1961 and in 1967 she graduated with a Ph.D. from Cornell University. She was the Andrew W. Mellon Professor of English at the University of Pittsburgh till 1991, and is currently the Avalon Foundation Professor in the Humanities at Columbia University. In addition she has taught at University Paul Valéry, Jawaharlal Nehru University in New Delhi, University of British Columbia,Goethe University in Frankfurt, Riyadh University, and Stanford University among others. She has been a Fellow of the National Humanities Institute, the Center for the Humanities at wesleyan, the Humanities Research Center at the Australian National University, the Center for the Study of Social Sciences (Calcutta), the Davis Center for Historical Studies (Princeton), the Rockefeller foundation (Bellagio). She has been a Kent Fellow and a Guggenheim Fellow. Among her many Distinguished Faculty Fellowships is the Tagore Fellowship at the Maharaja Sayajirao University of Baroda (India). She has been a member of the Subaltern Studies Collective. She is on the editorial Board of many journals, among them Cultural Critique, boundary 2, New Formations, and Diaspora. Professor Spivak has been active in hands-on educational reform and teacher training in aboriginal India for about a decade, and is active in other social movements.

ARUNDHATI ROY

Arundhati Roy (born November 24, 1961) is an Indian novelist, activist and a world citizen. She won the Booker Prize in 1997 for her first novel The God of Small Things.

Roy was born in Assam to a Keralite Syrian Christian mother and a Bengali Hindu father, a tea planter by profession. She spent her childhood in Aymanam in Kerala, and went to school in Corpus Christi. She then studied architecture at the Delhi School of Architecture, where she met her first husband, architect Gerard Da Cunha.

Roy is a controversial figure in India having recently called for the withdrawal of Indian Army from disputed Kashmir (The Hindu, August 31 2005). She is also known for her strong views on global politics and is one of the leading intellectual-activists in India.

Roy lives in New Delhi.

Activism:

The God of Small Things is the only novel written by Roy. Since winning the Booker Prize, she has concentrated her writing on political issues. These include the Narmada Dam project, India's nuclear weapons and power company Enron's activities in India. She is a figure-head of the anti-globalization/alter-globalization movement and a vehement critic of neo-imperialism.

Bharati Mukharji Bharati Mukherjee was born on July 27, 1940, to an upper- middle class Hindu Brahmin family in Calcutta, India. The second of three daughters of Sudhir Lal, a chemist, and Bina (Banerjee) Mukherjee, she lived with 40 or 50 relatives until the age of eight.

Born into an extraordinarily close-knit and intelligent family, Mukherjee and her sisters were always given ample academic opportunities, and thus have all pursued academic endeavors in their careers and have had the opportunity to receive excellent schooling. In 1947, her father was given a job in England and he brought his family to live there until 1951, which 1972, gave Mukherjee an opportunity to and perfect English language skills.

Mukherjee earned a B.A. with honors from the University of Calcutta in 1959. She and her family then moved to Baroda, India, where she studied for her Master's Degree I in English and Ancient Indian Culture, which she acquire in 1961.

In 1968, Mukherjee immigrated to Canada with her husband and became a naturalized citizen in 1972.

Although those years were challenging, Mukherjee was able to write her first two novels, The Tiger's Daughter (1971) and Wife (1975), while working up to professorial status at McGill University in Montreal. During those years she also collected many of the sentiments found in her first collection of short stories, Darkness (1985), a collection that in many sections reflects her mood of cultural separation while living in Canada.

Mukherjee is currently a Distinguished Professor of English at the University of California-Berkeley. Her husband, with whom she shares a "literary marriage," teaches at the University of Iowa and they have two sons together, Bart Anand and Bernard Sudhir.

MEENA ALEXANDER

'Mary Elizabeth Alexander was born in Allahabad, India, on February 17, 1951. Although christened Mary Elizabeth, she has been called "Meena" since birth, and, in her fifteenth year, she officially changed her name to Meena. Not so much an act of defiance as one of liberation, Alexander writes: "I felt I had changed my name to what I already was, some truer self, stripped free of the colonial burden" in her autobiography, Fault Lines (74). Representing her own multi-lingual nature, "Meena" meanings in 'fish' in Sanskrit, 'jewelling' in Urdu, and 'port' in Arabic. Alexander and her family lived in Allahabad, yet returned every summer to Kerala where her mother's parents resided.

In 1956, the Sudan gained independence and asked other Third World countries for assistance in establishing its government. Alexander's father applied for a job with the Sudanese government and the family relocated to Khartoum. From age five to eighteen, Alexander traversed the waters between the Sudan and India, between Khartoum and Kerala, and between her immediate family and her grandparents. Once she was eighteen and had received her degree from Khartoum University, Alexander left her Sudanese home for Nottingham University in Britain. It was here that she earned her Ph.D., but her tie with India was not broken. She returned to Pune to her grandparents, and ended up working at Delhi University, Central Institute of Hyderabad, and Hyderabad University.

Literature:

Meena Alexander's literature career began early, at the tender age of ten, when she began writing poetry, and while her poetry might be her best-known work, her work span a variety of literary genres. Her first book, a single lengthy poem, entitled The Bird's Bright Wing, was published in 1976 in Calcutta.

Since then, Alexander has published seven volumes of poetey, including River and Bridge; two novels: Nampally Road (1991) and Manhattan Music (1997); a collection of both prose and poetry, The Shock of Arrival; Reflections on postcolonial Experiece; a Wollstonecraft, Dorothy Wordsworth and Mary Shelley; and her autobiography, fault Lines.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

CHITRA BANERJEE DIVAKARUNI

Chitra Banerjee Divakaruni is an award-winning author and poet. Her work is widely known, as she has been published in over 50 magazines, and her writing has been included in over 30 anthologies.

She was born in India and lived there until she was nineteen,at which point she left left Calcutta and come to the United States. She continued her education in the field of English by receiving a Master's degree from wright State University in Dayton, Ohio, and a Ph.D. from the University of California at Berkeley. To babysitting earn money for her education,she held many odd jobs, including babysitting, selling merchandise in an indian boutique, slicing bread in a bakery, and washing instruments in a science lab.

Major Works:

Dark Like the River (1987)
The Reason for Nasturtiums (1990)
Leaving Yuba City (1997)

NOVELS:

The Mistress of Spices (1997)
Sister of My Heart (1999)

KAMALA DAS

Recognized as one of India's foremost poets, Kamala Das Was born on March 31, 1934 in Malabar in Kerala (Dwivedi297). Her love of poetry began at an early age through the influence of her great uncle Nalapat Narayan Menon, a prominent writer. Das remembers watching him "work from morning till night" and thinking that he had "a blissful life" (Warrior interview). Das was also deeply affected by the poetry of her mother, Nalapat Balamani Amma, and the sacred writings kept by the matriarchal community age of of Nayars (IndiaWorld). She was privately educated until the 15 when she was married to K. Madhava Das (IndiaWorld). She was 16 when her first son was born and says that she "was mature enough to be a mother only when my third child was born" (Warrior interview). Her husband often played a fatherly role for both Das and her sons. Because of the great age difference between Kamala and her husband, he often encouraged her to associate with people of her own age. Das says that he was always "very understanding" (Warrior interview).

As her career progressed, her greatest supporter was always her husband. Even when controversy swirled around Das' sexually charged poetry and her unabashed autobiography, My Story, Das' husband was "very proud" of her (Warrior interview). Though he was sick for 3 years before he passed away, his presence brought her tremendous joy and comfort. She stated that there "shall not be another person so proud of me and my achievements" (Warrior interview).

And Das' achievements extend well beyond her verses of poetry. Das says, "I wanted to fill my life with as many experiences as I can manage to garner because I do not believe that one can get born again" (Warrior interview). True to her word, Das has dabbled in painting, fiction (Warrior interview), and even politics (Raveendran 53). Though Das failed to win a place in Parliament in 1984, she has been much more successful of late as a syndicated columnist (Raveendran 53). She has moved away from poetry because she claims that "poetry does not sell in this country [India]," but fortunately her forthright columns do (Warrior interview). Das' columns sound off on everything from women's issues and child care to politics.

In December, 1999 Kamala Das converted to Islam, creating a furore in the press.Less than a year later, Kamala Surayya announced on plans to register her political party 'Lok Seva,' (see articles available through the section on "re1ated links.")

Womanhood in Das' Poetry:

Das' uncanny honesty extends to her exploration of womanhood and love. In her poem "An Introduction" from Summer in Calcutta, the narrator says, "I am every/ Woman who seeks love" (de Souza 10). Though Amar Dwivedi criticizes Das for this "self imposed and not natural" universality, this feeling of oneness permeates her poetry (303). In Das' eyes, womanhood involves certain collective experiences. Indian women, however, do not discuss these experiences in deference to social mores.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

Das consistently refuses to accept their silence. Feelings of longing and loss are not confined to a private misery.

They are invited into the public sphere and acknowledged. Das seems to insist they are normal and have been felt by women across time. In "The Maggots" from the collection, The Descendants, Das corroborates just how old the sufferings of women are. She frames the pain of lost love with ancient Hindu myths (de Souza 13). On their last night together, Krishna asks Radha if she is disturbed by his kisses. Radha says, "No, not at all, but thought, What is/ It to the corpse if the maggots nip?" (de Souza 6-7). Radha's pain is searing, and her silence is given voice by Das. Furthermore, by making a powerful goddess prey to such thoughts, it serves as a validation for ordinary women to have similar feelings.

Coupled with her exploration of women's needs is an attention to eroticism. The longing to lose one's self in passionate love is discussed in "The Looking Glass" from The Descendants. The narrator of the poem urges women to give their man "what makes you women" (de Souza 15). The things which society suggests are dirty or taboo are the very things which the women are supposed to give. The "musk of sweat between breasts/ The warm shock of menstrual blood" should not be hidden from one's beloved (15). In the narrator's eyes, love should be defined by this type of unconditional honesty. A woman should "Stand nude before the glass with him," and allow her lover to see her exactly as she is (15). Likewise, the woman should appreciate even the "fond details" of her lover, such as "the jerky way he/ Urinates" (15). Even if the woman may have to live "Without him" someday, the narrator does not seem to favor bridling one's passions to protect one's self (15).

Her Works:

Das has published many novels and short stories in English, as well as in the Indian language of Malayalam under the name "Madhavikutty" (de Souza 7). Some of her work in English includes the novel Alphabet of Lust (1977), a collection of short stories called Padmavati the Harlot and Other Stories (1992), in addition to five books of poetry, Summer in Calcutta (1965), The Descendants (1967), The Old Playhouse and Other Poems (1973), The Anamalai Poems (1985), and Only the Soul Knows How to Sing (1996), a collection of poetry with Pritish Nandy (1990), and her autobiography, My Story (1976). Some of her more recent novels in Malayalam include Palayan (1990), Neypayasam (1991), and Dayarikkurippukal (1992). She is currently the author of a syndicated column in India.

Mahasweta Devi

Mahasweta Devi was born in 1926 in the city of Dacca in East Bengal (modern day Bangladesh). As an adolescent, she and her family moved to West Bengal in India. Born into a literary family, Mahasweta Devi was also influenced by her early association with Gananatya,a group who attempted to bring social and political theater to rural villages in Bengal in the 1930's and 1940's. After finishing a master's degree in English literature from Calcutta University, Devi began working as a teacher and journalist. Her first book, Jhansir Rani (The Queen of Jhansi), was published in 1956. This work also marked the beginning of a prolific literary career. In the last forty years, Devi has published twenty collections of short stories and close to a hundred novels, primarily in her native language of Bengali.

Major Works and Themes:

Mahasweta Devi's first work, Jhansir Rani, was a fictional reconstruction of Laxmibal, the Picture of woman ruler who died fighting the British Author army in the mid-nineteenth century. Several of her other early works such as Amrita Sanchay (1964) and Andhanmalik (1967) are also set during the British colonial period. The Naxalite movement of the late 1960's and early 1970's were also an important influence in her work. Devi, in a 1983 interview, points to this movement as the first major event that she felt "an and an obligation to document" (Bandyopandhyay viii). This urge leftist militant movement, which started in the Naxalbari region of West Bengal, began as a rural revolt of landless workers and tribal people against landlords and moneylenders. In urban centers, this movement attracted participation from student groups. Devi's Hajar Churashir Ma (Mother of 1084) is the story of a upper middle class woman whose world is forever changed when her son is killed for his Naxalite beliefs. This book has recently been made into a Hindi- language movie called Hazaar Chaurasi ki Ma by director Govind Nihalani.

Deepa Mehta

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

Canadian-based filmmaker Deepa Mehta was born in Amritsar, India in 1949. She received a bachelors and masters degree in philosophy from the University of New Delhi, where she met her husband, Canadian filmmaker and producer Paul Saltzman. Shortly after getting married, she immigrated to Canada in 1973. However, the marriage was short lived, and they divorced. She has one daughter, Devyani, of whom Mehta says: "I really admire her. She is proud and satisfied of being who she is. That is something lovely about her and possibly nurtured by her father and mother's absolutely crazy life" (Ramchandani).

Works:

Although Mehta has no formal training in filmmaking, she began her cinematic career producing documentaries and writing scripts for children's films.In 1991, Mehta produced and directed her first feature film Sam & Me, a story about an unlikely friendship between two outcasts who form a deep bond despite the fact that neither is welcome in the other's world. It won the critic's Honorable Mention at the Cannes that year. In 1992, she guest-directed a one- hour episode of George Lucas's Young Indiana Jones Chronicles. The following year, Mehta directed her second feature film, Camilla, staring the late Jessica Tandy and Bridget Fonda. It was released worldwide in 1995. Also, Mehta directed the final episode of Lucas's Young Indiana Jones Chronicles in 1994.

Mehta's other works include a trilogy composed of Fire, which is about the politics of sexuality; Earth, which is about the politics of nationalism; and Water, which is about the politics of religion. Mehta wrote, directed, and produced her third feature film Fire.

CONCLUSION

In the contemporary Indian Literary scenario, Indian women writers in English who reflect the truth of Indian reality. They bear numerous responsibilities in the world of literature. They execute with admirable aplomb as the anthropologists, sociologists, novelists, essayists, travel writers, teachers and slip into global responsibility for establishing peace as the ambassadors. They have excelled the global literary standards set by the post-colonial and postmodern writters men and women like Salman Rushdie, Vikram Seth, Vikram Chandra, Sashi Tharoor and Arundhati Roy etc. These have become the colossal central socio literary figures with the substantial bodies of work drawing the global attention. They also have become the only negotiators to mediate the core social and cultural problems of India and other colonized nations. All their major works have enjoyed immense academic attention across the globe and which have invited and produced a great amount of literary criticism especially on feminism. They have created a wide readership and a strong critical endorsement that reflect the attention of serious academicians and scholars. All the post-colonial and postmodern predicaments are wrestled to demonstrate a high level of self-consciousness, which continue, interrogate the social, philosophical, cultural issues of rape and sexual harassment of innocent women in the contemporary Indian society. Their works have initiated the emergence of critique of feminism with nationalism. Their intellectual insights, conceptual, theoretical and textual experiments have engaged and interpreted the complex colonial and postcolonial situations. They have also established a peculiar paradox of reading and appreciation eloquently responding to the issues of sexually harassed women both in post-colonial and postmodern issues of rape and exploitation on the Indian women in the contemporary society.

References:

Dr.Shukla Bhasker A:-Indian English Literature after Independence,Mark Publishers, Jaipur(2010),

Alexander,Mina.FaultLines.NewYork:The Feminist Press at The City University of New York,(1993)

Dr. Kanwar Dinesh Singh(ED) Hypen Vol-2 July 2011

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

CONTRIBUTION OF MAHARASHTRA WOMEN TO BIOGRAPHICAL WRITING IN THE POST-INDEPENDENCE PERIOD

Dr. Subhash Shankarrao Pawar, Associate Professor, Arts & Commerce College, Warwat-Bakal, Dist. Buldana (M.S.)

==

Abstract:-

Although women are treated like goddesses in Indian tradition, women remained the weakest and most neglected element in 19th century India. But with the inspiration of Mahatma Gandhi, Indian women joined the Indian freedom struggle along with men. With this exception, it must be admitted that Indian society has fallen short in mainstreaming women. Actually Maharashtra has a very long tradition of social reformers. Mahatma Jyotirao Phule, Gopal Ganesh Agarkar, Dhondo Keshav Karve, Doctor Babasaheb Ambedkar created a creative ideological meeting in Maharashtra to treat women as human beings. However, there has not been much change in the ideological structure of the society. But the reflection of this point of view was not reflected in it.

The tradition of women's writing, which started with the first poet Mahadamba, reached from Muktabai, Janabai, Bahinabai directly to Tarabai Shinde, Savitribai Phule. Later in the 20th century, the disinterest in the subject of women's literature moved away from the realm of folk literature. Due to Dr. Sarojini Babar, women's reputation in literature came before the society. However, with the exception of writers like Durga Bhagwat, Nalini Pandit, Chitra Naik, Iravati Karve, Maltibai Bedekar, the writings of women do not seem to have been taken seriously. In the 50 years since independence, a large amount of folk literature has come to light through research.

Keynote Words:- 1) Biography 2) Narrative 3) Women writer 4) Historical Biography

Introduction:-

In the 19th century, biographies of women generally started in Maharashtra from Kashibai Kanitkar and Avantikabai Gokhale. But considering the trend in Marathi biographical writing, the role of women biographers was neglected. A biography is written with the intention of preserving the memory of someone for whom we feel respect, but that writing is not necessarily effective. For that, the role of the biographer has to be clear. If there is a dialogue between the writer and the reader, the character reaches a higher level. Considering that, the biography of "Educator Tarabai Modak" written by Padmaja Phatak is characteristic in many ways.[1] All the details are meticulously recorded from the footnotes in this biography. Also 'Tolstoy: A Man' by Sumati Devasthalle, a biography written by the author, also attempts to take a personal view of Tolstoy's developing personality. In this, the role of the writer is not one of individual worship but a curious attitude of absolutism.[2]

There is no doubt that character must have the power of authority. However, there is no consensus on how much history should be included in the biography. Biography and history are closely related. However, there is a fundamental difference between the two. A biographer chooses the subject according to his/her choice, keeping in mind the reliability of historical materials like letters, diaries, manuscripts and contemporary memories. This article reviews the same.

The nature of biography written by women between 1950 and 1975 A.D.

From 1950 to 1975, women wrote about a hundred biographical books, including memoirs, short biographies, mythological and historical biographies, character stories, etc. These biography can be categorized by subject. The author's motivation behind this biography can be a judgment about the quality of the biography.

1) Narrative stories:-

Numerous biographies on mythological, historical and saintly literature were written during this period. After reading 'Satipanchak', Muktai, Sri Krishna Pratap, Danshur Karna, Bavdekar's Biography, Siddharudh Vaibhav, Sant Eknath, Krishnapriya Satyabhama, Stories of Indian Heroines, Matoshree Jijabai, one will get an idea of the nature of the biography.

Piroj Anandkar has written short biographies of Muktabai, Janabai, Kanhopatra, Bahinabai,

Venabai under the name Sant Kavayitri. The old writers who wrote a lot of literature on Namdev did not even mention the biography of Janabai. Because of this indifference, the touching biography of many women writers could not be published yesterday.[3] Those who got the opportunity to increase their altruistic status, the saint poet's poems were not only inspired by the tremors of the caste, but they also composed poems on the topics of the world and their own pleasures, experience, inequality, unwavering devotion to the Lord.[4] The observations made by the author while writing the saint literature are very important. He told the important fact that profession, caste, age and femininity do not come in the way of charity. Rather than verifying the legend, the author has drawn attention to the power that appears from it. While illustrating Muktabai's spiritual authority, the mischievous nature of her personality is also accurately conveyed. The author has succeeded in expressing the anguish and compassion of Kanhopatra in a few words.[5]

Kumudini Pawar has written short biographies of Sant Janabai and Sant Savata Mali. Its form also falls into the genre of Charit Kahani. So the biography called Muktai written by Charushila Gupte is also of this type. Similarly Kalavati Devi has written a biography called 'Siddharudavaibhav'. This biography is divided into seven parts. The writer has opened this biography by adding a juicy description based on mythological incidents, facts and examples. Its simple style makes it readable. Explaining the purpose behind this biography, the author says that "Though the darshan of saints is rare, reading their biographies or meditating on them also cleanses away sins. For this, the biographies of such holy men should always be read."[6]

The book 'Yudhisthira' by Mrs. Kamalabai Tilak is a biography presented in the form of a novel. Triveni confluence of novel, biography and review is seen in this book. Vyasa considers Yudhishthara to have a certain temperamental defect. Shri Krishna and glorified him, but in the twentieth century, he became a subject of criticism for many. Writer feels that the main reason for this is that the role of Yudhishada has not been properly understood. Therefore, the writer has tried to present his side by selecting some different incidents in the biography.[7]

Anusaya Joglekar wrote the book 'Bhartiaya Samajsevak' which introduces the social work of Indians. The biographies of social reformers from Sant Eknath to modern Sant Sane Guruji are given in it. The choice made by the author regarding the biographical subject is typical. Attempts to solve problems like untouchability, women's issues, delusional beliefs, undesirable customs and immorality and people who risk their lives for it can be seen in this biography. The biographies of egalitarian saint Eknath, philosopher and reformer philanthropist, truth seeker Mahatma Phule, pioneer of Arya Samaj, Swami Shraddhanand, freedom of scientific Veer Savarkar, Sayajirao Gaikwad, Maharshi Vitthal Ramji Shinde, Doctor Ambedkar can be read together in this book.[8]

2) Achievements in Biographical Writing of Women:-

It is difficult to ascertain the authenticity of information regarding a mythical person. But in the case of historical figures, it is possible for the writer to use authentic documents as evidence on a daily basis. There are some biographies found in this period that prove how powerful and prosperous women's life in India is. As there are women in mythological times, so are Viranganas in historical times. Two biographies of the writer, who wrote under the pseudonym Indutanaya, tell the glorious story of women. 'Jagatya Jyoti', the book tells the story of the glory of about Seventy Viranganas. This book provides information about known and unknown heroic daughter like Tarabai, rani Lakshmibai, Begum Hazarat Mahal, Rani Prabhavati, Kisan Kanya Padma of Bhopal, Tai Telin of Karad, Mahina Bai of Anandrao Pawar of Dhar, Malay Bai Desai, Preeti Lata Bahadur of historical time.[9]

Another important biography of Indutanaya writer is 'Bharatiya Stree Darshan'.[10] In this biography, he has introduced many unknown women such as Mayyannal, the princess of Chandrapur in the eleventh century, Appagga, a Tamil poet who was a scholar of ethics, Jethibai, the wife of a Kshatriya of Mandvi, Chowghurani of Bengal, Saraswati Bai, the mother of the Agarkars, Swarnamayi, the mother of Gurudas Bandopadhyay, and Sunanda, the princess of Arkat. Dattu Vaman Potdar's comment on this book speaks volumes about the importance of this book, "Since ancient times, there have been many accomplished women in India and their biographies have become memorable and respected. If someone compiles and publishes a biography of a woman, it will be a great task."[11]

3) Historical Biography:-

Dr. Kamal Gokhale has written the complete biography of Sambhaji Maharaj in a coherent and critical manner. In his treatise 'Shivaputra Sambhaji' he has written a biography of Sambhahi using all available and published sources.[12] Along with Sambhaji's judicial system, revenue policy, public vigilance, war skills, etc., Sambhaji's vision, boldness and creativity are presented in a neutral way by the author. "This book is pure historical. What is pure historical? So it is written on the basis of various reliable and standardized sources of historical records," said Datto Vaman Potdar.[13]

The biography of Padmashri Dadasaheb Gaikwad written by Bhavna Bhargwane is similar. Dadasaheb Gaikwad has dedicated his entire life to Dalits. He tried to free his gullible society from superstition and economic oppression. Dr. Babasaheb Ambedkar's Satyagraha for the Dalits, Satyagraha for the entry of Dalits in the Kalaram temple, etc., the writer has succeeded in depicting how Dadasaheb spent his entire life for the salvation of Dalits.[14]

Apart from this, some ideological biographies have also been written by women during this period. Like 'Karl Marx: Character and Thought' written by Sarla Karkhanis, the biographies of Friedrich Engels, Lenin, Shripad Amrit Dange, Rammohan Lohia, etc. were written by women, all of which are ideological biographies of historical nature.

Conclusion:-

Writing biographies of women started in the post-independence period. Between 1950 and 1975, women wrote about Hundreds biographies. These biographies are sure to inspire everyone from toddlers to adults. Each writer has arranged the biographical subject according to his time and strength. Just as the success of a biographical work depends on the hero, it also depends on the role of the writer. The more the role projects, the better the character. In this period, the biographies of ten-twelve women biographers appear in profound form, it has to be called the achievement of this period. Also, the contribution of women biographers like Indumati Kelkar, Sarla Karkhanis, Kamal Gokhale, Sumati Devsthale is particularly visible. It is seen that biographical works were produced by women in this period, which should be looked at from a gender neutral point of view. It has to be said that due to their work, it has definitely helped to reduce the gender gap between men and women in the social sector.

Reference Books:-

1) Fatak Padmaja, "Shikshantajnya Tarabai Modak", Majestic Publication Pune. 1981, Introduction P. 1-3.
2) Devasthale Sumati, "Tolstoy's Yek Manus" Rajahans Publication, Pune. 1974, Introduction P. 3-5.
3) Anandkar Firoj, "Sant Kavayatri", Ideal Publication House, Pune. 1953. P. 26-27.
4) Anandkar Firoj, "Sant Kavayatri", Ideal Publication House, Pune. 1953. P. 2.
5) Khandage Manda & Other (Ed.), "Stri Sahityacha Magova", Vol. 2, Sahityapremi Bhagini Mandal, Pune.2002, P. 292.
6) Kalavati Devi, "Shidharthvaibav", Harimandir Publication, Belgaon.1968. P. 8-9.
7) Khandage Manda & Other (Ed.), "Stri Sahityacha Magova", Vol. 2, Sahityapremi Bhagini Mandal, Pune.2002, P. 295.
8) Khandage Manda & Other (Ed.), "Stri Sahityacha Magova", Vol. 2, Sahityapremi Bhagini Mandal, Pune.2002, P. 295-296.
9) Indutanaya, "Jagtya Jyoti", Uaha Publication, Pardi (Surat). 1958. P.1-2.
10) Khandage Manda & Other (Ed.), "Stri Sahityacha Magova", Vol. 2, Sahityapremi Bhagini Mandal, Pune.2002, P. 301-302.
11) Indutanaya, "Bhartiya Stri Darshan", Vivek Publication, Pardi . 195. P.3.
12) Gokhale Kamal, "Shivputra Sanbhaji", Navakamal Publication, Pune.1971. Introduction P. 1-2.
13) Gokhale Kamal, "Shivputra Sanbhaji", Navakamal Publication, Pune.1971. Introduction P. 3.
14) Bhargave Bhavana, "Padmashri Dadasaheb Gayakawad", Shantabai Dani Publication, Nashik.1968. P. 193-194.

पर्यावरणाच्या शाश्वत विकासासाठी मियावाकी घनवन एक काळाची गरज

डॉ. विलास वसंत पाटील, प्र. प्राचार्य, श्री शाहू मंदिर महाविद्यालय, पर्वती, पुणे-०९
श्री. अगस्तीऋषी भारत तोरडमल, दादा पाटील महाविद्यालय, कर्जत जि. अहमदनगर

==

सारांश

मियावाकी पद्धत ही वृक्ष लागवडीची जपानी पद्धत आहे. १९८० च्या दशकात, वनस्पतिशास्त्रज्ञ अकिरा मियावाकी यांनी जपानमध्ये स्थानिक परिसंस्था पुनर्रचना करण्यासाठी आणि पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी एक नवीन आणि कल्पक वनीकरण पद्धत सादर केली. या पद्धतीचा वापर करून घरांच्या आजूबाजूच्या अंगणांचे रूपांतर लहान बागेत किंवा जंगलात करता येते. या पद्धतीत झाडे एकमेकांपासून कमी अंतरावर लावली जातात. या पद्धतीनुसार, वेगवेगळया उंची असलेल्या वनस्पतींच्या तीन प्रजातींची यादी तयार केली जाते. याचे कारण ते एकमेकांशी कमीत कमी स्पर्धा करतात. पारंपारिक पद्धतीने जंगले वाढण्यास साधारणतः किमान १०० वर्षे लागतात, तर मियावाकीच्या पध्दतीने ते केवळ २० ते ३० वर्षांत वाढू शकतात. तेव्हापासून त्यांनी विकसित केलेली "मियावाकी" ही पद्धत चीन, भारत, सुदूर पूर्व, मलेशिया आणि दक्षिण अमेरिकेसह अनेक आशियाई देशांमध्ये लागू केली गेली आहे. विशेषत: वेगाने विकसनशील अर्थव्यवस्थांमध्ये (जसे की भारत आणि चीन), जलद शहरीकरण, लोकसंख्या वाढ आणि ग्रामीण-ते-शहर स्थलांतर यामुळे जगभरातील अनेक शहरांच्या केंद्रांमध्ये जंगलाचे आच्छादन आणि हिरवे क्षेत्र झपाट्याने घटले आहे. अलीकडील अहवालानुसार, भारताची राजधानी दिल्लीचे हिरवे कव्हरेज केवळ २०.६% आहे, जे घनदाट आणि अतिशय घनदाट जंगलांकडे कमी होत चाललेले कल दर्शविते. खरं तर, वृक्षाच्छादनाची श्रेणी कमी करण्यात भारत प्रमुख देशांमध्ये पहिल्या क्रमांकावर आहे. ही एक त्रासदायक परिस्थिती आहे आणि मानवी आरोग्यासाठी आणि सर्वसाधारणपणे इकोसिस्टमसाठी हे चांगले लक्षण नाही. मियावाकी जंगलाची संकल्पना एक विशेष उपाय सुचवते. वृक्षाच्छादन आणि आरोग्यदायी वातावरण सुधारण्यासाठी मोठ्या संख्येने उद्योग आणि शहरांनी मियावाकी जंगलांचा प्रभावीपणे विकास केला आहे. सध्याच्या कामात मियावाकी जंगलाची संकल्पना, त्याच्या उपयोगाच्या शक्यता यावर चर्चा केली आहे. अशी अपेक्षा आहे की मियावाकी जंगले कमी होत चाललेले वृक्षाच्छादित आच्छादन मागे टाकण्यास सक्षम असतील, चांगले वातावरण प्रदान करतील आणि आपली हवेची गुणवत्ता सुधारतील.

प्रस्तावना

जपानी वनस्पतिशास्त्रज्ञ अकिरा मियावाकी यांनी स्थानिक वनस्पतींसह घनदाट जंगले तयार करण्यासाठी मियावाकी तंत्राचा वापर केला. जलद शहरीकरण, औद्योगीकरण, हवामानातील बदल, संपूर्णपणे नैसर्गिक पर्यावरण नष्ट करणे आणि परिसंस्थेला प्रभावित करणे आणि वाळवंटीकरणाचा धोका वाढवणे ही मुख्य मानववंशीय कारणे आहेत (वर्मा, 2021; प्रकाश आणि वर्मा, २०२२). गेल्या दोन दशकांमध्ये, संशोधकांनी नैसर्गिक परिसंस्था पुनर्संचयित करण्यासाठी अनुमानित आणि लागू केलेल्या कृतींमध्ये नवीन दृष्टी विकसित केल्या आहेत (क्लवेल आणि ॲरोन्सन, २००७). मानव एका वेगाने विकसनशील देशात राहतात जिथे औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरण अतिशय वेगाने होत आहे. जंगल पुनर्संचयित करण्यासाठी शंभर वर्षे लागणे मानवांसाठी खूप मोठे आहे (मियावाकी, १९९९). वनस्पति-पर्यावरणीय सिद्धांतांवर आधारित नवीनतम सिद्धांतांनुसार, 'नेटिव्ह फॉरेस्ट्स द्वारे नेटिव्ह फॉरेस्ट्स, ही वन जीर्णोद्धाराची एकमेव अटळ पद्धत आहे' (मियावाकी आणि गोले, 1993; मियावाकी, 1993a, 1993b, 1996,; 1998; पुइरेना, आणि २००६).

डॉ. अकिरा मियावाकी (२००६ मध्ये ब्लू प्लॅनेट पारितोषिक विजेते) हे तंत्राचे शोधक आहेत, जे १९८० पासून वापरात आहेत. जेव्हा झाडे एकमेकांच्या जवळ लावली जातात तेव्हा ते अधिक वेगाने वाढतात कारण ते समान प्रमाणात प्रकाशासाठी स्पर्धा करत असतात. मूळ झाडांच्या वर्गीकरणाची लागवड करून, मियावाकी पर्यावरणीय उत्तराधिकाराच्या नैसर्गिक टप्प्यांवर अभियांत्रिकी करत होते, जे खराब झालेल्या भूखंडाचे जंगलात रूपांतर करण्यास मदत करू शकते. मियावाकी हे संपूर्ण जपान, आग्नेय आशिया, ब्राझील आणि भारतामध्ये १,५०० हून अधिक जंगलांच्या लागवडीवर लक्ष ठेवून वनीकरणातील त्यांच्या कार्यासाठी ओळखले जात होते.

मियावाकी पद्धतीची पार्श्वभूमी

मियावाकी पद्धत अकिरा मियावाकी यांनी तयार केली होती. मियावाकी यांनी जर्मनीतील वनस्पतिशास्त्रज्ञ रेनहोल्ड टॉक्सन यांच्याकडे अभ्यास केला, जिथे त्यांना संभाव्य नैसर्गिक वनस्पती (PNV) च्या संकल्पनेबद्दल माहिती मिळाली. जेव्हा तो जपानला परतला आणि जपानी लँडस्केपमध्ये PNV तत्त्वे लागू केली, तेव्हा त्याला मंदिरे आणि

देवस्थानांभोवती सापडलेल्या प्राचीन जंगलांच्या अवशेषांमध्ये रस निर्माण झाला, ज्यांना चिंजू-नो-मोरी, पवित्र ग्रोव्ह म्हणून ओळखले जाते. हे जंगलाचे तुकडे लार्च (लॅरिक्स कॅम्पफेरी) आणि सुगी (क्रिप्टोमेरिया जापोनिका) सारखी शंकूच्या आकाराची झाडे नाहीत, परंतु जपानी ब्लू ओक (क्वेर्कस ग्लॉका), जपानी चेस्टनट (कॅस्टेनिया क्रेनाटा) आणि साकाकी (क्लेएरा जापोनिका) सारखी झाडे आहेत. इतर भागांतून ओळख करून दिली, या स्थानिक जंगलांचे वर्चस्व होते. जंगलाच्या संरचनेत, मंद गतीने वाढणाऱ्या कॅनोपी प्रजाती, वृक्ष थर प्रजाती, लहान उप-वृक्ष प्रजाती, झुडुपे आणि भू-आच्छादित वनस्पतींचे प्रमुख स्तर देखील होते.

जेव्हा मियावाकीने या संकल्पनांची सांगड घातली तेव्हा त्याने जंगले लावण्याचा एक नवीन मार्ग विकसित केला. हे, पीएनव्ही अभ्यासातून अनुमान काढल्याप्रमाणे आहे; या प्रजाती स्थानिक वनस्पतींशी कशा प्रकारे संवाद साधतात की त्या परिसरात वाढल्या पाहिजेत आणि एक गतिमान वन परिसंस्था निर्माण करावी हे त्याच्या समजुतीवर आधारित होते. त्याच्या सुरुवातीच्या क्षेत्रीय चाचण्यांनी असे आश्वासन दर्शविले आहे की ही पद्धत नाटकीयरित्या जंगलाच्या वाढीस गती देऊ शकते आणि एक स्थिर आणि वैविध्यपूर्ण वन परिसंस्था प्रदान करू शकते. तेव्हापासून, मियावाकी वन जगभरात ३००० हून अधिक ठिकाणी यशस्वीरित्या लावले गेले आहे.

मियावाकी पद्धत:

मियावाकी पद्धतीची मूळ कल्पना ही आहे की परिसरात नैसर्गिकरित्या आढळणार्या वृक्षांच्या प्रजाती वापरणे आणि विविध बहुस्तरीय जंगले तयार करण्यासाठी एकत्रितपणे कार्य करणे. हे एकमेकांना पूरक असलेल्या प्रजातींसह एक लवचिक आणि समृद्ध वन परिसंस्था तयार करते आणि "मूळ वृक्षांद्वारे देशी जंगले" पुनर्संचयित करते. एखाद्या विशिष्ट क्षेत्रात लागवड करण्याच्या प्रजातींची निवड ही मूळतः संभाव्य नैसर्गिक वनस्पती (PNV) च्या सिद्धांताशी संबंधित होती, मानवी हस्तक्षेपाशिवाय विशिष्ट क्षेत्रात दिसणारी वनस्पती. "नेटिव्ह" प्रजातींची सर्वोत्तम व्याख्या कशी करावी याबद्दल बरेच वादविवाद आहेत, परंतु जगभरातील PNVs निश्चित करण्यासाठी जगभरात व्यापक संशोधन केले जात आहे. युनायटेड किंगडममध्ये, पीएनव्ही प्रामुख्याने ओक किंवा ओक/राख जंगले आहेत, आग्नेय इंग्लंडमधील बीचची जंगले आणि स्कॉटलंडमधील उत्तरेकडील पाइन जंगले आहेत. मुहाने आणि पाणथळ प्रदेश विशिष्ट अधिवासांमध्ये आढळतात, विशेषत: वॉशच्या आसपास आणि सॉमरसेट स्तरांवर. मूळ प्रजाती परिभाषित करणे स्वाभाविकपणे कठीण आहे, परंतु स्थानिक परिस्थितीशी जुळवून घेतलेल्या (ओक, यानागी, बर्च, इ.) अलीकडेच ओळखल्या गेलेल्या प्रजातींपेक्षा (हॉर्स चेस्टनट, सायकॅमोर इ.) चांगली कामगिरी करतात आणि जैवविविधता सुधारण्यास हातभार लावतात, एक आवश्यक पर्यावरण संतुलन आणि शाश्वत विकासाचे पैलू (वर्मा, 2017; अशोक, २०१९). जंगल नैसर्गिकरित्या पूर्ववत होण्यासाठी सुमारे २०० वर्षे लागतात परंतु मियावाकी पद्धतीने अशी वाढ २० वर्षांत साध्य केली जाऊ शकते.

जागतिक तेजी:

ही जलद वाढणारी सूक्ष्म जंगले या पद्धतीचे समर्थक सांगतात, काँक्रीटची शहरे थंड करण्यास, हवा स्वच्छ करण्यास, वन्यजीव टिकवून ठेवण्यास आणि कार्बन सिंक तयार करण्यास मदत करू शकतात. शहरी जागा सुधारण्यासाठी सरकारी कॉरिडॉर आणि कॉर्पोरेट बोर्डरूममध्ये जीर्णोद्धार पद्धत त्वरीत लोकप्रिय होत आहे. समीक्षकांचे म्हणणे आहे की योगाच्या अभ्यासामागील सिद्धांत भारतातील पुराव्यांपेक्षा जास्त आहे. त्यांचा असा युक्तिवाद आहे की ही पद्धत महाग आहे, तिचे फायदे अस्पष्ट आहेत आणि मियावाकीच्या पद्धती पर्यावरणीय पुनर्संचयनाच्या मूलभूत तत्त्वांचे उल्लंघन करतात. संपूर्ण भारतात, लोकांना झाडांचे वेड आहे. तेलंगणा, उत्तर प्रदेश, कर्नाटक आणि तामिळनाडूमध्ये संस्था पुढील चार वर्षांत २.३ अब्ज रोपे लावण्याचे काम करत आहेत. जर तुम्ही झाडे योग्य प्रकारे लावली तर ते खूप फायदे देऊ शकतात. मानवी क्रियाकलापांमधून CO२ चे संचयन पृथ्वीचे तापमान कमी करण्यास, वन्यजीवांना टिकवून ठेवण्यास, परिसंस्थेचे आरोग्य सुधारण्यास आणि नोकऱ्या देण्यास मदत करते.

तथापि, चुकीच्या जमिनीत किंवा जंगलाला कधीही साथ न देणाऱ्या जमिनीत चुकीचे झाड लावणे हानिकारक आहे. हे जैवविविधता कमी करते, प्रजाती नष्ट होण्यास प्रवृत्त करते आणि परिसंस्थेच्या लवचिकतेस अडथळा आणते. मियावाकीचे लक्ष काही भागात हरवलेली नैसर्गिक वनस्पती पुन्हा मिळवण्यावर होते. दुर्दैवाने, भारतातील प्रक्रियेचा वेग वाढल्यामुळे, अनेक मियावाकी घडामोडी मूलभूत पायापासून वंचित आहेत. स्थानिक परिसंस्था केवळ झाडांमध्येच नाही तर घरातही असते.

जैवविविधतेवर परिणाम

जरी योग्यरित्या केले असले तरी, मियावाकी जंगलातील जैवविविधता आणि परिसंस्थेवरील प्रभावांची तुलना भारतातील इतर पद्धती वापरून पुनर्संचयित केलेल्या भूखंडांशी तुलना करण्यासाठी कोणतेही मूल्यांकन केले गेले नाही. काही प्रश्न अनुत्तरीत आहेत: जंगले स्थानिक जैवविविधतेचे समर्थन कसे करतात? त्यांचा भूजलावर कसा परिणाम होतो? ते कोणते

कार्बन जप्ती फायदे देतात? पुराव्याशिवाय पर्यायी पद्धत कशी स्वीकारता येईल? नेदरलँड्समधील वॅगेनिंगेन विद्यापीठातील संशोधकांनी असे शोधून काढले आहे की मियावाकी व्यतिरिक्त इतर शेजारच्या जंगलांपेक्षा घरगुती मियावाकी जंगले मोठ्या जैवविविधतेचे समर्थन करतात.

तथापि, या प्रकारचा तुलनात्मक अभ्यास भारतात झालेला नाही. समर्थक नियमितपणे असा दावा करतात की मियावाकी झाडे एकल-उगवलेल्या वृक्षारोपणापेक्षा ३० पट जास्त कार्बन शोषतात. तथापि, डच कार्बन सीक्वेस्टेशन डेटानुसार, मियावाकी जंगलांमध्ये कार्बन शोषणाचे फायदे मूळ प्रजातींच्या इतर प्रकारच्या पुनर्वनीकरणाशी तुलना करता येतात. चुकीचे झाड निवडण्याव्यतिरिक्त, मियावाकी वन हे गुजरातमधील कच्छ, राजस्थानमधील जयपूर आणि तेलंगणातील हैदराबाद यासारख्या अनेक असमर्थित परिसंस्थांमध्ये लावले जाते. तुम्ही गुजरात, राजस्थान किंवा दख्खनच्या पठाराच्या इतर भागात रखरखीत प्रदेशात असाल, तर अशी जंगले वाढवण्यात काही अर्थ नाही कारण मियावाकी जंगले यापूर्वी अस्तित्वात नव्हती (शंकर रमन एट अल., २०२१). देशाच्या क्षेत्रफळाच्या ३,१९,००० किमी² (अंदाजे १०%) जंगल नसलेल्या अधिवासांमध्ये (वृक्षविरहित वाळवंटापासून ते सवाना कुरणापासून ते लॅटराइट पठारांपर्यंत) व्यापलेले आहे.

कोरड्या लँडस्केपमध्ये मियावाकीच्या रोपट्याची लागवड माती आणि पोषक तत्वांनी पाणी उपसून झाडांचे तुकडे तयार करू शकतात जे मूळ परिसंस्था नष्ट करू शकतात आणि त्यांच्यावर अवलंबून असलेल्या वनस्पती आणि जीवजंतूंना त्यांच्या मर्यादेपर्यंत ढकलू शकतात. नवीन झाडे आधीच दुर्मिळ संसाधने शोषून आणि पाण्याची पातळी कमी करून मूळ झुडुपे आणि गवत-अनुकूल क्षेत्रांच्या जलविज्ञानावर परिणाम करू शकतात.

काही दशकांपूर्वी वनीकरण हे मोठ्या प्रमाणात लाकडापासून उत्पन्न मिळवण्याचे साधन होते परंतु आज ते आपल्या अस्तित्वासाठी आवश्यक आहे. कमी होत जाणारे हिरवे आच्छादन आणि शहरी भागात वाढलेले कॉंक्रिटीकरण यामुळे शहरे 'शहरी उष्मा बेट' बनली आहेत, ज्यामुळे केवळ परिसंस्थेला धोका निर्माण होत नाही तर हवामान बदलालाही हातभार लागत आहे. वर्ल्ड रिसोर्सेस इन्स्टिट्यूट, भारताच्या मते, २००१ ते २०१८ दरम्यान जवळपास १.६ दशलक्ष हेक्टर हिरवे कव्हर नष्ट झाले आहे. घनदाट, बहुस्तरीय जंगले निर्माण करण्यासाठी मियावाकी वनीकरण पद्धत हे लक्ष्य साध्य करण्यासाठी एक संभाव्य तंत्र आहे. अशा वृक्षारोपणाच्या फायद्यांमध्ये तापमान कमी करणे, मातीला पोषक बनवणे आणि हवेतील कार्बनचे प्रमाण कमी करणे यांचा समावेश होतो.

काही दशकांपूर्वी वनीकरण हे मोठ्या प्रमाणात लाकडापासून उत्पन्न मिळवण्याचे साधन होते परंतु आज ते आपल्या अस्तित्वासाठी आवश्यक आहे. कमी होत जाणारे हिरवे आच्छादन आणि शहरी भागात वाढलेले कॉंक्रिटीकरण यामुळे शहरे 'शहरी उष्मा बेट' बनली आहेत, ज्यामुळे केवळ परिसंस्थेला धोका निर्माण होत नाही तर हवामान बदलालाही हातभार लागत आहे. वर्ल्ड रिसोर्सेस इन्स्टिट्यूट, भारताच्या मते, २००१ ते २०१८ दरम्यान जवळपास १.६ दशलक्ष हेक्टर हिरवे कव्हर नष्ट झाले आहे. घनदाट, बहुस्तरीय जंगले निर्माण करण्यासाठी मियावाकी वनीकरण पद्धत हे लक्ष्य साध्य करण्यासाठी एक संभाव्य तंत्र आहे. अशा वृक्षारोपणाच्या फायद्यांमध्ये तापमान कमी करणे, मातीला पोषक बनवणे आणि हवेतील कार्बनचे प्रमाण कमी करणे यांचा समावेश होतो.

शहरी उष्मा बेटावरील प्रभाव कमी करण्यात मियावाकी जंगलांची भूमिका

काही दशकांपूर्वी वनीकरण हे मोठ्या प्रमाणात लाकडापासून उत्पन्न मिळवण्याचे साधन होते परंतु आज ते आपल्या अस्तित्वासाठी आवश्यक आहे. कमी होत जाणारे हिरवे आच्छादन आणि शहरी भागात वाढलेले कॉंक्रिटीकरण यामुळे शहरे 'शहरी उष्ण बेट' बनली आहेत, ज्यामुळे केवळ पर्यावरणाला धोका निर्माण होत नाही तर हवामान बदलालाही हातभार लागत आहे. वर्ल्ड रिसोर्सेस इन्स्टिट्यूट, भारताच्या मते, २००१ ते २०१८ दरम्यान जवळपास १.६ दशलक्ष हेक्टर हिरवे कव्हर नष्ट झाले आहे. घनदाट, बहुस्तरीय जंगले निर्माण करण्यासाठी मियावाकी वनीकरण पद्धत हे लक्ष्य साध्य करण्यासाठी एक संभाव्य तंत्र आहे. अशा वृक्षारोपणाच्या फायद्यांमध्ये तापमान कमी करणे, मातीला पोषक बनवणे आणि हवेतील कार्बनचे प्रमाण कमी करणे यांचा समावेश होतो.

भारतातील मियावाकी

मियावाकी प्रकल्पाला पॅरिस कराराअंतर्गत भारताचे हरित क्षेत्र २५% वरून ३३% पर्यंत वाढवण्याच्या वचनबद्धतेचे समर्थन करण्यात आले. ढोबळपणे सांगायचे तर, भारतात १०० हून अधिक मियावाकी जंगले आहेत, परंतु कोणीही त्यांचा मागोवा घेत नाही. अशा प्रकल्पांच्या सर्वसमावेशक डेटाबेसशिवाय, राष्ट्रीय शहरी वनीकरणाचे दीर्घकालीन परिणाम आणि परिणाम समजून घेणे मर्यादित आहे. तिरुअनंतपुरम ते नवी दिल्ली, भारतात शेकडो हजारो मियावाकी जंगलाची झाडे आहेत. चेन्नई शहराने शहरात १,००० मिनी-फॉरेस्ट स्थापन करण्याचे आश्वासन दिले आहे. सर्वात मोठे मियावाकी जंगल हैदराबाद येथे आहे आणि ते १० एकरांवर लावले आहे. ही जंगले एका छोट्या शहराच्या मध्यभागी, टिर्नरबर्गच्या शाळेभोवती, तिर्चीच्या मंदिराभोवती आणि अगदी रोहतकच्या तुरुंगाच्या आसपास वाढली.

भारतात ही पद्धत दिवसेंदिवस महत्त्वाची ठरत आहे. “फॉरेस्ट” या सामाजिक उपक्रमाने ही जंगले निर्माण करण्यासाठी विविध कंपन्या आणि व्यक्तींसोबत काम केले आहे. अलीकडे, त्यांनी भारत सरकारच्या जैवतंत्रज्ञान विभाग सोबत काम केले, बाळापुरा ड्रेनेज चॅनेलजवळ सांडपाण्याने दूषित जमीन पुन्हा तयार केली. नाल्यांच्या स्वच्छतेसाठी आरोग्यदायी पुनर्वापरासाठी अर्बन सीवेज फ्लो लोकॅलायझेशन नावाच्या मोठ्या प्रकल्पाचा हा भाग होता.

महागड्या पद्धतीसाठी पुढे जाण्याचा मार्ग

माती आणि जमीन तयार करण्याची किंमत जास्त असू शकते कारण शहरी जमीन सामान्यतः खराब अवस्थेत असते. दुसरे, हे दाट वृक्षारोपण आहेत. परिणामी, आवश्यक रोपांची संख्या वाढते आणि खर्च वाढतो. रोपवाटिका पुरवठा साखळी निश्चित नसल्यामुळे खर्चाची समस्या ही कायदेशीर समस्या आहे. अचानक झालेल्या मागणीला प्रतिसाद म्हणून, प्रति रोपटीची किंमत १०० रुपयांपेक्षा जास्त झाली आणि खर्चात लक्षणीय वाढ झाली. वृक्ष लागवडीपासून वननिर्मितीकडे पॅराडाइम शिफ्ट होत आहे. निकाल ३० पट चांगला आहे असे म्हणायला वेळ लागतो. जर खर्च जास्त असेल तर, परिणाम तुलनेत जास्त मौल्यवान आहेत. आपण लोकांना सक्षम केले पाहिजे आणि पारदर्शकता आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रभावी वापरामुळे वृक्षारोपणातील त्यांच्या गुंतवणुकीवर विश्वास ठेवला पाहिजे.

आतापासून, मियावाकी जंगलाच्या निर्मितीकडे एक वेगळे उपाय म्हणून पाहिले जाऊ शकत नाही, परंतु हवामान बदलाचे परिणाम कमी करण्याचा एक छोटा आणि महत्त्वाचा भाग म्हणून. शोभेच्या लँडस्केपसाठी वृक्षारोपण करण्यापासून खाजगी आणि सार्वजनिक प्रकल्पांमध्ये जैवविविधता असलेल्या स्थानिक प्रजातींसाठी अधिवास निर्माण करण्याकडे जाण्याची गरज आहे. केवळ उष्णतेच्या बेटाच्या प्रभावांना तोंड देण्यासाठी नाही तर भूजल पुनर्भरणाचा सामना करण्यासाठी देखील. सरकारी संस्थांसाठी, न बिड योजनांद्वारे निधी शोधणे नेहमीच एक आव्हान असते. CSR एक लहान जागा घेते आणि मियावाकीमध्ये जंगल तयार करते. ओएनजीसी आणि इतर सार्वजनिक क्षेत्रातील संस्थांची संख्या वाढत आहे. भविष्यात, सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्र एकत्र आले आणि ही एक नागरी चळवळ बनली तर त्याचा फायदा होईल.

तंत्राची टीका

अपारंपरिक पद्धत

संभाव्य नैसर्गिक वनस्पतींच्या संकल्पनेवर बरीच टीका झाली होती, परंतु मियावाकी पद्धतच दुर्मिळ होती. विशेषतः, एक स्थिर वनस्पती रचना वापरण्याच्या कल्पनेवर टीका केली गेली आहे कारण परिसंस्था स्थिर नाहीत. तथापि, हे निर्विवाद आहे की एखाद्या विशिष्ट क्षेत्रासाठी सर्वात योग्य वनस्पती ही संकल्पना पुनर्वनीकरण प्रकल्पांना जंगले तयार करण्यास मदत करते ज्यामुळे मूळ वन्यजीवांना फायदा होतो.

मियावाकी पद्धतीवरच एक निस्तेज जंगल तयार करण्यासाठी टीका केली गेली आहे कारण ती समान वयाची आहे. तथापि, लागवडीची अद्वितीय विविधता आणि साइटवर नोंदलेली जैवविविधता दर्शवते की एक कार्यात्मक परिसंस्था तयार झाली आहे आणि जंगलाचे स्वरूप अधिक सौंदर्याचा मुद्दा आहे. ही एक अधिक महाग लागवड पद्धत आहे कारण विशिष्ट क्षेत्र व्यापण्यासाठी अधिक रोपांची आवश्यकता असते, परंतु जंगलाची झपाट्याने होणारी वाढ आणि त्यातील काही खर्चाची भरपाई करण्यासाठी आवश्यक असलेली किमान देखभाल.

पर्यावरणवादी आणि इको-वॉचचे संस्थापक सुरेश हेबळीकर हे मियावाकी पद्धतीच्या विरुद्ध आहेत. त्याच्या मते हे चांगले असू शकत नाही. ते म्हणाले की भारत आणि चीनसारख्या उष्णकटिबंधीय देशांसाठी हे तंत्र बसत नाही. त्यांनी असेही नमूद केले की या मियावाकी जंगलांमध्ये किंवा शहरांजवळील लहान जागेत उगवलेल्या नैसर्गिक जंगलांचे गुण आणि पाऊस पाडण्याची क्षमता नाही. ही वृक्षारोपण केवळ नैसर्गिक जंगलांना पूरक आणि पूरक ठरू शकते.

निष्कर्ष

मियावाकी पद्धत ही जंगले आणि वनांची निर्मिती सुरू करण्याचा एक प्रभावी मार्ग आहे जी कार्बनचे शोषण करणे आणि जैवविविधता पुनर्संचयित करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण फायदे देतात. "Creating Tomorrow's Forest" मध्ये मियावाकी पद्धत इतर अधिवास जसे की तलाव आणि कुरणे पुनर्संचयित करण्यासाठी लागू केली आहे, ज्यामुळे मानव आणि वन्यजीव या दोघांसाठी एक वैविध्यपूर्ण आणि विपुल वन परिसंस्था निर्माण होते. सुस्थापित, जैव-भौगोलिकदृष्ट्या स्थिर परदेशी प्रजाती ज्यांच्यामुळे संवर्धनाच्या समस्या उद्भवत नाहीत, त्या चिंतेचे कारण असू नयेत.

आजच्या पर्यावरणीय समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी, जैवविविधता आणि स्थानिक वनस्पतींचे जतन करण्यासाठी आणि शहरीकरणामुळे नामशेष होण्याचे प्रमाण कमी करण्यासाठी, वनव्याप्ती वाढवून संपूर्ण पर्यावरणाची गुणवत्ता वाढवण्यासाठी आणि नैसर्गिक आपत्तींपासून बचाव करण्यासाठी झाडे तयार करण्यात आली आहेत. हे तंत्र वापरण्यासाठी खूप उपयुक्त ठरू शकते.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

स्थानिक जैवविविधता राखण्यासाठी आणि पर्यावरणीय आरोग्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी जंगले महत्त्वाची आहेत. वर नमूद केल्याप्रमाणे, ते मातीची धूप कमी करू शकतात आणि पाणी आणि वाऱ्याच्या शक्तीवर नियंत्रण ठेवू शकतात.

संदर्भ-

1. Miyawaki A. Vegetation and vegetation maps on the Japanese Island. Bulletin of Yokohama Phytosociological Society, Japan;1979, 9:4-35
2. Grenyer R, Rouget M, Davies J. Preserving the evolutionary potentials of floras in biodeiversity hotspot. Nature. 2007, 445:757
3. Okitsu S, Forest Vegetation of Northern Japan and Southern Kurils. Forest Vegetation of Northern Asia. 2017, 28:231-261.
4. Miyawaki A. Restoration of evergreen broad-leaved forests in Pacific region. In: Ecosystem Rehabilitation (ed. M. K. Wali), SPB Academic Publishing,The Hague. 1992; vol. 2, pp. 233–245.
5. Mackness MI, Mackness B. Effects of air pollution on human health and practical measures for prevention in Iran. J Res Med Sci. 2016; 21:65
6. Makri A, Vulnerability of air pollution health effects. Int J Hyg Environ Health. 2008; 211:326-336 [7] Brunekreef B, Stephen T, Air pollution and health. The Lancet, 2002; 360: 1233-1242
7. Nel A, Air pollution- Related Illness: Effects of Particles. Science. 2005; 308:804-806.
8. Miyawaki A. Restoration of native forests from Japan to Malaysia. In: Restoration of Tropical Forest Ecosystem (eds H. Lieth & M. Lohmann). Kluwer Academic Publishers, Dordrecht; 1993; 19(1):83-90
9. Miyawaki A. Green Environments and Vegetation ScienceChinju-No-Mori to the Global Forest. NTT Publishing, Tokyo (In Japanese). 1997; 19:159 [20] The Times of India, “Vertical Garden” [online]. 2019
10. India's Today, “Noida to go green with vertical garden” [online]. 2018[cited2018Aug13]. Available from: URL: https://www.indiatoday.in/education-today/gk-current-affairs/story/noida-to-go-green-with-vertical-garden-1313278- 2018-08-13
11. Sharma, V. “Vertical gardens planned at Delhi's schools, markets and historical structures” [online], 2018. Available from: URL: https://www.hindustantimes.com/delhi-news/vertical-gardens-planned-atdelhi-s-schools-markets-and-historical-structures/story-FY82lBnPsNnKSAkR23NXpL.html

पंतप्रधान इंदिरा गांधी- राजकीय वाटचल

प्रा. डॉ. यशवंत किसन शिरसाठ, पू. सा. गु. वि. प्र. मंडळाचे स. ई. पा. कला, गि. बा. पटेल विज्ञान व श. ता. ख. वि. संघाचे वाणिज्य महाविद्यालय, शहादा

===

प्रस्तावना

श्रीमती इंदिरा गांधी स्वतंत्र भारताच्या तिस-या पंतप्रधान तर पहिल्या महिला पंतप्रधान होत्या. इंदिरा गांधी या पंडित जवाहरलाल नेहरू व कमलादेवी यांच्या कन्या असून त्यांच्या इंदिरा या नावाबरोबर त्यांना प्रियदर्शनी म्हणूनही ओळखले जात असे. प्राथमिक शिक्षण, मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण पूर्ण झाल्यावर ऑक्सफर्ड विद्यापीठात शिक्षणासाठी गेल्या. परंतु भारतात परत यावे लागल्याने पदवीचे शिक्षण अपूर्ण राहिले. वयाच्या 21 व्या वर्षापासुनच त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत भाग घेण्यास सुरूवात केली होती. पुढे इंदिरा गांधी प्रदिर्घकाळ सत्तेत होत्या. 28 महिन्याचे जनता सरकारचा काळ वगळता इंदिरा गांधींची कारकिर्द संघर्षमय तितकीच देशाच्या प्रगतीच्या दृष्टीने महत्वाची होती.1

1) उद्दीष्टे :-1) इंदिरा गांधी पहिल्यांदा पंतप्रधान बनल्यावर त्यांचे कार्याची माहिती मिळविणे.
2) इ.स. 1967 च्या सार्वत्रिक निवडणूकीत सहभागाची माहिती मिळविणे.
3) 1971 ची सार्वत्रिक निवडणूकीची माहिती मिळविणे.
4) 1980 ची निवडणूकीची माहिती मिळविणे.

संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत विषयासाठी विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर केला आहे. तसेच ग्रंथालयातील दुय्यम साधनांचा संदर्भ घेतला आहे.

पंतप्रधान पदावर दिर्घकाळ राहून नेतृत्वाची धूरा अनेक वर्ष सांभाळणा-या भारताच्या 'पोलादी महिला' म्हणून इंदिरा गांधींचे नाव घेतले जाते.2 इ.स. 1942 या वर्षी इंदिरा गांधींचा विवाह हा फिरोज गांधी यांच्याशी झाला. पुढे इ.स. 1960 मध्ये पति फिरोज गांधींचे निधन झाले. तर सन. 1964 या वर्षी लाल बहादूर शास्त्री पंतप्रधान असतांना त्या नभोवाणी खात्याच्या मंत्री बनल्या. पुढील काळात लालबहादूर शास्त्रींचे निधन झाल्यावर नविन पंतप्रधानाची रितसर निवड होईपर्यंत काळजीवाहू प्रधानमंत्री म्हणून गुलझारीलाल नंदा यांचा शपथविधी झाला. पंतप्रधान पदासाठी निवड करण्याबाबत कामराज यांनी पुढाकार घेवून मोरारजी देसाई पंतप्रधान होवू नये यावर सर्वांचे एकमत होवून इंदिरा गांधी हया आपल्या वर्चस्वाखाली राहतील यासाठी सिंडीकेट नेते व इतर मुख्यमंत्र्यानी इंदिरा गांधींना पाठिंबा जाहीर केला. त्यानुसार दि. 19 जानेवारी 1966 रोजी पार्लेमेंटच्या मध्यवर्ती सभागृहात प्रधानमंत्री निवडण्यासाठी मतदान झाले. त्यात इंदिरा गांधींना 355 मते तर मोरारजींना 169 मते मिळाली. परिणामी इंदिरा गांधी विजयी झाल्या. यानंतर प्रधानमंत्री पदाकरीता दि. 24 जानेवारी 1966 रोजी त्यांनी देशाचे पंतप्रधान म्हणून शपथविधी झाला.3

पंतप्रधान झाल्यानंतर इंदिरा गांधी समोर अनेक अडचणी होत्या. आर्थिक मंदीमुळे परिकस्थती बिकट बनली होती. औद्योगिक उत्पादन कमी, निर्यात कमी झाली होती, सतत दोन वर्ष पाऊस न झाल्याने अन्नधान्याची टंचाई झाली होती. बिहार, पूर्व उत्तर भागात दुष्काळ होता. चलन वाढ होत होती, लष्करी खर्च वाढला होता, भूकबळी टाळण्यासाठी मात्र चांगले प्रयत्न झाले.

अमेरिकेच्या 'पीएल- 480' मदत कार्यानुसार होणा-या गव्हाच्या आयातीवर भारताला अवलंबूर राहावे लागत होते. तसेच भारत-पाक युध्दानंतर जागतिक बँकेने व आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीने थांबविलेली आर्थिक मदत पुन्हा सुरू होणे आवश्यक होते. यासाठी अमेरिका, जागतिक बँक व आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी या सर्वांनी रूपयाच्या अवमूल्यनाचा आग्रह धरल्याने इंदिरा गांधींनी सत्तेवर आल्यानंतर चार महिन्यातच 6 जून 1966 रोजी केंद्रशासनाने 36.5 टक्के ने रूपयाचे अवमूल्यन केले.4 परंतु इंदिरा गांधींच्या या निर्णयावर देशभरातून टीका झाली. तर दुसरी कडे रूपयाच्या अवमूल्यनाने निर्यात वाढ. परकीय भांडवल आकर्षित करणे, अन्नधान्य आयात, परकीय मदत यात वाढ झाली नाही. पुढे सन. 1980 मध्ये इंदिरा गांधींनी कबूल केले होते की, "अवमूल्यनाचा निर्णय चूकीचा होता आणि त्यामुळे देशाचे खूप मोठे नुकसान झाले."5

अमेरिकेने आश्वासन देवूनही भारताला अपेक्षीत मदत दिली नव्हती. परिणामी इंदिरा गांधींनी परराष्ट्रीय धोरणात अमेरिकेला उघड विरोध करण्याचे धोरण कस्वकारले. इजिप्तचे नोसर व यूगोस्लोव्ही याचे टीटो यांच्याशी जवळचे संबंध निर्माण करून नववसाहतवादाच्या धोरणाला विरोध करण्यासाठी तटस्थ देशांनी राजकीय व आर्थिक गरजावर भर देण्यास सुरूवात केली.6

1967 च्या निवडणूका :-

सन. 1967 मध्ये लोकसभेच्या व विधानसभेच्या निवडणूका पार पडल्या. या वेळी इंदिरा गांधींना अनेक अडचणीना सामोरे जावे लागले. कॉंग्रेसची लोकप्रियता कमी झाली होती. इंदिरा गांधींना पक्षातूनव विरोध सुरू झाला होता. पक्षात गटबाजी वाढली होती. सिंडीकेट नेत्यांनी इंदिरा गांधींना उमेदवार निवडण्याचा अधिकार दिला नव्हता. ज्यांना उमेदवारी मिळाली नाही. त्यांनी फूटीर गटाचे सभासद म्हणून उभे राहण्याचे ठरविले. अशा वातावरणात 1967 च्या निवडणूका पार पडल्या. या वेळी लोकांमध्ये मोठी जागृती निर्माण झाली होती त्यामुळे 61.1 टक्के मतदान झाले. यापूर्वी ऐवढे मोठे मतदान झालेले नव्हते.7 या निवडणूकीत कॉंग्रेसच्या जागा कमी झाल्या तरी बहुमत मिळाले ते इंदिरा गांधी यांच्यामुळेच त्यांनी प्रचार दौरे करून एकूण 521 पौकी 281 जागा जिंकल्या.8 इंदिरा गांधींची पंतप्रधान म्हणून एकमताने निवड होवून दि. 13 मार्च 1967 रोजी भारताच्या प्रधानमंत्री म्हणून त्यांनी दुस-यांदा सुत्रे हाती घेतली.9

सन 1967 च्या निवडणूकीत विजय मिळाला तरी कॉंग्रेस पक्षात आपापसातील मतभेद वाढले होते.आपल्याला कोणतेच स्वातंत्र्य नाही असे इंदिरा गांधींचे म्हणणे होते तर इंदिरा गांधी आपले ऐकत नाहीत म्हणून त्यांना पंतप्रधान पदावरून दूर केले पाहिजे असे सिंडीकेट नेत्यांना वाटत होते. त्यातून मतभेद वाढत गेला आणि राष्ट्रपती निवडीवरून हा मतभेद निर्माण झाला. राधाकृष्णण नंतर डॉ. झाकीर हुसेन यांना राष्ट्रपती बनवावे असी सूचना इंदिरा गांधींनी केली. परंतु या सुचनेला सिंडीकेटने विरोध केला. अशा प्रसंगी झाकीर हुसेन निवडून आले. यानंतर पक्षप्रमुख म्हणून कामराज निवृत्त झाल्यावर पक्षप्रमुख म्हणून कोणाला नेमावे यावरून वाद झाला. त्यात सिंडीकेट नेते तर्फे निजलिंगप्पा हे पक्षप्रमुख म्हणून निवडले गेले. त्याच्यातील मतभेद दिवसे दिवस वाढतच गेले.

1967 च्या निवडणूकीनंतर कॉंग्रेस पक्षाची प्रतिमा उंचाविण्यासाठी विचारविनिमय करण्यासाठी दिल्ली येथे दि. 12 मे 1967 रोजी कॉंग्रेस कमिटीची बौठक भरली त्यात इंदिरा गांधी व सिंडीकेट नेते यांच्यात एकमत होईल असा दहा कलमी कार्यक्रम ठरविण्यात आला. 10 परंतु कॉंग्रेसमधील उजव्या विचारसरणीच्या गटात कामराज सोडून सिंडीकेट गटाचे इतर सभासदांनी मोरारजी देसाई व निजलिंगप्पा यांच्या नेतृत्वाखाली दहा कलमी कार्यक्रम ऐवजी आपला कार्यक्रम राबवावा असे मत मांडले होते. परिणामी डावे व उजवे हा मतभेद वाढतच गेला.

राष्ट्रपती झाकीर हुसेन यांच्या निधना नंतर इंदिरा गांधीं ंनी बाबू जगजिवनराम यांचे नाव राष्ट्रपती पदासाठी सुचविले. या सुचनेला सिंडीकेट गटाने विरोध केला म्हणून इंदिरा गांधींनी व्ही.व्ही. गिरी यांचे नाव सुचविले. परंतु मोरारजी यांनी या नावालाही विरोध केला. शेवटी सिंडीकेट नेत्यांनी आपल्या गटातील नेते निलम संजीव रेड्डी यांना राष्ट्रपती पदाचे उमेदवार म्हणून जाहिर केले. तर व्ही. व्ही. गिरी स्वतंत्र उमेदवार म्हणून उभे रहिले. शेवटी निवडणूकीचा निकाल लागून व्ही. व्ही. गिरी निवडून आले.11 हा इंदिरा गांधींचाच विजय मानला जातो.

वरील राष्ट्रपती पदाच्या निवडणूकीमुळे इंदिरा गांधी व सिंडीकेट नेते यांच्यातील मतभेद जास्त वाढत गेले. अश्यातच कॉंग्रेसचा अध्यक्ष निवडण्यासाठी दि. 1 नोव्हेंबर हा दिवस ठरविला. तर दुसरीकडे निजलिंगप्पा यानी सिंडीकेट मधून इंदिरा गांधींचे दोन समर्थकांना काढून टाकले. तर इंदिरा गांधींनीही सिंडीकेटशी संबंध असणा-या दोन मत्र्यांना काढून टाकले आणि निजलिंगप्पांनी आपल्या बोलविलेल्या कॉंग्रेस कमिटीवरच बहिष्कार टाकून दूसरी बौठक इंदिरा गांधींनी आपल्या निवासस्थानी बोलावली. यामूळे निजलिगप्पानी इंदिरा गांधींवर शिस्तभंगाची कारवाही करून त्यांचे कॉंग्रेसचे मूळ सदस्यत्व रद्द केले.12 व दि. 12 नोव्हेंबर 1969 रोजी पक्षातून काढून टाकले. यामुळे कॉंग्रेस दोन भागात विभाजीत झाली. इंदिरा गांधी समर्थक गट कॉंग्रेस (आय), तर सिंडीकेट गटाला कॉंग्रेस (ओ) असे म्हटले जावू लागले. अशाप्रकारे दोन गटात कॉंग्रेस विभागली गेली. दोन्ही सभागृहात सरकार अल्पमतात आले. परंतु इतर स्वतंत्र सदस्यांच्या पाठिंबामुळे अविश्वास ठराव फेटाळला गेला.

1971 ची निवडणूक :-

देशाच्या हिताचे निर्णय घेण्यासाठी इंदिरा गांधींना स्वातंत्र्य पाहिजे होते. त्यासाठी लोकसभा बरखास्त करून नविन निवडणूका घ्याव्यात यासाठी संधी मिळताच दि. 27 डिसेंबर 1970 रोजी त्यांनी लोकसभा विसर्जीत करण्याची घोषणा केली व एक वर्ष आधीच लोकसभेच्या निवडणूका घेण्याचे ठरविले.

निवडणूक जाहिर होताच कॉंग्रेस(ओ), जनसंघ, संयुक्त व स्वतंत्र समाजवादी पक्ष बिगर कम्युनिष्ठ पक्ष यांनी आघाडी निर्माण केली व इंदिरा हटावची घोषणा केली. याला प्रत्यूत्तर म्हणून इंदिरा गांधीं ंनी प्रचार करतांना 'गरिबी हटाव' अशी घोषणा केली.13

फेब्रुवारी 1971 मध्ये निवडणूका होवून इंदिरा गांधींचा बहुमताने विजय झाला. लोकसभेच्या 518 पौकी 352 जागावर विजय मिळाला. यामुळे कॉंग्रेस पक्ष हा पुन्हा एकदा भारतीय राजकारणातील सर्वात मोठा राजकीय पक्ष बनला. तर इंदिरा गांधी हया पक्षातील सर्व शक्तीमान नेत्या म्हणून पुढे आल्या.

सन. 1970 मध्ये पाकिस्तानच्या अंतर्गत प्रश्नात भारत विनाकारण ओढला जावून भारत-पाकिस्तान युध्द घडून आले. 1970 च्या निवडणूकीत अवामी लीगला बहुमत मिळूनही जनरल याह्याखान व लष्कराने सरकार स्थापू दिले नाही. परिणामी पूर्व पाकिस्तानात संप, हरताळ सुरू झाले. पुढे पाकिस्तानी सौन्याने पूर्व पाकिस्तानातील सर्व ठिकाणे ताब्यात घेतली. त्यानंतर लुटालूट, जाळपोळ, कत्तल सुरू झाली यामुळे लाखो निर्वासीत भारतीय प्रदेशात आले. निर्वासिताच्या प्रश्नांकडे बडी राष्ट्र, संयुक्त राष्ट्रसंघ यांनी लक्ष दिले नाही. अशातच पाकिस्तान हवाई दलाने पंजाब व इतर ठिकाणी हल्ला करताच इंदिरा गांधींनी भारतीय लष्कराला कारवाईचा आदेश दिला. 14 दिवस युध्द चालून भारत विजयी झाला.

सन. 1974 पर्यंत इंदिरा गांधींचा कार्यकाळ हा यशस्वी काळ मानला जातो. परंतु पुढे परिकस्थती बदलली. कृषी उत्पादन कमी, अन्नधान्य टंचाई, कॉंग्रेसवर भ्रष्टाचाराचे आरोप, संप मोर्चे, आंदोलन यामुळे कायदा सुव्यवस्थेचा प्रश्न, बिहारमधील आंदोलन आदी. अशातच अलाहाबादच्या उच्च न्यायालयात इंदिरा गांधी विरोधात एक खटला दाखल होता. 1971 च्या निवडणूकीत रायबरेली मतदार संघातील पराभूत उमेदवार राज नारायण यांनी इंदिरा गांधीची निवड रद्द ठरवावी अशी याचीका दाखल केली होती. तेव्हा दि. 12 जून 1975 रोजी इंदिराजींनी आंचारसंहितेचा भंग केला म्हणून त्यांची निवड अवैध ठरविण्यात येत आहे असा न्यायालयाने निकाल दिला.14 या निकालामुळे विरोधकांनी इंदिरा गांधींच्या राजीनाम्याची मागणी केली. परंतु इंदिरा गांधी सर्वोच्च न्यायालयात गेल्या असता. दि. 24 जून रोजी सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधिश व्ही.के. कृष्णअय्यर यांनी निकाल दिला की, सर्वोच्च न्यायालयातील सर्व न्यायाधिशांनी इंदिराजींच्या अपिली विषयी निकाल देईपर्यंत त्या अधिकार पदावर राहू शकतील संसदेत बोलू शकतील. पण मतदान करू शकणार नाहीत.

आणीबाणी :-

सर्वोच्च न्यायालयाच्या निकाला नंतरही इंदिरा गांधींनी राजीनामा दयावा यासाठी देशभर आंदोलनाचा निर्णय जयप्रकाश नारायण यांनी केला. व देशभर एक आठवडाभर देशव्यापी आंदोलन सुरू करण्याची योजना जाहिर केली. त्यासाठी दिल्लीच्य, रामलिला मौदानावर एक सभा घेतली. व सरकारला काम करणे अशक्य करावे असे आवाहन केले. लष्कर, पोलिस व सरकारी अधिकारी यांनाही आदेश मानण्याचे आवाहन केल. आंदोलनाचा एक भाग म्हणून पंतप्रधानांच्या निवास स्थानालाही हजारो स्वंयसेवक घेराव घालणार होते. याला उत्तर म्हणून दि. 26 जून 1975 च्या सकाळी घटनेच्या 353 कलमानुसार इंदिरा गांधींनी संपूर्ण देशात आणिबाणी जाहिर केली.15

1977 ची निवडणूक :-

दि. 18 जानेवारी 1977 रोजी इंदिरा गांधींनी मार्च महिन्यात लोकसभेच्या निवडणूका घेण्यात येतील असे जाहिर केले. सर्व राजकीय पक्षांना मोकळेपणाने निवडणूक प्रचार करण्याची परवनगी दिली. त्यानूसार दि.16 मार्च 1977 रोजी निवडणूका घेण्यात आल्या. या निवडणूकीत कॉंग्रेससह इंदिरा गांधी पराभूत झाल्या. जनता पक्ष व त्यंाचे मित्र पक्ष यांना 542 पौकी 330 जागा मिळवल्या. कॉंग्रेसला फक्त 154 जागा मिळाल्या.16 पुढे 1978 च्या नोव्हेंबर महिन्यात कर्नाटकातील चिकमंगळूर लोकसभा मतदार संघात झालेल्या पोटनिवडणूकीत इंदिरा गांधींना मोठा विजय मिळाला. परंतु जनता सरकारने लोकसभेत इंदिरा गांधी विरोधात विशेषाधिकरांच्या भंग केल्याबद्दल ठराव आणून त्यांचे सदस्यत्व रद्द केले.17

1980 ची निवडणूक :-

1977 च्या निवडणूकीत इंदिरा गांधींचा पराभव झाला होता. तर जनता पक्षाचे सरकार बहूमताने सत्तेत आले होते. परंतु हे सरकार केवळ 28 महिनेच टिकले. अंतर्गत वादामुळे मोरारजी देसाईनी राजीनामा दिला. त्यामुळे सरकार अल्पमतात येवून लोकसभा बरखास्त झाली. पुढे जानेवारी 1980 मध्ये निवडणूका होवून त्यात कॉंग्रेस पक्षाला बहूमत मिळाले. इंदिरा गांधी रायबरेली मतदार संघातून निवडून आल्या. 525पौकी 353 जागा कॉंग्रेस जिंकल्या. यामुळे इंदिरा गांधी पुन्हा भारताच्या पंतप्रधान बनल्या, 14 जानेवारी 1980 रोजी त्यांनी पंतप्रधान म्हणून सत्ता सुत्रे होती घेतली.

34 महिने सरकार बाहेर राहून इंदिरा गांधी पुन्हा सत्तारूढ झाल्या. व भारतीय राजकरणात कॉंग्रेस पक्ष पुन्हा प्रभावी पक्ष म्हणून पुढे आला. या काळात विज्ञान, तंत्रज्ञान क्षेत्रात भारताला मोठे यश मिळाले. भारताला शस्त्रसज्ज करण्यासाठी रशिया, फ्रान्स, ब्रिटन, जर्मनी यांच्या कडून लष्करी साहित्य खरेदी करून संरक्षण क्षेत्रात भारत मजबूत बनला. संरक्षण साहित्य उत्पादनास चालना दिली. मार्च 1983 मध्ये अलिप्त राष्ट्राची सातवी शिखर परिषद भारताने आयोजित केली. त्यांचे अध्यक्षपद इंदिरा गांधींनी भूषविले व आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात भारताची मान उंचावली.

निष्कर्ष :-

इंदिरा गांधींनी भारतीय राजकारणात दिलेले योगदान महत्वपूर्ण आहे. सुरूवातीच्या काळात जेव्हा त्यांच्या हातात सत्तेची सुत्रे हाती आली. तेव्हा देशाची परिकस्थती खडतर होती. अनेक समस्याची त्यांना सोडवणूक करावी लागली.

सहकारीशी चर्चा करीत परंतु निर्णय मात्र स्वत: घेत असत. कणखर व्यक्तीमत्व हे त्यांचे वौशिष्टे होते. योग्य वेळी घेतलेले त्यांचे निर्णय प्रभावी ठरलेले दिसतात. निवडणूकीत इंदिरा गांधींनाही पराभव पत्करावा लागला होता. भारत-पाकिस्तान युध्दात विजय मिळविला. तसेच आणिबाणीसारखी खंबीर भूमिकाही घेतलेली दिसते. 1980 च्या निवडणूकीत मोठे यश मिळवून कॉंग्रेस पक्ष पुन्हा प्रभावी पक्ष म्हणून पुढे आला.

संदर्भसूची :-

1)डॉ.पाटील मधुकर व डॉ.अमृतकर सुनिल, समकालीन भारत, अर्थव प्रकाशन,जळगांव.2016 पृ-33.
2) प्रा. सौ. माधवी कवी, साठ महामानव, लातूर,2015.पृ-166
3) उपरोक्त पृ- 33.
4) बिपिनचंद्र, मराठी अनुवाद- मा.कृ. पारधी, प्रा.बी.सी. फडके, इंडिया आफटट इंडीपेंडन्स, पुणे 2004 पृ- 320.
5) तत्रौव - पृ- 321.
6) डॉ. व्ही.जी.सोमकुवर- समकालीन भारताची निर्मिती, जळगांव 2021 पृ-70.
7) बिपिनचंद्र, मराठी अनुवाद- मा.कृ. पारधी, प्रा.बी.सी. फडके, इंडिया आफटट इंडीपेंडन्स, पुणे 2004 पृ- 325.
8) डॉ. व्ही.जी.सोमकुवर- समकालीन भारताची निर्मिती, जळगांव 2021 पृ-72.
9) तत्रौव - पृ- 72
10) तत्रौव - पृ- 73.
11) डॉ.पाटील मधुकर व डॉ.अमृतकर सुनिल, समकालीन भारत, अर्थव प्रकाशन,जळगांव.2016 पृ-3.
12) डॉ. व्ही.जी.सोमकुवर- समकालीन भारताची निर्मिती, जळगांव 2021 पृ-77.
13) तत्रौव - पृ- 80.
14) बिपिनचंद्र, मराठी अनुवाद- मा.कृ. पारधी, प्रा.बी.सी. फडके, इंडिया आफटट इंडीपेंडन्स, पुणे 2004 पृ- 358.
15) तत्रौव - पृ- 360.
16) तत्रौव - पृ- 378.
17) तत्रौव - पृ- 384.

IMPACT OF WOMENS IN INDIAN AGRICULTURE FIELD

Mr. Ajay D. Patil, Assistant Professor, Department of Geography Pankaj Arts & Science College, Chopda Dist. Jalgaon (Maharashtra)

==

Introduction:

Now-a-days, developing awareness and dedication of the global community to accomplish more sustainable and broadened agrarian growth by focusing on the consequences associated with gender through national, regional and universal initiatives and partnerships. An urgent requirement of reorienting the agricultural research agenda is emerging out to conquer the existing gaps and also to face the constraints of sustainable development and livelihood of resource-poor smallholders, more specifically women farmers. Nevertheless, in this exigency, in-depth evaluation of challenges accompanied with proper activities for solutions is demanded. Convenient technologies should be transmitted to farm women for increasing agricultural productivity and empowerment. Additionally, diverse practical steps should be engaged to support rural women so that they can also be considered as 'productive resources' and citizens who have an equal claim with men on the protections, opportunities and services provided by the governments as well as the international community. There are several reasons behind the underperformance of agricultural sector in many developing countries, and among all of these causes, the dearth of resources and opportunities granted for women is very much significant which is required by them for the most productive utilization of their time. Although being farmers, labourers as well as entrepreneurs, women face acute challenges almost everywhere than men in accessing productive resources, markets and services. . This non-sense 'gender gap' is hindering their ability, capacity and productivity and reducing their valuable contributions to the agrarian section and also to the broad-based achievement of economic and social development goals. Mitigation of this gap can help to produce considerable advantages for our nation by improving agricultural productivity, reducing poverty, hunger and malnutrition, including the promotion of financial growth.

Work participation scenario According to the Census, 2011 it was reported that out of total female workers, 55% were

Agricultural labourers and 24% were cultivators. Only 12.8% of the operational holdings were owned by women.

25.7% of the marginal and small operational holdings are concentrated by women.

Women farmers represent more than a quarter of the world's population.

Women comprise, on an average, 43% of the agricultural workforce in developing

Countries, ranging from 20% in Latin America to 50% in Eastern Asia and Sub-Saharan Africa. Worldwide, about 42% of women workers were engaged in agriculture in 2010, down

From 53.5% in 1980. In developing countries, agriculture supported about 52.7% of women workers in 2010.

1. Agriculture

More specifically, rural women are employed in many agrarian activities in three major ways depending upon the socio-economic condition of their family as well as the regional issues. They are engaged as paid or unpaid laborers on other farms and agricultural enterprises.

Farmers on their own account, as unpaid workers on family farms.

Managers of certain aspects of agricultural production by means of labour supervision and participation in post-harvest operations also. The types of numerous labour-intensive agricultural activities taken up by rural women include:

Sowing

Nursery management

Transplanting

Hoeing
Grass cutting and weeding
Picking, cotton stick collection and separation of seeds from fiber
Irrigation
Fertilizer application
Plant protection
Harvesting, winnowing, storing etc.
Crop and livestock production at subsistence and commercial levels
Produce food and cash crops and manage mixed agricultural operations often
Involving crops, livestock and fish farming.

Livestock

Livestock is an elementary livelihood activity for fulfilling household food demands as well as supplements farm incomes also, and it is documented that rural women can earn additional income from the sale of milk and animals. An estimated two-thirds of poor livestock keepers, totaling approximately 400 million people, are women (Thornton et al., 2002). It is evident that predominantly women play a dominant role in livestock production and perform management activities such as
Cleaning of animal and sheds
Watering of cattle milking the animals
Milk processing, preparation of ghee, etc
. Fodder collection
Preparing dung cakes
Collection farmyard manure

2. Poultry

Poultry farming is one of the major sources of the rural economy, and the rate of women participation at the household level is central in the poultry industry.

Fisheries and aquaculture -

Information provided to FAO from 86 countries indicated that in 2008, 5.4 million women worked as fishers and fish farmers in the primary sector that represented 12% of the total. They are more commonly occupied in Subsistence and commercial fishing from small boats and canoes in coastal or inland
Waters Processing and marketing stages, in both artisanal and industrial fisheries
Fish processing as entrepreneurs and provide labour before, during and after the catch.Forestry Women contribute to both the formal and informal forestry sectors in many remarkable ways. They play active roles in Agroforestry
Watershed management
Tree improvement, and
Forest protection and conservation
Maintenance of nurseries to plantations, and from logging to wood processing

Feminization of agriculture

Economic Survey conducted during 2017-18 revealed that with the rising migration of rural people to urban areas, the feminization of agricultural sector started to flourish with the escalating number of women engaged in numerous responsibilities such as cultivators, entrepreneurs, and labourers also. Worldwide, empirical evidence showed that women play a conclusive function in ensuring food security and conserving local agro-biodiversity. Rural women are trustworthy for integrated management and utilization of diversified natural resources for meeting domiciliary requirements on a regular basis which impel women peasants to have differential and amplified access to important assets viz. land, water, seeds, credit, markets, technology and training warranting critical analysis in the context of our country. Moreover, the authorization of women cultivators can be the basic key to augment agricultural productivity with a paramount role at all grounds from production, pre-harvest, post-harvest processing, packaging to marketing and other sectors of the agricultural

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

value chain. n. It is quite commanding to accept an 'inclusive transformative agricultural policy' aiming at gender-specific interventions to raise production levels of small and marginal landholdings, integrate women as active agents in rural transformation, and engage men and women in extension services with gender expertise.

Conclusion

Women have been cooperating gigantically in favour of all-inclusive agricultural growth and development through the means of their engagement in crop production, horticulture, animal husbandry, poultry, aquaculture, natural resource management and so on. Although the proportion of women workers in agriculture has declined, yet they constitute a significant workforce and economically active population in agriculture throughout the globe. Their involvement differs across the regions, socio-cultural and agro-production systems also. Moreover, the persisting gender gap in access to and control of resources remains an important concern which has not only kept women in a vicious circle of low productivity but also has thrown up questions about inclusive and sustainable growth of this sector.

References -

1. FAO. (2011). World Census of Agriculture: analysis and international comparison of the results (1996-2005). FAO Statistical Development Series No. 13. Rome.
2. Thornton, P. K., Kruska, R. L., Henninger, N., Kristjanson, P. M., Reid, R. S. and Atieno, F. (2002). Mapping poverty and livestock in the developing world. Nairobi, ILRI.
3. Ghosh, Bahnisikha and Sudhink K. Mukhopadhyay. 1988. "Gender Differentials in the Impact of Technological Change in Rice-Based Farming Systems in India." In Gender Issues in Farming Systems Research and Extension, (See Poats et al. 1988) 253-68.
4. Agarwal, Bina. 1984. "Rural Women and High Yielding Variety Rice Technology." Economic and Political Weekly 19, no. 13 (March 1984): A39-52
5. www.thegeographer.org
6. www.webofscience.org

CONTRIBUTION OF WOMEN IN THE FIELD OF LITERATURE IN THE POST-INDEPENDENCE PERIOD

Mr. Madhavrao Ashok Patil, A. D. P. M.'s Women's College of Arts, Commerce and Home Science, Jalgaon.

===

Abstract

It is said that literature is a reflection of society. The events, values, culture etc., are the components which are seen in the society. These things are reflected in the literature. Society provides the food for literature. Therefore, we believe to say that, society and literature are the two sides of the same coin. In the Post-Independence period, Women writers have contributed in the various genres of literature. They have enriched the literature by depicting their views, ideas and experiences. According to Anita Nair, "Literature has always been ambivalent in its representation of Women". Therefore, women began to assert their identity through literature by showing female protagonists in their literary works.

Analysis:

During the post-independence period, education has infused the new sense of self identity among the women, as a result of it; they started to make way for their inner flair through literary works. They started to underline their presence felt in the literary circles. Not only in English language but also other multiple languages women writers have contributed a rich corpus of literature. In all literary forms whether novels, poetry or plays they have been producing a top notch literary works. In post-independence India, several female writers in indian writing in English have come forward in giving their vent through literary works. Anita Desai, Kamala Markandeya, Namita Ghokhale, Shobha De, Shashi Deshpande, Arundhati Roy and many more have created a literature of their own and depicted a micro level social life they have lived and experienced in their lives. They were highly educated and conscious of their constitutional rights which made them to realize assert their rightful place in the society. They have tried their hands on every form of literature.Their issues of writing ranges from man-woman relationship, marriage, and politics to social and psychological problems. They have explored the notions of boundaries, bodies and sexualities, these writers were negotiating their place in a new nation still smarting from the fresh wound of Partition.

Placing selfhood above nationhood and convention, their books were defiant and progressive, inevitably drawing criticism. While some of these authors opposed violence through their words and characters, others turned witnesses and truth-tellers about the sorry state of Indian women**.** Shobhaa De's books, for example, 'Starry Nights' and other books covers an unapologetic, liberalised view of feminine sexuality. "Her writings are reflective of urban Indian women and the way they navigate the complexities of contemporary womanhood." Anita Desai, known for her social novels in literary circles has produced a bunch of meaningful novels on variety of themes ranging from environment, poverty to urbanization etc. She is one of the most reputed writers of India and was nominated for the Booker Prize at least three times. She was awarded the prestigious Sahitya Academy Award in 1978 for her novel 'Fire on the Mountain' and the Padma Bhushan in 2014 for her contribution to Indian Literature. Her stories have an exemplary implication that strikes the human heart besides being humorous at the same time.

The author has also won the British Guardian Prize for her novel, 'The Village by the Sea'. Anita Desai's contribution in Indian English literature is quite enormous and appealing. It touches the chord of every human being. When one thinks of environmental degradation due to onslaught of various development projects, the novel of Desai 'The Village by the Sea' appears to the fore. It beautifully captures the themes like family, responsibility, poverty, trust, and dealing with adversity. Hari and Lila, the main characters in the novel work hard to improve their own lives, but also benefit greatly from the

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

assistance of kind individuals. The main message of the story is to persevere in the face of hardship and take advantage of every opportunity to make a better life while also helping others who are less fortunate. The novel also paints a picture of a changing world that is becoming more industrialized and in which skilled labor is increasingly replacing agriculture as the primary means of making a living. This novel truly reflects the minute picture of Indian cultural lives. The crucial message the novel hints at, is the need for change for the better. Our environment and condition are continuously changing and we should adapt our viewpoint likewise. In order to progress, we need to widen or expand our view points. In the novel there is one magnificent line in regards to a similar thought**, "**The wheel turns and turns and turns; it never stops and stands still." What makes this novel quite appealing is its handling of sensitive issues like poverty and risk of losing balance of ecology due to excessive industrialization.

The world is very much anxious about safety and protection of environment. Here Desai made us aware about this pressing issue of protection of environment four decades back through this outstanding novel. In a sense Desai was a visionary writer in a true sense of term. Poverty is a blot on our society. This curse of poverty is all pervading. Here we feel pity and sympathy towards Hari and Lila for their struggle to meet the daily needs in their lives. Through these characters writer has awakened us to the grim reality of poverty stricken life of such characters that we see in our daily life. No writer in India can get away with the idea of social obligation or social responsibility, in his or her literary tenure. One thing that strikes us about the Desai is her committed writing towards social causes. What makes her stand out from other writers is her flair in the depiction of lively characters with blood and flesh like us. There is another great writer who enriched the Indian writing in English through her novels and stories. Her name is Shashi Deshpande. Shashi Deshpande's first book was 'The Legacy', a collection of short stories that has produced a long lasting impact on the readers. Thereafter she has penned several meaningful novels like 'Dark Holds No Terror', 'Roots and Shadows' etc. She does not show the dismal picture of poverty Indian masses, history or corruption etc. but she touches the issues like the women bereft of love, companionship etc. She depicts how traditional Indian society is biased against women. In her another story "A Liberated Woman" she discusses about marriage. Here she underlines the significance of intercaste marriage.

A young woman who falls in love with a man of a different caste, and marries him in the face of opposition from her parents shows how love has to cross several obstacles in Indian society. Her female characters are assertive and ready to take decision on their own. In her novel 'Roots and Shadows' she is very much clear in her depiction of protagonist Indu. Through Indu, she proposes to show us that women are no longer behind in taking an apt decision in their lives. What Shashi Deshpande has done through her novels? She has successfully convinced womenfolk to uphold their self identity. Her women characters have realized their importance vis-à-vis to menfolk. They are no longer subordinate to male in every sphere of human life. Her women characters do not shed tears passively rather they stand for the cause for which they are willing to fight for their entire life. Courage and struggle are not the mere words for her characters but they are values for which they are ready to stand till the last breath of their lives. Her characters believe in education and modernism which was a jolt to orthodox and traditional system of human beings. In the novel, Indu rebelled against authoritarian Akka. Indu married against the wishes of Akka and asserted her own identity and freedom when it comes to the important and major issues of her life.

In Urdu language Ismat Chugtai has produced fine collection of literature. She is considered to be one of the four pillars of modern Urdu short story. Her protagonists stood out from the ordinary ones. Through her writings she has shown the complexities of a women's mind, their inhibitions and their positive intent in their lives. She has quoted in her interview, "I do not think men and women are two different kinds of beings. Even a as child, I always insisted on doing everything that my brothers did. She has brought about a social revolution through her literary pieces. What she explored through her writing is female sexuality, class conflict and middle class morality. Her novel in Urdu "Tedhi Lakeer" translated into English as "The Crooked Line" narrates the way Indian Muslims lived under the

colonial rule and explores their struggles and desires. It minutely presents the picture of a country just before the independence. Her protagonist Shama is veru much cautious about her rights and rebellious by nature. She is optimistic and knows what she wants to achieve in her life. Her story 'Lihaaf' is a fine piece in Urdu literature. It exposes the same sex relationship in the society. It deals with the suppressing life of a woman in traditional system. Same sex relationship is still considered a taboo in our society but during pre-independence period Chugtai highlighted this issue through this fine short story. This story deals with the life of Begum Jan and her trials of social and individual life. She is married to Nawab who is much older to her but was a rich person. Their marriage was a marriage of convenience i.e.lie. When Nawab does not pay attention towards to Begum she turns to her house helper Rabbu for fulfilling her sexual desires. Chugtai created ripples in those days in the society by projecting this unconventional topic in her story. One more writer who has carved a place for herself in the field of literature is Arundhati Roy. She is an acclaimed and renowned international writer.

Conclusion

Social issues such as caste, marriage, politics and corruption are her pressing themes in her magum opus "God of Small Things". The novel published in 1997 produced a lengthy discussion on the topics she handled in the book. What she focused through the book is the grim reality that we as a society tend to ignore in our daily life. Intercaste marriage is still not accepted in our society. Many Veluthas and Ammus we do see in our real life whose life is full of sufferings and hardships due to intercaste marriage. By producing this novel Arundhati Roy has opened a window for us to think and admire human beings as a human rather than his or her caste, creed or language. For handling such outstanding issues the novel has bagged the prestigious Booker Prize for Literature. Roy is very much cautious and active campaigner for the protection of environment and human rights.

Conclusion:

In post-Independence period women writers have shown their mettle in writing quality literature which is worth reading. Ample of themes they have dealt with in their works. By reading their experiences, ideas etc. have prospered our life.

References:

1) Times Interview, 2016.
2) Scroll.in 28th March 2023.
3) India Today article-2016.
4) India Today Web Desk Aug 21, 2018.
5) Indian Express Aug.21, 2018.
6) 'Roots and Shadows' by Shashi Deshpande.
7) 'Lihaaf' by Ismat Chugtai.

THE USE OF DRAMATIC TECHNIQUES IN AADIVASI FOLK THEATRE WITH REFERENCE TO SONGADYA ART

Mr. Mukesh S. Jaware, Assistant Professor, Arts, Commerce & Science College, Taloda. Dist. Nandurbar (M.S.)

==

ABSTRACT

Since the ages, theatre has been used by society as a university of illiterate people to enlighten, to teach and to mock the social life. Theaters are only places where, peoples are enabled to have live performances of human trauma. Dramatic art has been used to tell the stories trough the dialogue in the action. The researcher has used the Aadivasi folk theatre and the dramatic techniques used in it to present the dramatic art. The folk theatres of Aadivasi and their dramatic techniques remains backstage even in the world of IT. The originality of Aadivasi theatre need not need the modern electronic gadgets as the supporting tool for dramatic performances; nevertheless, it is providing complete entertainment to open theatre going publics. The dramatic techniques are playing an important role in the success of the Aadivasi folk theatre. It is only art in Satpuda Region to be a source of entertainment. The people of this region are farmer and laborer. They want to see their own reflection on the stage. The Songadya art is only form of entertainment to have local colors on the stage. As like other known dramatist of modern period, an art does not have any writer to write; nevertheless the current issues of contemporary time is taken as a theme of it. The one thing is notable in this art form is a use of of dramatic techniques, which are used by traditional writers. The researcher has studied the dramatic techniques of the Songadya art. The researcher comes at conclusion that the basic function of literature to teach is seen to practice. The audiences of this play are local folk of the region. The theme of the art is not known to them. The contemporary problems in Indian society are communicated in it. It is a social platform for the audience to see their own issues and challenges. The contemporary problems of society are presented in the plays. The Songadya art gives the remedies of those issues at the same time. The artists of the Songadya art need especial concern in order to remain in dramatic flow of the modern world.

Key Words: Folk Theatre, Performances, Dramatic Art, Folk Songs of Aadivasi Culture, Dramatic Techniques.

1. Introduction:

The Aadivasi Folk Theatre has been originated by the religious and social needs of the society. The open theatre of Aadivasi Songady Dance is not just providing entertainment but it also reforming the social practices. The people from the research area living into the forest and therefore the God and Goddess of the events are having the base from the same forest. The opening scene of the play started by musing of local deities and all the song used in whole inaction has been written by the artists themselves. The culture of Aadivasi society respect the women, therefore they don't want to present women vulgarity within the inaction on the stage. The role of women has been carried by male artists. The artists are using everything as it is available within the area. There are no artificial facilities to be available for dramatic performances. The costume and other required things are gathered from local authorities. The dramatic techniques use by the artist are so innovative, it is unique. All contemporary techniques of modern drama are not used by the artists. The researcher is trying to highlight the relevant and needs of promotion to the folk art of Aadivasi theatre.

2. Aims and Objectives:

For the research on Dramatic Techniques in Aadivasi Folk theatre,The researcher has following objectives to be set:

1. To analyze various dramatic techniques used in Aadivasi folk theatre.
2. To study the popularity of Songadya art within the area.
3. To study the existing opportunity to preserve and to promote the art.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

4. To examine the role of governmental schemes and programs toward the presentation and of folk dramatic art.
5. To suggest strategies for promotion and propagating theatrical activity of Aadivasi open theatre.
6. To study objective dramatic techniques in Songadya art.

3. Hypotheses:

1. The Aadivasi Folk Theatre has various dramatic techniques.
2. It is popular within area.
3. The Aadivasi folk theatre needs preservation and promotion.
4. There are no governmental schemes and programs to promote it.

4. Dramatic Techniques:

1. Mime and Clowning of the Characters
2. Suspense and Ambiguity
3. Use of Color and Pitch of Tone
4. Humor
5. Use of the Language

5. Research Methodology:

As the research needs the field level investigation, the researcher himself supervised the field investigation. The field work carried by an interview based method to collect the data. The secondary data has been collected from library, authentic books and journals. The field investigator has collected the data from one field visit and three interviews of artists.

Along with it the researcher has used the MLA research handbook for citation of relevant topic.

6. Discussion:-

The research on the dramatic techniques used by the artists in Aadivasi folk theatre has been remained as it was. Basically the artists are not certifies by any governmental authority. The actors of Indian Cinema and Marathi film industry got huge amount of money on their dramatic art. But the artist of Aadivasi Theatre are not even fortunate to get the pension as like The Tamasha Artists of Maharashtra. The government of Maharashtra has not sanction any encouraging program or scheme for the upliftment of Songadya Dance art in state. The researcher finds the techniques which are seems simple but their practicing nature at the stage makes they unique. The dramatic art of Aadivasi does not provide the entertainment only but it also focuses at the social issues. The theme of the plays deals with social issues like child labor, Malnutrition, Superstitions, Female infanticide, Literary, Child labor, Clean India Mission, Importance of Nature and Environment. The dramatists used to composed their own dialogues to bring conflict in the plot of the story. The feature of modern dram is there but the use of modern gadgets is strictly avoided by the artists. The conflict in the plays of open theatre compels the spectators and the audience to be one at the time of the performance. As the dramatic activity like this happens at the once in the year of the village of a particular village's fares(*Gaon Diwali*), the villagers finds it only annual source of entertainment. The Songadya drama is close to the people because of its root level features. The actors who are enacting in it are not professionally tainted, they busy in local professions; even though they spontaneously present their act at the demanded situation of the spectators. The Aadivasi Folk Theatre practices the techniques like the Pauses, Silences, Fore Shadowing, lighting, Small Stage, limited Costumes, Native Musical Instruments, Own composed songs and Music and No Written Script of plays. The researcher tries to point out that as other folk art of India, got the reputation the Aadivasi open theatre and particularly the Songadya play should got the same recognition as it is only form of Aadivasi culture to keep it alive. The Government should pay attention to encourage this act as it remained back stage into the mountain of The Satpuda.

1. Mime and Clowning of the Characters:

The story of the Songadya art is told by the dialogues of the characters. The traditional notion of character is broken by this art. The characters of this art are not professional artists, they are taken from all walk of life. The costume used by the characters makes them different. The reality of modern

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

time needs the characters to be a mime and clowning of themselves. Puppet like makeup of character displays human trauma. Clowns in Songdya art presents bot happy and sad notions of contemporary tribal society. The way people in Adivasi community suffers by modern development as they have to left their homeland and settled elsewhere, is presented through the clowning of characters.

2. Suspense and Ambiguity:

A Songadya art is kind of festival, where village fare (*gaon diwaliy*) arranges it. The theme of it is not known to the public. The overall stage setting creates a sort of suspense. The role of woman is carried by male actor, which creates ambiguity. The suspense and ambiguity is cleared by songs, which connect two different plots together. At the beginning of the play the dramatic atmosphere is light hearted by singing and dancing. Which shows that things on the stage are made for entertainment. But as the play develops the serious topics break the suspense and ambiguity.

3. Use of Color and Pitch of Tone:

The story of it is told by songs to give special effect of its remedies. The characters played the role of singer and dancer at the same time. The serious issue is presented by comic song. The pitch of tone of the character at that time is different. The dialogue delivery of the character shows the importance of concern issue.

4. Humor:

At it is said that the basic purpose of this art is to entertain the public. The artists use pure humor in it. The satirical statements on social issues are presented in numerical style.

5. Use of the Language:

The Songadya art is the best cultural part of north Maharashtra, west Gujrat and southern M.P., the region has Adivasi population in large number. The community is divided in four different sub castes, different four languages. But the Songadya dance form has single Adivasi language which is commonly understood by all people of said region.

6. Conclusion:

1. The government should ensure commercial viability of Aadivasi Folk theatre in order to empower it.
2. All possible efforts should be made to ensure its exclusive identity.
3. There should be a proper campaigning in society towards its values, dramatic techniques and style is needed to make favorable attitude and opinions.
4. Dramatic art of SONG (mime) or Songadya Dance needs to update according to present situation.
5. The Folk Art of Open Theatre should be included in the syllabus of universities for awareness.
6. The artists should get special allowances permanently under the governmental schemes of Tribal welfare department.

Works Cited:

1) A.K. Sinha " English Drama. " New Delhi : Bhati Bhawan, 2004. Print.
2) A. Nicoll." The Theory of Drama. "Delhi: Doab House, 2012. Print.
3) Kimbahune, Prof. Ravindra." Drama: Theory and History" Nashik: m/s Anand publications, 2002. Print.
4) Kennedy, Andrew." Six Dramatists in Search of a Language". Cambridge: Cambridge Univ., 192-212.
5) Maeterlink, Maurice." The Modern Drama." Delhi: Orient publication, 1994. Print.

मध्य भारती (Madhya Bharti) UGC CARE (Group I) Journal
मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका ISSN: 0974-0066

स्वातंत्र्योत्तर काळातील राजकीय क्षेत्रात महिलांचे योगदान

नवले गायत्री परसराम, संशोधक विद्यार्थी
डॉ. काळे संजय अंकुश, संशोधन मार्गदर्शक, क्रांतिवीर वसंतराव नारायणराव नाईक शिक्षण प्रसारक संस्थेचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, नाशिक.

==

भारताला स्वातंत्र्य मिळाले आणि राज्यघटनेने भारतीय इतिहासात पहिल्यांदाच स्त्रियांना पुरुषांबरोबर समानता बहाल केली. सामाजिक, आर्थिक, सार्वजनिक जीवनात स्त्री पुरुष असा भेदभाव केला जाणार नाही. राज्यघटनेने स्पष्ट केलेले आहे. स्त्रियांचे राजकारणातील प्रवास सुरू होण्याची ...... आपल्या स्वातंत्र्यपूर्व काळातील चळवळीमध्ये असलेली दिसून येतात ब्रिटिश कालखंडात मताधिकारसाठी चळवळ उभी केली होती व तिचे नेतृत्व सरोजिनी नायडू, मूथ्यू लक्ष्मी रेड्डी अशा स्त्रियांनी केले. रमाबाई रानडे सारख्या स्त्रियांनी उदारमतवादी कल्पना प्रत्यक्षात राबविल्या त्यांनी व्यक्तिस्वातंत्र्य राजकीय मूल्यांचा वापर व्यवहारात केला. सक्तीचे शिक्षण, मतदानाचा अधिकार शासनसंस्थेने महिलांना द्यावा ही भूमिका घेतली. आज स्त्रियांना निवडणुकीत उभे राहण्याचा मंत्रिमंडळात सहभागी होण्याचा, स्थानिक स्वराज्य संस्थेत ५०% आरक्षणाचा अधिकार मिळाला. म्हणजेच समकालीन महिलांच्या उदारमतवादी राजकीय समावेशनाचा आरंभ रमाबाई रानडे यांच्या कल्पनेमध्ये दिसतो. ज्या स्वातंत्र्यासाठी रमाबाईनी संघर्ष केला तेच राजकीय स्वातंत्र्य त्यांच्याच सेवा सदनामध्ये शिकलेल्या मुलीने शारदाबाई पवार यांनी उपयोगात आणले.

शारदाबाई पवार १९३८ मध्ये जिल्हा लोकल बोर्डाच्या निवडणुकीत काँग्रेस पक्षामार्फत निवडणुकीला उभ्या राहिल्या. ५० पुरुषामध्ये एकटी महिला सदस्य काम करत होत्या, त्यांनी महिलांचे प्रश्न ग्रामीण जनतेचे प्रश्न, शेतकऱ्यांचे प्रश्न सरकारकडे पोहचविण्याचे साधन म्हणून त्या राजकीय सहभागाकडे पाहत होत्या. पुढे स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रियांनी आपल्या कर्तृत्वाने राजकीय क्षेत्रात हातभार लावला. भारताने वेळोवेळी अशा राजकीय क्षेत्रातील प्रभावी महिला पाहिल्या आहे. त्यांच्या योजना आणि राजकीय कामगिरीचे अनेकांनी कौतूक केले. त्यांचे देशातील विकासात असणारे योगदान नाकारता येणार नाही. भारतात अनेक स्त्रियांनी आपल्या कृतीने वेळोवेळी राजकीय आयाम बदललेले आहे. सूचेता कृपलानी यांनी उत्तरप्रदेशच्या पहिल्या मुख्यमंत्री, भारतीय संविधान सभेत त्यांनी काम केलं. १९४८ मध्ये त्या विधानसभेमध्ये निवडून आल्या. त्याचप्रमाणे इंदिरा गांधी या भारताच्या पहिल्या पंतप्रधान झाल्या, त्यांनी १९४७ मध्ये महात्मा गांधीजींच्या मार्गदर्शनाखाली दिल्लीतील दंगलग्रस्त भागात काम केले तसेच १९६६ ते १९६४ या कालावधीत माहिती प्रसारण मंत्री होत्या. १९६६ ते १९७७ दरम्यान त्यांनी पंतप्रधान म्हणून देशाचा कार्यभार सांभाळला. परराष्ट्र मंत्रालय, गृहमंत्रालय, नियोजन आयोगाच्या अध्यक्षा म्हणून कार्य केले. हरितक्रांती खाजगी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण , सिमला करारामुळे बांगलादेशाचे उदारीकरण, परराष्ट्र धोरणे सूलभ करणे यातून त्यांचे नेतृत्व दिसून येते.

मायावती सारख्या दलित स्त्रियांमधून स्त्री नेतृत्व पुढे आले. प्रथम समाजकार्य व नंतर राजकारणात त्यांनी सक्रिय कार्य केले. पुढे ४ वर्ष उत्तरप्रदेशच्या मुख्यमंत्री म्हणून कार्य केले. साठीच्या दशकात प्रतिभाताई पाटील सारखे स्त्री नेतृत्व पुढे आले त्यांनी १९६७ ते १९७२ पर्यंत आरोग्य, पर्यटन, गृहनिर्माण, संसदीय कामकाज खात्याच्या राज्यमंत्री म्हणून कार्ये केले. १९७९ ते १९८० विरोधी पक्षनेत्या तसेच त्या राज्यसभेच्या उपसभापती होत्या. राजस्थानच्या १६ व्या राज्यपाल म्हणून महत्वपूर्ण भूमिका बजावली व भारताच्या पहिल्या महिला राष्ट्रपती झाल्या. आज भारताचे नेतृत्व एक तरुण महिला द्रौपदी मूर्मू या करत आहे. थोडक्यात महिलांचे राजकीय क्षेत्रातील सहभाग हा वाढत आहे.

एकोणिसाव्या शतकात मेरी वॉल्स्टनक्राफ्ट, एमिली डेव्हिस , जॉन स्टूअर्ट मिल या लेखकांनी पुरुषांप्रमाणे महिला विवेकी व विचारक्षम आहेत असे मत मांडले. तरी मेरी वॉल्स्टनक्राफ्ट यांचे “ ऑफ दि राईट्स ऑफ वूमन” व जॉन स्टूअर्ट मिल यांचे “दि सब्जेक्शन ऑफ वूमन हे ग्रंथ स्त्री स्वातंत्र्याच्या विचारात भर घालतात.

नव्वदच्या दशकात महिलांचा राजकीय क्षेत्रात समावेश राज्यसंस्थेने पुढाकार घेऊन केला. महाराष्ट्र सरकारने १९९३ मध्ये राज्य महिला आयोगाची स्थापना केली. महिला आयोगाने पुढे महिलांच्या विकासाठी कायद्याच्या सुधारणा करण्याचा विचार मांडला व १९९४ मध्ये सरकारने स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांना आरक्षित जागा ठेवल्या.

राष्ट्रीय स्तरावर महिलांच्या राजकारणाचा अभ्यास करतांना लक्षात येते की, १९९१ पासून महिला मतदारांचे प्रमाण वाढत गेले. १९९१ च्या निवडणुकीत ४२.९% महिला मतदार होत्या, १९९६ च्या निवडणुकीत हे प्रमाण ४४.०% तर १९९८ मधील निवडणुकीत ४६.९% महिला मतदार होत्या तर १९९९ मध्ये हे ४७.७%, २००४ च्या ४८. ०% महिला मतदार होत्या. १९९९ व २००४ च्या लोकसभा निवडणुकीमध्ये ५५.६% व ५३.५% मतदान महिलांनी केले होते. याचा अर्थ

 UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

५० % हून अधिक महिलांनी आपल्या मतदानाचा हक्क वापरला होता.

१९५२ ते २००९ या कालखंडात लोकसभेच्या एकूण १५ निवडणुका पार पडल्या त्या निवडणुकांमध्ये ८५१० खासदार निवडून आले, त्यात ७९८८ (९३.८६%) पुरुष व ५२२ (६.१३%) महिला खासदार निवडून आल्या. राजकीय क्षेत्रातील पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांचे प्रमाण कमी असलेले दिसून येते. १९५२ च्या निवडणुकीत २२ (४४%) महिला लोकसभेत निवडून आल्या होत्या. हेच प्रमाण २००९ च्या निवडणुकीत ५९ (१०.८६%) होते. २०१४ या वर्षी झालेल्या १६ व्या लोकसभा निवडणुकीत ६१ महिला खासदार तर २०१९ मधील १७ व्या लोकसभा निवडणुकीत इतिहासात प्रथमच सर्वाधिक ७८ महिला खासदार झाल्या.

राज्यसभेमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण लोकसभेच्या तुलनेत जास्त असले तरी सर्वसाधारण १९५२ ते १९९८ च्या कालखंडात ७% ते १५.५ % या दरम्यानच त्यांची संख्या राहिली आहे.

महाराष्ट्रातील राजकारणाचा विचार केला तर विधानसभेतील महिलांची संख्या ही बोटावर मोजण्या इतपत होती १९६२ मध्ये १३ महिला (४.९२%) व १९६७ च्या निवडणुकीत ९ महिला निवडून आल्या. ८० च्या दशकात ३६ महिला महाराष्ट्राच्या विधानसभेत होत्या तर २००४ मध्ये १२ महिला निवडून आल्या. विधानसभेव्यतिरिक्त महिलाची चळवळ उभी राहत होती. १३ सप्टेंबर १९७२ ला महागाई प्रतिकार, संयुक्त महिला चळवळ स्थापन केली. दलित पँथर युक्रॉंद या चळवळीमध्ये “स्त्रीवादी” ही महिला प्रश्नांची चिकित्सा करणारी चर्चा सुरू झाली होती.

ग्रामपंचायत राजकारणात आरक्षणाच्या माध्यमातून स्त्रिया निवडून आल्या. त्यांनी ग्रामविकासाच्या गाभ्याला हात घातलेला दिसतो. त्यामागे त्यांच्यात जाणीवजागृती करणाऱ्या संघटना संस्थाची भूमिका महत्वपूर्ण आहे. महिला बचतगट, दारूमुक्ती आंदोलन, गावातल्या विकास योजना, सातबाराच्या उताऱ्यासाठी चाललेल्या चळवळी या अनेक गोष्टीमुळे स्त्रिया घराबाहेरील अनेक क्षेत्रात ओढल्या गेल्या. तिथे निवडून आलेल्या स्त्रियांनी निश्चित महत्वपूर्ण भूमिका घेतलेली दिसते. ज्या महिला राजकारणात, समाजकारणात सक्रिय झाल्या त्यांनी आपली स्वतंत्र प्रतिमा निर्माण केली व देशाच्या राजकीय कार्यात हातभार लावला. ७३ वी घटनादुरुस्ती विधेयक अनेक दृष्टिकोनातून क्रांतिकारी ठरले. पंचायती संस्थांमध्ये तीन्ही स्तरावर ३३% जागा स्त्रियांना राखीव ठेवल्या. तसेच सरपंच, जिल्हा परिषद अध्यक्षा हे पदे देखील स्त्रियांसाठी आरक्षित ठेवण्यात आहे. पहिल्यांदाच इतक्या मोठ्या प्रमाणात स्त्रिया निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत सहभागी झाल्या व स्थानिक पातळीवरुन त्यांनी राज्यकारभाराची सूत्रे सांभाळायला सुरूवात केली. १९९१ मध्ये राखीव पद नसतांनाही ....वर्धा जिल्हा परिषदेच्या अध्यक्षा झाल्या आणि त्यांनी उत्कृष्ट जिल्हा परिषदेचे पारितोषिकही मिळविले.

बिहार, उत्तराखंड, हिमाचल प्रदेश आणि छत्तीसगड यानंतरचे महाराष्ट्र हे “स्त्रियांना ५०% आरक्षण देणारे सहावे राज्य ठरले. १९९० झाली स्त्रियांना स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये ३०% आरक्षण देऊन महाराष्ट्र सरकारने एक ऐतिहासिक पाऊल उचलले होते, त्यावेळी कर्नाटक नंतर महाराष्ट्र हे स्त्रियांना स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये राखीव जागा बहाल करणारे दुसरे राज्य होते. यानंतर ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्तीने संपूर्ण भारतात राखीव ठेवण्यात आल्या.

स्त्रियांना आरक्षणाचा निश्चित फायदा झाला स्त्रियांना हळूहळू त्यांच्या कर्तृत्वाची जाण कामाची गोडी निर्माण झाली. त्यांच्या नेतृत्व गुणांचा विकास झाला की, त्या खुल्या प्रवर्गातून निवडणुका लढवतील. १९८५ मध्ये कर्नाटक मध्ये आरक्षणाचा कायदा लागू झाला. स्त्रियांच्या कर्तृत्वाची साक्ष पटवून देतात त्या म्हणजे महिला पंचायती पं बंगाल, आंध्रप्रदेश, महाराष्ट्र या राज्यात संपूर्णपणे स्त्रियांनी चालवलेल्या ग्रामपंचायतीची अनेक उदाहरणे आहे.

स्त्रियांचा राजकारणातील सक्रिय सहभाग नगण्य राहिलेला दिसतो काही मूल्याधिष्टित, ध्येयाधिष्ठित चळवळीमध्ये स्त्रियांचा सहभाग लक्षणीय राहिला आहे. संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ, गोवा मुक्ती आंदोलन, यामध्ये मोठ्या प्रमाणात स्त्रियांचा सहभाग होता. १९७३ – ७४ मधील गुजरातमध्ये झालेले नवनिर्माण आंदोलन, कामगार चळवळ, शेतकरी चळवळ यात स्त्रिया सक्रिय राहिल्या महाराष्ट्रातील शेतकरी संघटनेने चांदवड येथे (१९८६) जे स्त्रियांचे अधिवेशन घेतले त्यात स्वातंत्र्योत्तर काळात प्रथमच स्त्रिया मोठ्या संख्येने सहभागी झाल्या. ५० हजार शेतकरी स्त्रियांच्या उपस्थितीत स्त्रियांनी राजकारणात सहभागी होण्याचा निर्धार केला. आदिवासी, विस्थापित यांचा लढा, पर्यावरणाच्या रक्षणासाठी लढा या आंदोलनात स्त्रिया आघाडीवर होत्या.

स्त्रियांचा सहभाग वाढवण्याच्या दृष्टिकोनातून शासकीय पातळीवर प्रयत्न

१) सहाव्या पंचवार्षिक योजनेत “महिला कल्याण आणि विकास या ऐवजी “स्त्रियांचा सहभाग” यावर भर देण्यात आले.

२) पुढे सातव्या पंचवार्षिक योजनेवर (१९८४ – १९८९) “स्त्रियांचे सबलीकरण” ही संकल्पना मांडण्यात आली व आठव्या योजनेत तिचा विकास करण्यात आला.

३) स्वयंरोजगार करणाऱ्या आणि असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्त्रियांसंबधीचा अहवाल श्रमशक्ती, नॅशनल

पर्स्पेक्टीव्ह प्लॅन फॉर वूमेन १९८८, राष्ट्रीय तज्ञ समितीचा स्त्री कायद्याबाबत अहवाल इ. या सर्व पार्श्वभूमीवर "राष्ट्रीय महिला आयोग" व "राज्य महिला आयोगाची स्थापना केली.

४) भारतीय समाजातील मागासलेले वर्ग शोधून काढण्यासाठी व त्यांच्या विकासासाठी शिफारशी करण्यासाठी १९५३ साली काका कालेलकर आयोग नेमला, या आयोगाने स्त्रियांचा समावेश मागासलेल्या वर्गात केला तर १९८० साली "मंडल आयोगाने" ज्या शिफारशी केंद्राकडे केल्या त्यातही स्त्री मागासलेल्या वर्गात मोडतात हे स्पष्ट केले. त्यानंतर सरकारने स्त्रियांना आरक्षण दिलेले आहे.

राजकीय पक्षांच्या महिला आघाड्या

भारतात बहूतांश राजकीय पक्षाच्या महिला आघाड्या कार्यरत असलेल्या दिसून येतात या महिला आघाड्यांची भूमिका तपासून पाहतांना काही बाबी प्रकर्षाने जाणवतात.

१) समाजाचे पक्ष कार्यकर्त्यांचे प्रबोधन करणे, स्त्रियांचा राजकीय सहभाग वाढावा. या गोष्टी आघाड्यांनी अभावानेच केल्या.

२) राजकीय पक्षांची आपल्या महिला आघाड्यांना नेहमी परिघावरच ठेवले आहे. त्यामुळे अनेक ठिकाणी त्यांचे अस्तित्व जाणवत नाही.

३) बहुतेक वेळा तिकीट वाटपाच्या वेळी महिला आघाडीने सूचविलेल्या स्त्रियांना उमेदवारी दिली जात नाही.

४) महिला आघाड्यांच्या बाबतीत सकारात्मक उत्साह वाढवणारी बाब म्हणजे काही वेळा महिला आघाड्या विशिष्ट प्रश्न घेऊन त्या प्रश्नावर लोकांना, स्त्रियांना यशस्वीपणे संघटित करतात, मोर्चे काढतात, कार्यक्रम घेताता. यातूनच त्या त्या पक्षाच्या स्त्री कार्यकार्त्या घडत जातात त्यातून नेतृत्व तयार होते. निवडणुकीच्या काळात महिला आघाड्या सक्रिय होतात. महिला मेळावे घेणे, घरोघरी जाऊन प्रचार करणे, सभामध्ये भाषणे देणे इ. कार्य त्या करतांना दिसून येतात.

महिलांच्या राजकीय क्षेत्रातील योगदानाचा अभ्यास करत असतांना आपल्याला लक्षात घ्यावे लागते की, स्त्रिया काही कारणांमुळे राजकीय क्षेत्रापासून दूर राहिलेल्या आहे त्यामध्ये प्रामुख्याने हिंसा हे कारण सांगता येईल. या साधनाचा वापर प ुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थेत आपली आर्थिक व राजकीय सत्ता टिकवण्यासाठी वापरले जाते. सामूहिक पातळीवरील हिंसेत वर्गीय, जातीय, धार्मिक संघर्षात परधर्मीय, परजातीय स्त्रियांवर अत्याचार करुन आपल्या जातीचे, धर्माचे वर्चस्व प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला जातो. अलिकडील काळात विविध स्तरातील स्त्रिया मोकळेपणाने कुटुंबांतर्गत आपले अन ुभव निर्भिडपणे मांडू लागल्या. यातून अदृश्य असणारी हिंसा दृश्य स्वरुपात प ुढे येऊ लागली. धर्मांधता, दंगली, मुलतत्ववाद, दहशतवाद यांच्या परिणामी संघटित रुपाने स्त्रियांवरील हिंसेत भर पडू लागली. मानवी इतिहासात स्त्रियांवरील हिंसेची रुपे बदलली असली तरी हिंसा मात्र कायम राहिलेली आहे.

जागतिकीकरणामुळे देखील स्त्रियांची काही प्रमाणात पिछेहाट होत आहे. जागतिकीकरणाम ुळे समाजातील सर्वात तळागाळातील लोक भरडले जात आहे. सामाजिक उतरंडीमुळे स्त्रिया या सर्वात तळाला असल्यामुळे जागतिकीकरणाच े स्त्रियांवर विपरित परिणाम होत आहे. त्याचप्रमाणे आर्थिक परावलंबन, बेरोजगारी, आरोग्याच्या समस्या, दारिद्रय, कौटुंबिक, सामाजिक वातावरण, शिक्षण, पारंपारिक , धार्मिक स्त्रियांची प्रतिमा इ. कारणे स्त्रियांना राजकीय क्षेत्रात वाटचाल करतांना अडथळे निर्माण करतात. तसेच प्रसारमाध्यमांतून दाखविली जाणारी स्त्रिची विकृत प्रतिमा, वृत्तपत्रे, जाहिराती, टि. व्ही. सिनेमा , मासिके इ. माध्यमे स्त्रियांची पारंपारिक प्रतिमाच मजबूत बनवण्याचे व पुनर्स्थापित करण्याचे काम आहे असे दिसून येते. यामुळे समाजाचा स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलतो.

स्त्रियांच्या स्वातंत्र्योत्तर काळातील राजकारणातील सहभाग, नेतृत्व सामाजासाठी स्त्रियांसाठी केलेले कार्ये, बहुमूल्य आहे, स्त्रियांनी, राजकारणात आणखी पुढे येण्यासाठी स्त्री संघटनांनी मदत केली पाहिजे. केंद्र शासन आणि राज्यसरकारने विविध धोरणे व योजना राबविल्या पाहिजेत, बचतगटामार्फत स्त्रियांची आर्थिक सबलीकरण करावे.

सध्यास्थितीत स्त्रियांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी करण्याची शिक्षण देणे, संपत्तीत समान वाटा देण्याची समाजाची, प ुरुषांची मानसिकता बदलण्याची, मूल्यव्यवस्था बदलण्याची गरज आहे घरकाम, बालसंगोपन या कामांचा बोजा कमी करण्याची गरज आहे, परिणामी स्त्रिया सार्वजनिक जीवनात प ुरुषांबरोबरीने काम करतील व सार्वजनिक निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होतील.

संदर्भसूची

१) अंजली मुळे , स्त्री चळवळ आणि राजकारण समतेसाठी सत्तासंघर्ष, गीताली वि. म (लोकवाङ्मय गृह).

२) अनघा तांबे, स्वाती देहाडराय, २००९, स्त्रिया कायदा आणि राजकारण क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले स्त्री अभ्यास केंद्र, पुणे विद्यापीठ पुणे.

३) ऑम्वेट गेल, एकोणिसाव्या शतकात .... पावलेल्या भारतीय स्त्री चळवळ, परामर्श खंड ११ अंक १ मे १९८९.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

४) डॉ. भारती पाटील . २०१४, स्त्रिया समाज आणि राजकारण हर्मिज प्रकाशन.
५) डॉ. निशिकांत भालेराव , मे २००७, स्त्रियांच्या बहूआयामी प्रश्नांना अनेक स्तरावर भिडणारी वूमन लिडर डॉ. नीलम गोऱ्हे, अनूभव.
६) विद्यूत भागवत , २००४, स्त्री प्रश्नांची वाटचाल, प्रतिमा प्रकाशन पुणे.
७) डॉ. वैशाली पवार, २०१२, महिलांच्या सत्तासंघर्षाचा आलेख , डायमंड पब्लिकेशन.
Website
Www.mymanagar.com
Www.maharashratime.com

 UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

NOTES ON FEMINIST LITERATURE

Nitin Patil, Pratap College, Amalner

==

Abstract:

The present paper intends to trace the development of the category of Feminist Literature in the West and locate its theoretical problems. It also explores the possibility of deriving this category in the Indian context.

Keywords: feminism, Postcolonialism, gender politics, patriarchy.

All domination in recorded human history has been patriarchal domination. Patriarchy is synonymous with power and authority of man. Patriarchy is inherent in myths of creation and religious worldviews based on them. So, the emancipatory endeavor of human being should be in the direction towards women's liberation. Women cutting across time and space have tried to question these structures and forms of domination. Art has the radical potential to bring in the rupture with the existing reality principle. Literature is an ideological sign-system where values, symbols, images, and meanings are recoded, disseminated, and contested. It plays a very important role in cultural construction. These days in literary discourses we come across various loaded terms such as- Feminist literature, Dalit Literature, Black literature etc. These are loaded terms with claim to emancipatory potentials. This paper tries to answer a tricky onto-phenomenological question – What is Feminist Literature?

Feminism is an important political consciousness which aims at political transformation. Feminist consciousness is aware of peculiar nature of power relations between men-women present in the given phase of human society cutting across all ages. Gender based inequality is not a biological given but is created, perpetuated by patriarchy. Patriarchy and gender are created through appropriation of sexual, social, and economic labours of females in all cultures. Reproductive Heteronormativity is the oldest and broadest global institution. As Simone de Beauvoir has pointed out that "one is not born a woman, but becomes one" (Beauvoir, 3). Patriarchy gains legitimacy through cultural, symbolic, and epistemological structures hence feminism concerns itself with all branches of knowledge. Feminism is a democratic and emancipatory ideology in truest sense of the term because it tries to overthrow male-centered worldview which privileges one gender over another and this results in human being's inability to work towards holistic development of all human beings.

Feminist consciousness is not a monolithic entity. It has developed through different phases of human history and taking into account disparate worldviews. It has opened a productive dialogue with other emancipatory discourses such as- Liberalism, Marxism, and Postmodernism. Feminism inserts itself in these discourses like a supplement in the deconstructive sense of the term. It enriches these discourses by using them to understand the gender inequality present in the contemporary society. That's why we come across various avatars of feminism.

In principle, feminist consciousness can be found in both, that is male as well female subject. Feminism once thought that it is knowledge created by women, about women, and for women in order to understand their self in the existing structures. But these days this exclusive attitude does not find acceptance in feminist scholarship. However, a woman after realizing her own self breaks the mold of subject into a female agent. After this epistemological transformation, women's understanding of the object of knowledge become politically more potent. Some radical feminists are of the opinion that this distinct sense of identity is essential to develop new language, images, and symbols.

Now let us turn to the guarded question –What is Feminist Literature? Patriarchy equates human with man and women are treated as secondary beings. Any writing which tries to challenge this worldview can be termed as feminist literature. Any writing which demystifies patriarchal structures can also be called ad feminist literature. Literature which tries to understand as to what it means to be a woman, tries to attempt a quest for identity as a woman in the world. But one must remember that writings which depict the sad and sorry state of affairs cannot be called as feminist literature. Any

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

literary text which is written with a fatalistic point of view or tries to adopt patronizing attitude towards women cannot be termed as feminist literature. In fact, there are many examples of literary works possessing great formal literary qualities but represent women in mystical manner, depict her as vamp or angel are denounced by the feminist critics. Gayatri Spivak's epochal question- 'Can the Subaltern Speak?' is all about women's representation in both the senses of the term. The essay argues that neither of the contesting parties, that is British colonizers nor the natives concerned themselves with the subject formation of the women concerned hence failed to any good to the cause of women concerned. (Spivak,1987).

No teleology can be attempted without genealogy. Before attempting to understand the salience of the category of Feminist Literature in Indian context we must realize the fact that this category has travelled from the West through women's liberation movement and feminist literature. It does not have theoretical roots in India. The reasons for underling this fact will become self-evident in the concluding section of this paper. Feminism caught the imagination of Western academia in 1960s. Betty Friedan's The Feminine Mystique (1963) is considered existence of Women living in post-war, rich, suburban ambience in America. The second important publication was Kate Millet's Sexual Politics (1970). The focus in this book is all pervading male-centeredness in literature. In the next phase feminists turned their efforts toward recovering a tradition of women's writings. It is obvious enough that women, cutting across ages and spaces have been composing and writing but to recuperate these works and to try an establish a consistent tradition is an outcome of the feminist consciousness. Feminist thought considered the attempts of recovering women's writings as a political struggle. It has borne significant fruits. The writings of marginalized women were made available, literary canons were questioned and reorganized.

Instead of continuing with derivative work of critiquing the images of women in works of male writers, this phase continued with construction of new canons. Ellen Moers' Literary Women, (1976) Elaine Showalters' A Literature of Their Own (1977) and The Madwoman in the Attic by Sandra Gilbert and Susan Gubar (1979) were some of the significant attempts at theorizing a model for feminist literature. This phase was influenced by Franz Fanon's three stage model of colonization. Fanon says three phases of colonization are assimilation, rejection, and revolution, with the end result being a hybridized people. (Fanon ,15) According to this model, women's writing in the first phase is assimilative that is it tries to assimilate all the values of existing social order. The second stage is marked by the resistance to existing sign-system. And the third phase focuses of the quest for authentic self. It is a politically charged endeavor of creating a feminist canon and fostering the feeling of sisterhood across all women in the world to overthrow patriarchy. In short feminist thought developed from a narrow definition of feminist literature as depiction of personal experiences of a female subject in a particular social formation to wholesome rejection of patriarchal sign-system and towards creation of feminist sign-system.

It sounds very optimistic but the pitfalls of this position also need to take into consideration. According to Julia Kristeva, a French thinker, to adhere to so called authentic step of grasping and accepting the definitions of woman and role of a woman is an absurd proposition. Patriarchy defines women as marginal entities and to accept the so called authentic self of women is accepting the patriarchal structures. Kristeva is against the identitarian strain present in this essentialist thought. One of the biggest theoretical problems of identity politics is that it works in binary which was foundational in the creation of unjust structures. For example, if one accepts the idea of being a woman then it automatically creates a binary of woman/ man. Kristeva further argues that the search for authentic self is a symptom of consumerist, late capitalistic society. What has been considered as feminist literature is found in the late 19th century. It would serve our purposes if we locate these writing with other phenomena in 19th century. Writers like Elizabeth Gaskell and Bronte sisters must be located in the socio- political conditions of the 19th century. Gayatri Spivak's essay 'Three Women's Texts and Critique of Imperialism' (1985) has pointed out that western discourses cannot be extricated from the imperialistic project. Always historicize as they say. Europe was undergoing tremendous

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

growth because of Industrial Revolution, death of god, reformation and let us not forget the imperialism riding on liberalism and capitalism. We must also take note of the travelling concept of women's liberation in Indian context as it is grafted on Indian reality. This paper does not argue that there is no indigenous feminism. All we intend to say is that the model of existing women's liberation is largely western and hence has no roots in India. The question of indigenous feminism is too complicated to be addressed in the space available to us here.

What then can be model of Feminist literature in India? We will have to locate the term' feminist literature' in the debates and discussions of the nature and the content of this contested category. We need to raise a question that whether the category gender is different from class and caste in Indian context? The woman-question cannot be fully understood without understanding the heterogeneous nature of women existence which is overdetermined by caste class and religion. In Indian context, there cannot be one static model, kind of one- size-fits- all solution but it has to be multifarious dialogue amongst diverse thinkers committed to the cause of women's emancipation. This paper will conclude by hinting at two different possible trajectories. The first is of course to underline the western complicity in existing notion women's liberation and subjecting it to postcolonial critique and addressing the inherent class and caste issue. The indigenous route is far more complicated as we will have to trace the trajectory of India from early times to the present via colonial times. Secondly, address the elitism and caste issues found therein.

Works Cited:

Beauvoir, Simone de, The Second Sex. Trans. Dorothy Wilson. Vintage.1991.

Morris, Rosalind. Can the Subaltern Speak? Reflections on the History of an Idea. New York: Columbia University Press.2010.

Spivak, Gayatri. “Three Women's Texts and Critique of Imperialism.” Critical Inquiary, vol.12, No.1 Autumn,1985.

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

A CASE STUDY OF THE PERSONALITY OF MRS. VAISHALI PATIL WITH SPECIAL REFERENCE TO MAHARASHTRIAN CULTURE AND SOCIETY.

Patil Dnyaneshwar Bhimrao, Research Scholar
Dr. Uttam Ambhore, Research Guide, Professor, Department of English, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Chhatrapati Sambhajinagar

==

Abstract :-

The present research paper is based on an extramarital affair of some peoples from the each and every society, who lives in the Maharashtra State (of India). The every society have a culture, values and rules. but some peoples do not behave towards those conditions, they are behaved totally against the society and culture. They break the morality and ethics. so, This could be a problem for society and that particular family. Even the some peoples are does an extramarital affairs, those are totally lawless. In present research paper we are to study the state of mind of those particular ladies, whose husbands are does an extramarital affairs in the society. How those ladies are existed as a victim of Emotional Pain and what are the other problems faced by them, that was systematically studied via a case study by deciding a method and selecting a sample at last the hues findings are remain as a gist of a present research paper. Finally, solutions to the problem are suggested and follow-up is done to fully implement the findings of the research paper and solve the related problems.

Key Words :-

Sex rejection, extramarital affairs, lawlessness, unethical, immoral, disagreement etc.

Introduction :-

In the Indian Democracy all societies are have a cultural heritage. Every Democratic society is different than the other society, that could be identified very easily by everyone. Each Democratic society have their laws, rules and regulations, which are in the two forms. The first one is the constitutional rules of Democracy or society or the nation. and second type of laws (rules) are not in the written form, but those are have in the ethics and culture of every society. Some people don't follow the ethical rules of society. They are behaved totally against the society. This habit of them is problematic for their spouse and other members of that particular family. In such families the clashes are happens daily between husband and wife. If the women spouse does the extramarital affairs, then Man can punished to her or he can take a larger decision to finished all those activities of his spouse. But, if an extramarital affairs are done by her husband, then she don't have a power or a skill to handle the matter (condition) at that time she gives a self punishment on the mistakes of her husband, there is no is nothing any mistake of her. Therefore, why she rejects a sexual intercourse with her husband for permanently? This is the issue or problem of every societies womens. To solve the above problem of womens (of every societies womens) The present case study (Research Work) was taken to study.

Statement of the problem:-

A case study of the personality of Mrs. Vaishali Patil with special reference to Maharashtrian culture and society.

In other words, A case study of sex rejection permanently by Mrs. Vaishali Patil after the knowledge of her husband's extramarital affair, special reference to Maharashtrian culture and society.

Review of Literature :-

Das K. : My Story : 1977: Strerling Publishers Pvt. Ltd. : new Delhi (All 195 Pages)

My story is an autobiographical and feminist classic written by Indian writer and poet Kamala Das. She does not hide her secrets and does not follow the rules of old morality. She was outspoken on love and sexuality. Halfway through the book she openly talks about her numerous extramarital affairs that she felt innocent of engaging in.

Lawrence D. H. : Sons and Lovers : 1913 : B. W. Huebsch Publishers : united Kingdom (All 123 pages)

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

Paul Morrell was the young protagonist of Sons and Lovers, based on his fragile relationships with the other women in the novel (his mother—Gertrude Morrell, Miriam Leavers, and Clara). The Oedipal relationship between the sons and Mrs. Morrell was a clear example of her own extramarital relationship.

Method :-

for present research paper a case study method was used.

Population and sample :-

For present research paper the whole Maharashtrian societies a group of women, whose husbands have an extramarital affairs was decided as a population and Mrs. Vaishali Patil was represents as a sample, who was selected via purposive sampling method.

Measures -

In present research paper there are two different types of measures was used. The first was an observation and second was life History. With the help of both measures the casual and true information was collected from the client by the researcher for to study.

The life History of Mrs. Vaishali Patil in Brief :-

A young beauty named Mrs. Vaishali Patil was born on January 10, 1983 in a middle-class society in Maharashtra (a state in India). She was very honest and believed in truth from birth. Her father's financial condition was not very good. So she could not get higher education after 12th. Then on 4th May 1998 she got married to Mr. Anil Gata Patil. He was 14 years older than her. He got a government job as a Peon in 1993 before marriage in Govt. Polytechnique college at Dhule (district) of Maharashtra. Thus, this happy family was lives in Dhule city. Days after day passes away with happiness and love, those are enjoys a sex and romances. In it she bears a baby boy named Bhushan on 21st November, 1999. The happiness comes dualy in family on the birth of Bhushan her husband was loves too to her and their child. Generally above things was happened daily in family after seven years second time she was bears a baby child named Sapana on 18th July, 2005. After the birth of sapana family was complited with all things and the family had does not any other need which was incomplited. After some days unfortunately, her husband become a habitual to drink a wine and smoking. He was impresses a impact in the society as a careless person of his family. One day in 2007, she was went to Chatrapati Sambhajinagar, when her husband was called to his beloved named mrs. Rekha Borse at home. Where they are engaged in an extramarital affairs in the closed door of home. At the same time her neighbor friend was contact by mobile phone to her for said the reality which was really happened at her home. She was immediate comes back to her home. She asked what was going on. But Rekha leaves saying that nothing happened at home, but Anil disagrees, as he is drunk. Smt. Vaishali Patil tried to go undercover, after she got real information from him. At that time, she cried a lot and wanted to commit suicide, but she never did it for the future of her children. Then he tried to prove that he had not betrayed Mrs. Vaishali Patil. At the same time she warned him, don't expect sex from me even once in future. From that event she was rejects a sex permanently with her husband. Mr. Patil was not satisfied on this decision. He demands for a sexual intercourse again and again but she was rejects every time. The family clashes was happened at every night, but she was never agreed to do that. He was complained of her role to his every relatives, but she was never in a mood to listened a advice of their relatives. In that situation he was lived in family still 2009. Then after goes away to unknown place for the period of two years. In that duration she was tortured by the society. But, she doesn't worry because she knows her true and honest role. She stood very strong and worked hard for her children. Then in 2011, she finds him sitting on the side of the road in a drunken state. She requested him to come back home. He was also eager to see his children, so he returned home. From then till now she was living in a house with him. But she never had sex. Her behavior became a very serious problem for her.Basically, what could be the reasons for such a situation? And why is such a preparation of the mind? The research work has been undertaken keeping in mind that the answers to these questions will be available through this research.

Can anybody thinks, why she punished to herself? What is the state of her mind? Is the correct

way to express her anger? How many ladies are sufferings with this problem in the Maharashtrian culture and society?

In this way, the answers can be thought of in everyone's mind, implying infinite sense, meaning and emotion of all those questions. Since the said research work is qualitative in nature, the answers and knowledge of these questions can be obtained through actual practices and experiences from the Maharashtrian culture and society. Their meaning cannot be expressed in limited words.

Therefore, it is possible to get answers to the above questions from Maharashtra's socio-ideological foundation, cultural values, literature, traditions, customs, festivals etc. Also all the above questions can be easily answered from the practice of democracy, constitution, freedom, equality, fraternity and culturally great Maharashtrian society. All that is needed is to find out so as to solve personal problems and develop the individual.

Major findings :-

1. An extramarital affair is illegal.
2. An extramarital affair is unethical.
3. The partner becomes the victim of emotional pain.
4. An extramarital affair is the highest reason of divorce.
5. An extramarital affair loses a trust between wife and husband.
6. An extramarital affair is the leading cause to Isolate from the society.
7. An extramarital affair persist several negative consequences for both the partners.

Suggestions :-

1. Everyone should pamper(indulge) only one person throughout life.
2. Do not engage in extramarital affairs.
3. When the victim spouse forgives, the cheating spouse feels better than ever, this mindset needs to change.
4. The victim spouse should accept them after making positive changes by completely stopping the habit of having extramarital affairs.
5. If they have childrence then spouse do not divorce to her husband towards the future of their childrens.
6. Totally enjoy Maharashtrian culture and community festivals, but never stay away from it.
7. Do not face the negative consequences which are persisted in the Maharashtrian culture and society.

Follow up :-

After the long period more than a three months follow up was taken by a researcher. When he was got the information as a suggested before a period of more than a three months, Mrs. Vaishali Patil was forgiven her husband, she was forgot the affair of her husband and accepted to him. Even she was made a sexual intercourse with him. Therefore she is living happily as early after her marriage.

Bibliography :-

1. Bhitande V. R. : Shaikshanik Sanshodhan paddhati : 2005: NItyanutan Prakashan : Pune (Page No. 110-114)
2. Das K. : My story : 1977 : Sterling publishers Pvt. Ltd : New Delhi (All 195 Pages)
3. Lawrence D. H. : Sons and lovers : 1913 : B.W.Huebsch Publishers : United Kingdom (All 123 Pages)
4. Wikipedia the free encyclopedia.

आज़ादी का
अमृत महोत्सव

ISSN:0974-0066

डॉ. हरिसिंग गौर विश्वविद्यालय
सागर (म.प्र.)-470003
ई-मेल : madhyabharti2016@gmail.com

UGC CARE JOURNAL
ISSN: 0974-0066

83
January-June: 2023
Vol. 83, No.05

आज़ादी का
अमृत महोत्सव

मध्य भारती

मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

CamScanner

मध्य भारती

(MADHYA BHARTI)

Humanities and Social Science Journal

ISSN No. 0974-0066

UGC CARE (Group I) Journal

(Volume 83, No. 05, January-June: 2023)

Editor in Chief

Prof. (Dr.) Ambikaadas Sharma

Editor

Prof. Bhawatosh Indrguru

Prof. Brijesh Srivastava

Dr. Aashutosh Mishra

Volume Editor

Dr. Chhabil Mehar

Dr. Harising Gaur University

Sagar (MP) - 470003

Email - madhyabharti2016@gmail.com

CamScanner

RAVALAPANI MASSACRE: HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL IMPLICATIONS IN THE NANDURBAR DISTRICT, MAHARASHTRA 190
Mr. Raju Zavrao Yashod

WOMEN'S EMPLOYMENT PROBLEMS IN INDIA AFTER INDEPENDENCE 195
Prashant Namdeo Ingole

वाचनसाहित्याच्या माध्यमातून स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांचे विविध क्षेत्रातील योगदानाची ओळख 199
प्रा. किशोर पढरीनाथ भोळे

स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांचे राजकीय योगदान 203
प्रा. आरजू शेख हमीद पिंजारी

स्वातंत्र्योत्तर काळातील औद्योगिक महिला श्रमिकांची सद्यस्थिती 208
डॉ. योगेश प्रल्हाद महाजन

स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप 212
प्रा. डॉ. सुनिता प्रमोद चौधरी

WOMEN WHO CONTRIBUTED TO CHANGE PSYCHOLOGY 215
Dr. Sunanda Waghmare

स्वातंत्र्योत्तर काळात क्रिडा क्षेत्रात महिला खेळाडूंचे योगदान 220
प्रा. डॉ. शाम दामू सोनवणे

स्वातंत्र्योत्तर भारतात महिलांची आर्थिक स्थिती 224
प्रा. डॉ. प्रशांत रा. बोबडे

चंद्रपूर जिल्ह्यातील आदिवासी महिला स्वयंसहाय्य बचत गट चालविण्यात स्वयंसहाय्य बचत गटातील महिलांना येणाऱ्या समस्यांचे अध्ययन 227
प्रा. पितांबर विठोबाजी पिसे, डॉ. संजय एस. कुंभारे

CamScanner

स्वातंत्र्योत्तर काळात क्रिडा क्षेत्रात महिला खेळाडूंचे योगदान

प्रा. डॉ. शाम दामू सोनवणे, सहयोगी प्राधापक, लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय,जळगाव.

==

प्रस्तावना-

भारतीय महिला खेळाडूंनी क्रीडा क्षेत्रात खूप मोलाचे योगदान दिले आहे. भारताच्या महिला खेळाडूंनी आपल्या भारत देशाला अनेक पदके सुद्धा मिळवून दिली आहेत. २१ व्या शतकात विज्ञान युग संगणक आले ज्ञानाचा प्रचंड विस्फोट झाला. शिक्षण खेड्यापाड्यात तळागाळापर्यंत पोहोचले, स्त्री जीवन अमुलाग्र बदलले. साहित्य, क्रीडा, चित्रपट, गायन, अंतराळ संशोधन, स्वयंसेवी संस्थांचे कार्य, साहित्य या सर्व क्षेत्रात स्त्रियांचे महत्त्वपूर्ण योगदान राहिले आहे . अध्यापन, प्रशासकीय सेवा, उद्योग जगत, बचत गट, आयटी कंपन्या, राजनीती, वित्तीय संस्था इत्यादी क्षेत्रातही स्त्रिया महत्त्वपूर्ण योगदान देत आहेत. हे एक उज्वल चित्र आहे, पण दुसरे चित्र इतके भयंकर आहे की, आजही निरक्षरता स्त्री दास्य, परंपरा, अंधश्रद्धा, हुंडाबळी, लैंगिक छळ , कौटुंबिक अत्याचार जुलूम, उन्हातानात काबाडकष्ट करणे, या समस्यातील अडकून पडलेल्या कोट्यावधी स्त्रिया हेही चित्र भारतात पाहावयास मिळते. स्त्री.भ्रूणहत्याचा.ही प्रश्न अलीकडे प्राधान्याने चर्चिला जातो आहे. आज स्त्री घरात हे सुरक्षित नाही आणि घराबाहेर तर नाहीच नाही. आदिवासी, मुस्लिम स्त्रियांची अवस्था वाईट झाली आहे. ही दोन परस्पर विरोधी चित्रे भारतात आज पहावयास मिळत आहे. प्रस्तुत लेखात स्वातंत्र्योत्तर काळात क्रिडा क्षेत्रात महिला खेळाडूंचे योगदान या बाबत जी विशेष कामगिरी केली आहे, अशा निवडक महिला क्रीडा पटूंची या ठिकाणी ओळख करून देण्याचा उद्देश आहे. सर्व क्षेत्रात महिला अग्रेसर आहेत, यात शंकाच नाही.

पी.व्ही. सिंधू (बॅडमिंटन):

पुसारला वेंकट सिंधू ही भारतीय बॅडमिंटनची राणी आहे. हैदराबादमध्ये स्थायिक झालेल्या एका तेलुगू कुटुंबात तिचा जन्म झाला आहे. तिचे आई-वडील दोघेही राष्ट्रीय स्तरावरील व्हॉलीबॉल खेळाडू आहेत पीव्ही सिंधूने २००९ मध्ये आंतरराष्ट्रीय पदार्पण केले आणि २०१६ ऑलिम्पिकमध्ये रौप्य पदक, २०१९ च्या जागतिक स्पर्धेत सुवर्णपदक जिंकले. ऑलिम्पिकमध्ये रौप्य पदक जिंकणारी ती पहिली भारतीय खेळाडू आहे आणि जागतिक चॅम्पियनशिपमध्ये पाचहून अधिक पदके जिंकणारी दुसरी आंतरराष्ट्रीय खेळाडू आहे. पी.व्ही.सिंधूने फोर्बच्या सर्वाधिक कमाई करणाऱ्या महिला खेळाडूंच्या यादीत देखील स्थान मिळवले आणि "पद्मश्री", "राजीव गांधी खेलरत्न" आणि "पद्मभूषण" हे सन्मान मिळवले.

दुती चंद (ॲथलेटिक्स)-

ओडिशा येथील दुती चंद, एक व्यावसायिक धावपटू आहे ज्याने आंतरराष्ट्रीय ॲथलेटिक्स चॅम्पियनशिपमध्ये भारताचे प्रतिनिधित्व केले आहे. राज्यस्तरीय धावपटू असलेल्या तिची मोठी बहीण सरस्वती चंद यांच्याकडून तिला नेहमीच प्रेरणा मिळाली. २०१२ च्या १८ वर्षांखालील गटात दुती राष्ट्रीय चॅम्पियन होती. महिलांच्या १०० मीटर स्पर्धेत ती सध्याची राष्ट्रीय विजेती आहे. दुतीने जकार्ता आशियाई क्रीडा स्पर्धेत रौप्यपदकासह आंतरराष्ट्रीय स्पर्धामध्ये अनेक पदके जिंकली. तिला वोग इंडियाने "स्पोर्ट्सवुमन ऑफ द इयर २०१९" म्हणूनही मान्यता दिली.

सानिया मिर्झा (टेनिस)-

मिर्झा ही भारतातील मों महिला क्रीडापटूंपैकी एक आहे, जिने अनेक मुलींना तिच्या मार्गाचा अवलंब करण्यास आणि क्रीडा करिअर म्हणून स्वीकारण्यास प्रेरित केले आहे. तिने तिच्या कारकिर्दीत सहा ग्रॅंडस्लॅम जिंकले आणि दुहेरीत जागतिक क्रमवारीत अव्वल क्रमांकाची टेनिसपटू म्हणूनही तिला स्थान मिळाले. सानियाला तिचे वडील, इम्रान मिर्झा प्रशिक्षक होते, ज्यांनी तिला खेळासाठी, विशेषत: टेनिसच्या आवडीला प्रोत्साहन दिले. तिने वयाच्या सहाव्या वर्षी तिचे टेनिस रॅकेट उचलले आणि २००३ मध्ये तिच्या आंतरराष्ट्रीय कारकीर्दीची सुरुवात केली. भारताची महिला टेनिस स्टार सानिया मिर्झाने २००३ पासून प्रो-टेनिस खेळायला सुरुवात केली. सानिया मिर्झाही दुहेरीत जागतिक क्रमवारीत अव्वल राहिली आहे. सानिया मिर्झाला अर्जुन पुरस्कार (२००४), पद्मश्री पुरस्कार (२००६), राजीव गांधी खेलरत्न पुरस्कार (२०१५) आणि पद्मभूषण पुरस्कार (२०१६) ने देखील सन्मानित करण्यात आले आहे. सानियाने आतापर्यंत ६ मोठ्या चॅम्पियनशिपमध्ये पदके जिंकली आहेत. त्याने ऑस्ट्रेलियन ओपन (२०१६), विम्बल्डन (२०१५) आणि यूएस ओपन (२०१५) दुहेरीत विजेतेपदे पटकावली आहेत. याशिवाय तिने मिश्र दुहेरीत तीन ग्रँड स्लॅम ऑस्ट्रेलियन ओपन (२००९), फ्रेंच ओपन (२०१२) आणि यूएस ओपन (२०१४) विजेतेपदेही जिंकली आहेत.

हरमनप्रीत कौर (क्रिकेट)-

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

क्रिकेटसारख्या पुरुषप्रधान खेळात, महिला क्रिकेटपटूसाठी प्रसिद्धी मिळवणे इतके सोपे नाही. पंजाबमधील हरमनप्रीत कौरने सिद्ध केले की, महिला व्यावसायिक स्तरावर क्रिकेट खेळू शकतात आणि पुरुष खेळाडूंइतकाच वाहतावर्ग मिळवू शकतात. ती एक अष्टपैलू खेळाडू आहे जिने अनेक आंतरराष्ट्रीय सामन्यांमध्ये शानदार खेळ केला. हरमनने WT20I चॅम्पियनशिपमध्ये शतक झळकावणारी पहिली भारतीय महिला क्रिकेटर बनून विक्रमही केला. १०० आंतरराष्ट्रीय टी-२० सामने खेळणारी ती पहिली भारतीय खेळाडू आहे. हरमनप्रीत कौर ही ऑस्ट्रेलियात होणाऱ्या २०२० ICC महिला T20 विश्वचषक स्पर्धेसाठी सध्याची भारतीय क्रिकेट कर्णधार आहे.

विनेश फोगट (कुस्ती) -

फोगट ही सर्वात प्रसिद्ध फोगट कुटुंबातील आहे, जिच्याकडे गीता फोगट, बबिता कुमारी इत्यादी यशस्वी कुस्तीपटू आहेत. फोगट ही राष्ट्रकुल आणि आशियाई दोन्ही स्पर्धा जिंकणारी पहिली भारतीय महिला कुस्तीपटू बनली आणि प्रतिष्ठित लॉरिस वर्ल्ड स्पोर्ट्स अवॉर्ड, २०१९ साठी नामांकन मिळालेली पहिली भारतीय ऍथलीट देखील ठरली. या अर्जुन पुरस्कार विजेत्याने विविध जागतिक चॅम्पियनशिपमध्ये ३ सुवर्ण पदके, ३ रौप्य पदके आणि ६ कांस्य पदके जिंकली. तिने रोम रँकिंग मालिकेत सुवर्णपदक जिंकून २०२० ची धमाकेदार सुरुवात केली.

बबिता कुमारी फोगट (कुस्ती) –

एक भारतीय महिला कुस्तीपटू आहे, जिने २०१४ राष्ट्रकुल खेळांमध्ये सुवर्णपदक जिंकले होते. तिने २०१० आणि २०१८ कॉमनवेल्थ गेम्समध्ये रौप्य पदक आणि २०१२ च्या जागतिक कुस्ती स्पर्धेत कांस्य पदक जिंकले. तिची बहीण गीता फोगट आणि चुलत बहीण विनेश फोगट यांनीही राष्ट्रकुल स्पर्धेत सुवर्णपदक जिंकले. तिचा जन्म २० नोव्हेंबर १०८९ रोजी हरियाणातील भिवानी येथे झाला. तिच्या धाकट्या बहिणी रितू फोगट आणि संगिता फोगट याही कुस्तीपटू आहेत. अलीकडेच बबिताने भारतीय जनता पक्ष (भाजप) मध्ये प्रवेश करून राजकारणात प्रवेश केला. तिचे वडील महावीर सिंग फोगट हे भारतीय हौशी कुस्तीपटू, प्रशिक्षक, राजकारणी आणि वरिष्ठ ऑलिम्पिक, प्रशिक्षक आहेत. दंगल हा बॉलीवूड चित्रपट महावीर सिंग फोगट यांच्या जीवनावर आणि त्यांच्या मुलांच्या यशाच्या प्रवासावर आधारित आहे. दंगलचे दिग्दर्शन नितेश तिवारी यांनी केले होते आणि आमिर खानने निर्मिती केली होती.

गीता फोगट –

(जन्म १५ डिसेंबर १९८८) बलाली, हरियाणा (भारत) ही एक भारतीय महिला फ्रीस्टाइल कुस्तीपटू आहे, ज्यांनी भारताचे पहिले राष्ट्रकुल क्रीडा स्पर्धेत सुवर्णपदक जिंकले. गीता फोगट यांनी २०१० च्या राष्ट्रकुल स्पर्धेत सुवर्णपदक जिंकून देशाचे नाव उंचावले. तसेच, ऑलिम्पिकसाठी पात्र ठरणारी गीता फोगट ह्या पहिल्या भारतीय महिला कुस्तीपटू आहे. प्रतिस्पर्धा फ्रीस्टाइल पहलवानी या स्पर्धेत त्यांना कोच म्हणून त्यांचे वडील महावीर सिंह फोगाट मिळाले. त्यांनी विश्व पहलवानी चैम्पियनशिप स्पर्धेत कांस्य २०१२ विश्व पहलवानी चैम्पियनशिप ५५ किलोग्राम ग्रुप मध्ये राष्ट्रमंडल खेल स्पर्धेत स्वर्ण २०१० दिल्ली ५५ किलोग्राम एशियन पहलवानी चैम्पियनशिप ग्रुप मध्ये कांस्य २०१३ तसेच राष्ट्रमंडल पहलवानी चैम्पियनशिप स्वर्ण २००९ जालंधर ५५ किलोग्राम. स्वर्ण २०११ मेलबॉर्न २०१३ जोहान्सबर्ग ५९ किलोग्राम स्पर्धेत फीला एशियन ओलम्पिक क्वॉलिफिकेशन टूर्नामेंट स्वर्ण २०१२ अस्ताना या सह अनेक पारितोषिके त्यांनी मिळवली आहेत.

सायना नेहवाल (बॅडमिंटन)-

डॉ. हरवीर सिंह नेहवाल आणि उषा रानी नेहवाल यांची दुसरी मुलगी सायना नेहवाल हरियाना (हिसार मध्ये) जन्मली. (जन्म: १७ मार्च १९९०, हिस्सार, हरयाणा) त्यांना चंद्रशेह नावाची एक मोठी बहीण आहे. कृषी क्षेत्रात पीएचडी असलेले त्यांचे वडील, चौधरी चरण सिंह हरियाणा कृषी विद्यापीठात कार्यरत आहेत. त्यांनी कॅम्पस स्कूल सीसीएस एचएयू, हिसार येथे प्रथम काही वर्षांचे शिक्षण पूर्ण केले. त्यांचे हैदराबाद येथील मेहदीपत्तनम येथील सेंट ॲन कॉलेज फॉर विमेनमधून आपली बारावी केली. तिच्या वडिलांची हरियाणा पासून हैदराबादमध्ये पदोन्नती झाली. तेव्हा त्यांनी आठ वर्षे वयाच्या मुलाला स्वतःसोबत बॅडमिंटन खेळण्यासाठी घेतले कारण त्यांना इतर मुलांबरोबर समाजात सामाईक भाषा माहित नव्हती. तिच्या पालकांनी बरेच वर्ष बॅडमिंटन खेळले. तिची आई उषा रानी हरियाणातील राज्यस्तरीय बॅडमिंटन खेळाडू होती. राष्ट्रीय पातळीवरील बॅडमिंटन खेळाडू बनण्याची आईची स्वप्ने पूर्ण करण्यासाठी सायनाने बॅडमिंटन घेतले, तर तिच्या बहिणीने व्हॉलीबॉल खेळली. विद्यापीठाच्या सर्किटमधील शीर्ष खेळाडूंपैकी एक असलेल्या तिच्या वडिलांनी त्यांच्या भविष्य निधीचा वापर तिच्या चांगल्या बॅडमिंटन प्रशिक्षणासाठी केला. सायना कराटेमध्ये ब्राऊन बेल्ट आहे. ती आणि तिचे कुटुंब अजूनही घरी हरियाणवी भाषा बोलतात. ती आपल्या हरियाणात बॅडमिंटन अकादमी उघडण्याच्या तयारीत आहे.१४ डिसेंबर, २०१८

 UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

रोजी तिचा साथीदार बॅडमिंटन खेळाडी परुपल्ली कश्यपशी विवाह केला.

नेहवालला भारतातील सर्वात प्रभावशाली बॅडमिंटनपटूंपैकी एक होण्याचे श्रेय मिळाले. या माजी जागतिक नंबर १ खेळाडूने ऑलिम्पिकसह मोठ्या BWF चॅम्पियनशिपमध्ये किमान एक पदक जिंकण्याची दुर्मिळ कामगिरी केली. दिग्गज खेळाडू प्रकाश पदुकोण आणि तिचे प्रशिक्षक पुल्ले गोपीचंद यांच्यानंतर सुपरसिरीजचे विजेतेपद जिंकणारी ती पहिली भारतीय ठरली आहे. सायना आपल्या कारकिर्दीत ४३३ हून अधिक विजयांसह देशातील सर्वात यशस्वी खेळाडूंपैकी एक आहे. ३० जुलै २०१० रोजी सायनाला २००९-१० मधील राजीव गांधी खेलरत्न पुरस्कार मिळाल्याचे जाहीर करण्यात आले. मार्च २०१२ मध्ये सायनाने स्वीस ओपन अजिंक्यपद स्पर्धा जिंकली आणि त्यानंतर जून २०१२ मध्ये थायलंड ओपन ग्रां प्री सुवर्ण सन्मान पटकावला. २०१२ लंडन ऑलिंपिक खेळात बॅडमिंटनमध्ये तिने कांस्यपदक जिंकले आहे. ऑलिंपिक खेळात बॅडमिंटनमध्ये कांस्य पदक जिंकणारी ती पहिली भारतीय महिला जपान च्या फाइनलमध्ये जपानच्या अकेन यामागुचीने २१-१२ , २२-२० असा पराभव करून चीन ओपन सुपर सिरीज प्रीमियर जिंकणारी ती पहिली भारतीय महिला ठरली.सायना नेहवाल यांना भारत सरकारकडून ४ पुरस्कार मिळाले आहेत. २००९ मध्ये त्यांनी बॅडमिंटनसाठी अर्जुन पुरस्कार जिंकला. एक वर्षानंतर २०१० मध्ये त्यांनी पद्मश्री आणि राजीव गांधी खेल रत्न जिंकले, जे भारतातील सर्वात मोठे क्रीडा सन्मान आहे. खेळात उल्लेखनीय कामगिरीसाठी तिला २०१६मध्ये पद्मभूषण पुरस्काराने गौरविण्यात आले. सायना नेहवाल ही एक भारतीय बॅडमिंटनपटू आहे. ऑलिंपिक खेळात उपांत्यपूर्व फेरी गाठणारी तसेच जागतिक ज्युनियर बॅडमिंटन स्पर्धा जिंकणारी सायना ही पहिली भारतीय महिला आहे. जुन २००९ मध्ये झालेल्या इंडोनेशियन खुल्या स्पर्धांमध्ये अजिंक्यपद पटकावणारी सायना ही पहिलीच भारतीय महिला खेळाडू आहे.

हिमा दास (ॲथलेटिक्स)-

भारतीय धावपटू हिमा दास हिला "धिंग एक्सप्रेस" देखील म्हटले जाते हे तुम्हाला माहीत आहे का? ती आसाममधील धिंग या छोट्या शहरातून आली आहे. IAAF वर्ल्ड U20 चॅम्पियनशिपमध्ये सुवर्णपदक जिंकणारी पहिली भारतीय ॲथलीट होण्याचा विक्रम केल्यानंतर तिने लक्ष वेधून घेतले. इतक्या विनम्र पार्श्वभूमीतून येऊनही, हिमाने २०१९ साली अवघ्या २० दिवसांत ५ सुवर्णपदके जिंकून प्रसिद्धी मिळवली. आशियाई क्रीडा स्पर्धेत ४०० मीटर शर्यतीत रौप्यपदक मिळवणारी ती पहिली भारतीय महिला होती. २०१८ मध्ये तिला भारताच्या राष्ट्रपतींकडून अर्जुन पुरस्कार मिळाला.

दीपा कर्माकर (जिम्नॅस्टिक)-

ग्लासगो येथील २०१४ राष्ट्रकुल क्रीडा स्पर्धेत कांस्यपदक जिंकणारी पहिली भारतीय महिला जिम्नॅस्ट म्हणून दीपा कर्माकर प्रसिद्ध झाली. भारतात जन्मलेल्या या त्रिपुरातील क्रीडापटूसाठी ती घटना जीवन बदलणारी ठरली आहे. दिपा ही गेल्या ५२ वर्षांतील पहिली भारतीय महिला आहे जिने प्रोडुनोव्हा नावाच्या जिम्नॅस्टिक्समधील सर्वात कठीण वॉल्टचा प्रयत्न केला आणि ते करण्यात यशस्वी झालेल्या ५ खेळाडूंमध्ये स्थान मिळवले. तिला अर्जुन पुरस्कार, राजीव गांधी खेलरत्न पुरस्कार, पद्मश्री यांसारख्या अनेक पुरस्कारांनी सन्मानित करण्यात आले आणि ३० वर्षांखालील आशियातील फोर्बच्या सुपर अचिव्हर्सच्या यादीत स्थान मिळवले.

अदिती अशोक (गोल्फ)-

जेव्हा इतर महिला क्रिकेट, टेनिस किंवा बॅडमिंटन यापैकी एक निवडण्यात व्यस्त असतात तेव्हा अदिती अशोकने गोल्फ खेळणे हा तिचा व्यवसाय स्वीकारला. आशियाई युवा खेळ, युवा ऑलिम्पिक खेळ आणि २०१६ ऑलिम्पिक खेळांमध्ये भारताचे प्रतिनिधित्व करणारी एकमेव खेळाडू होण्याचा विक्रमही आदितीच्या नावावर आहे. १३ वर्षांची असताना तिचा गोल्फिंग विश्वात प्रवेश झाला. व्यावसायिक क्षेत्रात येण्यापूर्वी अदितीने "भारतातील सर्वोत्कृष्ट हौशी" हा किताब पटकावला. हे सर्व तिने १८ वर्षांचे होण्याआधीच साध्य केले!

अन्नू राणी (भालाफेक)-

भालाफेक अन्नू राणीने भालाफेकमध्ये ६० मीटरचा टप्पा ओलांडून एक नवा विक्रम रचला, अशी कामगिरी करणारी पहिली भारतीय महिला! मेरठमधील एका गरीब शेतकरी कुटुंबात जन्मलेल्या अन्नूने भालाफेकमध्ये आशियाई खेळ, आशियाई चॅम्पियनशिप आणि दक्षिण आशियाई खेळांमध्ये दोन कांस्य पदके आणि दोन रौप्य पदके जिंकून नवीन मानके प्रस्थापित केली. तिला क्रिकेटर बनण्याची आकांक्षा असली तरी अन्नूच्या भावाने तिच्या शरीराच्या वरच्या भागाची ताकद ओळखून तिला भालाफेक करण्याचा सल्ला दिला.

पी.टी. उषा -

पिलावुळळकण्टि तेक्केपरम्पिल् उषा (जन्म २७ जून १९६४), भारताच्या केरळ राज्यातील खेळाडू आहे. त्यांना

CamScanner

सामान्यत: पीटी उषा म्हणून ओळखले जाते. "क्वीन ऑफ इंडियन ट्रॅक अँड फील्ड" मानल्या जाणाऱ्या पीटी उषा १९७९ पासून भारतीय खेळांमध्ये आहेत. ते भारताने निर्माण केलेल्या सर्वोत्तम खेळाडूंपैकी एक आहे. केरळच्या अनेक भागांमध्ये त्यांच्या नावापुढे त्यांचे कुटुंब/घरचे नाव ठेवण्याची प्रथा आहे. त्याला "पय्योली एक्सप्रेस" असे टोपणनाव देण्यात आले. पी.टी. उषा यांचा जन्म केरळच्या कोझिकोड जिल्ह्यातील पय्योली गावात झाला. १९७६ मध्ये केरळ राज्य सरकारने महिलांसाठी क्रीडा शाळा उघडली आणि उषा तिच्या जिल्ह्याच्या प्रतिनिधी म्हणून निवडल्या गेल्या. १९७९ मध्ये त्यांनी राष्ट्रीय शालेय खेळांमध्ये भाग घेतला, जिथे ओ.एम. नंबियार यांनी त्यांचे लक्ष वेधले, ते शेवटपर्यंत त्यांचे प्रशिक्षक होते. १९८० च्या मॉस्को ऑलिम्पिकमध्ये त्यांचे पदार्पण फारसे विशेष नव्हते. १९८२ च्या नवी दिल्ली एशियाडमध्ये तिने १०० मीटर आणि २०० मीटरमध्ये रौप्य पदके जिंकली, पण एक वर्षानंतर कुवेतमध्ये झालेल्या आशियाई ट्रॅक आणि फील्ड स्पर्धेत तिने ४०० मीटरमध्ये नवीन आशियाई विक्रमासह सुवर्णपदक जिंकले. १९८३-८९ दरम्यान उषाने ATF गेम्समध्ये १३ सुवर्ण जिंकले. १९८४ च्या लॉस एंजेलिस ऑलिम्पिकमध्ये ४०० मीटर अडथळ्यांच्या उपांत्य फेरीत ती प्रथम होती, पण अंतिम फेरीत मागे पडली. १९६० मध्ये मिल्खा सिंग यांच्यासोबत जे घडले त्याप्रमाणेच, तिसऱ्या स्थानासाठी फोटो फिनिश झाला. उषाने एका सेकंदाच्या १/१०० ने कांस्यपदक गमावले. ४०० मीटर अडथळ्यांची उपांत्य फेरी जिंकून ती कोणत्याही ऑलिम्पिक स्पर्धेची अंतिम फेरी गाठणारी पहिली महिला आणि पाचवी भारतीय ठरली. १९८६ मध्ये सोल येथे झालेल्या १० व्या आशियाई क्रीडा स्पर्धेत पीटी उषाने धावपट्टूमध्ये ४ सुवर्ण आणि १ रौप्य पदक जिंकले. त्याने सहभागी झालेल्या सर्व शर्यतींमध्ये आशियाई क्रीडा स्पर्धेचे नवीन विक्रम प्रस्थापित केले. १९८५ मध्ये जकार्ता येथे झालेल्या आशियाई रेसिंग स्पर्धेत त्याने पाच सुवर्णपदके जिंकली. एकाच आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेत सहा सुवर्णपदके जिंकणे हा देखील एक विक्रम आहे. उषाने आतापर्यंत १०१ आंतरराष्ट्रीय पदके जिंकली आहेत. त्या दक्षिण रेल्वेमध्ये अधिकारी म्हणून कार्यरत आहे. १९८५ मध्ये त्यांना पद्मश्री आणि अर्जुन पुरस्कार देण्यात आला.

मीरा चानू, कविता राउत, मेरी कोम अशा अनेक महिला खेळाडूंचा उल्लेख आपल्याला सांगता येईल.

सारांश-

प्रस्तुत लेखाच्या माध्यमातून क्रीडा क्षेत्रात विशेष प्राविण्य संपादन केलेल्या महिलांची माहिती सर्व स्तरावर कार्य करणाऱ्या व्यक्तींना व्हावी, हा प्रमुख उद्देश आहे. कार्य केलेल्या महिलांचा या लेखाच्या माध्यमातून करण्यात आला आहे. प्रत्येक क्रीडा क्षेत्रात विशेष कामगिरी केलेल्या महिलांना, कुटुंबातून प्रोत्साहन दिले गेले आहे. स्त्री म्हणून जन्माला आली आहे आणि हे क्रीडा क्षेत्रा तुझे नाही, पालकांनी आपल्या मुलींना चूल आणि मुल या संकल्पनेत वावरण्यापेक्षा तुझ्या मध्ये असलेल्या क्षमता विकसित करण्याची जबाबदारी पालक म्हणून आई-वडील, नातेवाईक, समाज आणि शासनाचे आहे. सर्वांनी मुलींना जर मुक्तपणे मार्गदर्शन केले आणि त्यांना हव्या असलेल्या क्षेत्रात जाण्यासाठी प्रोत्साहन दिले तर कुटुंबाचे, राज्याचे आणि पर्यायाने देशाचे नाव आंतरराष्ट्रीय पातळीवर चमकल्याशिवाय राहणार नाही. केवळ बेटी बचाव बेटी पढाव म्हणून चालणार नाही, तर तिला प्रत्येक क्षेत्रात जाण्यासाठी प्रोत्साहित केले पाहिजे.

संदर्भ

1. भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्री जीवन डॉ. एस.एस.गाठाळ (२०१३) कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद
2. 'सुपर' सायनाने रचला इतिहास [Ppermanent dead link]
3. गीता फोगाट- मुक्त ज्ञानकोश विकिपीडिया, गुगल डॉट कॉम
4. Mohammed Shami information in Marathi,
5. गुगल विकिपीडिया

CamScanner

UGC CARE JOURNAL
ISSN: 0974-0066

83

January-June: 2023
Vol. 83, No.06

75 आज़ादी का अमृत महोत्सव

मध्य भारती

मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

CamScanner

मध्य भारती

(MADHYA BHARTI)

Humanities and Social Science Journal

ISSN No. 0974-0066

UGC CARE (Group I) Journal

(Volume 83, No. 06, January-June: 2023)

Editor in Chief

Prof. (Dr.) Ambikaadas Sharma

Editor

Prof. Bhawatosh Indrguru

Prof. Brijesh Srivastava

Dr. Aashutosh Mishra

Volume Editor

Dr. Chhabil Mehar

Dr. Harising Gaur University

Sagar (MP) – 470003

Email – madhyabharti2016@gmail.com

CamScanner

मध्य भारती (MADHYA BHARTI)

मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

अंक - 83, क्र. 06, जनवरी-जून:2023
ISSN: 0974-0066 (पूर्व-समीक्षित अर्धवार्षिक शोध-पत्रिका)
डॉ. हरिसिंग गौर विश्वविद्यालय, सागर
UGC CARE - Group I (Multidisciplinary Journal)
(Print Only)

प्रकाशित रचनाओं के अभिमत से प्रकाशक या संपादकों की सहमती अनिवार्य नहीं है तथा यहाँ प्रकाशित आलेखों की प्लेगारिजम (Plagiarism) संबंधी शुचिता की जिम्मेदारी लेखकों की है।

सम्पादकीय पत्र व्यवहार
मध्य भारती
डॉ. हरिसिंग गौर विश्वविद्यालय
सागर (म.प्र.)-470003
ई-मेल: madhyabharti2016@gmail.com

आवरण: डॉ. छबील मेहर

मुद्रण
अमन प्रिंटर्स
सागर - 470002

स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिला उद्योजकांची दशा आणि दिशा 47
प्रा. डॉ. बी. एस. भालेराव

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील स्त्रीयांचे शिक्षण क्षेत्रातील वाटचाल 51
प्रा. डॉ. भामरे नानजी दगा

बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेतील तत्त्वज्ञान 55
डॉ. दीपक निवृत्ती बावस्कर

A STUDY OF WOMEN EMPOWERMENT IN NANDURBAR DISTRICT THROUGH WOMEN SELF HELP GROUPS 58
Dr. G. M. Morey

REPRESENTATION OF WOMEN'S STRUGGLE THROUGH VARIOUS ROLES IN POST-INDEPENDENT INDIAN ENGLISH NOVEL 64
Dr. Jitendra B. Patil

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर महिलांचे कृषी क्षेत्रातील योगदान 67
डॉ. कल्पना दिलीप भारंबे

जळगाव जिल्हा परिषद अध्यक्ष म्हणून स्मिता वाघ यांनी केलेले कार्य - एक अभ्यास 72
डॉ. किशोर शिवलाल पाटील

WOMEN IN TRADE AND INDUSTRY IN POST-INDEPENDENCE ERA : HINDRANCES AND THEIR REDRESS 77
Dr. Mahendra U. Ingole

स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रामीण विकासात महिलांची भूमिका एक अध्ययन 80
प्रा. डॉ. नितीन रामदास बडगुजर

GOURADEVI: THE UNSUNG TRIBAL LEADER OF THE CHIPKO MOVEMENT (1925-1991) 84
Dr. Prakash M. Masram

अनाथांची आई : सिंधुताई सपकाळ 88
डॉ. आर. आर.पाटील

CAREER OF WOMEN IN INDIAN POLITICS: AN EFFICACY 91
Dr. Rajendra S. Korde

स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्री चित्रकर्त्या/ शिल्पकर्त्या यांचे कलाक्षेत्रातील योगदान 94
डॉ. राजेश्री कुलकर्णी

स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रामीण विकासात महिलांची भूमिका एक अध्ययन

प्रा. डॉ.नितीन रामदास बडगुजर, धनाजी नाना चौधरी विद्याप्रबोधिनी संचलित, लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव

प्रस्तावना

भारत हा खेड्यांचा देश आहे हे आज देखील बोलले जाते. कारण आज मीतीस देखील भारतातील सर्वाधिक जनता ही ग्रामीण भागात वास्तव्य करते. ग्रामीण भागाचा मुख्य व्यवसाय हा आज देखील शेती हाच असल्याने भारताची अर्थव्यवस्था देखील शेतीवरच प्रामुख्याने अवलंबून आहे. ग्रामीण भागाला म्हणजेच खेड्यांना अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे त्या अर्थाने ग्रामीण विकासातून देशाचा विकास अभिप्रेत आहे. त्यासाठी ग्रामीण विकास प्रक्रियेत समाजाच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, शैक्षणिक अशा सर्वच क्षेत्रांचा विकास घडवून आणणे ही ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेतील महत्त्वपूर्ण अशी बाब आहे.

ग्रामीण क्षेत्राचा पर्यायाने देशाचा विकास साध्य करण्यासाठी ग्रामीण भागातील लोकांच्या जीवनात आर्थिक सुधारणा करणे, जीवनमानाचा स्तर उंचावणे याबरोबरच शेती व शेतीपूरक व्यवसाय लघुउद्योग, ग्रामीण उद्योग यांचा विकास करून ग्राम उत्पन्न वाढवणे हा देखील उद्देश राहिला आहे. यासाठी शासनाच्या वतीने अनेक नवनवीन उपक्रम कार्यक्रम योजना प्रकल्प स्वातंत्र्योत्तर काळात राबविण्यात आले.कुठेही रुपयांच्या तरतुदी देखील करण्यात आल्या परंतु जोपर्यंत लोकांच्या सहभाग प्रत्यक्ष नियोजन आणि निर्णय प्रक्रियेत नसेल तोपर्यंत खऱ्या अर्थाने अपेक्षित असलेला गुणात्मक ग्रामीण विकासात प्रत्यक्षात उतरत नाही त्यातल्या त्यात निर्णय प्रक्रियेतील महिलांचा सहभाग हा विलक्षण महत्त्वाचा ठरतो.

ग्राम विकासाच्या प्रक्रियेत महिलांच्या सहभाग हा अतिशय महत्त्वाचा ठरतो. पंचायतराज द्वारे महिलांना ग्रामीण स्वराज्य स्वराज्य संस्थांमधून मिळणारे प्रतिनिधित्व म्हणजेच महिलांचा सहभाग किंवा त्यांना मिळालेली विविध पदे म्हणजेच महिलांचा सहभाग नसून गावातील निर्णय प्रक्रियेतील गुणात्मक सहभाग हे जास्त महत्त्वाचे आहे. अलीकडच्या काळात शासनाच्या वतीने जे कार्यक्रम उपक्रम योजना व प्रकल्प राबविले गेले त्यात प्रकर्षाने हे दिसून आले की, ज्या कार्यक्रमात महिलांचा सहभाग हा गुणात्मक रित्या आढळून आला तो कार्यक्रम अथवा उपक्रम हा अधिक यशस्वी ठरला. प्रस्तुत अध्ययनातून स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रामीण विकास कार्यक्रमात महिलांची भूमिका यावर विस्तृत विवेचन करण्यात आले आहे.

बीजसंज्ञा : ग्रामीण विकास, महिला विकास, महिला सक्षमीकरण, महिलांची भूमिका, गुणवत्ता पूर्ण विकास

अध्ययनाचे उद्देश

१. स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रामीण विकासाची संकल्पना अभ्यासणे
२. सद्यस्थितीतील महिलांचे ग्रामीण विकासातील स्थितीचे परिणाम अभ्यासणे

गृहीतक

स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रामीण विकासातील महिलांच्या गुणवत्तपूर्ण सहभागावर ग्रामीण विकास अवलंबून आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत अध्ययनाचे स्वरूप हे वर्णनात्मक असल्याने तथ्य संकलनाच्या द्वितीय स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे त्यात प्रामुख्याने अध्ययन विषयाच्या अनुषंगाने विविध संदर्भ ग्रंथ संशोधन अहवाल संशोधन पर लेख मासिके नियतकालिके विविध संकेतस्थळे इत्यादींचा उपयोग करण्यात आला आहे व त्याद्वारे निष्कर्षांची मांडणी करण्यात आली आहे.

विषय प्रवेश

ग्रामीण विकासाची संकल्पना ही बहुआयामी आहे ज्यात, लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा याबरोबरच गरजा पूर्ण करण्यासाठी त्यांना शिक्षण, रोजगारांच्या संधीची उपलब्धता, ग्रामीण उत्पन्न वाढीसाठी क्षमता बांधणीची गरज, लोकांचे सामाजिक जीवनमान उंचावण्यासाठी, सामाजिक व आर्थिक प्रतिष्ठा वाढवण्यासाठी शिक्षण व व्यवसायांच्या सोयी याशिवाय आरोग्याच्या दृष्टीने आवश्यक सेवा सुविधा, सांस्कृतिक विकासाच्या दृष्टीने ग्राम उत्सव, सण, परंपरा, रुढी यांचे जतन व संवर्धन आणि सुधारणा इत्यादी सर्व बाबी महत्त्वाच्या ठरतात.

ग्रामीण विकास ही अतिशय व्यापक संकल्पना मांडताना अनेक तज्ञांनी त्याचे अनेक पैलूंची पैलूंची मांडणी केली आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने डॉ के आर व्ही राव यांच्या मते, "ग्रामीण क्षेत्रातील लोकांच्या जीवनमानात सुधारणा करण्यासाठी

तेथील नैसर्गिक व मानव संसाधनाच्या पर्याप्त वापर करणे म्हणजे ग्रामीण विकास होय. (गुरमे रामदास) संयुक्त राष्ट्र संघा देखील ग्रामीण विकासाचा अर्थ सांगताना, शासनाच्या व लोकांच्या सुसंघटित प्रयत्नांद्वारे सर्वसामान्यांच्या मतानुसार आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक परिस्थितीत सुधारणा घडवून आणणारे व राष्ट्रीय विकासात हातभार लावणारी प्रक्रिया म्हणजे ग्रामीण विकास होय.(गुरमे रामदास)

वरील व्याख्याच्या अनुषंगाने ग्रामीण विकास म्हणजे, ग्रामीण क्षेत्रांचा विकास होईल ग्रामीण लोक, तेथील पर्यावरण मानवी संसाधने, तेथील लोकांचे सुसंघटित प्रयत्न, तेथील लोकांचा सहभाग व त्या अनुषंगाने लोकांच्या आर्थिक, सांस्कृतिक सामाजिक व वैयक्तिक क्षमतांचा विकास या हेतूने संख्यात्मक व गुणात्मक विकास घडवून आणणे हा आहे.

गुणात्मक ग्रामीण विकास

ग्रामीण विकासाच्या संकल्पनेचा विचार करताना, गुणात्मक ग्रामीण विकासाला महत्त्व आहे. ज्यामध्ये ग्रामीण भागातील लोकांनी स्वतःला सिद्ध करण्यासाठी आपल्या मधील क्षमतांचा विकास घडवून आणणे अभिप्रेत आहे. ग्रामीण स्त्री आणि पुरुष या दोघांनी आपल्या दैनंदिन सवयी, मनोवृत्ती, सकारात्मक विचार, या अंगाने विचार करून गावाच्या निर्णय प्रक्रियेत सक्रिय सहभागाला विशेष महत्त्व आहे. "असेल माझा हरी तर देईल खटल्यावरी" ही पारंपारिक विचारसरणी बदलून "माझा सहभाग माझा विकास" याबाबतची विचारसरणी हे अंगीकारणे अपेक्षित आहे. लोकसहभागातून ग्रामीण विकास प्रत्यक्षात उतरवण्यासाठी शासनाच्या ग्रामीण विकासासाठी अनेक योजना उपक्रम कार्यक्रम राबविले गेले. परंतु केवळ लोकसभागाच्या अभावाने अनेक कार्यक्रम हे गुंडाळले गेले, त्यात नुकसान झाले आणि अपेक्षित विकास मात्र साधला गेला नाही.शाश्वत किंवा चिरंजीवी विकासाच्या संकल्पनेत, जनसामान्यच्या प्रक्रियेला अविभाज्य भाग मानले जाते. विकासाची दिशा ठरविताना लोकांचा सहभाग महत्त्वाचा ठरतो.

महात्मा गांधीजी म्हणत, ग्रामस्वराज्य संकल्पनेत सार्वभौम, प्रजासत्ताक, स्वतंत्र राहण्यासाठी लोक पर्यायाने गाव स्वयंपूर्ण असले पाहिजे. त्याचबरोबर परस्पर सहमार्गातून एकमेकांवर अवलंबूनही असले पाहिजे. (गांगराडे के.डी. 1994)

स्वातंत्र्योत्तर काळात ग्राम विकासाच्या अनेक योजना राबविल्या गेल्या. पंचवार्षिक योजनांद्वारे विकासाचे कार्य झाले. आज मितीस देखील ते होत आहे. परंतु हवा तसा ग्रामीण विकास प्रत्यक्षात दिसून येत नाही हे वास्तव आहे. त्याचे मूल्यमापन करताना प्रकर्षाने आढळून येते की, लोकांचा सहभाग हा मूलभूत घटक आहे. शेती व उद्योग, पेय जल व स्वच्छता, संपूर्ण स्वच्छता अभियान, पाणलोट क्षेत्र विकास, ग्राम समृद्धी इत्यादी सारखे अनेक योजनातून निदर्शनास आले की, ग्रामीण विकासात पुरुष आणि स्त्रियांचा सहभाग असला म्हणजे तो कार्यक्रम अथवा योजना यांच्या यशस्वीतेचा आलेख हा विकासाच्या दिशेने जाताना दिसतो. लोक सहभागाशिवाय विकासाला महत्त्व नाही. ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेतील स्वयंसेवी संस्थांचा देखील अनुभव हाच आहे. गाव सहभागीय मूल्यांकन, सूक्ष्म नियोजन यातून लोकांना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी केल्यास त्याचे सकारात्मक परिणाम दिसून येतात.

ग्रामीण विकासात क्षमता विकास, महिलांचा निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग, ग्रामसभांची प्रभावी अंमलबजावणी, आर्थिक पारदर्शकता, समस्यांचे सामूहिक निराकरण, मूलभूत सुविधांचा विकास, ग्रामीण संस्कृतीचे जतन व संवर्धन, दुर्बल घटकांसाठी विशेष कार्यक्रम, महिला मंडळ, भजन मंडळे, युवक मंडळे, सांस्कृतिक मंडळे, सुशिक्षित बेरोजगार, श्रमदान, कार्यक्रम उद्योग व्यवसाय प्रशिक्षणे, शेतकरी मेळावे, महिला मेळावे, दारूबंदी, कुटुंब नियोजन, किशोरी विकास, शालेय विकास, समुदाय संवाद इत्यादी सारख्या कार्यक्रमातून घडून येणारा विकास हा गुणात्मक विकास ठरतो.

स्वातंत्र्योत्तर काळात ग्रामीण विकासात महिलांची भूमिका

अलीकडच्या काळात महाराष्ट्र शासनाने जुने पुरवठा आधारित धोरण बदलून लोकसहभागावर आधारित कार्यक्रम आखण्याचे धोरण राबवण्यात आले.लोकांचा पुढाकार त्यात शासनाचा सहभाग हे ब्रीद घेऊन, ग्रामसभांना केंद्रबिंदू मानून अनेक योजनांचे संचालन केले गेले. शासनाचे प्रकल्प हे लोक वर्गणीतून चालविले गेले. यात प्रामुख्याने जलस्वराज्य प्रकल्प, राष्ट्रीय पेयजल अभिमान , तंटामुक्ती अभियान, संपूर्ण स्वच्छता अभियान, हागणदारी मुक्त गाव, निर्मल ग्राम इत्यादी सारखे प्रकल्प व योजना या बिलक्षण चर्चेच्या ठरल्या. त्यात लोकसहभागाला सर्वोच्च प्राधान्य दिले गेले. त्यातल्या त्यात महिलांच्या सहभागाला विशेष महत्त्व दिले गेले. महिलांच्या निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग हा अतिशय महत्वाचा ठरला. सर्वसाधारण ग्रामसभांच्या आधी महिला ग्रामसभांचे महत्त्व वाढले. त्यामुळे महिलांना देखील आपले अस्तित्व सिद्ध करण्याचे एक व्यासपीठ मिळाले. ग्रामविकासासाठीच्या विविध महत्वपूर्ण समित्यांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्वामुळे खऱ्या अर्थाने त्यांना ग्राम विकासाच्या निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी प्राप्त झाली. आणि संधीचे सोने देखील महिलांनी केले. महिला सबलीकरण हे महत्त्वाचे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून शासनाने महिलांना प्राध्यांना तर दिले परंतु त्यातून संपूर्ण ग्राम विकासाची प्रेरणा मिळाली.ग्रामविकासासाठी महिलांचे बचत गट या माध्यमातून त्यांनी दाखवून दिले की, गट केवळ

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

बचतीसाठी नसून ते स्वयंसहायता गट असून त्यातून अनेक चळवळी पुढे आल्या. बचत गटांच्या माध्यमातून स्वर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना, एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम, महिला आर्थिक विकास महामंडळ, विविध अशासकीय संस्थांचे प्रकल्प यातून महिला सबलीकरणाबरोबरच ग्राम सबलीकरण देखील झाले. बचत गट हे केवळ महिलांच्या विकासाचीच नव्हे तर गाव स्वयंपूर्ण करण्याची चळवळ म्हणून सिद्ध झाली.

ग्रामीण विकास साधतांना, स्वातंत्र्योत्तर काळात गाव पातळीवरील यंत्रणेमध्ये महिलांचा पाणीपुरवठा व स्वच्छता उपक्रमातील सक्रिय सहभाग, कौशल्य विकासाबरोबरच महिलांचे सामाजिक आर्थिक स्तर उंचावण्यासाठी उपक्रम व विकासाच्या संधी उपलब्ध करून त्यांच्या निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग वाढवण्यासाठी महिलांनीच गुणात्मक दृष्ट्या महिलांना सक्षम करण्यावर भर दिल्याचे दिसून आले.

ग्राम विकासाबाबत जनजागृती करण्यासाठी माहिती- शिक्षण- संवाद (IEC) साठी महिलांची भूमिका ही महत्त्वाची ठरली. महिला महिलांमधील विचारांची देवाण-घेवाण करताना, विकास योजना राबवितांना, प्रचार व प्रसार करताना, लोकांची मानसिकता, वर्तणूक व पारंपारिक सवयी बदलणे, लोकसभागासाठी त्यांना प्रेरित करणे यासाठी महिलांची भूमिका ही अतिशय महत्त्वपूर्ण ठरली. ग्रामीण भागातील महिलांचा पाण्याशी संबंधित, कुटुंब व गावाच्या विकासाशी असणारा प्रत्यक्ष संबंध लक्षात घेऊन शासनाने महिलांना केंद्रस्थानी मानले. पाणीपुरवठा व स्वच्छता समिती, सामाजिक लेखा परीक्षण समिती, दारूबंदी समिती, शिक्षण समिती इत्यादी महत्त्वाच्या समित्यांवर महिलांना प्राधान्य दिले. याबरोबरच परसबाग विकास, किशोरी विकास, घनकचरा व्यवस्थापन, सांडपाणी निर्मूलन, पाण्याची गळती, पाणी गुणवत्ता, इत्यादींमध्ये महिलांनी आपल्या कामाचा ठसा उमटविला. स्वावलंबनातून कुटुंब विकास व पर्यायाने ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेत महिलांची भूमिका ही विलक्षण महत्त्वाची ठरली.

ग्रामविकास साधताना महिलांमध्ये उद्यमशीलता निर्माण करणे, महिलांच्या प्रश्नांना वाचा फोडणे, त्यावर चर्चा घडवून आणणे, महिलांचा आत्मविश्वास वाढवणे इत्यादी उपक्रम ग्रामीण स्तरावर राबवण्यासाठी महिलांचीच भूमिका ही महत्त्वाची ठरली.आदर्श गाव राळेगणसिद्धी, हिवरे बाजार, पाटोदे जळगाव जिल्ह्यातील वडगाव हडसन इत्यादी गावांचा याबाबत विशेषत्वाने उल्लेख करता येईल.

सोनटक्के सुनील (2011) यांच्या मते, "ग्रामीण भागांच्या शाश्वत विकासासाठी जळगाव जिल्ह्यासह पाच जिल्ह्यात स्थापन केलेल्या अठराशे बचत गटांच्या माध्यमातून सुमारे 18000 महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाबरोबरच सावकारी पाशात अडकलेल्या जमिनी मुक्त करून त्याचे स्थलांतर रोखण्याची कामगिरी रॅमन मॅगसेसे पुरस्कार विजेता नीलिमा मिश्रा यांनी करून दाखविली हे देखील महिलांचे ग्रामीण विकासाचे एक अत्यंत ज्वलंत उदाहरण आहे.

शंतनु सुभाष (2010) यांच्या मते, "जलस्वराज्य प्रकल्पामध्ये जवळपास पाच ते सहा लाख बचत गटातून विविध स्वरूपाचे व नाविन्यपूर्ण व्यवसाय मधून केवळ राष्ट्रीय नव्हे तर आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठादेखील ग्रामीण महिलांनी काबीज केल्या आहेत.

तुरकर चंद्रसेन (2002) यांनी आपल्या अध्ययना नमूद केले आहे की, "महिला संघटित झाल्या की ग्रामीण विकास संस्थांना त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण होतो आणि त्यांनी ग्रामसभेत घेतलेल्या निर्णयांची अंमलबजावणी ही प्रकर्षाने होते.

गोरे गोपाळ (2010) यांच्या मते, "गाव पातळीवर पाणीपुरवठा व स्वच्छतेच्या सुविधा या लोकसहभागावर उभ्या करताना जलस्वराज्य प्रकल्पाने महिलांच्या सहभागाला महत्त्व दिल्याने महिलांना मिळालेल्या संधीचे सोने करत महिलांनी गावातील गरजू गरीब व इतर महिलांना प्रशिक्षण देऊन बहुतांश महिलांना स्वावलंबी करून यशोगाथा तयार केल्या"

निष्कर्ष

ग्रामीण स्त्री ही नेहमीच कुटुंबाची समसमान भागीदार राहिली आहे. पारंपारिक विचारसरणी निराळी असली तरी ग्रामीण महिलांचे तिच्या कुटुंबासाठीचे योगदान हे अत्यंत महत्त्वाचे राहिले आहे. पारंपारिक विचारसरणीनुसार ग्रामीण महिलांच्या कौटुंबिक आणि कृषी विषयक श्रमाला प्रतिष्ठा अभिप्रेत नसली तरीदेखील वस्तुस्थितीचा विचार करता ग्रामीण महिलांची श्रमाची प्रतिष्ठा व श्रमाचे मूल्य हे समसमान आहे. कुटुंबातील सहभागाबरोबरच महिलांचा परिसर स्वच्छता, सार्वजनिक स्वच्छता, याबरोबरच पाणी व्यवस्थापन, पाणी गुणवत्ता, आरोग्य, अर्थनियोजन, व्यवस्थापन, बचत गट, यासिवाय महिला मंडळातून महिलांच्या सामाजिक, मानसिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि पर्यायी राजकीय विकासात महत्त्वाची भूमिका असते. ग्रामीण व्यवहारातील प्रत्येक क्षेत्रात महिलांची भूमिका ही अतिशय महत्त्वाची ठरते. एकूणच ग्राम विकासाच्या निर्णय प्रक्रियेतील महिलांच्या सहभागाला अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे.स्वतंत्र्योत्तर काळात त्यातल्या त्यात अलीकडच्या काळात ग्रामीण विकासाशी संबंधित ज्या शासकीय योजना कार्यक्रम उपक्रम यामध्ये महिलांचा सहभाग हा सक्रिय व गुणात्मक रित्या राहिला तो कार्यक्रम अथवा योजनेच्या यशस्वीतेचा आलेख हा अधिक उंच राहिला. परिणामतः

CamScanner

महिलांच्या गुणात्मक सहभागाने महिलांना स्वत:चे अस्तित्व तर सिद्ध केलेत त्याबरोबरच गावातील ग्रा घटस्फोटीत परिकथा तसेच धडपडणाऱ्या महिलांनीही स्वावलंबी बनविले. गावाच्या निर्णय प्रक्रियेतील ग्रा विकासात आपली भूमिका ही अधिक सकारात्मक आणि यशस्वीरित्या पूर्ण केली. यातून हेच सिद्ध होते काळातील महिलांच्या सकारात्मक भूमिकेमुळे ग्रामीण भागांचा विकास आणि महिलांच्या सहभागाची गुण स्वरूपाचा संबंध दिसून येतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. कराळे गंगाधर, 'ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टिकोन' श्री मंगेश
2. प्रकाशन, नागपूर, 2006.
3. कुलकर्णी विजय, 'विकास तत्त्व व मंत्र', योजना, फेब्रुवारी, 1998.
4. गोरे गोपाळ, 'ग्राम विकासाचा केंद्रबिंदू' लोकराज्य, डिसेंबर, 2010.
5. तुरकर चंद्रसेन, 'ग्रामीण सक्षमीकरण जाणीव जागृती', यशमंथन,
6. यशदा, मार्च, 2002.
7. पाटील सुभाष, 'जनगणना 2011 च्या निमित्ताने मानव संसाधन व
8. विकास, यशमंथन, यशदा, एप्रिल- जून, 2011.
9. सोनटक्के सुनील, 'ग्रामीण स्वयंपूर्णतेच्या प्रणेत्या', लोकराज्य, सप्टेंबर,
10. 2011.
11. गांगर्डे के. डी., 'गांधीजी आणि ग्रामीण विकास', योजना, ऑक्टोबर,
12. 1994.
13. गुरमे रामदास, 'ग्रामीण विकासासाठी शासन व स्वयंसेवी संस्था'
14. बोधनकर सुधीर, 'सामाजिक संशोधन पद्धती' श्री साईनाथ प्रकाशन,
15. नागपूर, 2003.
16. www.mahaswss.gov.in

CamScanner

UGC CARE JOURNAL
ISSN: 0974-0066

83
January-June: 2023
Vol. 83, No.06

75
आज़ादी का
अमृत महोत्सव

मध्य भारती

मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

Dr. Bhavanibe.

मध्य भारती

(MADHYA BHARTI)

Humanities and Social Science Journal

ISSN No. 0974-0066

UGC CARE (Group I) Journal

(Volume 83, No. 06, January-June: 2023)

Editor in Chief

Prof. (Dr.) Ambikaadas Sharma

Editor

Prof. Bhawatosh Indrguru

Prof. Brijesh Srivastava

Dr. Aashutosh Mishra

Volume Editor

Dr. Chhabil Mehar

Dr. Harising Gaur University

Sagar (MP) – 470003

Email – madhyabharti2016@gmail.com

मध्य भारती (MADHYA BHARTI)

मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

अंक - 83, क्र. 06, जनवरी-जून:2023
ISSN: 0974-0066 (पूर्व-समीक्षित अर्धवार्षिक शोध-पत्रिका)
डॉ. हरिसिंग गौर विश्वविद्यालय, सागर
UGC CARE - Group I (Multidisciplinary Journal)
(Print Only)

प्रकाशित रचनाओं के अभिमत से प्रकाशक या संपादकों की सहमती अनिवार्य नहीं है तथा यहाँ प्रकाशित आलेखों की प्लेगारिजम (Plagiarism) संबंधी शुचिता की जिम्मेदारी लेखकों की है|

सम्पादकीय पत्र व्यवहार
मध्य भारती
डॉ. हरिसिंग गौर विश्वविद्यालय
सागर (म.प्र.)-470003
ई-मेल: madhyabharti2016@gmail.com

आवरण: डॉ. छबील मेहर

मुद्रण
अमन प्रिंटर्स
सागर - 470002

मध्य भारती (Madhya Bharti)
मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

INDEX

ROLE OF WOMEN'S IN ENVIRONMENTAL CONSERVATION 01
Dr. Girish Jomsu Gavit

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील महान विदूषी: डॉ. दुर्गा भागवत 05
डॉ. चांदोजी सोपान गायकवाड

A REVIEW ON CUSTOMER RETENTION PRACTICES OF TELECOMMUNICATION INDUSTRY 09
Dr. Archana Vikhe/ Sonali Dinkar Pagare

स्वातंत्र्योत्तर काळातील शैक्षणिक क्षेत्रातील महिलांचे योगदान 13
प्रा. डॉ. अनिता मक्कन खेडकर

स्वतंत्र भारतातील महिलांचे सबलीकरण: एक दृष्टीक्षेप 16
प्रा. डॉ. निलेश चौधरी

CONTRIBUTION OF WOMEN IN DEFENCE DEPARTMENT – POST INDEPENDENCE ERA 18
Mr. Satish Madhukar Borse

मेघना पेठे यांच्या 'नातिचरामि' या कादंबरीतील स्त्रीवादी जाणिवा 23
डॉ. आर.डी. पाटील/ श्रीमती पूनम दिलीप गोसावी

'सिंधुताई सपकाळ यांचे सामाजिक कार्य : ऐतिहासिक विश्लेषण' 25
डॉ. निशांत भिमराव शेंडे

WOMEN EMPOWERMENT IN POST INDEPENDENCE PERIOD THROUGH ENTREPRENEURSHIP 28
Dr. M. J. Gaikwad/ Mr. Vishal Hause

STATUS OF WOMEN UNDER HINDU LAW 34
Asha Subhash Patil

स्वातंत्र्योत्तर काळातील इंदिरा गांधीजींचे राजकीय क्षेत्रातील योगदान 39
डॉ. दिलीपकुमार दगडू क्षीरसागर

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात मराठी साहित्यावर प्रभाव पाडणार्या स्त्री लेखिका 43
डॉ. अक्षय किशोर घोरपडे

(5)

स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिला उद्योजकांची दशा आणि दिशा —47
प्रा. डॉ. बी. एस. भालेराव

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील स्त्रीयांचे शिक्षण क्षेत्रातील वाटचाल —51
प्रा. डॉ. भामरे नानजी दगा

बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेतील तत्त्वज्ञान —55
डॉ. दीपक निवृत्ती बावस्कर

A STUDY OF WOMEN EMPOWERMENT IN NANDURBAR DISTRICT THROUGH WOMEN SELF HELP GROUPS —58
Dr. G. M. Morey

REPRESENTATION OF WOMEN'S STRUGGLE THROUGH VARIOUS ROLES IN POST-INDEPENDENT INDIAN ENGLISH NOVEL —64
Dr. Jitendra B. Patil

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर महिलांचे कृषी क्षेत्रातील योगदान —67
डॉ. कल्पना दिलीप भारंबे

जळगाव जिल्हा परिषद अध्यक्ष म्हणून स्मिता वाघ यांनी केलेले कार्य - एक अभ्यास —72
डॉ. किशोर शिवलाल पाटील

WOMEN IN TRADE AND INDUSTRY IN POST-INDEPENDENCE ERA : HINDRANCES AND THEIR REDRESS —77
Dr. Mahendra U. Ingole

स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रामीण विकासात महिलांची भूमिका एक अध्ययन —80
प्रा. डॉ. नितीन रामदास बडगुजर

GOURADEVI: THE UNSUNG TRIBAL LEADER OF THE CHIPKO MOVEMENT (1925-1991) —84
Dr. Prakash M. Masram

अनाथांची आई : सिंधुताई सपकाळ —88
डॉ. आर. आर.पाटील

CAREER OF WOMEN IN INDIAN POLITICS: AN EFFICACY —91
Dr. Rajendra S. Korde

स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्री चित्रकर्त्या/ शिल्पकर्त्या यांचे कलाक्षेत्रातील योगदान —94
डॉ. राजेश्री कुलकर्णी

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर महिलांचे कृषी क्षेत्रातील योगदान

डॉ.कल्पना दिलीप भारंबे, धनाजी नाना विद्या प्रबोधिनी संचलित, लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महावि...
जळगाव

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा शेती हा कणा आहे. भारतीय शेतीच्या संदर्भात धोरणांचा आढावा घेताना स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळ असा काळ विचारात घेतला तर स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात भारतीय शेतीचा विकास झाला नाही ... प्रमुख कारण म्हणजे ब्रिटिशांचे धोरण होते. ब्रिटिशांच्या कालखंडात शेती सुधारणा विषयक कार्यक्रमांकडे दुर्लक्ष ... स्वातंत्र्यानंतर भारतीय शेती निसर्गावर अवलंबून होती त्यामुळे शेतीची उत्पादकता कमी, शेतीमध्ये भांडवलाचा ... पारंपारिक शेती पद्धत, कर्जपुरवठ्याचा अभाव, शेतमालाचे मध्य स्थान मार्फत विपणन, मध्यस्था चे वर्चस्व, वाढती ... कौटुंबिक गरजांची पूर्तता करण्यास असमर्थ असलेले शेतकरी इत्यादी कारणांमुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती अत्यंत ... होती. भारतीय शेतकऱ्यांना कर्ज पुरवठा करणारे श्रोत म्हणून सावकार, जमीनदार वर्ग शेतकऱ्यांची आर्थिक पिळवणूक ... होता.

सन 1947 48 मध्ये श्रीकृष्णमाचारी यांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापन करण्यात आलेल्या समितीने 'अधिक धान्य पिकवा' मोहिमेचा आढावा घेतला आणि शेती विकासाचे धोरण निश्चित करून शेतीविषयक धोरणांची खालील उद्दिष्टे स्पष्ट केली.

1. देशाच्या एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ करणे.
2. अन्नधान्यांचे उत्पन्न वाढवून देशाला स्वावलंबी करणे.
3. उद्योगधंद्यांना लागणारा कच्चामाल उत्पादित करणे.
4. शेती व्यवसायामध्ये रोजगार निर्माण करणे.
5. ग्राहकांना योग्य किमतीत अन्नधान्य मिळेल अशी व्यवस्था करणे.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर देशाचा आर्थिक विकास व्हावा याकरिता नियोजनाच्या माध्यमातून व पंचवार्षिक योजनांच्या सहकार्याने शेती विकासासाठी अनेक धोरणात्मक निर्णय घेतले. वाढत्या लोकसंख्येची अन्नधान्याची मागणी आणि औद्योगिक विकासासाठी कच्च्या मालाचा पुरवठा करण्याच्या दृष्टीने शेतीच्या विकासावर लक्ष केंद्रित केल्याशिवाय देशासमोर पर्याय नव्हता. शेती विषयक धोरणात अमुलाग्र बदल ही अपरिहार्य बाब होती या दृष्टीने देशात अनेक प्रयत्न झाले.

1948 अधिक धान्य पिकवा मोहीम
1951 पहिली पंचवार्षिक योजना (शेती विकास प्राधान्य)
1952 राष्ट्रीय विकास परिषद
1952 सामुदायिक विकास योजना
1955 नवीन शेतीविषयक धोरण
1956 दुसरी पंचवार्षिक योजना
1957 खाद्य व शेती मंत्रालय
1951 ते 1957 देशात विविध राज्यात कृषी विद्यापीठांची स्थापना
1958 शेती संशोधन व केंद्रीय ट्रॅक्टर संघटना संस्थेची स्थापना
1961 सधन कृषी जिल्हा कार्यक्रम
1963 शेती उत्पादन बोर्डाची स्थापना
1965 भारतीय खाद्य मंडळाची स्थापना
1966 उच्च उत्पादन जाती कार्यक्रम
1966 हरितक्रांतीचा प्रयोग
2000 नवीन राष्ट्रीय शेती धोरण
2007 राष्ट्रीय अन्नधान्य सुरक्षा कार्यक्रम इत्यादी

आज एकविसाव्या शतकात भारतीय शेतीचा एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा हा कमी असला तरी भारतातील लोकसंख्येचा व ग्रामीण लोकसंख्येचा विचार केल्यास शेती क्षेत्राचे महत्त्व कमी झालेले नाही. गेल्या 75 वर्षातील स्वतंत्र भारतातील शेती व्यवसायाकडे पाहिल्यास खूप बदल झालेले दिसून येतात. आजही 60 टक्क्यांहून अधिक लोकांची रोजी-रोटी शेती व

व्यवसायाशी निगडित आहे. रोजगाराच्या सर्वाधिक संधी याच व्यवसायामध्ये सामावलेल्या आहेत. पारंपारिकते पासून आजच्या हायटेक तंत्रज्ञानाचा आविष्कार या व्यवसायाने अंगीकारलेला दिसतो. शेतीमध्ये आजवर हरितक्रांती, निलक्रांती, श्वेतक्रांती असे विविध टप्पे घडून आले त्यामुळे एकीकडे अन्नधान्याची ददात असणारा देश निर्यातदार म्हणून लौकिक मिळवण्यापर्यंत अग्रस्थानी आला आहे. असे असले तरीही शेतीतील मध्यवर्ती असलेला शेतकरी हा घटक अजूनही विकासापासून कोसो दूर आहे.

शेतीचा इतिहास हा बारा हजार वर्षांचा आहे त्यामध्ये वेगवेगळया अन्नधान्यांची भर पडत गेली आहे. शेती करणारा शेतकरी हा पुरुषवाचक शब्द शेतीत काम करणाऱ्यांसाठी रूढ झालेला आहे. परंतु वस्तुस्थिती मात्र उलट आहे. शेतीत काम महिला करतात आणि शेतात काम करणाऱ्या महिलांचे पती इतर कार्यात मग्न असतात. ही परिस्थिती महाराष्ट्रातच किंवा भारतातच नाही तर जगभर आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात कृषी क्षेत्रात महिलांचा सहभाग कसा आहे. भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर कृषी क्षेत्रातील महिलांचे योगदान काय आहे, आज या क्षेत्रातील महिलांची स्थिती कशी आहे हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न संशोधकाने केला आहे.

शेतीची सुरुवात मानवी संस्कृतीत महिलांनी केली. उत्क्रांतीच्या इतिहासात स्त्री आणि पुरुष दोघेही रानावनात शिकारीसाठी भटकत असत. यातूनच समूहाची संकल्पना रूढ झाली त्यावेळी एखादी स्त्री गर्भवती असेल तर तिला शिकारीच्या जोखमीवर न नेता तिला एखाद्या झाडाखाली ठेवत असत. मातृत्वाचे वेध लागलेली ही स्त्री झाडाखाली विश्रांती घेत असतानाच तिला कळले की झाडाची बी मातीत कसे रुजते त्याचे रोपट्यात रूपांतर कसे होते आणि यातूनच आणि यातूनच शेती विज्ञान विकसित झाले. प्रसिद्ध शेतीतज्ञ स्वामीनाथन यांच्या मते "शेतीची सुरुवात महिलांनी केली असे जगभर मानले जाते". चीनमध्ये त्यांच्या एका सणाला मुलीच्या डोक्यावर धान्य उगवले ली टोपली देऊन तिची पूजा केली जाते त्या विधीचे कारण हेच की शेती महिलांनी सुरू केली. पुरुष घराबाहेर पडले की महिलांकडून घरातील कामे उरकून सावल्या वेळेचा सदुपयोग म्हणून शेती सुरु झाली. महिलांनी सुरु केलेल्या या शेतीत महिलांची स्थिती जाणून घेण्याचा प्रयत्न या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून करण्यात आला आहे.

संशोधनाचे उद्देश

1. कृषी क्षेत्रातील महिलांचे योगदान जाणून घेणे.
2. कृषी क्षेत्रातील महिलांचे आजची स्थिती जाणून घेणे

गृहीत कृत्य

1. कृषी क्षेत्रातील महिलांचे योगदान हे मोठ्या प्रमाणात आहे.
2. कृषी क्षेत्रात आजही स्त्री-पुरुष असमानता दिसून येते.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी सामाजिक संशोधन पद्धतीचा वापर केला असून दुय्यम स्रोतांचा आधार घेतला आहे. त्यासाठी ग्रंथालयातील नियतकालिके, संदर्भ ग्रंथ, प्रमाणपत्र आणि इंटरनेट वरील काही महत्त्वाची संकेत स्थळे यांचा उपयोग करून दुय्यम स्रोतांचा आधार घेऊन तथ्य संकलन केले आहे.

कृषी क्षेत्र आणि महिलांचा सहभाग

आज रोजी शेती क्षेत्रात शेतकरी, उद्योजक, शेतमजूर अशा विविध अंगी भूमिका बजावणाऱ्या स्त्रियांची संख्या वाढत आहे. प्रत्येक क्षेत्रात आज महिला पुरुषांच्या बरोबरीने कार्यरत असून आपल्या कर्तुत्वाने त्यांनी विविध क्षेत्रात गगनभरारी घेतली आहे. शेती व्यवसायातही महिलांचे योगदान खूप मोठे आहे. भारत हा कृषिप्रधान देश असल्याने देशातील कमावत्या महिलांपैकी 80 टक्के महिलांना शेतीतून रोजगार मिळतो. जागतिक बँकेच्या उपलब्ध आकडेवारीनुसार भारताच्या सकल घरेलू उत्पादनात(GDP) केवळ 17.5 टक्के शेती उत्पादनाद्वारेच होत आहे. ग्रामीण भारतात राहणाऱ्या 1.1 अब्ज लोकांना जीवन जगण्याचा मार्ग शेती आहे. एन एस एस ओ च्या अहवालानुसार भारतातील 18 टक्के शेतकरी कुटुंबाचे प्रमुख महिला आहेत. 2011 च्या जनगणनेनुसार देशातील 65 टक्के महिला शेतीमध्ये गुंतलेल्या आहेत. अन्न व कृषी महामंडळाच्या आकडेवारीनुसार महिलांचे शेतीमध्ये 32% तर कृषीविषयक रोजगारांमध्ये 48% योगदान आहे. दुग्ध उत्पादन आणि पशुधन व्यवस्थापनात तब्बल 7.5कोटी महिला महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत.

भारतासह बहुसंख्य विकसनशील देशाच्या अर्थव्यवस्थेत ग्रामीण महिला सर्वात उत्पादक कार्यशक्ती म्हणून समोर येत आहेत. कृषी क्षेत्रातील महिलांची स्थिती सुधारण्यासाठी सुधारण्यासाठी आणि त्यांच्या सक्षमीकरणाच्या संधी वाढवण्यासाठी भारत सरकारने राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान (NRLM) चा एक उपघटक म्हणून महिला किसान सशक्तिकरण योजना(mksp) ची घोषणा केली. Mksp चे प्राथमिक उद्दिष्ट कृषी क्षेत्रात महिलांना त्यांचा सहभाग आणि उत्पादकता

वाढविण्यासाठी पद्धतशीरपणे गुंतवणूक करून सक्षम करणे तसेच ग्रामीण महिलांसाठी शेती आधारित उपजीविका निर्माण करणे आणि ती टिकवून ठेवणे हा होता. कार्यक्षम स्थानिक संसाधनांवर आधारित शेतीची स्थापना करून त्यामध्ये कृषी क्षेत्रातील महिला उत्पादन संसाधनावर अधिक नियंत्रण मिळवतात आणि समर्थन प्रणाली व्यवस्थापित करतात. या प्रकल्पात त्यांना सरकार आणि एजन्सी द्वारे प्रदान केलेल्या इनपुट आणि सेवांमध्ये अधिक चांगल्या प्रकारे प्रवेश मिळवण्यासाठी सक्षम करण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे कृषी क्षेत्रातील महिलांची उत्पादनक्षमता सुधारली की त्यांच्या कुटुंबासाठी आणि समाजासाठी अन्नसुरक्षा निर्माण होते. महिला किसान सशक्तिकरण योजनेअंतर्गत एकूण 84 प्रकल्प मंजूर झाले आहेत. तसेच 24 राज्यांतील 36 लाख महिला महिला शेतकरी सक्षमीकरण कार्यक्रमात सहभागी झाल्या आहेत.

केंद्रीय कृषी आणि शेतकरी कल्याण मंत्रालयाच्या कृषी आणि शेतकरी कल्याण संचालनालयाचे कृषी मधील स्त्री-पुरुष संसाधन राष्ट्रीय केंद्र (एनजीआयसीए) तसेच कृषी आणि शेतकरी कल्याण मंत्रालयाच्या अंतर्गत असलेली स्वायत्त संस्था राष्ट्रीय कृषी विस्तार व्यवस्थापन संस्था यांनी संयुक्तपणे 15 ऑक्टोबर 2022 रोजी 'महिला किसान दिवस' किंवा 'आंतरराष्ट्रीय ग्रामीण महिला दिन' साजरा केला.

भारत सरकारच्या ठरावाला 72 देशांनी समर्थन दिले आणि संयुक्त राष्ट्रांनी 2023 हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय भरड धान्य वर्ष म्हणून घोषित केले त्यामुळे यावर्षीच्या महिला किसान दिवसाची संकल्पना "भरडधान्य: महिलांचे सक्षमीकरण आणि पोषण सुरक्षा प्रदान करणे "अशी आहे. भारतीय भरडधान्य, धान्याच्या विविध पाककृती, मूल्यवर्धित उत्पादने जागतिक स्तरावर स्वीकारली जावीत यासाठी भारत सरकारने आंतरराष्ट्रीय भरड धान्य वर्ष 2023 हे जन चळवळ म्हणून साजरे करण्याचे निश्चित केले आहे.

आज भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या प्रमाणात निम्मी लोकसंख्या महिलांची आहे प्रत्येक क्षेत्रात महिला उत्तुंग भरारी घेत आहेत कोणतेही क्षेत्र असो स्त्रियांचे कर्तुत्व हे वाखाण्याजोगे आहे. शेती क्षेत्रातही अनेक महिलांनी असेच उत्तुंग कार्य केले आहेत अशा महिलांच्या कार्याचा परिचय करून घेणे आवश्यक आहे.

पद्मश्री राहीबाई पोपरे , लहरीबाई

महिला ह्या पारंपारिक शेती पद्धतीचा पुरस्कार करतात हरितक्रांतीनंतर रासायनिक खते आणि संकरित बियाणे यांचा वापर मोठ्या प्रमाणात सुरू झाला. त्यामुळे देशी वाण जवळजवळ नष्ट झालेले आहे. ग्रामीण भागातील महिलांनी संकरित वाणाचा धोका प्रथम ओळखला आणि त्याबाबत जागृतता दाखवत देशी वाण जतन करणे वाढवणे आणि वितरित करणे या कार्याची सुरुवात केली आणि पिकाच्या वाणाच्या जनुकीय पिढी तयार केल्या.नगर जिल्ह्यातील अतिशय दुर्गम भागातील आदिवासी महिला राहीबाई पोपरे यांनी आपली सीड बँक तयार केलेली आहे. त्यांच्या या देशी वाणाच्या बँकेत 53 पिकांची 114 वाण आहेत. आणि म्हणूनच त्यांना बीजमाता अशी ओळख प्राप्त झालेली आहे तसेच त्यांना त्यांच्या या कार्यासाठी पद्मश्री पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले आहे.

मध्यप्रदेश मधील 27 वर्षीय महिला लहरीबाई हिने मागील दहा वर्षात बाजरीच्या वाणांचा संग्रह केला.

सविता सुनील डकले फेसबुक वरून सात लाख जणांना शिकवली शेती :

बालपण शहरात गेल्यामुळे शेतीशी कधीच संबंध न आलेल्या सविता यांचा विवाह शेतकरी असलेल्या तरुणाशी झाला आणि सविता ह्या शेतीत काम करू लागल्या. नवखे पण, अडचणी, मस्करी अशा अनेक अडचणी असल्या तरी शेती करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या सर्व गोष्टी सविता जिद्दीने शिकल्या. शेतीमध्ये काम सुरू केल्यानंतर सविता यांना समजले की गेल्या कित्येक वर्षांपासून पारंपारिक पद्धतीने शेती केल्याने हे नुकसान होत आहे. या संकटावर मात करण्यासाठी त्यांनी वेळोवेळी माहिती घेऊन स्वत: शेतीमध्ये सुधारणा केल्या आणि त्यामुळे त्यांना शेतीत फायदा होत गेला. आपल्याला होत असलेल्या फायदा इतरांनाही व्हावा या विचाराने सविता यांनी फेसबुक वर "वुमन इन एग्रीकल्चर" हा ग्रुप तयार केला. या ग्रुपच्या माध्यमातून शेती विषयक प्रश्नांबाबत त्या शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन करतात. आज त्यांच्या या ग्रुपचे सात लाख 42 हजार सदस्य आहेत. महाराष्ट्रातील प्रत्येक शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचून ग्रामीण भागातील महिलांना सक्षम करण्यासाठी सविता डकले या आजही प्रयत्नशील आहेत.

गटशेतीची किमया

महिला या एकत्र येऊ शकत नाही या विचाराला फाटा देत बीड जिल्ह्यातील मुळुकवाडी गावातील बावीस महिलांनी एकत्रित येऊन त्यांच्या मालकीच्या वेगवेगळ्या ठिकाणच्या 27 एकर शेतीमध्ये पावणेतीनशे टन विषमुक्त म्हणजेच सेंद्रिय पद्धतीने कांदा लागवड केला. सर्वांनी मिळून मेहनत केल्यामुळे त्यांचा संपूर्ण खर्च वजा जाता त्यांना एकूण 42 लाख रुपयांचे निव्वळ उत्पन्न मिळाले. म्हणजेच एकरी विचार केला तर एक लाख तीस हजार रुपयांच्या आसपास या महिला गटाला उत्पन्नाचा लाभ झाला.

मोना कुशवाह - भाजीपाला पिकवणारी उच्चशिक्षित महिला शेतकरी

ISSN: 0974-0066

उत्तर प्रदेशातील इटावा जिल्ह्यातील अड्डाणवली गावातील रहिवासी उच्चशिक्षित महिला शेतकरी मोना कुशवाह हिने भाजीपाला पिकाची लागवड करून चांगले उत्पन्न कमावण्याची किमया साधली आहे. आज त्या ऑफ सीजन भाजीपाला उत्पादन करून वर्षाला चार लाख रुपयांहून अधिक नफा कमवत आहे. राष्ट्रीय उपजीविका अभियानाशी जोडल्या जाऊन त्यांनी आज पन्नास महिलांना रोजगार उपलब्ध करून दिला आहे.

मयुरी खैरे- मोत्याची शेती यशस्वी करणारी

पुण्यात फॅशन डिझाइनिंग मध्ये मास्टर्स केलेली मयुरी खैरे यांनी शेतीत काहीतरी नवीन प्रयोग करायचा म्हणून मध्य प्रदेशात मोत्याची शेती करायला सुरुवात केली आणि त्यात यशस्वी झाली.

अशा पद्धतीने सर्व थरातील महिला या शेती करीत आहेत. मत्स्य शेतीमध्ये महिलांचा वाटा हा 24% इतका आहे. जागतिक पातळीवर ते प्रमाण 21.4% इतके आहे. भारतात 2009 च्या पाहणीनुसार एकूण महिलांचा सहभाग अन्नधान्य उत्पादन क्षेत्रात काम करणाऱ्यांमध्ये 94 टक्के इतका होता तर १.४ टक्के महिला भाजीपाला उत्पादनासाठी कष्ट घेत होत्या. एकूण महिलांपैकी तीन पॉईंट चार टक्के महिला फळे आणि कडधान्य शेतीत कार्यरत होत्या. चहा कापूस तेलबिया इत्यादींच्या शेतांमध्ये जागतिक पातळीवर काम करणाऱ्या महिलांचे प्रमाण हे 45 टक्के पेक्षा जास्त आहे. उदाहरणार्थ गवार भेंडी वांगी अशा भाज्यांची तोडणी ही पूर्णपणे महिलांकडून होते. चहाची पाने तोडणी कॉफीच्या बिया गोळा करणे, तसेच तनखोरपणे रोपे लागवड, भाजीपाला लागवड, फुले फळे तोडणी पिकांची कापणी अशी सर्व कष्टाची कामे महिला करत असतात.

महिलांचे जास्त प्रमाण शेतीपूरक व्यवसायामध्ये आहे. कुकुट पालन हा महत्त्वाचा व्यवसाय खेड्यात बहुतांश घरात केला जातो. त्या कोंबड्यांचे पालन पोषण अंडी गोळा करणे आणि विक्री करणे हे संपूर्ण काम महिला करतात. मधुमक्षिका पालन हा दुसरा पूरक व्यवसाय म्हणून काही शेतकरी करतात. मासेमारी व रेशीम शेतीमध्ये ही महिला मोठ्या प्रमाणात काम करत आहेत. पशुपालन व्यवसायात जनावरांना खुराक देणे त्यांना पाणी पाजणे त्यांची स्वच्छता करणे दूध काढणे ही कामे महिलांकडून केली जातात. म्हणजेच शेती आणि शेती पूरक व्यवसायामध्ये महिलांचा सहभाग हा खूप मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतो.

कृषी क्षेत्रात महिलांची आजची स्थिती -

शेती क्षेत्र हे महिलांचे आहे मात्र तेथे महिला या आजही उपेक्षितच आहेत. विकसनशील देशांमध्ये शेतकी रोजगारात महिलांचा तब्बल 43 टक्क्यांचा वाटा आहे आणि तज्ज्ञांच्या मते मागच्या वीस वर्षात शेती हा प्रांत महिलांनी पदाक्रांत केला आहे. 2016 मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाच्या शेती आणि अन्नविषयक संस्थेने प्रसिद्ध केलेल्या अहवालात निरीक्षण नोंदवण्यात आले आहे की पुरुष शेतीच्या कामापासून दूर जात आहेत किंवा महिला शेती अंतर्गत विविध कामांमध्ये आपला सहभाग नोंदवत आहेत.

अन्न व शेती विषयक संस्थेच्या आर्थिक सामाजिक विकास विभागाचे धोरण अधिकारी लिबर स्लो कॉल यांच्या मते शेतीत महिला मोठी भूमिका बजावताना दिसत आहे आणि शेतातल्या रोजगारातही त्यांचा वाटा वाढत आहे. शेतीतला महिलांचा सहभाग वाढणे हे सकारात्मक आहे. परंतु यामुळे महिला सक्षमीकरण शक्य होईल का? हा प्रश्नच आहे कारण महिलांचे शेतीकडे वळण्याचे मुख्य कारण म्हणजे पुरुषांचा गावातून बाहेर पडणं आहे. शेती क्षेत्र हे ग्रामीण भागाच्या आणि देशाच्या आर्थिक विकासाचे मुख्य सूत्रधार आहे आणि त्याची किल्ली महिलांच्या हाती आहे. परंतु शेतीची आणि शेतीपूरक व्यवसायाची मालकी मात्र महिलांकडे नाही. महिलांची शेती क्षेत्रातील भूमिका ही कष्टकऱ्यांची आहे. निर्णय प्रक्रियेत त्यांना अपवादानेच स्थान मिळते त्यांच्या विचारांची दखल घेतली जात नाही. त्यांची भूमिका ही घेतलेल्या निर्णयांची अंमलबजावणी करण्यापुर्तीच आहे.

2011 च्या जनगणनेनुसार देशातील 65% स्त्रिया शेतीमध्ये गुंतलेल्या आहेत हेच प्रमाण पुरुषांसाठी 49 पॉईंट आठ टक्के एवढेच आहे परंतु आजही कृषी क्षेत्रात महिलांना दुय्यम स्थान आहे. पितृसत्ताक व्यवस्थेमध्ये महिला अनेकदा जमिनीवरील अधिकारापासून वंचित राहतात आणि ज्यांच्या नावावर सातबारा तो शेतकरी या नियमामुळे शेतीमध्ये एवढे कष्ट करूनही महिलांना शेतकरी म्हणून ओळख मिळत नाही. 2015 16 च्या कृषी गणनेनुसार राज्यातील भूधारक महिलांचे प्रमाण केवळ 15 टक्के आहे. शेतकरी म्हणून ओळख नसल्याने त्यांना योजना, प्रशिक्षण, कर्ज, निविदा इत्यादी गोष्टींचा देखील लाभ मिळू शकत नाही.

महिलांकडे शेत जमीन नाही यामुळे त्यांचे सक्षमीकरण व सर्वांगीण विकास यावर प्रभाव पडताना दिसतो. वास्तविक पुरुष जेव्हा बाहेर कामासाठी स्थलांतर करतो तेव्हा शेतीची सर्व जबाबदारी स्त्रियांकडे असते पण त्या जमिनीची मालकी तिच्याकडे नसते. कृषी व्यवसायाची दुसरी बाजू म्हणजे बहुतांश घराचे कार्य सरपण, जरा जनावरांना चारा जंगलातील वन उपज पिण्याचे पाणी यामध्ये महिलांची भूमिका मुख्य असते पण तिची ओळख पुरुषांना सहाय्यक मदतगार अशी असते. ती घराची मालक कधीच नसते हेच कारण आहे की या व्यवसायात 65 टक्के मेहनत करू नये कृषी संबंधी निर्णय, नियंत्रण आणि

शासनाकडून मिळणाऱ्या योजनांमधून महिला वंचित राहते.

"जमिनीची मालकी आणि व्यवस्थापनाचा अधिकार यातूनच सक्षमीकरण साध्य होते. त्यामुळे धोरणात्मक बदल ही सुरुवात असली तरी सामाजिक व्यवस्था बदलून महिलांच्या हाती जमिनीची मालकी, वारसा हक्क देण्याच्या दृष्टीने काम करणे गरजेचे आहे". असे मत दिना नजार यांनी व्यक्त केले आहे. शेतीच्या महिलाकरणामुळे स्त्री-पुरुष असमानता कमी होणार असली तरी त्याला वेळ लागणार आहे.

निष्कर्ष -

आज महिला शेतकऱ्यांना गरज आहे ती संस्थात्मक सुरक्षिततेची, संसाधनांवर अधिकार आणि त्यांच्या व्यवस्थापनातील निर्णय प्रक्रियेमध्ये सहभाग, शेती सुलभपणे करण्यासाठी निविदा, सिंचन आणि कर्ज यांचा पुरवठा, त्यांच्या मालाला बाजारपेठ, हमीभावाने त्यांच्या मालाची स्थानिक पातळीवर खरेदी, शाश्वत शेतीला प्रोत्साहन, स्थलांतर होऊ नये यासाठी गावात कामाची उपलब्धता या त्यांच्या प्रमुख गरजा आहेत. त्यांच्या या गरजा पूर्ण करून शेती क्षेत्रात त्यांच्यासाठी अनुकूल परिस्थिती निर्माण करणे गरजेचे आहे. व्यवस्थापक पातळीवर ठोस उपाययोजना करून अंमलबजावणी केल्याशिवाय आज असलेले शेतकरी महिलांचे चित्र बदलणार नाही. एकंदरीतच भारतातील महिलांची सामाजिक आर्थिक परिस्थिती बदलायची असेल तर आजच्या सामाजिक रचनेत महिला वर्गावर होणारे अन्याय कमी होऊन त्यांच्या अंगी असणाऱ्या विविध गुणांचा उपयोग आपल्या कौटुंबिक आणि राष्ट्राच्या विकासासाठी कसा करता येईल याकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे. यासाठी महिलांचे शिक्षण ,आरोग्य, सुपोषण ,सामाजिक सुरक्षा ,उत्पन्न, वडिलोपार्जित मालमत्तेतील हिस्सा अशा सर्वच बाबतीत सकारात्मक दृष्टिकोनातून पाहणे गरजेचे आहे यासाठी आवश्यकता आहे ती समाजाची मानसिकता बदलण्याची. ही मानसिकता जेव्हा बदलेल तेव्हाच भारत विकसित राष्ट्र म्हणून गणल्या जाईल.

संदर्भ -

1. कृषी अर्थशास्त्र डॉ. व्ही पी नारखेडे
2. मासिक -भूसंवर्धन , 24 मार्च 2023
3. कर्तव्य साधना, साधना साप्ताहिक, साधना प्रकाशन
4.https://www.mahayojanaa.in/2023/02/mahila-kisan-sashaktikaran-pariyojana-marathi.html
5.https://shetimarathi.com/irgik-farming-this-women-come-togather-and-taking-production-of-300-tonn-orgnic-onion/
6.https://divyamarathi.bhaskar.com/news/MAG-IFTM-alka-pingle-writes-about-women-farmers-5863655-NOR.html

83
January-June: 2023
Vol. 83, No.05

आज़ादी का
अमृत महोत्सव

UGC CARE JOURNAL
ISSN: 0974-0066

मध्य भारती

मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

मध्य भारती

(MADHYA BHARTI)

Humanities and Social Science Journal

ISSN No. 0974-0066

UGC CARE (Group I) Journal

(Volume 83, No. 05, January-June: 2023)

Editor in Chief

Prof. (Dr.) Ambikaadas Sharma

Editor

Prof. Bhawatosh Indrguru

Prof. Brijesh Srivastava

Dr. Aashutosh Mishra

Volume Editor

Dr. Chhabil Mehar

Dr. Harising Gaur University

Sagar (MP) – 470003

Email – madhyabharti2016@gmail.com

मध्य भारती (MADHYA BHARTI)

मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

अंक - 83, क्र. 05, जनवरी-जून:2023
ISSN: 0974-0066 (पूर्व-समीक्षित अर्धवार्षिक शोध-पत्रिका)
डॉ. हरिसिंग गौर विश्वविद्यालय, सागर
UGC CARE - Group I (Multidisciplinary Journal)
(Print Only)

प्रकाशित रचनाओं के अभिमत से प्रकाशक या संपादकों की सहमती अनिवार्य नहीं है तथा यहाँ प्रकाशित आलेखों की प्लेगारिजम (Plagiarism) संबंधी शुचिता की जिम्मेदारी लेखकों की है।

सम्पादकीय पत्र व्यवहार
मध्य भारती
डॉ. हरिसिंग गौर विश्वविद्यालय
सागर (म.प्र.)-470003
ई-मेल: madhyabharti2016@gmail.com

आवरण: डॉ. छबील मेहर

मुद्रण
अमन प्रिंटर्स
सागर - 470002

RAVALAPANI MASSACRE: HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL IMPLICATIONS IN THE NANDURBAR DISTRICT, MAHARASHTRA 190
Mr. Raju Zavrao Yashod

WOMEN'S EMPLOYMENT PROBLEMS IN INDIA AFTER INDEPENDENCE 195
Prashant Namdeo Ingole

वाचनसाहित्याच्या माध्यमातून स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांचे विविध क्षेत्रातील योगदानाची ओळख 199
प्रा. किशोर पढरीनाथ भोळे

स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांचे राजकीय योगदान 203
प्रा. आरजू शेख हमीद पिंजारी

स्वातंत्र्योत्तर काळातील औद्योगिक महिला श्रमिकांची सद्यस्थिती 208
डॉ. योगेश प्रल्हाद महाजन

स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप 212
प्रा. डॉ. सुनिता प्रमोद चौधरी

WOMEN WHO CONTRIBUTED TO CHANGE PSYCHOLOGY 215
Dr. Sunanda Waghmare

स्वातंत्र्योत्तर काळात क्रिडा क्षेत्रात महिला खेळाडूंचे योगदान 220
प्रा. डॉ. शाम दामू सोनवणे

स्वातंत्र्योत्तर भारतात महिलांची आर्थिक स्थिती 224
प्रा. डॉ. प्रशांत रा. बोबडे

चंद्रपूर जिल्ह्यातील आदिवासी महिला स्वयंसहाय्य बचत गट चालविण्यात स्वयंसहाय्य बचत गटातील महिलांना येणाऱ्या समस्यांचे अध्ययन 227
प्रा. पितांबर विठोबाजी पिसे, डॉ. संजय एस. कुंभारे

वाचनसाहित्याच्या माध्यमातून स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांचे विविध क्षेत्रातील योगदानाची ओळख

प्रा. किशोर पद्रीनाथ भोळे, ग्रंथपाल, धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचलित, लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव

प्रस्तावना :

आधुनिक भारत होण्यास एकोणीसवे शतक हे खुप महत्वपुर्ण मानले गेले. कारण या शतकापासुनच आधुनिकतेकडे वाटचाल होण्यास सुरवात झाली. स्वातंत्र्यपुर्व काळात सर्व घटक विशेषता महिलांना पुरुषांपेक्षा खुप जास्त हाल अपेष्टा सहन कराव्या लागल्या. पुर्वी महिलांना घर, चुल आणि मुल ही पारंपारिक संस्कृती जोपासतांना जे कष्ट होत होते त्यावर सुधारणा विकास होण्यासाठी सहसा पुढाकार घेत नसत. स्वातंत्र्यपुर्व काळात क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यासारख्या खंबीर महिलांनी पुढाकार घेऊन स्वत: समाजाशी झुंज देत स्त्री शिक्षणास सुरवात केली तेव्हा पासुन खरी महिला विकास होण्यास सुरवात झाली असे म्हणावयास हरकत नाही. स्वातंत्र्य लढ्यात महिलांनी मोठ्या प्रमाणात भाग घेतला होता. स्वातंत्र्योत्तर काळातही स्त्रियांचे योगदान सर्वच क्षेत्रात खुप महत्वपुर्ण आहे. या संशोधनात महाराष्ट्रातील आणि काही इतर राज्यातील कर्तृत्ववान महिलांचा उल्लेख केलेला आहे.

समाजात परिवर्तन होणे हा प्रत्येक समाज तसेच मानवाचा स्थायीभाव असतो, परीवर्तन या प्रवाहात समाजातील सामाजिक व्यवस्थेप्रमाणे मुल्ये विचारात बदल किंवा परिवर्तन होत असते. आज नागरी, ग्रामिण क्षेत्रात महिला अधिकारीणी बनून पुढे आल्या. शिक्षिका ते कलेक्टरपर्यंत, नगरसेविका ते पंतप्रधान, राष्ट्रपतीपर्यंत इ. विविध क्षेत्रात महिलांनी मानाच्या जागा आपल्या कुशलतेच्या स्वबळावर पटकावून सर्वच पदांवर महिला सक्षमतेने कार्यरत आहेत. शासकीय, राजकीय, शैक्षणिक इत्यादी क्षेत्रात ३० % जागा राखीव असल्यामुळे मिळालेल्या संधीचं सोनं करत कुटुंबाच्या अर्थार्जनासाठी त्या मदत करतच आहेत पण देशाच्या प्रगतीत व नवीन पिढी घडविण्यात त्यांच्यापुढे आदर्श ठेवण्यात कितीतरी महिला आपले कौशल्ये देशासाठी अर्पण करीत आहेत.

उद्देश : या संशोधन लेखनात मुख्य उद्देश

1) महिलांचे विविध क्षेत्रातील कार्य समजुन घेणे.
2) महिलांचे स्वातंत्र्योत्तर काळातील योगदानाची माहीती स्पष्ट करणे.

गृहीतकृत्य : सदर संशोधन लेखासाठी पुढिल गृहीतके नजरेसमोर ठेऊन संशोधन कार्य केले आहे.

1) स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय महिलांचे विविध क्षेत्रातील योगदान मोलाचे आहे.
2) भारतातील महिलांचे महिला विकास कार्याची प्रासंगिकता महत्वाची आहे.

संशोधन पध्दती : प्रस्तुत शोध लेखनासाठी ऐतिहासीक, सामाजिक संशोधन पध्दतीचा वापर केला असुन दुय्यम स्त्रोतांचा आधार घेतला आहे. त्यासाठी ग्रंथालयातील संशोधन प्रबंध, नियतकालिके, संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्र, इंटरनेट वरील काही महत्वाचे संकेत स्थळे या सारख्या दुय्यम स्त्रोतांचा आधार घेऊन तथ्य संकलन केले आहे.

विषय विवेचन : भारत देश असा आहे की जे विचार मनात आणले कि ते विचार प्रत्यक्षात आणण्यास प्रयत्न करुन कार्य पुर्णत्वास आणल्याशिवाय राहत नाहीत त्यामध्ये विशेष महिलांचा खुप मोठा वाटा आहे. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर महिलांचे व्यक्तिमत्व बदलले आहे. महिलांचे साहित्यीक, शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, कौटुंबिक, वैज्ञानिक, वैद्यकीय यासारख्या अनेक विविध क्षेत्रात महिलांनी उल्लेखनिय कार्य केलेली आहेत त्याविषयी या संशोधन लेखनात मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

१) कवयित्री कुसुमताई चौधरी : 'आपला आपण करू उध्दार' या ध्येयाने प्रेरीत होऊन १९८३ साली 'कुसुमताई चौधरी महिला कल्याणी ' हि संस्था स्थापन केली गेली त्या प्रा. स्नेहलता तथा कुसुमताई मधुकरराव चौधरी हे एक व्यक्तिमत्व होते, अत्यंत प्रेमळ, सोज्वळ तसेच ध्येयवादी व कृतीशील अशा व्यक्तिमत्वाचा ठसा ताईच्या सहवासात आलेल्या प्रत्येकाच्या मनावर आजही कायम आहे. तरुण पिढीवर शिक्षणाच्या माध्यमातून अधिकाधिक चांगले संस्कार घडावेत असा आग्रह धरणारी माता व शिक्षिका समाज पंचायतींच्या माध्यमातून जाती-जातीमधील भिंती तसेच हुंडा देण्या घेण्यासारख्या अनिष्ट रुढी नष्ट करण्यासाठी सतत प्रयत्नशील अशी कार्यकर्ती सामान्यजनांचे अध्यात्मिक जीवन समृध्द व्हावे अशी तळमळ बाळगणारी सर्वांची ताई "कुसुमताई" यांची अनेक हृद्य रुपे विसरू शकत नाहीत.

२) डॉ. राणी बंग (समाजसेविका) : आधुनिक वैद्यकीय व्यवसाय हा स्वातंत्र्यपुर्व काळातही होता पण तो शहरात ठराविक

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

व्यक्तिसाठी होता ग्रामिण गडचिरोलीसारख्या अति दुर्गम भागात वैद्यकिय सेवा हि राणी बंग यांनी सुरु केली. त्यांनी स्वताला आदिवासी भागात झोकुन दिले. भरतात हजारो मेडिकल महाविद्यालये आहेत त्यातुन अनेक डॉक्टर शिक्षन घेऊन तयार होतात पण दुर्गम भागात सेवा देत नाहीत तर राणी बंग यांनी हे कार्य सुरु केले. त्यांच्या या कामाचा प्रभाव महाराष्ट्र तसेच केंद्र सरकारच्या आरोग्य विषयकधोअरणांवर पदलेला आहे. यांच काम हे एखाद्या रुग्णालयापुरता मर्यादित न राहता, खेड्यापाड्यात, शहरात, देश परदेशात उपयुक्त ठरलय. अशा प्रकारे त्यांनी अनेकप्रकारच्या समाजसेवा केल्या. खेड्यापाड्यात जाऊन ग्रामिण भागातील लोकांचे जिवन सुधारले. आदिवासी भागात जाऊन आदिवासी स्त्रियांना स्त्रिरोग विषयी प्रशिक्षण दिले.त्यामुळे त्यांना अनेक ठिकाणी गौरविण्यात आले. हिंदि साहित्य संमेलनात त्यांना "प्रेरणापुज" हा पुरस्कार प्रदान केला.

३) मेधा पाटकर (नर्मदा बचाव) : नर्मदा बचाव आंदोलन म्हणजेमेधा पाटकर हे समीकरण सर्वांना उमगलेलं आहे. नर्मदा बचाव हि मोठ्या धरणाविरुद्ध असलेला संघर्ष गेल्या दोन वर्षापासुन् सुरु आहे. हा संघर्ष केवळ धरणामुळे सुपिक जमिन बुडतील, जंगल आणि पर्यावरणाचा नाश होणार नाही तर संघर्ष आहे प्रस्थापितांनी केलेल्या पिळवणकी विरुध्द, अन्याया विरुध्द, भ्रष्टाचार विरुध्द, विकासाच्या चुकिच्या धोरणाविरुध्द, समाजातील संसाधने, संधी व अधिकाराच्या विसम वाटणीच्या विरुध्द, धर्मांध शक्ति विरुध्द, इतरांना त्रास देऊन स्वार्थी नफा मिळविणारे लोकांविरुध्द, उपभोग घेणारे याच्या विरुध्द हा संघर्ष आहे. ही लढाई समतेसाठी, समन्वयासाठी देश घडविण्यासाठी आहे, देश वाचविण्यासाठी आहे. जात, धर्म, लिंग यांच्या पलिकडे माणुसकी जोपासण्यासाठी आहे. दिनदुबळे, निराधार, अज्ञानी, शोषित यांना आधार देण्यासाठी, त्यांना आत्मभान यावे म्हणुन त्यांचे हक्क त्यांना मिळवून देण्यासाठी हा संघर्ष आहे. सरदार सरोवराची उंची वाढवू नये, धरणामुळे विस्थापित झालेल्या लोकांचे पुनर्वसन व्हावे, जमिनीच्या बदल्यात जमीन चांगल्या प्रकारची मिळावी. शेतीला पुरक असावी, नुकसान भरपाई म्हणून मिळालेली रोख रक्कम हि योग्य प्रमाणात असावी, त्यात भ्रष्टाचार नसावा. अश्या अनेकम कारणांसाठी ज्यांची गाव, घरे, शेती, गुरे धरणाच्या पाण्याखाली गेली. नर्मादा सरोवर प्रकल्पाच्या आधीची धरणं तवा, बर्गी, मुक्ता, वर्ना या पुर्ण झालेल्या व महेश्वर, मान, गोई, वेद वगैरे धरणाचे काम सुरु झाल्यामुळे जी लाखो माणसं विस्थापित झालीत त्यांच अजुन पुनर्वसन झालेले नाही. त्या कारणासाठी शासनाशी हा संघर्ष मेधा पाटकर आणि त्यांचे सहकारी "नर्मदा बचाव आंदोलन" या नावाने करत आहे.

४) मा. महामहीम राष्ट्रपती सौ. प्रतिभाताई पाटील : भारताच्या पहिल्या महिला राष्ट्रपती महामहिम प्रतिभाताई पाटील हा सर्वोत्कृष्ट बहुमान आहे. हि सर्वात गर्वाची बाब आहे. या जळगाव जिल्ह्यातील छोट्याश्या नाडगाव सारख्या खेड्यातून आलेल्या आहेत. त्यांना वयाच्या २८ व्या वर्षी १९६२ मध्ये विधानसभेचे सदस्यत्व मिळाले होते. राज्याच्या विकासासाठी अनेक योजना राबविल्या. १९७२ ला समाजकल्याण विभागाच्या कॅबिनेट मंत्री बनल्या. समाजकल्याण मंत्री म्हणुन त्यांनी महिलांसाठी स्वतंत्र आर्थिक महामंडळाची स्थापना करुन मोलाची कामगिरी केली. आणिबाणीच्या काळात त्या आरोग्य मंत्री होत्या. त्या काळात राजकिय प्रवास करत विरोधी पक्षनेत्या, राज्यसभेच्या उपाध्यक्षा व लोकसभेच्या सदस्या असा होत राहिला. काही काळ त्या महाराष्ट्र प्रदेश कांग्रेसच्या अध्यक्षा होत्या. २००४ मध्ये प्रतिभाताई या राजस्थानच्या पहिल्या महिला राज्यपाल झाल्या. त्यावेळी राजस्थानच्या मुख्यमंत्री आणि विधान सभेच्या अध्यक्षपदी महिलाच होत्या हा योगायोग होता. प्रतिभाताई यांची कारकिर्द राजकीय असली तरी शेतीतही त्यांनी उल्लेखनीय कार्य केले आहे. कृषीप्रदान असलेल्या भारत देशात महिलांचा अधिकाधिक सहभाग वाढविण्यासाठी त्यांची धडपड होती. शेतकरीना जागतिकरणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी प्रयत्न केले. त्यातूनच त्यांनी दुर्गापूर अमरावती येथे श्रमसाधना ट्रष्ट अंतर्गत १९९५ मध्ये साधना कृषी विज्ञान केंद्राची स्थापना केली.

२५ जुलै २००७ रोजी भारत देशाच्या बाराव्या राष्ट्रपती म्हणून संसदेच्या ऐतिहासिक सेंट्रल हॉल मध्ये शपथ घेतली. स्वतंत्र भारताच्या ६० वर्षाच्या इतिहासात महामहिम प्रतिभा पाटील यांच्या रुपाने प्रथमच एका महिलेला राष्ट्रपतीपदाचा सन्मान मिळाला. राष्ट्रपती बनल्यानंतर प्रतिभाताई यांनी देश विदेशात विकासात्मक दौरे करुन विकास कामांना प्राधान्य देऊन उत्कृष्ट कार्य केले.

५) गौरादेवी : गौरादेवी या कार्यकर्तीने स्त्रीयांमध्ये जागृती केली. त्यांना अनेक महिला सामाजिक कार्यकर्त्यांनी मदत केली. १९९२ मध्ये आंध्र प्रदेशात " मद्यपान विरोधी चळवळ" सुरु झाल्ति त्याला अनेक राज्यांमध्ये चांगला प्रतिसाद मिळाला. घरान कर्ता पुरुष जर व्यसनाधिनतेमुळे मरण पावला, तर त्याच्या मागे अवघे घर संसार उघड्यावर येतो त्याला व्यसनाधिनतेला आळा घालण्याच्या उद्देशाने "मद्यपान विरोधी चळवळ" सुरु केली.

६) डॉ. फुलरेणू गुहा : संयुक्त राष्ट्र या संघटनेने १९७५ हे आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणुन घोषीत केले होते. शांतता, विकास आणि स्त्री पुरुष समानता ही या क्रमाची त्रिसुत्री होती. भारत सरकारने १९७५ मध्ये डॉ. फुलरेणू गुहा यांच्या अध्यक्षतेखाली महिला आयोगाची स्थापना केली. स्त्रीयांचे सामाजिक स्थान, त्यांचा दर्जा, स्त्रीयांच्या संदर्भातील घटनात्मक तरतुदींचे

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

परिणाम तसेच स्त्रीयांचे शिक्षण व त्याची टक्केवारी, शिक्षणामुळे झालेला विकास, नोकरी करणारी स्त्रीच्या समस्या, महिलांच्या रोजगारासंदर्भातील वर्तमान स्थिती, पुरुषांच्या तुलनेत स्त्री-पुरुष प्रमाण, जन्म मृत्यु दर, स्त्रियांच्या भुमिका अशा सर्वकष मुद्द्यांच्या आधारे पाहणी करुन महाराष्ट्रात १९७५ मध्ये स्त्रीमुक्ती संघर्ष समितीच्या वतीने स्त्रियांसाठी राज्यव्यापी परिषद झाली या परिषदेत सर्व प्रकारच्या क्षेत्रातील महिलांचा सहभाग होता.

७) कल्पना चावला : हरियाणातील कर्नालमध्ये जन्माला आलेली कल्पना बालपणापासुन्च अंतराळवीर बनण्याचे स्वप्न रंगवित होती. तिचा आदर्श होती पहिली महिला पोलिस कमिशनर किरन बेदी, साहस, जिद्द, बुध्दिमत्ता आणि जिवनाकडे बघण्याचा मानवतावादी दृष्टीकोन यांचा सुरेख संगमकल्पनाच्या ठायी होता. तिच्या कुटूंबातील व्यक्ति, नातेवाईक यांनी तिला तिच्या स्वप्नपूर्तीसाठी तिला आवश्यक ते सहकार्य केले, त्यातूनच तिने आर्थिक पाठबळ नसतांनाही कल्पना नासामध्ये शिक्षणासाठी दाखल झाली आणि अंतराळ कार्यक्रमात स्थान पटकावले. १९९७ साली कल्पनाने अंतरिक्ष पेअवासातली पहिली झेप घेतली तेव्हा झालेल्या विश्वरुपदर्शनाने तिला नवी दृष्टी प्राप्त झाली. पृथ्वीची अनेक रुपे तिने न्याहाळली. ९० मिनीटात पृथ्वी प्रदक्षिणा करून आपणच सजिव सृष्टी आहोत त्यामुळे आपले वर्चस्व पणाला लावून या पृथ्वीचे जतन करणे हेच आपले काम आहे. पृथ्वीचा नाश करण्याची कल्पनाही तिच्या मनात घर करून बसली. युध्दखोरीच्या वातावरणात आणि त्या युध्दखोरीचे नेतृत्व अमेरिकेच्या हाती असतांना कल्पनाने युध्द विरहीत, अस्त्रविरहीत पृथ्विचे आणि जीवसृष्टीचे संवर्धनाचे मनोगत स्पष्टपणे मांडले आहे. यातच तिचा निग्रह आणि वैचारिक उंची दिसून येते. पहिल्या अंतरिक्ष भ्रमणातही कल्पना आणखी काही शिकली,त्यावेळी तिच्या कडुन्ज्या काही चुका झाल्या त्याच्या अतिशय खडतर तपासणीलातिला तोंड द्यावे लागले होते. पण पतिने साथ दिल्यामुळे ती त्यातासून दुखातून बाहेर पडली आणि तिचे अंतराळ संशोधन सुरु राहिले. या दुसरी दुदैवी ठरलेल्या अंतरिक्ष प्रवासाचे नेतृत्व करण्याची संधी कल्पनाला मिळालीऽशा प्रकारच्या साहसामध्ये, संशोधनामध्ये गुणवत्ता असेल तर लिंगसापेक्ष पुर्वग्रह कसे गळून पडतात्याचे हे उत्तम उदाहरण आहे कल्पना आज अवघ्या जगाचे प्रेरणास्थान आहे.

८) निलिमा मिश्रा : महाराष्ट्रातील अनेक कर्तृत्ववान महिलांपैकी एक निलिमा मिश्रा आहेत. त्या बहादरपूर (पारोळा जि.जळगाव) येथील आहेत. या लहान गावातून ग्रामस्थांसमोर स्वयंपूर्णता आणि ग्रामविकासाचा नवा आदर्श निर्मान करण्यात त्या यशस्वी ठरल्या. त्यांची किर्ती सातासमुद्रापार पोहोचली त्यांच्यासाठी २०११ मध्ये फिलिपिन्समधील जगभर प्रतिष्ठेचा 'रेमन मॅगसेसे' तर भारत सरकारचा 'पद्मश्री' सन्मान मिळाला आहे. त्यांनी आर्थिक दृष्ट्या सक्षम करूनस्वबळावर ग्रामस्थांना ग्रामविकास साधण्याचा ध्यास घेतेला.सन २००० मध्ये ' भगिनी निवेदिता ग्रामिण विज्ञान निकेतन' या संस्थेची स्थापना केली. बचत गटाची स्थापना करून स्वयंरोजगार मिळवून दिला. त्याच्या माध्यमातून बालशिक्षण, अन्नपदार्थ विक्री, शिवण मशीन केंद्र, महिला व्यापारी संघटना असे उपक्रम सुरु केले. महिलांच्या कलाकुसर आणि कल्पकतेचा वाव देणारा विविधरंगी गोधड्यांचा उपक्रम तर भारताबाहेर पोहोचला. २०० गावात १८ हजारावर महिलांना अर्थार्जनाचे साधन लाभले आहे ही किमया निलिमाताईंच्या दुरदृष्टीमुळेच साध्य झाले.

९) मीरा बोरवणकर : मीरा बोरवणकर म्हटलं की एक कर्तव्य दक्ष अधिकारी नजरेसमोर येतात. मुंबई क्राईम ब्रांचच्या १५० वर्षाच्या कारकिर्दीत इतिहासात प्रथमच एक महिला आयुक्त या विभागात हजर झाली, ती म्हणजे मीरा बोरवणकर होय.त्यांचे वडिल BSF मध्ये अधिकारी होते. आय.पी.एस. अधिकारी मीरा बोरवणकर यांनी मुंबईच्या पोलीस उपायुक्त पदाची जबाबदारी (१९८७-९१) अत्यंत कणखरपणे निभावली. औरंगाबाद त्यानंतर सातारा येथे जिल्हा पोलिस अधिक्षक म्हणून कार्यभार सांभाळला. त्यानंतर सी.बी. आय.च्या आर्थिक गुन्हे विभाग, लाचलुचपत प्रतिबंध विभाग दिल्ली येथे D.O.G. म्हणून कार्यरत होत्या. त्या अत्यंत सक्षम, करारी, कर्तव्यदक्ष आणि कडक शिस्तिच्या अधिकारी म्हणून ओळखल्या जातात.

१०) सिधुताई सपकाळ : सिधुताई सपकाळ म्हणजे एक खंबीर नेतृत्व. सिंधुताई धनगर समाजात जन्मलेल्या असुन स्वत: शिकलेल्या नाही. परंतु त्यांनी डॉक्टर, इंजिनिअर,वकिल, शिक्षक असे सुशिक्षित बनवले आहेत. कोणी स्वप्नात सुध्दा विचार केले नसेल असे भयानक दुखी जीवीतकार्य ताईनी हाती घेतले आहे.भयानक दारिद्री, पतिकडून होणारी रोजची मारहाण, त्याने केलेला परित्याग, गरोदरपणा, निराश्रीत अवस्था अशा स्थितीत त्यांनी सामाजिक कार्य केले आहे. त्या अनाथांची आई म्हणून ओलखल्या जाणारी अनाथ मुला मुलींची संगोपनाच्या कार्यासाठी ओळखणारी समाजसेविका आणि सामाजिक चळवळीत सक्रिय भाग घेणारी महिला म्हणून परिचीत आहेत.

यासारख्या अनेक कर्तबगार महिला भारत देशामध्ये आहेत की त्यांनी उल्लेखनीय कामगिरी केलेली आहे. सदर संशोधन लेखनात सर्वांचा उल्लेख करणे शक्य नसल्याने काही ठराविक महिलांचे कार्ये आणि योगदान मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

सारांश :

भारतात स्वातंत्र्यकाळापुर्वी महिलांनी घेतलेल्या कार्याचा आढावा घेतला तर त्या काळातही महिलांनी निरनिराळ्या कार्यात सहभाग घेतलेलादिसून येतो. परंतु स्वातंत्र्यानंतर महिलांच्या हकासाठी, समतेसाठी अनेक महिलांनी यात कल्पना चावला, इंदिरा गांधी, मेधा पाटकर, राणी बंग, मिरा बोरवणकर, लता मंगेशकर, निलिमा मिश्रा, सिंधुताई सपकाळ यासारख्या अनेक भारतीय सुपुत्रींनी विविध क्षेत्रात म्हणजेच शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, आंदोलने, राजकिय, वैद्यकिय, साहित्य, वैज्ञानिक, तंत्रज्ञान यासारख्या विविध क्षेत्रात उल्लेखनीय योगदान भारत देशाच्या विकासात योगदान दिलेले आहे. त्यातूनच प्रगती घडवून आणण्याचा सतत प्रयत्न झालेला दिसतो.

संदर्भ ग्रंथ सुची :

1) Role of Social Reformers in Nation Building, Prashant Publications Jalgaon, Feb.2019.
2) कर्वे स्वाती (संपादक), स्त्री विकासाच्या पाऊलखुणा, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, व्दितीय आवृत्ती, २००७.
3) कुलकर्णी सुहास (संपादक), खरे खुरे आयडॉल्स, समकालीन प्रकाशन पुणे, दुसरी आवृत्ती २००६.
4) चौगुले व्हि. बी., महाराष्ट्रातील कर्तृत्ववान स्त्रिया, अथर्व पब्लिकेशन्स जळगाव, प्रथमावृत्ती २०१४.
5) ढेरे अरुणा, आधुनिक स्त्री-कर्तृत्वाचा आलेख, मार्च २०१७.
6) देशाच्या प्रगतीत विविध क्षेत्रातील महिलांचे मौलिक योगदान.
7) रुपवते स्नेहजा, कुसुमताई चौधरी स्मृती पुरस्कार सोहळ्याच्या निमित्ताने...., स्त्री मुक्ती संघटनेचे नियतकालिक प्रेरक ललकारी, संपादक शारदा साठे, सप्टेंबर २००३.
8) विश्वमानसातील कल्पना नावाची तारा, संपादक शारदा साठे, संपादकीय, स्त्री मुक्ती संघटनेचे नियतकालिक प्रेरक ललकारी, फेब्रुवारी २००३.
9) शहा लीला, नर्मदेच्या क्षितिजापार, सुमेरु प्रकाशन डोंबिवली, पहिली आवृत्ती २००६.
10) साखरे सीमा, भरारी, चवथी जागतिक महिला परिषद, बिजिंग, १९९५.

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

• वर्ष : ९० • डिसेंबर २०२२ • पुरवणी विशेषांक १३

75

आज़ादी का
अमृत महोत्सव

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

Scanned with CamScanner

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

|| संशोधक ||

पुरवणी अंक १३ – डिसेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

• शके १९४४ • वर्ष : ९० • पुरवणी अंक : १३

संपादक मंडळ

• प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे • प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा • प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

✱ प्रकाशक ✱

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

Scanned with CamScanner

५८. लोकहितवादींचे राष्ट्रवादविषयक विचार
- डॉ. अंबादास ओंकार बाकरे ---------- २७१

५९. भारतातील बालकामगारांच्या समस्या व उपाय योजना
- प्रो. डॉ. आर. जी. रसाळ, प्रा. शैलेश संजय नळे ---------- २७८

६०. 'बारोमास' शेतकऱ्यांच्या जीवनाचे कटुसत्य मांडणारी कादंबरी
- डॉ. छोटू डी. पुरी ---------- २८०

६१. राजकीय पत्रकारिते समोरील आव्हाने: दृष्टिक्षेप
- प्रा. लक्ष्मण मारोती घोटेकर ---------- २८४

६२. भारतीय आरमाराचे जनक छत्रपती शिवाजी महाराज
- लेफ्ट. डॉ.पावडे खोब्राजी वामनराव ---------- २८९

६३. भारतातील स्त्रीवादी चळवळीची वर्तमान परिस्थिती
- प्रा.डॉ.मंगला कडवे ---------- २९२

६४. साहित्यातून दिसणारे कृषिजीवन (शिवराम कारंत यांच्या 'अशी धरतीची माया' या कादंबरीच्या अनुषंगाने)
- प्रा. डॉ. शर्मिला घाटगे ---------- २९५

६५. कान्होजी आंग्रे व सिद्दीच्या इ.स. १७१५ च्या तहात बाळाजी विश्वनाथाची भूमिका
- प्रा. डॉ. सुरेश. स. माळशिखरे, श्री. विजय सुखदेवराव निमजे ---------- २९८

६६. भंडारा जिल्हयातील कोसा उदयोगधंदयातील शेतकरी वर्गाच्या उभारणी व विकासात शासकीय योजनांची भुमिका
- डॉ.गोकुला भालेराव, डॉ.माधुरी खोब्रागडे ---------- ३००

६७. मानवी हस्तक्षेपामुळे नैसर्गिक संसाधनांचा होणारा ऱ्हास (जमीन, हवा व पाणी)
- डॉ. भारती प्रमोद गायकवाड ---------- ३०८

६८. भारतीय समाजसुधारक म. जोतीराव फुले
- प्रा.डॉ. कांबळे शिवाजी ईरबा ---------- ३११

६९. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील हेरवाडच्या स्वातंत्र्यसैनिकांचे योगदान : स्थानिक इतिहासाच्या परिप्रेक्ष्यातून केलेला एक चिकित्सक अभ्यास.
- डॉ. दिपक वामनराव सुर्यवंशी ---------- ३१४

७०. भारतातील उच्च शिक्षणामधील आधुनिक विचार प्रवाह, आव्हाने आणि त्यावरील उपाययोजना
- डॉ. आनंद ज्ञानेश्वर शिंदे ---------- ३१७

७१. स्थलांतर – हालचाल आणि घुसळता भारत – नवीन पुरावा
- डॉ. हरी साधू वाघमारे ---------- ३२०

Scanned with CamScanner

मानवी हस्तक्षेपामुळे नैसर्गिक संसाधनांचा होणारा ऱ्हास
(जमीन, हवा व पाणी)

डॉ. भारती प्रमोद गायकवाड
सहा. प्राध्यापक
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव
Email- bharatigaikwad10774@gmail.com

गोषवारा (Abstract):

मानव व निसर्ग परस्पर पूरक असून निसर्ग मानवाला अनेक संधी प्राप्त करून देतो. या संधीचा फायदा मानवाने पर्यावरणाच्या चौकटीत राहूनच घ्यावा. मानवाच्या अतिरेकी हस्तक्षेपामुळे आणि मानवाच्या अविचारी वागण्यामुळे नैसर्गिक संसाधनांचा ऱ्हास होत आहे.

गोड्या पाण्याच्या सर्वाधिक साठा हा जमिनीखाली भूजल स्वरूपात असतो. ते पाणी दगडांच्या पोकळीतील कपारीतून वाहते आणि त्याचा साठा होतो. पाणी नैसर्गिक संसाधन परिसंस्थेमध्ये एका विशिष्ट स्थितीत आढळते. त्याला आपण भूजल म्हणतो. यामधून हातपंप, बोअर वेल्स, विहिरी मध्ये पाणी उपलब्ध होते पण त्याचा अतिरेक झाल्याने भूजल कमी होत आहे. भरमसाठ बांधकामामुळे बोअरवेल्सचे प्रमाण जास्त झाल्याने पाणीसाठा दिवसेंदिवस कमी होत आहे. पाण्याच्या खालावत चाललेल्या पातळी बरोबरच पाण्याची गुणवत्तासुद्धा खराब होत चालली आहे.

प्राणवायू हवेतील मुख्य घटक आहे, त्याच्या शिवाय मानव एक क्षणदेखील जीवंत राहू शकत नाही. कोविडच्या काळात ऑक्सिजनची आपणास किंमत समजली आहे. हवेत प्राणवायूचे प्रमाण २१% असते, ते जर १०% पेक्षा कमी झाले तर सजीव सृष्टीवर विपरीत परिणाम होईल.

अशा रितीने नैसर्गिक संसाधनांचा होणारा ऱ्हास थांबविण्यासाठी शासनाने २०२२ पर्यंत राज्यातील प्रदूषित शहरातील हवेची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी विविध प्रकल्प राबविले पाहिजे. मानवाला जिवंत राहण्यासाठी सकस आहारासोबतच प्राणवायूची तसेच शुद्ध पाण्याची देखील आवश्यकता असते. आज देशात पाण्याची समस्या गंभीर स्वरूप धारण करत चालली आहे. शासनाने गंभीरतेने लक्ष देणे गरजेचे आहे. पाण्याची बचत, त्याचा काटकसरीने वापर प्रत्येकाने अंगीकारणे अत्यंत आवश्यक आहे. पाणी अडवा, पाणी जिरवा या उपक्रमाची प्रत्येकाला जाणिव असणे आवश्यक आहे.

प्रस्तावना (Indtroduction):

निसर्गातील संसाधनांचा वापर फार पूर्वीपासून केला जात आहे. प्राचीन काळी नैसर्गिक संसाधने विपुल प्रमाणात उपलब्ध होती, मात्र लोकसंख्या कमी असल्यामुळे संसाधनांचा वापर फार कमी होत होता. वाढत्या लोकसंख्येबरोबरच नैसर्गिक संसाधनांचा वापर वाढत गेला. सुमारे १०० वर्षांपूर्वी जैन मुनी बुद्धीसागर यांनी म्हटले होते, "एक दिवस पाणी दुकानात विकायला असेल" आज ते खरंच होत आहे. देशातील अर्ध्या घरांपर्यंत पिण्याचे पाणी पोहोचलेले नाही. प्रत्येक घरापर्यंत पिण्याच पाणी पोहोचावे यासाठी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी जलजिवन अभियान सुरू केले आहे.

पर्यावरण ही निसर्गाची एक देणगी आहे. पर्यावरणातील सजीव, निर्जिव, पाणी, हवा, जमीन या सर्व घटकांमध्ये एक क्रमबद्ध व व्यवस्थित संघटन आहे. मानव हा स्वत: पर्यावरणाचा एक महत्वाचा घटक आहे. मानवाच्या गरजा अनंत असल्यामुळे त्या भागविण्यासाठी निसर्गातील संसाधनांचा अतिरेकी वापर करीत आहे. प्रत्येक जण शेतीचे रूपांतर एन.ए. प्लॉटस् मध्ये करून घर बांधत आहेत. भूगर्भात बोअरींग करून जमीनीची दिवसेंदिवस जलपातळी कमी होत आहे. मानव शेकडो मिटर खोली वरून पाणी उपसत आहे. पर्जन्यमान घटत आहे. जमिनींवर जलसाठे कमी होऊन उपलब्ध जलसाठ्यांचे प्रमाण कमी होत आहे. पाण्यासोबतच घर बांधण्यासाठी खूप मोठ्या प्रमाणात वाळू लागते आणि त्यामुळे नदीपात्रातून रेतीचा भरमसाठ उपसा होऊन, नदीचे खोलीकरण होऊन प्रवाह बदलत आहेत. त्याचबरोबर वाढत्या लोकसंख्येमुळे शेतातील अन्न-धान्याची गरज भागविण्यासाठी उत्पन्नात वाढ व्हावी म्हणून शेतात विविध रासायनिक खतांचा, किटकनाशकांचा वापर वाढला म्हणून त्याचा परिणाम जमिनीवर होऊन उत्पादन क्षमता घटली आहे. तसेच पिकांवर फवारल्या जाणाऱ्या रासायनिक व किटकनाशकांमधील अविघटनशील द्रव्यांचा अन्न साखळीत प्रवेश होऊन आरोग्य विषयक गंभीर आजार निर्माण होऊ लागले आहे. अशा रितीने मानवाच्या वाढत्या हस्तक्षेपामुळे नैसर्गिक

Scanned with CamScanner

संसाधनांचा ऱ्हास होत चालला आहे. तसेच रस्ते बांधकामामुळे रस्त्यांच्या दुतर्फा असलेली झाडे कापली जात आहे. त्यामुळे प्राणवायुची कमतरता भासून लोकांना श्वसनाचा त्रास होत आहे.

निबंधलेखनातील मध्यवर्ती कल्पना (Theme or Idea) :

'Environ' या फ्रेंच शब्दापासून इंग्रजीत 'Environment' हा शब्द प्रचलित झाला आहे. 'Environ' या शब्दाचा अर्थ to surround असा होतो. मराठीतील पर्यावरण हा शब्द 'परी+आवरण' हे दोन शब्द मिळून तयार झाला आहे. पर्यावरण म्हणजे सभोवतालची परिस्थिती.

जमिनीचा होणारा ऱ्हास :

भूकंप, ज्वालामुखी, त्सुनामी, पूर, दुष्काळ, भूस्खलन यामुळे नैसर्गिक संसाधनांचा मोठ्या प्रमाणावर ऱ्हास होताना दिसून येतो. नुकताच इंडोनेशियाच्या जावा बेटाला भुकंपाचा ५.६ रिक्टर स्केल तीव्रतेचा धक्का बसला यात किमान १६२ जण ठार झाले, ७००हून अधिक जखमी झाले तर डझनभर इमारतींचे नुकसान झाले. भूकंपामुळे जमिनीचा खूप मोठ्या प्रमाणावर ऱ्हास होतो. पुराच्या पाण्यामुळे जमिनीचा वरचा थर वाहून जातो, जमिनीची धूप होते.

हवा / वायु प्रदुषण :

मानव, सजीवसृष्टी, बनस्पती, मालमत्ता किंवा पर्यावरणास हानी पोहोचवणारा वातावरणातील कोणताही घन, द्रव, वायुरूप घटक (ध्वनीसह) म्हणजे हवेचा प्रदुषक होय. प्रदुषण म्हणजे पर्यावरणाचे बिघडलेले आरोग्य किंवा सजीवसृष्टी धोक्यात येईल असे पर्यावरणातील बदल किंवा पर्यावरणात झालेला असमतोल होय. वाहनांचे धुर, किटकनाशक कारखाने, धुळीची वादळे, इंधन ज्वलन, दळणवळण, उर्जानिर्मिती, उद्योगधंदे, जंगलातील आग इत्यादींमुळे वायू प्रदूषणाचे प्रमाण वाढून हवेची गुणवत्ता दिवसें-दिवस कमी होत चालली आहे. चांगल्या गुणवत्तेची हवा मिळत नाही. दिल्ली येथे वायूप्रदूषणाची पातळी प्रचंड वाढल्याने दिल्लीच्या लोकांना श्वास घेणे कठीण झाले आहे. हवेची गुणवत्ता सरासरी ०-५० इतकी असते पण दिल्ली येथील हवेची गुणवत्ता ५०० वर पोहोचली आहे. त्यामुळे तेथील परिस्थिती गंभीर बनली आहे. ज्याप्रमाणे कोविड-१९ ने साऱ्या जगाला त्रस्त केले, त्याचप्रमाणे ३ डिसेंबर १९८४ ही रात्र भोपाळ वासियांच्या आयुष्यातील ऋभिषण रात्रऋ समजली गेली, ती निव्वळ मानवाच्या हलगर्जीपणामुळे. त्याचे परिणाम लोक विसले नाहीत. युनियन कार्बाईड फॅक्टरीमधील MIC (Methyl Isocyanides) या अतिशय घातक वायूची गळती अपुऱ्या संरक्षण व्यवस्थेमुळे झाली. MIC या विषारी वायूपासून भोपाळच्या फॅक्टरीमध्ये किटकनाशकांची निर्मिती केली जात होती. हा गॅस किंवा वायू जमिनीखालील भूमिगत टाक्यांमध्ये साठविला जातो. परंतु त्या रात्री या टाक्यांमधून गॅसची जवळजवळ ४० मिनिटे गळती झाली. हा वायू क्षणातच जुन्या भोपाळमधील दाट लोकवस्तीत पसरला. अनेक जणांना झोपेतच मृत्यू आला. अर्भक, बालके, गरोदर महिला, वृद्ध असे वेगवेगळ्या आजाराने पिडीत झाली. ४०० अर्भक जन्मानंतर काही तासातच मरण पावले. येथील पाणी, हवा, माती सर्व घटक प्रदूषित झाले. २५०० मृत्युमुखी पडले, ४०,००० जखमी झाले, डोळे, फुफ्फुस, मुत्रपिंड, चयापचय इ. वर परिणाम झाला. कॅनडामधील अर्थतज्ञांनी हवेतील प्रदूषण आणि लोकांचा आनंद यातील संबंध International of Green Economics या नियतकालिकांमध्ये प्रसिद्ध केला. या निष्कर्षांतर्गत हवेतील प्रदूषण वाढल्याने माणसे लवकर दुःखी होतात, हवा प्रदूषणामुळे फुफ्फुसाचा कर्करोग होतो, तसेच वाहतुकीच्या साधनांमधून बाहेर पडणाऱ्या धुरामुळे कार्बन मोनोऑक्साईडच्या प्रदूषणामुळे त्याचा परिणाम होऊन ऑक्सिजन वहन क्षमता कमी होते. वातावरणातील हायड्रोकार्बन ने कॅन्सर सारखे घातक विकास होतात.

पाणी :

पाण्याचे प्राकृतिक, रासायनिक, जीवशास्त्रीय गुणधर्म बदलून ते हानीकारक होण्याच्या क्रियेला जलप्रदूषण म्हणतात. जलप्रदूषणाचा सर्वात मोठा कारणीभूत घटक म्हणजे सांडपाणी होय. शेतीमध्ये, खते आणि किटकनाशके अधिक प्रमाणात वापरली जातात. पूर व पावसाचे पाणी यामुळे जमिनीतील प्रदूषके जलसाठ्यात मिसळतात. नैसर्गिकरित्या घडून येणारे वादळवारे यामुळे जमिनीवरील धुळ, कचरा, प्रदुषके इ. जलसाठ्यात मिसळले जातात यामुळे मोठ्या प्रमाणात पाण्याचा ऱ्हास होताना दिसून येत आहे.

पाण्याच्या प्रदूषणामुळे मानवी जीवनावर हाणारा परिणाम :

१) अर्सेनिक युक्त प्रदूषित पाण्याच्या सेवनाने ब्लॅक-फूट रोग होतो.

२) कॅडमियम या विषारी पदार्थामुळे प्रदूषित पाण्याच्या सेवनाने जापानमध्ये ईटाइ-ईटाइ नावाचा रोग तेथील लोकांना झाला होता.

३) नायट्रेटस्युक्त पाणी प्यायल्यास ब्लूबेरी सिंड्रोम हा रोग होतो.

४) प्रदूषित पाण्याच्या सेवनाने पोटाचे विकास कॉलरा, काविळ होतो.

Scanned with CamScanner

निष्कर्ष (Conclusion) :

१) घरबांधणी साठी नदीतील वाळूचा उपसा थांबविण्यासाठी पर्यायी फ्लाय श (C4X) व्हाईट ब्लॉक वापरण्यात येऊन घरबांधणी करावी.

२) जलजिवन अभियानांतर्गत अत्यंत वाईट दर्जाचे पाणी असलेल्या भागात पिण्यायोग्य पाणीपुरवठा करून राज्यांना फ्लूरोसिस आणि आर्सेनिक प्रभावित वस्त्यांमध्ये स्वच्छ पेय पुरविण्यात यावे.

३) नद्यांमधील पाणी धार्मिक अंधश्रद्धेमुळे प्रदूषित करण्यात येत आहे. लोकसहभाग, शासन जलशुद्धीकरण प्रकल्पाद्वारे पुनर्वापर करण्यात येऊन भविष्यातील पाणी संकटावर मात करता येईल.

४) वायू प्रदूषणामुळे मानवाच्या जीवनमानावर वाईट परिणाम होतो. त्यामुळे हानिकारक रसायनांवर बंदी घालण्यात यावी. प्रदूषणाच्या अंतर्गत येणाऱ्या Pollution Under Certificate चे तपासणी काटेकोरपणे करण्यात आली तर वाहनाद्वारे हाणारे प्रदूषण कमी करता येऊ शकते.

संदर्भ सूची (References)

१) फुले सुरेश, पर्यावरण अभ्यास, विद्याभारती प्रकाशन,

२) भोळे रमेश, आपत्ती व्यवस्थापन, अथर्व पब्लिकेशन

३) शिंदे शशिकांत, सेट नेट अनिवार्य पपर क्र. १, ज्ञानदीप ॲकडमी.

४) ढाके, एस. व्ही., पर्यावरणशास्त्र, प्रशांत पब्लिकेशन्स, पुणे

५) न्यू इंडिया समाचार, स्थानिक पासून वैश्विक होतीय भारतीय बाजार.

६) वनराई विशेषांक, जलनियोजन आणि व्यवस्थापन

■■■

Scanned with CamScanner

Mahatma Gandhi Shikshan Mandal's

ARTS, SCIENCE AND COMMERCE COLLEGE, CHOPDA

Tal. Chopda, Dist. Jalgaon (M.H.)

NAAC Re-accredited 'A' Grade

NAAC Re-accredited 'A+' Grade

National Conference on

ACTIVISM OF INDIAN WOMEN IN THE POST - INDEPENDENCE ERA

31ST MARCH 2023

SPONSORED BY K.B.C. NORTH MAHARASHTRA UNIVERSITY, JALGAON

Certificate

This is to certify that, Dr. / Mr. / Mrs. Bharati Pramod Gaikwad

of DNCVP's L.M.C. College of Social work, Jalgaon. has/was a

Resource Person / Session Chair / Participated / Presented a paper entitled स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षण क्षेत्रात महिलांचे योगदान आणि महिला सक्षमीकरण. at the National Conference *(AIWPIE-2023)* organized by the Department of History on 31st March, 2023.

Sunita

Asst. Prof. Mrs. S. B. Patil
Organizing Secretary (AIWPIE-2023)
Head, Department of History

Dr. D. A. Suryawanshi
Convener (AIWPIE-2023)
Principal

Scanned with CamScanner

UGC CARE JOURNAL
ISSN: 0974-0066

83

January-June: 2023
Vol. 83, No.05

आज़ादी का अमृत महोत्सव

मध्य भारती

मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

Scanned with CamScanner

मध्य भारती

(MADHYA BHARTI)

Humanities and Social Science Journal

ISSN No. 0974-0066

UGC CARE (Group I) Journal

(Volume 83, No. 05, January-June: 2023)

Editor in Chief

Prof. (Dr.) Ambikaadas Sharma

Editor

Prof. Bhawatosh Indrguru

Prof. Brijesh Srivastava

Dr. Aashutosh Mishra

Volume Editor

Dr. Chhabil Mehar

Dr. Harising Gaur University

Sagar (MP) – 470003

Email – madhyabharti2016@gmail.com

Scanned with CamScanner

मध्य भारती (Madhya Bharti)
मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका
UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

स्वातंत्र्योत्तर काळात पर्यावरण संवर्धनात महिलांचे योगदान 143
प्रा. डॉ.मनिषा शशिकांत पवार/ प्रा. डॉ. प्रकाश खंडेराव पाटील

आधुनिक आदिवासी साहित्य लेखनात आदिवासी कवयित्रींचे योगदान 148
डॉ. मधुचंद्र लक्ष्मण भुसारे

स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांच्या विकासात महाराष्ट्र शासनाचे योगदान 154
डॉ. जयश्री मधुसूदन नेमाडे

महिला चळवळ आणि महाराष्ट्र 158
डॉ. हनुमंत फाटक

A STUDY OF CONTRIBUTION OF WOMEN OF MAHARASHTRA IN TRADE AND INDUSTRY DURING POST INDEPENDENCE ERA 161
Dr. D. K. Bhawari

स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षण क्षेत्रात महिलांचे योगदान आणि महिला सक्षमिकरण. 165
प्रा. डॉ. भारती प्रमोद गायकवाड

A CRITICAL STUDY OF POST-INDEPENDENCE PERIOD AND WOMEN EMPOWERMENT INITIATIVES 168
Dr. Chavan Ashok D.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील दलित स्त्रियांचे साहित्यातील योगदान 173
प्रा. डॉ. अरुण दामू मोरे

POST-INDEPENDENCE AND WOMEN EMPOWERMENT: A STUDY 176
Chitranga Chaudhari

आधुनिक मराठी साहित्यातील स्त्रीवादाचे स्वरूप आणि युरोपियन स्त्रीवादापेक्षा असणारे वेगळेपण 180
प्रा डॉ. निलेश एकनाथराव लोंढे

EVOLUTION OF ENTREPRENEURSHIP AND INNOVATION 183
Dr. Chintamani Avinash Ramesh

PROTECTION OF WOMEN RIGHTS AFTER INDEPENDENCE IN INDIA 187
V. V. Jawale/ B.B. Gadekar

Scanned with CamScanner

मध्य भारती (Madhya Bharti)
मानविकी एवं समाजविज्ञान की शोध-पत्रिका

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षण क्षेत्रात महिलांचे योगदान आणि महिला सक्षमिकरण .

प्रा. डॉ. भारती प्रमोद गायकवाड, लोकसेवक मधुकरराव चौधरी कॉलेज ऑफ सोशलवर्क, जळगांव

सारांश

सदर संशोधन पेपर मध्ये महिलांचे शिक्षण व महिला सक्षमीकरण या विषयावर विविध महिलांनी काम केले आहे ते लिहीले आहे. महिलांना आजच्या काळात येणाऱ्या समस्या आणि महिलांची सक्षमीकरणासाठी आजच्या काळात चालणारी चळवळ याबाबत लिहीले आहे. प्रत्येकीचे कार्य हे स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्ग उल्लेखनिय असणे खुप गरजेचे आहे. तसेच जीवाचे रान करून पतीला मदत करून हाल अपेष्टा सोसून या महिलांनी काम करून देशात नाव कमावत आहे. त्यांना प्रणाम्

मुख्य संबोध: सनातनीवृत्ती, कल्याणकारी राज्य

प्रस्तावना :

आज मानवी जीवनात शिक्षण हा विषय अतिशय महत्वाचा मानला जात आहे. आज शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार फार झपाट्याने होत आहे .

भारतात लोकशाहीची पाळेमुळे खोलवर रुजलेली आहे. भारतीय राज्य घटनेने शिक्षणाच्या समान संधिचा पुरस्कार केलेला आहे. तसेच शिक्षण मिळविण्याचा प्रत्येकाला अधिकार आहे. कल्याणकारी राज्यात शिक्षणाला महत्वाचे स्थान दिलेले आहे. जीवन आणि शिक्षण याचा घनिष्ठ संबंध असल्यामुळे जीवन जगत असतांना शिक्षण मिळत असल्यामुळे जीवनाचे जे ध्येय तेच शिक्षणाचे ध्येय असते. म्हणून जीवनाप्रमाणे व्यक्ती विकास आणि समाजसेवा ही शिक्षणाची मुख्य ध्येय बनतात. समाजाचा मुख्य घटक म्हणजे कुटुंब आहे अनेक कुटुंब मिळून एक समाज निर्माण होत असतो. कुटूंबात लहान मुलांचे संगोपन, शिक्षण सामाजिकरण होत असते म्हणून कुटूंबाची भुमिका अतिशय महत्वाची ठरते ही भुमिका निट पार पाडण्यासाठी कुटूंबप्रमुख स्त्रि पुरूष सुशिक्षित सुस्कांरीत आणि कर्तत्ववान असणे गरजेचे असते .

❖ **Study Method and Objective :-**

1) काही ठराविक महिलांनी महिला शिक्षणाची सुरूवात भारतात खुप कष्ट घेवुन केली.

2) शिक्षणामुळे महिलांचे सक्षमिकरण होवुन महिला कमावत्या होवुन आपल्या कुटूंबाला हातभार लावु लागल्या.

❖ **Collection of Data :- तथ्य संकलन**

सदर संशोधन करतांना द्वितीय तथ्याचा उपयोग करण्यात आला कारण संशोधन विषय हा स्वातंत्र्योत्तर काळातील असल्यामुळे पुस्तके वाचुन तथ्य संकलित करण्यात आले .

Highlight / Importance to Subject :-

सदर संशोधनात महिलांचे शिक्षण आणि महिला सक्षमिकरण हा विषय घेण्यात आला आहे. त्यामुळे महिला शिक्षण हे घेणे खुप गरजेचे आहे. स्त्रियांना केवळ समान हक्क आम्ही अधिकार देवुन चालणार नाही. तर ज्या क्षेत्रात पुरूष कार्य करतात त्या क्षेत्रात स्त्रियांनी कार्य करावे म्हणजे समानता प्रस्थापित होईल स्त्रियांचा विकास होईल तसेच एक स्त्री साक्षर तर सारे कुटूंब साक्षर म्हणून प्रत्येक स्त्रीने शिक्षण घेणे खुप गरजेचे आहे . त्याच बरोबर जिवनाचा स्तर उंचावण्यासाठी धार्मिक व सांस्कृतिक समानतेचा पुरस्कार करण्यासाठी स्त्रीयांनी शिक्षण घेतले पाहिजे .

❖ सावित्रीबाई फुले यांच्या शैक्षणिक योगदानामुळे महिला विकास :- आधुनिक भारताच्या युगनायिका म्हणून क्रांतीज्योती फुले यांचे कार्य उल्लेखनिय आहे. सावित्रीबाई फुले यांनी अपार कष्ट व त्रास सोसुन बहुजन समाजाला सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक गुलामगिरीतुन सोडविण्याचा प्रयत्न केला. 1840 मध्ये वयाच्या दहाव्या वर्षी आणि महात्मा ज्योतीराव फुले 13 वर्षीय असतांना त्यांचा विवाह झाला. सन 1848 ते 1852 पर्यंत पती-पत्नीने पुणे शहर व सातारा इथे एकुण 18 शाळा काढल्या. ज्योतीरावांनी 1 जानेवारी 1848 रोजी भिडे वाड्यात मुलिंसाठी पहिली शाळा काढली. तसेच त्यांनी पुण्याच्या नॉर्मल स्कुलच्या प्रमुख मिसेस मिचेल यांच्याकडे सावित्रीबाई फुले यांनी आपले शिक्षण पुर्ण केले. शिक्षणासाठी घराच्या उंबरठ्या बाहेर टाकलेले पहिले पाऊल भारतीय शिक्षिका होण्याच्या पहिला मान सावित्रिबाई फुले यांनी मिळविला. शिक्षणाचा मान मिळवित असतांना पुणे येथील सनातनी वृत्तीच्या लोकांनी त्यांच्या अंगावर चिखलफेक केली. पण सावित्रीबाईनी अत्यंत धैर्याने जिद्दीने व कौशल्याने शिक्षिका म्हणून काम चालू ठेवले. जॉन बार्डन यांनी 1851 मध्ये शाळेला भेट दिली सावित्रीबाईंचे खुप कौतूक केले. आपल्या पतीला त्यांनी संपुर्ण सहकार्य केले. त्यांच्या बरोबर हालअपेष्टा भोगल्या. 16 नोव्हेंबर 1852 रोजी पुण्याच्या विश्रामवाड्या समोर ब्रिटीश सरकारने 3000 लोकांच्या उपस्थितीत फुले पति-पत्निचा सत्कार करण्यात आला.

Scanned with CamScanner

अशा रितीने यांच्या शिक्षणामुळे इंदिरा गांधी, सरोजीनी नायडू सारख्या महिला उदयास आल्या .

आज स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सव आपण साजरा करीत आहोत. तरी महिलांवरील अन्याय अत्याचार कमी होत नाही परंतु महिला सक्षमीकरण सुद्धा काही अंशी शिक्षणामुळे होत असल्यामुळे महिलांचे सक्षमीकरण शिक्षणाच्या माध्यमातून होत आहे ते पुढील प्रमाणे -

1) मा. डॉ. किरण बेदी :- यांचा जन्म अमृतसर येथे सन 1949 या वर्षी झाला. दिल्ली विद्यापीठातून त्यांनी आयआयटी दिल्ली येथून कायद्याची पदवी संपादन केली आणि परमुती हिंसाचार (सामाजिक शास्त्र) या विषयावर पीएच डी. पूर्ण केली. त्या भारतीय पहिल्या महिला आयपीएस अधिकारी होत्या. त्यांनी 1975 मध्ये महिला अत्याचारावर काम केले. स्त्रियांचे सक्षमीकरण या पुस्तकात त्यांनी महिलांवर वेगवेगळे लेख लिहून सत्य परिस्थिती मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे त्यांना एक पत्र आले की, मी हरियाणा राज्यातील अंबाला जिल्ह्यातील बरोली गावात राहते, माझ्या घरातील रूढी परंपरा पाळणारे लोक मी शिकावे असे त्यांना मुळीच वाटत नाही. तुझे लग्न करायचे आहे, तुला शिक्षण काय कामाचे हे पत्र वाचल्यानंतर आपल्याला वाटेल की, शिक्षण बंद करून लग्न करून टाकणे म्हणजे एका तुरुंगातून मुलीला दुसऱ्या तुरुंगात पाठविल्यासारखे आहे. एकंदर पुरुष पद्धतीत स्त्री शिक्षणाला खीळ बसते हे कटूसत्य असले तरी सत्य आहे. त्यानंतर त्यांनी महीला सक्षमीकरणासाठी अविरत कार्य केले.

2) मा. इंदिरा गांधी :- यांना भारतातील आर्यन लेडी म्हटले जाते. स्वतंत्र भारताच्या त्या पहिल्या पंतप्रधान होत्या. शांती निकेतन आणि ऑक्सफर्ड युनिव्हर्ससिटी मध्ये त्यांचे शिक्षण पुर्ण झाले. इंदिरा गांधी यांनी भारतीय राजकारणात पहिले पाऊल ठेवले तेव्हा त्यांनी खुप बदल केले. 1967 मध्ये हरीतक्रांती आणली, 14 मोठ्या बँकांना राष्ट्रीयकृत बँका बनविल्या तसेच स्टील, कॉपर, कॉटन टेक्सटाईल, कोल आणि इन्श्युरन्स कंपनी यांना सुद्धा राष्ट्रीयकृत केले. त्यांनी समान वेतन समान काम, लिंग समानता, गरीबी हटाव चा नारा देऊन सामाजिक सुधारणा घडवुन आणल्या. त्यांना पंतप्रधान म्हणायला आवडत नसे. आमच्या देशाला आम्ही मजबुत बनवायचे आहे. अंधश्रद्धांचे निर्मुलन करायचे आहे, विश्वशांती निर्माण करावयाची आहे. त्यांच्या मोकळ विकसनशिल देशांनी एकमेकांना मदत आणि सहकार्य करायला पाहिजे, असे त्यांचे मत होते.

3) मा. लता मंगेशकर :- जिच्या स्वरांनी प्रत्येक भारतीयाला मोहुन टाकले. भारतीय संगीतात त्या एका अढळस्थानी आहेत त्या म्हणजे गानकोकीळा लता मंगेशकर. लता मंगेशकरांना 2001 या वर्षी "भारतरत्न" या सर्वोच्च सन्मानाने गौरविण्यात आले. तत्पुर्वी पद्भुषण (1969) पद्मिभूषण (1999), दादासाहेब फाळके पुरस्कार (1989) असे सन्मानयोग लता दिदिंना मिळाले.

पंडित दिनानाथ मंगेशकर गेल्यानंतर कुटुंबाची जबाबदारी तशी दिदिंवरच आली आणि त्यांनी चित्रपटांचा आसरा घेतला. त्यांचा पहिला चित्रपट (अभिनेत्री म्हणून) होता "पहिली मंगळागौर" 1942 वर्षी हा चित्रपट आला होता.

दिदिंचे पहिले हिंदी सिनेसृष्टीतील गीत " पा लगुन कर जोरी " इथुन दिदिंचा प्रवास सुरू झाला. सुरूवातीच्या काळात 'ऐ मेरे वतन के लोगों' हे पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या समोर त्यांनी गायले. देशभक्त कवि प्रदिप लिखीत ते गाणे शंकर जयकिशन यांनी संगीतबद्ध केले हे गाणे जेव्हा 27 जुन 1963 ला म्हटले गेले तेव्हा पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या डोळ्यात पाणी आले. दिदिंना पहिला फिल्मफेअर अॅवार्ड मिळाला तो "आजा रे परदेशी " या मधुमती चित्रपटातील गीताला. सन 1999 या वर्षी त्यांना राज्यसभेचं सदस्यत्व मिळाले.

लता मंगेशकर यांचे नाव "गिनीज बुक ऑफ वर्ल्ड रेकॉर्ड" मध्ये तारांकित करण्यात आला. 1974 ते 1991 या कालावधीत सर्वाधिक रेकॉर्डींग साठी हा सन्मान लाभला. त्यांचे वयाच्या 92 व्या वर्षी निधन झाले. देशाचा अभिमान आणि संगीत जगतातील प्रमुख भारतरत्न लता मंगेशकर यांच्या निधनाने खुप दुःख झाले आहे. त्यांच्या पवित्र आत्म्यास माझी भावपुर्ण श्रद्धांजली.

4) कल्पना चावला (17 मार्च 1962 – 1 फेब्रुवारी 2003) भारतीय वंशाच्या अमेरीकन अंतराळवीर आणि एरोस्पेस अभियंत्या होत्या, ज्या अंतराळात जाणारी भारतीय वंशाची पहिली महिला होती. त्यांचे शालेय शिक्षण टागोर बाल निकेतन वरीष्ठ माध्यमिक विद्यालय कर्नाल येथुन पुर्ण केले. पंजाब अभियांत्रिकी महाविद्यालय भारतातुन एरोनॉटीकल अभियांत्रिकीमध्ये अभियांत्रिकी पदवी मिळविल्यानंतर त्या 1982 मध्ये युनायटेड स्टेट्समध्ये गेल्या आणि 1984 मध्ये अर्लिंग्टन येथील टेक्सास विद्यापीठातून एरोस्पेस अभियांत्रिकीमध्ये मास्टर ऑफ सायन्स पदवी प्राप्त केली. 1988 मध्ये चावला यांनी नासा एम्स रिसर्च सेन्टरमध्ये काम करण्यास सुरूवात केली. चावला यांच्याकडे विमाने, ग्लायडर्स आणि सिंगल आणि मल्टी इंजिन विमाने, सीप्लेन आणि ग्लायडर साठी व्यावसायीक पायलट परवान्यासाठी प्रमाणित फ्लाईट इन्सट्रक्टर रेटींग होते. एप्रिल 1991 मध्ये अमेरिकेचे नागरीकत्व प्राप्त केल्यानंतर चावला यांनी NASA अंतराळवीर कॉर्प्ससाठी अर्ज केला. मार्च 1995 मध्ये त्या कॉर्प्समध्ये सामील झाल्या आणि 1997 मध्ये त्यांची पहिल्या फ्लाईटसाठी निवड झाली.

पहिली अंतराळ मोहिम – 19 नोव्हेंबर 1997 रोजी सुरू झाली. त्यात सहा अंतराळविरांचा एक भाग म्हणून चावला या

Scanned with CamScanner

UGC CARE (Group I) Journal
ISSN: 0974-0066

अंतराळात जाणारी पहिली भारतीय महिला होती. चावला यांना अंतराळवीर कार्यालयात अंतराळ स्थानकावर काम करण्यासाठी तांत्रिक पदांवर नियुक्त करण्यात आले.

दुसरी अंतराळ मोहीम आणि मृत्यु - 2000 मध्ये STS-107 च्या क्रु चा भाग म्हणून त्यांची दुसऱ्या उड्डाणासाठी निवड झाली. या क्रु ने पृथ्वी आणि अंतराळ विज्ञान, प्रगत तंत्रज्ञान विकास आणि अंतराळवीर आरोग्य आणि सुरक्षिततेचा अभ्यास करणारे जवळपास 80 प्रयोग केले. चावला यांचा 1 फेब्रुवारी 2003 रोजी स्पेस शटल कोलंबीया आपत्तीत इतर सहा क्रु सदस्यांसह मृत्यु झाला.

5) मा. प्रतिभाताई पाटील :- भारताच्या पहिल्या महिला राष्ट्रपती या होत्या. जळगांव जिल्ह्याच्या आमदार त्या होत्या तसेच मंत्री झाल्यावर सोशल वेल्फेअर, आदिवासी महिला तसेच मागासवर्गीय यांच्यासाठी त्यांनी काम केले तसेच मुलींना ज्युडो-कराटे शिकविले पाहिजे, सेल्फ प्रोटेक्शन इज द बेस्ट प्रोटेक्शन अशा संकल्पनेने मुलींना स्वसंरक्षणार्थ बनविले पाहिजे. प्रत्येकीला आत्मविश्वास आला पाहिजे की मी कुणाचेही संरक्षण घेऊ शकणार नाही, स्वत:चे संरक्षण स्वत: करेल. मा. प्रतिभाताई पाटील यांना जे ही पद मिळाले ते कर्तबगारपणे संस्थागारखे त्यांनी निभावले महिला सक्षमिकरणासह कृषी, विज्ञान केंद्र, दिव्यांग गरीब मुलांकडे लक्ष दिले. आयुर्वेद व होमीओपॅथी प्रणालीकडे संपुर्ण लक्ष त्यांनी दिले.

अश्या रितीने शिक्षण जगतामध्ये महिला समुदाय सुधार चा आधार बनत आहे. ती परिवार / कुटुंब निर्माण करते, सर्वात पहिले नागरीकत्वाचे शिक्षण तिच्या संरक्षणात मिळते त्यासाठी महिला शिक्षण खुप आवश्यक आहे. तसे की, आई बालकाची प्रथम शिक्षिका होते, जर महिला ही अशिक्षित असली तर बालक शैक्षणिक किंवा सामाजिक विकासाच्या उत्सुकतेने होत नाही. महिला ही राष्ट्राची सांस्कृतिक, धार्मिक साहित्य, कला, ज्ञान-विज्ञान याची स्तंभ आहेत, एक सुशिक्षित महिला शिक्षणाच्या महत्व व उपयोगिता ला समजुन घेते.

निष्कर्ष :-

1) स्वातंत्र्य काळात सावित्रीबाईंनी हालअपेष्टा सहन करून संपुर्ण महिला वर्गाला शिक्षणाचा अधिकार मिळवून दिला.
2) मा. किरण बेदी यांनी महिलांवर पुस्तक लिहून त्यांच्या समस्या जाणून त्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला आहे आणि त्यांना जीवन जगण्याचा मार्ग दाखविला.
3) मा. इंदिरा गांधी यांनी महिला सक्षमीकरणावर काम केले व महिलांना सक्षम बनविले
4) मा. प्रतिभाताई पाटील यांनी पण मुलींना ज्युडो-कराटे शिक्षण घ्यायला सांगितले (राजस्थान मध्ये काम करीत असतांना त्यांना बऱ्याच मुलींना हे शिक्षण देवुन पोलीस अधिकारी बनण्यासाठी प्रेरीत केले.)

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1) डॉ. वैशाली पवार – महिलांच्या सत्ता संघर्षाचा आलेख
2) डॉ. किरण बेदी - ॲज आय सी स्त्री यांचे सक्षमीकरण
3) डॉ. अनिल कंडारे – भारतीय स्त्री चळवळीचा इतिहास
4) प्राचार्य डॉ. एस. एस. गाहाळ – महाराष्ट्रातील समाज सुधारक
5) प्रा. डॉ. साहेबराव भुकन – विनोबा आणि शिक्षण
6) डॉ. बीना जे. जोशी – भारत में महिला जागृती
7) Biography of Pratibha Patil
8) Eh.m.wikipedia.org
9) विकीपिडीया (इंदिरा गांधी)

Scanned with CamScanner

PRINT ISSN : 2395-6011
ONLINE ISSN : 2395-602X

CONFERENCE PROCEEDINGS

IJSRST

Techno Science Academy

International Multidisciplinary E-Conference On Contribution of Various Aspects In Nation Building

Date : 11th to 13 th October 2021

Organised by

Department of [English, Marathi, Sociology, History, Commerce, Home Economics, Chemistry, Botany and Mathematics]
Shetkari Shikshan Sanstha's
Arts, Commerce & Science College, Maregaon Dist. Yavatmal, Maharastra, India

INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH IN SCIENCE & TECHNOLOGY

VOLUME 9 - ISSUE 5 , SEPTEMBER-OCTOBER-2021

Email : editor@ijsrst.com Website : http://ijsrst.com

RNI MAHMAR
36829-2010

ISSN- 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal
UGC-CARE LISTED

Special Issue, Volume- IV
Challenges of Higher Education in India to Compete with Global Level

July 2021

Chief Editor:
Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Executive Editor:
Dr. Purandhar Dhanapal Nare
Principal,
Night College of Arts and Commerce,
Ichalkaranji

Co-Editor:
Dr. Madhav. R. Mundkar

Address
'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

CamScanner

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal
UGC CARE LISTED JOURNAL
July 2021
Special Issue,Volume-IV
On

CHALLENGES OF HIGHER EDUCATION IN INDIA TO COMPETE WITH GLOBAL LEVEL

Chief Editor
Dr. NanasahebSuryawanshi
Pratik Prakashan, 'Pranav, Rukmenagar, Thodga Road Ahmedpur,
Dist. Latur, -433515, Maharashtra

Executive Editor
Dr. Purandhar Dhanapal Nare
Principal
Night College of Arts & Commerce, Ichalkaranji.

Co-Editor
Dr. Madhav. R. Mundkar
Assistant Professor, Head Dept. of Hindi
Night College of Arts & Commerce, Ichalkaranji.

Editorial Board
Prof. M. R. Dandekar
Prof. Dr. S. L. Randive
Prof. Dr. G. B. Khandekar
Prof. Dr. D. B. Birnale
Prof. Dr. R. V. Sapkal
Prof. Dr. S. V. Chaple
Prof. S. R. Patankar

Published by-Dr. Purandhar Dhanapal Nare, Principal, Night College of Arts & Commerce, Ichalkaranji.

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors Price:Rs.1000/-

21	कितने पाकिस्तान : राष्ट्र और राजनीति डॉ. मिर्झा अनिसबेग रज्जाकबेग	67-69
22	ग्रंथपालांच्या ताणतणावाचे स्वरूप व व्यवस्थापन डॉ विनय भा. पाटील,	70-76
23	अध्ययन निष्पत्ती संकल्पना : एक दृष्टिक्षेप कु.सरिता आण्णासो मोरे ,डॉ.बालाजी जी.मिरगांवकर	77-79
24	शिक्षा का बनता बिगड़ता स्तर डॉ॰ रश्मि शर्मा	80-83
25	प्रवासी जनजातीय श्रमिकों की शैक्षणिक स्थिति का समाजशास्त्रीय अध्ययन (मध्यप्रदेश के अलीराजपुर जिले के विशेष संदर्भ में) जुवानसिंह चौहान	84-87
26	महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार प्रा. डॉ. विक्रमराव नारायणराव पाटील	88-90
27	बंजारा समाजातील सण, बंजारा समाजातील सण व उत्सव चव्हाण लक्ष्मण भैरू	91-93
28	नवे शैक्षणिक धोरण आव्हाने उपाय 2019 प्रा.मच्छिंद्रनाथ मारूती सूर्यवंशी	94-96
29	मराठी साहित्यातील समर्थ संपादक- केशिराजवास डॉ. माधुरी मनोहरराव पाटील.	97-99
30	विकासाचा असमतोल आणि स्वतंत्र राज्याची मागणी डॉ.संजय सामरू जयकाळ	100-102
31	पर्यावरण आणि मराठी साहित्य प्रा. डॉ. पंकज रघुनाथ देवरे	103-105
32	जागतिक दृष्टीकोनातून भारतीय शिक्षणव्यवस्थेपुढील आव्हाने आणि उपाय डॉ. संदीपान श्रीमंत नवगिरे	106-109
33	जागतिकीकरणाच्या प्रवाहातील उच्चशिक्षणा अंतर्गत समाजकार्य शिक्षणा समोरील आव्हाने डॉ.नितीन रामदास बडगुजर	110-114
34	जागतिकीकरण आणि मुस्लिम मराठी साहित्य प्रवाह प्रा. डॉ. एस. एस. मुल्ला, प्रा. एफ. एम. पटेल	115-116
35	भाषा शिक्षण और अध्यापन का क्षेत्र डॉ. मृणाल शिवाजीराव मोरे	117-118
36	समकालीन हिंदी उपन्यासों में दलित जीवन संघर्ष (धरती धन न अपना के विशेष संदर्भ में) डॉ. नवनाथ माडेकर	119-120
37	पंचायतराज व्यवस्थेत ग्रामसभेची रचना व कार्यपद्धती प्रा. नाना सोमा चव्हाण, डॉ. सुनील पं. उगले	121-125
38	कैसा है भारत में माध्यमिक शिक्षा का वर्तमान स्वरूप ? नितेश कुमार मौर्य	126-130
39	सृजनात्मक प्रतिरोध का साक्ष्य : 'अन्या से अनन्या' डॉ. प्रकाश कोपार्डे	131-134
40	भारतातील उच्च शिक्षणासमोरील समस्या आणि आव्हाने डॉ. कृष्णात आनंदराव पाटील, प्रा. दत्तात्रय विश्वास नलगे	135-137
41	उच्च शिक्षा में हिंदी का वैश्विक परिदृश्य एवं चुनौतियाँ प्रा. दत्तात्रय विश्वास नलगे, डॉ. कृष्णात आनंदराव पाटील	138-139
42	राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य डॉ. सज्जन उध्दव पवार	140-143

'Akshar Wangmay' UGC Care Listed, International Research Journal, ISSN 2229-4929, July 2021, Special Issue, Volume-IV
"Challenges of Higher Education in India to Compete with Global Level"

जागतिकीकरणाच्या प्रवाहातील उच्चशिक्षणा अंतर्गत समाजकार्य शिक्षणा समोरील आव्हाने

डॉ.नितीन रामदास बडगुजर
कनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनीचे,लोकसेवक मधुकरराव चौधरी
समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव
ईमेल badgujarn3@gmail.com

घोषवारा

शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे सर्वोत्कृष्ट माध्यम आहे हे जगातील विविध उदाहरणांद्वारे सिद्ध व सर्वमान्य झाले आहे मानवाच्या प्रगतीसाठी शिक्षण ही बहुआयामी प्रक्रिया आहे मानवाच्या प्रगतीसाठी शिक्षण ही बहुआयामी प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे मानवाचा सर्वांगीने विकास होण्यासाठी मदत होते. मनुष्याच्या जीवनामध्ये शैक्षणिक विकासाबरोबरच सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक व इतर महत्त्वपूर्ण घटकांसाठी शिक्षण हेच महत्त्वाचे साधन ठरते. अलीकडच्या काळात जागतिकीकरण, उदारीकरण यामुळे भारतातील शिक्षण व्यवस्थेत नवनवीन बदल झाले आहेत त्याबरोबरच काही नवीन आव्हाने देखील समोर आली आहेत. उच्चशिक्षण अंतर्गत समाजकार्य शिक्षण हा एक अतिशय महत्त्वपूर्ण अभ्यासक्रम अतिशय जोमाने पुढे आला, ज्यायोगे समाजाचे अनेक क्षेत्र काबीज झाले.अधि एकूणच सामाजिक प्रश्नांची व्याप्ती वाढण्यास गती मिळाली जागतिकीकरणाच्या प्रवाहाततील बदलत्या सामाजिक परिस्थितीत समस्यांच्या वाढत जाणाऱ्या स्वरूपामुळे पारंपारिक समाज कार्याबरोबरच समाजाच्या गरजा पूर्ण करणाऱ्या संस्था उदाहरणार्थ जाती, कुटुंब इत्यादी प्रभावहीन ठरू लागल्या. यामुळे समाजकार्य शिक्षण महत्त्वाचे मानले जाऊ लागले. विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या पहिल्या 1965च्या व दुसऱ्या 1980च्या व 1991 च्या तिसऱ्या अवलोकन समिती च्या अहवालामुळे समाजकार्य शिक्षणातील त्रुटी दूर करून 1999च्या पुनरावलोकना नंतर विद्यापीठ अनुदान आयोगाने समाजकार्य शिक्षणाचा आदर्श नमुना प्रसिद्ध केला. त्यानंतर समाजकार्य शिक्षण हे मानवी संबंधांचे तत्वज्ञान आणि उपलब्ध सेवांचे ज्ञान देणारे समस्या हाताळणारे शिक्षण म्हणून समाजकार्य शिक्षणाची व्याप्ती वाढली.

समाजकार्य शिक्षणाच्या व्याप्ती वाढल्या बरोबरच बदलत्या समाज व्यवस्थेतून अनेक नवी आव्हाने देखील निर्माण झालीत. उच्च शिक्षणाच्या इतर पारंपारिक शिक्षणक्रमांच्या तुलनेत अनेक नवनवीन आव्हाने वाढली. जागतिकीकरणामुळे समाजव्यवस्थेवर झालेल्या नवीन बदलांमुळे, मानसिकतेत झालेल्या बदलांमुळे, सामाजिक संबंधातील झालेल्या बदलांमुळे, बदलणारी नैतिक मूल्यांमुळे, माणुसकी पेक्षा अर्थार्जनाच्या वाढलेल्या महत्त्वामुळे आणि एकूणच समाजकार्याच्या बदलत्या समीकरणामुळे समाजकारण शिक्षणातील आव्हाने देखील सातत्याने बदलत गेली

बीजसंज्ञा

समाजव्यवस्था,जागतिकीकरण, उच्च शिक्षण, समाजकार्य शिक्षण.

अध्ययनाचे उद्देश

1. उच्च शिक्षण अंतर्गत समाजकारण शिक्षणाचे स्वरूप व महत्त्व अभ्यासणे.
2. समाजकार्य शिक्षणातील जागतिकीकरणाच्या प्रवाहातील आव्हाने अभ्यासणे.

अध्ययनाचे गृहीतक

जागतिकीकरणाच्या बदलत्या प्रवाहांमुळे समाजकार्य शिक्षणा समोर नवनवीन आव्हाने निर्माण झाली आहेत.

संशोधन पद्धती

सदर अध्ययनासाठी द्वितीयक स्त्रोताच्या उपयोग केला असून त्यासाठी विविध संशोधनपर लेख, संदर्भग्रंथ, अहवाल, मासिके, इंटरनेट आणि इतर प्रकाशित साहित्यांचा उपयोग केला आहे व त्याद्वारे निष्कर्षाची मांडणी केली आहे.

विषय विवेचन

CamScanner

शिक्षण हा ज्ञानप्राप्तीचा सर्वात महत्त्वाचा मार्ग आहे मनुष्याला ज्ञानाची प्राप्ती झाल्यामुळे त्याच्या विचाराच्या कक्षा रुंदावतात, जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन अधिक व्यापक आणि प्रगल्भ बनतो, शिक्षणामुळेच व्यक्तीची सर्वांगाने जडणघडण होते हे सर्वमान्य झाले आहे. जगातील कोणत्याही कोपऱ्यात शिक्षणाला असाधारण असे महत्त्व आहे. शिक्षण कोणतेही असो ते पारंपारिक शिक्षण असो, तांत्रिक शिक्षण असो, कृषिविषयक शिक्षण असो, व्यवसायाभिमुख असो वा सामाजिक शिक्षण असो, प्रत्येक शिक्षण प्रणाली त्या-त्या व्यवसायक्रमानुसार, रोजगाराच्या उपलब्धतेनुसार मागणीनुसार त्याला महत्त्व असतेच, काळानुसार व गरजेनुसार शिक्षणाची व्यापकता वाढत जाते.

त्यात नवनवीन बदल होत असतात, त्यात विविधता आणली जाते, व्यावहारिकता आणले जाते, उपलब्धता आणि त्याच्या उपयोगीतेनुसार त्याचे चांगले परिणाम त्या त्या देशाच्या एकूण प्रगतीवर दिसून येतात.

उच्च शिक्षणाच्या प्रक्रियेत भारतीय शिक्षणात विविध पद्धती, विविध स्तर, विविध प्रकार दिसून येतात. प्राचीन भारतात विद्यापीठीय पातळीवर तक्षशिला, नालंदा, विक्रमशिला, मिथिला इत्यादी उच्च शिक्षणाची दर्जेदार विद्यापीठे होती. जी त्याकाळी जगप्रसिद्ध होती. शास्त्रशुद्ध कौशल्यावर आधारित जीवनोपयोगी शिक्षण व ज्ञानदानाचे कार्य त्या काळी होत असे. मध्ययुगीन काळात शिक्षणाचा खर्च शासनाच्या अनुदानातून होत असे. विजापूर, गोवळकोंडा, माळवा, गुजरात या ठिकाणी शिक्षण केंद्रे स्थापन झाली. विद्यापीठांची संख्या मात्र कमी झाली. त्यानंतर ब्रिटिश काळात लंडन विद्यापीठाच्या धर्तीवर भारतात कलकत्ता, मुंबई, मद्रास येथे विद्यापीठाची स्थापना करण्यात आली. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात 1949 मध्ये राधाकृष्ण आयोगाच्या शिफारशीनुसार इंग्लंडमधील विद्यापीठ अनुदान मंडळाच्या धर्तीवर 1953 मध्ये विद्यापीठ अनुदान मंडळाची निर्मिती तर 1956 मध्ये विद्यापीठ अनुदान कायदा करण्यात आला. सर्वांसाठी शिक्षण देण्याच्या प्रयत्नांमुळे उच्च शिक्षणाबाबत अपेक्षा व दर्जा वाढल्याने विद्यापीठांची संख्या वाढत गेली 1990 नंतर उच्च शिक्षणाला खऱ्या अर्थाने गती मिळाली.1991 मध्ये खुल्या आर्थिक धोरणांचा देशाने स्वीकार केला.गेट करारावरील स्वाक्षरीने त्या अंतर्गत सर्व स्तरावरील शिक्षणाचा समावेश झाला. जागतिकीकरण बरोबरच खाजगीकरण व उदारीकरणाच्या धोरणामुळे शिक्षण क्षेत्रावर देखील त्याचा परिणाम होणे स्वाभाविक होते,त्यामुळे शिक्षणाची प्रक्रिया बदलली. शिक्षणाच्या स्वरूपात बदल झाले. बदलाची ही प्रक्रिया देखील अतिशय वेगाने झाली. पारंपरिक पद्धतीला छेद देऊन गुणवत्तेवर आधारित आणि परिणाम देणाऱ्या प्रणालीला महत्त्व प्राप्त झाले. 1986 चे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण अस्तित्वात येऊन उच्च शिक्षणाच्या गुणवत्तेकडे लक्ष वेधले गेले. कोठारी आयोगाच्या शिफारशीनुसार गुणात्मक शैक्षणिक वाढीकडे लक्ष वेधले गेले.

उच्च शिक्षण अंतर्गत प्रत्येक शाखेतर्फे आपला अभ्यासक्रम अधिक गुणवत्तापूर्ण व्हावा, तो अधिक व्यावसायिक, कृतीयुक्त आणि व्यावहारिक व्हावा यादृष्टीने प्रयत्न झाले, प्रत्येक ज्ञानशाखा व्यक्तीचे जीवन समृद्ध करण्यासाठी विविध मार्गांचा अवलंब करीत असते. समाजकार्य शिक्षणाच्या माध्यमातून देखील प्रतिभावान समाज कार्यकर्ते निर्माण व्हावे या दृष्टीने प्रयत्न केले. समाज हा परस्पर संबंधातून वाढत जातो,विकसित होत जातो. समाजातील प्रत्येक जण परस्परांच्या संबंधात राहतो व राहणे पसंत करतो,याच परस्पर आंतरक्रिया मधून समाजाचा विकास देखील होतो आणि संबंधातून समस्या देखील निर्माण होतात. या समस्या वैयक्तिक, कौटुंबिक, सामाजिक, सांस्कृतीक, मानसिक आणि भावनिक अशा सर्वच पातळीवर परिणाम करत असतात. समस्या अनेक मार्गांनी मानवी जीवनात येतात आणित्याचा थेट परिणाम मनावर होतो. या आणि यासारख्या समस्या सोडवण्यासाठी मदत करणारा समाजकार्य हा अभिनव असा व्यवसाय बनला आहे. तो अधिक व्यावसायिक होण्याच्या दृष्टीने अधिकाधिक प्रयत्न होताना दिसतात. समाजकार्य शिक्षणाचा व्यवसायाचा उद्देश हा व्यक्ती व तिचे सामाजिक वातावरण यात समायोजन निर्माण करण्यासाठीची कृती आहे. याचाच अर्थ समाजकार्य हे कृतीयुक्त शिक्षण आहे. क्षेत्र कार्य हा समाजकार्य शिक्षणाचा पाया हे व्यावसायिक समाजकार्यकर्ता हा आपले ज्ञान, प्रशिक्षण,

कौशल्य या आधारे समाजातील व्यक्ती, गट किंवा समुदायांना त्यांच्या सभोवतालच्या वातावरणाशी समायोजन करता यावे, सामाजिक, आर्थिक, मानसिक परिस्थितीत सुधारणा घडवून आणली जावी, यासाठी जी कृती केली जाते त्यास समाजकार्य असे म्हटले जाते. समाज कार्यकर्ता हा शिक्षक, प्रेरक, मार्गदर्शक, समुदाय संघटक, मध्यस्थी करणारा इत्यादीसारख्या विविध भूमिकांमधून पद्धतशीरपणे सहकार्यात्मक कृतीद्वारे कार्य करतो. संशोधनाच्या माध्यमातून तत्वांचा शोध घेऊन, विश्लेषण करून निष्कर्षांची मांडणी करतो व शासनाला, समाजातील नियोजनकर्त्यांना उपाय सुचवितो. व त्याद्वारे धोरण निर्मिती झाल्यानंतर त्याच धोरणाची विविध प्रशिक्षण, कार्यशाळा, विस्तार शिक्षण पद्धती, माहिती- शिक्षण- संवाद इत्यादी च्या माध्यमातून त्यावर प्रत्यक्ष कार्य देखील करतो.

मानवतावाद हा समाजकार्याचा मूलाधार आहे. तर स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता, समाजवाद, लोकशाही तत्वज्ञान, धर्मनिरपेक्षता या महान मानवी मूल्यावर समाजकार्याची वाटचाल सुरू आहे.समाजकार्य शिक्षण हे व्यक्तीमधील जाणिवा आणि संवेदनशीलता विकसित करते. उच्चशिक्षण अंतर्गत येणाऱ्या या समाजकार्य शिक्षणाची परिणामकारकता ही प्रत्यक्ष अनुभवावर आधारित असल्याने समाज विकासासाठी या शाखेचे महत्त्व अनन्यसाधारण असे आहे.

समाजकार्य शिक्षणा समोरील आव्हाने

भारतात समाजकार्य शिक्षणाचा विस्तार मोठ्या प्रमाणावर झाला असताना मात्र त्या तुलनेत वैद्यकीय शिक्षण, अभियांत्रिकी, व्यवस्थापन शास्त्र, संगणक शास्त्र व पारंपरिक अभ्यासक्रमांएवढा मात्र निश्चितच त्याचा विकास झालेला नाही. परंतु समाजकारण शिक्षणाबाबतचा उपरोक्त उहापोह पाहता लोकांसोबत काम करीत असताना देखील समाजकार्य शिक्षण लोकांमध्ये जिरले नाही हे एक न उलगडणारे कोडे आहे आणि समाजकार्य शिक्षणा समोरील एक मोठे आव्हान देखील आहे. सद्यस्थितीत समाजकार्य शिक्षणा समोर अनेक आव्हाने आहेत. जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात या सर्व आव्हानांचा सामना करण्यासाठी समाजकार्य शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान, नीती तत्वे हे निश्चितच मार्गदर्शक ठरतात परंतु समाजकार्य शिक्षणाच्या उपयोगिता व अंमलबजावणीतील मर्यादांमुळे समाजकार्य शिक्षणा समोर उच्च शिक्षण म्हणून काही आव्हाने आहेत.

1. समाजकार्य शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात एकवाक्यता नाही- भारतात माजकार्याचे शिक्षण देणाऱ्या अनेक संस्था कार्यरत आहेत या सर्व संस्थांमध्ये पदवी व पदव्युत्तर स्तरावर शिकवल्या जाणाऱ्या अभ्यासक्रमात एक सारखेपणा नाही. अभ्यासक्रम रचना, क्षेत्रकार्याच्या पद्धती, क्षेत्रकार्याचे उपयोजन, मूल्यांकनाच्या पद्धती, अभ्यासक्रमांचा कालावधी इत्यादींमध्ये मोठ्या प्रमाणावर तफावत दिसून येते जी पूर्णतः नव्हे तरी किमान पातळीवर सारखी असणे गरजेचे वाटते. समाजकार्याचे उच्च शिक्षण घेताना देशातील सर्वच सामाजिक कार्यकर्त्यांमध्ये याबाबत मोठ्या प्रमाणावर ती संभ्रम दिसून येतो हा संभ्रम दूर होणे, त्याचबरोबर समाजकार्य शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण होणे व त्यामध्ये एकवाक्यता येणे हे आजच्या काळात समाजकार्य शिक्षणा समोरील आव्हान आहे.

2. क्षेत्रकार्य किंवा क्षेत्रकार्य प्रशिक्षणाबाबत महाविद्यालयांकडून क्षेत्रकार्यासाठी पोषक वातावरण उपलब्ध नाही- क्षेत्र कार्यासाठी जाणे-येणे याबतची सुविधा, मुक्कामाच्या सुविधा, साधनांची पूर्तता, उचित मार्गदर्शन, सहभागी पद्धतीने क्षेत्रकार्याबाबत उदासीनता इत्यादी सारख्या बाबींमुळे समाजकार्य शिक्षणाचा मूळ पाया असणाऱ्या क्षेत्रकार्यात मर्यादा येतात.

3.समाजकार्य संशोधन हे एक खूप मोठे आव्हानात्मक कार्य समाजकार्य अभ्यासक्रमात आहे. परंतु सदर कार्य हे अनेक महाविद्यालयांकडून केवळ अभ्यासक्रमाची अंशिक पूर्तता म्हणून केले जाते. सूक्ष्म पातळीवर जाऊन संशोधने होताना दिसून येत नाही किंवा त्याचे प्रमाण अत्यंत कमी आहे. त्यामुळे संशोधनातून आलेल्या निष्कर्षांतून धोरण निर्मिती किंवा शासनाला उपाययोजनेत मदत करणे इत्यादी सारख्या बाबी केवळ कागदावरच दिसून येतात व प्रत्यक्ष तसे होताना दिसून येत नाही.

4.समाजकार्य शिक्षण हे सर्वच ठिकाणी उपलब्ध नसले तरी उच्च शिक्षणातील इतर अभ्यासक्रमानुसार समाजकार्य शिक्षणाला सार्वजनिक मान्यतेचा व प्रचार प्रसाराचा अभाव दिसून येतो. समाजकार्य शिक्षणाबाबत सर्वसामान्य

लोकांना आजही पुरेशी माहिती नाही ही वस्तुस्थिती आहे यासाठी याबाबत प्रचार-प्रसार वाढवा यासाठी समाजकार्य च्या क्षेत्रा पुढे मोठे आव्हान आज देखील उभे आहे.

5.उच्च शिक्षणा अंतर्गत रोजगाराच्या संधी हे एक मोठे आव्हान आहे. त्याच अनुषंगाने समाजकार्याशी निगडित असलेले विविध शासकीय- निमशासकीय पदांसाठी असलेली शैक्षणिक पात्रता, पदोन्नती याबाबतचे नियम यामध्ये देखील विसंगती आहे. ज्या पदांसाठी केवळ समाजकार्य शिक्षणाची गरज आहे अशा पदांसाठी आज शासन स्तरावर पदवी शिक्षण ही शैक्षणिक पात्रता दर्शविली जाते यामुळे दिवसेंदिवस पदे कमी होत चालली असून समाज कार्याशी निगडित संस्था, आस्थापना, संघटना, व्यक्ती, कार्यकर्ते आज पर्यंत काहीही करू शकले नाहीत हे एक मोठे आव्हान समाजकार्याच्या एकूण क्षेत्रापुढे आहे ज्याचे पडसाद हे समाजकार्याचे शिक्षण घेणाऱ्या तरुणांवर मोठ्या प्रमाणावर पडतात व एकूणच समाजकार्य शिक्षणात समोर तेआव्हान म्हणून ते समोर उभे राहते.

6. समाजकार्याचे शिक्षण देणारे आणि घेणारे या दोन्हींमध्ये स्वतःमधील क्षमतांचा शोध, अभिरुची व कौशल्य यांचा विकास करणे असलेल्या कमतरता न्यून पातळीवर आणण्यासाठी प्रामाणिक प्रयत्न होताना दिसत नाही. बहुतेकांकडून केवळ पदवी व नोकरीसाठी शिक्षण घेऊन अभ्यासक्रम पूर्ण केला जातो ही मोठी शोकांतिका आहे.

7. समाज कार्याच्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या संस्था, महाविद्यालय, संघटना, कार्यकर्ते यांचे नेटवर्क हवे तसे बळकट नाही. समाजकार्याचे व्यावसायिक संघ किंवा परिषद अद्यापपावेतो मोठ्या प्रमाणावर अस्तित्वात नाही व जे काही संघटना अस्तित्वात आहे त्यामध्ये एकवाक्यता नाही अशी स्थिती आहे अशा परिस्थितीत सर्व समाजकार्य शिक्षणाचे प्रेरक समाजकार्य शी निगडीत असलेले संस्था कार्यकर्ते यांचे एकत्रीकरण होणे त्यांचा संघ म्हणून पुढे येणे व तो संघ शासन दरबारी दबावगट म्हणून सिद्ध होण्याच्या दृष्टिकोनातून कार्यवाही होणे या दृष्टीने खूप मोठे आव्हान समाजकार्य पुढे किंवा समाज कार्य शिक्षणाच्या समोर आहे हे देखील मान्य करावे लागेल.

8.समाज कार्याच्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या बोटावर मोजता येतील एवढ्या सामाजिक संस्था या पोटतिडकीने व सामाजिक तळमळीने कार्य करताना दिसतात मात्र काही संस्था या केवळ शासकीय निधी, विदेश निधी, देणग्या यावर अवलंबून आहेत व त्याच दृष्टीने आपले ध्येय धोरणे ठरवताना दिसतात व त्यादृष्टीने कार्यप्रवण देखील होतात. समाजकार्याची खऱ्या अर्थाने तळमळ असणे, समाजकार्याचे खऱ्या अर्थाने व्यावसायिकता जोपासणे,समाज कार्यकर्ता व्यावसायिक म्हणून पुढे यावा, त्याचे दर्जात्मक वृद्धिकरण व्हावे या दृष्टीकोनातून या संस्था काम करताना दिसत नाही. केवळ संस्था या नोंदणीकृत करून त्यामार्फत शासकीय योजना तसेच सामाजिक उपक्रम राबवले जातात व त्याचा समाजासाठी फार असा उपयोग सिद्ध होताना मात्र दिसत नाही हे देखील एक मोठे आव्हान समाजकार्यासमोर आहे.

9. समाजकार्य शिक्षण हे समाज व राष्ट्र प्रगतीचे व विकासाचे मोठे माध्यम आहे काही प्रमाणात हे कार्य प्रामाणिकपणाने होताना दिसत असले तरी त्यात अधिक कुशलतेने व अधिक कार्यक्षमतेने प्रयत्न होणे गरजेचे वाटते.

10. जागतिकीकरणाच्या प्रचंड प्रवाहात समाजकार्य शिक्षणा समोरील आव्हाने देखील बदलत चालली आहे. ग्रामीण शहरी व आदिवासी या तीनही समुदायातील एकत्र कुटुंब पद्धती जवळपास नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे. विभक्त कुटुंब, एकल कुटुंब, कुटुंबातील विसंवाद, मतभेद व स्वसमूहश्रेष्ठतावाद, एकटेपणा, नैराश्य यांसारख्या बाबींवर आज कार्य करणे हे एक मोठे आव्हान बनत चालले आहे. नैतिक मूल्यांची होणारी घसरण हे तर फार मोठे आव्हान समाज कार्यकर्त्यांच्या समोर उभे आहे. समाज हा विखुरला जातांना दिसत आहे समाजामध्ये औदासिन्य आणि नैराश्याची काठिण्य पातळी वाढली जात आहे,असे असताना समाज कार्यकर्ते व समाज कार्य करणाऱ्या संस्था मात्र याबाबत उदासीन दिसतात. हे समाजासमोरील आव्हान पेलण्याची क्षमता त्यांच्यामध्ये निर्माण व्हावी किंबहुना असलेल्या क्षमता वृद्धिंगत होण्याच्या दृष्टीने फार मोठे आव्हान समाजकार्य क्षेत्रासमोर आहे.

11. आजच्या काळातील स्पर्धात्मक जीवन पद्धती आधुनिक जीवन शैली यांत्रिकीकरण संगणकीकरण खाजगीकरण यासारख्या जागतिकीकरणाच्या छायेत माणुसकी परस्परसंबंध भावनांचा ओलावा विरंगुळा इत्यादी बाबींचे महत्त्व कमी होत चालले आहे कुटुंबसंस्था विवाहसंस्था या केवळ शब्दांत पर्यंत मर्यादित राहिल्या असून गुणात्मक दृष्ट्या त्या प्रभावहीन झाल्याचे दिसून येते त्यांची पुनर्स्थापना करणे हे एक मोठे आव्हान समाज कार्यकर्त्यांना पुढे व एकूणच समाज कार्याच्या क्षेत्रात पुढे आहे.

12. जागतिकीकरणाच्या प्रवाहातील वापरा आणि फेका ही संस्कृती सामाजिक संवेदनशीलतेला आव्हान देताना दिसते मानवतावादाला छेद देऊन भौतिक वादाला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. विकासाच्या नावाखाली पर्यावरणातील हस्तक्षेप वाढला असून असुरक्षितेतील मानव,प्राणी व वनस्पती यांच्या बचावाच्या केवळ केवळ घोषणा व गप्पा या शिल्लक राहिल्या आहेत. माणूसपण हरवले आहे आहे. अशा परिस्थितीमध्ये समाजकार्याचे मानवतावादाचे अधिष्ठान कुठेतरी हरवल्यासारखे किंवा त्यामध्ये कमतरता आल्याचा भास निर्माण होतो आहे तो पुनर्स्थापित व्हावा या दृष्टिकोनातून समाजकार्य पुढील आव्हान हे हे मोठे आव्हान आहे.

निष्कर्ष व समारोप

उपरोक्त आव्हानांचा परामर्श घेता लक्षात येते की, समाजकार्य शिक्षणाचे पोषक तत्वज्ञान व निश्चित ज्ञान हे जागतिकीकरणाच्या प्रचंड प्रवाहात प्रभावहीन होतांना दिसते आहे. त्याचा प्रभाव वाढविणे, टिकविणे, जतन करणे व अधिक गतीने ते वृद्धिंगत करणे हे मोठे आव्हान समाज कार्यकर्त्यांसमोर आहे. जसा काळ बदलला तसतशी लोकांची मानसिकताही बदलत गेली सद्यस्थितीत समाजकार्य शिक्षणा समोर अनेक आव्हाने असली तरी ती सर्व आव्हाने सुटण्यासारखे नाहीत किंवा त्यावर उपाययोजना नाहीत असे मुळीच नाही.त्यावर समाजकार्य तत्वज्ञानाचा व्यवस्थितरित्या अवलंब केल्यास निश्चितपणे त्याची तीव्रता कमी होण्यास मदत होईल किंबहुना कदाचित तीव्र आव्हाने संपुष्टात होण्यासाठीची एक सुरुवात होऊ शकते. काळाच्या ओघात आणखी नवीन आव्हाने निर्माण होतील देखील परंतु त्यावर देखील धीरोदात्तपणे व समाज कार्याच्या मूळ आधारशिला व विचारधारेवर त्याचा सामना करता येणे शक्य आहे याबाबत मुळीच शंका नाही.

संदर्भसूची

- गुप्ता आर एच, "रोल अंड चॅलेंजेस ऑफ सोशल सायन्सेस इंन ग्लोबल सिनारीओ", वरद प्रकाशन, जळगाव, जुलै, 2013.
- टेंकसाळे प्राजक्ता, "व्यवसायिक समाजकार्य", श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, 2000.
- धनगर धनराज, "एज्युकेशन अंड अपॉर्च्युनिटी",रिसर्च जर्नी, जर्नल, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, 2019.
- पाटील बा.ब.," विकासाचे प्रशासन", विद्या प्रकाशन, नागपूर.
- बडगुजर शांताराम, "सोशल वर्कर एज्युकेशन रीप्रोस्पेक्ट्स अंड प्रोस्पेक्ट्स", स्मरणिका, राष्ट्रीय चर्चासत्र, उमवि जळगाव.
- मुद्गल एस.डी," इंट्रोडक्शन टू सोशल वर्क" बुक एन्क्लेव,जयपुर 1997.
- वलोकर दिपक व इतर, "महाराष्ट्र जर्नल ऑफ सोशल वर्क", अर्धवार्षिक जर्नल, मास्वे प्रकाशन, 2018.
- बळवी नरसिंग व इतर, "युटीलिटी ऑफ हायर एज्युकेशन इन सोशल डेव्हलपमेंट", विद्यावार्ता, हर्षवर्धन पब्लिकेशन, बीड, 2018.
- वाघमारे जनार्दन, "बदलते शिक्षण स्वरूप आणि समस्या", पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे.

CamScanner

UGC Care Listed Journal
तिफण
वर्ष १२ वे अंक १ ला
एप्रिल, मे, जून २०२१
महामानव
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
अभिवादन विशेषांक

CamScanner

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतील वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

वर्ष १२ वे, अंक - पहिला एप्रिल ते जून २०२१

UGC Care Listed Journal
ISSN 2231 - 573X

(भाग—०२)

• संपादक •
डॉ. शिवाजी हुसे
पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी,
हिवरखेडा रोड, कन्नड, जि. औरंगाबाद - ४३११०३,
मो. ९४०४०००३९८.

CamScanner

UGC Care Listed JournalISSN 2231 - 573X

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

MAH MAR 34737/13/1/2009-TC

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विशेषांक

वर्ष १२ वे, अंक - पहिला एप्रिल ते जून २०२१

● संपादक ●

डॉ. शिवाजी हुसे

● अतिथी संपादक ●

प्रा. कार्तिक रा. पाटील प्रा. प्रफुल एम. राजुरवाडे

● संपादक मंडळ ●

डॉ. सर्जेराव जिगे

डॉ. फुला बागूल

डॉ. अनिल गर्जे

डॉ. संजय भालेराव

डॉ. ताहेर पठाण

डॉ. वंदना महाजन

डॉ. प्रकाश खेत्री

डॉ. ममता इंगोले

डॉ. वामन जाधव

डॉ. यशवंत सोनुने

डॉ. रामचंद्र झाडे

मूल्य : १७५ रुपये

या अंकातील लेखकांच्या मताशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही. या नियतकालिकास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे. परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी, हिवरखेडा रोड, कन्नड,
जि. औरंगाबाद - ४३११०३, मो. ९४०४०००३९८

CamScanner

अनुक्रमणिका - 02

अ.क्र.	प्रकरण	
•	शुभेच्छा – प्रा. कार्तिक पाटील	04
•	शोध महानवाचा : संपादकीय – प्रा. प्रफुल एम राजुरवाडे	06
1	बहुजनउद्धारक – डॉ बाबासाहेब आंबेडकर – प्रा. संजय उगेमुगे	11
2	डॉ" बाबासाहेब आंबेडकर आणि .चवदार तळे सत्याग्रह" – प्रा. अजित जाधव	15
3	संततिनियमन : दारिद्र्यनिर्मूलनावरील प्रतिबंधक उपाय–डॉ. आंबेडकर – प्रा. प्रदिप भानसे	19
4	राष्ट्रपिता महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संघर्ष आणि समन्वय –प्रा.डॉ. इंगोले	25
5	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्वतंत्र मजूर पक्ष प्रा. संजय अहिरे	31
6	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगार कल्याणातील योगदान प्रा दिलिप धोंगडे	42
7	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार – प्रा यमराज बिरारिस	50
8	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या स्त्रिशिक्षण विषयी विचारांची प्रासंगिकता – प्रा. भानुदास जामनेकर	54
9	महिला सबलीकरणात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान – प्रा. बडगुजर	58
10	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिला सबलीकरणातील योगदान – प्रा. बादलशाहा चव्हाण	63
11	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचार – प्रा. लोकेशकुमार नंदेश्वर	68
12	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि संत साहित्य – प्रा. एकनाथ फुटाणे	74
13	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार - एक दृष्टीक्षेप प्रा अनिता महावादीवार	83
14	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया – प्रा. हरेश गजभिये	89
15	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषिविषयक धोरण– एक अध्ययन – प्रा. मंगला बनसोड	94
16	शेती, शेतकरी, आणि डॉ. आंबेडकर - प्रा. प्रफुल राजुरवाडे	99
17	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची 'मुकनायक' पाक्षिकातून निर्भीड पत्रकारिता – प्रा.शरद बेलोरकर	105
18	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धम्मसंकल्पना व सामाजिक समता प्रा. रुपेश मेश्राम	108
19	गौतम बुद्धाची शिकवण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा धम्म आणि आजची प्रसंगिकता –प्रा.मनिषा वर्मा	113
20	चंद्रपुर येथील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या धम्मदीक्षा सोहळयाच ऐतिहासीक अध्ययन – संशोधक प्रविण वाळके	121
21	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाही विषयक विचार . – प्रा. अतुल खोसे	128
22	फुले आंबेडकर विचारांची विश्वव्यापकता वर्तमान काळाच्या संदर्भात – प्रा. डॉ. मस्के	131
23	महात्मा गांधीचे विदर्भातील अस्पृश्योद्धारकांचे कार्य – प्रा. कमलकिशोर इंगोले	135

CamScanner

महिला सबलीकरणात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान

डॉ. नितीन रामदास बडगुजर

प्रस्तुत शोध निबंधात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिला सक्षमीकरणात मांडलेल्या विचारांचा परामर्श घेण्यात आला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिलांचे सक्षमीकरण हे राष्ट्राच्या विकासाशी जोडले आहे. महिला ह्या सक्षम झाल्या तर राष्ट्र विकासाच्या समीप आहे आणि संबोधले जाईल असे ते मानत. समाजातील अनिष्ट रुढी संपुष्टात येण्यासाठी स्त्रियांनी सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या सक्षम झाल्या पाहिजे असा विचार त्यांनी मांडला. त्या अनुषंगाने स्त्रियांचा एकूणच सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीय, स्वातंत्र्य नंतरच्या काळात घडून आला. त्याचा पाया घालण्याचे श्रेय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनाच जाते. महिला सक्षमीकरणात आर्थिक परावलंबीत्व फार मोठा अडथळा आहे असे ते मानत असत. स्त्रियांच्या हक्काबाबतही त्यांनी मुलभूत विचार मांडले. कौटुंबिक व्यवस्था सुधारण्यासाठी महिलांनी भागीदारी वाढविणे महत्वपूर्ण आहे असे सांगताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या स्त्री जागृती विषयक कार्यामुळे आता स्त्रियांना व्यावसायिक स्वातंत्र्य मिळाले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या ग्रंथ संपदेतून त्यांच्या असमान्य विद्वत्तेचे व ज्ञान साधनेचे दर्शन होते. महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी स्त्रियांना माणूस म्हणून पुढे आणणे, समानतेचा दर्जा देणे, निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग वाढविणे यासारख्या अतुलनीय विचारांचे डॉ. बाबासाहेबांचे योगदान हे महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी अनन्य साधारण असे महत्त्वाचे आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिलांच्या सक्षमीकरणाकरिता हिंदू कोड बीलची मागणी लावून धरली आणि महिला कल्याणाची अतिशय महत्वाची पाऊलवाट घालून दिली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या क्रांतीकारी विचारांमुळेच आज आधुनिक काळात स्त्रियांना विविध क्षेत्रात स्वतःचे प्रभुत्व सिद्ध करुन ताठ मानेने जगण्याची संधी मिळाली आहे. त्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचे योगदान हे महिला सक्षमीकरणात अनन्यसाधरण असे राहीले आहे.

अध्ययनचे उद्देश (Objectives)

1) महिला सक्षमीकरण संकल्पनेचा अभ्यास करणे.

2) महिला सक्षमीकरणांत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदानाविषयी अभ्यास करणे.

गृहीतकृत्य (Hypothesis)

भारतीय संविधानातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांसाठी स्त्री मुक्तीचा राष्ट्रीय दृष्टीकोनातून मांडलेला विचार महिला सक्षमीकरणातील योगदान स्पष्ट करतो.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

प्रस्तुत शोधप्रबंधाचे स्वरुप वर्णनात्मक असल्याने अध्ययनासाठी आवश्यक असलेले लिखित साहित्य हे द्वितीय स्त्रोतातून प्राप्त करण्यात आले आहे. तथ्य संकलनासाठी अध्ययनकर्त्याने विविध संदर्भ ग्रंथ, मासिके, संशोधन नियतकालीके, जर्नल्स, विविध लेख इ. चा उपयोग करण्यात आला आहे व त्या आधारे निष्कर्षाची मांडणी करण्यात आली आहे.

विषय प्रवेश (Subject Deliberation)

भारतीय समाजातील हजारो वर्षांच्या परंपरेत विविधांगी बदल दिसून येतात. असमानता, भेदभाव याबरोबरच विविधेतील एकता, बंधुभाव यासारखे अनेक छटा देखील दिसून येतात. कालपरत्वे बदल संभवणे ही नैसर्गिक प्रक्रिया आहे. त्या अनुषंगाने महिलांच्या संदर्भात अनेक प्रवाह दिसून येतात. कधी स्त्रियांचा दर्जा हा अतिशय आदरणीय स्वरुपाचा तर कधी सुरक्षितता प्रदान करणारा, जपून ठेवणारा, तर कधी अन्याय, अत्याचाराला बळी पडण्याचा तर कधी महिलांच्या पुर्नत्थनासाठी चालविलेल्या चळवळीतून स्त्रीया या प्रकट होताना दिसून येतात. स्त्रियांना स्थिरत्व प्रदान करणारा, विकासाची संधी देणारा, सक्षमीकरणा करणारा काळ म्हणजेच भारतीय स्वातंत्र्यानंतर राज्य घटनेतून संधी प्रदान करणारा काळ. महिलांना खऱ्या अर्थाने क्षमतावान करण्यासाठी भारतीय संविधान हे अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरले. स्त्रीयांचे अधिकार प्रदान करणारे, स्त्रीयांना समानता प्रदान करणारे, माणूस म्हणून जगण्याचे स्वातंत्र्य प्रदान करणारे भारतीय संविधान हे एक मैलाचा दगड ठरले. त्याला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान हे महत्वपूर्ण ठरेल. महिलांचे सक्षमीकरण आणि महिलांचा निर्णयप्रक्रियेतील समान सहभाग हा राष्ट्र उन्नतीचा राजमार्ग आहे हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिला सक्षमीकरणासंदर्भात मांडलेल्या विचारातून स्पष्ट होतो.

महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना :

सक्षमीकरणासंदर्भात विविध तज्ञांनी विविध विचारांची मांडणी केलेली दिसून येते. त्याचा सार मांडतांना स्पष्ट करता येईल की, व्यक्तीला त्याच्या सामाजिक, आर्थिक, अध्यात्मिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक क्षेत्रात आपल्या मूळ क्षमतांचा विकास करीत जीवन जगताना ह्या बाबींना विशेष महत्व आहे. आंतरीक शक्ती ही अशी क्षमता आहे की, ज्यायोगे तो व्यक्ती अपेक्षीत बाबी साध्य करु शकतो. याबरोबरच इतरांच्या विकासासाठी स्वतःचे विचार हे प्रभावी ठरतील आणि त्यासाठी कृतीबद्ध देखील होतील. तसेच भौतीक साधनांची परिपूर्णता, बौद्धीक संपदेचा उपयोग आणि वैचारीक प्रगल्भतेचा विकास याद्वारे सक्षमीकरणाची सुरुवात होते. तात्पर्य महिला सक्षमीकरण ही अशी संकल्पना आहे की, महिलांना प्रत्येक क्षेत्रात आपल्या क्षमतांचा उपयोग करुन समान पद्धतीने जीवन जगण्याची शक्ती प्रदान करते. मुलभूत अधिकार, भावनांचे संरक्षण आणि त्यांचा विकास या अर्थाने सक्षमीकरणाची परिभाषा स्पष्ट होते.

CamScanner

याबरोबरच महिलांनी आपल्या स्वतःच्या विकासाची संधी प्राप्त करणे, निर्णय प्रक्रियेत सहभाग घेणे, आपल्या मतानुसार आपल्या जीवनातील महत्वाचे निर्णय घेणे, स्वतंत्र विचार करुन आपल्या क्षमतांचा उपयोग करुन स्वच्छंदीपणे जीवनकौशल्याच्या आधारे जीवन जगणे म्हणजे महिला सक्षमीकरण होय.

महिला सक्षमीकरण ही संकल्पना बंदिस्त किंवा अल्पावधीची किंवा विशिष्ठ काळापूरता अथवा विशिष्ठ समाजासाठीच्या संकल्पना नसून ती एक निरंतर चालणारी व्यापक अशी चळवळ आहे. ही बहुआयामी अशी प्रक्रिया आहे. ज्याद्वारे महिला ह्या स्वतःची ओळख, स्वतःच्या क्षमता आणि स्वतःचे अस्तित्व सिद्ध करतात.

महिला सक्षमीकरणासंदर्भात डॉ. आंबेडकरांचे विचार व योगदान :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिला सक्षमीकरणासंदर्भात आपले विचार अतिशय स्पष्ट शब्दात मांडले आहे, त्याचा प्रत्यय देखील दिला आहे. बाबासाहेबांनी स्त्री–पुरुष असमानतेबाबत बोलताना अशा स्वरुपाचा भेद हा मुळात मानवतेच्या विरोधात आहे असे सांगतात. मुळात मानवतेच्या विरोधात आहे असे सांगतात. मुळात समाजाचे अस्तित्व हे स्त्री आणि पुरुष या दोन्हींच्या समानतेच्या अस्तित्वावर अवलंबून आहे. केवळ पुरुष किंवा केवळ स्त्री ही कल्पनाच सृष्टीची मर्यादा स्पष्ट करतात. असे त्यांच्या विचारातून स्पष्ट होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचे वेगळेपण लक्षात घेण्यासाठी आंबेडकरांची लेखसंपदेचा परामर्श येणे महत्वाचे ठरते. त्यांच्या मते, भारतातील जातीव्यवस्था, त्याची जडणघडण ही स्त्रीयांच्या शोषणाची एक बाजू आहे. "स्त्रीया ह्या जातीव्यवस्थेच्या प्रवेशद्वार आहेत" अशी मांडणी त्यांनी अमेरिकेत असताना 'भारतातील जाती, त्यांची उत्पत्ती व त्यांचे जडणघडण' या निबंधात केली आहे. जाती व्यवस्था टिकविण्यासाठी, पुरुषप्रधान संस्कृतीला खतपाणी घालण्यासाठी स्त्रियांवर बंधने लादण्यात येतात असा विचार त्यांनी मांडला. पुढे जावून 'जाती व्यवस्थेचे विध्वसन' या पुस्तकातून त्यांनी जाती विषयक त्यांचे विचार मांडले भारतीय समाज सुधारणा चळवळीपूर्वीचे स्त्रियांचे समाजातील स्थान व दर्जा हा महिलांच्या शोषणाला जबाबदार असलेल्या, समाजव्यवस्थेतून पुढे आला आहे. 'हिंदू स्त्रीयांची उन्नती व अवनती' या निबंधात त्यांनी मनुवादी विचारसरणीवर प्रहार केला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा अभ्यास करताना लक्षात येतो की, अनेक वर्ष स्थितप्रज्ञ पडलेल्या, वंचित राहीलेल्या समाजाला स्वतरुच्या विकासाचा एक किरण देखील दिसू दिला नाही. जीवन जगण्याचा अधिकारच प्रदान केला गेला नाही त्या समाजात महिला सक्षमीकरणाचा विचार हा केवळ फार्सआहे असे ते म्हणत असत. विशेषतः दलीत स्त्रियांच्या संदर्भात त्यांनी आपले कृतीयुक्त विचार समाजासमोर ठेवले. डॉ. आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली उभ्या राहीलेल्या महाडच्या सत्याग्रहापासून धर्मांतराच्या प्रत्येक घटनेपर्यंतच्या प्रत्येक चळवळीत स्त्रियांचा सहभागातून ते स्पष्टपणे दिसून देखील येतो. दलीत स्त्रियांना चळवळीत सहभागी करुन त्यांच्यातील आत्मविश्वास त्यांनी जगविला. महिलांचा सहभाग ही अटळ बाब आहे असे त्यांनी सांगितले. केवळ दलित स्त्रियांच नव्हे तर भारतीय समाजातील प्रत्येक स्त्रियांचा तो अधिकार आहे असे त्यांनी त्यांच्या कृतीतून दाखवून दिले. स्त्रियांना स्वतःचे संरक्षण, स्वतःचा विकास करण्यासाठी स्वावलंबी होण्यासाठी, स्वतःमधील क्षमतांच्या आधारे स्वतःची उपजिविका

CS CamScanner

करा असा मोलाचा सल्ला देवून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासंदर्भात आपले योगदान देतात.

कोणत्याही देशाचे संविधान त्या देशाच्या परिचयाची साक्ष देतात, जनतेच्या विकाराची, कायद्याची ओळख देतात. स्त्रियांविषयीची तरतूद हे त्याचे महत्व वाढवतात. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता न्याय, मुलभूत हक्क, व्यक्तिचे अधिकार व स्वातंत्र्य विषमतेचे उच्चाटन, भेदभावरहीत जीवन, मानवतावादी विचारातून जीवन जगण्याचे कौशल्ये संविधान प्रदान करते. भारतीय जनतेला (स्त्री व पुरुष दोन्हींना) सामाजिक, आर्थिक, राजकीय न्याय देण्यासाठी व्यक्तीचे विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा व उपासना यांचे स्वातंत्र्य देण्यासाठी दर्जा व संधीची समानता देण्याची दृष्टी भारतीय संविधानातून प्राप्त होते. भारतीय संविधान हे महिलांच्या सक्षमीकरणाची पाऊलवाट आहे. डॉ. बाबासाहेबांनी स्त्रियांचा विचार करताना संस्कारयुक्त विवाह, नोंदणी विवाह, घटस्फोट, पोटगी, वारसा हक्क, स्त्रीयांचा मालमत्तेवरील हक्क, एकपत्नीकत्व तत्व, द्विभार्या प्रतीबंधक कायदा इ. बाबींना अतिशय अभ्यासपूर्वक मांडून स्त्री सक्षमीकरणाचा फार मोठा विचार मांडला. हिंदू कोड ,बिलातून डॉ. बाबासाहेबांनी समाजातील वर्गावर्गातील असमानता, स्त्री:पुरुष यांच्यामधील असमानता याविषयातून परखडपणे आपली भूमिका मांडली. स्त्रियांच्या अत्थानासाठी अतिशय महत्वाचे ठरलेले हिंदू कोड बील स्त्रियांच्या परावलंबीत्व आणि गुलामगिरीचा अंत करणारी एक चळवळच ठरली असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

"एखादया समाजाच्या स्त्रियांच्या प्रगतीवरुन त्या समाजाच्या प्रगतीचे मोजमाप करता येते" असा विचार त्यांनी 1942 मध्ये नागपूर येथील अखिल भारतीय दलित महिला परिषदेत मांडला. हा विचार केवळ दलीत समाजासाठीच नव्हे तर भारतीय समाताजील प्रत्येक स्त्रियांना लागू होतो हे सर्वमान्य आहे.

भारतीय संविधान हे खऱ्या अर्थाने महिला सक्षमीकरणाचे व्यासपीठ आहे. हे भारतीय संविधानात स्त्री विषयक केलेल्या तरतूदीवरुन स्पष्ट होते. भारतीय संविधानाचा खऱ्या अर्थाने महिला सक्षमीकरणावर सकारात्मक परिणाम व प्रत्यय असल्याचे लक्षात येते. कलम 14 नुसार कायद्यासमोर सर्व समान आहेत कलम–15 नुसार धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान यावरुन कोणताही भेद करता येणार नाही. कलम 16 नुसार शासकीय सेवेत सर्वांना समान संधी याबरोबरच मुलभूत अधिकार जे घटनेत सांगितले आहे व त्याद्वारे जे समतेचे तत्व अंगिकारले आहे त्यातून स्त्रीयांच्या उत्थानाची कळवळ व त्यासंबंधी केलेली तरतूद लक्षात येते. याशिवाय हिंदू विवाह कायदा 1955, हिंदू वारसा हक्क कायदा 1956, हिंदू दत्तक व पोटगी कायदा 1956, हुंडा प्रतिबंधक कायदा यांमध्ये डॉ. आंबेडकरांच्या महिला सक्षमीकरणासंदर्भातील विचार प्रतिबिंबित होतात व सक्षमीकरणाचे अनेक मार्ग उघडतात.

निष्कर्ष (Conclustion) :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचे योगदान हे महिला सक्षमीकरणासाठी दर्पणाचे कार्य करतात आजच्या बहुजन स्त्रीला सक्षम, सामर्थ व स्वावलंबी करण्यासाठी प्रेरीत करतात नव्हे शक्ती प्रदान करतात, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची विचारसरणी व त्याद्वारे त्यांनी दिलेले योगदान याद्वारे आजच्या

महिलांची यशस्वी वाटचाल सुरु आहे. महिलांच्या शोषण मुक्तीचे द्वार, विकासाची पाऊलवाट म्हणून डॉ. आंबेडकरांचे विचार मार्गदर्शक ठरतात. महाडचा सत्याग्रह, हिंदू कोड बील, महिलांसाठीच्या तरतूदी व कायदे या सर्व विचारांतून लिखाणामधून स्त्रीमुक्ती, महिलांचे पुनरुत्थान आणि त्या अनुषंगाने त्यांच्या सक्षमीकरणाचे विचार दिसून येतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांतील महिलांचे सक्षमीकरण हे वरवर दिसणारे नसुन ते गुणात्मक दर्जाचे आहे. महिलांच्या प्रती दया, सहानुभूती या कुबड्या त्यांनी देऊ केल्या नाही तर संधीची समानता, निर्णय प्रक्रियेतील सक्रीय सहभाग, महिलांचे सघटन व चळवळीतील योगदान, हक्क व कर्तव्य यावर त्यांनी भर दिला. हेच यावरून स्पष्ट होते. त्या योगे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिला सक्षमीकरणाचे योगदान देखील स्पष्ट होते.

संदर्भ सूची References

1) आढाव बी. पी., "सद्यस्थितीत डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांचा संदर्भ", स्मरणिका, [illegible] महाविद्यालय, अमरावती, 2011.

2) आंबेडकर बाबासाहेब, "जातिप्रथेचे विध्वंसन", सुगावा प्रकाशन, पुणे, तृतीय आवृत्ती, 2014.

3) पाटील, डी. डी., हांडे एम. बी., "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भारताला महासत्ता बनविण्यासाठी योगदान", स्मरणिका, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, चोपडा, 2011.

4) फालक आर. पी. "साहित्यातील आंबेडकरवाद : मराठी, हिंदी, इंग्रजी, साहित्यातील मूल्यांकन स्मरणिका", प्रशांत पब्लीकेशन, जळगाव, जानेवारी, 2012.

5) भास्कर व्ही. व्ही., "म. गांधी आणि डॉ. आंबेडकर विचारधारा", अथर्व पब्लीकेशन, जळगाव, 2012

धनाजीनाना चौधरी विद्याप्रबोधिनीचे
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय,
जळगाव

CamScanner

95

UGC Care Listed Journal

तिफण

वर्ष १२ वे अंक १ ला
एप्रिल, मे, जून २०२१

महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अभिवादन विशेषांक

SELF ATTESTED

97

UGC Care Listed JournalISSN 2231 - 573X

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

MAH MAR 34737/13/1/2009-TC

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विशेषांक

वर्ष १२ वे, अंक - पहिला एप्रिल ते जून २०२१

● संपादक ●

डॉ. शिवाजी हुसे

● अतिथी संपादक ●

प्रा. कार्तिक रा. पाटील प्रा. प्रफुल एम. राजुरवाडे

● संपादक मंडळ ●

डॉ. सर्जेराव जिगे
डॉ. फुला बागूल
डॉ. अनिल गर्जे
डॉ. संजय भालेराव
डॉ. ताहेर पठाण
डॉ. वंदना महाजन
डॉ. प्रकाश खेत्री
डॉ. ममता इंगोले
डॉ. वामन जाधव
डॉ. यशवंत सोनुने
डॉ. रामचंद्र झाडे

मूल्य : १७५ रुपये

या अंकातील लेखकांच्या मताशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही. या नियतकालिकास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे. परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी, हिवरखेडा रोड, कन्नड, जि. औरंगाबाद - ४३११०३, मो. ९४०४०००३९८

Scanned with CamScanner

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरण	पान क्रमांक
•	शुभेच्छा – प्रा. कार्तिक पाटील	04
•	शोध महानवाचा : संपादकीय – प्रा. प्रफुल एम. राजुरवाडे	06
1	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर-युगपुरुष – प्रा.डॉ. प्रमोद मनोहर कोचारे	12
2	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि अस्पृश्य – डॉ. सतिश खरात	15
3	महाडचा सत्याग्रह एक पाऊल परिवर्तनाच्या दिशेने – डॉ. दत्तात्रय रामचंद्र दुबल	21
4	स्वतंत्र मजूर पक्ष व खोती पध्दतीचे उच्चाटन– प्रा. डॉ. जयंत रतिराम रामटेके	24
5	डॉ. आंबेडकरांचे कोल्हापुर संस्थानातील अस्पृश्योध्दाराचे कार्य–डॉ.प्रदीप मोहन कांबळे	30
6	कुटूंब नियोजन आणि लोकसंख्या नियंत्रणाबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार– डॉ. भारती प्रमोद गायकवाड	34
7	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जातीनिर्मुलनविषयक विचार– प्रा. डॉ. रविंद्र सिरसाट	40
8	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व अमरावती येथील अंबादेवी मंदिर प्रवेश सत्याग्रह– प्रा. डॉ. कुसमेंद्र गं. सोनटक्के	46
9	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा खोती पध्दतीविरुध्द लढा– प्रा.डॉ. म्हात्रे सुभाष	49
10	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेतकरी व कामगार यांच्या हितासंबंधीचे कार्य– डॉ. बोडखे संजीव सुखलाल	53
11	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची सामाजिक लोकशाही–प्रा. कमलाकर शरद इंगळे	57
12	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक न्यायाची प्रासंगिकता– प्रा. डॉ. दशरथ आदे	60
13	महिला सक्षमीकरणात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान– प्रा.डॉ.संतोष पहारे	68
14	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्त्रि मुक्ती– डॉ. राजू पुं. किरमिरे	74
15	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि हिंदु कोड बिल– प्रा. विजय शामराव काडलकर	79
16	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार व कार्य– डॉ.सुरेश मारुती चव्हाण	85
17	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार– प्रा. डॉ. पंकज रघुनाथ देवरे	89
18	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार– डॉ. संदिप म. राऊत	98
19	भारतीय चलन व अर्थव्यवस्थेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान– डॉ. विद्युल्लता राहुल हांडे	103
20	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची आर्थिक दृष्टी– प्रा.डॉ. फरिदा शफीक खान	110
21	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जल नियोजन कार्य– चंद्रमणी काशीनाथ भोवते	114
22	दलित नाटक – रंगभूमीची पूर्वपरंपरा व विकास– प्रा. डॉ. प्रफुल्ल तु.बन्सोड	124
23	डॉ बाबासाहेब .आंबेडकरांची ओजस्वी मराठी लेखन शैली–	132

Scanned with CamScanner

"कुटूंब नियोजन आणि लोकसंख्या नियंत्रणाबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार"

डॉ. भारती प्रमोद गायकवाड

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लोकसंख्या नियंत्रणासाठी संतति नियमनाची आवश्यकता या विषयावर त्याचे विचार मांडलेले आहेत. कारण त्यांच्या काळातील तत्कालीन समाज व्यवस्था अस्थिर होती अंधश्रध्दा, धर्मवेडेपणा, अध्यात्मिकता, या सा-यांचा पगडा समाजात दिसून येत होता. कमी प्रमाणात आरोग्य सुविधा बालविवाह यामुळे माता बालमुत्यूंचे प्रमाण जास्त होते.

त्याकाळात कुटूंब नियोजनाची गरज लोकांना वाटत नव्हती किंबहुना एकत्र कुटूंब पध्दती असल्याने संतति नियमन करण्यास घरातील प्रौढ व्यक्तींचा विरोध होत असे एकाच कुटूंबात दहा ते बारा मुल असत. वारंवार बाळंतपणामुळे महिलांचे आरोग्य निरोगी राहत नव्हते. अनेक शारीरिक व्याधींना सामोरे जावे लागत असे. तसेच घरात कुटूंब संख्या जास्त असल्याने मुलांचे संगोपन निट होत नव्हते. म्हणून बाबासाहेब आपल्या भाषणांमधुन स्त्रीयांचे प्रबोधन करीत असत मूल होवू देण्याचा अधिकार सर्वस्वी महिलांचा असावा तिच्या मना प्रमाणे तिने आपल्या कुटूंबातील सदस्य संख्या नियंत्रित केली पाहिजे. मर्यादित कुटूंब ठेवले पाहीजे. असे बाबासाहेब सांगत तसेच आंतरजातीय विवाहास देखिल प्रोत्साहन बाबासाहेब देतांना दिसतात. बाबासाहेबांचे कुटूंबनियोजना बाबतचे विचार आजच्या स्थितीला देखिल लागू पडूत असुन दिशादर्शक ठरत आहे.

प्रस्तावना :

क्रांतीसूर्य डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर हे एक उत्तुंग व्यक्तीमत्व होते. त्यांनी त्याच्या जीवनाच्या कालावधीत सामाजिक, आर्थिक, राजकीय क्षेत्रात अतिशय महत्वाचे योगदान दिले आहे. मागासवर्गीय कुटूंबात जन्म झाल्यामुळे बाबासाहेबांना लहानपणापासुन खुप कठीण प्रसंगाना सामोरे जावे लागले. परंतु या संघर्षमय प्रसंगावर मातकरुन त्यांनी समाजासाठी, देशासाठी दैदिप्यमान कामगिरी केली. डॉ. बाबासाहेबांनी अनेक क्षेत्रात महत्वपुर्ण योगदान दिले जसे, चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, अस्पृश्यता निवारण, काळाराम मंदीर सत्याग्रह, इ. पण यापैकी महत्वाचे कार्य म्हणजे महिलांसाठी विविध कायद्यांची निर्मिती त्यांनी करुन मानव म्हणुन जीवन जगण्याचा अधिकार दिला. हिंदु कोड बिलाच्या माध्यमातून बाबासाहेबांनी स्त्रीला सर्वोच्च महत्व दिले होते. घटस्फोट वारसाहक्क वाटणीचा अधिकार आंतरजातीय विवाहाला कायदेशीर दर्जा, हे हिंदु कोड बिलाचे ठळक मुद्दे होते. परंतु या बिलास प्रखर विरोध करण्यात आला. त्यावेळी बाबासाहेबांनी नाराज होवून आपल्या पदाचा राजीनामा दिला त्याच कालावधीमध्ये बाबासाहेबांच्या लक्षात आले की कुटूंबात गरज नसतांना निव्वळ अंधश्रध्देमुळे किंवा आपल्या म्हातारपणाचा आधार म्हणुन मुलांना जन्म दिला जातोय आणि भारताच्या लोकसंख्येमध्ये वाढ होत आहे या कालावधी कुटूंबसदस्य संख्या जास्त आणि उदयोग व्यवसाय कमी अशी स्थिती होती शेती हा मुख्य व्यवसाय होता पुरक व्यवसाय कमी प्रमाणात होते त्यामुळे लोकसंख्या वाढल्याने अतिरिक्त लोकसंख्येचा प्रश्न निर्माण होईल

Scanned with CamScanner

अस बाबासाहेबांना वाटले म्हणुन 10 नोव्हेंबर 1938 रोजी डॉ. आंबेडकरांचे कुटूंब नियोजन लोकसंख्या नियंत्रण या बाबतचे विचार समाजावून घेतांना बाबासाहेबांच्यावतीने श्री.पी.जे. रोहम यां प्रातांच्या विधीमंडळासमोर संततिनियमनाच्या .उपाय योजनांबाबतचा अशासकीय ठराव मांडला बाबासाहेबांच्या आणि श्री रोहम यांच्या झालेल्या चर्चेनुसार हा ठराव पुढील प्रमाणे होता. याम्ध्ये मर्यादित करण्याची अंत्यत महत्वची गरज लक्षात घेता, मुंबई प्रातांतील जनतेमध्ये कुटूंबनियो बाबातीत एक प्रभावी प्रचार मोहीम सरकारने हाती घ्यावी. जन्मनियंत्रण करण्याच्या दृष्टिने पुरेशा सोयी पुरवाव्यात. अशी शिफारस विधानसभेमध्ये शासनाला त्यांनी त्यावेळी केली. परंतु हा बिनसरकारी असल्यामुळे तो उघडपणे फेटाळला गेला. स्वातंत्र्याच्या आधी कुटूंबनियोजन कार्यक्रम जनसंख्या नियंत्रण करणे असा त्याचा प्रचार–प्रसार जास्त झाला होता त्यामुळे लोकांनी इतक्या या कार्यक्रमास प्रतिसाद दिला नाही. प्रत्येकाला असे वाटले की माझ्या एका मुलाने लोकसंख्येत किती भर पडणार! त्यामुळे कुटूंब नियोजन कार्यक्रमाकडे दुर्लक्ष झाले. अश्या प्रकारे विसाव्या वावरत असून ही लोकांना अंधश्रध्दा, अधात्यम आणि धार्मिकता यांनी झपाटलेल्या भारतीय समाजाला बाबासाहेबांचे विचार त्या काळात पटत नव्हते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या आयुष्यात खूप हाल अपेष्टा सहन केले आहे. आर्थिकदृष्ट्या मागासलेपणा बाबतचा त्यांना स्वतःचा अनुभव ते सांगत माझ्या वडीलांना एकदंरीत 14 मुले होते बाबासाहेबा चौदावे रत्न परंतु मी एल्फिस्टन कॉलेजमध्ये असतांना माझी काय दशा होती माझ्या पायात वहाणा नव्हत्या अंगात मादरपाठाचे शर्ट वडीलांचे फाटके कोट, खिशात पैशाचा अभाव, मी विचार करे असे माझ्या वडीलांना चौदा ऐवजी चारच मुले असती तर माझी किती चंगळ झाली असती. त्याच्या या स्थितीत माझे वडीलच कारणीभूत होते. बाबासाहेब स्वताःच्या कुटूंबाबातपण सांगत त्यांना जास्त मुल झाले त्याबाबत त्यांना नेहमी खंत वाटत असे कारण समाजकारण आणि राजकारणामुळे सतत बाहेर असल्यामुळे त्यांना त्यांच्या मुलांकडे लक्ष देता आले नाही. बाबासाहेब म्हणतात. "मला पाच मुले झाली त्यापैकी चार मुले निधन पावली याबद्दल मला वाईट नाही पाच ही मुले जगली असती तर आज सर्वाच्या पालन पोषणाचा भार माझ्यावर पडला असता व ते मला त्रासाचे झाले असते म्हणून मर्यादित कुटूंब असले पाहिजे याबाबतते आग्रही होते.

बाबासाहेब मुद्दामहून महिलांना आपल्या भाषणाला/सभेला बोलवत असत महिलांना उद्देशून सांगत, सर्वप्रथम चांगले स्वच्छ राहणे, शिका, स्वच्छता पाळा, तांब्या पितळयाच्या दागिन्यांपेक्षा सोन्याचे दागिने वापरा आपले व आपल्या कुटूंबाचे राहणीमान उच्च दर्जाचे असू द्या. दुर्गणापासून मुक्त रहा. सदगुणी व्हावा, कुटूंबात मुलांचे संगोपन काळजीपुर्वक करा, त्यांच्यात अभ्यासाची जबरदस्त महत्वकांक्षा निर्माण करा. आपल्याला कुटूंबात, समाजात, आपआपली कामे स्वतःहून निभवता आली पाहीजे, मुलांचे लग्न करण्याची घाई करु नका, लग्न होणा–या प्रत्येक मुलीने नव–याचा गुलाम रहायचे नाकारले पाहिजे. आपल्या पती सोबत मैत्रीच्या नात्याने रहायला शिकल पाहिजे, आपल्या कुटूंबाची काळजी घेत कुटूंबातील मुलांची संख्या मर्यादीत ठेवा. अश्यारितीने महिलांनी वेगवेगळ्या क्षेत्रात प्राविण्य मिळवून समाज आणि जिवनाच्या मुख्य प्रवाहात येण्याची जी धडपड सुरु केली त्या संगळ्यांच अधिष्ठान हे घटनेत दिलेल्या समान अधिकारात समानतेच्या अधिकारात आहे. डॉ. बाबासाहेब म्हणतात "एखाद्या समाजाच्या प्रगतीचा आलेख बघायचा असेल तर तो त्या समाजातील स्त्रींच्या बाबत असलेला आदर स्पष्ट करण्यास पुरेसा आहे. या अपार सहानूभुतीमुळे बाबासाहेबांनी महिलांचे कष्ट कमी व्हावेत म्हणून मजूर मंत्री असतांना कामकरी महिलांसाठी मातृत्त्व लाभ कायदा हिंदु विवाह कायदयाअंतर्गत घटस्फोट कायदा. संपत्ती वरील समान मालकी हक्क कायदा या कायद्याअंतर्गत तिला माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार दिला. तसेच हिंदु कोड बिलाच्या माध्यमातुन भारतीय स्त्रीला सर्वोच्च स्थान दिले होते. आंतरजातीय विवाहास कायदेशीर

Scanned with CamScanner

दर्जा परंतु हिंदु कोड बील नाकारले गेले. त्यावेळी बाबासाहेबांनी दुखी होवून आपल्या पदाचा राजीनामा दिला.

- **अध्ययन पध्दती :**
  1. लोकसंख्या नियंत्रणासाठी कुटूंबनियोजन कार्यक्रमाची आवश्यकता व महत्व या बाबत डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार अभ्यासणे.
  2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार सद्यस्थितीला किती समर्पक आहे याचा आढावा घेणे.

- **गृहितकृत्य :**
  1. लोकसंख्या वाढीमुळे व्यक्तीच्या जीवनमानावर परिणाम होवून पर्यायाने समाजविकासावर परिणाम होतो. त्यामुळे सामाजिक समस्याचे स्वरुप तीव्र होते.
  2. शासनाकडून सर्वोतोपरी उपायांनी कुटूंबकल्याण कार्यक्रम राबविल जात आहे. परंतु तरी सुध्दा लोकसंख्या वाढीचा वेग हा वाढतच आहे.

- **तथ्य संकलन :**

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कुटूंबातील संतति नियमनाबाबत / लोकसंख्या वाढीबाबत चिंता व्यक्त केली आहे. पर्यायाने समाजावर होणा—या परिणामांची देखिल चर्चा केली आहे. कुटूंब नियंत्रणात ठेवण्याचा संदेश लोकांना देवुन जनजागृती केली आहे. आपल्या भाषणांमधून महिलांना कुटूंब नियोजनाचा संदेश दिला आहे. गरीबीचे स्वअनुभव व्यक्त केले आहे. या सर्व घटकांचा / बाबींचा अभ्यास करण्यासाठी संबंधीत साहित्याचा अभ्यास करण्यासाठी तथ्य संकलनाच्या द्वितीय माध्यमांचा वापर या ठिकाणी करण्यात आला आहे.

- **कुटूंब नियोजन कल्याण कार्यक्रमांची पार्श्वभुमी :**

व्याख्या : कुटूंब नियोजन म्हणजे कुटूंब वाढवायचे या बद्दल संतती नियमनाद्वारे नियोजन होय. यात मुलांच्या संख्येवर नियंत्रण ठेवणे आणि त्यांच्या जन्माच्या दरम्यान अंतराळ विशेषतः गर्भ निरोधक किंवा स्वयंसेवी नसबंदीद्वारे नियंत्रित करणे यांचा समावेश होतो.

भारताने लोकसंख्यावाढीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी कुटूंब नियोजन या कार्यक्रमाचा स्विकार केला. कुटूंब नियोजनाच्या संदर्भात 1938 मध्ये राष्ट्रीय समितीने नेमण्यात आली. 1940 मध्ये या उपसमितीने राज्याने कुटूंबनियोजन आणि कल्याणकारी कार्यक्रम यावर भर देण्यास सांगितले. 1951 मध्ये पहिल्या पंचवार्षिक नियोजनात या कार्यक्रमाचा समावेश करण्यात आला होता. भारतात या कार्यक्रमा आधी अनेक विचारवंतानी "मातांच्या सुदढ आरोग्यासाठी लोकसंख्या नियंत्रणाची मागणी केली होती. 1976 ला लोकसंख्या धोरण आले. कुटूंबनियोजन, कुटूंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत लग्नाचे वय निश्चित करण्यात आले तसेच गरीब कुटूंबातील दांपत्यांना शासनाकडून वैद्यकीय खर्च देण्यात आला आहे. 1993 राष्ट्रीय आयोगाने जीवनमानाचा दर्जा उंचावला आणि दीर्घकालीन लोकसंख्या स्थिरिकरण 2045 पर्यंत झाले पाहीजे. त्या दिशेने शासन प्रयत्न करीत आहे. कुटूंबातील अपत्यांची संख्या मर्यादित करणे हा कुटूंब नियोजनाचा प्रथम हेतू होता त्यांनतर दोन अपत्यांमध्ये योग्य अंतर ठेवल्याने मात्यापित्यांचे आरोग्य चांगले राहते पर्यायाने कुटूंब सुखी होते लहान कुटूंब, सुखी कुटूंब. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत प्रथमतः हा जाणीवपुर्वक कुटूंबनियोजनाच्या धोरणाचा सरकारने अवलंब केला त्यासाठी 70 लाख रुपये खर्चाची तरतूद केली. कुटूंबनियोजनाचा संदेश दूरवर पोहचविण्याच्या दृष्टिने ही रक्कम अपूर्ण असली तरी संतति नियमनांचा शासनाने सक्रिय पुरस्कार करावा हा बाबासाहेबांचा विचार आपल्या समाजाने स्विकारल्याचे दयोतक होते.

Scanned with CamScanner

संतति नियमनाचा पुरस्कार करतांना बाबासाहेबांची महिलांबाबत एक विशेष दृष्टि होती. बाल बालंतपणामुळे महिलांचे आरोग्य व्यवस्थित नसायचे तसेच काही महिलांवर बाळंतपणे अक्षरशः लादा बाळंतपणामुळे महिलांचे आरोग्य व्यवस्थित नसायचे तसेच काही महिलांवर बाळंतपणे अक्षरशः लादली जायचे मुलगा व्हावा म्हणुन एकापाठोपाठ 4 ते 7 मुलींना जन्म द्यावा लागायचा मुलाच्या जन्माची का पाहता कौटुंबिक दबाव व तिच्या इच्छेविरुध्द मुले होत होती या मागील कारण निव्वळ मुलगाच हवा हा अट्टाहास तसेच मुस्लिम धर्मात धार्मिक ग्रंथ कुराण मध्ये कुटूंब नियोजनाला मान्यता नसल्याने जन्मा येणारे मुल देवाची देणगी कृपा समजून आजच्या कुटूंबात 3 ते 4 मुलांना जन्म दिला जातो. ग्रामीण आदिवासी भागात तसेच शहरीभागातील झोपडपट्टी भागात गरीबी द्रारिद्रयामुळे अन्नधान्याच्या कमतरतेमुळे शारीरिक उपासमारीमुळे लैंगिक भूक वाढते आणि पर्यायाने जास्त मुलांना जन्मदिला जातो म्हणुन एखाद्या महिलेला मूल होवू द्यायची इच्छा नसेल तर तिच्यावर कौटुंबिक दडपण नसावे. संतती जन्माला घालणे हे सर्वस्वी तिच्या इच्छेवर अवलंबुन आहे. कारण कुटूंबातील मुलांची जबाबदारी फक्त तिच्या एकटीची असते त्यामुळे कुटूंबनियोजनांच्या साधनांची तिला पुरेपुर माहिती देवुन ती साधने तिच्या आरोग्याच्या दृष्टिने सुरक्षित असावीत.

आपल्या देशातील गरीबी, दारिद्रय पाहून डॉ. बाबासाहेबांना नेहमी चिंता वाटत असे "कुटूंबात खाणारी तोंड जास्त असतील तर प्रसंगी लाचार होवुन भिक मागण्याची पाळी लोकांवर येते. आई–वडील मुलांच्या मुलभूत गरजा भागवू शकत नाही त्यांच्या शिक्षणाच्या, लग्नाच्या पालन पोषणाच्या चिंतेने आई–वडील आयुष्यभर काम करतात ते अक्षरशः होरपळले जातात.

आदिवासी भागात तर आणखी भीषण परिस्थिती आहे. दारिद्रयामुळे या लोकांना उपासमार सहन करावी लागते. मुलांना पौष्टिक अन्न मिळत नाही त्यामुळे कुपोषणाचे प्रमाण सातत्याने या भागात वाढतांना दिसते या भागात कुटूंब नियोजन कार्यक्रम या लोकांसाठी वरदान ठरेल फक्त गरज आहे. जाणीव जागृतीची आणि कुटूंब नियोजन कार्यक्रमाबाबत या लोकांपर्यंत घरोघरी पोहचण्याची.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आंतरजातीय विवाहास प्रोत्साहन दिले होते. ते म्हणत या माध्यमातुन नवीन विचार प्रणाली उदयास येवुन कुटूंब नियोजनास चालना मिळेल. बाबासाहेब म्हणत आंतरजातीय विवाह झाले तर सांप्रदायिक जातीभेद नष्ट होईल. अस्पृश्यता नष्ट होईल. अनुवंशाला छेद बसेल दोन भिन्न जाती/धर्मातील व्यक्ती एकत्र विवाह बधंनात बांधल्या गेल्या तर बॅटसन च्या म्हणण्यानुसार विविध जातीचा संकर होईल जसा धान्याचा दोन वाणांमध्ये संकर केला जातो त्या प्रमाणेच विविध जैविक घटक किंवा अजैविक घटकांचा आवाका लक्षात घेता. Favourable Condition निर्माण होवून विशेष क्षमता असलेल्या मुलांची निर्मिती होवून सुप्रजनन निर्माण होईल तसेच कुटूंबात एक किंवा दोन मुल जन्माला आल्याने आपोआप कुटूंब नियंत्रण होईल.

गांधीजी आणि बाबासाहेबांची विचार सरणी कुटूंब नियोजनांच्या बाबतीत मात्र विरुध्द होती . गांधीजी म्हणत देशाचे पारतंत्र आणि कौटुंबिक कर्तव्यात खर्च होणारी शक्ती लक्षात घेता कुटूंब मर्यादित ठेवण्याची आवश्यकता आहे. त्यांनी मान्य केली. परंतु त्यासाठी कृत्रिम साधनांची गरज नाही याबाबत महात्मा गांधीची विचारसरणी वेगळी होती ती महिलांना पटण्यासारखी नाही ते म्हणत " एक मुल होऊ देण्यापुरतेच विवाहित स्त्री पुरुषांनी कामसंबंध ठेवावा एरवी आत्मसंयमन करावे विवाहाअंतर्गत ब्रम्हचार्य हा संततीनियमनाचा एकमेव मार्ग होय.

भारतीय समाज अध्यात्मवादी असल्यामुळे विवाहाअंतर्गत ब्रम्हचर्य व आत्मसंयमनाच्या साहाय्याने मुलांचे जन्म रोखता येतील कुटूंब मर्यादीत या पार्श्वभुमीवर बाबासाहेबांचे मत होते की, "सर्वसामान्य लोकांच्या बाबतीत ब्रम्हचर्य आणि आत्मसंयमन हा उपाय अव्यवहार्य आहे. मानवी स्वभावाला अनुसरून नाही बाबासाहेब म्हणतात. ' एकमेकांवर प्रेम करणारे तरुण पती–पत्नी एकत्र राहत असतील तर त्यांना

Scanned with CamScanner

कामवासनेचा मोह टाळणे फारच अवघड आहे हे मानवी स्वभावाला धरुन नाही. सहज प्रेरणांचा कोंडमारा करुन अगदी इच्छेविरुद्ध स्त्रीने आत्मसंयमन केले पण पतीला ते शक्य झाले नाही तर पत्नीवर लादल्या गेलेल्या शरीर संबंधाचे परिणाम जन्माला येणारी मुले आणि पत्नी यांना भोगावे लागतील म्हणुन नको असलेल्या अपत्यांचा जन्म टाळणे बरे त्यादृष्टिने कुटूंबनियोजनाची साधने ही स्त्रीयांना मिळालेले वरदानच ठरेल.

- **भारतातील सद्यस्थितीचा आढावा :**

2011 च्या जनगनणेनुसार भारताची लोकसंख्या 1 अब्ज 21 कोटी 8 लाख 54 हजार 977 एवढी होती जनसंख्येच्या संदर्भात आपले पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी जी म्हणतात, " बाळाला जन्म देण्यापुर्वी आपण बाळाच्या भविष्याचा विचार केला पाहिजे. म्हणजे त्याला कस भविष्य देणार आहोत, यांचा प्लान जन्मपुर्वीच तयार करायला हवा. आपल्या देशात कुटूंबनियोजन कार्यक्रम सर्वोतोपरी राबविला जात आहे. तरीदेखिल लोकसंख्या वाढून जगात आपल्या देशाचा दुसरा नंबर आहे. म्हणजे डॉ. बाबासाहेबांचे संतति नियमनासंबंधीचे विचार आणि पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांचे विचार आजच्या स्थितीला सारखे व समर्पक वाटतात. बाबासाहेब म्हणतात आर्थिक स्थिती दुर्बल असली तर जास्त मुलांना जन्म दिल्याने त्याचा तोटा आईबापाला सहन करावा लागतो आपत्यांची शरीराची व बुध्दीची जोपासना करणे आईवडीलचे कर्तव्य आहे. म्हणुन कुटूंब नियोजन करणे, नियंत्रित करणे प्रत्येक विवाहित जोडप्याची जबाबदारी आहे. कारण लोकसंख्या विस्फोट या समस्येतून जमिनीची कमतरता भासेल पाणी विजपुरवठा अन्न, धान्य, मुलभूत सुविधांचा तुटवडा निर्माण होईल. पुढील पिढीला आपण उपलब्ध साधन सामुग्री पुरवू शकणार नाहीत अश्या शाश्वत विकासाची संकल्पना बाबासाहेबांच्या मनात होती.

सद्यस्थिती कोविड–19 च्या महामारीला संपूर्ण जग सामोरे जात आहे. कोविडच्या मृत्युने थोडीफार लोकसंख्या कमी होवु शकते. जसे मध्यतरीच्या काळात स्त्रीभ्रृण हत्येमुळे मुलींची जन्मदाराचे प्रमाण कमी झाले होते. परंतु दुसरी बाजू जर अभ्यासली तर लॉकडाऊनच्या काळात संपूर्ण आरोग्य यंत्रणा कोविड रुग्णांचा जीव वाचविण्याच्या शर्थीने प्रयत्न करत आहे. कोविड रुग्णांवर उपचार करीत आहेत. संपूर्ण आरोग्य विभागाचे लोक डॉक्टर ते आशावर्कर रुग्णसेवेच्या कामात व्यस्त आहेत. त्यामुळे इतर शस्त्रक्रिया प्रमाणे कुटूंबनियोजन या शस्त्रक्रियांवर देखिल बंदी आहे. त्याचप्रमाणे ग्रामीण भागात आदिवासी भागात कुटूंब नियोजनाची साधने आशा वर्कर पुरवितात परंतु या कोविड महामारीच्या काळात त्या या भागात जात नाही. त्यामुळे लॉकडाऊन काळात संततिनियमन न झाल्यास लोकसंख्या वाढू शकते भारतात पहिल्यांदा 2021 ची जनगणना डिजीटल जनगणना होणार आहे. त्यावरुन कळेल किती लोकसंख्या कमी झाली किती वाढली. हे भविष्यच ठरवेल.

- **निष्कर्ष :**

1. कुटूंबकल्याण कार्यक्रमामुळे आपल्या कुटूंबाचा विकास होणार आहे त्या बरोबर राष्ट्राचाही विकास होणार आहे ही भावना ग्रामीण/आदिवासींच्या मनात निर्माण होणे गरजेचे आहे.
2. जन्मदर कमी करणेसाठी कुटूंब कल्याण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी गुणवत्तापूर्ण करणे आवश्यक आहे.तसेच संततिप्रतिबंधक साधनांचा गुणवत्तापुर्वक वापर करणे आवश्यक आहे.
3. भारतात आज देखील राजस्थान सारख्या राज्यात बालविवाहाची अनिष्ट प्रथा आहे. अत्याधिक गरिबीमुळे तेथे घरातील वृद्ध व्यक्तीचे निधन झाल्यास त्या व्यक्तीच्या बाराव्या दिवशी म्हणजे उत्तर कार्याच्या कार्यक्रमात त्याच घरातील बारा, तेरा वर्षाच्या मुलीचे लग्न केले जाते. नंतर अठरा वर्षाची मुलगी झाली की सासरी पाठविण्याची प्रथा आहे. परंतु काही कुटुंब कामं करून

Scanned with CamScanner

रोजगार मिळविण्यासाठी विवाहित मुलगी चौदा वर्षाची झाली की सासरी घेऊन जातात
बालविवाह बाबत शासनाने कठोर निर्णय घेतले पाहिजे.

4. भारतात बेरोजगारी ही ज्वलंत समस्या आहे. त्यामुळे स्टार्ट अप इंडिया, स्किल इंडिया रोजगार अभिमुख प्रशिक्षण देऊन युवकांना शासनाद्वारे रोजगार उपलब्ध करून द्यावे. माध्यमातून दारिद्रय दूर होऊ शकेल.
5. महाविद्यालयीन शिक्षणात सर्व सिलॅबस मध्ये लोकसंख्या शिक्षण हा विषय असावा जेणे क युवक–युवती मध्ये लोकसंख्या नियंत्रणात बाबत ज्ञान प्राप्त होईल.
6. पुरुष नसबंदी व स्त्री नसबंदी या फॅमिली प्लॅनिंगचा ऑपरेशन बाबत आजही आदिवा भागात वाडीवस्तीवर जाऊन आरोग्य विभागाने या लोकांच्या मनातील गैरसमज दूर क जाणीव जागृती करण्याची गरज आहे.

- **संदर्भग्रंथ सुची :**

1. मोरे दिनेश – "आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास" – कैलाश पब्लीकेशन, पु
2. पाटील व्ही.बी. – 'विसाव्या शतकातील महाराष्ट्रातील समाज सुधारणेचा इतिहास' – पब्लीकेशन, नागपुर.
3. नागपुरे व रा – "लोकसंख्या शिक्षण" – नुतन प्रकाशन, पुणे.
4. अहिरे बा.ग. – "लोकसंख्या शिक्षण" – नित्य नूतन प्रकाशन, पुणे.
5. भवरे प्रियदर्शन – "समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका मराठी समाजशास्त्र परिषद " – 2017
6. अहिरे पि.ए. – " शैक्षणिक विचारवंत " –अथर्व पब्लिकेशन्स्, जळगांव.
7. कुटूंब नियोजन विकीपीडीया -mr.m.wikipedia.org.

धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचालित,
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय,
जळगांव.

Scanned with CamScanner

Impact Factor – 6.261 Special Issue - 109 Feb. 2019 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal
Multidisciplinary International E-research Journal

Two Days Interdisciplinary International Conference on

Role of Social Reformers in Nation Building

Organized by

Pankaj Shaikshanik and Samajik Sanstha's

Pankaj Kala Mahavidyalaya, Chopda

('B' Grade NAAC Accredited)

Sponsored by

K.B.C. North Maharashtra University, Jalgaon

- EDITOR -

Prin. Dr. Sambhaji N. Desai

- CHIEF EDITOR -

Mr. Dhanraj T. Dhangar

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Swatidhan Publications

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

CamScanner

Impact Factor – 6.261 • Special Issue - 109 • Feb. 2019 • ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

Two Days Interdisciplinary International Conference On

ROLE OF SOCIAL REFORMERS IN NATION BUILDING

2nd and 3rd Feb 2019

... Organized by ...

Pankaj Shaikshanik and Samajik Sanstha's

Pankaj Kala Mahavidyalaya, Chopda

('B' Grade NAAC Accredited)

... Sponsored by ...

K.B.C. North Maharashtra University

Jalgaon

... Editor ...

Prin. Dr. Sambhaji N. Desai

... Chief Editor ...

Mr. Dhanraj T. Dhangar

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

CamScanner

Impact Factor – 6.261 • Special Issue - 109 • Feb. 2019 • ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

Two Days Interdisciplinary International Conference On

ROLE OF SOCIAL REFORMERS IN NATION BUILDING

2nd and 3rd Feb 2019

... Board of Editors ...

(only for this issue)

Prof. Deelip Patil

Dr. Kishor Pathak **Dr. Nandini Wagh**

Dr. Mahadev Waghmode **Prof. Sanjay S. Patil**

Prof. Sanjay K. Patil **Prof. Deepak Deore**

Mr. Sunil Patil

Printed by

PRASHANT PUBLICATIONS

3, Pratap Nagar, Sant Dnyaneshwar Mandir Road, Near Nutan Maratha Mahavidyalaya, Jalgaon.

Website: www.prashantpublications.com Email: prashantpublication.jal@gmail.com

Ph: 0257-2235520, 2232800, 9665626717, 9421636460

EDITORIAL POLICIES - Views expressed in the papers / articles and other matter published in this issue are those of the respective authors. The editor and associate editors does not accept any responsibility and do not necessarily agree with the views expressed in the articles. All copyrights are respected. Every effort is made to acknowledge source material relied upon or referred to, but the Editorial Board and Publishers does not accept any responsibility for any inadvertent omissions.

21 डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लोकशाहीविषयी विचार ....
- प्रा. [illegible] एकनाथ [illegible]

22 राजर्षी शाहू महाराजांचे स्त्रीमुक्ति चळवळीतील योगदान ....
- डॉ. [illegible] मोहिते
- प्राचार्य डॉ. दादासाहेब ज. मोरे

23 स्त्रियांच्या सामाजिक सुधारणेसंबंधी समाज सुधारकांचे विचार ....
- प्रा. पोकळे एस.एम.
- प्रा.डॉ. शिनगारे व्हि.बी.

24 समाजसुधारकांचे समाज सुधारणेमधील योगदान ....
- डॉ. सुनंदा एकनाथराव आहेर

25 भारतीय स्त्रियांचे उध्दारक – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ....
- प्रा.डॉ. विद्या खडसे-गोबंदे

26 पाश्चात्य विचारसरणीचा महाराष्ट्रीयन समाज सुधारकांवरील प्रभाव ....
- प्रा.डॉ. हिंगोले बी.व्ही.

27 अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील आंबेडकरवादी जाणिवा एक शोध ....
- डॉ. राजीव यशवंते

28 खेळ व सामाजिक विकास : सहसंबंध ....
- डॉ. शिवानंद भरत पाटील

29 अण्णाभाऊ साठे यांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान ....
- सौ. भाग्यश्री अमोल लेंडे

30 शाहू महाराज आणि समाज सुधारणा चळवळ ....
- प्रा.डॉ. मधुकर आत्माराम देसले

31 समाज विकासात समाजसुधारक म्हणून राजाराम मोहन रॉय यांचे योगदान ....
- प्रा. दत्तात्रय प्रभूराव मुंडे

32 कबीर का समाजसुधारक रूप ....
- प्रा. दिलीप पी. पाटील

33 कामगारांचे उध्दारक : नारायण मेघाजी लोखंडे ....
- प्रा. दिलीप भिमराव शिन्दे
- डॉ. विपीन राठोड

34 स्त्री शिक्षण – समाजसुधारक महर्षी कर्वे ....
- प्रा.डॉ. आशालता के. जावळे

35 ग्रामसुधारणांसाठी महात्मा गांधीजींच्या विचारांची २१ व्या शतकातील अनिवार्यता : एक अध्ययन..........
- प्रा.डॉ. नितीन रामदास बडगुजर

36 विवेकी राय के निबन्धों की गँवई गंध गुलाब..........
- डॉ. राजेश भामरे

37 लोकसाहित्यातील सामाजिकता ....
- डॉ. शकुंतला एम. भारंबे

38 साहित्य आणि समाज ....
- प्रा.डॉ. भारती अ. बेडाळे

39 डॉ. गिरिराजशरण अग्रवाल की गज़लों में आस्था और आशा की प्रेरणा ....
- प्रा.डॉ. भारती बी. चळवी

40 आदोर काव्यसंग्रहातुन आदिवासीच्या जीवंत जाणीवांचे वर्णन ....
- डॉ. किशोर आर. पाठक

41 पं. श्रीधरशास्त्रींची स्त्री सुधारणावादी भुमिका..........
- डॉ. रावसाहेब भिमराव नेरकर

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 109 : Role of Social Reformers in Nation Building
ISSN : 2348-7143
February 2019

ग्रामसुधारणांसाठी महात्मा गांधीजींच्या विचारांची २१ व्या शतकातील अनिवार्यता : एक अध्ययन

– प्रा. डॉ. नितीन रामदास बडगुजर
धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचलित
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव

गोषवारा :

ग्रामीण विकासासंदर्भात प्रचंड लिखाणे झालेली आहेत, संशोधने झालेली आहेत. विविध पैलूंनी, विविध प्रयोगांनी, नवे आयाम जोडून अधिक प्रभावी म्हणून ग्रामीण विकासाची अनेक उदाहरणे मांडण्यात आलेली दिसतात. या सर्व बाबींचा संदर्भ महात्मा गांधींनी ग्रामविकासाच्या संदर्भात मांडलेल्या विचारांमध्ये आहे. ग्रामविकास आणि महात्मा गांधी या विषयावर चिंतन करताना लक्षात येते की, महात्मा गांधींची प्रगल्भ विचारदृष्टी ही आज रोजी देखील मार्गदर्शक ठरते. पंचायतराज, अंत्योदय, मनरेगा, संपूर्ण स्वच्छता अभियान सारख्या आजच्या योजना ह्या गांधी विचारांवरच सुरू आहेत. २१ व्या शतकातदेखील ग्रामीण विकासाचा विचार करताना महात्मा गांधींचे तत्वज्ञान मार्गदर्शक ठरते. आजदेखील गांधीजींच्या स्वप्नातील गाव प्रत्यक्षात अवतरले तर भारत विश्वात केंद्रस्थानी राहील. याबाबत विविध चर्चासत्रे, परिसंवाद व परिषदांमधून चर्चा केली जाते. महात्मा गांधींची ग्रामविकासासंदर्भातील ग्रामसुधारणांमधील दूरदृष्टी या निमित्ताने लक्षात घेणे गरजेची ठरते.

अध्ययनाची उद्दिष्टे :

१) महात्मा गांधींची ग्रामविकासाची विचारधारा समजून घेणे.

२) २१ व्या शतकातील गांधी विचारधारेचा ग्रामीण विकासातील प्रभाव अभ्यासणे.

गृहीतक :

२१ व्या शतकात महात्मा गांधींच्या ग्रामीण विकासाच्या विचारधारेचा प्रभाव कायम आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंधाचे स्वरूप हे वर्णनात्मक असल्याने दुय्यम स्रोतांचा वापर केला आहे. तथ्यांचे विश्लेषण करण्यासाठी विषयासंदर्भातील विविध संदर्भग्रंथ, संशोधने, प्रकाशित साहित्य यांचा उपयोग करण्यात आला आहे व त्या अनुषंगाने निष्कर्षांची मांडणी करण्यात आली आहे.

विषय विवेचन :

ग्रामीण विकास हा भारताच्या दृष्टीकोनातून सुरुवातीपासूनच अत्यंत महत्वाचा विषय राहीला आहे. किंबहुना ग्रामीण विकासाशिवाय देशाचा विकास होणे अशक्य आहे. संपूर्ण देशाचा विकास साधायचा असेल तर ग्रामीण विकास साधणे क्रमप्राप्त ठरते कारण ६५ टक्के जनता ही ग्रामीण क्षेत्रात वास्तव्य करते. भारतासारख्या विकसनशील परंतु विकासाच्या समीप असलेल्या देशात विकासाबद्दल प्रदीर्घ चर्चा होते, विकासाच्या अनेक नवनवीन परिभाषा पुढे येताना दिसतात. दर्जेदार संशोधने, विचारवंतांची लेखणी, तथा समाजशास्त्रज्ञ, अर्थतज्ञ, नियोजनकार यांच्या मते तर सामाजिक बदल, आधुनिकीकरण, आर्थिक बदलातून विविध योजनांच्या अंमलबजावणीच्या माध्यमातून ग्रामीण विकासाचे नवीन आयाम समोर येताना दिसतात. या सर्व बाबींचा अभ्यास करताना संदर्भ घेताना प्रत्येकवेळी महात्मा गांधी यांचे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय विचार तथा तद्संबंधी विचारांचा परामर्श महत्वाचा ठरतो. महात्मा गांधीजींच्या उपरोक्त क्षेत्रातील विचारांमधील व्यापकता, दूरदृष्टी, तर्कसंगतता ही लक्ष वेधून घेतात.

महात्मा गांधींची ग्रामविकासासाठी विचारधारा :

महात्मा गांधींची ग्रामविकासाची विचारधारा नेहमीच मार्गदर्शक ठरलेली सिद्ध झाली आहे.

आज खऱ्या अर्थाने देशाला महात्मा गांधींच्या विचारांची आवश्यकता आहे. याचा प्रत्यय म. गांधींची ग्रामीण विकासाची विचार धारा समजून घेताना येतो. (लवंगारे प्राजक्त, २००५) यांनी आपल्या लेखात म्हटले आहे की, जसजसा काळ निघून जात आहे. तसतसे महात्मा गांधींचे विचार अधिक उजळून निघत आहेत. याचा अर्थ ग्रामीण विकासाची चर्चा करताना गांधींचा ग्रामविकासाचा विचार हा अधिकाधिक मार्गदर्शक ठरतो. ग्रामीण विकासाबाबत त्यांनी तत्कालीन परिस्थितीनुसार ज्या बाबींना महत्व दिले, त्यांना आजदेखील तितकेच महत्व आहे. महात्मा गांधींनी खेडे हेच विकासाचे मूळ केंद्र आहे यावर जोर दिला. खेड्यांमधील जीवन, खेड्यातील व्यवसाय, खेड्यांमध्ये असलेली मूबलकता, खेड्यांमधील आंतरक्रिया यावर गांधजींनी नेहेमीच भाष्य करून खेड्याकडे चला हा मंत्र दिला. खरा भारत खेड्यांमधून वास्तव्य करतो. खेड्यांमधील व्यवहार हाच देशाचा चलन व्यवहार आहे, त्यासाठी खेड्यांच्या म्हणजेच ग्राम पर्यायी ग्रामीण विकास हा महत्वाचा ठरतो असे त्यांनी सांगितले.

गांधीजी म्हणत भारताचा खऱ्या अर्थाने विकास व्हावयाचा असेल तर खेड्यातील व्यक्तिगत उन्नतीतून सामाजिक उन्नती होणे आवश्यक आहे. तळागाळातील समाजाकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. ग्रामविकास योजनांमध्ये गाव हा विकासगट मानून तेथील माणूस हा योजनेचा केंद्र बिंदू मानून योजना राबविली गेली पाहिजे. भारताचा सामान्य माणूस किंवा सामान्य नागरिक हा मुळचा ग्रामीण भागातीलच आहे आणि शेवटपर्यंत तो ग्रामीण भागातच राहील. तो उपजिवीकेसाठी शहरात अथवा कुठेही कार्यरत असला तरी त्याचे मन हे ग्रामीण भागातच गुंतलेले असते. अशा सर्वसाधारण माणसाचा विकास साधावयाचा असेल तर खेड्यातच कुटीर उद्योग व कृषीपूरक उद्योगांना चालना दिली पाहिजे असा विचार गांधीजींनी मांडला.

गांधीजींची ग्रामीण विकासाबाबतची संकल्पना एका शोध

निबंधात मांडणे कठीण आहे. त्यांची विचारसरणी ही उच्च कोटीची होती. त्यांच्या मते, गावकऱ्यांचे रक्त म्हणजे सिमेंट आहे, त्यामुळे शहरातील जीवन बांधले जाते. हे गावकऱ्यांचे रक्त पुन्हा गावागावातील धमन्यांमधून वाहिले पाहिजे असे त्यांना वाटत असे. गांधीजींच्या मते, गावात मोठ्या प्रमाणावर क्षमता आहेत. त्या क्षमतांचा वापर विधायक कार्यासाठी झाला पाहिजे. मोठमोठे अभियंते, शास्त्रज्ञ तथा विद्याविभूषितांकडे असलेले तांत्रिक ज्ञानाचे प्रात्यक्षिक कौशल्ये ही ग्रामीणांकडे असतात. त्यांचा वापर शास्त्रीयतेची जोड देवून केल्यास नवनवीन अविष्कार घडतील असा गांधीजींना विश्वास होता.

गांधीजींच्या संकल्पनेतील ग्रामीण भारतात गावांचा आणि गावकऱ्यांचा मोठा सहभाग होता. ते गावाला एक समूह मानत असत. समूह स्वयंपूर्ण व आत्मनिर्भर व्हावे यासाठी समूहातील प्रत्येकाच्या सहभागाला महात्मा गांधींनी अनिवार्यता मानली. समूहाच्या विकासासाठी समूहातील प्रत्येकानेच वैयक्तिरित्या सहभाग नोंदवावा. जोपर्यंत माझा सहभाग व माझ्या श्रमाची गुंतवणूक होत नाही तोपर्यंत विकासाचे समाधान अथवा रूची येत नाही असे गांधींचे तत्वज्ञान सांगते. गांधीजींची लोकसहभागाची संकल्पना आजच्या सर्वच योजनांमधून प्रकर्षाने दिसून येते. यावरून गांधीजींची दूरदृष्टी दिसून येते. गांधीजींनी विकेंद्रीकरणाचा विचार मांडताना मोठ्या संस्था, केंद्रीत शासन पद्धती आणि मोठे उद्योग हे समाजाच्या गरजा पूर्ण करू शकत नाही व ग्रामीण भारतासाठी त्या हीतकारकदेखील नाही असा त्यांचा विचार होता.

ग्रामीण भागातील दारिद्र्य व बेरोजगारीचे उच्चाटन होण्यासाठी ग्रामीण उद्योग, लघुउद्योग तथा कुटीरोद्योगांना चालना देण्याचा विचार त्यांनी मांडला. गांधीजींच्या मते, चीन सोडून जगात भारताइतके मनुष्यबळ कोणत्याही देशाजवळ नाही, त्या मनुष्यबळाचा वापर हा स्थानिक व सभोवतालचे प्रश्न सोडविण्यासाठी झाला पहिजे. लोकांच्या कार्यक्षम व प्रभावी सहभागामुळेच राष्ट्रबांधणी होवू शकते असा विचार त्यांनी ग्रामविकासाबाबत मांडलेला दिसतो, जो आजच्या काळातही तंतोतंत लागू होतो. महात्मा गांधींनी आदर्श भारतीय गाव वसवताना गाव विकासाचा परिपूर्ण विचार केला होता. हवेशीर घरकुले, घरापुढे प्रशस्त अंगण, गाई-गुरांचा गोठा, मुबलक पाणी, स्वच्छ ग्राम परिसर, घरामागील परसबाग, व्यसनमुक्त गाव, समृद्ध आरोग्य, परस्पर सहकार्य व एकीची भावना असलेले गाव गांधजींना अपेक्षित होते. त्यांच्या ग्रामस्वराज्य संकल्पनेत सार्वभौम, प्रजासत्ताक राज्य असले पाहिजे. त्याचबरोबर परस्पर सहकार्यातून एकमेकांवर अवलंबून असले पाहिजे परंतु ग्रामपातळीवर परस्परांचे सहकार्य व देवाणघेवाणीतून गाव मात्र स्वयंपूर्ण असले पाहिजे असे त्यांना वाटे. कोणत्याही जीवनावश्यक वस्तूसाठी गावाबाहेर न जाता त्याचे उत्पादन व उपभोग हा गावात घेता येईल अशी संकल्पना ग्रामस्वराज्यात त्यांनी मांडली. यंत्रशक्ती उपयोगात आणण्यापूर्वी श्रमशक्ती जवळी उपलब्ध आहे तीचा जास्तीत जास्त उपयोग केला पाहिजे. त्यासाठी खादी उद्योग, हातमाग, कुटीरोद्योग, कृषी पूरक व्यवसायांना जास्तीत-जास्त चालना द्यावी असा विधायक विचार गांधीजींनी मांडला. याशिवाय खेड्यातील युवकांना नई तालीम सामुहीक शेती, महिलांचा निर्णयप्रक्रियेतील महत्वाचा सहभाग या विषयावरदेखील गांधीजींनी व्यापक विचार मांडणी केलेली दिसून ये.

गांधी विचारधारेचा प्रभाव :

महात्मा गांधींची ग्रामविकासाची विचारधारा केवळ त्या काळ अथवा तत्कालिन परिस्थितीशीच सुसंगत होती असे नसून तीचा प्रभाव पुढील अनेक शतकांसाठी प्रभावी मार्गदर्शक आहे. २१ व्या शतकात गांधी विचार हा गांधी तत्वज्ञान व नेहमीच चिंतनाचा विषय आहे. देशातील सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीय क्षेत्र, सहकार क्षेत्र, परदेशी धोरण, राष्ट्रबांधणी यासारख्या सर्वच सर्वच विषयांवर गांधी विचार प्रभावी ठरतो.

गांधीजींची विचारसरणी केवळ भारतातच नव्हे तर जगातील प्रत्येक देशात व त्या देशातील प्रत्येक शहरात व गावात गांधी विचारांचा पगडा प्रस्थापीत झाला आहे. किंबहुना भारतासारख्याच अनेक देशांचा पाया हा गांधी विचार आहे एवढी महत्ता गांधी विचारांची २१ व्या शतकात दिसून येते.

ग्रामविकासाबाबत विचार करताना लक्षात येते की ग्रामीण विकासाची प्रत्येक योजना मग ती शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, दळणवळण, महिला सक्षमीकरण, आर्थिक विकास असो वा कृषी, उद्योग, पंचवार्षिक योजना असो प्रत्येक क्षेत्रात गांधी विचारांच्या संदर्भाशिवाय त्या पूर्ण होत नाही. हे सूर्यप्रकाशाइतके सत्य आहे. आजमितीसदेखील २१ व्या शतकातील भारताची ओळख करून देत असताना त्याची सुरूवात गांधी विचारांपासून होते.

महात्मा गांधींचा ग्रामविकासाचा विचार हा देशाला दिशा निर्देश करतो, मग ती स्वच्छ भारत अभियानाची चळवळ असो वा ग्राम समृद्धी योजना असो किंवा आदर्श ग्रमा योजना, संपूर्ण स्वच्छता मोहीम, तंटामुक्ती अभियान, निर्मल ग्राम पुरस्कार, म. गांधी रोजगार हमी योजना असो या सर्व योजनांची पार्श्वभूमी गांधींनी ग्रामविकासाबाबत मांडलेल्या विचारांमध्ये आहे. महाराष्ट्र राज्य असो किंवा भारतातील अनेक राज्यांमधूनदेखील गांधी विचारांना स्थान आहे. केंद्रात कोणत्याही पक्षाचे सरकार असले तरी गांधी विचारांना सरकारने सर्वोच्च प्राधान्य दिल्याचे दिसून येते. अनेक तरूण-तरूणींना गांधीजींनी विविध विषयांवर मांडलेल्या विचारांची भूरळ पडली आहे. गांधी विचार परिषद, गांधी फाऊंडेशन, गांधी रिसर्च सेंटर, गांधी विचार अभ्यास शिबीर यासारख्या संस्था व कार्यक्रमाच्या माध्यमातून तरूण - तरूणी अभ्यास करीत आहेत. अनेक तरूणांनी मेट्रो सिटीमधून ग्रामीण भागात वास्तव्य करून ते गांधी विचार अंगीकारत आहेत त्याचे द्योतक आहे. गांधींच्या विचारांचे केवळ भारतातच नव्हे तर पाश्चात्य राष्ट्रांमध्येही गांधी या विषयावर अनेक संशोधने झाल्याचे दिसून आले आहे. २१ व्या शतकातही गांधी विचार अधिकाधिक प्रभावी ठरत आहे.

निष्कर्ष :

१) उपरोक्त विश्लेषणावरून हे सिद्ध होते की गांधीजींची ग्रामविकासाविषयी विचारधारा ही अतिशय व्यापक आणि महत्त्वपूर्ण तर आहेत परंतु ती अनेक शतकांसाठी मार्गदर्शक ठरणारी आहे.

ISSN : 2348-7143
February 2019

२) महात्मा गांधींच्या ग्रामसुधाराबाबतच्या विचारांवर आजमितीस देखील अनेक ग्रामीण विकासकारी योजना, कार्यक्रम, उपक्रमांच्या शृंखला कायम आहे.

३) महात्मा गांधींच्या स्वप्नातील भारत, ग्राम स्वराज्याची संकल्पना २१ व्या शतकात विविध आदर्श गावांमधून प्रत्यक्षात उतरल्याचे दिसून येत आहेत व त्यात नव्याने भरदेखील घातली जात आहे.

४) २१ व्या शतकातील राज्यकर्ते असो, नियोजनकार-धोरणकर्ते असो वा जनता या सर्वच घटकांना आजदेखील गांधी विचार महत्वाचा व मार्गदर्शक वाटतो.

५) २१ व्या शतकातच नव्हे पुढील अनेक शतकांमध्ये देखील गांधी विचारांची अनिवार्यता सिद्ध होते.

संदर्भ

१. अलोणी विवेक, बोधनकर सुधीर, सामाजिक संशोधन पद्धती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००२.
२. धनाळे , गंगाधर, ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टीकोण श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २००६.
३. गवळी, पी. एम., ग्रामीण पातळीवर नियोजन आवश्यक, योजना, मार्च, १९९४.
४. गौरे गोपाळ, ग्रामविकासाचा केंद्रबिंदु, लोकराज्य, २०१०.
५. गांग्राडे के. डी. , गांधीजी आणि ग्रामिण विकास योजना, अक्टोबर १९९८,
६. टांकसाळे प्राजक्ता, व्यावसायीक समाजकार्य, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, मार्च २०००.
७. भास्कर व्ही. व्ही., महात्मा गांधी आणि डॉ. आंबेडकर विचार धारा, अथर्व पब्लिकेशन, पुळे, अक्टोबर, २०१२.

RNI MAHMAR
36829-2010

ISSN- 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal
UGC-CARE LISTED

Special Issue - II
Environmental Changes, Biodiversity And Sustainable Resource Management

September 2020

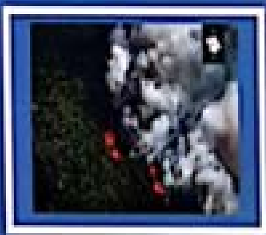

Executive Editor : Prin. Dr. B. M. Bhanje

Principal, Santosh Bhimrao Patil Arts commerce & Science College, Mandrup &
Former BCUD Director, Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur

Co-Editor : Dr. D. K. Dede

Chief Editor : Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Address
'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

CamScanner

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal

UGC CARE LISTED JOURNAL

September – 2020

Special Issue-II

On

"Environmental Changes, Biodiversity And Sustainable Resources Management"

Executive Editor

Prin. Dr. B. M. Bhanje

Principal,

Santosh Bhimrao Patil Arts commerce & Science College, Mandrup

&

Former BCUD Director, Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur

Co-Editor

Dr. D. K. Dede

Editorial Board

Dr. S. A. Nimbargi

Dr. C. S. Mulage

Shri. S. B. Dhanshetti

Shri. J. L. More

Chief Editor

Dr. Nanasaheb Suryawanshi

PRATIK PRAKASHAN, 'PRANAV, RUKMENAGAR, THODGA ROAD AHMEDPUR, DIST. LATUR, -433515, MAHARASHTRA

Published by - Dr. B. M. Bhanje, Principal, Santosh Bhimrao Patil Arts commerce & Science College, Mandrup

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers . The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers .

© All rights reserved with the Editors

Price :Rs.1000

CamScanner

75	नागपूर शहराच्या सीमांत भागातील शेतकऱ्यांच्या शेती पद्धतीमध्ये असलेली अभिक्षेत्रीय तफावत - एक भौगोलिक अध्ययन डॉ. प्रमोद आसाराम वडते	340-345
76	पर्यावरण बदलाच्या प्रवाहात शाश्वत ग्रामीण आरोग्य विकास आणि जलस्वराज्य प्रकल्प : एक अध्ययन डॉ.नितीन रामदास बडगुजर	346-349
77	हिंदी साहित्य और पर्यावरण का अंतर्संबंध डॉ. नवनाथ गाढेकर	350-352
78	जागतिक तापमान वाढ: चिरंतन विकासातील एक महत्वाचा अडथळा प्रा. डॉ. प्रवीण पांडुरंगराव लोणारकर	353-356
79	पर्यावरणवादी राजकारण : एक चिकित्सक दृष्टीकोण प्रा. मारुती चांगदेव हजारे	357-361
80	ग्रामीण एवं शहरी जनसंख्या आधिवासों का प्रकार्यात्मक कार्यिक संरचना, वैशाली जिला के संदर्भ: एक भौगोलिक अध्ययन डॉ दिव्या ज्योति	362-365
81	समस्तीपुर शहर के सम्पोषणीय विकास एवं जनोपयोगी सुविधाएँ: एक भौगोलिक अध्ययन कुमार शशि शंकर	366-369
82	कृषि विकास में फसल शस्य संयोजन का प्रभाव खगड़िया जिला के संदर्भ में : एक भौगोलिक अध्ययन नारायण कुमार	370-372
83	वैशाली जिला में जनसंख्या विशेषताएँ, समस्याएँ एवं प्रभाव: एक भौगोलिक अध्ययन निर्दर्शना लाल	373-375
84	प्रखण्ड स्तरीय जनसंख्या विशेषताएँ, कार्यिक संरचना एवं समस्याएँ रोहतास जिला का: एक भौगोलिक अध्ययन शिवमंदिर साव	376-379
85	दलित बहस में साहित्य और मीडिया की भूमिका डॉ. उपेन्द्र प्रसाद रजक	380-382
86	नवादा जिला के रजौली प्रखण्ड में भूमि उपयोग की समस्याएँ : समाधान भौगोलिक संदर्भ में संतोष कुमार	383-384
87	जब महापंडित राहुल के सर से खून गिरे डॉ. शशिकान्त	385-387
88	मानवाच्या पर्यावरणावरील परिणामांचा भौगोलिक अभ्यास प्रा. डॉ. दत्तात्रय शिंदे	388-391
89	माळशिरस तालुक्यातील लघु तलाव व त्यांची उपयोगिता डॉ. हरीश तिपे व संतोष पांडुरंग माने	392-395
90	भारतीय जनगणनेचे आर्थिक व सामाजिक महत्व : एक चिकित्सक अभ्यास प्रा . डॉ . शिवराया च. आडवितोट	396-399
91	लखनऊ महानगर (उत्तर प्रदेश) के रिक्शा चालकों के जीवन की गुणवत्ता का भौगोलिक अध्ययन डॉ० सीमा तिवारी	400-407
92	कृषी आणि ग्रामीण विकासामध्ये मानव संसाधन आणि सरकारची भूमिका डॉ. संध्या पुंडलिकराव सोनकांबळे	408-411
93	राज्याच्या राजकारणातील बदलते प्रवाह डॉ. भारत एम. राठोड	412-415
94	जलसंवर्धन: काळाची गरज प्रा. किशोर शेषराव भीरे	416-419
95	महाराष्ट्रातील पर्यटन विकास व पर्यटनाची उपयोगिता प्रा. पितांबर विठोबाजी पिसे	420-423
96	सोलापूर जिल्ह्यातील तालुकानिहाय केळी उत्पादन क्षेत्राचा अभ्यास प्रा. डॉ. पी. एच. दामजी व प्रा. कांबळे महादेव बापुराव	424-428

'Akshar Wangmay' UGC Approved & Peer Reviewed International Research Journal, ISSN: 2229-4929, September - 2020
Special Issue "Environmental Changes, Biodiversity and Sustainable Resources Management"

पर्यावरण बदलाच्या प्रवाहात शाश्वत ग्रामीण आरोग्य विकास आणि जलस्वराज्य प्रकल्प : एक अध्ययन

डॉ.नितीन रामदास बडगुजर
सहाय्यक प्राध्यापक,
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय जळगाव.

शाश्वत विकास हे संपूर्ण विश्वा समोरचे एक मोठे आव्हान आहे. शाश्वत विकास 2030 बाबत सध्यास्थितीत संपूर्ण जगभर चर्चा सुरू आहे. विकासाच्या समीपअसलेल्या भारतासारख्या देशाचा विकास ग्रामीण भागावर अवलंबून आहे. कारण देशातील बहुसंख्य जनता ही खेड्यात वास्तव्य करते भारतातील खेड्यांचे चित्र झपाट्याने बदलताना दिसत असले तरी त्यामुळे काही पर्यावरणाच्या संबंधित प्रश्न देखील निर्माण होत आहे याबरोबरच राहणीमान, उपजीविका, आरोग्य, पाणी, स्वच्छता ही देखील आव्हाने समोर आहेतच. या प्रश्नांवर महाराष्ट्र शासनाने अंगीकृत केलेला आणि लोकांनी लोकांकरता चालविलेला जलस्वराज्य प्रकल्प हा सकारात्मक पर्याय म्हणून पुढे आला आहे पाणी व स्वच्छता, क्षमता बांधणी, महिला सबलीकरण, या मुख्य घटकांबरोबरच पर्यावरण संतुलन व त्यातूनआरोग्य विकास साधण्यासाठी प्रकल्पात विशेषत्वाने काम केले जाते. सदरचा हा अभिनव प्रकल्प शाश्वत ग्रामीण आरोग्य विकासाच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण ठरला आहे. प्रकल्पाची वैशिष्ट्ये आणि त्याची होणारी अंमलबजावणी या आधारावर व मार्गदर्शक तत्वांद्वारे काम झाल्यास सद्यस्थितीतील पर्यावरण बदलाच्या प्रवाहामध्ये जलस्वराज्य प्रकल्प हा शाश्वत ग्रामीण आरोग्य विकासासाठी सकारात्मक पर्याय ठरू शकतो.

प्रस्तावना(Introduction)

सद्यस्थितीत पर्यावरण हा विषय संपूर्ण जगासमोर चा अग्रभागी असलेला व प्राधान्याने चर्चिला जाणारा प्रश्न आहे मानवाच्या अव्याहत वापरामुळे पर्यावरणाचे सातत्याने असंतुलन होताना दिसत आहे. जागतिक तापमान वाढ, वाढते प्रदूषण, निसर्ग चक्रातील असमतोल यामुळे सजीव सृष्टीवर प्रतिकूल परिणाम होताना दिसत आहेत. ओझोनचा झपाट्याने होणारा क्षय, भूजल पातळीतील घट, निकृष्ट दर्जाचे कृषी उत्पादन हे व यासारखे अनेक परिणाम आपण सर्व अनुभवत आहोत. भारतासारख्या देशातील परिस्थिती लक्षात घेता हे स्पष्ट होते की, निसर्गावर अवलंबून असलेला शेतीव्यवसाय, पाचशे ते एक हजार फुटांपर्यंत खोल गेलेली जलपातळी, पिण्याच्या पाण्याचे प्रश्न, कमालीची अस्वच्छता, इत्यादी समस्या ग्रामीण भागात नित्यनियमाने दिसून येत आहेत. या सर्व समस्या पर्यावरणाला प्रभावित करतात. चिरंजीवी किंवा शाश्वत विकासाची चर्चा करताना ग्रामीण भागातील संसाधनांच्या संवर्धनाची आणि विकासाची चिंता ही केंद्रस्थानी असतेपुढील पिढीसाठी पुरेल असा टिकाऊ स्वरूपाचा विकास हा शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेत अपेक्षित आहे. यासाठी पर्यावरणाला विशेष महत्त्व देणे क्रमप्राप्त ठरते. विविध संस्कृती, व्यवस्था, संस्था, परंपरा हे एक वर्तुळ आहे तर दुसरीकडे पर्यावरण,जैविक विविधता व नैसर्गिक संसाधने हे दुसरे वर्तुळ आहे आणि आधुनिक विज्ञान, तंत्रज्ञान हे तिसरे वर्तुळ आहे. हे तिन्ही वर्तुळे परस्परभेदक, परस्परपूरक आहेत. या तीनही वर्तुळा मधील ऊर्जा, अडथळे व मर्यादा याचा परिणाम सरचनेतील इतर वर्तुळावर आणि व्यवस्थांवर होतो त्यामुळे परिस्थितीवर प्रभाव बनतो.(घागरे द.ना.1991)

ग्रामीण विकासाचा संबंध उपरोक्त वर्तुळशी आहे विकासाच्या प्रक्रियेत निर्माण होणारे अडथळे व मर्यादा तसेच संसाधने यांचा परिणाम जनजीवनाला प्रभावित करतो. विकासाच्या नावाखाली पर्यावरणाचा होणारा ऱ्हास, असंतुलन यामुळे मानवी जीवनावर परिणाम होताना दिसतो. विशेषतः ग्रामीण समस्यांचा विचार करता, पाणी व स्वच्छता या प्रश्नांशी निगडीत असलेला "आरोग्य" हा विषय जास्त महत्वाचा ठरतो. बहुतांश आजारांचा उगम हा हा अशुद्ध पाणी व अस्वच्छता यामध्ये दिसून येतो. अशा परिस्थितीत पर्यावरणातील पाणी हा घटक सर्वात जास्त महत्वाचा आहे. पाण्यावर सृष्टीचे अस्तित्व अवलंबून आहे. पाण्याचे नियोजन, व्यवस्थापन, पाण्याची गुणवत्ता, स्वच्छता या सर्व बाबींवर पर्यावरणाचे प्रश्न हे बहुतांशी निकाली निघू शकतात त्या अनुषंगाने जागतिक बँकेने अर्थसहाय्य केलेला आणि महाराष्ट्र शासनाने अंगीकृत केलेला जलस्वराज्य प्रकल्प हा बदलत्या पर्यावरणाच्या प्रवाहात एक सकारात्मक पर्याय म्हणून समोर आला आहे.जलस्वराज्य प्रकल्पात "जल" म्हणजे पाणी आणि "स्व" म्हणजे स्वच्छता यांचे राज्य असलेला प्रकल्प म्हणजे जलस्वराज्य प्रकल्प अशी प्रकल्पाची ओळख आहे. या प्रकल्पात गावातील लोकांच्या क्षमतांची बांधणी, महिलांचे सक्षमीकरण, शाळा व विद्यार्थ्यांचा विकास, लोकांचे आय.ई. सी. म्हणजेच माहिती- शिक्षण आणि संवाद व संवादातून प्रबोधन आणि विकास याबरोबरच आरोग्य विकास व पर्यायाने पर्यावरणाचे संवर्धन अपेक्षित आहे. प्रकल्पाच्या वैशिष्ट्य मध्ये उपरोक्त बाबींचा स्पष्ट उल्लेख केलेला आहे वैशिष्ट्ये व उद्देशाने प्रमाणे ज्या

CamScanner

गावातून प्रकल्पांची यशस्वीपणे अंमलबजावणी झाली त्या गावात खऱ्या अर्थाने सुराज्य निर्माण झाल्याचे चित्र आहे. त्या अनुषंगाने अध्ययन करताने बदलत्या पर्यावरणाच्या प्रवाहातील शाश्वत ग्रामीण आरोग्य विकासासाठी जलस्वराज्य प्रकल्प एक अध्ययन या विषयाची मांडणी पुढीलप्रमाणे केली आहे

अध्ययनाचे महत्त्व(Importance of the study)

सदर अध्ययन हे प्रामुख्याने ग्रामीण आरोग्याशी पर्यायाने पर्यावरणाचीसंबंधित आहे. बदलत्या पर्यावरणाच्या प्रवाहात आजमितीस अनेक आव्हाने असताना पर्यावरणाचा समतोल राखून गरजे एवढा पाण्याचा वापर, पाण्याची गुणवत्ता व संनियंत्रण, तसेच गावातील स्वच्छतेबाबतच्या सवयी मधील बदल यातून आरोग्य सुधारणा व पर्यावरणाने शाश्वत ग्रामीण आरोग्याची संकल्पना प्रत्यक्षात उतरविण्यासाठी विशेषत्वाने प्रयत्न केले आहे. सदर अध्ययन हे ग्रामीण भागातील आरोग्य व्यवस्थेला मार्गदर्शक असे आहे.कारण चांगल्या सवयीचा अंगीकार, पाण्याचा वापर व हाताळणी,वैयक्तिक स्वच्छता, परिसर स्वच्छता व सार्वजनिक स्वच्छतेचा आरोग्यावर होणारा सकारात्मक परिणाम जलस्वराज्य प्रकल्पाच्या माध्यमातून व त्याद्वारे झालेल्या कामातून स्पष्ट होतो. जलस्वराज्य प्रकल्पाच्या माध्यमातून पाणी व स्वच्छता याबरोबरच लोकांच्या क्षमतांची बांधणी करताना प्रशिक्षण व अभ्यास दौऱ्यांच्या माध्यमातून आदर्श ग्राम यांना दिलेल्या भेटी या पर्यावरण संतुलनाची दिशा देतात त्यात प्रामुख्याने हिरवा परिसर, वृक्षारोपण, पाणलोट क्षेत्र विकास, कुऱ्हाडबंदी, शालेय विकास, किशोरी विकास, परसबाग कार्यक्रम,शोष खड्डे निर्मिती आणि वैयक्तिक शौचालयांची निर्मिती तसेच स्वच्छतेबाबतच्या सवयी मधील बदलातून व्यक्तिगत विकास आणि यातून सामूहिक विकास इत्यादी बाबींना व सरतेशेवटी यातून पर्यावरण संवर्धनाला महत्व दिले गेले आहे.त्या अनुषंगाने सदर अध्ययन विषयास अनन्यसाधारण असे महत्व आहे याशिवाय नियोजनकार, धोरण निर्मितीतील घटक, पर्यावरण क्षेत्रात व आरोग्य क्षेत्रात काम करणारे संस्था व कार्यकर्ते, शासन-प्रशासन शाळा, महाविद्यालय, आणि भावी संशोधक इत्यादींसाठी सदरचे अध्ययन हे विशेषत्वाने महत्त्वपूर्ण ठरणारे आहे.

अध्ययनाचे उद्देश

1.बदलत्या पर्यावरणाच्या प्रवाहातील जलस्वराज्य प्रकल्पाच्या माध्यमातून ग्रामीणभागातील आरोग्य सुधारणा बाबतचे स्वरूप अभ्यासणे.

2.जलस्वराज्य प्रकल्पाच्या माध्यमातून भावी पिढीतील विद्यार्थ्यांमध्ये झालेल्याबदलांचा अभ्यास करणे.

गृहीत कृत्य

बदलत्या पर्यावरण व्यवस्थेतील शाश्वत ग्रामीण आरोग्य आणि पर्यावरण संतुलनासाठी जलस्वराज्य प्रकल्प हा सकारात्मक पर्याय आहे.

संशोधन पद्धती

सदर अध्ययनासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा उपयोग करण्यात आला आहे. सदर अध्ययन हे तथ्य संकलनतील प्राथमिक स्त्रोतशी संबंधित असून त्यासाठी मुलाखत अनुसूची या पद्धतीचा वापर करून महाराष्ट्रातील जळगाव जिल्ह्यातील जलस्वराज्य प्रकल्प अंतर्गत कार्यरत असलेल्या100 सहभागी गावांपैकी प्रातिनिधिक नमुना म्हणून 20 गावातील 614 निवेदक कडून तथ्य संकलित करण्यात आले असून त्या आधारे विश्लेषण करून निष्कर्षांची मांडणी करण्यात आली आहे त्याचप्रमाणे वर्णनात्मक आराखडा प्रत्यक्षात उतरवण्याकरिता दुय्यम स्त्रोतद्वारे विविध संदर्भग्रंथ, संशोधन अहवाल, शासकीय अहवाल, मासिके, नियतकालिके, वर्तमानपत्रे व संकेतस्थळांचा व त्यावरील माहितीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

प्रस्तुत अध्ययन अंतर्गत जलस्वराज्य प्रकल्पात सहभागी गावात झालेल्या आरोग्य सुधारणे बाबतचे स्वरूप व त्याबद्दलची माहिती प्रस्तुत सारणीत दर्शविण्यात आली आहे

आरोग्य सुधारणे बाबतची सहमती	व्यक्तिक स्वच्छतेमुळे अनारोग्याचे प्रमाण कमी झाले.	शुद्ध आरोग्याबाबत माहिती झाली व आरोग्याबाबत दक्ष झाले.	शौचालयाचा वापर करण्यातयेऊ लागला.	पाणी निर्मुलना मुळे रोगराई कमी झाली.	फारशी सुधारणा झाली नाही.	एकूण
पूर्णतः सहमत	62 10.1%	148 24.1%	43 7.0%	118 19.2%	0	371 60.4%

CamScanner

पूर्णत: असहमत	0	0	1 0.2%	1 0.2%	1 0.2%	19 3.1%
अंशत: असहमत	62 10.1%	39 6.4%	103 16.8%	20 3.3%	0	224 36.5%
एकूण	124 20.2%	187 30.5%	147 23.9%	139 22.6%	17 2.8%	614 100.0%

वरील सारणीवरून लक्षात येते की केवळ 3.1 निवेदक वगळता 96 प्रतिशत निवेदक गावात प्रकल्पामुळे आरोग्य सुधारणा झाली याबाबत सकारात्मक प्रतिसाद नोंदवितात तर 2.8 प्रतिशत निवेदक वगळता 97.2 प्रतीक्षेत निवेदक कमी-अधिक प्रमाणात आरोग्याच्या सुधारण्याच्या स्वरूपाबाबत एकमत दर्शवितात याचाच अर्थ असा की जलस्वराज्य प्रकल्पाचा आरोग्य सुधारणेतील सहभाग हा अतिशय महत्वाचा आहे निदान यापूर्वीच्या इतर प्रकल्पांपेक्षा जलस्वराज्य प्रकल्पातून सुदृढ व शुद्ध आरोग्याबाबतची माहिती होऊन आरोग्याबाबत दक्ष झाले असे मत व्यक्त करणाऱ्या निवेदकांची प्रमाण 30.5 प्रतिशत आहे यावरून प्रकल्पामुळे झालेली आरोग्य सुधारणा आणि आरोग्याबाबत गावात झालेले सकारात्मक बदल यामध्ये निकटचा संबंध दिसून येतो

प्रस्तुत प्रकल्पामुळे शालेय विकास झाला अथवा नाही यावर अध्ययन करत्याकडून निवेदकांची सहमती जाणून घेण्यात आली असून शालेय विकासामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये म्हणजेच भावी पिढी मधील विद्यार्थ्यांमध्ये झालेल्या बदलांच्या व त्यातून पर्यावरण संवर्धनाची दिशा निर्माण होण्यास मदत होते व स्वच्छतेचे महत्व समजण्यास मदत होते याबाबतचा सहसंबंध प्रस्तुत करण्यात आला आहे.

प्रकल्पामुळे शालेय विकास होण्याबाबतची सहमती	विद्यार्थ्यांमध्ये व्यक्तिमत्व विकास व नेतृत्व गुण विकसित झाले	पालकांशी सुसंवाद वाढला.	ग्राम सभेचे संचालन पहावयास मिळाले	वैयक्तिक स्वच्छतेचे महत्व वाढले	कौटुंबिक स्वच्छता व शालेय परिसर स्वच्छतेचे महत्व समजले	विद्यार्थ्यांच्या दैनंदिन सवयीत बदल झाला	कोणतेही बदल झाले नाही	एकूण	एकूण प्रतिशत
पूर्णत:सहमत	11 2.6%	21 4.9%	20 4.7%	147 34.6%	142 33.4%	84 19.8%	0	425 100%	69.2 (614)
पूर्णत:असहमत	0	0	0	0	0	0	21	21 100%	3.4 (614)
अंशत:असहमत	3 1.8%	10 6.0%	14 8.3%	48 28.6%	70 41.7%	23 13.7%	0	168 100%	27.3 (614)
	14	31	34	195	212	107	21	614	100%

यावरून लक्षात येते की जलस्वराज्य प्रकल्प अंतर्गत शालेय विकासाला महत्व देण्यात आले आहे. केवळ 3.4 प्रतिशत निवेदक वगळता इतर 96. 6 प्रतिशत निवेदक यांच्या मते प्रकल्पामुळे शालेय विकास व विद्यार्थ्यांमध्ये सकारात्मक बदल घडून आले. त्यापैकी 34.5 प्रतिशत निवेदकच्या मते विद्यार्थ्यांमध्ये झालेल्या बदलांमध्ये कौटुंबिक व शालेय परिसर स्वच्छतेचे तर 31.8 प्रतिशत निवेदकच्या मते विद्यार्थ्यांमध्ये वैयक्तिक स्वच्छतेबाबत बदल झाले व पर्यायाने पर्यावरण संतुलन व पर्यावरण संवर्धनाची दिशा प्राप्त झाली.

कलशेट्टी मल्लिनाथ यांनी केलेल्या अध्ययनात, वैयक्तिक स्वच्छता व परिसर स्वच्छता व आरोग्याच्या सोयी शालेय जीवनातच विद्यार्थ्यांच्या मनावर बिंबवण्यासाठी जलस्वराज्य प्रकल्पातील स्वच्छता सूत्र कार्यक्रम अत्यंत महत्त्वाचा आहे. विकास कार्यक्रमामुळे शाळा पालक व समाज यांच्यामध्ये सहसंबंध स्नेहसंबंध निर्माण होऊन विकासाच्या प्रक्रियेत गती प्राप्त

होते प्राप्त होतेअसे नमूद केले आहे.प्रस्तुत अध्ययनात देखील 96.6 प्रतिशत निवेदक यांच्या मते जलस्वराज्य प्रकल्पातील शालेय विकास कार्यक्रमांमध्ये सकारात्मक बदल विद्यार्थ्यांमध्ये घडून आले. वरील संशोधन अध्ययनाचा परामर्श घेता संशोधकाने मांडलेल्या निष्कर्षांना पुष्टी मिळते. प्रकल्पाचे विकास कार्यक्रम आणि विद्यार्थ्यांमध्ये झालेले बदल यामध्ये संबंध असून ते पर्यावरण विकासाला सकारात्मक दिशा दर्शवितात.

निष्कर्ष(Conclusions)

1. जलस्वराज्य प्रकल्पात शुद्ध पाणी स्वच्छ गाव संकल्पनेअंतर्गत शालेय विकासाला विशेष महत्व आहे विद्यार्थ्यांमध्ये चांगल्या सवयींचा अंगीकार स्वच्छतेचे संदेश याबरोबरच विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरण संवर्धनाची आवड निर्माण होते.

2. शालेय विकास या संकल्पनेतून विद्यार्थ्यांमध्ये सकारात्मक बदल घडून येतात विद्यार्थ्यांमुळे शाळेतील शिक्षक पालक आणि ग्रामस्थ यांच्यामध्ये परस्पर संबंध निर्माण होऊन विकासाच्या प्रक्रियेत गती मिळते. स्वच्छताहा हा संपूर्ण ग्रामीण स्वच्छता अभियानातील महत्वाचा कार्यक्रम केला जातो व त्यातून कुटुंब, परिसर पर्यायाने गावाला आणि एकूणच पर्यावरणाला विकासाची गती मिळते.

3. जलस्वराज्य प्रकल्पामुळे आरोग्य सुधारण्यास देखील मदत झाली. प्रकल्पातील प्रत्येक टप्प्यावर ग्राम आरोग्यासाठी चर्चा केली जाते.शुद्ध पाणी स्वच्छ गाव हे ध्येय बाळगणाऱ्या प्रकल्पात सुदृढ आरोग्य ही संकल्पना केंद्रस्थानी मानले जाते आरोग्य सुधारणा आणि आरोग्य बाबत झालेले सकारात्मक बदल हे जलस्वराज्य प्रकल्पाची जमेची बाजू आहे

शिफारसी(Recommendations)

1. जलस्वराज्य प्रकल्पास ग्रामीण विकासाचे मॉडेल म्हणून प्रसिद्धी द्यावी तसेच जलस्वराज्य प्रकल्प शाश्वत ग्रामीण विकासाचावपर्यावरणसकारात्मक पर्याय म्हणून पुढे आल्यास जास्तीत जास्त गावांना लाभ घेता येईल

2. पाण्याचे जतन, संवर्धन, पाणी वापराविषयी घ्यावयाची काळजी पाण्याची बचत, पुनर्भरण पाणी अडवणे आणि जिरवणे व पाण्याची गुणवत्ता यासारख्या कार्यक्रमांची स्थानिक स्वराज्य यांचेमार्फत सक्ती करण्यात यावी अथवा लोकांमधून सकारात्मक प्रतिसाद देणाऱ्यांना करातून सूट देण्याचा संदर्भात शासन स्तरावर विचार व्हावा म्हणजे पर्यावरण विकासास गती मिळेल

3. ग्रामस्थांनी वैयक्तिक स्वच्छता परिसर स्वच्छता सार्वजनिक स्वच्छता याबाबत स्वतः माहिती प्राप्त करून घ्यावी जेणेकरून वैयक्तिक व सार्वजनिक आरोग्य सुधारण्यास वाव मिळेल

संदर्भ सूची(References)

1. कराळेगंगाधर, "ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टिकोन",श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर,2006.
2. कलशेट्टी मल्लिनाथ,"एकच निर्धारहागणदारी मुक्त महाराष्ट्र",यशमंथन,जानेवारी, मार्च,2005.
3.कुमार खेडकर,"प्रशिक्षकांचे अभिनव प्रशिक्षण", लोकराज्य, लोकराज्य, सप्टेंबर,2010.
4. धनागरेद ना,"विकास प्रक्रिया आणि पर्यावरण प्रश्न",समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका,डिसेंबर, 1991.
5.बोधनकर सुधीर,आणि अलोनीविवेक,"सामाजिक संशोधन पद्धती", श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर,2003.
6. महाराष्ट्र शासन,"जलस्वराज्य", ग्रामस्थांसाठी प्रकल्प कार्यवाहीची मार्गदर्शिका, सुधारणा सहाय्य व प्रकल्प व्यवस्थापन कक्ष, पाणीपुरवठा व स्वच्छता विभाग, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.
7.http://dgipr.maharashtra.gov.in
8.http://jalswarajya.project.gov.in

CamScanner

OUR HERITAGE
ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on *"Sustainable Development Goals"*

शाश्वत विकास लक्ष्य-2030 आणि जलस्वराज्य प्रकल्प एक शाश्वत पर्याय

डॉ. नितीन रामदास बडगुजर
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय,
जळगाव
Email: badgujarni3@gmail.com

Abstract (गोषवारा)

प्रस्तुत शोधनिबंधातून स्पष्ट होते की शाश्वत विकासाचे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर पाणी पुरवठा व स्वच्छता बाबतचे जे लक्ष्य ठेवण्यात आले आहे त्यासाठी स्थानिक पातळीवर जलस्वराज्य प्रकल्पाचे वैशिष्ट्यांची अंमलबजावणी केल्यास जलस्वराज्य प्रकल्प हा सकारात्मक व शाश्वत पर्याय ठरू शकतो. केवळ पाणी व स्वच्छताच नव्हे तर शाश्वत विकासाच्या इतर 17 लक्ष्यांना आरोग्य, कौशल्य उद्योजकता, लिंग समानता, दारिद्र्य निर्मुलन, विश्वसार्हता, आर्थिक वाढ, पायाभूत सुविधांचा विकास, शांततापूर्ण व सर्वसमावेशक समाज समस्या प्रस्थापीत होण्यास मदत होईल. शाश्वत व चिरस्थाई विकासासाठी वौश्विक भागीदारी निर्माण होण्यासाठीची महत्त्वपूर्ण भूमिका प्रकल्पाच्या माध्यमातून सादर होईल.

Keywords: शाश्वत विकास, जलस्वराज्य

प्रस्तावना (Introduction) :

2030 शाश्वत विकासाचे ध्येय साध्य करण्यासाठी आणि जी-20 समूहाच्या परिषदेने मांडलेल्या उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी जगातील सर्वच सदस्य राष्ट्र प्रयत्नशिल आहेत. अर्थातच प्रत्येक देशाची अर्थव्यवस्था, समाजरचना, देशाच्या गरजा व प्रश्न उपलब्ध संसाधने, भौगोलिक रचना इ. सारख्या महत्त्वाच्या बाबी यादेखील निरनिराळ्या आहत. अशा परिस्थितीत भारतासारख्या विकासाच्या दिशेने गतीमान असलेल्या देशाने विकसनशील देशांची भूमिका मांडण्यात आंतरराष्ट्रीय पातळीवर महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. येत्या काही वर्षात भारत एक महासत्ता म्हणून पुढे येणारा देश ठरणार आहे. त्या अनुषंगाने भारतासारख्या ग्रामीण बहुल देशापुढे काही आव्हाने आहेत. जीवनावश्यक गरजांच्या पूर्ती बरोबरच उपलब्ध संसाधनांचेदेखील तितकेच महत्त्वाचे आव्हान आहे. परंतू या सारख्या आव्हानांचा सामना करण्यासाठी आणि उद्दिष्ट्ये प्राप्त करण्यासाठी भारताने अतिशय सकारात्मक स्वारस्य दर्शविल्याचे सातत्याने दिसून येत आहे.

भारतीय समाजाच्या व त्यात ग्रामीण समाजाचा विचार करता दारिद्र्य, बेरोजगारी, दळणवळणाची कमतरता, शुद्ध पाण्याची समस्या, अस्वच्छता, अनारोग्य याशिवाय काही ठिकाणी किमान गरजा पूर्ण करणे हे देखील आव्हान आजमितीस आहे. त्या अनुषंगाने भारताच्या नीती आयोगाने SDG India Index : Baseline Report 2018 प्रसिद्ध केला. त्यानुसार शाश्वत विकासाची ध्येय्य गाठण्यासाठीची तत्परता जाहीर केली आहे.

शाश्वत विकासाच्या 17 उद्दिष्टांमधील पाणी आणि स्वच्छता हे एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. पाणी हे जगण्यासाठी अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे. शुद्ध पाणी प्रत्येक व्यक्तिला मिळणे आवश्यक आहे. त्याचा प्रभाव व्यक्तीजीवनावर निश्चितपणे पडतो. दरवर्षी लाखो लोक पाणी आणि स्वच्छता या दोन महत्त्वपूर्ण घटकांने मृत्यूमुखी पडतात. एम.आय.टी.च्या संशोधकाच्या मते 2050 पर्यंत जगातील निम्म्याहून अधिक लोक पाण्याचा ताण असलेल्या प्रदेशात राहतील असा अंदाज आहे. याचाच अर्थ भविष्यात पाणी प्रश्न हा भयंकर रूप धारण करू शकेल.

उपररोक्त बाबींचा संदर्भ लक्षात घेता भारतात पाणी व स्वच्छता यावर अनेक कार्यक्रम, उपक्रम, प्रकल्प, योजना राबविल्या. त्यावर कोट्यावधी रूपये देखील खर्च करण्यात आले. राबविण्यात आलेल्या अनेक योजना उपक्रमांपौकी काही योजना पूर्ण झाल्या, काही रखडल्या तर काही बंद देखील पडल्या. महाराष्ट्र शासनाने देखील पाणी व स्वच्छता हे विषय घेवून विकासकारी श्रृंखला कायम केली. त्यापौकी ग्रामीण भागात अभिनव ठरला तो जागतीक बँकेने अर्थसहाय्य केलेला व महाराष्ट्राच्या जनतेने राबविलेला जलस्वराज्य प्रकल्प होय. ``लोकांचा पुढाकार त्यात शासनाचा सहभाग`` हे ब्रिदवाक्य घेवून जलस्वराज्य प्रकल्प सुरू करण्यात आला. ``आमचे गाव आमचे पाणी``, ``आमचा विकास-आमच्या हाती`` या तत्त्वांना अनुसरून आणि ग्रामसभेला केंद्रबिंदू मानून अतिशय आगळा-वेगळा प्रकल्प महाराष्ट्राच्या विविध जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात आला आणि ग्रामीण विकासाचे गुणात्मक स्वरूप प्रत्यक्षात उतरविण्याच्या दृष्टिकोनातून त्यांची अंमलबजावणी सुरू झाली. अनेक गावांमधून प्रकल्प यशस्वी झाल्याची आकडेवारी शासकीय आकडेवारी वरून दिसून आली. सदर प्रकल्पाची मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार अंमलबजावणी केल्यास शाश्वत विकासातील शुद्ध पाणी म्हणून जलस्वराज्य प्रकल्प दिशादर्शक ठरू शकतो. याबाबत अध्ययनकर्त्याने सदर संशोधन विषयाची मांडणी केली आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये (Objectives) :

1) शाश्वत विकासासाठी पाणी व स्वच्छतेचे उद्दिष्ट अभ्यासणे.
2) जलस्वराज्य प्रकल्पाचे शाश्वत विकास 2030 या उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठीचे पर्याय अभ्यासणे.

गृहीतक (Hypothesis) :

शाश्वत विकासाचे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी जलस्वराज्य प्रकल्प हा शाश्वत पर्याय आहे.

संशोधपद्धती (Research Methodology) :

प्रस्तुत अध्ययनाचे स्वरूप वर्णनात्मक असल्याने त्यासाठी प्राथमिक, दुय्यम अशा तथ्य संकलनाच्या दोन्ही स्त्रोतांचा वापर केला आहे. जळगाव जिल्ह्यातील जलस्वराज्य प्रकल्पात कार्यरत असलेल्या 100 गावांपौकी 20 गावांमधील बहुपदीय, नमुना निवडीच्या माध्यमातून 614 निवेदकांकडून माहिती संकलीत करून त्याद्वारे तथ्यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. त्यासाठी विषयाच्या संबंधीत विविध संदर्भ ग्रंथ, अहवाल, मासिके, संशोधनपर लेख, प्रकाशित साहित्य इ. चा उपयोग केला आहे व त्याद्वारे निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत.

OUR HERITAGE
ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on *"Sustainable Development Goals"*

विषय विवेचन (Topic Deliberation) :

महाराष्ट्र शासन अंगिकृत जलस्वराज्य प्रकल्प हा मुळात पाण्याच्या समस्येत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी तसेच लोकांच्या स्वच्छतेच्या सवयी बदलण्यासाठी विशेषत्वाने महत्त्वाचा मानला गेला आहे. जल + स्वच्छता यांचे राज्य प्रस्थापीत करणारा प्रकल्प म्हणजे जलस्वराज्य प्रकल्प अशी प्रकल्पाची ओळख आहे. पाणी व स्वच्छतेशी संबंधीत अनेक योजनांमध्ये उल्लेखनीय कार्य झाल्याचे महाराष्ट्रातील अनेक गावातून सिद्ध झाले आहे. शासनातर्फे पुरविल्या गेलेल्या सुविधा आणि ग्रामस्थांनी स्वत:ची आर्थिक, मानसिक, शारीरिक व भावनिक भांडवलाची केलेली गुंतवणूक व दिलेला सक्रिय सहभाग हा पाणी व स्वच्छतेच्या समस्येच्या निराकरण होण्यात महत्त्वाचा भाग ठरला आहे. शाश्वत विकास 2030 ची उद्दिष्टे प्राप्त करण्याच्या हेतूने सदर बाबींना विशेष महत्त्व आहे.

शाश्वत विकास 2030 चे पाणी व स्वच्छता बाबतचे उद्दिष्ट :

शाश्वत विकासाच्या ध्येयानी आंतरराष्ट्रीय समुदायाला पाणी व स्वच्छता विषयक उपक्रम आणि कार्यक्रमांवरील सहकार्य आणि क्षमता वाढविण्यासाठी तसेच पाणी व स्वच्छता व्यवस्थापनासाठी स्थानिक समुदायाचे समर्थन करण्यासाठी वचनबद्ध केले आहे. सर्व देशांनी येता 10 वर्षात सुरक्षित पाण्याचे आणि सर्वांना पुरेशी स्वच्छता आणि स्वच्छतेपर्यंत सार्वत्रिक प्रवेश मिळविण्याचा संकल्प केला आहे. 2030 पर्यंत विशेषत: महिला व मुलींच्या असुरक्षित परिस्थितीतील गरजांवर विशेष लक्ष देऊन सर्वांसाठी न्याय्य स्वच्छतेचे ध्येय ठेवले आहे. याबरोबरच पाणी साठवण, पाण्याचा योग्य वापर, जल उपचार, स्वच्छताविषयक उपक्रम आणि कार्यक्रमात समाविष्ट विकसनशील देशांना आातरराष्ट्रीय सहकार आणि क्षमता-निर्धार समर्थन वाढवण्याचे उदि्दष्ट ठेवले आहे. स्वच्छतेच्या सवयींधील बदल, स्वच्छतेबाबतची लोकांची मानसिकता बदलणे तसेच सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे पाणी आणि स्वच्छता व्यवस्थापन सुधारण्यात स्थानिक समुदायांच्या सहभागास समर्थन व बळकटी देण्यावर लक्ष केंद्रीत करण्यात आले आहे. शुद्ध पाण्याचा वापर आणि आपण जिथे आहोत तिथे स्वच्छता हा आपला मानवी हक्क आहे या बाबतींना विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. उपरोक्त ध्येयाच्या अनुषंगाने जागतिक बँकेच्या मते, भारतात 20 दशलक्षाहूनी अधिक लोक खुल्या ठिकाणी शौच करीत होते. ही 2015-16 मधील जगातील सर्वात जासत असलेल्या देशांपौकी सर्वात जास्त संख्या असल्याचे नमूद केले आहे. स्वच्छतेत सुधारणा करणे ही सरकारची प्रमुख प्राथमिकता असून स्वच्छता अभियान, राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम यासारखे उद्दिष्ट असलेल्या अनेक कार्यक्रमांचा समावेश करून ही आकडेवारी लक्षणीयरित्या कमी झाल्याची नोंद आहे.

जलस्वराज्य प्रकल्पातून पाणी व स्वच्छतेत झालेली सुधारणा :

जलस्वराज्य प्रकल्पात लोकसहभाग सर्वोच्च पातळीवर मानला गेला आहे. शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्टांत ठरविण्यात आलेल्या स्थानिक समुदायांचा सहभाग हा निकष प्रकल्पात पूर्णत्वास येतो. लोकसहभाग महत्त्वाचा मानून पाणी पुरवठा व स्वच्छता समितीमार्फत गावातील प्रत्येकाने आपला सहभाग देण्यावर भर दिला गेला आहे. केवळ पाणी मिळविणे हा प्रकल्पाचा हेतू नसून मिळणारे पाणी हे जंतू, रसायने, प्रदुषण रहीत

OUR HERITAGE
ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on *"Sustainable Development Goals"*

असावे यासाठी विविध प्रशिक्षणांच्या माध्यमातून पाण्याची गुणवत्ता राखणेसाठी पाण्यातील गढूळता, जडपणा क्लोराईड, फ्लोराईड, कृमी व किटाणू यामुळे आरोग्यावर होणारे दुष्परिणाम टाळण्यासाठी ओटी टेस्ट निर्जंतुकीकरणावर भर दिला गेला. पाणी प्रदुषण टाळणे, पाण्याचा योग्य वापर करणे, जलस्त्रोतांजवळची स्वच्छता, माठांना तोट्या लावणे, वगराळयाचा वापर करणे, पाणी उंचावर ठेवणे, तुरटी किंवा जिवन ड्रॉप वापरणे, पाणी उकळून व गाळून पिणे, पाण्याचा मर्यादित व सुरक्षित वापर करणे इ. बाबत ग्रामस्थांना प्रशिक्षण व प्रबोधन करून कृती घडवून आणण्यावर भर दिला गेला आहे. स्वच्छतेच्या बाबतीत वैयक्तिक स्वच्छता, परिसर स्वच्छता, शालेय स्वच्छता आणि सार्वजनिक स्वच्छता यावर विशेषत्वाने प्रयत्न केले आहे. यासाठी माहिती, शिक्षण व संवाद य विस्तार शिक्षण पद्धतीचा वापर केल्याने पाणी व स्वच्छता या क्षेत्रात कमालीची सुधारणा झाल्याचे निदर्शनास आले आहे. सांडपाणी व्यवस्थापन, घनकचरा व्यवस्थापन, परसबाग निर्मिती याबाबत विविध प्रशिक्षणाने व प्रबोधन कार्यक्रमातून प्रचार व प्रसार करण्यात आल्याने महत्त्वाचे बदल नोंदवले गेले आहे. उपरोक्त बाबी या शाश्वत विकासाचे जे उद्दिष्ट ठरविले गेले आहेत त्यांना प्रभावित करतात. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर ठरविण्यात आलेल्या उद्दिष्टांचे प्रतिबिंब जलस्वराज्य प्रकल्पात दिसून आले आहेत.

अ. क्र.	जलस्वराज्य प्रकल्पामुळे समस्यांचे निराकरण होणे विषयीचे मत	जलस्वराज्य प्रकल्पामुळे समस्यांचे झालेले निराकरणाचे स्वरूप							
		पिण्याच्या पाण्याच्या समस्येची तीव्रता कमी झाली	स्वच्छतेची समस्या आटोक्यात आली	गाव काही प्रमाणात हगणदारीमुक्त झाले	लोक सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढल्याने एकीचे महत्त्व वाढले	चर्चा व समायोजना मुळे गावातील तंटे कमी झाले	आरोग्यात सुधारणा झाल्या	समस्यांचे निराकरण झाले नाही.	एकूण
1	निश्चितपणे	274 (44.6%)	59 (9.6%)	81 (13.2%)	101 (16.4%)	40 (6.5%)	06 (1.0%)	00 (0.0%)	561 (91.4%)
2	निराकरण झाले नाही	00 (0.0%)	00 (0.0%)	00 (0.0%)	00 (0.0%)	00 (0.0%)	00 (0.0%)	06 (1.0%)	06 (1.0%)
3	काही प्रमाणात निराकरण झाले	31 (5.0%)	05 (0.8%)	04 (0.7%)	02 (0.3%)	05 (0.8%)	00 (0.0%)	00 (0.0%)	47 (7.7%)
	एकूण	305 (49.7%)	64 (10.4%)	85 (13.8%)	103 (16.8%)	45 (7.3%)	06 (1.0%)	06 (1.0%)	614 (100%)

उपरोक्त सारणीचे अवलोकनातून स्पष्ट होते की, जलस्वराज्य प्रकल्पातून निश्चितपणे समस्यांचे निराकरण झाल्याचे 91.4 प्रतिशत निवेदक नमूद करतात. पिण्याच्या पाण्याच्या समस्येची तीव्रता कमी झाल्याचे प्रमाण 44.6 प्रतिशत तर 13.2 प्रतिशत निवेदक हगणदारी समस्या कमी झाल्याचे मानतात. 16.4

OUR HERITAGE
ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on *"Sustainable Development Goals"*

प्रतिशत निवेदक लोकसहभाग वाढून गावात एकीचे महत्त्व पटल्याचे नमूद करतात तर 6.5 प्रतिशत निवेदक गावातील तंटे कमी झाल्याचे मत पदर्शित करतात. यावरून स्पष्ट होते की, शुद्ध पाणी व स्वच्छताच नव्हे तर गावातील लोकसहभाग, तंटामुक्ती, सांघीक भावना, आरोग्याची सुधारणा या सर्वच बबींमध्ये लक्षणीय बदल झाल्याचे दिसून येते. खेडकर कुमार (2010) यांनी देखील आपल्या लेखात जलस्वराज्य प्रकल्पातून महाराष्ट्रातील 3017 ग्रामपंचायती पौकी 2500 म्हणजेच जवळपास 83% गावातील पाणी पुरवठा योजनांना प्रत्यक्ष पाणी पुरवा सुरू होऊन योजना शाश्वत स्वरूपात कार्यरत असल्याचे नमूद केले आहे. यावरून संशोधकाच्या अध्ययनाला पुष्टी मिळते.

निष्कर्ष (Conclusion):

प्रस्तुत शोधनिबंधातून स्पष्ट होते की शाश्वत विकासाचे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर पाणी पुरवठा व स्वच्छता बाबतचे जे लक्ष्य ठेवण्यात आले आहे त्यासाठी स्थानिक पातळीवर जलस्वराज्य प्रकल्पाचे वैशिष्ट्यांची अंमलबजावणी केल्यास जलस्वराज्य प्रकल्प हा सकारात्मक व शाश्वत पर्याय ठरू शकतो. केवळ पाणी व स्वच्छताच नव्हे तर शाश्वत विकासाच्या इतर 17 लक्ष्यांना आरोग्य, कौशल्य उद्योजकता, लिंग समानता, दारिद्र्य निर्मुलन, विश्वसार्हता, आर्थिक वाढ, पायाभूत सुविधांचा विकास, शांततापूर्ण व सर्वसमावेशक समाज समस्या प्रस्थापीत होण्यास मदत होईल. शाश्वत व चिरस्थाई विकासासाठी वौश्विक भागीदारी निर्माण होण्यासाठीची महत्त्वपूर्ण भूमिका प्रकल्पाच्या माध्यमातून सादर होईल. जलस्वराज्य प्रकल्प हा रोल मॉडल म्हणून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सिद्ध होवू शकतो यात शंका नाही.

संदर्भ सूची (Reference List)

[1] कराळे गंगाधर, `ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टीकोन', श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, 2006.
[2] कलशेट्टी मल्लीनाथ, `एकच निर्धार, हगणदारी मुक्त महाराष्ट्र', यशमंथन, जानेवारी-मार्च, 2005, पृ.क्र. 19.
[3] खेडकर कुमार, `विकासासाठी जनसंवाद', लोकराज्य, फेब्रुवारी 2011, पृ.क्र. 55
[4] धारुलकर बि. ल., `जनसंपर्काचे तत्त्वज्ञान आणि व्यवहार, महाराष्ट्राचा अभिनव प्रयोग', यशमंथन, यशदा, जानेवारी-मार्च, 2010, पृ.क्र.22
[5] महाराष्ट्र शासन, `जलस्वराज्य', ग्रामस्थांसाठी प्रकल्प कार्यवाहीची मार्गदर्शीका, पा. पु. व स्वच्छता विभाग, मुंबई.
[6] रंगारी प्रफुल्ल, `जलस्वराज्यामुळे महिलांचा जीवघेणा प्रवास थांबला', लोकराज्य, ऑक्टोबर 2010 पृ.क्र. 55
[7] वौरागडे उज्वला, मुळे विद्दुलता, `सामुदायिक विकास, विस्तार शिक्षण व महिला सबलीकरण', विद्या बुक्स पब्लीशर्स, औरंगपूरा, औरंगाबाद, 2012
[8] www.in.undp.org

Impact Factor – 6.261 Special Issue - 109 Feb. 2019 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

Two Days Interdisciplinary International Conference on

Role of Social Reformers in Nation Building

Organized by

Pankaj Shaikshanik and Samajik Sanstha's

Pankaj Kala Mahavidyalaya, Chopda

('B' Grade NAAC Accredited)

Sponsored by

K.B.C. North Maharashtra University, Jalgaon

- EDITOR -

Prin. Dr. Sambhaji N. Desai

- CHIEF EDITOR -

Mr. Dhanraj T. Dhangar

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

Impact Factor – 6.261 • Special Issue - 109 • Feb. 2019 • ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal
Multidisciplinary International E-research Journal

Two Days Interdisciplinary International Conference On

ROLE OF SOCIAL REFORMERS IN NATION BUILDING

2nd and 3rd Feb 2019

... Organized by ...

Pankaj Shaikshanik and Samajik Sanstha's

Pankaj Kala Mahavidyalaya, Chopda

('B' Grade NAAC Accredited)

... Sponsored by ...

K.B.C. North Maharashtra University

Jalgaon

... Editor ...

Prin. Dr. Sambhaji N. Desai

... Chief Editor ...

Mr. Dhanraj T. Dhangar

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

63 Gandhian Perspectives Of Cottage Industry And Rural Development
- Dr. Rakesh P. Chaudhari
64 संतांच्या पलीकडचा संत सुधारक गाडगे महाराज
- प्रा.डॉ. सुनिता प्रमोद चौधरी
65 सरदार वल्लभभाई पटेल : भारत निर्मितीतील योगदान व कार्य
- प्रा. संजय काशिनाथ पाटील
66 महात्मा फुले यांचे स्त्रीविषयक विचार
- प्रा.डॉ. शोभा टी. चौधरी
67 ग्रामीण समाजाची जडणघडण आणि फेसाटी कांदबरी
- प्रा.डॉ. संजय शांताराम पाटील
68 विसाव्या शतकातील ख्रिश्चन मिशनऱ्यांचे खानदेशातील आरोग्य विषयक कार्य
- प्रा.डॉ. योगेश जगन्नाथ कोरडे
69 केशवपन चालीविरुध्द समाजसुधारक व वृत्तपत्रांची भूमिका
- प्रा.डॉ. संजय यशवंत गवळी
70 महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य व विचार
- डॉ. जगदीश जी. खरात
71 खानदेश के समाज सुधारक कर्मवीर व्यंकटराव रणधीर : एक अध्ययन
- प्रा.डॉ. मनिषा जगदिशलाल वर्मा
72 स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या संरक्षण समस्या आणि सरदार वल्लभभाई पटेल यांचे योगदान
- प्रा.डॉ. आर. एस. पवार
73 साहित्य के क्षेत्र में राजाराम मोहनराय का योगदान
- डॉ. सुनील मुरलीधर पाटिल
74 'मिरला' या कथा संग्रहातील सामाजिक जीवन
- डॉ. किशोर एन. सोनवणे
75 'जस तस भई सवेर' उपन्यास में सामाजिक चिंतन
- डॉ. सुनिता नारायण कावळे
76 राष्ट्र उभारणीत महात्मा गांधीजीचे योगदान
- श्री. दत्तात्रय देवश्रा कर्दपवार
77 डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेविषयी विचार
- प्रा. दिपकराव बी. देवरे
78 महाराष्ट्रातील समाज सुधारकांच्या सुधारणा चळवळीचे समाज विकासातील योगदान
- प्रा. दिपक प्रकाश महाजन
79 डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अखंड भरतीयत्वाचा उपासक
- प्रा.डॉ. दिलीप तुकाराम कदम
80 संत गाडगे महाराजांचे सामाजिक विचार
- प्रा. दिपाली पाटील
81 Voicing for the Fourth World : A Reformative Approach in Mulk Raj Anand's 'Untouchable'
- Mr. Gajanan P. Patil
82 सामाजिक सुधारकांचे साहित्यातील योगदान
- जान्हवी गोविंद देऊळगावकर
83 Educational Contribution Of Raja Ram Mohan Roy
- Mr. Kishor Pandharinath Bhole
84 सामाजिक विकासासाठी महामानव डॉ. बाबासाहेबांचे आर्थिक विचार : एक अभ्यास
- प्रा. ललित बी. गुजराथी
85 मराठी साहित्यातील देशीयता
- प्रा. एम. एल. भुसारे

RESEARCH JOURNEY Internationl Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | *Special Issue 109 :* Role of Social Reformers in Nation Building
ISSN : 2348-7143
February 2019

संतांच्या पलीकडचा संत सुधारक गाडगे महाराज

– प्रा.डॉ.सुनिता प्रमोद चौधरी
सहा.व्याख्याता, धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचालित,
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी, समाजकार्य महाविद्यालय,जळगांव.

२१ व्या शतकातील जागतीकीरण म्हणजे वाढती बरोजगारी, वाढती गरीबी, वाढते प्रदुषण, असाध्य रोगराई, वाढणारी चिंताजनक बालगुन्हेगारी, संपत्ती केंद्रीकरण, वाढणारे दारिद्रय, वाढते शहरीकरण असुरक्षितता व अस्थिरता त्यातुनच निर्माण होणारे प्रश्न म्हणजे झोपडपट्या, व्यसनाधिनता, गुन्हेगारी, टंचाई, महागाई वाढता आतंकवाद , विषमता वाढते दंगे , नशिल्या पदार्थाचा वाढता व्यापार इ. वरील सर्व घटक हे सर्व समाजातील अंतर्गत किंवा बर्हिगत घटक म्हणुन ओळखले जातात पण हे संपूर्ण घटक मानवाशी निगडीत आहेत. हे सर्व घटक पुर्वी पासुनच मानवाला विळखाघालुन आहेत. हा विळखा दुर करण्याचा प्रयत्न अनेक द्रष्ट्या महापुरूषांनी केला पण आज मानव प्रगतीच्या सर्वोच्च शिखरावर असला तरी त्यांच्या भोवती असलेल्या समस्येच्या जाळ्यात तो गुरफटतच चालला आहे. अशा वेळी गत काळात केल्या गेलेल्या जनजागृतीची नितांत गरज भासते. मानव सर्वच ठिकाणी एक समानच असतो तरी ही प्रत्येक मनुष्याला एक स्वतंत्र व्यक्तीमत्वाची ओळख असते. महाराष्ट्र कर्नाटक, राजस्थान इ. प्रदेश भारतातील आहे. त्या-त्या प्रदेशातील महापुरूषांवरून त्या देशाची ओळख व अस्तित्व तयार होते असे व्यक्तीमत्व निर्माण करण्यामागे अनेक व्यक्तीचे योगदान असते ते मग भौतिक, अध्यात्मिक आणि दैवी स्थराबर ही असते.

महाराष्ट्रातच नाही तर संपूर्ण भारतात सामाजिक बदल घडवुन आणण्यात समाजसुधारका बरोबर काही सतांची कामगिरी ही महत्वपुर्ण ठरते तसेच एक थोर समाजसुधारक संत म्हणजे संत गाडगेबाबा होय यांची समाजसुधारणा त्या काळात ही उपयुक्त होती ती आजही उपयुक्त आहे व त्या उद्याच्या महासत्ता भारतालाही त्याची नितांत गरज आहे.

काही माणसांचा जन्म स्वत:साठी नसतो. त्यासाठी देह झिजविणे हा त्यांचा जीवनधर्म असतो. त्यांच्या हातात सोन्या चादीचे कडे नसतात. तर निस्वार्थी सेवेचे कंकण असते. रंजल्या गांजल्यासाठी वात्सल्य ओसंडून वाहणारा एकच त्यांचा चेहरा असतो. पिचलेल्यांचा टाहो ऐकून धावून जाणे आणि कोसळलेल्यांना उचलून आधार देणे हा त्यांचा ध्यास असतो. आपल्या जन्माने जग सुंदर करणारा असा एक डेबु नावाचा कफल्लक माणुस म्हणजेच संत गाडगेबाबा.

संत गाडगेबाबांचा जन्म अमरावती जिल्ह्यातील शेंडगांव येथे २० फेब्रुवारी १८७६ रोजी महाशिवरात्री या दिवशी झाला. एका दारिद्री कुटुंबात जन्मलेले हे रत्न कोणत्याही शाळा कॉलेजात गेलेले नाही तरीपण त्यांनी सुशिक्षितांना लाजविणारे तत्वज्ञान सांगितले. महाराष्ट्राला थोर सतांची परंपरा आहे. ज्ञानोबांपासून ते विनोबांपर्यंत, परंतु गाडगे महाराज हे सगळ्यांहून वेगळ्याच प्रवृत्तीचे संत आहे. संत म्हटला की भगवी वस्त्र, टाळमाळं, अष्टगंध, यात्रा-जत्रा असे चित्र आपल्या डोळ्यासमोर उभे राहते. परंतु गाडगे महाराज त्या गावचे नाहीतच त्यांची वाट वेगळीच आहे.

हा संत खरा पण कसा? पंढरीच्या देवळांत कधी पाय ठेवला नाही, यात्रा, तिर्थयात्रांना न जाणाऱ्या लोकांना सदैव उपदेश केला. यज्ञयागादि, कर्मकांड याने नाकारले ती करणाऱ्यांचा कठोर शब्दांत निषेध केला आणि तरीही आमच्या संत मालिकेत त्यांनी ध्रुवाचे अढळस्थान मिळविले. संत मालीकेकील शिरोमणी म्हणुन ओळखले जातात. पांगळ्यांना काठ्यांची गरज आहे हे त्यांनी जाणले. समर्थ व्यक्तीला त्यांची गरज नसते. परंतु अज्ञानी आणि भोळें या प्रतीकांना देव धर्म समजून कवटाळंतात. त्यांच्या भावभोळेंपणाच भांडवल करून चलाख लोक आपली दुकाने थाटतात आणि मग धर्माचा बाजार होतो. साधी राख ही अंगारा बनविली जाते. हे सर्व निर्भिडपणे थांबविणारा संत गाडगे महाराजांशिवाय दुसरा कुणी नसेल.

गाडगे महाराजांच्या कार्यामुळें त्यांच संतत्व इतरांप्रमाणे केवळं धार्मिक क्षेत्रापुरत मर्यादीत राहत नाही ते मानवी जीवनाच्या दाही दिशांना स्पर्शून त्याला उजळून काढते म्हणुनच ते कोणाला संत वाटतात तर ते कुणाला समाजसुधारक वाटतात. इतर संतांनीही सुधारणा केली आहेच परंतु शब्द आणि वाणी याशिवाय दुसरी साधन त्यांनी वापरली असतील. डेबुजींच्या हातातील फुटक गाडगं आणि खराटा ही त्यांची जगावेगळी साधन होती. त्या प्रतिकांच्या मागे महान आशय दडलेला होता. आर्थिक, धार्मिक आणि सामाजिक जीवनातील समतेचा ध्वनी ज्यातून आसमंतात निनादतांना ऐकू येतो आणि फक्त कृतिशील कर्मयोगी जीवनाची त्यातून जुगलबंदी होते. त्यातून निर्माण होणारे संगीत मोठे प्रभावी आणि प्रेरणादायी ठरते. कुंभकर्णी झोपेत बुडालेल्या अजगरागत सुस्तावलेल्या समाजाला ते जागे करते.

आमचा मराठी समाज हा रूढी परंपरा आणि अंधश्रद्धाच्या चिखलात रुतून पडलेला, मरगळलेल्या चैतन्यहीन समाजात अज्ञानामुळें त्यांची गती अवरूद्ध झालेला, नानासवयी आणि व्यसनांमुळें मंदावलेला विशिम संकेताच्या काळोखा वाटेत पसरलेले हे समाजजीवन कफनी घालून कुण्या वैराग्याने यावे आणि त्याचे देवदूत म्हणुन अगत-स्वागत आम्ही करावे. साधु आणि भोंदू यातील सीमारेषाच पार पुसुन जावी. हिवतापाने लेकरूं तडफडले तर शास्त्रीय इलाजांचा अवलंब न करता आम्ही मरीमायचा कोप समजून कोंबडे, बकरे कापावे, संसाराचा एकमेव आधार असलेली शेतीवाडी विकून, कर्जे काढून थाटामाटात लग्नप्रसंग उरकावे, चारिधाम आणि काशी पंढरी करून कृतकृत्य व्हावे यामुळें वैभवाच्या प्रचंड गुळ्या खचत जावून पडलेल्या भगदाडात दारीद्र ठाण मांडून बसावं आणि या अती गतीमान दुष्टचक्रात आमचं लोकजीवन पुरतं भरडून निघाव.

परंतु ज्या भुमीत पाळंमुळं खोलवर रूतलेली आहेत., जी भारतभूमी ही देवभूमी आहे. ॲनी बेझंट सारखी विदूषी येथील माती

कपाळांला लावते त्याला काही अर्थ असतो ही तुळशीची जन्मभूमी, ज्ञानेश्वर, तुकारामांची कर्मभूमी आहे. समाज असा गर्तेत कोसळूं लागतो तेव्हा संत महंत त्याला सावरून धरतात. महाराष्ट्राला गाडगे महाराजांच्या तेजो गर्भ डोळ्यातच झाले असेल तेथील मरगळलेल्या जीवनात नवचैतन्य ओतण्याचे त्याचे आत्मतेज दिप्त करण्याचे सामर्थ्य यात होते. त्यानेच तेथील माणसाला अंधाकारातून बाहेर पडण्याची वाट दाखविली.

संत गाडगेबाबा यांनी त्यांच्या काळांत प्रबोधनाबरोबरच राज्यातील प्रमुख शहरात म्हणजे नाशिक, पंढरपूर, देहू, आळंदी ह्या तीर्थक्षेत्री धर्मशाळां, नद्यांचा घाट, पाणपोया, गोरक्षण, अंध-अपंगांसाठी सदावर्त, मुलांसाठी शाळां, कॉलेज व वसतीगृह बांधुन सर्वसामान्य जनतेची राहण्याची सोय केली.

थोर समाजसेवक व क्रांतीकारक राष्ट्रीय संत ज्यांनी प्रत्यक्ष हातात झाडू घेवून स्वच्छतेचा महामंत्र संपूर्ण देशाला दिला. विशेष नमुद करण्यासारखी गोष्ट म्हणजे त्यांना अस्वच्छंता बघून खुप वाईट वाटे त्यामुळें किर्तनाच्या निमित्ताने जिथे - जिथे ते जात तिथे प्रथम झाडू मागवून घेत आणि गाडगेबाबा व त्यांचे अनुयायी स्वतः हातात झाडू घेवून गाव स्वच्छं करीत. आणि मगच किर्तनाला सुरूवात करीत. अशा या महान पुरूषाने राबविलेल्या मोहिमेची दखल आपल्या राज्यशासनाला घ्यावी लागली. त्यांच्या नावाने संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान राज्य स्तरीय मोहिम २०००-०१ यावर्षी कार्यरत झाली याची खरी मुर्हुतमेढ संत गाडगेबाबांनी केली.

सावकारांच्या कर्जामुळें सामान्यमाणुस सावकाराचा ऋणी होतो सावकार त्यांच्या अज्ञानीपणाचाफायदा घेवून त्याला कर्जाच्या ओझ्याखाली वागवला जातो हा अनुभव डेबुजीने जीवनाच्या पुर्वार्धात अनेक वेळां घेतला पुढे गाडगेबाबा म्हणुन प्रसिद्धीस पावलेल्या बाबांनी हाच अनुभव किर्तनातून मांडून आम जनतेला सावकारी, सावकारीपाश, कर्ज काढण्याची वृत्ती, अंधश्रद्धा, अनिष्ठ रूढी, परंपरा, स्वच्छंता, भोळ्या समजुती इ. गोष्टी त्यांनी आपल्या किर्तनाद्वारे लोकांना समजाविण्याचा प्रयत्न करीत लोक जागृती करीत, चोरी करूं नका, कर्ज काढू नका, शिक्षणाविगर राहू नका, व्यसनांच्या अधीन होवू नका, देव धर्माच्या नावाखाली प्राण्यांची हत्या करूं न का, अस्पृश्यता पाळूं नका आपल्या किर्तनातून ते श्रोत्यांना विविध प्रश्न विचारून त्यांना त्यांच्या अज्ञानाची दुर्गण दोषाची नित्य जाणीव करून देत.

विषमतेवर व जाती भेदावर आघात घालण्याची बाबांची पद्धत फारच परिणामकारक असे पण कधी कधी विनोदाद्वारे ही ते जनतेला त्यांचा संदेश पटवून द्यायचे. गाडगे महाराजांनी सामाजिक न्याय व सुधारणा आणि स्वच्छता या विषयात जास्त रूची होती सदाचाराच्या विचारातून अपारजियांना तारणाऱ्या किर्तन परंपरेला सामाजिक विचारांची जोड देऊन गाडगे महाराजांचे बाबांचे किर्तन उदयास आले आणि हे किर्तन त्यांच्या व्यक्तीमत्वाचे भुषण होवून बसले.

प्रत्येक प्रसंगा प्रसंगातून बाबांना जीवनाचा एक एक अनुभव गवसला त्याच अनुभवाला सिद्धांतांची बैठक देवून पुढे बाबांच्या जीवनवेदान्त त्यांच्या किर्तनातून मांडला गेला. जनाला मार्गाला लावणे हे सामर्थ्य किर्तनात आहे. किर्तन, उपदेश, शब्द त्यांचा ... त्यांच्या किर्तनाला दहा हजार लोक जायचे आपणच आपले ... पाहिजे हे त्यांना सांगत.

सारांश :

संत गाडगे बाबांनी समाजात शिक्षणप्रसार सुरू केला. ... शिक्षणसंस्थांना त्यांनी मदत केली. लोकांची त्यांच्यावर निष्ठा ... होती. गाडगे महाराजांविषयी बहुजन समाजात आदरभाव आहे. ... महाराष्ट्रात केलेले लोकजागृतीचे व लोकसेवेचे कार्य अनंत काळ ... आहे. जातीभेद नष्ट करून एकजिनसी समाज निर्माण व्हावा यासाठी त्यांनी मनापासून प्रयत्न केले.

स्वच्छंता, प्रामाणिकपणा व भुतदया यावर त्यांचा विशेष भर होता. अनिष्ठ चालिरीती, अंधश्रद्धा बंद करण्यासाठी, सावकारी पाशेतून जनतेला बाहेर काढण्यासाठी किर्तनाद्वारे लोकजागृती केली. प्रबोधनासाठी किर्तनाचे माध्यम गाडगे बाबांनी मरे पर्यंत स्विकारले. ह्याच किर्तनाद्वारा लोकमानसाशी जवळीक साधली, लोकमनाशी संवाद साधला आणि माणसातील सद्गुणांना आवाहन केले. ... मंत्र बाबांनी महाराष्ट्राला दिला. गाडगे बाबांनी वरील संतविचार ... किर्तनातुन सांगीतले नाहीत तर स्वतः पासुनच त्यांच्या आचरणास सुरूवात केली. जनसामान्यांवर त्यांच्या वाणीचा फार प्रभाव होता. त्यांच्या विचाराला, आचाराची, शब्दाला कर्तृत्वाची आणि ... तळमळीची जोड होती त्यामुळें त्यांच्या बोलण्याचा परिणाम ... ाजमनावर घडे. सोप्या शब्दातुन मोठमोठा अर्थ ते सांगत. स्वच्छतेचे प्रसारक ते होते.

संत गाडगे बाबांचे दहा प्रेरणादायी अमुल्य विचार

१. भुकेल्यांना अन्न द्या
२. तहानलेल्या पाणीद्या.
३. ज्यांच्या अंगावर वस्त्र नाही त्यांना वस्त्र द्या.
४. गरीब मुलांना शिक्षणासाठी मदत करा.
५. बेघर लोकांना आसरा द्या.
६. अंधे, विकलांग, आजारी व्यक्तींना मदत करा.
७. बेकारांना रोजगार द्या.
८. पशु पक्षी,मुक्या प्राण्यांना अभयदान द्या.
९. गरीब लोकांच्या मुलामुलींच्या लग्नात मदत करा.
१०. दुःखी आणि निराश लोकांना हिम्मत द्या.

हीच खरी धर्म आणि खरी ईश्वर भक्ती आहे.

संदर्भ

1. www.marathisrushti.com
२. गाडगे महाराज- गो. नी. दांडेकर
३. महाराष्ट्र संस्कृती- पु. ग. सहस्त्रबुद्धे
४. महाराष्ट्रातील समाजसुधारक विचारवंत संत- के. सागर. प्रा. जी. बी. पाटील
५. संत गाडगेबाबा व्यक्ती आणि कार्य - डॉ. उषा वेलकर
६. गाडगे महाराज गौरव ग्रंथ- प्राचार्य रा. तु. भगत
७. लोकशिक्षक गाडगेबाबा- डॉ. रामचंद्र देखणे

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

Publisher & Printer

PRASHANT PUBLICATIONS

Office : 3, Pratap Nagar, Shri Sant Dnyaneshwar Mandir Road,
Near Nutan Maratha College, Jalgaon- 425001.
Ph.: (0257) 2235520, 2232800. **Mob.:** 9665626717, 9421636460

www.prashantpublications.com | prashantpublication.jal@gmail.com

Impact Factor – 6.261 Special Issue - 109 Feb. 2019 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

Two Days Interdisciplinary International Conference on

Role of Social Reformers in Nation Building

Organized by

Pankaj Shaikshanik and Samajik Sanstha's

Pankaj Kala Mahavidyalaya, Chopda

('B' Grade NAAC Accredited)

Sponsored by

K.B.C. North Maharashtra University,
Jalgaon

- EDITOR -

Prin. Dr. Sambhaji N. Desai

- CHIEF EDITOR -

Mr. Dhanraj T. Dhangar

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

Impact Factor – 6.261 • Special Issue - 109 • Feb. 2019 • ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

Two Days Interdisciplinary International Conference On

ROLE OF SOCIAL REFORMERS IN NATION BUILDING

2nd and 3rd Feb 2019

... Organized by ...

Pankaj Shaikshanik and Samajik Sanstha's

Pankaj Kala Mahavidyalaya, Chopda

('B' Grade NAAC Accredited)

... Sponsored by ...

K.B.C. North Maharashtra University

Jalgaon

... Editor ...

Prin. Dr. Sambhaji N. Desai

... Chief Editor ...

Mr. Dhanraj T. Dhangar

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

Impact Factor – 6.261 • Special Issue - 109 • Feb. 2019 • ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

Two Days Interdisciplinary International Conference On

ROLE OF SOCIAL REFORMERS IN NATION BUILDING

2nd and 3rd Feb 2019

... Board of Editors ...

(only for this issue)

Prof. Deelip Patil

Dr. Kishor Pathak **Dr. Nandini Wagh**

Dr. Mahadev Waghmode **Prof. Sanjay S. Patil**

Prof. Sanjay K. Patil **Prof. Deepak Deore**

Mr. Sunil Patil

Printed by

PRASHANT PUBLICATIONS

3, Pratap Nagar, Sant Dnyaneshwar Mandir Road, Near Nutan Maratha Mahavidyalaya, Jalgaon.

Website: www.prashantpublications.com Email: prashantpublication.jal@gmail.com

Ph: 0257-2235520, 2232800, 9665626717, 9421636460

EDITORIAL POLICIES - Views expressed in the papers / articles and other matter published in this issue are those of the respective authors. The editor and associate editors does not accept any responsibility and do not necessarily agree with the views expressed in the articles. All copyrights are respected. Every effort is made to acknowledge source material relied upon or referred to, but the Editorial Board and Publishers does not accept any responsibility for any inadvertent omissions.

: CONTENTS :

1 Social Reformer : Swami Isrilaprabhupada 15
- V. Venugopal (VBG DASA, Tirupati)

2 राष्ट्रभाषा हिंदी के विकास में मराठी भाषिकों का योगदान 18
- प्राचार्य डॉ. नाना गायकवाड

3 महिला स्वातंत्र्य चळवळ : महिला समाजसुधारकांचे योगदान 21
- प्राचार्य डॉ. प्रकाश जाधव

4 परभणी जिल्ह्यातील बी. रघुनाथ यांचे साहित्य व हैदराबाद मुक्तिसंग्राम (इ.स. १९१३ ते इ.स. १९५३) 25
- डॉ. गीतांजली भीमराव बोराडे

5 समाज प्रबोधनातील दिपस्तंभ 29
- प्रा.डॉ. कावळे बी.एन.

6 Role of other fields of humanities in social Reforms (Public Administration) 31
- Dr. Sunil Himmatrao Patil

7 Syed Ahmed Khan & Muslim Reform In The 19th Century 34
- Dr. Zoheb Hasan

8 Literature And Society 36
- Dr. Anushri Mahurkar

9 सरदार रामराव गोपाळराव उर्फ बाबासोहब मिरीकर : व्यक्ती आणि कर्तृत्व 40
- डॉ. अर्चना टाक

10 महात्मा जोतीराव फुले यांचे शैक्षणिक कार्य : एक अध्ययन 43
- प्रा.डॉ. कदम डी.के.

11 Gandhian Perspective on Community and Education 46
- Dr. Vijaykumar Tupe
- Dr. Kalpana Jamgade

12 महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांचे राष्ट्र निर्मितीमध्ये योगदान 50
- प्रा.डॉ. विलास घोडे

13 राष्ट्र उभारणीमध्ये सावित्रीबाईफुले यांचे शैक्षणिक व सामाजिक योगदान 55
- डॉ. विठ्ठल भिमराव मातकर

14 साहित्य आणि समाज 59
- डॉ. विठ्ठल केदारी

15 कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे देशाच्या जडणघडणीत योगदान 61
- डॉ. काशीनाथ सोलनकर

16 Role of Mahatma Jotirao Phule in Nation Building 63
- Dnyaneshwar M Bansode

17 भारतातील बालहक्क चळवळ 65
- प्रा.डॉ. नंदा पांगुळ

18 WTO And Its Impact on Indian Agriculture 69
- Prof. Nanwate N.N.

19 राजर्षी शाहू महाराज – एक कर्मयोगी 73
- प्रा. सुनिता विठ्ठलराव भोसले

20 राजर्षी शाहू महाराज यांचे महाराष्ट्राच्या जडणघडणीतील स्थान 75
- प्रा.डॉ. राजाराम प्रभाकर गावडे

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

42 डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक व आर्थिक विचार 136
- [illegible]
43 महात्मा ज्योतिबा फुलेंच्या शैक्षणिक आणि सामाजिक कार्याचा समाजशास्त्रीय अभ्यास 138
- [illegible]
44 स्वातंत्र्य संग्रामात महिलांची भूमिका–एक सूक्ष्म अभ्यास 140
- [illegible]
45 ब्रिटीश कालीन महिला शिक्षणात समाजसुधारकांचे योगदान 142
- [illegible]
46 निराला के काव्य में सामाजिक चेतना 145
- [illegible]
47 [illegible] महाराज : एक महान समाज सुधारक 148
- [illegible]
48 Importance Of National Security For National Building 151
- Prof. Sanjay S. Patil
49 Dr. Babasaheb Ambedkar as a Social Reformer and His Contribution to India's National Security 153
- Dr. [illegible]
50 Contribution of Women Social Reformers Who Fought to Bring Change In India 157
- Dr. Vishnu Ramdas Gunjal
51 डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार 161
- [illegible]
52 स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील भारतातील महिला समाज सुधारकांची भूमिका 163
- [illegible]
53 भारतीय समाजसुधारणेतील पंडिता रमाबाई यांचे योगदान 167
- [illegible]
54 [illegible] यांचे साहित्य आणि सामाजिक योगदान 170
- [illegible]
55 समाज साहित्य आणि समाज : पुनर्मूल्यांकन ([illegible]) 174
- [illegible]
56 [illegible] शाहू महाराज 178
- [illegible]
57 भारतीय [illegible] डॉ. आंबेडकरांचे योगदान 180
- [illegible]
- [illegible]
58 Socialistic and Humanitarian Approach in Saul Bellow's Seize the Day 183
- Dr. Mahadev [illegible]
59 Environmental Reformes And Environmental Preservation In India 185
- Dr. Nandini P. [illegible]
60 छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य : एक अभ्यास 187
- [illegible]
61 महात्मा गांधी यांची 'आदर्श गावाची संकल्पना' व भारतीय ग्रामीण समाज 190
- [illegible]
- [illegible]
62 An Exquisite India Reflected in Tagore's Poem "Where the mind is without fear" 192
- Prof. Dr. [illegible] Pawar

भारतीय समाजसुधारणेतील पंडीता रमाबाई यांचे योगदान

– डॉ. कल्पना दिलीप भांगे
सहाय्यक प्राध्यापक, [illegible]
[illegible] महाविद्यालय, [illegible]

प्रस्तावना :

आधुनिक भारतात सुरू असलेल्या चळवळींचा उगम गेल्या शतकात हिंदूमध्ये झालेल्या सामाजिक सुधारणेच्या चळवळीमध्ये सापडतो. राजा राममोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, महादेव गोविंद रानडे, बेहरामजी मलबारी यांनी तत्कालीन महिला विषयी धार्मिक आणि सामाजिक दुष्ट रितीरिवाजांविरुद्ध आवाज उठवला. त्यांच्या प्रभावामुळे ब्रिटीश सरकारने काही ठराविक कायदे केले. सतीची प्रथा बंद केली. स्त्रियांच्या पुनर्विवाहाला संमती, बालविवाहाची पद्धत बंद केली. मुलींमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी मुद्दा प्रयत्न झाले.

सामाजिक सुधारलेल्या गेल्या शतकातील चळवळींचे पुढारी ज्यांनी स्त्रियांच्या प्रश्नाविरुद्ध आवाज उठवला हे सर्व समाजाच्या उच्च स्तरातील पुरुष होते. त्यामुळे सर्वसाधारणपणे असे गृहीत धरले जाते की, या चळवळींचे पुढारीपण पुरुषांकडे असते आणि त्यामध्ये स्त्रियांना कोणतीच भूमिका नसते किंवा त्यांच्याकडे गौण भूमिका असते. परंतु यामध्ये सत्यता नाही. भारतात अनेक स्त्रियांनी सामाजिक आणि राजकीय चळवळींमध्ये वैशिष्टपूर्ण भूमिका बजावली आहे. त्यामुळे स्त्रियांचा दर्जा सुधारण्यास हातभार लागला आहे. महान स्त्री समाजसुधारक सावित्रीबाई फुले, रमाबाई रानडे, अहिल्याबाई होळकर, पंडीता रमाबाई, मदर टेरेसा ही त्यांची उदा आहेत अशाच भारतातील महिला सुधारवंत पंडीता रमाबाई यांच्या समाज सुधारणेतील योगदानाची माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोध निबंधात करण्यात आला आहे.

संशोधनाचा उद्देश :

१) समाज सुधारणेतील पंडीता रमाबाई यांचे योगदान जाणून घेणे

गृहीतक :

समाज सुधारणे व पुरुष समाज सुधारकांचे मागेच स्त्री समाज सुधारकांची भूमिका महत्वाची आहे.

तथ्य संकलन :

प्रस्तुत शोधनिबंधात द्वितीय स्त्रोतांच्या सहाय्याने तथ्य संकलन करण्यात आले आहे.

रमा बिपीन (डोंगरे) मेधावी उर्फ पंडीता रमाबाई :

पंडीता रमाबाई सरस्वती या परित्यक्त्या, पतिता व विधवा स्त्रियांच्या सर्वांगिण उद्धाराकरीता समर्पित भावनेने सतत कार्यरत राहिलेल्या एक मराठी सामाजिक कार्यकर्त्या विदुषी होत्या.

पंडीता रमाबाई यांचा जन्म २३ एप्रिल इ.स. १८५८ मध्ये गंगामूळ (कर्नाटक) येथे झाला. त्यांचे वडील अनंतशास्त्री हे त्याकाळी स्त्रियांच्या बाबतीत पुरोगामी विचारांचे होते, स्त्रियांना शिक्षण द्यावे या मताचे ते होते. त्यांनी पत्नी लक्ष्मीबाई व मुलगी रमाबाई यांना वेदशास्त्राचे शिक्षण दिले होते. संस्कृत शिकवले. शक्य तेवढे ज्ञान ग्रहण करा असा उपदेश त्यांनी रमाबाईना दिला. रमाबाई नऊ वर्षाच्या झाल्या तरी त्यांचे लग्न करून दिले नाही म्हणून जातबांधवांनी त्यांना वाळीत टाकले होते. त्या काळात रमाबाईच्या आई वडीलांना लोकांच्या त्रासामुळे राहण्याची ठिकाणे बदलावी लागली. रमाबाई १५–१६ वर्षाच्या असतांनाच त्यांच्या आई वडीलांचे निधन झाले.

इ.स. १८८० साली कोलकाता येथे शूद्र मानल्या गेलेल्या जातीतील बिपीन बिहारीदास मेधावी या वकीलाशी त्यांनी लग्न केले. दुर्दैवाने १८८२ मध्ये मेधावी यांचा मृत्यु झाला आणि रमाबाई आपली मुलगी मनोरमा हिच्यासह पुण्यात स्थायिक झाल्या होत्या. रमाबाईना आई वडीलांकडून विशेषत: आईकडून संस्कृत व्याकरण व साहित्याचे शिक्षण मिळाले होते. त्यांच्या संस्कृतवरील प्रभुत्वामुळे कोलकाता येथील सिनेट हॉलमध्ये त्यांना पंडीता व सरस्वती या बिरुदावली बहाल करून गौरव करण्यात आला. त्यांना मराठी, कन्नड, गुजराती, बंगाली, हिंदी, इंग्रजी, संस्कृत, हिब्रू या सर्व भाषा अवगत होत्या. पंडीताा नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या रमाबाई या त्या काळातील एकमेव महिला होत्या.

पंडीता रमाबाईना स्त्रियांची अनेक बाबतीत होणारी कुचंबणा जाणवत होती. त्यांचे प्रश्न समजत होते स्त्री प्रश्नांविषयी अतिशय कळकळ असणाऱ्या रमाबाईनी आपले कार्यक्षेत्र निश्चित केले बालविवाह पुर्नविवाहास बंदी यासारख्या घातक चालीरिती व दुष्ट रूढींपासून समाजास मुक्त करण्याच्या उद्देशाने त्यांनी प्रथम पुण्यात व नंतर अहमदनगर, सोलापूर, ठाणे, मुंबई, पंढरपूर, बार्शी बाठिकाणी आर्य महिला समाजज ची स्थापना केली आपल्या विचारांच्या प्रचारार्थ त्यांनी स्त्रीधर्मनिती हे पुस्तक लिहीले. १८८६ मध्ये त्या आपल्या स्त्री-शिक्षणविषयक कार्याला मदत मिळविण्यासाठी अमेरीकेत गेल्या तेथे त्यांनी हिंदू बालविधवांच्या प्रश्नांचा उहापोह करणारे द हायमास्ट हिंदू वूमनन हे पुस्तक लिहीले. भारतातील बालविधवांच्या कार्यात मदत करण्यासाठी काही अमेरीकन लोकांनी बोस्टन येथे रमाबाई असोसिएशनन ची स्थापना केली होती. मे १८८८ मध्ये स्त्रियांच्या उद्धाराकरीता अधिक प्रभावी कार्य करता यावे म्हणून इंग्रजी भाषा व वैद्यक या विषयांच्या शिक्षणाकरीता त्या कन्या मनोरमेसह इंग्लंडला गेल्या इंग्लंडमध्ये येथू ख्रिस्ताच्या पतित स्त्रियांबाबतच्या दृष्टीकोनातून तसेच भूतदया व प्रेमाचे शिकवणीने त्या ख्रिस्ती धर्माकडे आकर्षित झाल्या. परीणामत: २१ सप्टेंबर १८८३ रोजी त्यांनी ख्रिस्ती धर्माचा स्विकार केला.

रमाबाई ख्रिश्चन धर्मात आल्या परंतु त्यांनी बिशप वगैरे परंपरा नाकारली. त्यांचे म्हणणे होते, मी ख्रिस्तांच्या चर्चची खरी भाविक

आहे. पण बिशप किंवा ख्रिस्ती पुजाऱ्याच्या तोंडुन येणाऱ्या प्रत्येक शब्दाचे पालन करण्यास मी बांधील नाही. कारण हिंदु संस्कृतीतील स्वत:ला मी सोडवून घेतले आहेत. त्यामुळे पुन्हा एकदा तशाच प्रकारच्या शिक्षक संस्कृतीत स्वत:ला अडकण्याची माझी इच्छा नाही अशा या बाणेदार आणि फटकळ स्वभावाच्या होत्या.

१८८९ मध्ये रमाबाईंनी मुंबईला विधवांकरीता शारदा सदनन नावाची संस्था काढली केशवपन विरूद्ध प्रचार केला. विधवा आणि परित्यक्त्या स्त्रियांना सुखात राहता यावे, त्यांना फुले माळता यावीत, हसता खेळता यावे यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. १८९० मध्ये शारदा सदन मुंबईहून पुण्यात आणले गेले. १८९८ मध्ये पुण्याजवळच्या केडगाव येथे मुक्तीसदनाची स्थापना केली. रमाबाईंनी स्थापन केलेल्या प्रितीसदन, शांतिसदन, शारदा सदन या सदनांमधुन गरजू व पिडीत स्त्रिया राहत असत या सदनाने दुर्दैवी स्त्रियांच्या राहण्या-जेवणाची व्यवस्था करण्यात आली होती. आपल्या आश्रमातील स्त्रियांना स्वत:च्या पायावर उभे राहता यावे म्हणून रमाबाईंनी शारिरीक श्रमाचे महत्त्व पटवून स्त्रियांना शेती, विणकाम, मुद्रणकाम इ. कामे शिकवली. मुक्तिसदनात धान्य, भाजीपाला, फळफळावळ यांचे उत्पन्न मुलींच्या मदतीने काढण्यात येई. त्याबरोबर मुलींना शालेय शिक्षणही देण्याचा प्रयत्न केला.

पुण्यात तरूण विधवा स्त्रीनं अनेक विधवा आणि परित्यक्ता स्त्रियांसाठी आश्रम काढावा, त्यांना सुखात ठेवावं, फुले माळू द्यावीत, हसु खेळू द्यावं हे स्थानिकांच्या पचनी पडणार नव्हतं. त्यामुळे त्यांच्याच सल्लागार मंडळातील तसेच काही विघ्नसंतोषी माणसं त्यांना सुखासुखी काम करू देत नव्हती. अडथळ्यांवर अडथळे आणत होती. त्याचवेळी आपल्या दुर्दैवी व्यथा सांगत मुली मोठ्या संख्येने दाखल होत होत्या. कुणी नातेवाईक मुलींना गुपचुन आणून सोडत होते. एकदा एका ब्राम्हण गृहस्थाने आपल्या मुलीचे केशवपन होऊ नये म्हणून रमाबाईच्या संमतीची वाटही न पाहताच तिला रात्रीच्या काळोखात सदनात विश्वासानं सोडून गेले पुढे रमाबाईंनी तिला शिकवलं, तिचा विवाह करून दिला.

पंडीता रमाबाईंनी केडगांव येथे स्थापन केलेल्या मुक्ति मिशनम ध्ये जी कामे केली त्याला इतिहासात तोड नाही. तेथे त्यांनी अंध स्त्रियांसाठी ब्रेल शिक्षणाची सोय केली. चाळीस एकर रूक्ष जमिनीतील काही जमीन शेतीसाठी तयार करून तिच्यातून वेगवेगळी पिके काढणे, केळीच्या सोपऱ्यापासून टोपल्या बनवणं, वाकाच्या दोऱ्या वळून, वेताच्या खुर्च्या विणणं, लेस, स्वेटर आणि मोजे विणणे ही सर्व कामे इतर स्त्रियांबरोबर अंध स्त्रियादेखील करत असत.

याशिवाय गायी बैलांचे खिलार, शेळ्या मेंढरांची चरणी, म्हशींचा गोठा, दुध-दुभत, कोंबड्यांची पोल्ट्री, सांडपाणी मैलापासून शेतीसाठी खत, भांड्यावर नांव घालणं, भांड्यांना कल्हई करणं, हातमागावर कापड-सतरंज्या विणणं, घाण्यावर तेल काढणं, छापखाना त्यात टाईप जुळवणे, सोडणं, चित्र कापणे, कागद मोडणे, पुस्तक बांधणे, दवाखाना चालवणे, धोबीकाम करणे, शेतात पिकलेले धान्य, भाजीपाला, दुधदुभते यांचा पुरवठा सरकारी ऑर्डर्स घेवून करणे. या सर्व उद्योगासाठी प्रशिक्षित पुरूषांकडून त्यांनी मुलींना, स्त्रियांना प्रशिक्षण दिल आणि या सगळ्या कामात स्त्रियांना [illegible] प्रकारचे कुटीरउद्योग सुरू करणाऱ्या त्या पहिल्या [illegible]

महाराष्ट्रात नऊवारी ऐवजी पाचवारी साडी [illegible] सुरूवात करण्यामागे पंडीता रमाबाई यांचेच प्रयत्न [illegible] साडी नेसणे सहज, सोपे आहे, सुसह्य आहे व आर्थिक [illegible] परवडणारे आहे या विषयावर इ.स. १८९२ मध्ये पंडीता [illegible] येथे चर्चासत्राचे आयोजन केले होते. त्या काळात स्त्रियांना [illegible] हा बदल करणे त्यांना खुप अवघड गेले होते. पण [illegible] चळवळ चालूच ठेवली. त्यांच्यामते तो केवळ [illegible] तर स्त्री स्वातंत्र्य, स्वयंनिर्णयांचा हक्क हे मुद्दे महत्त्वाचे होते.

हिंदु रूढीवादी मानसिकतेत स्त्रियांचा होत [illegible] रमाबाईंना प्रकर्षाने जाणवत होता. त्यावर आधारित [illegible] जातीतील स्त्रिया नावाचे पुस्तक लिहीले त्याचा [illegible] होवुन त्याचा प्रसार इंग्लंड, अमेरीकेत झाला. [illegible] बायबलचाही अभ्यास केला. मुळ भाषांमधून त्यांनी [illegible] १८ वर्षे बायबलच्या भाषांतराचे काम पुर्ण केले. [illegible] विषयांवर ग्रंथरचना केली. पंडीता रमाबाई या अनेकांच्या [illegible] विषय झाल्या.

एकटी बाई, विधवा बाई, अबला असली विशेषणे [illegible] रमाबाईंनी स्वत:ला कधी लावून घेतली नाहीत. त्यांच्या [illegible] आणि फटकळ स्वभावामुळे लोक त्यांना वचकून असत. [illegible] स्वभाव बराचसा हेकेखोर असल्यामुळे सामंजस्याची भूमिका [illegible] एकला चालो रे या पद्धतीने त्यांनी आपली कामं चालू ठेवली [illegible] पुर्णत्वालादेखील नेली एवढे महान कार्य एकहाती एकमेव [illegible] पंडीता रमाबाईचे नांव फारस कोणाला माहित नाही याचे कारण [illegible] पं. रमाबाईंनी धर्मांतर करून वेगळी वाट चोखाळली होती. [illegible] वि.द. घाटे यांनी विचार विलसिते मध्ये लिहीले आहे [illegible] अंतरीची हाक ऐकू आली होती ती सर्वसामान्यांना कळणे [illegible] आहे. सरोजनी नायडू यांनी शोकसभेत रमाबाईसाठी काढलेले [illegible] होते. हिंदू संतमालिकेत जिचं नाव समाविष्ट करण्यात येईल [illegible] पहिली ख्रिस्ती व्यक्ती म्हणजे पं. रमाबाई आचार्य अत्रेंनी [illegible] पं. रमाबाई यांच जीवन म्हणजे साक्षात परमेश्वरानं लिहिलेलं [illegible] अमर आणि अविस्मरणीय कादंबरी असे उद्गार काढले आहेत.

अशा या थोर विदुषीला स्त्रीशिक्षण, विधवा विवाह, [illegible] या त्रिसुत्रीवर भर देरारी समाजसुधारक म्हणून त्यांच्या [illegible] तत्कालीन ब्रिटीश राज्यव्यवस्थेतील सर्वोच्च पुरस्कार कैसर-ए-हिंद [illegible] गौरविण्यात आले. कैसर-ए-हिंद हे सुवर्णपदक होते. पुढे १९८९ [illegible] त्यांच्यावर टपाल तिकीटही काढण्यात आले. स्त्रीशिक्षण स्त्रियांचे [illegible] [illegible]जासमोर येणे, कोणत्याही क्षेत्रात स्त्रियांचा सहभाग या गोष्टी [illegible] प्रचलित नसतांनाच्या काळात संस्कृत भाषा, स्त्रियांचे प्रश्न [illegible] क्षेत्रात भारतासह परदेशातही पंडीता रमाबाई यांनी आपल्या विचारांचा व कार्याचा ठसा उमटवला. प्रखर बुद्धिमत्ता, अपार कष्ट, [illegible] इ. गुणांसह समाजसुधारणा क्षेत्रात एक उत्तम वस्तुपाठ समाजासमोर ठेवणाऱ्या पंडीता रमाबाई यांचे इ.स. १९२२ मध्ये केडगांव येथे निधन झाले

[illegible] :

[illegible] समाजसुधारचे कार्य करण्यात पुरूषांप्रमाणेच स्त्रियांचे योगदान [illegible] आहे. तसेच समाजासाठी कार्य करीत असतांना धर्म, जात [illegible] नष्ट होत जातो. हेच पंडीता रमाबाई यांच्या कार्यावरून [illegible] होते.

संदर्भ

१. पंडीता रमाबाई : धर्मांतर केल्यामुळेच दुर्लक्षित राहील्या का? डॉ. अनुपमा उजागरे न्यूज मराठी
2. https://mr.wikipedia.org/wikipedia
३. भारतातील सामाजिक चळवळी घनश्याम शहा
४. अनुवाद प्राची चिकटे, डायमंड पब्लिकेशन

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

Publisher & Printer

PRASHANT PUBLICATIONS

Office : 3, Pratap Nagar, Shri Sant Dnyaneshwar Mandir Road,
Near Nutan Maratha College, Jalgaon- 425001.
Ph.: (0257) 2235520, 2232800. Mob.: 9665626717, 9421636460

www.prashantpublications.com | prashantpublication.jal@gmail.com

Impact Factor – 6.261 Special Issue - 109 Feb. 2019 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

Two Days Interdisciplinary International Conference on

Role of Social Reformers in Nation Building

Organized by

Pankaj Shaikshanik and Samajik Sanstha's

Pankaj Kala Mahavidyalaya, Chopda

('B' Grade NAAC Accredited)

Sponsored by

K.B.C. North Maharashtra University,
Jalgaon

- EDITOR -

Prin. Dr. **Sambhaji N. Desai**

- CHIEF EDITOR -

Mr. Dhanraj T. Dhangar

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

Impact Factor – 6.261 • Special Issue - 109 • Feb. 2019 • ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

Two Days Interdisciplinary International Conference On

ROLE OF SOCIAL REFORMERS IN NATION BUILDING

2nd and 3rd Feb 2019

... Organized by ...

Pankaj Shaikshanik and Samajik Sanstha's

Pankaj Kala Mahavidyalaya, Chopda

('B' Grade NAAC Accredited)

... Sponsored by ...

K.B.C. North Maharashtra University

Jalgaon

... Editor ...

Prin. Dr. Sambhaji N. Desai

... Chief Editor ...

Mr. Dhanraj T. Dhangar

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

63 Gandhian Perspectives Of Cottage Industry And Rural Development 194
- Dr. Rakesh P. Chaudhari

64 संतांच्या पलीकडचा संत सुधारक गाडगे महाराज 197
- प्रा.डॉ. सुनिता प्रमोद चौधरी

65 सरदार वल्लभभाई पटेल : भारत निर्मितीतील योगदान व कार्य 199
- प्रा. संजय काशिनाथ पाटील

66 महात्मा फुले यांचे स्त्रीविषयक विचार 203
- प्रा.डॉ. शोभा टी. चौधरी

67 ग्रामीण समाजाची जडणघडण आणि फेसाटी कांदबरी 205
- प्रा.डॉ. संजय शांताराम पाटील

68 विसाव्या शतकातील ख्रिश्चन मिशनऱ्यांचे खानदेशातील आरोग्य विषयक कार्य 208
- प्रा.डॉ. योगेश जगन्नाथ कोरडे

69 केशवपन चालीविरुध्द समाजसुधारक व वृत्तपत्रांची भूमिका 211
- प्रा.डॉ. संजय यशवंत गवळी

70 महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य व विचार 213
- डॉ. जगदीश जी. खरात

71 खानदेश के समाज सुधारक कर्मवीर व्यंकटराव रणधीर : एक अध्ययन 216
- प्रा.डॉ. मनिषा जगदिशलाल वर्मा

72 स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या संरक्षण समस्या आणि सरदार वल्लभभाई पटेल यांचे योगदान 219
- प्रा.डॉ. आर. एस. पवार

73 साहित्य के क्षेत्र में राजाराम मोहनराय का योगदान 223
- डॉ. सुनील मुरलीधर पाटिल

74 'मिरला' या कथा संग्रहातील सामाजिक जीवन 225
- डॉ. किशोर एन. सोनवणे

75 'जस तस भई सवेर' उपन्यास में सामाजिक चिंतन 227
- डॉ. सुनिता नारायण कावळे

76 राष्ट्र उभारणीत महात्मा गांधीजीचे योगदान 230
- श्री. दत्तात्रय देवन्ना कर्दपवार

77 डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेविषयी विचार 233
- प्रा. दिपकराव बी. देवरे

78 महाराष्ट्रातील समाज सुधारकांच्या सुधारणा चळवळीचे समाज विकासातील योगदान 235
- प्रा. दिपक प्रकाश महाजन

79 डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अखंड भारतीयत्वाचा उपासक 238
- प्रा.डॉ. दिलीप तुकाराम कदम

80 संत गाडगे महाराजांचे सामाजिक विचार 241
- प्रा. दिपाली पाटील

81 Voicing for the Fourth World : A Reformative Approach in Mulk Raj Anand's 'Untouchable' 243
- Mr. Gajanan P. Patil

82 सामाजिक सुधारकांचे साहित्यातील योगदान 246
- जान्हवी गोविंद देऊळगावकर

83 Educational Contribution Of Raja Ram Mohan Roy 249
- Mr. Kishor Pandharinath Bhole

84 सामाजिक विकासासाठी महामानव डॉ. बाबासाहेबांचे आर्थिक विचार : एक अभ्यास 252
- प्रा. ललित बी. गुजराथी

85 मराठी साहित्यातील देशीयता 254
- प्रा. एम. एल. भुसारे

RESEARCH JOURNEY Internationl Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 109 : Role of Social Reformers in Nation Building
ISSN : 2348-7143
February 2019

महाराष्ट्रातील समाज सुधारकांच्या सुधारणा चळवळीचे समाज विकासातील योगदान

– प्रा. दिपक प्रकाश महाजन
सहा. प्राध्यापक, धनाजीनाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी संचलित
लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव

प्रस्तावना:

समाज परिवर्तन घडावे असे अनेकांना वाटत असले तरी त्यातून सामाजिक चळवळी निर्माण होत नाहीत. परंतु ज्याला असे वाटते त्यांची मानसिकता स्वत:हून हालचाल करण्याची नसते पण जेव्हा समाजातील अशी काही माणस असतात की जी समाजात परिवर्तनवादी विचार मांडून ते समाजातील लोकांना किंवा समुहांना प्रेरीत करतात. तेव्हा लोकांच्या अंतर्मनात दडलेला असंतोष प्रगट होऊ लागतो हे लोक सामाजिक परिवर्तनाचे निर्माते अथवा प्रवर्तक ठरतात. त्यांच्या प्रेरणेतून व्यक्ती त्यांच्या व्यक्तिगत स्वरूपात त्याच्याबरोबर सामुहिक स्वरूपात परिवर्तनासाठी व्यवहार वर्तणूक सुरू करतात. त्यातूनच चळवळीचा उगम होतो. याचाच अर्थ असा की आजपर्यंतच्या ज्या चळवळी अथवा आंदोलन झाली. त्यात सामाजिक परिवर्तनाच्या निर्मात्यांनी अथवा प्रवर्तकांनी त्यांच्या प्रेरणेतून सामुहिक स्वरूपात परिवर्तनासाठी व्यवहार वर्तणूक करून सामाजिक चळवळी घडवून आणल्या आहेत. १९ व्या शतकात देशाच्या अनेक भागात विविध समाज सुधारणा चळवळी उदयास आल्या होत्या. महाराष्ट्राला सुद्धा अनेक सामाजिक चळवळीचा वारसा लाभलेला आहे. महाराष्ट्रातील समाज सुधारकांनी समाज सुधारणा चळवळींद्वारे समाजातील अनिष्ट प्रथा परंपरा व सामाजिक समस्यांचे निर्मूलन करून नव महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत आपले महत्वपूर्ण योगदान दिले आहे. सदरील शोध निबंधातून संशोधकाने महाराष्ट्रातील तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती व अनिष्ठ प्रथा परंपरांचे निर्मूलन अथवा उच्चाटन करण्याहेतू समाज सुधारकांनी समाज सुधारणा चळवळींद्वारे दिलेल्या योगदानाचा अभ्यास केला आहे.

मुख्यशब्द : समाज, अनिष्ठ प्रथा, परंपरा, सामाजिक समस्या, समाज सुधारणा चळवळी, समाज सुधारक

अध्ययनाचे उद्देश :

१) महाराष्ट्रातील तत्कालीन समाज व्यवस्थेतील अनिष्ट प्रथा परंपरा व सामाजिक समस्यांना अनुसरून समाज सुधारणा चळवळींचा आढावा घेणे.

२) समाजसुधारकांचे समाज सुधारणा चळवळींद्वारे समाज विकासातील योगदान अभ्यासणे.

गृहीतकृत्य :

१) समाजात परीवर्तन घडण्यासाठी व अनिष्ट प्रथा परंपरा व सामाजिक समस्यांचे निर्मुलन होण्यासाठी सामाजिक चळवळी निर्माण होतात.

२) महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांनी समाजसुधारणा चळवळीद्वारे सामाजिक समस्यांचे निर्मूलन केले.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंधाचा अभ्यास द्वितीय स्त्रोतांवर आधारीत आहे त्यासाठी संशोधकाने सामाजिक सुधारणा चळवळी, समाज सुधारक या मुख्य संकल्पना विचारात घेऊन त्यावर आधारीत पुस्तके, संदर्भग्रंथ, मासिक इ. दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

विषय विवेचन :

जेव्हा काही अन्याय होतात, जीवनात हानी होते तेव्हा ही वंचितता संबंधितांच्या मनात असंतोष निर्माण करते. त्याच्यातील काही पेटून उठतात. असे काही लोक एकत्रित येऊन इतरांना जागरूक करतात. त्यातून संघटन बनते. संघटनाला नेतृत्व प्राप्त होते. त्याचे विशिष्ट उद्दिष्ट ठरून कार्यक्रम आखण्यात येतो व हा समुह ऐक्याने सामुहिक कृती कार्यक्रम चालवितो. उद्दिष्ट ठरून कार्यक्रम आखण्यात येतो व हा समुह ऐक्याने सामुहिक कृती कार्यक्रम चालवितो. उद्दिष्ट पूर्ण होईपर्यंत सातत्याने कृती सुरूच राहते व ह्याच सामूहिक कृतीला सामाजिक चळवळीचे स्वरूप प्राप्त होते. अशा चळवळी सामाजिक बदलाशी निगडीत असतात. प्रस्थापित समाज रचना सामाजिक मुल्ये, अनिष्ट चालीरीती, रूढी परंपरा यांना आव्हान दिले जाते. एखादा सामाजिक बदल घडवून आणला जातो किंवा प्रस्तापिक बदल समाजाच्या दृष्टीने अनिष्ट असेल तर तो घडून येण्यास प्रतिबंध केला जातो.

महाराष्ट्रातील तत्कालीन अनिष्ट प्रथा, परंपरा व समाज जीवन

भारतीय इतिहासात १९ वे २० वे शतक अनेक समाजसुधारणा चळवळींनी ओतप्रोत आढळते. १९ व्या शतकात भारतातील अनेक भागात समाजसुधारणा चळवळींनी व समाजसुधारकांनी समाजावर आपला ठसा उमटवलेला दिसतो. महाराष्ट्रातील समाज सुधारणा चळवळींचा जेव्हा विचार होतो तेव्हा महाराष्ट्रातील १९ व्या शतकाच्या सुरवातीच्या दोन दशकात समाज जीवनाचे स्वरूप बघितल्यास समाजात जातीसंस्था व कडक जातिनिर्बंधांना महत्त्व होते. भौतिक विद्या व बुद्धी प्रामाण्यापेक्षा सामाजिक जीवनात परंपरा आणि ग्रंथप्रामाण्यास विशेष महित्त्व होते. जाती संस्थेचे विविध गटात विभाजन होऊन प्रत्येक जातीत अनेक उपजातीपण निर्माण झाल्या होत्या जातींमध्ये ज्येष्ठ-कनिष्ठत्व असल्याने प्रत्येक जातीचे समाजात विशिष्ट स्थान होते. सामाजिक एकता किंवा अभिसरणाची प्रक्रिया नष्ट झाली होती कारण इतर जातीबरोबर रोटी-बेटी व्यवहार निषिद्ध मानले गेले होते व ते मोडल्यास बहिष्कार टाकण्यात येत होता. अस्पृष्य मानल्या गेलेल्या जातीतील समाज जीवन फारच कष्टमय होते. स्त्रीयांची स्थिती फारच करूणाजनक होती. स्त्रीयांना कुठलेच अधिकार नव्हते, स्त्री शिक्षण, विधवा विवाह निषीद्ध होते. राजघराण्यातील स्त्रीयांनाही शिक्षणाची संधी नव्हती, बाल विवाह, बालजरठ विवाह, केशवपन, बहुपत्नीत्व रूढीवाद व परंपरावादातून निर्माण झालेल्या

अनिष्ठ प्रथा-परंपरा अस्तित्वात होत्या. याबरोबरच परिस्थितीमुळे निर्माण झालेल्या समस्या उदा. गरीबी, अनारोग्य, शिक्षणाचा अभाव, शेतीच्या समस्या, मागासवर्गियांच्या समस्या व प्रश्न इ. अस्तित्वात होते. स्वतंत्र आचार-विचारांचे स्वातंत्र्य नव्हते. धार्मिक जीवनाचे स्वरूप सुद्धा परंपरा, कर्मकांड आणि व्रतवैकल्यांवर आधारीत होते.

भारतीय समाज पाश्चात्य संस्कृतीच्या व समाजाच्या संपर्कात आल्यानंतर समाज विकासाची चक्रे वेगाने फिरू लागली. समाजाचा विकास करण्यासाठी ज्या, ज्या क्षेत्रात प्रगती करणे आवश्यक होते ती ती क्षेत्र समाजात प्रकर्षाने पुढे आली याबरोबरच समाजातील त्रूटीसुद्धा पुढे आल्या. दोन समाजात व संस्कृतीत जेव्हा आदान प्रदान होऊ लागले तेव्हा इंग्रज हे राज्यकर्ते असल्याने त्यांचा एकंदरीत प्रभाव भारतीय समाजावर जास्त प्रमाणात झाला. समाजाच्या प्रगतीचे मोजमाप राज्यकर्त्यांच्या प्रगतीच्या, त्यांच्या जीवनपद्धतींच्या दैनंदिन जीवनाच्या विचारांच्या तसेच सिद्धांतांच्या, विचारसरणीच्या आधारे केला जाऊ लागला. ब्रिटींशानी आणलेल्या नव्या कल्पना व जीवन पद्धतीमुळे भारतीय जीवन मुळासकट ढवळून निघाले. शिक्षणाचा प्रसार व नविन बदलत्या दृष्टीकोनाचा परिणाम लोकांच्या सामाजिक व धार्मिक दृष्टीकोनात फार मोठे बदल घडून आले. व्यक्तीस्वातंत्र्य, मानवाधिकार, समता, बुद्धिप्रामाण्यवाद, लोकशाही, समाजवाद अशा कल्पनांनी भारतीय जीवनात प्रवेश केला. समाज-व्यवस्थेचा गांभिर्याने विचार होऊ लागला अस्तित्वात असलेले विश्वास व रूढी, परंपरांना आव्हान दिले गेले.

समाजसुधारकांचे समाजसुधारणा चळवळीद्वारे समाज विकासातील योगदान

समाजसुधारकांनी भारतीय समाजाला पुराणमतवादी, कालबाह्य व दडपणाच्या परिस्थितीपासून मुक्त करणे हे प्रमुख काम हाती घेतले. परंपरागत नियमांना बदलण्याचे काम त्यांनी केले. त्यांना हा दृढ विश्वास होता की होणारे हे बदल समाजाच्या हिताचे आहेत.

महाराष्ट्रात समाजसुधारणा प्रथम झाल्या व त्यानंतर धार्मिक सुधारणा झाल्या. महाराष्ट्रातील काही समाज सुधारणा चळवळी समाजाच्या वरीष्ठ वर्गापुरतेच मर्यादित होत्या. त्या शहरी भागात होत्या पण समाजाच्या मध्यम वर्गातून ज्योतिबा फुलेंच्या नेतृत्वाखाली चळवळी घडल्या बहुजन समाजवादी विचार प्रवाहाचा महात्मा ज्योतीबा फुलेंनी पुरस्कार केला. त्यांनी वैदिक धर्म व आर्य संस्कृतीचा विरोध केला. तर्कशुद्ध व समानतेवर भर देणारी समाजव्यवस्था यांचा पुरस्कार केला. अंधविश्वास, परंपरावाद या विरूद्ध लढा पुकारला. स्त्रीया, शुद्र, अतिशुद्राच्या जागृतीचे व उत्थानाचे काम केले. यात त्यांच्या पत्नी सावित्रिबाई फुलेंचेही महत्त्वाचे योगदान आहे. म. फुले व सदोबा तडखकर यांी अनेक चळवळी उभारल्या. देशात शिक्षणाचा प्रसार वाढून मुद्रणाची सुरूवात आणि वृत्तपत्रे ही समाजसुधारणेच्या दृष्टीने महत्त्वाची ठरली. ६ जानेवारी १८३२ मध्ये बाळशास्त्री जांभेकरांच्या दर्पण या वृत्तपत्राने मराठी वृत्तपत्राची निर्मिती झाली. त्यातून त्यांनी स्त्री शिक्षण, विधवा शुद्धिकरण इत्यादी सुधारणांचा पुरस्कार केला. याच काळात सोलापूरहुन कल्पतरू, आनंदवृत्त, सोलापूर-समाचार, सातारा जिल्ह्यातून श्रीशाहू, शुभसूचक, महाराष्ट्र मित्र इ. वृत्तपत्रे सुरू झाली. १८९१ मध्ये लोकमान्य टिकांचे केसरी हे वृत्तपत्र सुरू झाले. विष्णू शास्त्री चिपळुणकरांनी निबंधमाला चालवली व त्यातून इंग्रजी भाषेचे ज्ञान घेणे कसे आवश्यक आहे ते प्रतिपादन केले. १८१५ मध्ये भाऊ महाजन यांनी प्रभाकर या आपल्या साप्ताहिकातून विधवा पुनर्विवाहचा पूरस्कार केला. त्यांच्या साप्ताहिकात गोपाळ हरी देशमुख यांनी शतपत्रे लिहून त्यातून सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक व राजकीय क्षेत्रातले नवे विचार मांडले. वेगवेगळ्या विषयात त्यांनी ३६ ग्रंथ लिहिले. डॉ. भाऊदाजी लाड यांनी २३ ऑगस्ट १८[illegible] ला बॉम्बे असोसिएशन संस्था स्थापली. विधवा विवाहास त्यांनी पाठींबा दिला. अशा विवाहांना ते स्वत: उपस्थित राहत. याबरोबर त्यांनी मादक पदार्थांच्या सेवनाविरूद्ध मोहीम उघडली.

विष्णूशास्त्री पंडीत यांनी इंदूप्रकाश या वृत्तपत्रात उपसंपादक म्हणून कार्य पाहिले. त्यांनी स्त्री सुधारणांबद्दलचे विचार मांडले. त्यांनी विधवा पूनर्विवाह संघटना स्थापन केली. त्यांनी समाज सुधारणेचे कार्य हाती घेतल्यानंतर विधवा पूनर्विवाहाला चालना मिळाली. स्वामी दयानंद सरस्वती यांचा सामाजिक जीवनातील समस्या वैदिक मार्गाने सोडवण्यावर विश्वास होता. त्यांनी १८५७ मध्ये आर्य समाजाची स्थापना केली. मुलींना शिक्षण व विधवा पूनर्विवाहाचा पुरस्कार करून बालविवाहाला विरोध केला.

दादोजी पांडूरंग तर्खडकर यांनी मानवधर्म सभा, परमहंस सभा, बाम्बे असोसिएषन, सरकारी पुस्तक समिती यासारख्या संघटना स्थापून त्यांच्यातर्फे कार्य केले जातीसंस्थेला त्याचा विरोध होता. त्यांनी जातीभेदाचा विरोध करून सर्वधर्म समभावाचा पुरस्कार केला.

जगन्नाथ उर्फ नानाशंकर शेट - यांनी १८२२ मध्ये बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी या संस्थेद्वारे मुंबईत व बाहेर अनेक शाळा सुरू केल्या. त्यांनी स्त्री शिक्षणाच्या पुरस्कार केला. त्यांच्या प्रयत्नातून मुंबई येथे जे. जे. स्कूल ऑफ आर्टस् हे महाविद्यालय निर्माण झाले.

न्यायमुर्ती महादेव गोविंद रानडे यांनी इंदूप्रकाश या वृत्तपत्रातांच्या इंग्रजी आवृत्तीतून समाजसुधारणेवर लेख लिहीले. विविध विवाहांचे समर्थन करून इ.सा. १८६५ मध्ये विधवा विवाहोत्तेजक मंडळाची स्थापना केली. त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या कार्याची धुरा त्यांची पत्नी रमाबाई रानडेंनी सांभाळली. गोपाळ गणेश आगरकर यांनी टिळकांच्या केसरी या वृत्तपत्रात संपादक म्हणून का पाहीले पण आधी राजकीय सुधारणा कि सामाजिक सुधारणा याबद्दल मतभेद झाल्यामुळे त्यांनी सुधारक हे वर्तमानपत्र चालु केले. त्यातून त्यांनी बालविवाह, विधवांची स्थिती यांचे गंभीर परिणाम स्पष्ट करून सतीची चाल, केशवपन, बालविवाह इ. विषयी सरकारला कायदे करण्याचा आग्रह धरला. त्यांनी संमती विवाह, घटस्फोट, पुनर्विवाह यांचा पुरस्कार केला. कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे हे प्रार्थना समाजाचे सदस्य होते. त्यांनी १९०६ मध्ये मुंबई येथे भारतीय मागासवर्गीय मिशनहची स्थापना केली. त्यांनी अस्पृश्यता निवारण व दलितांच्या उद्धारासाठी कार्य केले. अस्पृश्यांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार, त्यांना नोकरी, काम पुरवणे, त्यांच्यावरील सामाजिक बंधने दूर करणे, धार्मिक शिक्षण देणे हे त्याच्या मिशनची उदिष्ट्ये होती.

महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी स्त्री शिक्षण व विधवा

ISSN : 2348-7143
February 2019

पुनरुत्थानासाठी आपले जीवन वाहीले. १८९३ मध्ये त्यांची विधवा विवाहोत्तेजक मंडळ ही संस्था निर्माण केली. १८९९ मध्ये अनाथ बालिका आश्रम ही संस्था काढली. निष्काम कर्ममठाची त्यांनी स्थापना केली. कर्मवीर भाऊराव पाटील हे महात्मा फुलेंच्या सत्यशोधक समाजाचे पायिक होते. त्यांनी १९१२ साली रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. त्यांनी बहुजन समाजाच्या शिक्षणाचा पुरस्कार केला.

गोपाळबाबा बाळगेकर (दापोली) हे पहिले अस्पृश्य होते. त्यांनी मागासवर्गीयांच्या परिस्थितीबद्दल आवाज उठवला. अस्पृश्यावरील अन्यायाविरूद्ध लढा दिला ते पहिले अस्पृश्य वृत्तपत्रकार, भाषणकर्ते व समाजक्रांतीकर होते बांगळकर, शिवराम कांबळे, शेंडे यांनी आंबेडकर पूर्व काळात दलित चळवळीचे नेतृत्व केले. त्यांच्यानंतर बाबासाहेब आंबेडकरांचा उदय झाला.

कोल्हापुर संस्थानाचे राजे छत्रपती शाहू महाराज यांच्यावर म. फुलेंच्या विचारांचा फार मोठा पगडा होता. त्यांनी इंग्रजांशी संघर्ष न करता बहुजन समाजाच्या प्रगतीसाठी त्याचा उपयोग करून घेण्याचा मार्ग अवलंबिला. त्यांनी प्रथम अस्पृश्यता विरोधी कायदा केला व तो अमलात आणला. प्रत्येक जातीच्या मुलांना शिक्षण मिळावे म्हणून त्यांनी ठिकठिकाणी वसतीगृहे सुरू केली. स्त्रियांच्या आणि प्रामुख्याने विधवा स्त्रियांच्या स्थितीकडे त्यांनी विशेष लक्ष दिले. धार्मिक क्षेत्रात अंधश्रद्धा, कर्मकांड व पुरोहितांच्या श्रेष्ठत्वाला त्यांनी विरोध केला. शिक्षणाची सोय करून बहुजन समाजाला शिक्षण घेण्यास प्रवृत्त केले. स्त्रियांच्या शिक्षणाची उच्च शिक्षणापर्यंत सोय केली. सक्तीचे शिक्षणाचे धोरण त्यांनी आखले व निपणी येथे डेक्कन रयत संस्था स्थापन केली. स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या दृष्टिने राजाराम महाविद्यालयात शिक्षण घेणाऱ्या स्त्रियांना फी माफीची सवलत जाहीर केली. माणगावची पहिली अस्पृश्यांची परिषद घेवून त्यांनी दलितांचा नेता म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना पाठींबा दिला. बडोद्याचे राजे सयाजीराव गायकवाड हे परिवर्तनवादी विचाराचे होते. त्यांनी देखील त्याच्या संस्थानात अस्पृश्यता विरोधी कायदा केला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी समाजात सामाजिक न्याय ही संकल्पना प्रस्थापित होण्यासाठी चळवळ निर्माण केली यास जात, वर्ण अंताची चळवळ म्हटले जाते. त्यांनी दलितांना माणूस म्हणून प्रतिष्ठा मिळवून देण्यासाठी ही चळवळ उभी केली. तसेच दलितांना राजकीय हक्क मिळवून देणारी ही चळवळ होती.

पारशी समाजानेही समाज सुधारणा चळवळीत महत्त्वाची भूमिका पार पाडली यात कामा कुटुंब, रोरोंजी करदूंगजी, दादाभाई नौरोजी, सोरावजी बंगाली इ. नी सुधारणा चळवळी चालवल्या.

समाजसुधारणेच्या पार्श्वभूमीवर गांधीजींनी स्त्रियांच्या राजकीय चळवळीतील सहभागाला प्रोत्साहन दिले या सहभागाने स्त्रीयांना स्वतंत्र केले. त्यांच्यावरील बंधने शिथिल होण्यास यामुळे मदत झाली.

भारतातील सामाजिक तसेच धार्मिक सुधारणावादी चळवळींचा एकत्रीत विचार केल्यास विविध समाज सुधारकांनी स्थापन केलेल्या समाजांच्या उदा. ब्राह्मो समाज, आर्य समाज, प्रार्थना समाज, रामकृष्ण मिशन, थिऑसॉफिकल सोसायटी इ. च्या माध्यमातून देखील महाराष्ट्रामध्ये समाज सुधारणा चळवळी घडून आल्या.

निष्कर्ष :

समाजातील अनिष्ट, कालबाह्य, समाजाला घातक अशा व्यवस्था, रूढी परंपरा, प्रथा, नष्ट करण्याचा प्रयत्न समाज सुधारकांद्वारे समाज सुधारणा चळवळीतून घडतो. संपूर्ण समाजाला ज्या बाबी हानीकारक असतात, समाजाची प्रगती ज्या परंपरांमुळे थांबते, समाजातील घटक ज्या रूढींमुळे मागासतात त्यांच्या निर्मुलनासाठी समाजातील बुद्धिवंत सामाजिक सुधारणा चळवळीतून लोकमत जागरूक करतात. वैधानिक मार्गाचा अवलंब करून जनशिक्षणाद्वारे समाजात लोकांच्या मानसिकतेत बदल घडवितात. लोक बदलाला आपल्या जीवनात स्वीकारतात. हा बदल व स्वीकार स्थायी स्वरूपाचा असतो. त्याद्वारे समाजाच्या विचारात, परंपरेत, विश्वासात परिवर्तन घडून जनमत तयार होते व या आधारे शासनाने केलेले बदल अथवा कायद्याचा स्वीकार होऊन अनिष्ट रूढ-परंपरा नष्ट होतात.

थोडक्यात महाराष्ट्रातील समाज सुधारकांच्या सुधारणा चळवळींनी सती प्रथा, जाती प्रथा, स्त्रियांचे अधिकार, स्त्री शिक्षण, विधवा पुनर्विवाह, स्त्रियांना वारसा हक्क, बालविवाह, बालजरठ विवाह, स्त्रियांचे वैवाहिक अधिकार, विवाहाच्या स्त्री-पुरूषांचे वय, आंतरजातीय विवाह, बहुपत्नी विवाह, हुंडा पद्धत, स्त्रियांना वारसा हक्क, देवदासी प्रथा, अस्पृश्यता जाती प्रथा इत्यादी समाज जीवनाशी निगडीत बाबींना स्पर्श करून त्यासंदर्भात कायद्यांचीही उत्पत्ती झाली.

संदर्भ

१. कुळकर्णी बी. वाय. भारतीय राजकीय विचारवंत, लातूर : विद्याभारती प्रकाशन.
२. टांकसाळ प्राजक्ता (मार्च २०००). प्रथमावृत्ती व्यावसायिक समाजकार्य: संकल्पना आणि सैद्धांतिक ज्ञान, नागपूर:साईनाथ प्रकाशन.
३. देवगावकर एस.जी., देवगावकर शैलजा, डुंमरे जयमाला (नोव्हे. २००९). प्रथमावृत्ती, सामाजिक चळवळी (परंपरागत आणि नवीन), नागपूर: साईनाथ प्रकाशन.
४. देसाई संभाजी एन. (१७ मार्च २०१३). महाराष्ट्रातील चळवळी, जळगाव: प्रशांत पब्लिकेशन.
५. पाटील वा. भ. (२००९). प्रथमावृत्ती, प्राचीन व आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत, जळगाव: प्रशांत पब्लिकेशन.
६. मोरे दिनेश (डिसेंबर २००६). प्रथमावृत्ती आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचार इतिहास, औरंगाबाद : कैलास पब्लिकेशन.
७. शाहा जी. बी., पाटील बी. एन. (२००८). प्रथमावृत्ती आधुनिक भारताचा इतिहास १८५७-१९५०, जळगाव : प्रशांत पब्लिकेशन.
८. **मासिक** – सिंह ब्रिजेश, लोकराज्य, सप्टेंबर २०१८, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, मंत्रालय, मुंबई.

Impact Factor – 6.261 Special Issue - 109 Feb. 2019 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

Two Days Interdisciplinary International Conference on

Role of Social Reformers in Nation Building

Organized by

Pankaj Shaikshanik and Samajik Sanstha's

Pankaj Kala Mahavidyalaya, Chopda

('B' Grade NAAC Accredited)

Sponsored by

K.B.C. North Maharashtra University, Jalgaon

- EDITOR -

Prin. Dr. Sambhaji N. Desai

- CHIEF EDITOR -

Mr. Dhanraj T. Dhangar

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

Scanned with CamScanner

42 डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक व आर्थिक विचार
- डॉ. एन. एस. बोरसे 136

43 महात्मा ज्योतिबा फुलेंच्या शैक्षणिक आणि सामाजिक कार्यांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास
- प्रा.डॉ. दत्तात्रय उत्तमराव राठोड 138

44 पर्यावरण संरक्षणात महिलांची भूमिका–एक सूक्ष्म अभ्यास
- प्रा.डॉ. बी. एस. पाटील 140

45 ब्रिटीश कालीन महिला शिक्षणात समाजसुधारकांचे योगदान
- डॉ. भारती प्रमोद गायकवाड 142

46 निराला के काव्य में सामाजिक चेतना
- डॉ. जिजाबराव विश्वासराव पाटील 145

47 छत्रपती राजाराम महाराज : एक महान समाज सुधारक
- प्रा.डॉ. जे. डी. गोपाळ 148

48 Importance Of National Security For National Building
- Prof. Sanjay S. Patil 151

49 Dr. Babasaheb Ambedkar as a Social Reformer and His Contribution to India's National Security 153
- Dr. L. P. Wagh

50 Contribution of Women Social Reformers Who Fought to Bring Change In India 157
- Dr. Vishnu Ramdas Gunjal

51 डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार 161
- प्रा.डॉ. आर. जी. खैरनार

52 स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारतातील महिला समाज सुधारकांची भूमिका 163
- प्रा.डॉ. सुनिल अजाबराव पाटील

53 भारतीय समाजसुधारणेतील पंडीता रमाबाई यांचे योगदान 167
- डॉ. कल्पना दिलीप भारंबे

54 मेजर प्रभाकर बळवंत कुळकर्णी यांचे लष्करी आणि सामाजिक योगदान 170
- प्रा.डॉ. कविता धनंजय धर्माधिकारी

55 समाज साहित्य आणि समाज : पुनरावलोकन (बहिणाबाईंची गाणी) 174
- प्रा.डॉ. रजनी लुंगसे

56 राष्ट्रनिर्माते राजर्षी शाहू महाराज 178
- प्रा.डॉ. माधव केरबा वाघमारे

57 भारतीय जलविकास धोरणात डॉ. आंबेडकरांचे योगदान 180
- प्रा. यशवंत किसन शिरसाठ
- प्रा.डॉ. संजय जिभाऊ पाटील

58 Socialistic and Humanitarian Approach in Saul Bellow's Seize the Day 183
- Dr. Mahadev K Waghmode

59 Environmental Reformes And Environmental Preservation In India 185
- Dr. Nandini P. Wagh

60 छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य : एक अध्ययन 187
- प्रा.डॉ. नंदा कंधारे

61 महात्मा गांधी यांची 'आदर्श राज्याची संकल्पना' व भारतीय ग्रामीण समाज 190
- प्रा.डॉ. सुरेन्द्र अंबर मोरे
- प्रा. योगेश्वर सुभाष पाटील

62 An Exquisite India Reflected in Tagore's Poem "Where the mind is without fear" 192
- Prof. Dr. Naresh Devidas Pawar

Scanned with CamScanner

Impact Factor – 6.261 • Special Issue - 109 • Feb. 2019 • ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal
Multidisciplinary International E-research Journal

Two Days Interdisciplinary International Conference On

ROLE OF SOCIAL REFORMERS IN NATION BUILDING

2nd and 3rd Feb 2019

... Organized by ...

Pankaj Shaikshanik and Samajik Sanstha's

Pankaj Kala Mahavidyalaya, Chopda

('B' Grade NAAC Accredited)

... Sponsored by ...

K.B.C. North Maharashtra University

Jalgaon

... Editor ...

Prin. Dr. Sambhaji N. Desai

... Chief Editor ...

Mr. Dhanraj T. Dhangar

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

Scanned with CamScanner

ISSN : 2348-7143 February 2019 RESEARCH JOURNEY Internationl Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 109 : Role of Social Reformers in Nation Building

ब्रिटीश कालीन महिला शिक्षणात समाजसुधारकांचे योगदान

– डॉ. भारती प्रमोद ...
सहा. प्राध्यापक, धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधिनी ...
लोकसेवक मधुकररावचौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, ...

प्रस्तावना

ब्रिटीश इस्ट इंडिया कंपनीचे देशात व्यापाराबरोबर राज्य विस्तार केला. त्यामुळे कंपनीने भारतात लोकांना शिक्षण देण्याची जबाबदारी स्विकारली.

१९८३ च्या सनदी कायद्यानुसार भारतीय लोकांच्या शिक्षणासाठी दरवर्षी एक लाख रूपये खर्च करण्याचे ठरविले त्याची कारणे खास होती.

१. कंपनीचा कारभार इंग्रजी भाषेत चालत असल्याने इंग्रजी भाषा जाणणाऱ्या लोकांच्या आवश्यकता होती.
२. ब्रिटीनमध्ये तयार होणारा विविध प्रकारचा माल भारतातील सुशिक्षित वर्गामुळे भारतात अधिक खपेल.
३. भारतीयांना शिक्षणाद्वारे नवीन विषयाचे ज्ञान देणे.
४. इंग्लडमध्ये जशी शिक्षण पध्दती आहे तशी शिक्षण पध्दती ब्रिटींशांना भारतात आणायची होती.
५. पाश्चात्य शिक्षण दिल्यामुळे भारतीय लोक इंग्रजी सत्तेचे समर्थक बनतील म्हणून भारतात शैक्षणिक बदल घडवायचा होता.

अश्या रितीने विलियम बेंटीक यांनी भारतात सर्वप्रथम इंग्रजी शिक्षणाची सुरूवात केली. यावेळी राजाराम मोहनरॉय व इतर समाजसुधारकांना असे वाटत होते की भारतीयांना पाश्चात्य शिक्षण फायद्याचे ठरेल. म्हणुन राजाराम मोहनरॉय यांना १८१७ मध्ये कलकत्यात हिंदु कॉलेज व इंग्रजी शाळा स्थापन केली. इ.स. १८२६ त्यांनी वेदांत कॉलेज स्थापन केले. यामध्ये या पाश्चात्य पध्दतीचे शिक्षण देण्यात आले. त्यामुळे इंग्रजी भाषा भारतात नवीन शिक्षणाचे माध्यम बनले.

उद्देश :

स्त्रीयांच्या शिक्षणासाठी ब्रिटीश शासन व समाजसुधारकांच्या कार्याचा आढावा घेणे.

गृहिकृत्य :

ब्रिटीश कालीन शासन व्यवस्थेमुळे महिलांच्या शिक्षणाला चालना मिळाली.

तथ्य संकलन :

प्रस्तुत शोध निबंधात तथ्य संकलन दुय्यम स्त्रोताच्या माध्यमातुन करण्यात आले आहे.

चार्ल्स वुड हे ईस्ट इंडिया कंपनीचे बोर्ड ऑफ कंट्रोलचे अध्यक्ष होते. त्यांनी भारतात इंग्रजी शिक्षण प्रसारासाठी व शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी प्रयत्न केला तसेच स्त्री शिक्षणाचे महत्व विषद केले ते म्हणतात सरकारने स्त्रीयांच्या शिक्षणास प्रोत्साहन द्यावे कारण स्त्रिया मुलांवर संस्कार करण्याचे काम करतात म्हणुन स्त्रीयांच्या शिक्षणाची जबाबदारी सरकारने घ्यावी.

मुलींच्या शिक्षणासाठी लॉर्ड डलहौसीने स्वखर्चाने कोलकत्ता येथे बेथ्युन कॉलेज नावाची संस्था काढली. महाराष्ट्रातही लॉर्ड डलहौसीने प्रत्येक जिल्हात प्राथमिक माध्यमिक शाळा सुरू केल्या. इ. स. १९०१ आणि १९०२ मध्ये विद्यापीठीय शिक्षण घेणाऱ्या स्त्रीयांची संख्या २६४ होती स्त्रीयांच्या शिक्षणास प्रोत्साहन देण्यासाठी स्त्री शिक्षणाचे वर्ग चालविणाऱ्या शिक्षकास सरकारने इनाम देणे सुरू केले. १८७७-१८७८ स्त्री शिक्षणासाठी स्वतंत्र अभ्यासक्रमात शिवणकाम चित्रकला या विषयाचा समावेश करण्यात आला. गणित लेखन वाचन हे विषय सक्तीचे करण्यात आले.

भारतामध्ये शाळेत जाणाऱ्या मुलींचे प्रमाण अत्यंत कमी होते. त्यांची संख्यात्मक निरीक्षण नोंद केली होती ते प्रमाण २.५६ होते. या नोंदीमुळे स्त्री शिक्षणाची गंभीरता सरकारच्या लक्षात आली व शिक्षणाची गती वाढविली पाहिजे. त्यासाठी स्त्री शिक्षकांची नेमणूक केली पाहिजे त्यांना ट्रेनिंग दिले पाहिजे अश्या अत्यंत महत्वाच्या सुचना मांडण्यात आल्या. त्यासाठी गोपाल कृष्ण गोखले यांनी सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण हे विधेयक मांडले. २१ फेब्रुवारी १९१३ मध्ये शिक्षण विषयक ठराव प्रसिध्द केला या ठरावामध्ये मुलींच्या शिक्षण संबंधी व उपयुक्त अभ्यास क्रमासंबंधी मार्गदर्शन केले होते.

स्त्रीशिक्षणाविषयी विशेष तरतुदी :

१. हिंदु - मुस्लिम पालक जे स्वत:च्या पंधरा सोळा वर्षाच्या मुलींना शिक्षण देऊ इच्छितात त्यांच्या मुलींसाठी पडदा शाळा सुरू कराव्यात.
२. कलकत्ता विद्यापीठामध्ये स्त्री शिक्षणासाठी खास मंडळाची स्थापना करावी.
३. शिक्षक - प्रशिक्षक व वैद्यकीय अभ्यासक्रम तयार करावा.
४. सहशिक्षणाला उत्तेजन द्यावे.
५. प्राथमिक शिक्षण हळू हळू सक्तीचे करावे.
६. स्त्रीयांना औद्योगिक व व्यावसायिक शिक्षण द्यावे.
७. ग्रामीण भागातील स्त्रीयांच्या शिक्षणाकडे लक्ष द्यावे.

ब्रिटीश काळात स्त्री शिक्षण विषयक मिशनऱ्याचे कार्य :

भारतात ब्रिटीशांची सत्ता होती - त्यामुळे ब्रिटीश मिशनऱ्यांची कार्य सुकर झाली १८१३ च्या चार्टर ॲक्ट प्रमाणे ब्रिटीश मिशनऱ्यांनी

Scanned with CamScanner

धर्मप्रसारासाठी सर्व भागात संचार करता येत होता. भारताच्या कोणत्याही भागात वास्तव्य करण्याचा परवाना त्यांच्याकडे होता. त्यामुळे त्यांनी अशा सर्व ठिकाणी जाऊन शिक्षणाचे कार्य सुरू केले. स्त्री शिक्षणासंबंधी मेरी कार्पेंटर यांनी अत्यंत महत्वपुर्ण कार्य केले. यातील त्यांचे योगदान फार मोठे आहे मिशनरी शाळांनी सुरू केलेले शिक्षणाचे कार्य आजही सुरू आहे श्रीमंत सधन पालक आपल्या मुलांना शाळेत घालतांना प्रथम कॉनव्हेंट्चाच विचार करतात.

ख्रिश्चन मिशनऱ्यांच्या स्त्री शिक्षणा विषयीचा दृष्टिकोन व्यापक होता जसे एक स्त्री साक्षर झाली तर सर्व कुटूंब साक्षर व्हायला वेळ लागत नाही स्त्रियामध्ये ख्रिश्चन धर्म व्हायला वेळ लागणार नाही या न्यायाने ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी स्त्री शिक्षणास अग्रक्रम दिला धर्मप्रसारकांचे मुख्य ध्येय साध्य करण्यासाठी त्यांनी प्रथम स्त्री शिक्षणाचे साधन वापरले शाळेमध्ये स्पृश्य- अस्पृश्य उच्च निच हा भेदभाव पाळला नाही . अस्पृश्य स्त्रियांची मोठ्या आस्थेने चौकशी करून त्यांच्या घरांपर्यंत पोहचले येशू ख्रिस्ताचा समानतेचा व शांततेचा धर्म त्यांना समजावुन सांगितला. हिंदु समाजात त्यावेळी वर्णव्यवस्था होती स्पृश्य - अस्पृश्य श्रेष्ठ- कनिष्ठ उच्च-निच्च असे भेदभाव पाळले जात होते ख्रिश्चन मिशनऱ्यांची कोणतेच भेदभाव पाळले नाहीत, त्यांनी आदिवासी, भटके, अस्पृश्य या सर्वांना प्रेमळ, सेवाभावी वृत्तीने जिंकुन घेतले हिंदु समाजातील जातीयता, अंधश्रध्दा , विषमता, जुनाट रूढी-परंपरा यावर कडाडून हल्ला केला. अमेरिकन मिशनऱ्यांनी मुंबईमध्ये इ.स. १८२४ मध्ये पहिली मुलींची शाळा काढली.

भारतीय स्त्री शिक्षणाच्या दृष्टिने हा बदल अत्यंत चांगला होता. पण यातून धर्मातराचा धोका उदभवू शकत होता. त्यामुळे अनेक हिंदु सुधारकांचे डोळे उघडले, त्यांनी स्त्री शिक्षणाचे कार्य हाती घेतले तसेच ब्रम्हो समाज व इतर सुधारकांनीही स्त्री शिक्षणास प्रारंभ केला. मिशनऱ्यांच्या शाळेत मागासवर्गीय मुलींचे प्रमाण जास्त होते. तर हिंदु शाळेत उच्च वर्गीय मुलींची संख्या जास्त होती. हा भेदभाव स्त्री शिक्षणाचा दिसून येत होता.

अश्यारितीने महाराष्ट्रात देखिल खेडोपाडी शाळा सुरू केल्या. महाराष्ट्रात स्त्रीयां आणि कनिष्ट जातीतील मुलांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता, त्यामुळे मिशनऱ्यांनी त्यांना शिक्षण देण्याचे ठरविले डॉ. विल्सन, गार्डन हॉल आणि श्रीमती ह्युम यांनी शिक्षण क्षेत्रात उल्लेखनिय कार्य केले इ.स.१८१३ ते १८१८ या काळात गार्डन हॉल यांनी खेतवाडी व गिरगाव येथे मुलांची तर १८२४ मध्ये महाराष्ट्रात मुलींसाठी स्वतंत्र शाळा सुरू केली. त्या शाळेला खुप लोकप्रियता मिळाली.

भारतातील समाज सुधारकांचे स्त्री शिक्षणाबाबतचे कार्य : महात्मा फुले

महात्मा फुलेचा काळ हा ब्रिटीश राजवटीचा होता. या काळात महाराष्ट्रातील समाज व्यवस्थेत स्त्रीयांचा दर्जा हिन होता सती प्रथा, बालविवाह, केशवपन जरठ विवाह, वाघ्या व मुरळी प्रथा या अनिष्ट प्रथांना सामोरे जावुन प्रतिकार करण्यासाठी स्त्रीशिक्षण आवश्यक आहे. समाज परिवर्तन व विकासाच्या दृष्टिने शिक्षणाला फार महत्व आहे असे महात्मा फुलेचे मत होते स्त्रीया आणि शुद्रातिशुद्रांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नसल्याने त्याची प्रगती झाली नाही. त्यामुळे त्यांना शिक्षण देणे महात्मा फुलेंनी प्रथम ओळखले.

स्त्रीयांना शिक्षणाचा अधिकार नसल्याने त्यांची स्थिती वाईट होती. हिंदु धर्मशास्त्राच्या मते स्त्रीला शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता स्त्रीला शिक्षण दिल्यास ती कुमार्गाला लागेल व संसार मुलांचे वाटोळे करेल, स्त्री ही दोषाची खाण असून तिला शिकविणे म्हणजे वेड्याच्या हातात कोलीत देण्यासारखे, अशी समाजाची समजूत होती. स्त्री ही समाजाची मूळ आहे असे त्यांचे मत होते त्यामुळेच त्यांनी स्त्रीयांच्या उध्दाराचे कार्य हाती घेतले. स्त्रीयांमुळे समाजाचा आणि राष्ट्राचा विकास होऊ शकतो. महात्मा फुले म्हणतात. विद्या हा राष्ट्राचा प्राण, अखंड जीवन व माणुसकीची जिवन ज्योत आहे. विद्या सुधारणेचा पाया आहे. म्हणून १८४८ मध्ये पुणे येथे बुधवार पेठेत असलेल्या तात्यासाहेब भिडे यांच्या वाड्यात मुलींची पहिली शाळा सुरू केली - सावित्रीबाईंनी मुलींच्या शाळेत शिक्षक म्हणुन काम पाहिले सावित्रीबाई भारतातल्या पहिला स्त्री शिक्षीका ठरल्या. त्यांनी आपले पती जोतिरावांच्या सामाजिक कार्याला वाहून घेतले १६ नोव्हेंबर १८८२ रोजी स्त्रीशिक्षणाचे आद्यजनक म्हणुन ब्रिटीश सरकारने महात्मा फुले व सावित्रीबाईंचा गौरव केला.

सावित्रीबाई फुले

सावित्रीबाई १८४८ पासुन शिक्षण क्षेत्रात होत्या शिक्षिका व मुख्यापिका म्हणून निष्ठेने त्यांनी कार्य केले सावित्रीबाईंचे शैक्षणिक सिध्दात पुढील प्रमाणे-

१. शिक्षणाचे मूळ संस्कारात होते.
२. स्त्रीला एक व्यक्ती व सामाजिक घटक म्हणुन मान्यता व प्रतिष्ठा प्राप्त झाल्याशिवाय समाजाची अधोगती थांबनार नाही. कोणत्याही समाजातील नवीन पिढी शरीराने मनाने व संस्कारांनी निरोगी व्हायचायची असेल तर त्या समाजाचे नैतीक स्वास्थ व निरोगी व सुंसपन्न असायला हवे . यासाठी स्त्री शिक्षण आवश्यक आहे.

अश्या प्रकारे शैक्षणिक कार्य करीत असतांना सावित्रीबाईंने अनेक प्रयोग स्वत: अनुभवातून राबविले त्यांनी युरोपाप्रमाणेच भारती समाज प्रगतीपथावर येण्यासाठी येथील ब्राम्हणी व्यवस्थेशी क्रांतीका टक्कर दिली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर -

डॉ.आंबेडकरांनी नेहमीच सहशिक्षणाचा पुरस्कार केल पुरूषांच्या बरोबरीने स्त्रीयांच्या शिक्षणालाही त्यांनी महत्व दिल शिक्षणाची संधी प्रत्येकाने साधावी असे सांगताना समाजाच्या समतो विकासासाठी स्त्रीयांचे शिक्षण महत्वाचे असल्याने त्यांनी सांगित कारण शिक्षण ही शोषणमुक्तीची पायवाट आहे. ज्याला-ज्या आपला विकास साधावयाचा आहे. त्याने शिक्षण हे घेतलेच पा त्यातूनच समाजाची प्रगती झपाट्याने होईल स्वाभिमान स्वावल आत्मोद्वार हे परिणामकारक शिक्षणाचे ध्येय आहे शिक्षण म परिवर्तन, राष्ट्रीय उन्नतीचा मुलमंत्र सामाजिक क्रांतीचे प्रभावी स म्हणुन स्त्री-पुरूष कोणीही असो शिक्षण प्रत्येकाने घेतलेच पा

Scanned with CamScanner

असा त्यांचा आग्रह होता.

महर्षी धोंडो केशव कर्वे –

स्त्री जातीविषयी त्यांना अपार करूणा वाटत होती निवृत्ती नंतर त्यांनी पूर्ण वेळ स्त्रियांच्या उध्दारासाठी वाहून घेतले बालीकश्रमाच्या माध्यमातुन विधवांच्या शिक्षणाकडे लक्ष केंद्रीत केले त्या काळी विधवांना शिकवणे म्हणजे मोठा सामाजिक अपराध होता. शिक्षण हे संस्कृती संवर्धनाचे एक महत्वाचे साधन आहे स्त्रीयांच्या स्थितीवरून त्या समाजाची प्रगती कळू शकते हे सत्य त्यांनी ओळखले म्हणुनच स्त्रीयांच्या शिक्षणाच्या माध्यमातुनच समाजप्रगतीचे व्रत त्यांनी अंगिकारले होते. स्त्रीयांच्या शिक्षणाचे चांगले परिणाम भविष्य काळात दिसतील असे त्यांचे मत होते समाजातील स्त्री शिकली तर समाजातील वाईट चालीरीतींना पायबंद बसेल असे त्यांना वाटे म्हणुन स्त्री शिक्षणाचे कार्य त्यांनी श्रध्दापुर्वक पवित्र देशकार्य मानून केले त्यांनी हिंगणे येथे महिला विद्यालयाची स्थापना केली.

लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख –

महाराष्ट्र ही समाज सुधारकांची वैचारिक भुमी त्यातील समाजसुधारक पिढीतील अग्रेसर विचारवंत होते. सतीची चाल बंद करणे, स्त्रीयांच्या शिक्षणास अनुमती देणे शाळा सुरू करणे या गोष्टी समाजात चालु झाल्या स्त्री – पुरुष या दोघांनाही ईश्वराने सारखे उत्पन्न केले आहे. म्हणुन त्यांचे अधिकार ही समान असायला पाहिजे स्त्री जर शिक्षित शाहाणी झाली तरच समाजातील दुष्टचालींना पायबंद बसेल तसेच त्यांनी अंधश्रध्दा निर्मुलन हा समाजसुधारणेचा भाग आहे हे स्पष्ट केले म्हणुन महिलांना औपचारिक शिक्षणाबरोबरच अनौपचारिक शिक्षण दिले तरच समाज सुशिक्षित व समजुदार बनेल.

गोपाळ गणेश आगरकर –

गोपाळ गणेश आगरकर हे भारतीय व महाराष्ट्रीयन समाज प्रबोधनाच्या चळवळीतील एक अग्रगण्य नाव होते त्यांच्यामते ज्या समाजातील कुटूंबातील स्त्रीचे स्थान अंत्यत महत्वपुर्ण असते, ज्या कुटूंबाचा आदर होतो समानदर्जाची वागणुक मिळते त्या कुटूंबाची प्रगती होते. म्हणुन मुलींना शिक्षणाची समान संधी मिळाली पाहिजे. या गोष्टीचा आगरकरांनी पाठपुरवठा केला.

त्यामुळे त्यांना समाजाचा रोष पत्कारावा लागला तरीही त्यांनी आपली मते मागे घेतली नाही. मुलींच्या लग्नाचे वय वाढविले विधवा पुनर्विवाहास मान्यता, बालविवाह प्रतिबंद, स्त्री शिक्षण स्त्री पुरूष समानता घटस्फोटातील तरतुद यावर त्यांनी भर दिला मुलींच्या पालकांच्या घरी मुलींच्या शिक्षणास वाव मिळेल व त्यांची मानसिक वैचारीक स्थिती भक्कम होईल व पुढे त्या परिस्थितीस तोंड देण्यास सज्ज होतील असे मत आगरकरांनी मांडले.

अश्या रितीने ब्रिटीश शासन व समाजसुधारक यांच्या संयुक्त प्रयत्नांनी स्त्री शिक्षणास सुरूवात झाली समाजातील अनिष्ट प्रथा नष्ट झाल्या ब्रिटीश आणि समाजसुधार यांनी या प्रथे विरूध्दा लढा दिला भारतातील चाजक प्रथा बंद झाल्या त्याबरोबरच स्त्री शिक्षणामुळे स्त्रीमध्ये वैचारिक प्रयल्भना आली आणि स्त्री हक्कांसाठी अन्यायाविरुद्ध स्त्री चळवळीस प्रारंभ झाला.

सद्यस्थिती महिलांना आपल्या हक्कांची जाणिव झाल्यामुळे शिक्षणाच्या सर्वच क्षेत्रात महिला आघाडीवर आहे.

निष्कर्ष :

१. आदिवासी, मागास महिलांना ख्रिश्चन मिशनरी यांचे मदतीचा हात मिळाला त्यामुळे त्यांचे जीवनमान उंचावले.

२. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी या महिलांना भारतीय स्पृश्य – अपृश्यता यातुन मुक्त केल्याने आदिवासी मुले आनंदायी शिक्षण घेवु लागले.

३. शिक्षणामुळे महिलांचे गुलामगिरी सारखे जीवन नाहीसे होण्यास मदत झाली.

४. शिक्षणामुळे महिलांना आपल्या हक्कांची जाणीव झाली.

संदर्भ :

१. तांबोळी रामसुदिन – महाराष्ट्राचा शैक्षणिक विकास – डायमंड पब्लिकेशन
२. पाटील व्हि.बी.– विसाव्या शतकातील महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतघरा– के सागर
३. कठारे अनिल – भारतीय स्त्री चळवळीचा इतिहास –
४. के सागर – महाराष्ट्रातील समाजसुधारक – के सागर पब्लिकेशन
५. शिंदे महेश – महाराष्ट्रातील समाजसुधारक

Scanned with CamScanner